

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILEMLENDIRIW MINISTLIGI**

**ÁJINTYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

**Allambergenov Keńesbay, Orazimbetov Quwanışbay,
Paxratdinov Ábdisayıt, Bekberganova Mariya**

XX ÁSIR QARAQALPAQ ÁDEBIYATI TARIYXI

I BÓLIM

*XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı rawajlanlanıwınıń
tiykarǵı basqışları*

**«Sano-standart» baspasi
Tashkent – 2018**

UQK: 821.512.121(09)(075.8)

KBK: 83.3(50'zb-6Qor)

J-77

Allambergenov K, Orazimbetov Q, Paxratdinov Á, Bekberganova M.

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı. I bólim: Qaraqalpaq ádebiyatı rawajlanıwınıń tiykarǵı basqıshları /Joqarı oqıw orınları ushın sabaqlıq. – “Sano-standart”, Tashkent, 2018. – 520 bet.

Sabaqlıq tiykarınan eki bólimnen ibarat. «Qaraqalpaq ádebiyatı rawajlanıwınıń tiykarǵı basqıshları» dep atalatuǵın bul birinshi bóliminde XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń ózine tán ózgeshelikleri, rawajlanıwınıń tariyxıy jolları, payda bolıw hám qalıptesiw derekleri, hár bir rawajlanıw basqıshındaǵı ideyalıq-kórkemlik dárejesi, janrlıq, formalıq ósıw jolları, basqa da sıpatlı belgileri, qolǵa kirgizgen tabısları menen ayırım kemshilikleri keń túrde talqı islenedi.

Bul sabaqlıq Ózbekstan Respublikası Gárezsizliginiń 27 jılıǵına baǵıshlanadı.

Juwaplı redaktor: **Allambergenov Kenesbay** – Ájiniyaz atındaǵı NMPI

Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası baslıǵı,

filologiya ilimleriniń doktorı, professor,

Qaraqalpaqstan respublikası xalıq jazıwshısı,

QR Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı

Pikir bildiriwshiler: **Járimbetov Qurbanbay** – Berdaq atındaǵı QMU

Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası professorı,

filologiya ilimleriniń doktorı, professor,

Qaraqalpaqstanǵa miyneti sıńgen ilim ǵayratkeri

Qurambaev Karimbay-Ájiniyaz atındaǵı NMPI

Ózbek ádebiyatı kafedrası baslıǵı.,

filologiya ilimleriniń doktorı, professor,

Qaraqalpaqstanǵa miyneti sıńgen ilim ǵayratkeri,

«Maqtımqulı Piraǵıy» ordeni iyesi.

Sabaqlıq Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı Keńesi 20.05.2017-j. №9 qararı menen baspadan shıǵarıwǵa usınılǵan.

Ózbekstan Respublikası Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw ministrliǵiniń Muwapaqlastırıwshı Keńesi tárepinen baspadan shıǵarıwǵa usınıldı.

UQK: 821.512.121(09)(075.8)

KBK: 83.3(50'zb-6Qor)

ISBN 978-9943-5335-5-4

© Allambergenov K, Orazimbetov
Q, Paxratdinov Á, Bekberganova M.

© «Sano-standart», 2018

KIRISIW

XX ÁSIR QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ HAQQÍNDÁ ULÍWMA TÚSINIK

Jóbası:

1. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń payda bolıwında siyasiy-jámiyetlik, social-ekonomikalıq hám mádeniy faktorlardıń tutqan ornı.
2. Jer júzlik ádebiy jónelis hám qaraqalpaq ádebiyatı.
3. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń tiykarǵı ózinshelikleri.
4. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı rawajlanıwınıń baslı baǵdarları: jetiskenlikleri hám ayırım nuqsanları.

5. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatın dáwirlestirip úyreniw máseleleri.

Temanıń maqseti: XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı haqqında ulıwmalıq sholıw xarakterindegi túsiniq, rawajlanıw etaplarına sholıw hám janrlıq ózgeshelikleri haqqında túsiniq beriwden ibarat.

Temanıń wazıypaları: Usı dáwirdegi tariyxıy, jámiyetlik-siyasiy, sosiallıq waqıyalarǵa sıpatlama beriw, mádeniy hám ádebiy ómir haqqında bilim beriw, jádidler háreketi, kórkem ádebiyattaǵı jádidshilik oy-pikirler hám kózqaraslardı talqılaw.

Tayanış túsiniqter: dáwirge siyasiy-jámiyetlik sıpatlama, XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń payda bolıwı hám qalıplesiwı, dáwirlerge bóliniwı, janrlıq ózgeshelikleri.

1. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń payda bolıwında siyasiy-jámiyetlik, social-ekonomikalıq hám mádeniy faktorlardıń tutqan ornı

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı - tórkini uzaq ótmishlerge (X-XI ásirlerge) barıp ushlasatuǵın kóp ásirlik qaraqalpaq ádebiyatınıń huqıqıy miyrasxorı, sonıń menen birge, nızamlı tábiyiy jalǵası da bolıp esaplanadı. Sonlıqtan da bul ásir qaraqalpaq ádebiyatı aldınǵı dáwirlerdegi ádebiyat xalıq turmısında qanday xızmet atqarǵan bolsa, sonday xızmet atqarıp, óziniń adamlardı úlken adamgershilik pazıyletlerge, hár tárepleme bilimdan, joqarı mádeniyatlı jetik insan bolıwǵa shaqırıwshı tárbiyalıq, aǵartıwshılıq sıpatları menen birge insanlarǵa estetikalıq zawıq-sapa baqısh etiwshi ruxıy múlk xızmetin

de inabattı orınladı. Ótken ásirlerdegi qaraqalpaq ádebiyatı insanıyatqa Jiyen-jıraw, Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaqtaı ullı kórkem sóz sheberlerin jetilistirip shıǵarǵanıday, XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı da A.Muwsaev, S.Májıytov, M.Dáribaev, A.Dabilov, S.Nurımбетov, J.Aymurzaev, T.Jumamuratov, I.Yusupov, T.Qayıpbergenov, T.Mátnuratov, Sh.Seytov, K.Raxmanov hám t.b. sıyaqlı pútkil dúnyaǵa maqtanısh etse arızılıq kómekli sóz ustaların tárbiyalap shıǵardı.

Álbette, bul ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń bunday jetiskenliklerge crisiwi de zańlı qubılıs edi. Sebebi, XX ásir pútkil adamzat tariyxında óziniń xalıq aralıq áhmiyettegi shaw-shuwlı ullı-ullı waqıyaları menen úlken iz qaldırǵanıday, qaraqalpaq xalqınıń turmısına da oǵada úlken siyasiy-jámıyetlik, social-ekonomikalıq, tariyxıy-mádeniy waqıyalarlı alıp kirgen dáwir boldı. Tariyxtan belgili bolǵanıday bul ásirde qanshadan qansha ashılıwlar júz bermedi deyseń, ilim-texnika, mádeniyat ósti, tábiyat, jámıyet rawajlanıwınıń hár qıylı nızamlıqların oylap tapqan insanıyat aqılı kosmostı ózlestiriwge deyin barıp jetti. Tilokke qarısı, insan aqılma uǵras kelmeytuǵan jan túrshiktirerlik qanlı qırǵın waqıyalar menen ne túrli ádalatsızlıqlar da usı ásirde kóplep júz berdi. 1914-jılı baslanǵan birinshi jer júzlik urıs, 1917-jılı júz bergem Oktyabr tónkerisi, usı awdarıspaқ sebepli bir pútin dúnyanıń bir-birine qarama-qarısı eki ideologiyalıq gúres oshaǵına aylanıwı, 1944–1945-jıllarda bolıp ótken ekinshi jer júzlik urıs, usı dáwirdegi atom, yadro sımawları da XX ásirdeń ornı tolmas ókinishli «jemisleri» boldı.

XX ásirdegi qaraqalpaq xalqınıń turmısı da usı ásirdeń jetiskenlikleri menen nuqsanlarınan qalı bolmadı. Eziwshilik, teńsizlik, repressiya, quwdalawshılıq bul dáwirde de xalıqtıń ayırılmas joldası bolıp keldi. Biraq, xalıq biyǵárez jaqtılı keleshekten, jaqsı kúnderden hesh qanday úmitin úzbedi. Eń baslısı-xalıqtıń milliy sana-sezimi burın kórmegen dárejede ósti. Óziniń milliy gárezsizligine crisiw ushın úzliksiz xalıq azatlıq gúreslerin alıp barıp, XX ásirdeń birinshi shereginde milliy mámleketshiligin qaytadan tiklewge cristi. Xalıq usı dáwirdegi totalitar dúzimniń qalıplesiw, ekinshi jer júzlik urıs, urıstan keyingi xalıq xojalıǵın qayta tiklew, keshegi jaqın ótmishimiz - qayta qurıw jıllarında da usınday qıyınshılıqlar menen shadlı demlerdi bastan keshirdi. Durıs, bul jıllarda jámıyetlik dúzimniń ilim-bilim, mádeniyat,

ekonomika salalarında kóp jetiskenlikler júz berdi. İlim-bilim, mádeniyat, shıpakerlik oshaqları ashılıp, ilim izertlew institutları, pedagogikalıq institut, universitet, mámleketlik teatrlar, kóplegen emlew xana hám poliklinikalar payda boldı. Awıl xojalıǵı aldınǵı texnikalar menen támiyinlendi. Sanaat ta kún sanap óse basladı. İri sanaat orayları, zavod, fabrikalar, temir jollar menen elektr stantsiyaları qurıldı, qala hám awıllarda zamanagóy úlgidegi qat-qat záwlim jáylar qád kóterdi. Jańadan tın jerler ashılıp, awıl xojalıǵı ónimleri kóplep jetistirildi. Qullası, xalıqtın sawatlılıq hám mádeniy dárejesi ósip social-ekonomikalıq turmıs tárizi ádewir jaqsılandı. Biraq, xalıqqa bir nárse - ol da bolsa adamǵa hawa menen suwday zárúr bolǵan, nanday áziz - erkinlik nápesi, ǵárezsizlik jetispedi. Xalıq 70 jıldan aslam waqıt ishinde Keńes húkimetiniń kommunizm ideyaları menen búrkelgen kommunistlik eziwshilik siyasatınıń qısqısında jasadı, buǵan qarsı gúresler de júrgizdi. Bul ushın úzliksiz quwdalawlarǵa, jazıqsız qan tógiwlerge de ushıradı. Bunıń ayqın dálili sıpatında Keńes húkimetiniń óziniń dáslepki jıllarında xalıq azatlıq gúreslerin qan menen bastırıwları menen 20-40-jıllarda kolxozlastırıw, mádeniy revolyuciya baneleri menen júrgizilgen qanlı repressiyaların keltiriwge boladı.

Keńes húkimetiniń social-ekonomikalıq turmısımızda alıp barǵan bul eziwshilik siyasatı ruwxıy turmısımızda da júz berip, xalıqtıń kóp ásirlik milliy qádriyatları ayaq astı qılındı, tili, dini, tariyxı, mádeniyatı jasalma túrde kemsitilip kórsetildi.

2. Jer júzlik ádebiy jónelis hám qaraqalpaq ádebiyatı

Keńes húkimeti ádebiyat, kórkem ónerdiń de dizginlerin óz qollarına aldı. Kóp ásirler dawamında milliy ádebiy dástúrler tiykarında demokratiyalıq-gumanistik ruwxta rawajlanıp kiyatırǵan xalıqlıq ádebiyatqa ǵayrı tábiyiy klasslıq, partiyalıq sıpatlardı zorlap engizdi, qále, qále me, jaqsı-jaman bolsın, socialistlik turmıs haqıyqatlıǵın jırlaysañ, dep jasalna socialistlik realizm metodın oylap taptı. Solay etip, partiya menen Keńes húkimetiniń sızǵan sızǵıman shıǵa almaytuǵın, úlgisi shenep pishilgen forması milletlik, mazmunı socialistlik kóp milletli sovet ádebiyatı payda boldı. Bul sıpattıń sol dáwir ádebiyatı ushın qatań temir tártipke aylanıwı kóp ǵana

jazıwshılardı ózleri jasaǵan jámiyetten, sol jámiyettiń ideologiyasınan ǵárezli etip tasladı. Olarǵa partiyalıq, klassıq kózqarastan, socialistlik realizm metodınıń tar sheńberinen shıǵıp ketiwge bolmaytuǵın edi. Kórkem sóz sheberlerine sóz erkinligi sóz júzinde berilgeni menen, is júzinde jaǵday pútkilley basqasha boldı. Jámiyette orın alǵan ayırım kemshiliklerdi sınap-minep, ózlerinshe erkin pikir aytıwǵa umtıǵan jazıwshılar shıǵarmalarında «partiya», «revolyuciya», «socializm» sózlerin tiline baspaǵanı ushın ideologiyalıq qáte jibergenlikte ayıplanıp, «xalıq dúshpanı» sıpatında jazalandı. Sonlıqtan da kópshilik jazıwshılardı bolǵandı bolmaǵandı, bolmaǵandı bolǵandı etip jazıp, jasalma dóretilshilik miynet etiwge tuwra keldi. Máselen, Keńes húkimetiniń 20-30-jıllarda alıp barǵan awılxojalıǵın kollektivlestiriw, mádeniy revolyuciya siyasatları kóp ǵana jazıwshılarımız tárepinen partiyanıń siltewinde jasalma túrde bir tárepleme sáwleleniw taptı. Haqıyqatına kelgende, partiyanıń kollektivlestiriw haqqındaǵı bul siyasatı ayırım shayır-jazıwshılarımızdıń «kolxoz jaqsı, kolxozǵa kir» dep jazǵanıday sup-sulıw, tep-tegis bolıp ótken emes. Járiyalıq dáwirinde málim bolǵanıday, kolxozlasıw kópshilik jaǵdaylarda zorabanlıq, hátte qanxorlıq jolları menen ámelge asırıldı. Sonıń saldarinan ayırım orta diyxanlar da «jamay jawı» sıpatında saplastırılıp jiberildi... Biraq, Keńes ádebiyatı dáwirinde dóregen usı temadaǵı kópshilik shıǵarmalarda kolxozlasıw haqqındaǵı bul tariyxıy haqıyqatlıq tolıq saqlanbadı. Bunday shıǵarmalar jasalma socialistlik realizm principlerine say kelgeni menen, haqıyqıy kórkem ádebiyattıń realistlik principlerinen ádewir uzaqta boldı. Hátte, «Adamnıń táǵdiri», «Tısh Don» sıyaqlı klassikalıq gúrriń, romanlardıń avtorı M.Sholoxov sıyaqlı ulla ádebiy tulǵalar da dáwir haqıyqatlıǵın jetkilikli dárejede ashıp beriwge imkaniyat taba almadı. Nátiyjede onıń dóretilshiligi de «Ashılǵan tıń» sıyaqlı kórkenligi kúshli, biraq siyasatnamaylaw orta dármıyan shıǵarmaları dúnyaǵa keltiriwge májbúr boldı. Al, socialistlik turmıs haqıyqatlıǵına sın pikirler bildirilgen, biraq zaman shılıǵın úlken sheberlik penen sáwlelendiren A.Platonov, A.Soljenitsın, A.Rıbakov, V.Grosman shıǵarmaları óz waqtında baspa kórmey qaldı... Óz dóretpelerinde usınday shılıqtı, yaǵnıy socialistlik

jámiyettiń qáte-kemshiliklerin óziniń tábiyǵıy halında realistlik penen sáwlelendirgen A.Axmatova, M.Zoshenko, M.Mandelshtam sıyaqlı jazıwshılar «xalıq dúshpanı» sıpatında repressiyaǵa ushiradı. Haqıyqıy kórkem sóz sheberleri bolǵan V.Nobakov, M.Bulgakov, B.Pasternaklar óz tuwılǵan ellerinde erkin dóretiwshilik miynet ete almaǵanlıqtan sırt ellerge ketip qalıwǵa májbúr boldı.

Bul dizimlerdi sol dáwirdegi kóp milletli sovet ádebiyatınıń basqa da milliy ádebiyatları wákilleriniń dóretiwshiligi mısalları menen tolıqtıra beriwimiz múmkin. Atap aytsaq, ózbek ádebiyatında Sholpan Fitrat, Usman Nasır, qazaq ádebiyatında A.Baytursınov, J.Aymawıtov. Shákerim usaǵan kórmekli sóz sheberleriniń dóretiwshilik tágdirleri de usınday qanlı repressiyalar menen juwmaqlandı.

Haqıyqatına kelgende, kórkem sóz sheberiniń ádebiyattaǵı xızmetiniń revolyuciyaǵa, yaki bolınsa kolxozlasıwǵa, mádeniy revolyuciyaǵa qatnası menen belgilenbew kerek edi. Máselen, M.Gorkiy, S.Esenin kóp jıllarǵa shekem revolyuciyanıń ne ekenligin túsınbey de keldi. Hátte, S.Esenin ólgenge deyin de revolyuciyanı bir awız da tiline baspadı.

Ulıwma, kelip shıǵıwın sap-taza proletar ádebiyatı sıpatında baslaǵan XX ásir kóp milletli sovet ádebiyatı ásirese «stalinlik repressiya» dep atalǵan 30-40-jıllar menen keshegi jaqın ótmishimiz «brejnevlik tubalaw» dáwiri 70-80-jıllarda óziniń haqıyqıy kórkem ádebiyatqa tán tiykarǵı estetikalıq ólshemlerinen ádewir alıslap, sol dáwirlerdegi totalitar dúziminıń diktatorlıq, buyırıqpazlıq-hákimshilik siyasatınıń julawında ketip qaldı.

XX ásir jańa qaraqalpaq ádebiyatı da 20-jıllardan baslap usı kóp milletli sovet ádebiyatınıń ajıralmas bir bólegi sıpatında rawajlanıwı jońna túse basladı. Bul ásir qaraqalpaq ádebiyatına da joqarıda belgiler qısqasha pikirler júritken kóp milletli sovet ádebiyatınıń barlıq sıpatı belgileri-jetiskenlikleri menen kemshilik nuqsanları tán boldı. Sonlıqtan da XX ásirdeń 20-jıllarınan baslanǵan jańa qaraqalpaq ádebiyatına Keńes húkimetiniń húkimdarlıq siyasatınıń jeteginde ketken ideyalıq kórkemlik dárejesi oǵada ázzi ayırım shıǵarmasımaqlardıń orın alıwı da tábiyǵıy edi.

Degen menen, XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tutas alıp bahalanganda, xalqımızdıń sol ásirdegi haqıyqıy kewil múlki, onıń ruwxıy-mádeniy tariyxınıń kórkem aynası, jılnaması xızmetin shın mánisinde atqarǵan ideyalıq-kórkemlik dárejesi boyınsha joqarı sheklerdi iyelegen, janlıq, formalıq jaqtan da hár tárepleme tolısqan, usı sıpatları boyınsha dúnyadaǵı kópshilik xalıqlar ádebiyatı menen teń-qatar taytalasıp tura alatuǵın milliy qaraqalpaq ádebiyatı bolıp tariyx saxnasına márdana kirip keldi. Eń baslısı - bul ásir ádebiyatı óziniń negizri ideyalıq baǵıtı, joqarı kórkemligi, realistlik sıpatınıń tereńligi menen jámiyet hám xalıq arasında bekkem baylanıstı ornata aldı, óziniń demokratiyalıq-gumanistlik ideyaları menen xalıqtı izine ertip, onı jarqın keleshekke qarǵay nıq qádem taslawǵa tárbiyaladı.

Biraq, búgingi kúni bul ádebiyattıń kóp ǵana mashqalaların ǵárezsizlik ideologiyası ruwxında qayta qarap shıǵıwǵa hám bahalawǵa tuwra keledi. Sebebi, XX ásirdeń 90-jıllarınıń basında Baltik boyı respublikalarınıń burınǵı awxam quramınan bólinip shıǵıp ketiwi hám Ózbekstan Respublikasınıń ǵárezsizlikke erisiwi menen burınǵı SSSR dep atalmısh Respublikalar aymaqlarında, hátte pútkil dúnyada úlken siyasiy ózgerisler júz berdi. Usınday járiyalılıq, demokratiyalıq jónelislerdiń nátiyjesinde aqır-ayaǵında socializmnıń jer júzlik sisteması ıdırap, onıń túpkilikli hám haqıyqıy Watanı bolǵan SSSR da ózin ózi tarqatıw qubılısın bastan keshirdi. Solay etip, burınǵı buyırıqazlıq, hóktem hákimshilik basqarıw usılları, kommunistlik ideologiya áste-aqırın saplastırılı basladı. Onıń ornına pútkil dúnyada járiyalılıq, demokratiyalıq jónelisler en jayıp, milletlerdiń ózin ózi tanıwı, adam erkinligi, kóp partiyalıq, pikirler erkinligi, prezidentlik basqarıw, Mámleketlik Ǵárezsizlik, Biyǵárez mámleketlerdiń doslıq awxamı, bazar qatnasıqları usaǵan jámiyetlik jańa qubılıslar payda bolıp, háwij alıp rawajlana basladı.

Jámiyetlik-siyasiy ómirdegi bul ózgerisler adamlardıń ruwxıy ómirine de sezilerlik dárejede óz tásiyirin tiygizdi. Ásirese eń jedel hám tásirsheń tarawlar bolǵan ádebiyat, mádeniyat sıyaqlı ideologiyalıq salalar úlken daǵdarısqa ushırıp, ózleriniń burınǵı mazmunların túp-tiykarınan ózgeriwge májbúr boldı. Ǵárezsizlikke deyingi dáwir

ádebiyatınıń tiykarǵı sútinleri bolǵan socialistlik realizm metodi, ádebiyatın klasslıǵı, partiyalıǵı, formasınıń millietiligi, mazmunınıń socialistligi haqqındaǵı pikirler kún tártibinen alınıp taslandı. Solay etip, XX ásirdiń 90-jıllarınıń basına kelip buringı kóp milletli sovet ádebiyatınıń ajıralmas bir bólegi bolıp kelgen qaraqalpaq sovet ádebiyatı da mazmunı boyınsha ulıwma insaniylyq, Watan súyiwshilik, xalıq aralıq doslıq-tuwısqanlıq, paraxatshılıq idcýaların jırlaytuǵın ulıwma xalıqlıq milliy qaraqalpaq ádebiyatına aylanıw jolına túse basladı.

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxına usı jaǵdaylardan kelip shıǵa otırıp baha beretuǵın bolsaq, eń dáslep onıń dáwirlestiriw máselesine diqqat awdarıp alǵan jón boladı. Sebebi, bul ádebiyatı birden 1917-jılǵı Oktyabr tońkerisi nátiyjesinde payda boldı dew, onı da óz ishine kishi-kishi bes basqıshqa ajratıp úyreniw búgingi kún kózqarasınan haqıyqatlıqqa onsha tuwra kele bermeydi. Bulayınsha dáwirlestiriw XX ásir ádebiyatına tutas túrde pikir júritiwge emes, sol ásir ádebiyatınıń tek sovetlik dáwirin bahalawǵa ǵana múmkinshilik tuwǵızadı. Al, XX ásir ádebiyatı tek 20-jıllardan 90-jıllarǵa deyingi aralıqtı óz ishine qamtıtuǵın ádebıy jónelistiń úlken bir bólegi bolıp qoymastan, ásir basınan aqırına shekemgi ádebıy qubılıslardı óz mazmunına alatuǵın, ózinshe rawajlanıw zańlılıqlarına, jańa mazmun, jańa formaǵa iye tutas bir ásirlik jańa ádebiyat bolıp tabıladı.

Biz XX ásir ádebiyatınıń bul bir tutas mazmunlıq sıpatın usı dáwir ádebiyatı tariyxın basqıshpa-basqısh úyreniw arqalı ayqın sezemiz.

3. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń tiykarǵı ózinshelikleri

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxına usı kózqarastan názer taslaytuǵın bolsaq, bul ásir ádebiyatı birinshi gezekte XIX ásirdiń aqırı XX ásirdiń basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatınıń nızamlı jalǵası bolıp tabıladı. Belgili ádebiyat tariyxshısı Á.Paxratdinovtıń kórsetiwinshe, XX ásir bası qaraqalpaq ádebiyatınıń hár tárepleme bayıp-tolisqan dáwiri. Óytkeni, XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatında qalıplesip jetiliskeń ádebıy qubılıslar menen jańalıqlar XX ásir basına kelip bir pútin milliy ádebıy dástúr sıpatında óziniń kúshli rawajlanıw jolına túsken edi¹.

¹ Пахратдинов Ә. Мәдениет мийрастарымызға жаңаша пикир жүритейик. // «Әмиўдәрәя». -1990. -№1. -100-6.

Máselen, usı ásir basında XIX ásir klassik shayırlarının biri Ájiniyaz Qosıbay ulı baslağan qıssaxanlıq dástúri úlken shayırlıq mektepke aylap, óz átirapına Sıdıq Toqpan ulı, Xudaybergen Jebegen ulı, Qazaqbay Xojaniyaz ulı, Ayapbergen Muwsa ulı, Ábdıqádir Bekimbet ulı, Razbek Qorazbek ulı, Qazı Máwlik Bekmuxammed ulı, Sadıq Nurımbet ulı, Abbas Dabıl ulı, Dáwletiyar Qasım ulı, Mináj Mátsapa ulı usağan qıssaxan xalıq shayırların jámledi.

Ekinshiden, XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basındaǵı bul qıssaxan mektebinin ayırım eń talantlı wákillerinin dóretiwshiliginde usı ásirdeń dáslepki on jılıqlarında payda bolǵan jádid ádebiyatına tán sıpatlı belgiler de kórinis taba basladı. Máselen, Qazı Máwlik Bekmuxammed ulı «Jas Buxarashılar» jádidlik shólkeminiń aǵzası boldı. Sebebi, bul dáwirde jádidlerdin «Jas Buxarashılar» shólkemi júdá abroylı jádidlik toparlardan esaplandı. Bul «Jas Buxarashılar» jádidler shólkemine Behbudiy, Fitirat, Fayzulla Xojaev, Sadratdin Ayniyler usağan úlken tariyxıy-ádebiy tulǵalar aǵza edi.

Türkstan Jádidleriniń eń úlken wákillerinin biri Behbudiy Xorezmdede hám Qaraqalpaqstanda boldı. Sufızada 1910-1916 jıllarda Qońıratqa bolıp, mekteplerde jańa usılda sabaq berdi. Sol jıllarda bir qatar Q.ırmanov, R.Majitov usağan qaraqalpaq jazıwshıları mekteplerde Sufızadanın qolında oqıdı.

Sufızada Ayapbergen shayı, jazıwshı Seyfulǵábit Májitovlar menen jaqsı dóretiwshilik qatnaslar jasadı. Sońıraq belgili ózbek jazıwshısı Hámza Hákimzada Niyaziy de Xojelide, Qońıratqa, Shımbayda boldı. Onıń ústine, Qaraqalpaqstanda jádidlik mekteplerdi hám jádidlik háreketlerdi rawajlandırıwǵa basqa da milliy-ruwxıy estetikalıq múmkinshilikler bar edi. Máselen, Qazı Máwlik 1910-jılları Shımbay qalasınan sawatlı qıssaxan shayırlar mektebin shólkemlestirdi.

4. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı rawajlanıwınıń baslı baǵdarları: jetiskenlikleri hám ayırım nuqsanları

XX ásir basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı joqarıda atı atalǵan ádebiyat wákilleri tárepinen, mine, usı burınnan kiyatırǵan klassikalıq milliy kórkem ádebiyat jáne usı ásir baslarında payda bolǵan jádid ádebiyatı dástúrleri tiykarında rawajlandırılı basladı. Bul dástúrler Keńes húkimetiniń dáslepki jıllarında da rawajlanıwın toqtatqan joq.

Hátte, bul jillarda atı atalgan shayırlardıń ayırımları (S.Májitov, A.Muwsaev, A.Dabilov, S.Nurimbetov, A.Bekimbetov, Q.Xojaniyazov, Q.Írmanov, Q.Áwezov) qaraqalpaq keńes ádebiyatınıń baslawshıları da boldı¹. Biraq Keńes húkimetine jańa tiptegi taza proletar jazıwshıları kerek edi. Bul jazıwshılardıń birden jetilisip shıǵıwı da qıyın boldı. Bunday jeńilis uzaq waqıttı talap etti. 20-jıllardıń ortalarında ǵana bul shayırlardıń qatırı A.Matyakupov, X.Axmetov, Á.Óteпов, Q.Áwezov, J.Aymurzaev, M.Dáribaev, D.Nazbergenov, Á.Shamuratov usaǵan jas «proletar jazıwshıları» menen tolısa basladı.

Ádebiyatqa usınday jańa tiptegi proletar jazıwshılarınıń kirip keliwi menen ádebiyat socialistlik mazmunǵa qaray áste-aqırın bet bura otırıp, formalıq jaqtan da jańa izleniwler jolına tústi. Ádebiyatımızda burın bolmaǵan jańa realistlik janrlar - proza, dramalar payda bolıwǵa qaradı. Burınnan bar poeziya janrıınıń ózi de ishki kóp túrlilikke iye boldı, epikalıq poeziyada jańa realistlik sıpatlarǵa iye poemashılıq dástúri kelip shıqtı. 30-jıllarǵa kelip Keńes ádebiyatı tolıq qalıplesti.

Keńes ádebiyatı 30-jıllardıń ortalarınan keyin óziniń párawan rawajlanıw jolına tústi. Bul ádebiyat usı jıllardan baslap forması boyınsha milletlik, mazmunı boyınsha socialistlik sıpat iyelep, burınǵı «proletar isiniń bir bólegi» halatınan tek ǵana kommunistlik partiyanıń ideyaları menen siyasatın úgit-násiyat etiwshi ideologiyalıq quralǵa aylanıp bardı. Qaraqalpaq ádebiyatı kóp milletli sovet ádebiyatınıń ajralmas bólegi bolǵan usı natábiyiy-negativ halatın 90-jıllardıń basına deyin saqlap keldi.

Álbette, bul dáwirlerde qaraqalpaq ádebiyatı, joqarıdaǵıday illetlerge baǵınıshlı bolıwına qaramastan úlken tabıslardı da qolǵa kirgizdi. Ádebiyat kommunistlik totalitar dúzimniń iskenjeli qısqısında bolıwına qaramastan, bul dúzim siyasatı-internatsionalizm bayraǵı onı milliy tamirlarinan qanshelli úzip alıwǵa háreket etpesin, báribir, qaraqalpaq ádebiyatı óziniń kóp ásirlik bay ádebiy milliy dástúrlerin saqlap qala aldı, onı jańa jaǵdaylarǵa baylanıslı joqarı kórkenlikte jańasha rawajlandırdı. Qullası, bul dáwir ádebiyatınıń nuqsanlarınan góri jetiskenlikleri kóp boldı. Bul dáwirde ádebiyatlar baylanısı keńnen en jaydı. Jazıwshılarımızdıń ádebiy dóretiliwshilik tájiriýbeleri menen bilimdanlıq dárejesi arttı. Qaraqalpaq jazıwshıları tek Shıǵıs ádebiyatı

úlgilerinen ǵana órnek alıp qoymastan, jáhan ádebiyatı dúrdanalarından da suwsın ala basladı. Rus, tuwısqan xalıqlar ádebiyatları menen óz-ara baylanıs máseleleriniń arqasında awdarmashılıq hóneri de jaqsı joǵa tústi. Dáslebinde tuwısqan ózbek, qazaq tilleri, sońın ala tatar, rus tili arqalı dúnya ádebiyatınıń eń jaqsı úlgileri qaraqalpaq tiline awdarıldı. Usılar sebepli ádebıy tildıń kórkemlik sıpatı da sapalı ózgerislerge ushıradı. Ádebiyat janrlıq, formalıq jaqtan bayıp tolistı. Poeziyanıń lirikalıq, epikalıq janrları burın kórilmegen dárejede jańa formalar menen bayıdı. Lirikada sonet, romans, elegiya, ballada, ǵázzel, rubayiy, tórtlik, erkin qosıq ózine tán milliy ózinshelikleri menen túpkilikli turaqlı formalar sıpatında qalıplesken bolsa, poemashılıqta romantikalıq, tariyxıy, liro-dramalıq, allegoriyalıq-miflik, erteklik, dramalıq poema usaqan jańa formalar payda boldı. Dramaturgiyada dramanıń barlıq túrleri-drama, tragediya, komediya hár tárepleme rawajlanıw jolına tústi. Bul dáwirlerde proza ádebiyatınıń jetekshi janrı dárejesine ósip jetilisti. 20-30-jıllarda dáslepki gúrniń, povestlerden baslanǵan qaraqalpaq prozası yarım ásirden aslam waqıt ishinde óziniń eń jaqsı roman hám povestleri menen pútkil dúnyaǵa málim bola basladı. Povestlerdegi liro-epikalıq, liro-psixologiyalıq sıpatlar turaqlı formalar sıpatında qalıplesiwge bet burdı. Dáslepki roman-dilogiya, roman-trilogiya, roman-tetologiyalar, roman-esse, fantastikalıq roman, roman-epopcyalar payda boldı. Prozada házirgi zaman temasındaǵı romanlar menen bir qatarda tariyxıy romanslıq turaqlı tendenciyaǵa aylandı. Yumorlıq, satiralıq proza qalıplesti.

Qullası, bul jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyatı janrlıq, formalıq, tematikalıq jaqtan hár tárepleme bayıp, ideyalıq-kórkemlik dárejesi boyınsha eń joqarı sheklerdi iyeledi. Ádebiyatımızǵa kóp oylanıp, keń tolǵanatuǵın realistik sıpatı kúshli jańa milliy qaharmanlar obrazı kelip kirdi.

5. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatın dáwirlestirip úyreniw máseleleri

Ádebiyatımızdıń usı basıp ótken jolına, ideyalıq-kórkemlik jaqtan rawajlanıw baǵıtı basqıshlarına qarap, XX ásir qaraqalpaq ádebiyatın shártli túrde: milliy oyanıw hám aǵartıwshılıq dáwirindegi qaraqalpaq ádebiyatı (1901-1916), Keńes húkimeti dáwirindegi qaraqalpaq

ádebiyatı (1917-1990), ğárezsizliktiń dáslepki dáwirlerindegi (1991-2000) qaraqalpaq ádebiyatı dep úlken úsh dáwirge bólip úyrensek te bolar edi. Lekin, bulayınsha bahalawda da ádebiyatı siyasatlastırw illetleriniń izleri kórinetuǵın bolǵanlıqtan, biz onı ápiwayı tariyxıy-xronologiyalıq prinsipte tómendegidey dáwirlerge bólip úyrengeńdi maqul kórdik:

1. XX ásir jańa qaraqalpaq ádebiyatınıń payda bolıw hám qalıplesiw dáwirleri (1901-1930) yaǵınıy ásir bası hám 20-jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyatı.

2. XX ásirdeń 30-jıllarındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı (1931-1940).

3. Ekinshi jer júzlik urıs dáwirindegi qaraqalpaq ádebiyatı (1941-1945).

4. Ekinshi jer júzlik urıstan keyingi dáwirdegi qaraqalpaq ádebiyatı (1946-1960).

5. XX ásirdeń 60-80-jıllarındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı (1961-1990).

6. XX ásirdeń 90-jıllarındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı (1991-2000).

Qullası, pedagogikalıq institutıń bakalavr jónelisindegi qaraqalpaq tili hám ádebiyatı fakulteti talabalarına arnalǵan, Sizlerge usınılıp atırǵan bul sabaqlıqta XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı 1901-jıldan 2001-jılǵa shekemgi aralıqtıń ádebiy qubılısların óz mazmunına qamtiyutǵın tutas bir ásirdeń jańa ádebiyatı keń túrde úyrenildi. Sabaqlıqta biz bul ádebiyatıń ideyalıq-kórkemlik baǵıtı, tematikalıq, janrlıq, formalıq ósiw jolları menen bir qatarda onda orın alǵan ádebiy qubılıslarǵa, dástúr, miyraslılıq penen jańashılılıq máselelerine, sonday-aq ádebiyatıń payda bolıw, qalıplesiw hám rawajlanıwınıń hár qıylı basqıshlarına tiyisli belgili kórkem sóz sheberleriniń ómiri hám dóretiwshiliklerine, olardıń belgili shıǵarmaları mısasında ádebiyatıǵı konflikt, xarakter, qaharmanlar obrazı, kórkemlew quralları, kórkem shıǵarmanıń tili usaǵan ádebiyatıń teoriyalıq máselelerine de ayqın tallawlar isleymiz. Sabaqlıqta bul máselelerdeń barlıǵına milliy ğárezsizlik ideologiyası kózqarasınan baha beriledi.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı degen túsinikti keltirip shıǵaratuǵın siyasiy-jámıyetlik, social-jámıyetlik hám mádeniy faktorlardı atap kórsetiń.

2. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń tiykarǵı ózgesheliklerine túsinik beriń.

3. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı dúnya xalıqları ádebiyatı menen qanday baylanıslıqta rawajlanǵan?

4. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatındaǵı dástúrlilik hám miyrastılıq túsinigine baha beriń.

5. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń jetiskenlikleri hám sheklengenlikleri nelerden ibarat.

6. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatın dáwirlestirip úyreniw basqıshların atap kórsetiń.

BIRINSHI BAP

QARAQALPAQ ÁDEBIYATINIŇ PAYDA BOLIWÍ, QÁLIPLESIW JOLLARÍ (1901-1930)

Jobası:

1. XX ásirdeń birinshi sheregindegi siyasiy-jámıyetlik, social-ekonomikalıq jaǵdaylar hám olardıń qaraqalpaq ádebiyatınıń payda bolıwında tutqan ornı.

2. Milliy oyanıwshılıq, aǵartıwshılıq ideyaları hám ásir basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı.

3. Ásir basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatınıń payda-bolıwında qalıq shayırlarınıń tutqan ornı.

Temaniń maǵseti: XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń derekleri, jańa dáwir ádebiyatınıń payda bolıwı hám rawajlanıwı, dáwirlerge bóliniwı, janlıq ózgeshelikleri haqqında túsiniń beriwden ibarat.

Temaniń wazıypaları: Usı dáwirdegi tariyxıy, jámıyetlik-siyasiy, sosialıq waqıyalarǵa sıpatlama beriw, mádeniy hám ádebiy ómir haqqında bilim beriw, jádidler háreketi, kórkem ádebiyattaǵı jádidshilik oy-pikirler hám kózqaraslardı talqılaw.

Tayanısh túsinińler: dáwirge siyasiy-jámıyetlik sıpatlama,

XX ásir qaraqalpaq Ádebiyatınıń payda bolıwı hám qalıplesiwı, dáwirlerge bóliniwı, janlıq ózgeshelikleri

1. XX ásirdeń birinshi sheregindegi siyasiy-jámıyetlik, social-ekonomikalıq jaǵdaylar hám olardıń qaraqalpaq ádebiyatınıń payda bolıwında tutqan ornı

XX ásir Evropa, Aziyadaǵı jasawshı kóp xalıqlardıń turmısına, jámıyetlik rawajlanıwına gárezsizlik hám milliy oyanıw ideyaların alıp kirgen dáwir bolıp tariyxqa kirdi. Bul ideyalar, haqıyqatında da, demokratiyalıq ruwxtaǵı ózgerisler menen baslanadı. Ásirese bul ásir basındaǵı Túrkiya hám Írandaǵı revolyusiyalıq ideyalardıń hám waqıyalarardıń jeńiske erisiwleri Turkstan jadidlik háreketleriniń keń qulash jayıwına hám jedellesiwine sebep boldı.

XX ásirdeń birinshi sheregindegi Túrkiya jadidleriniń tiykarǵı maǵseti - túrkiy xalıqlar gárezsizligi, ondaǵı orta ásirlik monarxiyalıq

artta qalıwshılıqtı saplastırıw, eldi, xalıqtı bilimili, sawatlı bolıwǵa shaqırıw menen birge Evropa xalıqları mádeniyatınan da paydalanıw, o ushın elde ulıwma bilim beretuǵın, ulıwma pánler oqıtılatuǵın mektepler ashıw, bul joldaǵı jadidlik-demokratıyalıq háreketlerdiń tiykargı baǵdarların xalıqqa túsindiretuǵın hám jańa ideyalardı taratıw ushın baspa sóz, gazeta, jumallar shólkemlestiriw sıyaqlı ámeliy islerden de ibarat boldı.

Jadidlerdiń bul ideyaları 1883-jılı Baqsha sarayda Ismayılбек Gasparalı shólkemlestirgen «Tarjumon» gazetasında tinbay daǵazalanıp barıldı. Bul gazeta Turkiyada, Tibiliside, Íranda, Baǵdatta, Índistanda, Buxara, Samarqandda hám Tashkentte shıǵıp turdı. Bul Túrktan jadidleriniń progressivlik háreketleri qaraqalpaq zıyalıların da oyattı. Xalıqtıń ǵárezsizlikti gúresip jońıp alıw kerekligine haqıyqattan da kózleri jetti. Sol sebepli qaraqalpaqlardıń Rossıyanıń awır koloniyalıq siyasatın basınan keshirip atırǵan bóleginde 1908, 1909, 1911, 1914, 1916-jılları tinbay xalıq azat etiwshilik gúresleriniń jalınları lawlap esti. Bul gúreslerdiń ishindegi eldegi eń keń kólemli sıpat iyelegen imperialistik urıs jıllarındaǵı 1914-jıl hám 1916-jılǵı kóterilisler boldı.

Bul qaraqalpaqlar jerindegi kóterilisler Túrktan jadidleriniń progressivlik háreketlerinen ruwxlanǵan hám onı qollap quwatlawshı ǵana qozǵalańlar emes, pútkil túrkiy xalıqlar progresin, sonıń ishinde ruwxıy-siyasiy, ekonomikalıq ǵárezsizligin tuw qılıp kóterip gúresip atırǵan keń kólemli, ulıwmaxalıqlıq sıpatqa iye Túrktan jadidler háreketiniń bólinbes bir bólegi edi. Bul kóterilislerge hámme waqıtlarda Qaraqalpaqstan aymaǵında jasawshı barlıq xalıqlarqaraqalpaqlar – ózbekler de, qazaqlar da, túrkmenler de, orıslar da qatnasıp turdı. Ásirese 1905-1907-jıllardaǵı Rossıyadaǵı burjuaziyalıq-demokratıyalıq revolyusiya dáwirlerinde jeńiliske ushıraǵan gúressheńlerdi Rossıyanıń eń arttaǵı hám uzaqtaǵı koloniyası Qaraqalpaq jerine súrgin etiliwi bul gúreslerdiń keń kólemde en jayıwına unamlı tásirin tiygizdi. Sebebi, patshalıq Rossıya tárepinen jer awdarǵan orıs gúressheńleri patshalıq siyasatıń jeńiliwi ushın jergilikli xalıqlardıń bul kóterilislernin tek qollap-quwatlap ǵana qoymastan, olardıń ózleri de sheshiwshi

güreslerge qatnasti. 1905-1916-jılları Türkstan jadidleriniń bul progressivlik háreketleri keń qulash jaydı. Bul háreketler Buxara ámirligin, Xiywa, Qoqan xanlıqların úlken lárzemge saldı. Jáne de Türkstan jadidleriniń bul háreketlerin Rossiyanıń türkiy xalıqlar musulmanları jasaytuǵın úlkerinen baslap Kavkaz artı, Turkiya, İran, Arab mámleketlerindegi jańalıq táreptarları bolǵan aldınǵı pikirdegi, kózqarastaǵı adamlardı da oyattı.¹

2. Milliy oyanıwshılıq, aǵartıwshılıq ideyaları hám ásir basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı

Bul jıllardaǵı kóterilisler apatshılıq, xalıq yadında awır iz qaldırǵan qan tógiwler sıyaqlı úlken tragediyalıq sıpatları hám óziniń azat etiwshilik ideyaları boyınsha xalıq sanasınıń oyanıwına belgili dárejede tásir jasaǵan milliy xalıq azatlıq güresleri bolıp tariyxqa endi. Bul güreslerdi házirge shekem ilimpazlarımız tariyxta hám ádebiyat tariyxında da, orıs social-demokratlarınıń progressivlik háreketleriniń arqasında qaraqalpaqlarda usınday xalıq azat etiwshilik háreketleri payda boldı, dep belgilep keldi. Bul, álbette, eski kommunistlik ideologiyanıń kerı tásirinen kelip shıqqan qáte juwmaq, pikirler edi.

Bul jıllardaǵı eldegi xalıq azat etiwshilik háreketleri qaraqalpaq klassik ádebiyatınıń dástúrlerinde óz tvorchestvoların rawajlandırıp, qalıplestirip, ádebiyat maydanına izli-izinen kirip kiyatırǵan Qultuwaı shayır Qurbanalı ulınıń, Sıdıq shayır Toqpan ulınıń, shayır Seyfulǵabıt Majit ulınıń, Ábdıqádir shayır Bekimbet ulınıń, Qazı Máwlik shayır Bekmuxammed ulınıń, Sápiwra shayır Jayılbek qızınıń dóretiliwshilik iskerliklerinde jańa baǵdarlar, jańa kózqaraslar, jańa estetikalıq principler payda bolıwında, olardıń dóretpeleriniń el, xalıq ómirlerine jaqınlasıp jámiyetlik sıpat iyelewine tásir etiwshi baslı faktorlardıń bir bolıp xızmet etti. Olar óz dóretiliwshilik ómirlerin xalıq idealları menen birlestiriw kerekligin túsindi. Ásirese, tvorchestvonı xalıq, milliet erkinligi, onıń ğárezsizligi ushın güres ideyalarına arnaw zárúrligini syezdi. Bul güreslerde kórkem shıǵarmalar xalıq qolındaǵı úlken ideologiyalıq qural ekenligine olardıń kózleri jetti.

¹ Axmed Alicv. Manaviyat. Xadiriyat va badiyyat. –Toshkent: «Akademiya», 2000.-492-bet

Eldegi bunday tariyxıy sharayatlardıń, jámiyetlik jaǵdaylardıń, progressivlik ideyalardıń jedellesiwi tek Túrktan jadidlik háreketleriniń tásiiri ǵana emes edi. Al, sol waqıttaǵı qaraqalpaq jámiyetiniń ózi de Túrktan hám Buxara jadidlik háreketleriniń qaynaǵan bir ornı esaplandı. Máselen, Qazı Máwlik ózi «Jas Buxarashılar» jadidler shólkeminiń aǵzası boldı. Jadidlerdiń «Jas Buxarashılar» shólkemi júdá abroylı jadidlik toparlardan edi. Bul «Jas Buxarashılar» jadidler shólkemine Behbudiy, Fitirat, Fayzulla Xojaev, Sadratdin Ayniyler de aǵza bolǵan.²

Onıń ústine, Túrktan jadidleriniń eń úlken wákilleriniń biri Behbudiy Xorezimde hám Qaraqalpaqstanda boldı. Túrktan jadidlik háreketiniń bir úlken wákili Sufi zada 1910-1916-jıllarda Qońıratqa bolıp mekteplerde jańa usılda sabaq berdi. Sol jıllarda bir qatar Q.ırmanov, R.Majitov usaǵan qaraqalpaq jazıwshıları mekteplerde Sufizadaniń qolında oqıdı. Ol Ayapbergen shayıp, jazıwshı Seyfulǵábit Májitovlar menen jaqsı tvorchestvolıq qatnasta boldı.³ Sál sońıraǵ belgili ózbek jazıwshısı Hámza Hákimzada Niyaziy de Xojelide, Qońıratqa, Shımbayda boldı. Onıń ústine, jadidlik mekteplerdi hám jadidlik háreketlerdi kóbeytiwge Qaraqalpaqstanda múmkinshilikler de boldı.⁴ Máselen, Qazı Máwlik 1910-jılları Shımbay qalasınan sawatlı qıssaxan shayırlar mektebin shólkemlestirdi.⁵ Al, jazıwshı S.Majitov 1907-jılı Shımbay bolısı İniyatqa jadid mekteplerin Shımbaydan kóplesh ashıw kerekligin aytıp xatta jazǵan edi.⁶ Bunıń aldında ol usınday mazmundaqı xattı shayıp Qazı Máwlikke de jazdı.

² Axmed Aliev. «Manaviyal. Xadiriya va badiyyat». –Toshkent: «Akademiya», 2000.-323-b.

³ Japaqov N., Ma'mbetov K., Sultanov K., Karimov A. «Qaraqalpaq a'debiyatı tariyxı». Universitetin' filologiya fakulteti ushin sabaqlıq.-No'kis: «Qaraqalpaqstan»,1983.-286-287-b.

⁴ «Erkin Qaraqalpaqstan» gaz., 21-yanvar 2003-jıl. №10 17756.

⁵ «XIX a'sirdin' aqırı XX a'sirdin' basındaǵı qaraqalpaq a'debiyat tariyxı». - No'kis' «Bilim»,1996.-154-178-b.

⁶ Ахметов С., Парымбетов Ж., Камалов К., Пахратдинов О. Qaraqalpaq sovet a'debiyatı. Universitetin' filologiya fakulteti talabaları ushin sabaqlıq.- No'kis: «Qaraqalpaqstan», 1984.-247-b.

Máselen:

*"Gárip eldi tuwrı jolǵa salmaǵa,
Oqıw oqıp óner bilim almaǵa,
Orısshıǵa taǵı qıssa (úlgı) qılmaǵa,
İymanı (iláji) joq bir qatarla turmaǵa.
En ánsat jol búgin usılı jadid,
Aqıl aytpaq sizge kómiyne Májit,
...Qıyal eter tek yadıńa salmaǵa, –*

dep jazadı ol bul xatında.

Qazı Máwlik 1910-15-jıllarda Qaraqalpaqstandaǵa jadidlik háreketlerdiń basında turadı. Ol eldiń jámiyetlik sanasın kóteriw ushın xalıqtı sawatlandırıw kerekligin bildi. Bul ushın XIX ásirdiń aqırındaǵı Qorazbek shayır Razbek ulı shólkemlestirgen sawatlı qıssaxan shayırlar mektebin jáne shólkemlestiriw zárúrligin túsindi. Sebebi, ol dúnyadaǵı ilim, pán, ádebiyat, mádeniyat jetiskenlikleri menen xalıqtı tanıstırıw kerek dep oyladı. Solay etip, 1910-1915-jıllar aralıǵında Shımbay qalasında shayır Qazı Máwlik bassılıǵında talantlı sawatlı qıssaxan shayırlar mektebi shólkemlestirildi. Onda arab, parsı, túrk tillerinen ilim, pán, ádebiyat, mádeniyat jetiskenlikleri qaraqalpaqshalanıp elge taratıldı. Ol mektepte awdarmashılar, xatkerler, kitap túplewshiler tayarlandı. Sol jıllardaǵı el, xalıq muddahasın esapqa alıp, eldegi adamlarǵa qanday shıǵarmalar kerekligi úyrenildi. Eldegi jadidlik háreketlerdi xalıqqa taratıwda qıssaxanlıq mektep birden-bir durıs jol dep tańlap alındı. Onıń dógeretine Abbas shayır, Qazaqbay shayır, Qurbanbay, Baltabay, Qáwender bala, Seytırza, Hilal, Seyfulǵábit Majit ulı usaǵan talantlı qıssaxan shayırlar jıynaldı.

Onıń ústine, qıssaxanlıq mektep xalıq aǵartıw isleri menen de shuǵıllandı. Shımbayda Xan meshitinde Qazı Máwliktiń ózi oqıwshılarǵa sabaq berdi.

1916-jılı Shımbaydaǵı úlken xalıq kóterilisi dáwirlerinde xalıq oǵan úlken isenim bildirip, onı Shımbay qalasınıń qazısı qılıp sayladı. Ol Shımbay qalasınan kitap dúkanın shólkemlestiredi. Astraxanǵa, Qazanǵa, Sankt-Peterburgke, Túrkiyaǵa, Mısırǵa, Arabiyaǵa, İndistanǵa baratırǵan kárwanlarǵa óz qasınan pul qosıp, kóp qılıp

kitaplar aldırıp, dükánında xalıqqa satadı. Onıń kitap dükánında arabsha, parsışa, orışsha kitaplar, kóp-kóp jadidlik jurnallar, gazetalar jáne de basqa tillerden qıssaxanlar mektebinde qaraqalpaqshalanıp, kitap qılıp túplengen materiallar da satıladı.

I.XX ásirdeń bul birinshi sheregindegi usınday jámiyetlik ózgerisler xalıqtıń ruwxıy dúnyasına, jámiyetlik sanasına úlken tásir jasadı, onıń aldırǵı qatar wákılleri bolǵan shayırlar tvorchestvosında jańa tendenciylardı payda etti. Ádebiyat bul jıllarda burınǵı dástúr boyınsha poeziyadan ibarat boldı. Ádebiyat endi tikkeley xalıq idealı menen jasawǵa ótti, xalıqqa gárezsizlik, millet mápi ushın gúres ideyaların sındırıwde oǵada tásirsheń kúshke aylandı. Máselen, Ábdıqádir shayır Bekimbet ulı:

*Xalıqına ǵarǵıslı qayırsız xannan,
Malına miyrimli shopan jaqsıdı.
Elinen ayrılǵan biyiw bolıstan,
Birin-biri súygen gedá jaqsıdı.*

*Elin ayamastan talaǵanlardan,
Haramnan mal-dúnyanı jıynaǵanlardan,
Jurttan ózin artıq sanaǵanlardan,
Úyin qorıp turǵan kópek jaqsıdı, – dep jazdı.*

Qaraqalpaqlar tariyxında 1916-jılǵı kóterilis patshalıq Rossiyanıń mápin qorǵaw ushın jergilikli xalıqtan márdikar ańıwına qarsı bolǵan xalıq kóterilisi boldı. Onda Shımbay pristavı ótirildi. Bul xalıq kóterilisin Ábdıqádir shayır qollap-quwatladı, xalıqtı alıp barıp atırǵan gúresleriniń durıslıǵına isendiriw ushın onı ruwxlandırıp, kóterilistiń maqset hám mánislerin ele de tereńirek ashıp berip:

*Mine, kórin alınbaqshı márdikar,
Bizge qayırtı bar ma, ol kimgе dárkar? – dep jazdı.*

3. Ásir basındaǵı ádebiyattıń payda bolıwında qalıq shayırlarınıń tutqan orni

Bul jıllarda xalıq shayırları tikkeley xalıq kóterilisiniń basında turdı. Milliy gárezsizlik ushın bolǵan gúreslerdeń jeńis penen tamamlanıwınıń táreptarı boldı. Olar kórkem ádebiyattı tikkeley xalıq

mápine jumsawǵa kúsh saldı. Sonıń sebebinen ádebiyatta jańa estetikalıq principler, jańa tendenciyalıq baǵdarlar payda boldı. Ádebiyattıń tiykarǵı maqseti zorlıq-zombılıqqa tolı zorabanlıq dáwirde qaralawǵa, ne sebepli xalıqqa gárezsizlik ushın gúres kerék, ne ushın xalıqtıń ózin-ózi tanıwı, millet mápi, milliylik ushın gúresiwi zárúrligin uqtırıwǵa baǵdarlandı. Haqıyqattan da, ádebiyat zamannıń basqıshı kimseler tárepinen daǵdarıstıq halatqa túsip atırǵanlıǵın ayıp jar saldı. Sol sebepli Sıdıq shayır: «Qansha baqıl qaplap ketken jáhandı» dep jazdı. 1914-jılı imperialistlik urıs jıllarında Abbaz shayır:

Jasım on altıda qosh bolmay waqtım,

Zaman peyli jaman, sinbaǵay saqtım. – dep jırladı.

Sol jıllardaǵa Ábdıqádir shayırdıń «Kerck», «Megzer» qosıqları, Seyfulǵábit Majit ulınıń «Doshlıq paydası», «Jalqaw diyqanǵa», «İniyat bolısqa xat» xat qosıqları menen awdarmaları, Qazı Máwliktiń «Márdikar» táriyiplik shıǵarmaları, Sápiwranıń «Qazı Máwlik penen aytısları», Abbaz shayırdıń «Ótken zaman qayta aylanıp keler me?», «Qırǵa shıqqanda» shıǵarmaları haqıyqıy jadidlik ideologiyalıq gúresler táǵdirlerinen dóregen shıǵarmalar boldı. Bul shıǵarmalarda meyli, jámiyetlik gúreslerdi qollap-quwatlaǵan-aq bolsın, bolmasa adamlardı sergeklestirip dógeregińe bir qara, uyqıńdı ash, sen jasap atırǵan dáwir qayda baratır, túsinesen be, degenge usaǵan ulıwma insaniylıq gáppler ayılǵan-aq bolsın, bolmasa adamdı, onıń ullıǵın táriypleytuǵın jay lirikalıq shıǵarmalar jaratılǵan-aq bolsın, bári bir bul dáwirlerde milliy oyanıw, milliylik, milliy rawajlanıw ideyaların aǵa súrip kiyatırǵan ádebiyat qalıplese baslaǵanı kórinedi.

Bul dáwirdegi ádebiyattıń tiykarǵı wákilleri bolǵan xalıq shayırları XIX ásirdeń aqırında payda bolıp, dóretiwshilik miynetlerin baslap, XX ásirdeń basında onı rawajlandırıp hám qalıplesip kiyatırǵan jańa baǵdarlar, jańa ideyalar, jańa tendenciyalardı rawajlandırıp kiyatırǵan ádebiyattı oyanıw dáwiriniń bir pütün milliy ádebiyatı etip jámiyetlik arenaǵa, dúnyaǵa alıp shıqtı hám olar bul ásirge kelip usınday bir tuńas xalıqlıq ádebiyattı payda etti. Ol ádebiyattıń wákilleri birinshi gezekte xalıqlıq folklordan azıqlanıp, milliy klassik ádebiyat dástúrlerinde tárbiyalanǵan, olardı jańa tariyxıy dáwirlerde jańa ideyalar menen

rawajlandırğan shayırlar boldı. Olar XX ásir baslarına kelip haqıyqıy milliy oyanıw dáwirleriniń xalıq shayırları bolıp qalıplese basladı. Olardıń tiykargı wákilleri Qulmurat Qubanáli ulı, Ábdiqádir Bekimbet ulı, Omar Súyirbek ulı, Jańabay Qaratay ulı, Ayapbergen Muwsa ulı, Sıdıq Toqpan ulı, Qazı Máwlik Bekmuxammed ulı, Seyfulgábit Májit ulı, Sápiwra Jayılbek qızı, Abbaz Dabil ulı hám t.b. da shayırlardan ibarat boldı. Olar bul ásir baslarında ádebiyatta dáwir talabına ılayıq jańa estetikalıq principipler islep shıqtı. Álbette, ádebiyatta estetikalıq principipler birden qalıplese qoyatuǵın qubılıs ta emes. Ol jámiyetlik ómirlerdegi adamlar sanasınıń jáne de kórkem oylawdıń ózgeriwleri menen, ómirdegi júz berip atırǵan jańalıqlar menen ásten-ásten ózgerip hám jańalanıp baratuǵın qubılıs. Sonıń ushın XX ásirdeń birinshi shereginde jámiyette keskin ózgerisler baslanǵanlıǵı menen, hár qıylı kózqaraslar da az bolmadı. Jadidlik háreketlerge qarsılıqlar da kóp boldı. Biraq, bul ásir basındaǵı xalıqtıń milliy oyanıw jónelisi toqtawı múmkin emes keń kólemlı keskin sıpat iyelep ketken edi. Xalıq ğárezsizlikke erisiw, milliy máp ushın qaytpay gúresti. Bul háreketlerdeń durıslıǵına kózleri jetti jáne de bunday háreketlerdi dúnyadaǵı barlıq progressiv insanıyat qollap-quwatlaytuǵınına xalıqlıq isenim kúnnen künge artıp bardı.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sawallar:

1. XX ásir basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı qası jıllardı óz ishine aladı?
2. Ásir basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı wákilleri kimler?
3. XX a'sir qaraqalpaq ádebiyatınıń tiykargı ideyalıq baǵıtın hám rawajlanıw jolların kórsetiw.
5. XX a'sir qaraqalpaq ádebiyatı neshe dáwirge bólinedi?

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın test sawalları:

1. Qazı Máwlik 1910-jılları Shımbayda qanday mádeniy-ǵartıwshılıq oray shólkemlestirdi?

- *A) Qıssaxanshılıq mektebi
- V) Shayırlar mektebi
- S) Dáslepki ádebiy dógerекter
- D) Kátibler mektebi

2. Usı dáwirdegi qıssaxanlar mektebiniń aǵzaların kórsetiń?

- A) Ájiniyaz, Ábdiqádir, Abbaz, Qáwender bala, Muwsa baqısı
*V) Abbaz shayır, Qazaqbay shayır, Qurbanbay, Baltabay,
Qáwender bala, Seytirza, Hilal, Seyfulǵábit Majit ulı
S) Sadıq shayır, Jańabay shayır, Abbaz, Hilal, Ájiniyaz
D) Abbaz shayır, Qazaqbay shayır, Qurbanbay, Baltabay,
Qáwender bala, Sápiwra shayır

3. «Jasım on aıtıda qosı bolmay waqtım,

Zaman peyli jaman, sımbaǵay saqtım» degen qosıq qatarlarınıń atarı kim?

- *A) Abbaz Dabilov
V) Sadıq Nurımbetov
S) A. Muwsaev
D) Ábdiqádir shayır

4. Jazıwshı S. Majitov 1907-jıl Shımbay bolısı İniyat bolısqa qanday maqsette xat jazǵan edi?

- A) Xalıqtıń salıǵın azaytıw
*V) Jadid mekteplerin Shımbaydan kóplep ashıw
S) Qıssaxanlar mektebin shólkemlestiriw
D) Qazıw jumısların tezlestiriw

XX ÁSIR 20-JILLARDAĞI QARAQALPAQ ÁDEBIYATI

Jobası:

1. Tariyxıy turms ádebiyat.
2. Jańa ádebiyatıń baslawshıları.
3. XX ásirdeń 20-jılları ádebiyatınıń janrı «Dramaturgiya».

Temaniń maqseti: XX ásirdeń 20-jıllarındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı haqqında talabalarǵa ilimge tiykarlangan bilimler beriw.

Temaniń wazıypaları: 20-jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyatında mádeniy-ádebiy jaǵdaylar, 20-jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyatınıń tematikası, janrlıq ózgesheligi, 20-jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyatınıń kórneкли wákiller haqqında túsinipler beriw.

Tayanış túsinipler: Jańa mektep-internatlar, tuǵısh qol jazba jurnaldıń shıǵıwı, dáslepki tipografiya, qaraqalpaq milliy baspa sóziniń payda bolıwı, jańa gazetalardıń shıǵıwı.

(Egdedeler sawatı) álipbesi, dáslepki ped texnikumlardıń ashılıwı.

Qaraqalpaq ádebiyatınıń tuǵısh wákılleri, X. Axmetov, A. Matyakupov, I. Fazilov, Q. Áwezov, Á. Óteпов, S. Majitov hám t.b.

1. Tariyxıy turms hám jámiyet

1917-jılı Rossiyada oktyabr socialistlik revolyuciyası jeńiske erisip, Keńes húkimeti ornaganı menen, ol óziniń jawlap alıwshılıq sırtqı siyasatınıń «azat etiwshilik» jańa mazmunı boyınsha patshalıq Rossiyası húkimetinen túpkilikli parıq etedi. Jańa Keńes húkimeti de qurallangan kúsh jıynadı. Bolsheviklik Rossiya Orta Aziyanıń óz siyasatına baǵınbaǵan ellerin kúsh penen basıp alıwǵa kiristi. 1917-jıldıń aqırında 1918-jıldıń baslarında Shaydakov basqargan Armiya qaraqalpaqlar territoriyasını da basıp aldı. Qaraqalpaqstanda xalıq erki menen esaplaspay, zorlıq penen sovet húkimeti ornadı. Eldiń jámiyetlik ómirlerinde kútilmegen burıs, ózgerisler boldı. Úhwma, Túrksan úlkesinde jadidlerden ózgeshe siyasiy kúshler jámiyetlik arenaǵa shıǵıp, eldi jańasha basqarıwdı óz qollarına aldı. Bul sovet húkmeti dep ataldı. Biraq, bulardıń da dáslepki uranı elde demokratiyalıq, xalıqlıq húkmet dúzemiz dep jar saldı. Bul xalıq wákıllerinen dúzilgen húkmet

boladi. Hükimettiñ basında xalıqtıñ ózleri saylap qoyǵan wákilleri otırıp basqaradı. Endi elde hay, jarlı degenler bolmaydı. Eksploatatorlıq zulımlıq hám eziwshilik saplastırıladı. Hámme adam teńdey huqıqta jasaydı. Baylardıñ qaramaǵındaǵı jerler mal-múlk jarlılarǵa bólip beriledi. Endi zorlıq, zombılıq degenlerdi xalıq kórmeydi. Endigiden bılay ádalatlıq zaman baslanadı, dep jar saldı.

Rasında da, jámiyettiñ birden ózgeriske ushırawı, ásirese burınnan jadidlik gárezsizlik ushın bolǵan gúreslerge jańa bolsheviklik hükimettiñ siyasatı, elge júrgizip atırǵan úgit-násiyatları jaqın bolǵanlıqtan elde kóp adamlar dáslepki waqıtlarda bolsheviklik hükimettiñ siyasatın qollap-quwatladı. Hátteki, burın jadidlik háreketlerdi qollap-quwatlap turǵan eldiñ milliy gárezsizligi ushın gúresken geypara eldegi adamlar eger elde ádillik siyasat hükim súretuǵın bolsa, jańa hükimettiñ basshıları menen kelisip birge islesetuǵınlıǵın, qayıl ekenliklerin de bildirdi. Máselen, usı jılları Ábdiqádir shayır:

Puxaraǵa beyim, meyrim-shapáatlı,

Bir-birine baǵlı, izzet-húrmetti,

Meyli, ol bolsınıw qaysı milleti,

Puxarası menen bolar er kerek,-dep jazdı.

Bolsheviklik jańa hükimet 1918-25-jıllarda bul jerde óz pozisiyaların bekkemlep alıw ushın waqıtsha múmkinshiligi bolǵansha bul eldiñ wákilleri menen olardıñ barımına barıp kelisip jasaw, ásirese eldegi geypara abroylı adamlardı waqıtsha óz táreplerine tartıp turıwǵa háreket etti. Ábdiqádir shayır, Ayapbergen shayır, Qazı Máwlik shayır usaqan ullı adamlardı óz táreplerine tartıwǵa urındı. Olarǵa jumıs berdi. Olarǵa elde, xalıqta úlken isenim arttıratuǵın boldı. Usılay qılıp elde qolaysızlıq, qarama-qarsılıq keltirip almawdıñ jolların da isledi. Buǵan isenip geypara adamlardıñ kewilleri toldı.

Jańa bolsheviklik hükimet dáslepki gezlerde xalıqtıñ isenimine kirip, qaraqalpaq jerinde kem-kem óziniñ biyligin bekkemley basladı. Biraq aqıyrı qolaysız ekenligi de ay, jil ótken sayın biline basladı. Qaraqalpaqlar Xorezm cıvilizatsiyasında jasap kelgen burınnan sawatlı el edi. Soǵan qaramastan 1920-23-jıllarda eldegi meshit, medireselcrde oqıwdı toqtatıp, xalıqtı ǵalaba sawatlandırıwǵa ótemiz, dep elde

XX ÁSIR 20-JILLARDAĞI QARAQALPAQ ÁDEBIYATI

Jobası:

1. Tariyxıy turmıs ádebiyat.
2. Jańa ádebiyatın baslawshıları.
3. XX ásirdeń 20-jılları ádebiyatının janrı «Dramaturgiya».

Temaniń maqseti: XX ásirdeń 20-jıllarındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı haqqında talabalarǵa ilimge tiykarlangan bilimler beriw.

Temaniń wazıypaları: 20-jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyatında mádeniy-ádebiy jaǵdaylar, 20-jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyatının tematikası, janrlıq ózgesheligi, 20-jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyatının kórnekli wákiller haqqında túsinipler beriw.

Tayanısh túsinipler: Jańa mektep-internatlar, tuǵısh qol jazba jurnaldıń shıǵıwı, dáslepki tipografiya, qaraqalpaq milliy baspa sóziniń payda bolıwı, jańa gazetalardeń shıǵıwı.

(Egdeleler sawatı) álipbesi, dáslepki ped texnikumlardeń ashılıwı.

Qaraqalpaq ádebiyatınıń tuǵısh wákilleri, X. Axmetov, A. Matyakupov, I. Fazilov, Q. Áwezov, Á. Óteпов, S. Majitov hám t.b.

1. Tariyxıy turmıs hám jámiyet

1917-jılı Rossiyada oktyabr socialistlik revolyuciyası jeńiske erisip, Keńes húkimeti ornaganı menen, ol óziniń jawlap alıwshılıq sırtqı siyasatınıń «azat etiwshilik» jańa mazmunı boyınsha patshalıq Rossiyası húkimetineń túpkilikli parıq etedi. Jańa Keńes húkimeti de qurallagan kúsh jıynadı. Bolshevikklik Rossiya Orta Aziyanıń óz siyasatına baǵınbaǵan elerin kúsh penen basıp alıwǵa kiristi. 1917-jıldıń aqırında 1918-jıldıń baslarında Shaydakov basqargan Armiya qaraqalpaqlar territoriyasını da basıp aldı. Qaraqalpaqstanda xalıq erki menen esaplaspay, zorlıq penen sovet húkimeti ornadı. Eldiń jámiyetlik ómirlerinde kútilmegen burılıs, ózgerisler boldı. Ulıwma, Túrktan úlkesinde jadidlerden ózgeshe siyasiy kúshler jámiyetlik arenaǵa shıǵıp, eldi jańasha basqarıwdı óz qollarına aldı. Bul sovet húkimeti dep ataldı. Biraq, bulardıń da dáslepki uranı elde demokratiyalıq, xalıqlıq húkimet dúzemi dep jar saldı. Bul xalıq wákillerinen dúzilgen húkimet

boladi. Hükimettiñ basında xalıqtıñ ózleri saylap qoyǵan wákilleri otırıp basqaradı. Endi elde hay, jarlı degenler bolmaydı. Eksploatatorlıq zulımlıq hám eziwshilik saplastırıladı. Hámme adam teńdey huqıqta jasaydı. Baylardıñ qaramaǵındaǵı jerler mañ-múlk jarlılarǵa bólip beriledi. Endi zorlıq, zombılıq degenlerdi xalıq kórmeydi. Endigiden bulay ádalatlıq zaman baslanadı, dep jar saldı.

Rasında da, jámiyettiñ birden ózgeriske ushırawı, ásirese burınnan jadidlik ǵárezsizlik ushın bolǵan ǵúreslerge jańa bolsheviklik hükimettiñ siyasatı, elge júrgizip atırǵan úgit-násiyatları jaqın bolǵanlıqtan elde kóp adamlar dáslepki waqıtlarda bolsheviklik hükimettiñ siyasatın qollap-quwatladı. Hátteki, burın jadidlik háreketlerdi qollap-quwatlap turǵan eldiñ milliy ǵárezsizligi ushın ǵúresken geypara eldegi adamlar eger elde ádillik siyasat hükim súretuǵın bolsa, jańa hükimettiñ basshıları menen kelisip birge islesetuǵınlıǵın, qayıl ekenliklerin de bildirdi. Máselen, usı jılları Ábdiqádir shayır:

Puxaraǵa beyim, meyrim-shapáatlı,

Bir-birine baǵlı, izzet-hürmetti,

Meyli, ol bolsınıw qaysı milleti,

Puxarası menen bolar er kerek,-dep jazdı.

Bolsheviklik jańa hükimet 1918-25-jıllarda bul jerde óz pozisiyaların bekkemlep alıw ushın waqıtsha múmkinshiligi bolǵansha bul eldiñ wákilleri menen olardıñ barımına barıp kelisip jasaw, ásirese eldegi geypara abroylı adamlardı waqıtsha óz táreplerine tartıp turıwǵa háreket etti. Ábdiqádir shayır, Ayapbergen shayır, Qazı Máwlik shayır usaqan ullı adamlardı óz táreplerine tartıwǵa urıwdı. Olarǵa jumıs berdi. Olarǵa elde, xalıqta úlken isenim arttıratuǵın boldı. Usılay qılıp elde qolaysızlıq, qarama-qarsılıq keltirip almawdıñ jolların da isledi. Buǵan isenip geypara adamlardıñ kewilleri toldı.

Jańa bolsheviklik hükimet dáslepki gezlerde xalıqtıñ isenimine kirip, qaraqalpaq jerinde kem-kem óziniñ biyligin bekkemley basladı. Biraq aqıyrı qolaysız ekenligi de ay, jıl ótken sayın biline basladı. Qaraqalpaqlar Xorezm civilizatsiyasında jasap kelgen burınnan sawatlı el edi. Soǵan qaramastan 1920-23-jıllarda eldegi meshil, medireselerde oqıwdı toqtatıp, xalıqtı ǵalaba sawatlandırıwǵa ótemiz, dep elde

xalıqtın erkine qaramay jańa sovet mekteplerin asha basladı. 1919-21-jılları qısqa múddetli muǵallım kadrların tayarlaytuǵın, 1920-jıldan baslap partiya, sovet xızmetkerlerin tayarlaytuǵın qısqasha kurslar shólkemlestirdi.

Biraq, jańa bolsheviklik húkimettin mámleketlik siyasatında xalıqtı jańılastıratuǵın jaǵdaylar kóp boldı. Máselen, 1918-jılı aprelda Túrktan keńesiniń V syezdi bolıp ótti. Onda Túrktan Avtonomiyalı sovet respublikası bolıp dúzildi. Onın quramına Ámiwdáryanın on jaǵasındaǵı qaraqalpaqlar da kirdi. 1920-jıldın dekabirinde burınǵı Ámiwdárya bólimi Túrktan respublikasınıń Ámiwdárya oblastı bolıp qayta dúzilip shıqtı. 1920-jılı fevralda Xiywa xanlıǵınıń eń sońǵı xanı qulatılıp, 1923-jılı oktyabrde ol Xorezm xalıq respublikası bolıp dúzildi. Usıǵan baylanıslı dáryanın sol jaǵasındaǵı qaraqalpaqlar Xorezm respublikasınıń quramına ótti. 1924-jılı 14-oktyabrde Pútkil Soyuzlıq Atqarıw Komitetiniń ekinshi sessiyası Ámiwdárya oblastı aymaǵındaǵı Qaraqalpaqlarǵa Xorezm respublikasınıń quramındaǵı qaraqalpaqlardı da bir qosıp, Qaraqalpaqstan avtonomiyalı respublikasınıń dúziwge huqıq berdi.

1924-25-jılları qaraqalpaq jasları ushın pedagogikalıq hám awıl-xojalıǵı texnikumları, 1924-jılı «Erkin Qaraqalpaqstan» atlı milliy gazeta shólkemlestirildi. 1924-jılı Orta Aziya xalıqlarınıń milliy shegaraları belgilendi. Qaraqalpaqlar da óz respublikasınıń shegarasına iye boldı. Bul jaǵdaylar qaraqalpaqlar ushın úlken jańalıq bolǵanlıǵı ras.

Xalıqqa bul jıllardaǵı bolsheviklerdin eldegi júrgizip atırǵan sharaları, siyasatı tap Túrktan, Buxara jadidleriniń bunnan burınǵı júrgizip atırǵan siyasatında bolıp kórindi. Sonın ushın bul dáwirdegi bolshevikler partiyasınıń eldegi júrgizip atırǵan siyasatın, partiyanın kósemlerin maqtap qosıq jazbaǵan elde xalıq shayırları kemnen-kem boldı. Máselen, Túrktan jadidlik hâreketiniń úlken wâkillerinen biri Ábdıqádir shayır Bekimbet ulı:

*Áy, yaranlar, táwsip áyley kórgenim,
Jigirmalanshı jıldı kórdim shadlandım.
On jaǵımnan tańım atıp jarqırıp,
Nurına bólenip qaytadan tuwdım.*

*El talağan miyrimi joq jawlardı,
Aspandı tiregen asqar tawlardı,
Altın taqlı mıñ san qollı xanlardı,
Qáhárli xalıq jeksen etkenin kórdim.*

*Ábdıqádir shayır dáryaday tasıń,
Alpıstan ótkende qartayıp jasıń,
Altınnan artıq dep sóz bilán basıń,
Shayır óz nırqını tapqanın kórdim, – dep jazdı.*

Ayapbergen shayır «Bola basladı», «Moynaq», «1-may» shıǵarmalarında qaraqalpaq xalqınıń óz erkinligine, óz jerine iye bolıp kiyatırǵanlıqlarına maqtanış etti. Olardıń partıyanı hám onıń kósemelerin ashıq jırlaǵan qosıqlarında da eń baslı uran ǵárezsizlik ruwxı, ǵárezsizlikti ańsaǵan ármanlı ideyalar jırlanatuǵın edi. Ulıwma, ádebiyatta bunday shıǵarmalar az boldı. Bunday siyasatlasqan shıǵarmalardı da xalıqtıń azatlıqtı árman etiw, ǵárezsizlikti kúsew ideyaları tereń sıńdırildi. Bul jıllardaǵı ádebiyattaǵı usı shıǵarmalar revolyusiyalıq ruxta da emes, al eskilikti joq etiw, bolmasa dındarların kritikalaw da emes edi. Sebebi, bul jıllardaǵı kórkem ádebiyattı tiykarǵı maqseti elde jadidlik dástúrlerdı dawam ettiriw, eń bashı xalıqqa óziniń de basqa milletlerdey millet ekenliklerin túsindiriw, sol sebepli ǵárezsizlik ideyalardı jırlawdan ibarat boldı.

Biraq xalıqtıń bul quwanışları da uzaqqa sozılmadı. Kóp keshikpey, 20-jıldıń ortalarında-aq sovetlik dáwir, sovetlik siyasat elge, xalıqqa proletar revolyusiyasınıń shun mánisindegi mazmunı neden ibarat ekenligin túsindire basladı. Eñdi eldi basqarıwda patsha jetekshilik roldı atqaratuǵınlıǵı, sol ushın eldi proletariattan shıqqan adamlar basqarıw kerекligi súren etip alındı. Elde jer, suw mámleket mülkine aylandırılıp, buringi eldegi bay, biy, bolıs bolǵanlardı huqıqsız dep daǵazaladı. Olardı mámleket jerinen, suwınan paydalanıwǵa tıyım salındı. Xalıqtıń, ásirese xalıq shayırlarınıń quwanışları uzaqqa sozılmadı. 1925-29-jıllardan baslap olardıń mal-mülklerin konfiskalaw, olardı eskishe oqıǵan, sawath adamlar bolǵanlıǵı sebepli xalıq dushpanları dep qáremetledi. Eldiń úlken isenimi bolǵan meshit, medireseleri paxta, dán skladları, mal qoralardı aylandırıldı. Eldegi

meshit, medireseler sovetlik dáwirde eski miyras xalıq estelikleri bolıp qalıwdıń ornına buzılıp, aǵashları jańadan salınıp atırǵan keńselerge, mekteplerge qurılıs materialları etip paydalanıldı. Rasın aytqanda, bul waqıyalar xalıqtıń qáhárin de keltirdi. Elde proletar revolyuciyasınıń tolıq jeńisi ushın qızǵın gúresler baslandı. 1929-jıldan baslap partiyanıń baylardı, eldegi oqıǵan bilimli, ilimli ulama adamlardı xalıqtıń, mámlekettiń dushpanları dep, olardı klass retinde saplastırıw siyasatı baslandı. El, xalıq jaqında ǵana ózi qollap-quwatlaǵan mámleketinen aldanıp, hálsirep zorlıqqa ushırıp qaldı.

2. Jańa ádebiyattıń baslawshıları

Elde hár qıylı siyasiy kúshler, siyasiy aǵımlar kóbeydi. Siyasat tek proletar húkimetiniń mápin qorǵaytuǵın siyasat bolıp qaldı. Bul zamannıń ideologiyalıq quralı bolıp xızmet etetuǵın jańa kórkem ádebiyat zárúr boldı. Qaraqalpaqstanda sovet húkimeti tolıq ornap, óz zorlıqların erkin baslap atursa da onıń siyasatın júrgizetuǵın «jańa» ádebiyattıń baslanbay atırǵanlıǵı bilinip turdı. Jańa ádebiyattıń payda bolıwı júdá áste-aqırın qıyınlıq penen iske astı. Bul máseledegi sovet húkimetiniń bashı qáteligi ádebiyattaǵı hám mádeniyattaǵı tayar kúshlerden paydalanǵısı kelmedi. Bolmasa XIX ásirdeń aqırında payda bolıp, XX ásirge klassik ádebiyattıń bay dástúrlerin alıp kiregen Qulnurat, Sıdıq, Ábdıqádir, Jańabay, Omar, Qazı Máwlik, Abbas, Sadıq shayırlar usaǵan ádebiyatta júdá tájiriyebeli hám tayar túrindegi kórkem sóz ustaları bar edi. Olar shıǵısı, sociallıq ahwalları boyınsha proletarlıq ádebiyattıń talaplarına juwap bermeytuǵın shayırlar dep, jańa sovetlik ádebiyattı shólkemlestiriwge jolatılmadı. Hátte 20-jıllardıń aqırlarında Ábdıqádir shayır, Ayapbergen shayır, Qazı Máwlik shayır, Abbas shayır usaǵan ullı ustaz xalıq shayırların olar «milletshiler», «xalıq dushpanları» dep qamawǵa jańa húkimet tárepinen húkim etildi. Sol sebepli bul úlken xalıq shayırlarınıń barlıǵı da elde, xalıq ishinde qamalıwdan jańa húkimetten qashıp ózlerinshe jasawǵa, ózlerinshe kún keshiriwge ótti. Rasında da, bul jıllarda xalıq óz shayırların jańa húkimetten jasırıp ózleri saqladı.

Al, biraq olar dóretiwshilik miynetten pútkilley qol úzip ketken joq. Xalıq muddahası menen xalıq ishinde ózlerinshe jasaw poziciyasına ótti. Qaraqalpaqstanda sovetlik ádebiyattı sovet húkimeti

tusındağı oqıǵan, tárbiyalanǵan jaslar, ásirese, balalar úylerinde tárbiyalanǵan jaslar baslawı kerek, degen pikirler bul jılları húkim súrdi.

1928-jılı 18-iyunda RKP(b)niń Oraylıq Komiteti «Partiyanıń kórkem ádebiyat tarawındaǵı siyasatı haqqında rezolyussiya» qabil etti. Bunda ádebiyatqa partiyalıq baqlaw kerekligi, ásirese, ádebiyat partiyalıq istin bir bólegi bolmaqlıǵı anıq belgilep kórsetildi. Ádebiyat isin partiya qadaǵalawǵa alıw zárúrligi, endi ádebiyattı jaslar, ásirese sovetlik dáwirde tárbiyalanıp atırǵan adamlar baslawı kerekligi júdá bekkemlenip qaldı. Qanday bolsa da Qaraqalpaqstanda partiya, sovet basshıları jańa sovetlik ádebiyattı baslaw kerekligin talap etip turdı.

1920-jıllardıń ortalarında pedagogikalıq hám awılxojalıǵı texnikumlarında oqıp atırǵan jaslar bul texnikum diywalı gazetalarında. ádebiy dógereklerde jańa siyasiy baǵdardaǵı jańa qosıqların jaza basladı. Kem-kem respublikalıq haspa sózde de jańa sovetlik sıpattaǵı qosıqlar járiyalandı. Ádebiyatqa bunday sıpattaǵı, mazmundadıǵı dáslepki shıǵarmalardı Q.Áwezov, J.Aymurzaev, A.Begimov, T.Seytmamutovlar herdi. Olarda da, álbette, dóretiwshilik tájiriybeler jetispedi. Sonıń ushın qanday bolsa da dóretiwshilik miynetti jaratıw, ótken tariyxqa, ótkendegi ádebiyattaǵı, mádeniyattaǵı dástúrlerge hám tájiriybelerge qaraw kerekligi, olardan úyrenbey, ádebiyatta jańasha jollar salıw qıyın ekenliklerin syezdi. Jańa zamandaǵı milliy ádebiyattı baslap atırǵan jas jazıwshı, shayırlardıń ózlerinen buringı milliy mádeniyattaǵı dástúrlerdı úyrenbey turıp, jańa dóretiwshilik talaplar kelispeytuǵınlıǵına da olardıń kózleri jetti.

Bul jıllardaǵı jańa sovetlik ádebiyattı baslawshılar qońsı respublikadaǵı bul máseledegi bolıp atırǵan tájiriybelerge de qarawǵa májbúr boldı. Qońsı xalıqlarda da sovetlik ádebiyattıń baslanbay atırǵanlıqların, ásirese ol xalıqlar ádebiyatlarında túrli-túrli kózqaraslar, túrli-túrli ádebiy aǵımlar bar ekenliklerin kórdi. Olar kóbince orıs ádebiyatındaǵı jańa sovetlik ádebiyattıń baslanıw jollarına, tájiriybelerine qaradı. Haqıyqattan da, bul jıllardaǵı orıs ádebiyatında «tolstoyshılıqqa», «ádebiy klassikalıq baylıqtan paydalanıwshılıqqa»

qarsı güres barlıǵı, onnan soñ sap proletar ádebiyatı ushın tartıslar, güresler bolıp atırǵanlıǵı haqıyqat edi. Bul jıllarda Qaraqalpaqstan avtonomiyalı oblastı Qazaqstan respublikasınıń quramında bolǵanlıqtan jańa qaraqalpaq ádebiyatı bul jolda qazaq ádebiyatı menen de tariyxıy táǵdirles boldı. Sebebi onda da jańa qazaq ádebiyatın dúziwde hár qıylı aǵımlar bar edi. Máselen, olar «Burjuaziyashıl Alashordashılar ıqpalına» qarsı qızǵın güres dáwirlerinde jasap atır edi. Al, ózbek ádebiyatında bunday baǵıt Nawayı, Lutfiy miyrasların paydalanıwshılardı olar «biziń klasslıq dushpanımız» dep atırǵanlıqlarında kórindi. Túrkmén ádebiyatında bolsa Maqtumqalı, Zelila, Kemine shıǵarmaları jańa proletar ádebiyatınıń fundamenti xızmetin atqara almaydı. Sol sebepli sap túrkmén proletar ádebiyatın ózlerimiz dúzemiz»⁷ degen súrenler astında güresler júrip atırǵanlıǵı sezilip turdı.

Jańa sovet ádebiyatın dúziwdegi barlıq qońsı ellerdegi bolıp atırǵan qıyınshılıqlardı kórgen jas qaraqalpaq jazıwshıları bul jıllarda tek siyasat quwıwshılıq penen, qurı shaqırıq-súrenlerge tolı dekiarativlik qurǵaq qosıqlar menen jańa sovetlik ádebiyatı dúziw qıyın ekenliklerine kózleri jetti. Bul jańa ádebiyatı jasaw ushın hámmeni biriktiretuǵın óz ustav, programmasına iye jańa tvorchestvolıq shólkem dúziw zárúrligi de bilinip turdı. Sebebi, mámleket, partiya jańa ádebiyatı baslań, dúziń degen menen, jazıwshı shayırlar dara-dara júrip dóretiwshilik islerdi kelistire almaytuǵınlıqları, bul tek Qaraqalpaqstandaǵı jas ziyalı sóz sheberlerinc ǵana emes, pútkil keńes húkimeti kólemindegi dóretiwshilerge qıyın bolıp atırǵanlıqları belgili boldı.

1927-1928-jıllarǵa kelip bunday dóretiwshilik shólkemlerdiń dáslepki úlgileri dúzele basladı. Basqa qońsılas respublikadaǵı dúzilgen dóretiwshilik shólkemlerge qarap, 1928-jılı Qaraqalpaqstanda da «Qaraqalpaqstan proletar jazıwshılarınıń birlespesi» (QarAAP) dúzildi. Solay etip, usı jıllarda Qaraqalpaqstanda birinshi dóretiwshilik shólkem payda boldı. Bul da Rossiyadaǵı jańadan dúzilgen Rossiya proletariat

⁷ Qaraqalpaq sovet a'debiyatı. No'kis universiteti ushın sabaqlıq. — «Qaraqalpaqstan». - No'kis: 1979-22-23-b.

jazıwshılarınıń assosiasiyasınıń úlgisinde dúzilgen shólkem boldı. Bul shólkemniń baslıǵı A.Mátyakubov bolıp saylandı. Al, onıń aǵzaları İ.Fazılov, T.Seytnamutov, X.Axmedovlar boldı. Proletariattan shıqpaǵan adamlar bul shólkemge aǵza bola almadı. sol sebepli eldegi úlken tájiriybeli xalıq shayırların bul shólkemge jolapadı. Solay etip, bul birinshi dóretiwshilik shólkem Qaraqalpaqstandaǵı haqıyqıy proletariat jazıwshılarınıń dóretiwshilik birlespesi, dep daǵazalanadı.

QarAAP óz ustavına iye boldı. Biraq bul ustav mazmunı proletariattan shıqpaǵan jazıwshılardı QarAAP tıń qatarına jolapaw, eski miyraslardan paydalanbaw usaqan qáte-kemshiliklerge tolı boldı. Bular ózlerinshe Qaraqalpaqstanda proletar ádebiyatın baslawǵa háreket isledi. Báribir, 20-jıllarda olar jańa sovet ádebiyatın dúziw ushın eldegi partiya, sovet xızmetkerleri menen qosılıp qansha ǵayrat salsa da, burınǵı dáwirlerindegi milliy ádebiyatlardıń hesh birine usamaǵan sap taza proletar ádebiyatın dúze almadı. Jańa sovet jazıwshıları da birden qalıplespedi. Biraq bul jıllarda hár qıylı jollar menen ózinshe sovetlik jámiyetti, onıń basshı kósemlerin kóz jumıp maqtawshı Aytbay Mátyakubov, Xojamet Axmetov usaqan jaslar kóp boldı. Olardıń jazǵanları haqıyqıy mánisinde qosıq emes, kórkemlik jaqtan tómen siyasatnamay shıǵarmalar boldı. Sonlıqtan da kópshilik xalıq massası olardıń shıǵarmaların bul haqıyqıy poeziya dep te maqullamadı hám qabıllamadı.

Olardıń arasında dáslepki waqıtları A.Begimov, J.Aymurzaev, İ.Fazılov usaqan jaslar da boldı. Bularda ádebiyatınń ásirese onda poeziyanıń uzaq waqıtlardan kiyatırǵan tájiriybe hám dástúrlerine súyenbey, bul jıllarda hesh bir úlgi kórmey, jańa ádebiyat jaratıw qıyın ekenliklerin sezip júrdi. Ásirese J.Aymurzaev bul haqqında sońǵı dáwirlerdegi baspa sózdegi eske túsiriwlerinde kóp jazdı. Ulıwma 1917-18-jıllardan tap 1930-jıllarǵa shekemgi sovet húkimetiniń sap proletar jazıwshıları hám sap proletar ádebiyatı hám mádeniyatı dúziw siyasatı usınday qıyın jónelislerdi bastan keshirdi. Biraq sovet húkimeti xalıqqa qanshadan qansha zorabanlıq penen húkimdarlıq jasasa da, xalıqlıq ádebiyat hám xalıqlıq mádeniyat elde ómir súriwin toqtatqan joq. Elde xalıqlıq folklor tolıq ómir súrdi. Awillarda toy-merekelerde

jıraw, baqsı, qıssaxanlar milliy mádeniyattı jaratıw ruwxında xalıq ideyasında jasadı. Burınnan bar dástúrler buzılmadı. Olar el muddahasın tolıq atqardı. XX ásirge bay hám hár tárepleme rawajlanğan klassikalıq ádebiyat dástúrlerin alıp kirgen ádebiyattağı hám mádeniyattağı jádidlik jol tolıq húkim súrdı. Ásirese, elde ádebiyattıń professional xalıq shayırları arqalı ómir súriw dástúrleri dawam etildi, kóp qıssaxan shayırlar, hátte, sovet húkimetiniń zorabanlıǵınan qashıp júrip-aq el muddahasın, úrip-ádetin qorgaǵan, insaniylıqtı ulıǵlaǵan shıǵarmalar jazdı.

Elde bunday shayırlar kóp boldı. Máselen: Abbas shayır Dabil ulı, Sadiq shayır Nurımbet ulı, Qazaqbay shayır, shayır Qıdırniyaz baqsı, Dáwletiyar shayır Qasım ulı, Mináj shayır Mátsapa ulı hám t.b. da kóplegen usılargá usaǵan xalıq shayırları ómir súrdı. Bular barlıǵı da 1917-18-jıllardan burınǵı xalıq shayırlarınıń eldegi tvorchestvolıq dóretiwshilik penen jasaw dástúrleri boyınsha elde dóretiwshilik xızmetlerin atqardı.

1924-25-jılları sovet húkimeti eldegi sovet, partiya xızmetkerleriniń basshı lawazımlarında, ásirese, awıllarda kóbirek hayal-qızlardı tartıw kerek degen menen kóp hayal-qızlardı basshı jumıslarǵa tartamız dep, olardı keshte keńselerge shaqırıp túnde olardı úylerine qaytarmay hayal-qızlardıń namısına tiyiwlerine qarsı, ásirese, usınday jańa húkimettiń qolaysız háreketlerine erip, eldiń júzin tómen qaratqan geypara jeńil minez hayal-qızlardı kritikalap bul jılları xalıq shayırı Abbas shayır «Kelinler» shıǵarmasını dóretti.⁸ Bul qosıq tiykarınan jańa húkimettiń eldegi qolaysız islep atırǵan siyasatına qarsı shıǵarılǵan shıǵarma edi. Xalıq shayırı Abbas shayırdıń bul shıǵarması usı jılları el, xalıq muddahasınan shıqqanlıǵı sebepli elden elge taradı. Sol 20-jıllardaǵı xalıq arasındaǵı eń dádbebesini jer jarǵan shıǵarmalardan boldı. Al, Ayapbergen shayırdıń ózi kóp jıllar xızmet etken Keńes húkimetine qarsı jańa húkimetti qaralap jazǵan «Tabılmas» qosıǵı usı 20-jıllardıń aqırlarında jazılıp, 30-jıllardıń basında ol da elden elge taraldı. Qıdırniyaz baqsınıń «Kósem», «Bul isleriń qalay boldı, bolshevik» degen shıǵarmaları da elge júdá kóp taralǵan shıǵarmalardan boldı. Al, kóp xalıq shayırları tvorchestvoda

⁸ «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasi. 29-fevral 1992-jil, №40 (15959)

jadidlik háreketlerdiń dawamı sıpatında ádebiyatta xızmet qıldı. Máselen, Sadiq shayır «Dawıtkól» (1918), «Tillaxan» (1920), «Kókshiyel» (1922), «Sadiqtıń Raxmanbergen menen aytısı» (1926) shıǵarmaları, Jańabay shayırdıń, S.Májitovtıń kóp ǵana qosıqları boldı. Elde shayırlıq aytıslar da rawajlandı.

3. XX ásirdiń 20-jılları ádebiyatınıń jańa Dramaturgiya, janrlıq ózgeshelikleri

1920-jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıwınıń tiykarǵı belgileriniń biri ádebiyatta janrlıq jaqtan da rawajlanıwı boldı. 1924-jılı Q.Áwezovtıń «Tilek jolında» pıesası payda boldı. Bul 20-jıllardaǵı sap proletar ádebiyatı ushın gúreslerdiń nátiyjeleri emes, al XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń nızamlı rawajlanıwınıń kórinisi edi. Bunda jazıwshı folklordaǵı dramalıq elementlerden sheber paydalanıp, 1916-jılǵı Esim bolıshǵı xalıq kóterilisindegi waqıyalardı tiykar etip aldı. Bul shıǵarmalar 20-jıllardaǵı ádebiyatta jańa payda bolǵan dálepki dramalıq shıǵarma bolsa da, ádebiyattaǵı eń tabıslı dóregen shıǵarma boldı. Sol sebepli tap 1925-jıldan baslap Qasım Áwezovtıń bul «Tilek jolında» pıesası texnikumlardaǵı ádebiy dógereklerde qoyıla basladı. Soń bunıń izin ala 1926-jıldan baslap «Tań nurı» truppasınıń bashı repertuarlarınıń birine aylandı.⁹

1926-jılı Seyfúlǵabıt Májitovtıń «Ernazar Alakóz», 1928-jılı «Sabaq», «Jigit boldıq», «Sońǵı selteń» hám t.b. da dramalıq shıǵarmalar payda boldı. Bul dramalıq shıǵarmalar 20-jıllardıń ekinshi yarımınan baslap Ábdıraman Ótepov basqarıp júrgen «Tań nurı» truppasınıń repertuarlarına kirip, respublikanıń Tórtkúl, Shımbay, Qońırat, Xojeli hám t.b. rayonlarında talay mártebe saxnalastırıldı. Bular keleshekte Qaraqalpaqstanda qaraqalpaq milliy dramaturgiyanıń rawajlanıwına tiykarlar tayarladı.

Jáne de bul dáwirlerde 1922-23-jıllarda belgili ózbek jazıwshısı Türkstandaǵı jadidlik háreketlerdiń wákilleriniń biri Hamza Hákimzada Niyaziy Xojelide, Qońırat, Shımbayda boldı. Ol bul qalalardıǵı mádeniyat úylerine, háweskerler dógereklerinde, dramalıq truppalarda, kontsert brigadalarında kishkene dramalıq shıǵarmalardı jazıp saxnalastırıp tamashagóylerge qoyıp berip júrdi. Ol bul háreketleri

⁹ «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasi. 12-mart 1992-jıl, №48 (15967)

menen Qaraqalpaqstanda dramalıq shıǵarmalardıń kóbeyiwine hám milliy teatrń shólkemlesiwinde úlken roli bolǵanlıǵı sózsiz. Usı jıllarda tek oraylıq qalalarda ǵana emes, awıllarda da ádebiy keshele, dramalıq dógerekler kóp shólkemlesti. Olarda dógerek qatnasıwshılarınıń kúshleri menen milliy intsenirovkalar kóp qoyıldı. Olarda kóp qáte-kemshilikler bolsa da elde bul janrǵa usı jılları xalıqtıń qumarlıǵı arttı. Á.Óteпов «Таń nurı» truppasında jergilikli xalıq ómirlerinen alıp júdá kóp intsenirovkalar jazıp xalıqqa tamashalar kórsetip júrdi.

Bul jıllarda elde jańa payda bolǵan tariyxıy jaǵdaylarǵa baylanısh oraylıq qalalarda Tórtkúlge, Qońratqa, Shımbayǵa úlken teatr aktyorları kelip, dramalıq dógereklerge bassılıq etti. Olar qaraqalpaq tamashagóylerine orıs dramaturgleriniń shıǵarmalarınan spektakller kórsetip turdı.

Jáne de 1920-24-jıllarda Qaraqalpaqstanınıń bas qalası Tórtkúl úlken mádeniyat orayına aylandı. Usı jıllarda shólkemlesken orıs, ózbek, tatar, qazaq kontsert brigadaları menen áskeriy Túrksstan okruginiń konsert brigadaları da Tórtkúlge, Qońratqa, Shımbayǵa, Xojelige kelip, xalıqqa tamasha oyın-zawıqlar kórsetip turdı. Ásirese, xalıq dáslepki waqıtlarda qızıqlı kishkene spektakllerdi kórdi.

Solay etip, milliy ádebiyat bazasında jańa baslanıp kiyatırǵan ádebiyattaǵı dramaturgiya janrı bul jıllardaǵı obyektiv sharayatlar nátiyjesinde tez rawajlanıwın tawıp ketti.

Jáne bir másele - 20-jıllarǵa kelip XX ásirdeń basındaǵı úlkin revolyuciyalıq epkin menen baslanǵan jadidlik háreketler toqtap qalǵan joq. Milliy oyanıw dáwiri 20-jıllarda da kúshli dawam etti. Máselen, sovet húkimeti dúzgen mádeniyat úylerinde («qızıl úylerde»), awıl hám qalalardaǵı háweskerler dógereklerinde shólkemlesken dramalıq truppalarda, meyli, ózimizdegi yamasa Túrksstan respublikasınan kelgen konsert brigadalarınıń kórsetken oyın-zawıqları bolsın, tek Qaraqalpaqstanda sovet húkimetin bekkemlewge qaratılǵan mádeniy ilajlar bolıp qalmastan, al jáne de olar qaraqalpaq jerinde dramalıq shıǵarmalardıń payda bolıw, qalıplesiwindegi jádidlik háreketterdeń jańa basqıshaǵı unamlı kórinisleri de bolıp tabıladı. Máselen, bul shıǵarmalarda jádidshilikteń tiykarǵı ideyaları milliy xalıqtı jańalıqqa qaray jetelew, xalıqtıń ózine milliyliǵın tanıtıw, qaraqalpaqlardıń da

basqa xalıqlar ishinde óz aldın millet ekenligin, xalıq ekenligin kórsetiw, adamlardıń sanasın oyatıw, sol arqalı gárezsizlik alı sıyaqı ideyalar birinshi jobalarda sáwleleniwın taptı. Sonıń ushın ol mádeniy sharalardıń kóbisinde Watan tágdiri, millet tágdiri ushın gúres ideyaları keń úgit-násiyatlandı. Milliy oyantıw, aǵartıwshılıq ideyaların, kúsheytiwde XX ásirdeń 20-jılları jergilikli avtorlar tárepinen jazılǵan piesa, intsenirovkalardıń ayrıqsha roli boldı. Sebebi, hár qıylı janrlarda, ásirese dramalıq shıǵarmalarda, kishi úlken sol jıllardaǵı xalıq ómirlerinen alıp jazılǵan intsenirovkalardı kórip xalıq, birinshiden, milliy ádebiyatıń hár túrli janrlarda milliy qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanatuǵınlıǵına úlken isenim hasil qıldı. Ekinshiden, xalıq ǵamın, millet mánpáátin oylaytuǵın jádidlik háreketlerdeń ele elde ómir súrip turǵanlıǵına quwandı. Bul máselede ásirese Q.Áwezovtıń «Tilek jolında» piesası 20-jıllarǵı ádebiyatta hám mádeniyatta ayrıqsha rol atqardı. Bul piesa, eń baslısı, insandı ulıǵlaw, onıń gózzal názikligin kórsete alıw, insan tágdirin túsiniw usáǵan problemalar qoyılıp jazılǵan. 20-jıllardaǵı qaraqalpaq milliy ádebiyatındaǵı birinshi drama, shıǵarma boldı.

Rasında da, jádidlik háreketlerge sadıq kórkem sóz iyeleri bul jıllarda tap usınday qılıp kórkem ádebiyat qanday bolıw kerekligin adamlarǵa túsindiriwı kerek edi. Sebebi, 20-jıllarda qaraqalpaq ádebiyatında bunı túsindiretuǵın ádebiy kritika ele joqtıń qasında bolıw. Jańa ádebiyatı jasaw kerekligi kún tártibindegi másele edi. Jáne de onda jazıwshınıń dúnyarǵa kózqarasların onı insan qádirine qarap jımsaw emes, al onı tek sovetlik zorlıq ideyalarǵa boysındırıw kúsheydi. Sonıń ushın Qasım Áwezovtay milliy ádebiyatıń maqsat hám wazıypalarına túsinetuǵın jazıwshılar bul jıllarda milliy ádebiyatta ulıwma milliy xalıqlıq úrip-ádetlerge qarap jımsaw, ádebiyatı ilajı barınsha milliy jaǵdaylarǵa alıp keliwge kúsh salıw kerekligin kórsetti. Ásirese, bul máselede jańa payda bolıp kiyatırǵan jańa janr dramaturgiyada ol jańa jollar ashı.

Ádebiyatında bul jaǵdaylar ózinen ózi 20-jıllar ádebiyatında ádebiyatqa jańa húkmet tárepinen qoyılıp atırǵan jańa ideyalar menen milliylik dástúrler arasında keskin gúresler barlıǵın kórseter edi. Álbette, usınday jaǵdaylarda, qanday bolsa da, XX ásirdeń bası menen usı ásirdeń 20-jıllarınıń aqırı aralıǵındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı óziniń

burınnan kiyatırǵan bay dástúrlerine sadıq bolıp qalǵanlıǵın kórsetti. Ásirese, dramaturgiya janrı baslanǵısh formalarında bolsa da, keleshekte rawajlanıw imkanıyatlarınıń mol ekenliginen derek berip turdı. Ulıwma, bul jıllarda qanday siyasat, qanday ideologiya ómir súrse de, milliy ádebiyat óziniń bay úrip-ádetleri menen rawajlanıwı múmkin ekenligin, xalıq bar jerde milliy ádebiyat bolatuǵınlıǵı jámiyette bul máńgi ómir súretuǵın nızamlı qubılıs ekenligi dálillendi.

**Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw
ushın sawalları:**

- 1.XX a`sir qaraqalpaq ádebiyatının` birinshi baslawshıları kimler?
- 2.XX a`sirdin` 20-jıllarındag`i qaraqalpaq ádebiyatının` tematikalıq bag`darları qanday boldı?
- 3.XX a`sirdin` 20-jıllarındag`i qaraqalpaq ádebiyatının` janrlıq qa`siyetleri qanday?

**Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın
test sawalları:**

- 1.«Kelinler» qosıǵınıń avtorı kim?
*A) A.Dabilov
V) A.Muwsaev.
S) S.Nurimbetov.
D) S.Majitov
- 2.Qaraqalpaq prozası qashan payda boldı?
A) 1920-j.
V) 1926-j.
S) 1929-j.
D) 1930-j.
- 3.X.Axmetovtin` «Jol bermen`», «Bul miynetin`», «Latinlas», «Qaraqalpaq» qosıqlarında qanday ideyalar jırlanadı?
*A) jan`a saylaw, kolhozg`a shaqiriw, hayal-qızlar ten`ligi, xalıqtı sawatlılıqqa shaqiriw
V) hayal-qızlar ten`ligi, miynetti súyiw, xalıqlar doslıǵı, insandı qádirlaw
S) xalıqtı sawatlılıqqa shaqiriw, xalıqtın milliy sana-seziminiń oyanıwı, milliy azatlıq gúresi
D) kolhozǵa shaqiriw, erler menen hayal-qızlardın ten` huqıqlıǵı, jańa jadid mekteplerin ashıw

EKINSHI BAP. XX ÁSIRDİN 30-JÍLLARÍNDAGÍ QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ

Joba:

1. XX ásirđin 30-jıllarındađı qaraqalpaq ádebiyatı rawajlanıwınıń tiykarđı bađdarları.
2. 30-jıllardađı qaraqalpaq ádebiyatında janlıq, kórkemlik izleniser.

Temanın maqseti: XX ásir 30-jıllardađı qaraqalpaq ádebiyatı haqqında bilim beriwden ibarat.

Temanın wazıypaları: XX ásir 30-jıllardađı tariyxıy, siyasiy ómir, Qaraqalpaqstan jazıwshılar awqamınıń dúziliwi, 30-jıllardađı ádebiy baylanıslar, Q.Áwezovtıń dóretiwshiligi, Á.Ótepovtıń dóretiwshiligi, Artıq Shamuratovtıń dóretiwshiligi, 30-jıllardađı dramaturgiya, 30-jıllardađı ádebiy sin haqqında mađlıwmatlar beriw.

Tayanısh túsinipler: Jazıwshılar awqamınıń dúziliwi, milliy baspa sózdin payda bolıwı, Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıń I, II syezdleri, kórkem ádebiyatta janrlardıń rawajlanıwı, dáslepki poemalardıń payda bolıwı, prozanıń hám dramaturgiyanıń rawajlanıwı, 1934–1940-jıllarda milliy ádebiyatı jıynaw hám izertlew, Q.Áwezovtıń «Tilek jolında» piesası, «Tań nurı» truppası, Á.Ótepovtıń piesaları, A.Şamuratovtıń shıǵarmaları.

1. XX ásirđin 30-jıllarındađı qaraqalpaq ádebiyatı rawajlanıwınıń tiykarđı bađdarları

XX ásirđin 30-jıllarına kelip Keńes húkimeti óziniń ishki qarantıwshılıqların biraz basqan, sırtqı dushpanların dúnyalıq arenada jeńgen siyasiy hám jámiyetlik pozisiyaların ádewir bekkemlegen dáregege jetisti. Sebebi, bul waqıtları sırt ellerde, Angliya, Amerika, İspaniya, Franciya usaqan iri kapitalistik mámleketler burınđı patsha Rossiyası hám onıń koloniyası aymaqlarındađı ellerde jańa húkimettiń tolıq jeńgenligin moyınlağan edi.

Al, óz ishinde házir dushpan bolmağan menen, keleshekte dushpanı bolatuđın xalıqtıń eń ullı adamları bolğan eldegi baylardı.

biylerdi, bolıslardı, molla, iyshan, axun, ulamalardı klass retinde saplastırw siyasatın tolıq sheship boldı. Eldiń kóp ataqlı adamların jer awdardı. Kóp adamlardı «milletshil», «xalıq dushpanı» dep qamaqqa aldı. Olardıń kópshiligi Sibir, Kamchatka tyurmelerinde jan tapsırdı. Bolshevikler elde usınday úlken repressiya siyasatın dawam etti. Eldegi xalıq baylıǵı bolǵan jazba esteliklerdi jynap alıp, órtep joq qılıp ta boldı.

Ótken az ǵana waqıttıń ishinde ózlerine bolatuǵın úlken tosqınıqlardı jeńip bola kelgenligine kózleri jetken bolshevikler 30-jıllardıń baslarınan-aq bul jıllardı, elde sosializmniń barlıq front boyınsha jeńis penen alǵa basıw jılları, dep daǵazaladı. Biraq qaraqalpaqlar bul dáwirlerde de áyem zamanlardan berli turmıs tárizi diyqansılıq, sharwashılıq hám balıqshılıqqa maslasıp kiyatırǵan xalıq edi. Soǵan qaramastan 30-jıllarda húkimet xalıqtıń qollarınan jerlerin tartıp alıp, mal-múlklerin ortalıqqa saldı. Endi elde jekke diyqan xojalıǵı, sharwashılıq, balıqshılıq xojalıqlar burınǵıday bolmaytuǵın boldı. El kollektivlik xojalıqqa aylanıp, ǵalaba kolxozlasıw siyasatı baslandı. Endi Keńes húkimetiniń jeńgenligin hámme xalıq moyınlay basladı.

30-jıldan baslap Orta Aziya respublikalarınıń ishinde Qaraqalpaqstan avtonomiyalı oblastı RSFSRdiń qaramaǵına ótedi. Buni uzaq jıllardan berli tariyxshılar hár túrli dálilledi. Keshegi kommunistlik siyasat onı tárepten rawajlanıwdan artta qalǵan el bolǵanlıqtan úlken járdem kórsetiw ushın orıs xalqı óz qaramaǵına aldı» dep dálilleydi. Álbette, ómir boyına túrkiy xalıqlar menen dini, tili, ádebiyatı, mádeniyatı birge ósip rawajlangan qaraqalpaq xalqınıń ruxiyatı pútkilley basqa slavyan xalıqlarına qosılıp ketiwi tosınnan payda bolǵan jaǵday bolmasa kerek. Sebebi, Rossiyadaǵı júz bergen hámme jaǵdaylar qaraqalpaq jerinde de bolmaǵı kerek boldı. Sol sebepten de Rossiya jerindegi «jańa ómir» ushın bolǵan uran bul jerlerde de keń jańǵırdı. Biraq, bul jıllarda elde unamı ózgerisler de boldı. Qaraqalpaqstanda kóplep sanaat kárxanaları salına basladı. Paxta tazalaw, may shıǵarıw, jońshqa tuqım zavodları salındı. Máselen, Moynaqta konserva-gósh zavodı iske tústi.

Bul jillarda mádeniyat hám aǵartıw úyleride kóbeydi. 1930-jillardan baslap elde milliy baspa sóz payda boldı. Máselen, 1931-jıldan baslap burınǵı «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası «Qızıl Qaraqalpaqstan» bolıp qayta shólkemlesti. 1933-jıldan «Sovetskaya Karakalpakıya», «Jas leninshi», «Jetkinshek», «Sovet muǵallımı» atlı respublikalıq gazetalar shıǵa basladı. 1932-jıldan Qaraqalpaqstan jazıwshılar awqamının organı bolǵan «Miynet ádebiyatı» atlı kórkem-ádebiy jurnal shıǵarıldı. 1931-jıldan ilim izertlew institutı shólkemlestirildi. 1934-jılı Pedagogikalıq institut ashıldı. Orıs ilimpazları tárepinen qaraqalpaq xalqının tariyxı jazıla basladı. Bul jaǵdaylar, haqıyqattan da, usı jillarda adamlarda, elde jańa ómir baslanıwı múmkin degen úmitler payda etti. Biraq, elde bunday jańalıqlar bolǵanlıqları menen, xalıqtın kóbisiniń keypi tómen boldı. Sebebi, 30-jillarda burınnan qalǵan xalıq zıyatlıları menen ayawsız gúresler dawam ettirildi. Húkimet tárepinen xalıq dushpanı dep súrginge jiberilgen adamlar esap-sansız boldı. Olardıń úylerinde bala shaǵalarınıń adamlardıń keyipleri tómen boldı. Ásirese, xalıqtın bári jer-múلكinen ayrılıp qaldı. Onıń üstine, 30-jillarda elde asharsılıq awırıwshılıq baslandı. Bunı jańa húkimettiń belsendileri xalıqqa, bul waqısha nárese, dep túsindirdi. Eldegi usınday tariyxıy sharayatta, usınday keyipte xalıq socializm qurılısı ushın xızmet qıldı. Xızmet qılmasa bolmaytuǵın da boldı. Sebebi, bul jillarda mámlekettiń bas uranı-socialistlik qurılısta islemegen adamlar bolmawı kerék, degen edi. Al, kim islemese, ol «xalıq dushpanı» boldı.

Mine, usı 30-jıllardıń ádebiyatı, álbette, mámleket hám xalıq turmısındaǵı usı jaǵdaylardı sawlelendirdi. Al, ádebiyat ta bul jillarda jańa húkimettiń siyasatı menen jasaytuǵın sovetlik ádebiyatqa aylanıp baratırǵanlıǵın syezdire basladı. Sebebi, ádebiyattıń ózi de tariyxıy sharayatlardan, sociallıq jaǵdaylardan azıqlanıp, belgili siyasatqa xızmet qılıp jasaytuǵın qubılıs. Sonlıqtanda 30-jıllardaǵı socialistlik sharayat bul jıllardaǵı ádebiyattıń tiykarǵı bazasına aylandı.

30-jıllarǵa kelip qaraqalpaq ádebiyatı Ayapbergen, Qazı Máwlik, S.Májitov, Q.Áwezov usaǵan tájiriybeli jazıwshılardıǵa jáne de J.Aymurzaev, A.Begimov, I.Fazılov, Á.Ótepov, T.Seytmamutov hám

t.b. qa usaqan jas jazıwshılardıǵa iye bola basladı. Biraq, elde XIX ásirdeń aqırında XX ásirdeń baslarındaǵı ádebiy, mádeniy dástúrlerdi dawam ettiriwshi xalıqlıq ádebiyat hám mádeniyat tolıq ómir súrip turdı. Sadiq, Dáwletiyar, Mináj, Qazaqbay hám t.b. usılarıǵa usaqan kóp xalıq shayırları sovetlik ádebiyat ruwxında shıǵarmalar dórete almaǵanları menen, socialistlik qurılısqa, kollektivlik xojalıqqa, kolxoz qurılısına májbúriy túrde ózleri aralasa basladı.

Elde burın 20-jıllarda proletariat ádebiyatın dúziw ushın gúres bolǵan bolsa, endi 30-jıllardıǵa kelip barlıq front boyınsha socializmiń alǵa basıw dáwirlerinde socialistlik ádebiyatı dúziw zárúrligi dúzildi. Sol sebepli 1932-jılı 23-aprelda VKP(b)niń Oraylıq Komitetiniń «Kórkem ádebiyat shólkemlerin qayta qurıw haqqında» qararı qabıl etildi. Bul qarar boyınsha ádebiyattaǵı usı kúнге shekemgi bolıp kelgen hár qıylı aǵımlar, hár qıylı jollardı, jáne de toparlardı bir shólkemge biriktirdi. Endi partiya basshılıǵında socialistlik dúzim jırlaytuǵın bir ádebiyat shólkemi payda bolıwı kerek boldı. Sonıń ushın partiya kórkem ádebiyat tarawında socialistlik baǵdardaǵı bekkem bir ádebiy shólkem, bir ulıwma soyuzlıq ádebiyat dúziwdiń ánjamına kiristi. Ulıwma, sóz ustaların sovet jazıwshılar soyuzı degen bir awqamǵa biriktiriw zárúrligi tuwdı. Sol sebepli Qaraqalpaqstanda QarAAP tarqatılıp, onıń ornına jańadan Qaraqalpaqstan jazıwshılar awqamın dúziw ushın 1932-jılı 19-iyunda shólkemlestiriw komiteti shólkemlestirildi. Sol waqıtlarda onıń baslıǵı bolıp Q.Áwezov, orınbasarı bolıp A.Begimov, aǵzaları I.Fazilov, T.Seytmamutov, J.Aymurzaev, X.Axmetovlar saylandı. Bul tariyxıy qarardan keyin Sovet Awqamınıń mámleketleriniń hámme jerlerinde jazıwshılar awqamınıń birinshi syezdin ótkeriwge tayarlıq kóriwle basladı. Eń baslısı-jazıwshılarda shólkemeskenlik hám tepershilik kúsheydi. Qaraqalpaqstandaǵı qaytadan dúzilgen jańa jazıwshılar komitetiniń inisiativası boyınsha jazıwshılar awıllardıǵa, oqıw orınlarına, kolxoz, sovxozlardıǵa, kárxanalardıǵa barıp xalıq penen ushırasıw kerek boldı. Sol dáwirdegi socialistlik qurılıstıń tabısların elde keń úgit-násiyatlaw, keń jazıw, keń jırlaw wazıypaları turdı. Bul jazıwshılar tárepinen islenip

atırǵan sharalar Qaraqalpaqstan jazıwshılarınıń SSSR jazıwshılar awqamınıń birinshi syezdine úlken aldın ala tayarlıǵın kórseter edi.

1934-jılı 10-iyunda Tórtkúl qalasında Qaraqalpaqstan jazıwshılarınıń birinshi syezdi ashıldı. Syezdegi qaralǵan bash máseleler` Qaraqalpaqstanda jasap, tvorchestvolıq jaqtan xalıqqa xızmet etip atırǵan jazıwshılar házirge shekem ne islegenligi, jáne de olardıń keleshektegi wazıypaları qaraldı. Ásirese, jaslar menen islesiw máseleleri, ádebiyatta proza usaqan artta qalıp atırǵan janlardı jetilistiriw, ádebiyatta kritikanı rawajlandırıw, ulıwma bul jıllarda qaraqalpaq ádebiyatın barlıq janrlar boyınsha qalay rawajlandırıw kerekligi jóninde máseleler Qaraqalpaqstan jazıwshılar syezdinde birinshi mártebe keń pikir alısıwǵa erisildi.

Syездde Qaraqalpaqstan jazıwshılar awqamı dúzildi. Jańa jazıwshılar awqamınıń bul saparǵı basshı organlarına Q.Áwezov, A.Begimov, J.Aymurzaev, Q.Áyimbetov, İ.Fazıllov, M.Darıbaevlar saylandı. Syezd Moskvada ótkeriletuǵın SSSR jazıwshılar awqamınıń birinshi syezdine Qaraqalpaqstan jazıwshılar awqamınıń atınan eki adamdı,-A.Begimov, İ.Fazılovlardı delegat qılıp sayladı.

Haqıyqattan da, 1934-jılı Qaraqalpaqstan jazıwshılar awqamınıń birinshi syezdiniń ótkeriliwi jazıwshı, shayırlardıń tvorchestvolıq ómirlerinde úlken tariyxıy waqıya bolǵanlıǵı sózsiz. Eń baslısı tvorchestvolıq xızmetlerdiń xalıq massası menen erkin ushırasıwǵa múmkinshilikler jaratılıwı boldı. Endi jazıwshılardıǵa biraz tvorchestvolıq erkinlik jaratılǵanday boldı.

Kórkem ádebiyat mámlekettiń, partiyanıń tiykargı ideologiyalıq qurallarınan biri bolǵanlıqtan SSSR jazıwshılar awqamınıń birinshi syezdine tayarlıq máselelerine bolshevikler partiyası da ayrıqsha úlken itibar menen qaradı. Ásirese, ádebiyatın keleshegi haqqında perspektivalıq qararlar alıwǵa Oraylıq komitettiń ózi tikkeley aralastı. Uşı jıllardaǵı bul máseleler haqqında sońǵı dáwirlerdegi baspa sózlerde júdá kóp eske túsiriwler boldı. Solardan biri 1933-jılı SSSR Jazıwshılar awqamınıń birinshi syezdin shaqırıw haqqındaǵı tayarlıqtıń shólkemlestiriw komitettiń baslıǵı sıpatında óziniń bolǵanlıǵı haqqında İ.M.Granskiy tolıp-tasıp bilayınsha eske túsiredi: «Men İ.V.Stalinge

Syezdde házirgi sovet ádebiyatınıń bolajaq tvorchestvolıq metodın «proletarshı realism» dep atasaq, jaqsı bolar edi» dep usınıs ettim. Eger, «kommunistlik realizm dep atay qoyǵanımızdaǵoy, nur ústine nur bolar edi» dedim. Sonda bizler eki nárseni kózde tutamız: Birinshiden, sovet ádebiyatınıń klassıq proletar tábiyatın kórsetken bolamız, ekinshiden, ádebiyatta bizdegi rabochiylar klası háreketiniń barlıq gúressheń maqseti kommunizm ushın ekenligin kórsetken bolamız,» dedim. Sonda I.V.Stalin maǵan` «sovet kórkem ádebiyatınıń hám kórkem óneriniń metodın socialistlik realizm dep atasaq, durıs boladı», dep ayttı» dep jazadı.

SSSR Jazıwshılar awqamınıń birinshi syezdi Moskvada 1934-jılı 17-avgustta ashıladı. Syezd 17-avgustan 1-sentyabrge shekem dawam etti. SSSR Jazıwshılar awqamınıń birinshi syezdinde VKP(b) Oraylıq komitetiniń atınan usı komitetinń sekretarı A.A.Jdanov arıawlı bayanat penen shıǵıp sóyledi. Onda endi sovet ádebiyatınıń forması boyınsha millietlik, mánsi boyınsha socialistlik ádebiyat, al onıń bas metodı socialistlik realizm metodı bolatuǵınlıǵı belgilendi. Jáne de socialistlik realizm metodınıń ayrıqsha xarakterli belgileri kórsetilip berildi.

Al, házirgi ǵárezsizlik dáwirlerimizde bul saparǵı bolǵan syezdin barlıq qararlarına kerek emes dep qol siltep qaray beriwege bolmaydı. Sebebi, onıń geypara mayda milletlerdin ádebiyatı ushın, ásirese qaraqalpaq ádebiyatı ushın da paydalı tárepleri kóp boldı. Máselen, M.Gorkiydin bayanatında hám syezdegi shıǵıp sóylegen «milletin azı-kóbi talantın sapasına tásir etpeydi... mayda milletlerdin de dúnyaǵa belgili kórkem shıǵarmalar bergenleri kóp... óz folklornızdı jıynańlar, saqlańlar, kórkem sózdin saǵası - folklorda... Sulayman Stalskiydey xalıq talantlarına ǵamxorlıq qılınlar»-degen gápleri Qaraqalpaqstanda da milliy miyrasqa húrmet penen qarawǵa, ásirese elde folklorlıq hám klassikalıq ádebiyat úlgilerinde dóretiwshilik isler menen shuǵıllanıp júrgen júdá kóp xalıq talantlarınıń keleshekke dóretiwshilik erkinliklerine húrmet penen qarawǵa tolıq múmkinshilikler jaratılǵanlıǵı sózsiz.

Solay etip, 1930-jıllarda ádebiyatqa ayrıqsha kewil bólindi. Bul jıllarda qaraqalpaq ádebiyatına jas talantlı jazıwshılar kirip kele basladı. Máselen`, M.Darıbaev, D.Nazbergenov, A.Shamuratov, Á.Shamuratov

usağan talantlı jazıwshılar ózleriniń dóretiwshiligi menen respublikalıq baspa sózde xalıqqa keńnen tanılıp qaldı. Qaraqalpaq ádebiyatı da óz aldına milliy ádebiyat sıpatında basqa xalıqlardıń ishinde óziniń rawajlanıp baratırǵan ádebiyat ekenligin kórsete basladı. Bul jıllarda ádebiyat janrlar boyınsha da rawajlandı. Burınları ádebiyatta bas janr poeziya bolsa, endi gúrriń, feleton, ocherk, povest, poema, dramaturgiya, hátte ádebiy sın janrı da baslanǵanlıǵına hám rawajlanıp kiyatırǵanlıǵın kórsetti.

Syezden keyin kórkem ádebiyatqa da rastan da jaqsı kewil bólinde. Sebebi, orıs hám dúnya ádebiyatınıń klassikleriniń shıǵarmaların millionlaǵan tirajlar menen bastırıp shıǵarıp, miynetkesh massalardıń olar menen keń tanıswlarına múmkinshilikler jaratıldı. Ásirese, orıs hám milliy xalıqlar ádebiyatlarınıń klassikleri bolǵan A.S.Pushkinniń, L.Tolstoydıń T.G.Shevchenkonıń, Chota Rustoveleydiń saltanatlı yubeylelerin ótkeriw-eldiń ómirlerinde úlken ájayıp waqıyalar bolǵanlıǵı sózsiz.

Jáne de 30-jıllarda urısqa hám fashizmge qarsı Amsterdam kongresine jazıwshılardıń qatnasıwı hám 1935-jılı Parijde hár qıylı kózqarastaǵı jazıwshılardıń bolıwına qaramastan, dúnyadaǵı barlıq xalıqlardıń qolları menen dúzgen mádeniyatın qorǵaw kongresine SSSRdaǵı jasawshı xalıqlardıń jazıwshılarınıń wákilleriniń qatnasıwı. bul kongreste Orta Aziya respublikaları jazıwshıları atınan Tájikstanı Laxutiý qatnastı. Onda mádeniyat ushın birlesken xalıqlar mádeniy miyrasın qorǵaw ushın dúnya jazıwshılarınıń úlken mádeniy frontı dúzildi.¹⁰ Bul jaǵdaylar da qaraqalpaq jazıwshılarına unamlı tásir etti. Jazıwshılardıń ózleriniń eldiń tariyxıy, siyasiy ómirlerinde úlken kúsh ekenliklerine kózleri jetti. Ásirese, xalıqlardıń bul jıllarda mádeniy baylanısları kúsheydi. Orıs hám tuwısqan xalıqlar ádebiyatı wákillerinen A.S.Pushkinniń, M.Yu.Lermontovtıń, Nekrasovtıń, İ.A.Krilovtıń, L.Tolstoydıń, Gorkiydiń, V.V.Mayakovskiydiń, A.A.Fadeevtıń, T.G.Shevchenkonıń, İvan Frankonıń, Nawaymıń, Abaydıń, Jambuldıń, Hamza Hákimzadanıń shıǵarmaları qaraqalpaq

¹⁰ Istoriya sovetsskoy mnogonatsionalnoy literaturı. Tom-2. Moskva.- «Nauka». 1972.-s.517-518.

tiline awdarıldı, jáne de bul awdarmalar milliy baspa sózlerde keńnen járiyalanıp barıldı.

Qaraqalpaq jazıwshılarınıń shıǵarmaların da awdaratuǵın awdarmashılar jetilise basladı. Olar qaraqalpaq klassik ádebiyatı wákillerinen Jiyenniń, Kúnxojanıń, Ájiniyazdıń, Berdaq, Ótеш shayırlardıń shıǵarmaların orıs, ukrain, ajerbayjan, qazaq tillerine awdarıp, sol waqıtlarda baspa sózlerde daǵazalap bardı. Usı jılları Ayapbergen shayır, Q.Áwezov, J.Aymurzaev, A.Begimov, M.Darıbaev, Í.Fazılovlardıń shıǵarmaları orıs tiline hám tuwısqan xalıqlar tillerine awdarıldı.

Onıń ústine, folklorlıq hám milliy jazba miyrastarǵa degen nigilistik kózqaraslar az da bolsa unamlı tárepke ózgerip, olardı el ishinen jıynaw jáne de jergilikli baspa sózlerde járiyalaw isleri qolǵa alma basladı.

1936-jılı Qaraqalpaqstan Avtonomiyalı respublikası RSFSR dúń qaramaǵınan shıǵıp, Ózbekstan Respublikasınıń qaramaǵına ótti. Burınnan-aq, áyyem zamanlardan tariyxıy táǵdirleri birge bolǵan, birge jasasqan xalıqlar bolǵanlıǵı ushın bul akt tek qaraqalpaq xalqı ushın ǵana emes, ózbek xalqı ushın da úlken quwanışlı tariyxıy waqıya boldı. Jáne de bul jaǵday eki xalıqtıń ózbek hám qaraqalpaq xalıqlarınıń tilekleri boyınsha iske asqan tariyxıy process boldı.

1937-jılı Oktyabr revolyuciyasınıń 20-jıllıǵı SSSRda úlken mámleketlik bayram bolıp belgilendi. Bundaǵı bolǵan saltanathı májilislerde sovet eliniń 20 jil ishinde «klass dushpanların» saplastırıp bolıp bayramlanıp atırǵan belgili tariyxıy sáne ekenligi atap óildi. Jáne de sovet elinde kórkem ádebiyat hám kórkem ónerde jańa jol baslanǵanlıǵı, sosialistik dúzimdi jırlaytuǵın bir ádebiy shólkemge birikken, sosialistik realizmdi bas metod etip, partiya belgilep bergен jol menen rawajlanıp baratırǵan aldınǵı qatardaǵı ádebiyat bolıp jetiskenligi máseleleri de dıqqattan shette qalmadı. Solay etip, 30-jıllarda jeńimpaz socializminıń elde tolıq erkin húkim súrgenligi belgili boldı. Jáne de tábiyǵıy túrde socialistik realizm metodına tiykarlanǵan sovet ádebiyatınıń eń bashı jırlaytuǵın teması partiya hám socialistik qurılıstǵı qızǵın miynet bolıp qaldı.

Partiyalıq basshılar menen wákiller socializmde dóretiwshilik xızmetkerlerge tvorchestvolıq erkinlikke keń jol berildi dep, tınbay úlken tribunalardan májilislerde sóylep turdı. Bunı sol jıllardaǵı baspasóz tınbay járiyaladı. Adam erkinligi endi baslandı, bul socializmniń artıqmasılıǵı, dep daǵazalandı. Biraq, partiyalıq baqlaw barda, ádebıyattıń erki jekke ádebıy tulǵalardıń qálewi boyınsha bolmadı. Bul jıllarda qaraqalpaq ádebıyatı úlken partiyalıq zorlıqqa ushıradı. Birinshiden, bul jıllarǵa jetip kelgende, milliy qaraqalpaq ádebıyatı Ábdıqádir Bekimbet ulı, Ayapbergen Muwsa ulı usaǵan úlken-úlken sóz zergerleri quwdalawda óldi. Qazı Máwlik shayır, Kárimulla Ábish ulı, Abbaz, Qıdırniyaz usaǵan ullı shayırlar sovetlik quwdalawdan qashıp, xalıq arasında jasırınıp júrip kúneltti. Geydegeyde partiyanıń dádbeli gáplerine adam inanbaytuǵın jaǵdaylar da kóp boldı. Sebebi, usı 1937-jılı sovetlik dáwirde 20-jıllardan baslap qaraqalpaq ádebıyatın shólkemlestiriwshilerdiń iri wákilleri S.Majitov, Q.Áwezov, I.Fazılovlarǵa «milletshil», «xalıq dushpanları» dep húkimet tárepinen nahaqtan jalalar jabıldı. Bul waqıyalar usı jıllarda qaraqalpaq xalıq ushın qayǵılı waqıyalar boldı. Bul waqıyalar milliy ádebıyatqa úlken zıyan bolǵanlıǵı sózsiz. Sebebi, bular sovetlik dáwirde milliy ádebıyattı hár tárepleme rawajlandırıp kiyatırǵan xalıq súygen shayır, jazıwshılar boldı. Usı jılları bulardan da basqa Qaraqalpaqstandaǵı kóp partiya hám mámleketlik ğayratkerler de qamalıp, tyurmalarda atıp taslandı.

Bul 30-jıllardaǵı elge, xalıqqa partiyalıq zorlıqlardan tısqartı, ashılıq ta qosımsha awırmanlıq boldı. Bul apatshılıqlarǵa mámleket hesh nárses qıla almadı. Usı jılları adamlar ashılıqtan da, awır kesellikten de qırıldı. Bul jaǵdaylar elde adamlardıń psixologiyalıq ahwallarına da lásir etti. Usınday bir awır jaǵdaylarda sovet húkimeti elge, xalıqqa tolıq ústemligin ornattı. Húkimettiń bul zorlıqlarına qarsı turarlıq elde hal bolmadı. Xalıqtıń kóz aldında socializmniń tolıq jeńgenligi dálillendi. Biraq, xalıq tariyxıy rawajlanıwdıń bul qubılısında da jasawın dawam etti. Xalıq bar jerde, álbette, onıń ruwxıy ómiri bolǵan kórkem ádebıyat hám kórkem óneri bolıwı shártli qubılıs bolǵanlıqtan xalıq basına qanday zorabanlıq zamanlar túsip tursa da, xalıqtıń milliy ádebıyatı

islep atirgan jas jaziwshilardin burinnan jazip kiyatirgan xalq shayirlari menen birigiwi bul putkil qaraqalpaq xalqimn armani da edi. Haqiqatında da, milliy qaraqalpaq ádebiyatı usınday tájiriybeli shayırlar menen qosılğan waqıtlarda ğana rawajlanıwı múmkin edi. Sebebi, ótken tariyxqa, xalıqlıq tájiriwbelerge hám dástúrlerge qaramay, olardan úyrenbey ádebiyat, ádebiyat bolıwı da múmkin emes edi.

Solay etip, bul jıllardağı dóretiwshilik xızmetkerler ádebiyatı jaratıwda, ásirese, milliy ádebiyatı dáwirge say forması boyınsha milletlik, mazmunı boyınsha socialistlik ádebiyat etip jaratıwda ózleriniń salmaqılı úleslerin qosıp bardı. Ádebiyat qaytalanbaytuĝın hám toqtap qalmaytuĝın milliy ruwxıy qubılıs sıpatında xalıqqa xızmet etiwın hám rawajlanıwın dawam etti.

Bul jıllardağı milliy ádebiyatın rawajlanıw tariyxın izertlewshi geypara qońsılas respublikalardağı ilimpaz ádebiyatshılar, ásirese, ózbek ádebiyatın izertlewshi ahmlar bul dáwirdegi ádebiy processtın rawajlanıwınıń xarakterli jolların bılayınsha belgileydi: 1930-50-jıllardağı milliy ádebiyatlar óz baslarınan úsh túrli dáwirde keshirdi. Birinshi - 1920-jıllarda sap proletar ádebiyatın dúziw ushın ğúres jolları, ekinshisi: socialistlik realizm ádebiyatın shólkemlestiriw dáwirlerin basınan keshiriw. Úshinshisi: socialistlik realizm ádebiyatı negizinde jańasha ádebiyat dúziw jolları.

Biz de ádebiyat izertlewshilerdin bul pikirlerin oylanıp ayılğan durıs pikirler dep esaplaymız. Rasında da, sovet ádebiyatınıń bul dáwirleri hámme respublikalar ádebiyatları tariyxınıń 30-50-jıllardağı rawajlanıw basqıshların belgilese kerek.

Álbette, partiya ádebiyatınıń rawajlanıwın qansha baqlaw astuna alsa da, ol ózine tán nızamlıqlar menen rawajlanatuĝın hádiyse ekenligin kórsetti. Ol dáwirdegi zorabanlıq zamanlarda da kóp ğana shıǵaramalar jaratıldı. Olardıń kóbisi búgingi kúnleri de óz kórkemlik qunına iye. Bul jıllarda ulıwma milliy ádebiyat tuwılıwın, rawajlanıwın toqtatqan emes, qaytama kem-kem ádebiyatqa jańa janrlar qosılıp bardı, hár tárepleme rawajlanıwın dawam etti. Bul dáwirlerdegi ádebiyatta proza, dramaturgiya usağan janrlar hám ádebiy túrler payda boldı. Syezdin qararları boyınsha jazıwshılar awıllarǵa, kárxanalarǵa, adamlar

kóp jıynalğan jerlerge barıwı, xalıq penen ushırasıwı solay etip, turmus tuwǵızǵan klassıq gúreslerdiń jeńislerin jırlawı kerek boldı. Atızlarda jalwan urıp islep atırǵan adamlardıń miynet jemislerin jırlaw sóz sheberleriniń tiykarǵı tematikasına aylandı. Jazıwshılar bolsa aldılarına qoyǵan bul wazıypalardı ornıladı. Hámme jerlerde jazıwshı J.Aymurzaev, A.Begimov, M.Darıbaev, D.Nazbergenov, N.Japaqov, Á.Shamuratov, A.Shamuratovlar aldınıǵı sapta boldı. Olar óz-ara dóretpeleri menen eldegi qızǵın miynetti qollap-quwatladı. Olar lirik qaharman júregindegi tuyǵı-keshirmelerdi, arız-árman, ideallardı miynet adamlarındaǵı jáne de janlı ómirdegi gózzallıqlardı jırladı. Bul jıllarda qaraqalpaq lirikası jańa basqıshqa da kóterildi. Jasırarlıǵı joq, ádebiyatını usınday tabısqa erisiwlerinde qaraqalpaq jazıwshıları kóbirek orıs ádebiyatınan úlgi alıw usılın úyreniwdi úrdis etti. Faǵı da elde qaysı Respublikalarda ele socialistlik realizm ádebiyatını jetilispey atırǵanlıqları eskertilip turıldı.

2. 30-jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyatında janrlıq, kórkemlik izlenisler

30-jıllarda poeziya ádebiyatımızda tiykarǵı janrǵa aylandı. Bul jıllarda J.Aymurzaev, M.Darıbaev tvorchestvoları arqalı úlken kórkemlik jetiskenlikler menen jazılǵan ádebiyatını iri janrları, ásirese poema janrı jeterli basqıshqa kóterildi. Al, prozada J.Aymurzaevtıń «Quwat» M.Darıbaevtıń «Mıńlardıń biri», biziń ádebiyatımızda proza janrınıń baslanǵanlıǵın, hátte kem-kem rawajlanıp kiyatırǵanlıǵına kórseter edi. Bul jıllarǵa kelip dramaturgiya jetilisen janrǵa aylandı. Ádebiyattanıwda ádebiy sın qalıplesiw jónelisin bastan keshire basladı. Bul jaǵınan qaraǵanda qaraqalpaq ádebiyatı qońsılas ózbek, qazaq, qırǵız, túrkmen ádebiyatları menen teń qatarǵa dáwir ruwına say ún qosı basladı. Qullası, 30-jıllar qaraqalpaq milliy ádebiyatınıń barlıq janrlar boyınsha qalıplesip, jańa mazmunda rawajlanıw jolına túsip atırǵanlıǵınan dárek berip turdı. Qaraqalpaq ádebiyatınıń 30-jıllardaǵı tariyxın siyasiy-jámıyetlik, ádebiy hám mádeniy sıpatlama kórinisteri, mine usıfardan ibarat boldı.

Qasım Áwezov (1897-1938) qaraqalpaq xalqınıń sovetlik dáwirdegi dáslepki milliy ádebiyatın baslawshılardıń biri. Ol 1897-jılı Shımbay uezdiniń Shımbay bólıslığındaǵı házirgi Keńes awılında tuwıldı. Ákesi sawatlı adam bolǵan. Qasım Áwezov jasında awıllıq mektepte oqıǵan. Áke-sheshesi ólip, ol jaslay jetim qalǵan. Soń Áyimbet iyshan awılındaǵı Maqtum axun mediresesinde oqıp bilim alǵan. Jarlıshılıqtan ol medireseni pitkere almaǵan. 1914-16-jılları Shoraxanǵa barıp kisi esiginde kúnlıkshi bolıp isleydi.

Qaraqalpaqstanda sovet húkimeti ornaǵanda, 1921-jılı awılǵa sawatlı bolǵanlıǵı ushın ádep «Soyuz qosshınıń» xatkeri, soń awıllıq atqarıw komitetiniń xatkeri bolıp isleydi. Soń Shoraxandaǵı 1921-jılı birinshi ashılǵan pedagog tárbiyashılar kursine oqıwǵa kirip, onı pitkerip, Shımbayǵa kelip qaladaǵı mektep internattıń baslıǵı bolıp isleydi.

1923-24-jılları Tashkenttegi Orta Aziya kommunistlik universitetinde oqıydı. Universitettiń ekinshi kursında oqıp atırǵan waqıtlarında Túrkestan kommunistlik partiyasınıń oraylıq komiteti janınan jańadan dúzilip atırǵan Qaraqalpaq Avtonomiyalı oblastın dúziw boyınsha VKP(b)niń shólkemlestiriw byurosınıń aǵzalığına qosıp, onı oqıwdan da shaqırıp aladı. Jáne de onı Qaraqalpaqstan xalıq bilimlendiriw bóliminiń baslıǵı lawazımına saylaydı.

1925-29-jılları Qaraqalpaqstan avtonomiyalı oblastınıń Atqarıw komitetiniń predsedateli, 1929-jılı Qazaqstan Oraylıq Atqarıw komitetiniń orımbasarı hám Qazaqstan ishki isler xalıq komissarı lawazımlarında isleydi.

1930-jılı Qaraqalpaqstan Avtonomiyalı oblasti RSFSRdiń qaramaǵına ótiwine baylanıslı 1930-31-jıllarda ol Moskvada Qaraqalpaqstanınıń RSFSR daǵı turaqlı wákili, 1932-34-jılları QQASSR Xalıq komissarlar sovetiniń predsedateli boladı.

1935-36-jılları jáne RSFSR Oraylıq Atqarıw komiteti qasındaǵı Qaraqalpaqstanınıń turaqlı wákili lawazımına ótedi. 1936-37-jılları QQASSR Xalıq komissarlar soveti qasındaǵı kórkem-óner basqarmasınıń baslıǵı lawazımında isleydi. 1938-jılı Sovet húkimeti onı «xalıq dushpanı» sıpatında qamap, atıp óltiredi.

Qasım Áwezov 1921-jıldan baslap ómiriniń aqırına shekem ol óz xalqınıń xalıq bolıp jasawınıń, onıń basqa xalıqlarday hámme tárepten rawajlanıwı ushın jan kúydirip xızmet qılǵan insanlardan boldı. Máselen, Orta Aziyada jasawshı xalıqlardıń milliy shegaralarnı belgilew dáwirlerinde óz xalqınıń óz aldına óz táǵdirlerin erkin ózleri sheshiw hám basqa xalıqlarday óz aldına millet bolıp jasawı ushın Qaraqalpaqstan Avtonomiyalıq oblastınıń dúziliwine erisken azamatlardan biri boldı. Ol hámme waqıtlarda milletshiler menen tınbay güresti. Óz xalqınıń tili, ádebiyatı, mádeniyatı tariyxınıń jan kúyerleriniń biri boldı. Qaraqalpaq xalqı óz aldına millet bolıwına, óz ana tilinde bilim alıwına, milliy baspa sózine iyelik etiwine, onda ilimiy mákemelerdiń ashılıwına úlken xızmet etken azamatlardan biri boldı.

Ásirese, óz xalqınıń milliy ádebiyatı hám mádeniyatınıń qalıplesiwine kúsh saldı. Ózi de siyasiy mámleketlik isler menen birge jazıwshılıq xızmetti de atqardı. Ol ádebiyatta, poeziyada, dramaturgiyada 1924-30-jıllarda qaraqalpaq ádebiyatın jańa sovetlik dep atalǵan dáwirlerde baslawshı jazıwshılardan biri boldı. Onıń kóp sanlı lirikalıq shıǵarmaları menen «Quyash», «Bes jap» poemaları «Tilek jolında» atlı pıesası, Qaraqalpaqlar haqqında ocherkleri xalqımızǵa keńnen belgili. Ol, sonıń menen birge, qońsı xalıqlar ádebiyatınan kórkem awdarmalar da isledi. Máselen, ol A.S.Pushkinniń «Evgeniy Onegin» romanın, Molerdiń «Skapenniń hiylesi» komediyasını onıń tilinen qaraqalpaq tiline awdardı. Ásirese, ol siyasiy temalarda, milliy ádebiyatın rawajlanıw máseleleri jóninde jámiyetshilikte kóp mártebe bayanatlar jasadı. Jánede 20-30-jıllarda milliy ádebiyat hám onıń rawajlanıw máseleleri haqqında baspa sóz óz pikirlerin bildirip turǵan eń sawatlı ziyatılardan boldı.

Q.Áwezovtıń «Tilek jolında» pıesası 1924-jılda jazıldı. Avtor óziniń eske túsiriwleriniń birinde «men bul birinshi variantın 1924-jılı jazıp edim» dep eske túsiredi. Bul rastan da qaraqalpaq ádebiyatındaǵı birinshi úlken hám tabıslı jazılǵan dramalıq shıǵarma boldı. Ádebiyattaǵı jańa tiptegi bunday dramalıq shıǵarmanıń tabıslı dóreliw ol jıllardaǵı jańa húkimettiń kórkem ádebiyat tuwralı siyasatınıń emes, al uzaq jıllar qaraqalpaq xalqınıń ózleriniń kórkem ádebiyat tarawındaǵı izleniwleri hám kórkemlik rawajlanıw dástúrleriniń jemisi bolǵan edi.

Qaraqalpaq ádebiyatında bul jıllarda dramalıq shıǵarma joq jerden birden payda bolǵan joq. Bul janrdıń bay hám hár túrli túrleriniń elementleri xalıq awız-eki ádebiyatında qashshannan-aq ómir súrip kelgen edi. Tek onı óz aldına janr etip shıǵarıw ushın milliy ádebiyatta izleniw bar edi. Bul janrdı birinshi mártebe 20-jıllardıń aqırlarında Q.Áwezov ádebiyat maydanına alıp shıqtı.

Q.Áwezov bul «Tilek jolında» piesasına XX ásirdeń basında qaraqalpaqlar ómirlerinde bolǵan 1916-jıldagı Shımbay oyazınıń patshalıq Rossiyanı qorǵaw ushın orıs-german urısına Shımbay oyazınan márdikarlıqqa adam aladı. Sondaǵı ádalatsızlıqqa qarsı el narazı bolıp, xalıqlıq kóterilis jasaydı. Usı úlken waqıya shıǵarmagá ózek qılıp alınadı.

Bul dramalıq shıǵarma dáslepten-aq avtor qáleminden tabıshı shıǵıp, sol jıllarda Tórtkúl, Qońırat qalalarında talay ret saxnalastırılıp, xalıqtıń arasında úlken quwatlawǵa erisedi. Sol sebepli bul dramalıq shıǵarma 20-30-jıllarda jańadan dúzilgen qaraqalpaq ádebiyatında dramalıq shıǵarmalardıń payda bolıwında úlken xızmet atqaradı.

Dramada geypara qaharmanlardıń rolleri júdá jetiliskeń obraz dárcjesinde atqarıladı. Bılayınsha qaraganda, bunnan burın qaraqalpaq ádebiyatında drama janrı bolmadı degenge iseniw de qıyın turadı. Máselen, 1916-jılǵı Shımbaydaǵı kóterilistiń basshısı Sáyeke roli spektakl dawamında tamashagóylerdi júdá qızıqtırǵan hám tań qaldırǵan obrazlardan bolǵan. Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxındaǵı geypara izertlewshilerdiń kórsetiwinshe, ondaǵı bas roldi (Sáyeke rolin) dáslepki jıllarda avtordıń ózi atqarıp júrgen.

1920-30-jıllarda Q.Áwezov jańa húkimettiń qanday juwapkerli lawazımlarında islep júriwine qaramastan, zorabanlıq zamanlardaǵı qaraqalpaq xalqınıń tariyxın, ádebiyatın, mádeniyatın güllendiriw ushın xızmet etti. Ádebiyat tariyxında bul kisini kórnekli jámiyetlik isker, birinshi jurnalist, pedagog, úlken dilmash, dáslepki jańa qaraqalpaq ádebiyatın shólkemlestiriwshilerdiń biri-dep belgileydi. Biraq sovet húkimeti onı 1937-jılı «xalıq dushpanı» dep nahaqtan qamap, 1938-jılı atıp taslaydı. Ol son ǵana haqlandı.

Ábdiraman Óteпов (1904-1934) 1904-jılı Qońırat begligine qarashlı Sorkól elatında tuwıladı. Awıllıq mektepte oqıp sawatın ashqan. Jas waqıtlarınan ádebiyatqa qızıqqan Ayapbergen shayır Muwsa ulıńnıń poeziyası onı jas waqıtlarında kóp qızıqtıradı. Jáne erjete kele kórkem óner máselesinde Ayapbergen shayır menen jaqınnan tanısadı. Onnan bul máselelerde kóp nárseler úyrenedi.

Ol 1927-jılı Qaraqalpaqstanınń sol waqıtlardaǵı orayı Tórtkúłge shaqırtıp aldırılıp, ol sol jerde oblastlıq atqarıw komitetinde mádeniyat bóliminde jumısqa ornalastırıladı. Á.Óteпов bul jerde islep júrgen jılları Pedagogikalıq hám awıl-xojalıǵı texnikumları qaslarınan shólkemlestirilgen «Tań nurı» truppasında isleydi. Ol dógereklerdegi piesalıq shıǵarmalardaǵı baslı roldi Ábdiraman Óteповtıń ózi atqarıp júredi. Ol bul jıllarda kórkem-óner máselesine qızıǵıwshılıǵı, sheberlikleri menen adamlardı hayran qaldıradı. Usı «Tań nurı» truppasınıń abroylı bolıp jumıs islewlerinde Ábdiraman Óteповtıń úlken xızmetleri boladı. Usı jılları bul truppa júdá abroylı jumıs islegen sebepli Oblastlıq atqarıw komitetiniń ruxsatı menen 1927-1928-jıllar respublikanıń arqa rayonlarına barıp, awıllarda, xalıqtıń arasında qısqa bir aktli piesalar qoyıp kóredi. Xalıq bul truppanıń islerine qızıǵıp qaraydı. Qollap quwatlaydı. Hátte, keshelerde bul truppa bir piesa qoyadı eken dep esitse, awılınǵı garrıman jasına shekem qalınay kelip kóredi. Jáne bul piesanıń jaqsılıǵına tańlanıp tarqasatuǵın boladı. Piesa qoyılıp pitkennen, adamlar Ábdiraman Óteповtan, bunday piesanıń erteń de bola ma, erteń de keleyik?! -dep sorasatuǵın boladı. Usı jıllarda oblastlıq kólemde kórkem óner tarawında da jazıwshı dramaturg sıpatında Ábdiraman Óteповtıń abroyı arta baslaydı.

Bul jıllardaǵı Á.Óteповtıń jáne bir ayrıqsha xızmeti - ol qası rayonǵa barsa da, ol jerde ádebiy dógerekler shólkemlestirip júredi. Ózi qısqa piesalar jazıp, qosıqlar jazıp kórsetedi. Al, keyin bul ádebiy dógereklerge de, truppaǵa da ózi basshılıq etedi. Ol rejıssyorlıq hám aktyorlıq xızmetlerdi de ózi atqaradı.

1920-jıllarda kórkem óner tarawındaǵı eń talantlı jaslardan biri Á.Óteпов boladı. Bul jıllarda Q.Áwezovtıń «Titek jolında» piesası (1925), S.Majitovtıń «Ernazar Alakóz» (1926), «Sabaq» piesası (1927) ádebiyat maydamındaǵı júdá tabıslı jazılǵan dramalıq shıǵarmalardan

boldı. Q.Áwezov penen S.Majitovtıń bul piesaları Xojelide, Qońıratta bir neshshe kúnlep qoyılıp, oǵan xalıq kún de aǵılıp kelip turdı. Á.Óteпов Qońıratta jasaǵan waqıtları bul eki piesaǵa da bir neshshe sapar qatnasadı. Piesalıq shıǵarmalarǵa haqıyqattan da xalıqtıń háwes ekenligin kórip, Á.Óteповtıń de saxnalıq shıǵarmalar jazıwǵa qumarlıǵı artadı. Nátiyjede ol Tórtkúlge jumısqa kelgennen keyin, ásirese, ol «Tań nurı» truppasında islegen jılları júdá kóp bir akli piesalar, qısqa tamasha insenirovkalar jazıw menen qatar «Teńin tapqan qız» dramalıq shıǵarmasını jazıwǵa kirisedi. Bul pessanıń dáslepki variantları sol jıllardaǵı «Tań nurı» truppasında qoyılıp júredi. Soń barıp ol jetiliskeń dramalıq shıǵarmaǵa aylanadı. Bul piesa házirge shekem teatr saxnasıman túspey kiyatır. Dramada ladan Sháleke bay óz hayalınıń ústine jáne hayal almaqshı boladı. Sóytip, Sultamurat degenniń jas qızın jawshı jiberip aytıradı. Dáslepki waqıtlarda qızdıń anası ǵarrı adamǵa qızın beriwge qarsılıq qıladı. Soń hár qyılı waqıyalardan soń ol qayıp boladı. Bul zorlıqqa qız da qattı qıyanadı. Shálekebay qızdı zorlıq penen hayallıqqa aladı. Toy boladı. Toyda xalıq dástúrleri beriledi. Eń aqırında ol qız Sháleke baydan qutılıp, óziniń eń jaqsı kórgen jigiti Sálmenge qosıladı.

Bul jıllardaǵı Á.Óteповtıń piesalarındaǵı cń bashı mashqalalar 20-30-jıllardaǵı sovetlik húkimet baslap bergem klasslıq dep atalǵan gúres, ásirese, sol jıllardaǵı sovet siyasatında bılǵasıq, elde bir-birewge isenimsizlik, bir birewdi aldaw usaǵan máseleler óz sáwlesin tabadı. Máselen, shıǵarmalarda bul jıllarda eldegi sovet húkimetin bekkemlew ushınǵı gúres máseleleri kóp gáp boladı. Biraq, adamlardaǵı olardıń psixologiyasındaǵı shın mánisindegi sovetlik siyasattı qollap-quwatlawshılıq kórinbeydi. Usınday psixologiyalıq natuwırlıq sebepli elde ayılǵan máselelerdiń durıs ornınabawı, qolaysız jańa siyasat penen xalıqtıń ishki psixologiyalıq gúresleri, ásirese, awıllardaǵı usınday bılǵasıqlar súwretlenedi. Onıń piesaları sol dáwirdegi usınday ómirde bar reallıqlar durıs beriliwi, durıs kórsetiliwi jaǵınan bahalı. Máselen, «Ashlıq zarı» piesasında, eldi kolxozlastırıw kerek. Sovet húkimetine kolxozǵa belsene kirisetuǵın adamlar kerek. Kolxozǵa kiriw erikli, dep daǵazalanǵanı menen, adamlar kolxozǵa eriksiz

tartiladı. Sol sebepten olar kolxozda islegisi kelmeydi. Olardı belsendiler` jalqawlar, jatıp isherler dep gáremetleydi. Olardıń geyparaların, hátte, kolxozda jaqsı jumıs ismegenligi ushın sudlatpaqsı da boladı. Adamlardı húkimet qorqıtıp kóredi. Biraq, adamlar qorıqpaydı. Qayta adamlar burınǵıdan beter jumıs islewden bas tartadı. Kolxoz belsendileri, endi bul adamlardı óltire almaysań, dep sarsań keseklikke túsedi. Ol jıllardaǵı eldegi usınday bılǵasıq, elde zorlıq penen óz siyasiy ústemligin bekkemlew ushınǵı alıp barılıp atırǵan siyasiy gúresler menen milliy xalıq mápi arasındaǵı kelispewshilik usáǵan sol jıllardaǵı bir qızıq ómirlerde bolıp atırǵan psixologiyalıq gúresler beriledi. Solay etip, Á.Ótepovtıń bul jıllardaǵı dramaları usı jılları ádebiyatta usınday bir xarakterli jaqları menen baǵalı. Usınday baǵdarda júdá qısqa, kúlkili «Ashlıq zarı», «Boyawshı wákil», «Eki baslı suwqabaq», «Gúman», «Seytmurat jalqaw», «Áne qalas», «Odekolon» hám taǵı basqa da bir neshe piesalıq shıǵarmalar xalıqqa kórsetiledi. Bularǵa xalıqtıń qızıǵıwında da úlken máni bar. Sebebi onda el, xalıq mápi, olardıń oyları, qıyalları, turmıs táshwishleri jazılıp kórsetiledi.

«Toǵız júz gramm», «Seytmurat jalqaw» degen piesalarında da sovet xızmetkerligine tartılǵan jigitler jańa siyasattı elde júrgize almaq olar jatıp isher, jalqaw bolıp shıǵadı. Usındaylıqtan elde sovet siyasat hesh durısli bir iske aspaydı. Al, bulardı sovet húkimeti barıp turǵan byurokratlar dep ataydı. Onıń dramalıq shıǵarmalarında 20-30-jıllarda usınday sovet siyasatındaǵı úlken bir bılǵasıqlar kritikaǵa alınadı. Onı usınday shıǵarmalarınıń qatarına «Odekolon», «Boyawshı wákil», «Áne qalas», «Eki baslı suwqabaq» hám t.b. shıǵarmaları kiredi.

Á.Ótepov 1920-jıllardıń aqırlarında 30-jıllardıń baslarında ádebiyat, kórkem-óner, mádeniyat máselelerinde elge, xalıqqa úlken dramaturg sıpatında abroylı bolıp keń taralıp ketiwindegi tiykarǵı sebepler ol az dáwiriniń haqıyqatlıqların durıs túsinip jazǵan dramaturg ekenliginde boldı. Ol dáwirlerde sovet siyasatın bir tárepleme, tek on jaqsı dep maqtawshılar, adamlardı ayıplawshılar kóp edi. Al, Á.Ótepovta sovet xızmetkerleriniń ózleriniń bılǵasıǵı durıs kórsetildi. Usı jılları Á.Ótepov haqıyqattan da, elde sovet húkimetin bekkemlew

ushın elde mádeniy fronttaǵı ótkir xızmetker sıpatında da kóringeni menen, ol ekinshi tárepten sol jıllardaǵı qızıl imperianıń eldegi zorabanlıq siyasatınıń el-xalıq múddahası menen úylespey turǵanlıǵı bul jıllardaǵı qattı qasarısqan psixologiyalıq gúreslerdiń elde ómir súrip turǵanlıǵın kórsetiwshi óz zamanınıń realist shaxsı, dramaturgi sıpatında kózge taslanadı. Óz dáwirinde xalıqlar Á.Ótepovtı óz kewillerinen shıqqan jazıwshı dep qabil etkenligi ras.

Bizniń búgingi ǵárezsizlik zamanımızda da ol 20-30-jıllardaǵı ádebiyattı úyrengenimizde de sol jıllardaǵı qızıl imperiya siyasatın, dáwir bilǵasıǵın sol zamandaǵı jazılǵan usınday faktlik shıǵarmalar menen dállilew ushın ol úlken xızmet atqaradı. Qarasaq, bir jaǵınan ádebiyattı bul jıllarda dramaturgiya usaǵan jańa bir janr payda boladı, rawajlanıp atadı. Ekinshi jaǵınan, onda jańa húkimet penen xalıqlıq gúres haqıyqatlıqların da durıs kórsetip atır. Rasında da, xalıq bul jıllarda jańa qurılıp atırǵan jámiyette kúni-túni gúresler menen jasaydı. Jánc de qızǵın gúresler dawam etilip atırǵanlıqlardıń da guwası bolamız. Xalıq ádebiyatındaǵı jańa payda bolıp atırǵan ádebiy janrlardı óziniń ideologiyalıq gúres quralı sıpatında paydalanıp atırǵanlıǵı da kórinip atadı.

Á.Ótepov shıǵarmaları tábiyatı boyınsha yumor hám satiraliq xarakter basım boldı. Avtor ádebiyatta bul usılı menen jańa ornap atırǵan húkimetti de qanaatlandırdı. Jańa ádebiyattı kútiwshilerdi de qanaatlandırdı. Buni waqtında ádebiyat izertlewshileri de 20-30-jıllardaǵı ádebiyatta aktual temalardı durıs tawıp jazǵan, qaraqalpaq ádebiyatında dramaturgiya janrınıń dáslepki gerbishlerin qalasqan jazıwshılardan dep bahalap keldi. Bul durıs. Biraq, bahalawdaǵı jiberilip kiyatırǵan bir kemshilik - onı jańa qurılıp atırǵan húkimetti qanaatlandırǵannan da beter, ol jıllardaǵı sovet siyasatındaǵı bilǵasıqtı kórsetiw jaǵınan barlıǵınan beter óz xalqına unaqan jazıwshı boldı dep atap kórsetilmedi. Al, sol jıllardıń siyasattaǵı reallıǵı haqıyqattanda Á.Ótepovtıń dóretiwshiliginde anıq kórinetuǵın edi. Sol sebepli onı xalıq óz waqtında joqarı bahaladı.

Artıq Shamuratov (1915-1942) XX ásirniń 30-jılları milliy qaraqalpaq ádebiyatınıń hár tárepleme rawajlanıwǵa bet burǵan dáwiri boldı. Sebebi, 1930-jılı qaraqalpaq xalqı Rossiya federasiyasınıń quramına ótip, 1932-jılı Avtonomiya Wálayattan Avtonomiyalı Respublikaga aylandı. Bul jıllar qaraqalpaqlardıń óz mámleketshiligine iye bolǵan jılları da edi. Siyasıy huqıqqa iye boldı. Óz baspa sózine, ilim izertlew institutına, óz milliy gazeta-jurnallarına iye bolıp, eldiń bunıń aldındaǵı joq qılınǵan milliy ruwxıy baylıǵın qayta tiklew, millet sıpatında óz xalqınıń tariyxın jıynaw hám jazıwǵa kiriskeń jılları bolıp tariyxqa kirdi. Bul máseleler, álbette, eldiń, xalıqtıń ruwxıy ómirine úlken tásir jasadı. Bul ruwxıy rawajlanıw, álbette, birinshi dárejede jas kadrlardıń tez ósip jetisiwinde milliy mádeniyatında kórindi. Máselen, burınnan jazıp kiyatırǵan A.Muwsaev, S.Májitov, Q.Áwezov, J.Aymurzaev, A.Begimov, M.Darıbaev, I.Fazilovlardıń qatarı S.Qurbaniyazov, A.Shamuratov, J.Ábiybulıaev, D.Nazbergenov usaǵan talantlı jazıwshılar menen tolıstı.

Usılardıń ishinde Artıq Shamuratov 30-jıllardaǵı ádebiyat maydanındaǵı eń talantlı jaslardan biri edi. Ol 1915-jılı Qaraózek rayonında tuwılǵan. 1929-1933-jılları Shımbayda kolxoz jasları mektebinde, soń 1934-1936-jılları Tórtkúldegi pedagogikalıq texnikumdı oqıp pitkeredi. 1936-1938-jılları Qaraózek rayonında mektepte muǵallım bolıp isleydi. 1938-1941-jılları Qaraqalpaq mámleketlik baspasında kórkem ádebiyat boyınsha redaktor bolıp islegen. 1941-1942-jılları mektep direktorı, soń Qaraózek raykomı instruktory lawazımlarında islegen. 1942-jılı óz erki menen frontqa ketip, sol jılı Leningrad qamalında dushpan menen qattı qasarısқан qanlı sawashta qaytıp bolǵan.

A.Shamuratov jas waqtınan awılda tárbiyalanǵan, xalıq turmısın jetik bilgen, xalıq milliy mádeniyatın janınday súygen, ásirese, jas waqtınan jıraw, baqsı, qıssaxanlardı kóp tıńlaǵan, kórkem sóz shaydası bolıp ósken insan bolǵan. A.Shamuratovtıń qosıqları, gúrrińleri, intermediyaları 1930-jıllarda rayonlıq gazetalarda tınbay basılıp turǵan. 1934-jıldan baslap onıń shıǵarmaları respublikalıq baspa sózlerde` «Jetkinshek», «Jas Leninshi», «Qızıl Qaraqalpaqstan» gazetalarında,

Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıń organı bolǵan «Qaraqalpaqstan ádebiyatı hám iskusstvosı» jurnalında jiyi-jiyi basılıp turadı. Sol sebepli ol 1939-jıldan baslap SSSR jazıwshılar awqamınıń aǵzalığına qabil etilgen.

1930-jıldıń orıalarında-aq Artıq Shamuratov Respublikamızda ósip kiyatırǵan jas tvorchestvolıq talantlardıń ishinde óziniń dóretiwshilik ózgesheligi, sheberligi, kórkemlik dúnyası, jańa kózqarasları menen órlep kiyatırǵan tvorchestvo adamı ekenligi menen kózge kórine basladı. Ol baspa sózde talantlı shayır da, prozaik te, sinshı da bolıp kóriner edi. Birinshi mártebe onıń «Sıy» (1940) dep atalatuǵın qosıqlar toplamı baspadan shıqtı.

Artıq Shamuratovtıń 1938-jıldan baslap Respublikamızdıń orayına kóship keliwi, baspa sózge jaqınlasıwı, ásirese, tvorchestvolıq xızmetkerler menen birge islesiwı onıń ómirine úlken tásir kórsetedi. Ol usı jılı Qaraqalpaq mámleketlik baspasında jumıs islep hám sol jerde ádebiyat bólimin basqaradı.

Shayırdıń 30-jıllarda baspada járiyalanǵan «Mádeniyat áskerlerinc», «Baqshada», «Eldiń kórki bizlermiz», «Tárbiya ber», «Atızǵa», «Ámiwdárya», «Miynekeshlerge», «Bizler tayar», «Qimbatlı ómir», «Onıń súreni», «Kerek miynet etkenim» shıǵarmaları mazmunlıq jaqtan da, kórkemlik jaqtan da, óz dáwiriniń aktualılıǵın jırlawı jaǵnan da oqıwshılar jámiyetshiliginiń kewillerin ózine tarqan shıǵarmalar boldı.

Shayır az ǵana ómirinde kóp jerlerdi kórdi. Kóp xalıqlardıń ómirleri menen tanıstı. 1939-jılı xalıq shayırları Abbas, Sadıq shayırlar menen birge Moskvada, Tashkentte, Alma-Atada boldı. Úlken-úlken sanaat orayları menen, ullı kórkem sóz iyeleri menen tanıstı. Ol Baltıq boyı respublikaları bolǵan Latviya, Litva, Estoniya ellerine sayaxatqa shıqtı. Kavkazda boldı. T.G.Shevchenkonıń Ukrainada ótkerilgen ulıwma awxamlıq 125 jıllıq saltanatlı yubileyine qatnastı. Bul sayaxat saparları shayırdıń tvorchestvolıq ómirine kúshli tásir jasadı. Bul saparlarında Artıq Shamuratov «Biziń Moskva», «Yadtan shıqpas bir kún», «Kremeldi kórgende», «Kavkaz», «Kavkaz hám Lermontov», «Bir tilegim sol edi», «Kaspiy», «Ukrainaga shaǵlap ketip baramız» usaǵan shıǵarmalar jazıp baspa sózde járiyaladı.

Oniń tvorchestvosı 1940-jılǵa shekem poemalıq, prozalıq, piesalıq shıǵarmalar menen de bayıǵan edi. 1936-1937-jılları «Dushpan sırı», «Súyiw jırı» atlı poemaların jazıp pitkergen edi. 1941-jılı «Qaharmanıń anası» atlı urıs temasınan eki aktlı, tórt kartinalı muzikalı dramasını jazıp pitkerdi. Usı jılları «Baxıt» atlı povestini jazıp atır edi. Avtordıń bul shıǵarmaları ózi ólgennen keyin, kóp jıllardan soń, 1987-jılı «Qaraqalpaqstan» baspası tárepinen Ózbekstan İlimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan filialı N.Dáwqaraev atındaǵı tariyx, til hám ádebiyat institutınıń xızmetkerleriniń baspaǵa tayarlawında járiyalandı.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sawallar:

1. Qaraqalpaqstanda milliy baspa sóz qashan payda boldı?
2. «Qızıl Qaraqalpaqstan» gazetası qashan shólkemlestirildi?
3. «Miyнет ádebiyatı» jurnalı qashan shıǵa basladı?
4. Qaraqalpaqstanda pedagogikalıq institut qashan ashıldı?
5. Qaraqalpaqstan Jazıwshılarınıń birinshi syezdi qashan hám qay jerde ashıldı?
6. Prozanıń payda bolıwında dáslep qanday janrlar rawajlandı hám qanday shıǵarmalar payda boldı?
7. Milliy ádebiyatı jıynaw hám izertlew isleri qashan baslandı?
8. Milliy ádebiyatı dálepki izertlewshiler kimler?
9. Shimbayda hám Qońıratqa xalıq talantlarınıń olimpiadası qashan ótkerildi hám oǵan qaysı xalıq shayırları qatnastı?
10. Q.Áwezovtıń «Tilek jolında» piesasınıń teması hám ideyası qanday?
11. Á.Ótepovtıń qanday piesaları bar?
12. Á.Ótepovtıń «Feńin tapqan qız» dramasınıń teması hám ideyası qanday?

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın test sawalları:

1. Aynazar, Qabil, Ayxan obrazları qaysı shıǵarma qatnasıwshıları?

*A) "Tilek jolında" draması

V) "Baǵdagúl" pessası

S) "Mıńlardıń biri" povesti

D) "Joldas muğallim" poeması

2. N.Dáwqaraevtıń "Kóp kúnlerdiń biri" gúrrińinde qanday másele suwretlenedi?

A) Adamgershilik máselesi

V) Watandı súyiwshilik máselesi

*S) Oqıwǵa baratırǵan jaslar haqqında

D) qaraqalpaq xalqınıń tariyxı

3. 20-jıllardıń ortalarınan baslap qaraqalpaq ádebiyatında drama janrı payda bolıp, ol...

A) S.Májitovtıń "Baǵdagúl" draması

*V) Q.Áwezovtıń "Tilek jolında" draması

S) S.Xojaniyazovtıń "Súymegenge súykenbe" draması

D) Á.Ótepovtıń "Teńin tapqan qız" draması

4. S.Májitovqa tiyisli dramalıq shıǵarmalar qaysı qatarda berilgen?

*A) Ernazar alakóz, Jigit boldıq, Sabaq

V) Baǵdagúl, Gúman, Leytenant Elmuratov

S) Gúlim-Tayman, Gelwas, Súyin Sara

D) Tilek jolında, Teńin tapqan qız

5. "Baǵdagúl", "Teńin tapqan qız", "Súymegenge súykenbe" dramalarındaǵı bas másele...

A) Klassıq gúreslerdi sáwlelendiriw

*V) Hayal-qızlardıń erkinlik ushın gúresi

S) Jaslarımızdı bilimli bolıwǵa shaqırıw.

D) Muhabbat máselesin sáwlelendiriw

6. N.Dáwqaraevtıń urıs jıllarında jazılǵan prozalıq shıǵarması

A) Internatta, Qaharmannıń anası

V) Germaniyanıń gúrjileri, Partizanlar

*S) Batırlıq, Ólimdi pisent etpewshiler

D) Saǵınıp kútkende, Taǵı da alǵa

7. Qaraqalpaq ádebiyatında roman janrınıń tiykarın salıwshı

A) Ó.Ayjanov "Aral qushaǵında"

V) X.Scytov "Mashaqatlı baxıt"

*S) A.Begimov "Balıqshınıń qızı"

D) J.Aymurzaev "Ámiwdárya boyında"

8. Anası menen balası diywanashılıqqa ushırağan, quwanışlı ómirge úmit penen qádem taslaw jolı arqalı kóplegen qaraqalpaq balalarınıń táǵdırin tipik obrazda súwretlegen qabarman hám ol qaysı shıǵarmada berilgen?

- A) «Baxıtlı miynet» gúrrińinde Sadulla
- V) «Qaraqalpaq qızı» romanında Jumagúl
- S) «Batırılıq» gúrrińinde Sabırbay
- *D) «Internatta» gúrrińinde Tóresh

9. Jesir kempirdiń qızı Húrziya, jigit aǵası Aytbay obrazları qaysı shıǵarmada sóz etiledi?

- A) «Kóklen» dramasında
- V) «Shegarada» poemasında
- *S) «Mıńlardıń biri» povestinde
- D) «Ámiwdárya boyında» romanında

10. N.Dáwqaraevtiń qaysı shıǵarması birinshi mártebe qazaq tilinde 1929-jılı "Jańa mektep" jurnalında basıldı?

- A) «Keshegi bir kúnlerde»
- V) «Batırılıq»
- S) «Baxıtlı miynet»
- * D) «Kóp kúnlerdiń birewi»

XX ÁSIRDİŇ 20-30-JİLLARINDAĞI QARAQALPAQ POEZİYASI, PROZASI HÁM DRAMATURGIYASI

20-30-jillardađı poeziya

Jobası:

1. Qaraqalpaq poeziyasınıń baslı rawajlanıw bađdarları
2. Poeziyanıń tematikası, ideyalıq ózgeshelikler.
3. Poeziyanıń formalıq rawajlanıwı

Temanıń maqseti. XX ásirdeń 20-30-jillardađı qaraqalpaq poeziyası, prozası hám dramaturgiyası haqqında túsiniń beriwden ibarat.

Temanıń wazıypaları. XX ásirdeń 20-30-jillardađı qaraqalpaq xalıq shayırlarınıń shıǵarmalarınń kórkemlik ózgesheligin anıqlap jaslarǵı bilim menen támiynlew tiykarǵı wazıypa sanaladı.

Tayanısh túsinińler. 20-30-jillardađı qaraqalpaq poeziyası, prozası, dramaturgiya.

1. Qaraqalpaq poeziyası rawajlanıwınıń bađdarları

XX ásirdeń 20-30-jılları qaraqalpaq ádebiyatı, sonıń ishinde poeziya jańa bađdar aldı. Bul dáwirde ádebiyatıń ideyalıq-tematikalıq bađdarı tıp tiykarınan ózgerdi. Buringı dástúriy ádebiyatqa tán bolmaǵan tematika kirip keldi. Socialistlik qurılıs, buringı dáwirdeń qaldıqları menen gúresiw, jańa júzimdi qurıwǵa, oqıwǵa shaqırıw - ádebiyatıń baslı teması boldı. Solay etip, ádebiyatıń ideyalıq-tematikalıq bađdarındađı bunday túpkilikli ózgeris ádebiyatı dóretiwshiler ushın da, oqıwshılar ushın da jańa qubılıs boldı. Biraq ádebiyatıń ulıwma bađdarı ózgergeni menen, kórkem ádebiyatıń poeziya túri tiykarǵı túr bolıp qaldı. Óytkeni, ásirler boyı qaraqalpaq ádebiyatı poeziya negizinde rawajlanǵanlıqtan hám bul bađdarında kórkemlik dástúrler tolıq qalıpleskenlikten ol buringı klassikalıq formada rawajlanıwın dawam etti. Lekin, usı jillardađı poeziya mazmun salasında da, forma salasında da túpkilikli ózgerislerge ushıradı. Ásirese, ádebiyatqa endi ǵana kirip kelgen shayırlar kóp ǵana

eksperimentler alıp bardı. Biraq, bunday shıǵarmalardı dóretiwshilerge kórkem sheberlik, tájiriye jetispedi.

Sol dáwirdegi Sovetler awqamındaǵı sheklewshilik siyasatı ádebiyatqa da tásirin tiygizbey qoymadı. 20-jılları shayıp sıpatında qalıplesken, revolyuciyaǵan burın da shıǵarmalar dóretken A.Musaev, A.Dabilov, S.Nurimbetov hám basqa da shayırlardıń ádebiyatqa jedel aralasıwına jol qoyılmadı. Olardıń shıǵarmaları «siyasıy naduris-liqta» ayıplanıp baspa sózde járiyalanılmadı. Durıs, usı jıllardıń ózinde-aq A.Musaev «Bola basladı», «Lenin», «1-may», A.Dabilov «Joldaslar» sıyaqlı jańa jámiyettiń jırın jırlawshı qosıqlar dóretti. Biraq, bul qosıqlar da usı shayırlardıń ataları diniy adamlar degen báne menen óz waqtında járiyalanbadi. 20-jıllardıń ortalarınan baslap X.Axmetov, A.Begimov, J.Aymurzaev, İ.Fazılov, A.Matyakubov, T.Seytmamutov sıyaqlı shayırlar ózleriniń shıǵarmaları menen kórine basladı. Bul shayırlar jańa siyasat dáwirinde ádebiyat maydanına keldi, sonıń ushın da dáwir siyasatı menen tezden maslasıp, onı úgitlewshilerge aylandı. Poeziyadaǵı eksperimentler de áyne usı shayırlar tárepinen ámelge asırıldı. Biraq, bul eksperimentler (kóbirek V.Mayakovskiydin poeziyasına eliklewshilik), barlıq waqıtta sátili shıǵa bermese de, olar sol dáwirdeń tiykarǵı shayırlarına aylandı. Revolyuciyaǵan burın qálem terbetken shayırlardan tek Seyfulǵabit Majitov ǵana Sovetler mámleketiniń dáslepki jıllarınan baslap-aq ádebiyatqa aralasıp kete aldı.

20-jıllardaǵı poeziyanıń tiykarǵı tematikası jas Sovet mámleketiniń dushpanları menen gúreske shaqırıw, bilimlendiriwge, kolxozǵa kiriwge shaqırıw boldı. Máselen, J.Aymurzaevtıń «Tayarman», X.Axmetovtıń «Jamayım» qosıqları jana siyasattıń dushpanlarına qarsı gúresiwe shaqırıqtan ibarat, agitaciyaqlı xarakterde edi. Biraq, olarda poeziyaǵa tán kórkemlik, obrazlılıq jetispedi.

Talwaslap júremen endi men ózim,
Baxıt tuwın alıp ashıldı kózim,
Baydı joq qılaman wádeli sózim,
Baydı joq qılıwǵa hár waq tayarman.

J.Aymurzaevqa tiyisli bul qosıq sol dáwirde mitinglerde, baspa sózde aytilip júrgen qızıl sózlerden ibarat. Tilekke qarsı, bunday kemshilik sol waqıtta jazılğan kóp ǵana shıǵarmalarǵa tán edi. Uıı dáwirdegi poeziyada orın alǵan jáne bir kemshilik forma quwıwdan, orıs pocziyasına kózsiz eliklewden kelip shıqtı. 20-30-jılları Sovetler awqamında jasap atırǵan kópshilik milliy ádebiyatlarda «mayakovskiyshe qosıq» yamasa «teksheli qosıq» dep atalatuǵın qosıq forması keńnen úrdis boldı. Hátteki, ayırım shayırlar túrkiy poeziyaǵa ulıwma tán emes ólshem – tonika ólsheminde qosıq jazıwǵa da umtilip kórdi. Biraq, bunday «kórkem izlenisler» kópshilik jaǵdayda unamlı nátiye bermedi. A.Begimovqa tiyisli bolǵan «Raport» qosıǵın kórip óteyik:

On sawsaǵım,
Barmaǵım,
Barmaǵım emes,
Tarmaǵım.
Bilekke pitken
Quwat-kúsh,
Taldırmas
Salǵan qarmaǵım.

Mine, bul qatarlardı poeziyalıq shıǵarma dep bolmaydı. Máselen, bul qosıqtıń hár eki qatarın biriktirse, 8 buwınlı qosıqqa aylanadı. Olardı bulay etip hár bir sózin bir qatarǵa jiklewde hesh qanday poetikalıq maqset názerde tutılmaǵan. Ádette házirgi erkin qosıqlarda qatarlarda buwın sanlarınń teń bolmawı pútkilley basqasha poetikalıq maqsetten, dóretywshilik niyetten payda bolǵan. Al joqarıdaǵı qosıqtı erkin qosıq sıpatında da, mayakovskiyshe qosıq sıpatında da bahalaw múshkil.

2. Poeziyanıń tematikası, ideyalıq ózgeshelikleri

20-jıllardıń ekinshi yarımınan baslap pocziyaǵa jańa tematikalıq baǵdarlar kirip kele basladı. Solardıń biri hayal-qızlar teması boldı. Durıs, XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınń dóretywshiliginde de bul tema gezlesedi. Biraq, shayırlar oǵan jańa mazmun júkledi. Hayal-qızlar

jámiyettiń teń hukuqlı aǵzası bolıwı kerék degen ideyalar kóbirek alǵa súrildi. Máselen, X.Axmetovtıń 1928-jılı jazılǵan «Bul minnetiń» qosıǵında usı pikir kórinedi:

Satılıp júz qızlar maǵa,
Sol qızlardıń ǵamın oyla.

Usı jılları hayal-qızlar temasına baǵıshlap jazılǵan A.Matyakupovtıń «Gónc ápsher», «Urliha», I.Fazalovtıń «Sánem qarındas», X.Axmetovtıń «Xosh bolıń», S.Majitovtıń «Qız kelinsheklerge» qosıqları keńnen belgili. Sonday-aq poeziyada yumor-satirahıq baǵdar da keńnen rawajlandı. A.Matyakupovtıń «Araqshunıń zarı», «Kóknarshı», Á.Ótepovtıń «Kasıp jiber, osıp jiber», «Araq keldi» qosıqlarında máskúnemler, náshebentler, jırıp jewshiler, hújdanaz erler, jalqawlar, jatıp isherlerdiń yumorlıq obrazların jarattı. Albetke, bul qosıqlardıń kórkemlik dárejesi tómen, súwretlew obyektı tikkeley ómirден alınǵan bolıp, obrazlılıq jetispedi.

Degen menen, ásirese, 30-jıllardıń ekinshi yarımnan baslap qaraqalpaq poeziyası tez pát penen rawajlana basladı. A.Musaevtıń, A.Dabilovtıń, S.Nurimbetovtıń poeziyalıq shıǵarmaları óziniń kórkemlik dárejesiniń joqarılıǵı menen ajralıp turdı. Al 30-jılları poeziyamızǵa kirip kelgen Á.Shamuratov, N.Japaqovlardıń shıǵarmaları pútkilley jańa baǵdarda jazıldı. Mısalı, Nawroǵ Japaqovtıń (1914-1976) usı dáwirde jazılǵan shıǵarmaları ádebiyatımızǵa jańa lep alıp kirdi. «Kún», «Miywali baǵ», «Alma», «Watan qosıǵı», «Qara teńiz» «Búlbil» sıyaqlı shıǵarmaları kórkemlik dárejesi joqarı boldı. Olardaǵı simvollar, metaforalar, súwretlewler sol dáwir ádebiyatı ushın úlken jańalıq edi. Máselen, shayır «Alma» qosıǵında óziniń súygen qızın alma tımsalında bergeti. Qosıqta jasırınıp atırǵan tereń mazmundı aytpaǵannıń ózinde onıń oqlılıwı jeńil, sózleri kórkem. Bir tegis irǵaqqa qurılǵanlıqtan da qosıq forması tartımlı.

Baǵ ishinde tur alma,
Deydi onı mazalı.
Qoldı sozsam almaǵa,
Bolmayman ba jazalı.

Kóz aldında kún sayın,
Meni ózine tartadı,
Kórgen sayın almanı,
Muhabbatım artadı.

Usı jılları burın ádebiyatımızda bolmağan poema janrı júzege keldi. J.Aymurzaevtiń «Gúres», «Gúreste jeńdik», Q.Áwezovtiń «Qazıw», M.Darıbaevtiń «Aypara», «Ayımjamal», «Qaljan», «Shegerada», «Qońıratı qorgaw» poemaları dáslepki poemalar bolıwı menen birge qaraqalpak ádebiyatınıń bunnan bılay da rawajlanıwında aytarlıqtay orındı iyeledi. Lirika kóp janrlıqqa hám kóp temalıqqa iye boldı. Ásirese, bul dáwirde Seyfulgabit Majitov ónimli qálem terbetti. Ol ele 20-jıllarǵa shekem-aq shayır bolıp qáliplesken edi. Biraq, shayırdıń revolyuciyaǵan burınǵı jazǵan qosıqları óz waqtında baspadan shıqpaǵan hám joǵalıp ketken. Ol Keńes húkimetiniń dáslepki jıllarında-aq onıń siyasatın maqullap, jańa jámiyetke maslasıp ketken sanawlı shayırlardıń biri boldı. 1918-1920-jılları ol «Erkinlik tańı», «İlyanıń ulı» qosıqların jazdı. Bul shıǵarmalarında oktyabr revolyuciyasınıń xalqımız turmısındaǵı áhmiyeti haqqında jırlaydı:

Sallanıp aldında qızıl tuw turǵan,
Tań menen jaltırar altın puw urǵan,
Hámme xalıq atqan tańǵa umılǵan,
Umıldı bárshe xalıq bizge ne boldı?
Bul qosıq qatarları óz dáwiri ushın áhmiyetli edi.

3. Poeziyanıń formalıq rawajlanıwı

Qandayda jańalıqqa umtılıw sezimin payda etiw, qosıq kórkemliginiń joǵarı bolıwı qosıqtıń tiykarǵı jetiskenligi bolıp tabıladı. S.Majitov hámme orıs ádebiyatına eliklep atırǵan sol 20-jıllardıń ózinde-aq Shıǵıs ádebiyatı dásturinde, atap aytqanda muxammes formasında bir neshe qosıqlar jazdı. Máselen, onıń «25-oktyabr» qosıǵı usınday formada jazıldı. Ol ulıwma progressiv kóz qarastaǵı shayır edi. Revolyuciyaǵan sál aldın jazǵan «İniyat bolısqa» degen qosıǵında ilim-bilimdi úgit-násiyatlaydı, İniyat bolısqa xalıqtı sawatlandırıwdıń áhmiyetli ekenligin eskertedi:

Shımbaydıń jeri keń, suwı párawan,
Lekin bilimnen joq hesh namu-nıshan,
Jıyırma mıń úy, júz jiyırma mıń jan,
Bir mektep joq oqıp sabaq almaǵa.
Gedey eldi tuwrı jolǵa salmasa,
Oqıw oqıp bilim-óner almasa,
Orısshǵa taǵı qıssa qılmasa,
Imkanı joq bir qatarda turmaǵa.

Mine, bul qatarlardan shınında da shayırdıń progressiv kózqarasqa iye bolǵanlıǵın kóriwge boladı. Xalıqtı bilimlendiriwge, jaslardı oqıwǵa shaqırıw, jámiyettiń ruxıy turmısındaǵı nuqsanlardı, aǵartıwshılıq islerindegi kemshiliklerdi tartınbastan aytıw, onnan qala berse, sol aymaqtıń basshısına qaray aytıw – S.Majitovtıń óz xalqı aldındaǵı grajdanlıq minnetin joqarı dárejede túsingenliginen dárek beredi. Bul jaǵınan S.Majitovtı XIX ásirde jasaǵan qazaq shayırı Abay menen qatar qoyıwǵa boladı. Abay da óz waqtında shıǵarmaları arqalı qazaqlardı bilimlendiriwge, aǵartıw islerine shaqırǵan, kemshiliklerin tuwrıdan-tuwrı aytqan edi.

Shayır bunnan keyinirek jazǵan «Oqıwǵa kel» qosıǵında da usı ideyasın dawam ettiredi. Tek bilimli jaslar menen ǵana eldiń kelesheǵi jarqın boladı, degen pikirdi alǵa taslaydı. «Aytıp jiber», «Qaraqalpaq jaslarına», «Qızlarǵa» hám taǵı baska qosıqlarında da shayır bilimlendiriw, mádeniyat, úrp-ádet, dástúrlerdi qásterlew kerек degen ideyanı alǵa súrodi.

Sonday-aq bul dáwirde Q.Áwezov, I.Fazılov, Q.Ermanov, A.Begimov sıyaqlı shayırlar da kóp ǵana qosıq hám poemaları menen kózge tústi. Ásirese, Q. Áwezovtıń shıǵarmaları janrlıq kóp túrliligi, kórkemlik dárejesiniń joqarı bolıwı menen ayırıqshalanıp turdı. 30-jıllardıń ekinshi yarımınan baslap xalıq shayırları A.Dabilov, S.Nurımbetovlar ádebiyatımızǵa jedel aralastı. Olar sol dáwirdegi Sovetler awqamınıń oraylıq qalalarına dóretilshilik saparǵa jónetildi. Mine, olardıń usı saparlar tásirinde dóretilgen qosıqları ádebiyatımız tariyxınan ılayıqlı orın iyeledi.

Solay etip, 20-30-jillardağı qaraqalpaq poeziyası ideyalıq-tematikalıq, janlıq-formalıq jaqtan ele de túrlenip, kórkemlenip rawajlanıw jolına tústi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. XX ásirdeń 20-30-jılları poeziyada qálem terbetken qaraqalpaq shayırların aytıp berin.

2. Usı dáwirde poeziyada qanday jańa janlar júzege keldi?

3. «Mayakovskiyshe», «teksheli» qosıq dep atalatuǵın poeziyalıq shıǵarmalar, olardıń avtorları haqqında aytıp berin.

4. M.Darıbaevtıń qanday poemaların bilesiz?

5. S.Majitovtıń «İniyat bolısqa», «Qaraqalpaq jaslarına» atlı qosıqlarınıń ideyalıq mazmunın aytıp berin.

6. N.Japaqov poeziyaǵa qanday jańalıq alıp kirdi dep oylaysız?

7. N.Japaqovtıń «Alma», «Qara teńiz» qosıqlarına talqı jasań.

8. Usı dáwirdegi poeziyalıq shıǵarmalardıń tiykarǵı jetiskenlik hám kemshilik táreplerin aytıp berin.

9. 20-30-jıllardağı 5 poeziyalıq shıǵarmaǵa ideyalıq-tematikalıq, kórkem formalıq jaqtan talqı jasań.

20-30-JILLARDAĠI DRAMATURGIYA

Jobası:

1. Dramaturgiyanıń qaraqalpaq ádebiyatı ushın jańa túr ekenligi
2. Qaraqalpaq dramaturgiyasınıń payda bolıwı hám qalıplesiwi
3. Dáslepki dramalıq shıǵarmalardıń janlıq ózinsholigi
4. Usı dáwir dramaturgleriniń dóretiwshiligi

Dramaturgiya ádebiy túr sıpatında qaraqalpaq ádebiyatında XX ásirdiń 20-jıllarınan baslap qalıplesti. Buniń baslı sebebi dramaturgiya saxnalıq shıǵarma bolǵanlıqtan teatr bar jerde rawajlanadı. Bunday shıǵarmalardıń tásirshenligi ádebiy tekst túrinde emes, al teatrda saxnalastırılıw arqalı artıp baradı. Al, XX ásirdiń birinshi sheregine shekem qaraqalpaq jerinde teatr bolmadı, ol biziń mádeniy dástúrimizde joq ta edi. Biraq, folklorımızda, jazba ádebiyatımızda dramaturgiyanıń eń ápiwayı kórinisleri orın aldı (aytıslar, ertekler, dástanlar, jazba ádebiyattaǵı ayırım epikalıq shıǵarmalar h.t.b.).

20-jılları birinshi qaraqalpaq dramaturgleri ósip jetilisti hám dáslepki dramalıq shıǵarmalar jazıldı. Q.Áwezovtıń «Tilek jolında», S.Majitovtıń «Ernazar Alakóz», Á.Ótepovtıń «Teńin tapqan qız» piesaları usı baǵdardaǵı eń tuńǵış shıǵarmalar bolıwına qaramastan qaraqalpaq dramaturgiyası tariyxında ayrıqsha orınǵa iye. 1926-jılı qaraqalpaqlardıń tuńǵış teatri «Tań nurı» trupasınıń dúziliyi dramaturgiyanıń ele de kúshlierek rawajlanıwına tásir jasadı. Bul truppaǵa dáslep Z.F.Qasimov, 1927-jıldan baslap belgili dramaturg, rejissyor hám aktyor Ábdıraman Ótepov bassılıq etti. Al, 1930-jıldıń dekabrinde usı truppa tiykarında birinshi qaraqalpaq mámleketlik teatri dúzildi. Mine, usı teatrdiń repertuarında joqarıda atap ótilgen piesalardan tıskari usı avtorlardıń hám Asan Begimov, Mirzaǵalı Dáribaev, Najim Dáwqaraev, Jolnurza Aymurzaev, Qarabay Ermanov, Rustem Majitov sıyaqlı bir qatar avtorlardıń saxnalıq shıǵarmaları orın aldı hám saxnalastırıldı.

20-30-jıllardaǵı qaraqalpaq dramaturgiyasınıń rawajlanıwında Ábdıraman Ótepovtıń (1905-1934) orını ayrıqsha. Ol tek ǵana dramalıq shıǵarmalar jazıp qalmastan olardı saxnalastırıp, ózi de aktyor

sıpatında rol atqarıw, ulıwma teatr isine bassılıq etiw menen shuǵıllandı. Ol ele 1923-jılı-aq Qońıratqa ózi qatnasatuǵın dram dógerek ushın «Zindan», «Jezdejan» atlı ititsinirovkaların, soń «Altınkól», «Ketsen kettim», «Taza qonıs» atlı initsinirovkaların jazdı. Avtordıń eń iri dramalıq shıǵarması – «Teńin tapqan qız» (dáslepki variantı «Shaleke bay») piesasında jaslardıń óz teńine qosılıwǵa unıılıwı probleması kóteriledi. Piesada Shaleke bay, Sultamurat, Tillaxan, Salmen muǵallım obrazları sátli shıqqan. Tillaxan arqalı óz maqsetine jetiw ushın gúresiwshi qaraqalpaq qızı obrazı beriledi. Bunnan basqa da avtordıń «Ashlıq zarı», «900 gramm», «Seytmurat jalqaw», «Odekolon», «Eki baslı asqabaq», «Guman», «Boyawshı wákil» atlı saxnalıq shıǵarmaları qaraqalpaq dramaturgiyasınıń rawajlanıwında belgili orınǵa iye boldı. Ulıwma avtor qaraqalpaq dramaturgiyasına 16 iri saxnalıq shıǵarmaları hám 40qa jaqın mayda initsinirovkaları menen úles qostı.

Qaraqalpaq dramaturgiyasınıń qalıplesiwi hám rawajlanıwında belgili mámleketlik isker, shayır hám dramaturg Qasım Áwezovtıń (1897-1938) ayrıqsha úlesi bar. Q.Áwezovtıń dóretiwshiliginde ayrıqsha orın iyeleytuǵın shıǵarması onıń «Tilek jolında» piesası esaplanadı. Onıń dáslepki variantı 1924-jılı «Sacke batır» degen at penen járiyalandı. Piesadaǵı waqıyalar 1916-jılı Shımbay uezdine qarastı Esim japtıń qazıwında bolıp ótedi. Salıq jıynawshı Dáwlettiń gúdibuzarlıǵı, Xalmurat baydıń jalpıldaǵı Madaminniń hádden tis talapları, Shımbay pristavınıń wákili Matjannıń Nikolay patshanıń buyırǵı menen hár jeti úyden bir adam márdikarǵa alınatuǵını haqqında xabardıń jetkeriliwi, sonsha miynet penen qazılǵan japtan ápiwayı miynetkeshlerdiń paydalana almaytuǵını haqqında xabardıń tarqatılıwı miynetkeshlerdiń sol dáwir dúzimine qarsı kóteriliske shıǵıwına sebepshi boladı. Kóterilishiler dáslebinde pristav xızmetkerlerin, soń pristavtıń ózin óltiredi. Piesanıń bas qaharmanlarınan ápiwayı dıyxan Sacke hám Ayxan ananıń obrazları júdá jaqsı shıqqan. Olardıń xarakteriniń ashılıwı, pikirlewleriniń isenimli shıǵıwı ulıwma piesaǵa tabıs alıp kelgen. Piesa qaraqalpaq dramaturgiyası tariyxında ayrıqsha orınǵa iye.

Usı dáwirdegi eń kórnekli dramaturglerdiń biri Seyfulǵabıt Majitov (1869-1938) boldı. S.Majitovtıń dóretiwshiliginde dramaturgiya tiykarǵı orındı iyeleydi. «Sabaq», «Jigit boldıq», «Sońǵı selteń», «Gúlim-Tayman» «Ernazar Alakóz», «Baǵdagúl» piesaları tek ǵana avtorıń dóretiwshiliginde emes, ulıwma qaraqalpaq dramaturgiyasında belgili shıǵarmalardan esaplanadı.

20-jıllardıń aqır, 30-jıllardıń basında qaraqalpaq dramaturgiyasına jas dramaturgler kelip qosıldı. M.Dáribaev, N.Dáwqaraev, J.Aymurzaev, R.Majitovlar qaraqalpaq dramaturgiyasınıń bunnan bılay da rawajlanıwına úles qostı. Olar dramaturgiyanı jańa janrlar menen bayıttı. Máselen, belgili ádebiyatshı hám prozaik N.Dáwqaraevtıń 30-jıllardıń aqırında jazǵan «Alpamıs» piesası belgili qaraqalpaq dástanı tiykarında jazılıwı hám muzikalı drama bolıwı menen de tamashagóylerdiń dıqqatın tarttı. Piesadaǵı ariyalar muzıkası hám qosıq tekstiniń bir birine mas túsiwi menen piesanıń kórkemliginiń artıwına tásir jasadı.

30-jılları qaraqalpaq dramaturgiyasında kóbirek tariyxıy-folklorlıq hám tariyxıy temadaǵı piesalar jazıldı. J.Aymurzaevtıń «Óz tayaǵı, ózine», M.Dáribaevtıń «Kóklen», «Árman», «Ǵarip ashıq», N.Dáwqaraevtıń «Alpamıs», R.Majitovtıń «Tazagúl» piesaları, mine, usınday temalargá qurıldı. Bul piesalardıń ishinde «Alpamıs», «Tazagúl» piesaları uzaq waqt saxnada qoyıldı. J.Aymurzaevtıń «Hákisliler», M.Dáribaevtıń «Jańa adamlar» piesaları bolsa sol dáwirde payda bolǵan jańa problemalargá baǵıshlandı. Biraq, bul shıǵarmalar qaraqalpaq dramaturgiyasınıń dálepki tájiriybelerinen bolǵanlıqtan olardıń kópshiligine bir qatar kemshilikler de tán edi.

Bul jılları qaraqalpaq dramaturgiyasınıń hám teatr óneriniń qalıptesiwinde basqa tillerden kóplep awdarmalardıń isleniwi de unamli tásir jasadı. M.Gorkiydiń «Vassa Jeleznova», A.Ostrovskiydiń «Jarlılıq ayıp emes», V.Vishnevskiydiń «Birinshi atlı» piesaları qaraqalpaq tiline awdarıldı hám saxnalastırıldı. Bular xalqımızdıń mádeniy ómirindegi úlken jańalıq boldı.

Solay etip, 20-30-jıllardaǵı qaraqalpaq dramaturgiyası usı baǵdarda rawajlandı. Dramaturgiya adamlardıń ruxıy talabın ózinshe qanaatlandırdı hám ulıwma ádebiyattıń rawajlanıwın belgili basqıshqa

alıp shıqtı. Joqarıda atap ótken jetiskenlikler menen bir qatarda ayırım kemshilikler de orın aldı. Bul dáwirdegi dramaturgler naturalizmnen, sxematizmnen qashıp qutıla almadı. Kóp ǵana piesalarda kórkemlik jetispedi, qaharmanlardıń háreketlerinde, sóylegen sózlerinde jasalmalıq orın aldı. Biraq, bunday kemshiliklerdiń orın alıwın avtorlardıń jańa janrda dáslepki qáдеми ekenligi, qaraqalpaq ádebiyatında dramaturgiyanıń jańa qalıplesip atırǵanlıǵı menen úsindiriwge boladı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. 20-30-jıllardaǵı dramaturgler haqqında aytıp berin.
2. Q.Áwezovtıń «Tilek jolında» piesası qanday problema átirapına qurılǵan?
3. Á.Ótepovtıń dramaturgiyaǵa qosqan úlesi haqqında aytıp berin.
4. Usı dáwir qaraqalpaq dramaturgiyası qanday jetiskenlik hám kemshiliklerge iye?
5. S.Majitovtıń «Ernazar Alakóz» hám «Baǵdagúl» piesaları menen tanısıp, olarǵa kórkemlik talqı jasań.
6. Qaraqalpaq teatrınıń qalıplesiwinde tiykar bolǵan «Tań nurı» truppası hám onıń dáslepki shólkemlestiriwshileri xaqında kóbirek maǵlıwmatlar jıynań.
7. «Tilek jolında», «Ernazar Alakóz», «Teńin tapqan qız» piesalarınıń tekstleri menen tanısın, olar haqqında pikir bildirin.
8. Dramalıq janrlar haqqında úsiniginizdi aytıp berin.
9. Usı jılları qaraqalpaq dramaturgiyasında dramanıń qaysı janrları kóbirek rawajlandı dep oylaysız?

20-30-JILLARDAĞI PROZA

Jobası:

1. Prozalıq janrlar-qaraqalpaq ádebiyatında jańa janr sıpatında
2. Dáslepki kishi prozalıq janrlarǵa sholıw
3. Birini povestlerdiń payda bolıwı
4. Dáslepki jazıwshılardıń dóretiwshiligine sholıw

Qaraqalpaq folklorında prozanıń ayırım janrlıq túrleri ázelden bolǵanı menen, jazba ádebiyatta proza XX ásirdiń 20-jıllarında payda boldı. Óziniń tuwılıw dáwirinde qaraqalpaq prozası feleton, ocherk, gúrriń túrinde júzege keldi. Olardıń avtorları tek ǵana jazıwshılar emes, al hár qıylı kásiptegi adamlar edi. Feleton hám ocherktiń júzege keliwi baspa sózdiń (1924-jılı qaraqalpaq tilinde «Birinshi adım» (házirgi «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası), 1928-jılı «Qızıl muǵallım» atlı kórkem-ádebiy qol jazba jurnalı shıǵa basladı) payda bolıwı menen ámelge astı. Sol dáwirde endi tuwıla baslaǵan socialistlik jámiyettiń jetiskenlik yamasa kemshiliklerin maqtaw hám minew ushın áyne usı janrlar kerek edi. Dáslepki ocherk hám feletonlarǵa kóp ǵana kemshilikler tán bolǵanı menen (olarda pikirlerdi juwmaqlastırıw, kórkemlik, obrazlılıq jetispedi, olardıń kópshiligi janr talaplarına juwap bermedi, kóbirek ápiwayı xabarǵa usar cdi), olar jámiyettik ómirge tereń aralasıp ketti. Bul janrlardıń júzege keliwi haqıyqıy kórkem prozanıń (gúrriń, povestlerdiń) payda bolıwına jol ashıp berdi.

20-jıllardıń ekinshi yarımınan baslap qaraqalpaq ádebiyatında dáslepki gúrrińler jarıqqa shıǵa basladı. Ol gúrrińlerdiń kópshiligi sol dáwirde Tórtkúlde shıǵıp turǵan «Qızıl muǵallım» atlı qol jazba jurnalında járiyalandı. Olardan «Komsomol Shurman», «Elshibek», «Dem alıs kúnleri», «Ziynep» hám taǵı basqa gúrrińlerdi atap ótiwge boladı. Biraq, bul gúrrińlerdiń avtorlarına jazıwshılıq sheberlik, talant jetispedi. Sonlıqtanda olar gúrriń janrınıń talap dárejesinen ádewir alısta jazıldı. Olar dáslepki gúrrińler sıpatında ǵana áhmiyetke iye. Dáslepki gúrrińlerdiń ishinde eń táwir jazılǵanı N.Dáwqaraevtıń «Kóp kúnlerdiń biri» gúrrińin atap ótiwge boladı. Onda oqıwdan dem alısqa kelgen studenttiń tilinen baspashılardıǵa qarsı gúreste júzege kelgen keskin

dramatik waqiyalar kórkem súwretlenedi. Gúrrinde qaharmanın ishki dúnyasi, onń xarakteri ashıp beriledi, bayanlaw stili ápiwayı, somń menen birge, kórkem. Gúrrinń sol dáwirdegi qaraqalpaq prozasınıń eń baslı tabislarınıń biri boldı. 20-jillardaǵı qaraqalpaq gúrrinń janrınıń rawajlanıwına S.Majitov, N.Kuzembaev sıyaqlı avtorlar ózleriniń kóp ǵana gúrrinleri menen qatnastı. Bul jillar qaraqalpak kórkem prozasınıń bunnan bilay rawajlanıwına tiykar saldı. Álbette, bunda ádebiy tásiridi de biykarlaw qıyın. Prozası bizden erterek rawajlangan ózbek, qazaq, tatar ádebiyatlarınıń táhiri sezilerli boldı. Olardıń geografialıq jaqtan jaqın jaylasıwı, tiliniń jaqın bolıwı qol keldi.

30-jillarga kelip qaraqalpaq prozası ádewir jetilisti. Jańa janrlar júzege keldi. Usı jilları dáslepki povestler jazıldı. Ocherk jetilisen, kórkemligi joqarı janrga aylandı. Usı janrdıń sheberleri ósip jetilisti. Máselen, D.Nazbergenovtıń «Seyil», «Toyǵa barganda», «Aviatexnik» hám basqa da очерkleri janr talapları dárejesinde jazıldı. Sonday-aq baspa sózde bul avtordıń kóp ǵana feletonları da járiyalandı. Demek, ol usı dáwirge kelip jurnalist-jazıwshı bolıp qalıplesti. Bul jilları M.Darıbaev, O.Kojurov, Q.Ayımbetov, R.Majitovlar da ózleriniń очерk hám feletonların járiyaladı.

Bul dáwirde gúrrin janrı da pisip jetilisti, eseydi. Ol janrlıq kóp túrlilikke iye boldı, tematikası keńeydi. 20-jillardıń gúrrinlerinde kóbinese jańa menen eskiniń gúresi, baspashılarga baylanıslı waqiyalar súwretlense, endi muhabbat, sociallıq-turmıshlıq temadaǵı, yumor-satiralıq sıpattaǵı gúrrinler jazıldı. Usı faktinń ózi-aq gúrrin janrınıń óskerinen dárek beredi. N.Dáwqaraev, D.Nazbergenov, M.Kuzembaev, A.Begimov, M.Darıbaev, R.Majitov, A.Shamuratov, K.Aralbaev sıyaqlı onlaǵan jazıwshılar usı janrda ózlerin sınap kórdi. Keyin ala olardıń kópshiligi úlken jazıwshılar bolıp jetilisti.

30-jillardaǵı qaraqalpak gúrrinleriniń ishinde N.Dáwqaraev tárepinen jazılǵan «Partizanlar» hám «Internatta» gúrrinlerin joqarı bahalawǵa boladı. Hátte, keyin ala ádebiyatshılar «Internata» gúrrininiń povest dárejesindegi shıǵarma dep bahaladı. Gúrrininiń bas qaharmanı Tóresh hám onıń anası obrazı ádewir jetilisen, olardıń portreti, xarakteri kórkemlik penen júzege kelgen. Gúrrininiń tili jatıq hám kórkem. Syujeti tartımlı, waqiyalar izbe-iz kompoziciyalıq jaqtan sheber jaylastırılǵan.

30-jılları birinshi qaraqalpaq povestleri – M.Darıbaevtıń «Mınlardıń biri», Á.Shamuratovtıń «Eski mektepte», J.Aymurzaevtıń «Qawat», Q.Ermanovtıń «Balıqshılar» povestleri járiyalandı.

«Mınlardıń biri» povestinde bas qaharman Erpolat hám Miyirgúl ortasındaǵı muhabbat craylıq orında turǵanı menen, shıǵarma kóp ǵana mayda syujetlerden quralǵan. Sonlıqtanda avtor shıǵarmanı mayda temashalardıǵa bólip, olardıń hár birine atama qoyadı. Bul jaǵday shıǵarma kompoziciyasın qurıwda avtordıń tutqan jolın da ańlatadı. Erpolat shıǵarmanıń basında ápiwayı qaraqalpaq jigiti, shopan sıpatında súwretlenedi. Onıń xarakteriniń ashılıwı Erjan sıypań menen qarsilasqanda kórinedi. Erpolattıń jazıqsızdan-jazıqsız túrmege túsiwi, soń márdikardıǵa ketiwi, ol jaqtan qızıl ásker bolıp qayıp keliwi povesttiń syujetiniń rawajlanıw baǵıtın belgileydi.

«Sırlı mazar» bólimi shıǵarmanıń eń úlken hám sheshiwshi bólimi sanaladı. Bul bólimde jańa qaharman – Húrziya menen tanısamız. Húrziya Miyirgúlge salıstırǵanda háreketshen, principial xarakterge iye, márt. Miyirgúl táǵdirge kóngish, óz maqseti, muhabbatı jolında gúrese almaytuǵın qaharman. Demek, jazıwshı hár bir qaharmanıń individual xarakterin jaratıwǵa itibar qaratqan. Bunı jazıwshınıń baslı jetiskenligi sıpatında bahalaw múmkin.

Á.Shamuratovtıń «Eski mektepte» povesti de kórkem, usı janrdıń talapları dárejesinde jazılǵan shıǵarma. Povest óz dáwiriniń talaplarınan kelip shıqqan halda revolyuciyaǵa buringı bilimlendiriw sistemasın barınsha qaralaw principinde jazılǵanına qaramastan, avtor jeke qaharmanlardıń obrazların jaratıw arqalı kórkem haqıyqatlıqqa erisiwge umtıladı. Durıs, revolyuciyaǵa shekem kópshilik qaraqalpaq mektepleri povesttegi súwretlengen mektepke uqsas edi. Hár tárepleme bilimli oqıtıwshılardıń jetispewshiliginen, bilimlendiriwde belgili bir sistema joqlıǵınan (oqıw qandaydur oqıw mákemesi tárepinen tastıyqlanǵan oqıw baǵdarlaması, oqıw kestesi tiykarında alıp barılmadı, hár bir mektep ózinshe oqıttı) Esimge uqsasqan oqıwshılar ol mekteplerden (meshitten) qashtı. Jazıwshı, minc, usı turmıs haqıyqatlıǵın kórkem haqıyqatlıqqa aylandıradı. Eń baslısı - povestte bir topar obrazlar galareyası jaratılǵan. Tili kórkem, bayanlaw stili tartımlı. Jazıwshı óz qaharmanlarınıń jasına, jınısına, kásibine qarap

olarğa sóylew tilin tańlağan. Bul povestte qaraqalpaq ádebiyatında óz ornına iye shıǵarma bolıp esaplanadı.

30-jılları roman jazıwǵa da umtılıshtar boldı. 1932-jılı A.Begimov «Dáslepki adım» dep atalatuǵın romanınan úzindi járiyaladı. 1933-jılı Q.Ermanovtıń «Ótken kúńler» dep atalatuǵın kitabı jariqqa shıqtı. Sol jılları S.Majitovtıń «Súyin hám Sara», «On toǵız», «Qulmurat» romanlarınıń qol jazba variantı payda boldı.

Qullası, bul jılları qaraqalpaq jazıwshıları tınbay kórkemlik izleniste boldı. Bul dáwirde orıs hám jáhán ádebiyatınan qaraqalpaq tiline awdarmalar islendi. 1932-jıldan baslap «Miyet ádebiyatı» (házirgi «Ámiwdárya») jurnalı shıǵa basladı. 1928-jılı «Qaraqalpaq ádebiyatı toplanı», onnan keyingi jılları hár qıylı ádebiy toplanlar, almanaxlar shıǵa basladı. Olarda jazıwshılardıń shıǵarmaları járiyalanıp barıldı. Bul nársede jazıwshılardıń sheberliginiń artıp barıwına tásirin tiygizdi. Sonıń sebebinen de proza ádewir dárejede rawajlandı. Usı dáwir prozasında gúrriń hám povest eń jetekshi janrlar bolıp qaldı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. 20-jıllar qaraqalpaq prozasında qaysı janrlar dáslep payda boldı?
2. 20-jıllar qaraqalpaq gúrrińleri haqqında aytıp beriń.
3. 30-jıllardaǵı qaraqalpaq gúrrińleri hám olardıń avtorları haqqında aytıp beriń.
4. N.Dáwqaraevtıń «Internata» gúrrińine kórkem talqı jasań.
5. M.Darıbaevtıń «Mıńlardıń biri» povestiniń kompoziciyası hám syjeti, qaharmanlar obrazınıń jasalıwı haqqında túsiniklerinizdi aytıp beriń.
6. Á.Shamuratovtıń «Eski mektepte» povestiniń jetiskenlik hám kemshilikleri nelerden ibarat?
7. 20-30-jıllar qaraqalpaq prozası haqqında qanday izertlewlerdi bilesiz?
8. Prozalıq shıǵarmalardıń janrlıq túrleri haqqında aytıp beriń.
9. Povesttiń qanday ishki janrların bilesiz?
10. Gúrriń menen ocherktiń janrlıq ózinshelikleri nelerden ibarat?

QASIM ÁWEZOV (1897-1938)

Jobası:

1. Q. Áwezov XX ásirdin basında shayır hám dramaturg, aǵartıwshı sıpatında.
2. Shayırın poeziyalıq shıǵarmaların kórkemlik ózgeshelikleri.
3. Q.Áwezovın awdarmashılıq xızmeti.
4. Q.Áwezovın "Tilek jolında" piesası.

Qasım Áwezov belgili jámiyetlik isker, jazıwshı, dramaturg dáslepki jurnalist sıpatında Qaraqalpaqstannın mádeniyatın, ádebiyatın, iskusstvosın rawajlandırıwda úlken úles qostı. Ol qaraqalpaq dramaturgiyasın qalıplestiriwshilerdin biri. Bul iste tek shólkemlestiriwshı emes, al dáslepki qaraqalpaq dramasınıń dóretiliwshisi de boldı.

Qasım Áwezov 1897-jılı Shımbay uezdi Shımbay volostınıń 9-awılında tuwılǵan. Ol 20-30-jılları Qaraqalpaqstanda, Qazaqstanda, Moskvada basshı orınlarda kóp jıllar islewine baylanıslı bir qansha belgili rus jazıwshıları hám túrkiy jazıwshılar menen tanısıp, pikir alısıp, óziniń tvorchestvolıq isine tájiriye toplaydı. Bul nárse onıń awdarmashılıq islerinde de qol keledi.

Qasım Awezov sawatlı zıyalı sıpatında qaraqalpaqlar tariyxına baylanıslı maǵlıwmatlardan da jaksı xabardar boladı. Xalqımızdın tariyxıy, madeniy-jámiyetlik ómirine baǵıshlap kóp ǵana maqalalar jazdı. Máselen, «1916-jılǵı Shımbay waqıyası haqqında» (1925), "Qaraqalpaqstan k 10-letiyu Kazaxstana" (Alma-ata, 1930), "Qaraqalpaqstan mádeniyatı ǵúllenip rawajlanıw jolında" (1934) taǵı basqa miynetlerinde bular haqqında jeterli maǵlıwmatlar beredi. Ol 1928-1932-jılları Qaraqalpaqstan jazıwshılar birlespesiniń jumısına aktiv qatnasadı. Onıń dramalıq sektsiyasına basshılıq etedi. 1932-jılı 19-iyun qararı menen Qaraqalpaqstan oblastlıq partiya komiteti QarAPPtı (Qaraqalpaqstan proletar jazıwshılarınıń birlespesi) tarqatıp, Qaraqalpaqstan jazıwshıları birlespesi shólkemlestiriw komitetin dúzip, oǵan Qasım Áwezov baslıq, A.Begimov juwaplı sekretarı etip saylanadı. Usı lawazımda xızmet atqara otırıp ol qaraqalpaq ádebiyatınıń hár tárepleme rawajlanıwına úles qostı.

Usı jılları Q.Áwezov A.S.Pushkinniń "Evgeniy Onegin" romanın awdarıwdı baslap, onnan ayrım úzindiler járiyalaydı. Nawayınnıń "Farhad hám Shiyrin" dástanın awdarıwǵa qatnasadı. Hamza Hákimzada Niyazydın qosıqlarınan awdarmalar daǵazalap baradı. Molerdin "Skapenniń hiylesi" komediyasın, basqa da bir qatar kórkem ádebiyat shıǵarmaların, balalar ushın seriyalarınan kóp shıǵarmalardı rus tilinen qaraqalpaq tiline awdardı. Onıń J.Aymurzaevtıń qosıqlar toplamı, S.Májitovtıń "Baǵdagú!" pıesası, qaraqalpaq ádebiyatı hám iskusstvosi haqqında gazeta-jurnal betlerinde daǵazalangán ádebiy-kritikalıq maqalaları qaraqalpaq ádebiy sınına qosqan úles te boldı. 30-jıllardıń bas gezinde Q.Áwezov "Sapar qaraqalpaq" kinocsenariyin jazadı. Bunda 1916-jıllardaǵı Shımbay waqıyası menen Qaraqalpaqstandaǵı awdarıspaǵı jıllarındaǵı turmıs súwretlenedi.

Dramaturgiya XX ásiridin 20-jıllarında qaraqalpaq ádebiyatı ushın jańa ádebiy túr edi. Sonlıqtanda bul dáwirde júzege kelgen hár qanday dramalıq shıǵarma ayrıqsha áhmiyetke iye boldı. Biraq, Q.Áwezovtıń "Tilek jolında" shıǵarması tek avtordın dóretiwshiliginde emes, ulıwma qaraqalpaq dramaturgiyasınıń da on tuńǵısh hám sere shıǵarmalarınıń birine aylandı. Pıesa dáslepki variantında 1924-jılı dramdógerekler ushın «Sáyeke batır» degen at penen bir aktli pıesa sıpatında dóretildi. Sonınan avtor pıesamı qayta isledi hám atamasın da ózgeritti. Bul da avtordın qısqa waqıt ishinde-aq professional dramaturg bolıp jetiliskeinenen dárek beredi.

Shıǵarmaǵa 1916-jılǵı Shımbaydaǵı xalıq kóterilisine tiykar bolǵan waqıyalar negiz etip alınadı. Onda miynetkesh xalıqtın awır turmısı ayqın faktler menen sáwlelenedi. Esim bolısınıń puxaraları Sayeke, Aynazar, Qabil, Ayxan xám basqalar hár tárepleme eziwden, azaplanıwdan ábden tariǵadı. Suwsızlıqtan eginleri quwrap, ashlıqtan boldırǵan olardı Esim japtıń ılaylı qazıwı haldan taydıradı. Olar ózleriniń kem-kem qıynlap baratırǵan kún kórisi tuwralı zamannıń, el basqarıwshılardıń ádilsizligi tuwralı ayta baslaydı. Bunıń ústine olardıń arasma birinen soń biri aqsakaldın jasawılı salıq óndiriwge, Qalmurat baydın jalpıldaǵı Mádemin diyxanlardıń baydan alǵan qarızın ósimi menen qaytarıp alıwǵa, Qulaxmet iyshannıń suwpısı Turım qayır-sadaqa ushın pul jıynawǵa keledi hám bart-jóǵına qaramay olardı urıp-

sógip azaplaydı. Bul sıyaqlı hádden tis jónsizlikler qazıwshılardıń ashıqtan-ashıq narazılıgın keltirip shıǵaradı. Kóp uzamay-aq bu narazılıq aktiv gúres xáreketi menen almasadı. Olar qarız pul hám salıqlardı tólewden bas tartıp, kelgen jasawıllardı quwıp saladı. Usınday waqıya shiyelenisken waqıtta qazıwshılardıń arasına márdikarǵa hár jeti úyden bir adam alıw haqqında Shımbay uezdi nachalniginiń pármanı kelip jetedi. Bul xabar olar arasında jańa bastap tutanıp kiyatırǵan gúres otınıń birden lawlap alısrına sebepshi boladı. Sáyeke basqarǵan qazıwshılar toparı Arzımbet bolıstıń úyine topılıp barıp, onıń ózin janındaǵı bay, iyshan hám hámeldarları menen qosa urıp jıǵadı. tutqınǵa aladı. Ğázebi qaynaǵan xalıq Shımbayǵa basıp keledi, keńselerdi qıyratadı. Uezd nachalnigi pristavtı óltiredi. Biraq, kóterilis oraydan shaqırtılǵan patsha soldatları tárepinen qan tógispe menen bastırıladı, onıń basshıları tutqınǵa alınıp, Tórtkúldiń tyurmasına qamaladı. Qullası, tariyxıy waqıya avtor tárepinen qayta islenip, kórkem obrazlar arqalı beriledi. Piesa dramaturgiyanıń talapları negizinde jazılǵanın kóriwge boladı. Onda personajlardıń tili kórkem, sonıń menen birge, hár bir personajdıń individuallıǵı saqlanǵan, isháreketleri ádewir isenimli shıqqan. Ásirese, bul bas qaharmanlardıń obrazında ayqın kórinedi. Avtor personajlardıń dialogları arqalı olardıń sol waqıttaǵı psixologiyalıq halatın beriwge umtiladı.

Sáyeke: Usı biziń Shımbay uezdindeginiń bári de tegis, hesh jerde onıp otırǵan joq.

Aynazar: Úyi kúygir. Bolıs, aqsaqallar saylawdaǵı eliwlilkerge shashqan pulın tásil menen elden qaytarıp...

Sáyeke: Há,... eliwlik penen murabıń da bolısıńnan qalisa qoymas. Olar da eldi jewdi hesh kimnen úyrenbeydi.

Aynazar: Eliwlik penen murap ba? Olar sol bar tapqanın arıq aqaqaldıń awzına tıǵıp atır. Soǵan jaqsı atlı bolıwdı qáleydi.

Degen menen, shıǵarma qaraqalpaq dramaturgiyasınıń dáslepki tájiriybelerinen bolǵanlıqtan da bir qatar kemshiliklerge de iye. Piesada Aysa, Qabil, Qudıyar personajları daralanǵan halında kórinbeydi. Geybir personajlardıń sózleri uzaq sozılıp ketedi. Stilistikalıq kemshilikler, túsíniksiz sózler ushırasadı. Piesa ayırım kemshiliklerine

qaramastan, dáslepki qaraqalpaq draması sıpatında joqarı bahalanıp kelmekte.

Qasım Áwezov shayır sıpatında keńnen belgili. Shayırdıń qosıqları siyasiy mazmunǵa iye bolıwı, súren-shaqırıqlarǵa qurılǵanlıǵı sol dáwirdiń ádebiyatqa qoyǵan talabınan kelip shıqtı. "Ulyanov-Lenin" (1924), "Qayta saylawda" (1927), "Miyнет" (1930), "Ábdikádir" , "Báhár" (1932), "Quyash" (1936) qosıqları usınday mazmunǵa iye. "Aydın", "Erkin kól" degen at penen shayır shıǵarmaları 20-jıllardıń aqırı, 30-jıllardıń basında qaraqalpaq hám rus tillerinde basıldı.

Q.Áwezov epikalıq poeziya baǵdarında da qálemın sınap kórdi. «Qazıw» (1935), «Bes jap» (1935), «Gúlsánem» (1936) poemaları basılıp shıqtı. Onıń kólemli poeziyalıq shıǵarması "Qazıw" lirikalıq poema. Poema 1935-jılı Qızketken kanalınıń ashılıw saıtanatına arnalıp jazılǵan. Onda abadan turmıstıń girewi bolǵan suw ushın xalqımızdıń mashaqatlı miynetini súwretlengen. Poema shaqırıq, súren, publicistikalıq ruwxta jazılǵan.

Qasım Áwezov óziniń ádebiy miyrasları, ásirese, poeziyası, "Tilek jolında" draması menen ádebiyatımızdıń rawajlanıwına úlken úles qostı. Sonday-aq ol xalıq tariyxı, onıń mádeniy turması, ádebiyat haqqında kóplegen maqalalar, ocherkler jazdı, bayanatlar isledi. 1937-jılı jazǵan «Pushkinniń qosıqları» maqalasında ullı rus shayırı A.S.Pushkinniń dóretiwshiligine sholıw jasaydı. Bunda avtordıń kórkem ádebiyatı jaqsı túsinetuǵının, rus shayırdıń shıǵarmaları menen jaqınnan tanıs bolǵanın kóremiz. Shayırdıń bir qatar lirikalıq hám epikalıq shıǵarmalarına talqı jasaydı, olarǵa tiykarınan durıs baha beredi. A.S.Pushkinniń shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdarıw zárúr ekenin atap ótedi. 1936-jılı jazǵan «Baǵdagúl» maqalasında S.Majitovtıń «Baǵdagúl» piasasınıń saxnada qoyılıwı múnásibeti menen oǵan talqı jasap bahalaydı. Avtor shıǵarmanıń kórkemlik tárepine dıqqat awdarıw menen birge piasanıń rejessurasına, aktyorlardıń sheberligine, saxnanıń dekoratsiyası máscelerine de dıqqat awdaradı. Bul da Q.Áwezovtıń kóp qırılı talantınıń bir sırmı ashıp beredi. 1936-jılı jazǵan «Qosıqlar» maqalası J.Aymurzaevtıń «Qosıqlar» toplamın analiz etiwge hám oǵan baha beriwge arnalǵan. Sonday-aq

jazıwshınıń ocherk hám maqalalarında elimizdiń tariyxıy hám jámiyetlik ómiri tuwralı áhmiyetli maǵlıwmatlar orın alǵan.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Q. Áwezovtıń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında aytıp berıń.
2. Q. Áwezovtıń lirikahq qosıqlarına talqı jasań.
3. Dramaturgtıń «Tilek jolında» pıesasınıń teması, syjeti, personajları haqqında aytıp berıń
4. «Tilek jolında» pıesası dramaturgiyanıń qaysı janrına kiredi?
5. Shayırdıń poemalarına ádebiy talqı jasań.
6. Avtırdıń ádebiy sın maqalalarınıń qaraqalpaq ádebiyatınw iliminde tutqan orın neden ibarat?
7. Q.Áwezovtıń qaraqalpaq ádebiyatında tutqan ornına baha berıń.

ÁBDIRAMAN ÓTEPOV (1905-1934)

Jobası

1. Á.Óteповtıń ádebiy dóretiwshilik jolı
2. Á.Óteпов-tuńǵısh dramaturg, aktyor, rejissiyor
3. Dramaturgtıń inscenirovka hám intermediyaları
4. "Teńin tapqan qız" piesası

Á.Óteпов qaraqalpaq dramaturgiyasınıń tiykarın salıwshılardıń biri. Ol talantlı, dramaturg, rejissiyor, aktyor, muzikant, kórnekli teatr iskeri sıpatında xalqımızdıń tariyxında belgili iz qaldırdı. Á.Óteпов 1905 jılı Qońıratта mayda sawdager semyasında tuwıldı. 1906-jılı onıń ata-anası Aral teńiziniń qubla –shıǵıs jaǵasına jaqın Qosjap degen jerge kóship keledi hám balıq óndirisi kásibi menen shuǵıllana baslaydı. 1910-jılı Á.Óteпов Nikolay Trofimov degen rus adamı menen birigip, balıq qabıllaytuǵın ham duzlaytuǵın punkt shólkemlestiredi. Usı punktte balıqtı qayta isleytuǵın qánige orıs jigiti Nikolay Sorokin kishkene Ábdiramanınıń eń jaqın dostı bolıp qaladı. Ol Sorokinnen kóp nárselerdi úyrendi. Sorokin hám basqa da balıqshılar keleshek dramaturgtıń úyine tez-tez kelip turatuǵın edi. Jas talant iyesi usınday sebeplerge bola Evropa mádeniyatı menen tanısıw múmkınshiligine iye boldı.

Á.Óteпов bala waqıtlarınan baslap-aq óz xalqınıń turmısın da jaqsı biletuǵın edi. Xalıqtıń milliy bayramlarına qatnasıp, qaraqalpaq xalqınıń úrp-ádet dástúrlerin, baqsı-jıraw, qıssaxanların, juwabıy qızkelinsheklerin kórgen hám olardıń iskusstvosı menen jaqınnan tanıs bolǵan. Shıǵıs klassikleri shıǵarmaların qızıǵıp úyrengen. Qaraqalpaq xalqınıń muzika mádeniyatı hám onıń hár qıylı janların da baqsı-jırawlardan úyrengen. Solay etip, Á.Óteпов eki mádeniyattıń Evropa hám qaraqalpaq xalqınıń mádeniyatı tásirinde tárbiyalandı. 1920-jıldan baslap ol Qońırat qalasında muǵallım Qasım Yashimov tárepinen shólkemlestirilgen tatar jaslarınıń háweskerler krujoginiń jumısı menen tanısadı. Bul krujoktıń spektaklerine hám repetitsiyalarına turaqlı túrde qatnasadı. 1920-jılı Qońıratqa Hamza Hákimzada Niyaziy keledi. Sol jılı Hamza eki piesanı ("Türkistan táwibi", "Shın urıs") saxnalastıradı

hám olardı xalıqqa kórsetedi. Bul waqıyalar Á.Ótepovtıń ómirinde úlken rol oynaydı. 1921-jılı Hamza Qońıratqa "Sayeri" atlı Xorezm truppası menen ekinshi ret keledi. Truppandıń hám onıń baslıǵı Hamzandıń járdemi menen Qońıratqa 18 adamnan ibarat bolǵan teatr krujogi dúzildi. Oǵan S.Májitov basshı bolıp belgilendi. Mine, bul teatr dógeregi de bolajaq dramaturgtıń dúnyatanımına unamı tásir etip, onıń ádebiyatın bul tarawına degen qızıǵıwshılıǵı kem-kemnen artıp bardı.

Á.Ótepov 1922-jıldardan baslap dáslepki dramalıq shıǵarmaların jazıwǵa kirisedi, "Zindan", "Jezdejan" atlı instsenirovkalar dóreledi. Bul eki instsenirovka forması boyınsha dástanlardaqı salt-dástúr qosıqlarındaǵı aytıstı eske túsiredi. 1923-24-jıllarda Á.Ótepov usınday stilde birqansha instsenirovkalar dóreledi, («Altın gúl», «Ketsañ kettim», «Taza qonıs»).

Dáslepki instsenirovkalarınıń forması folklorlıq shıǵarmaların formasına megzes bolǵanı menen, olar jańasha mazmunında jazıldı. 1925-jılı Á.Ótepov A.Begimov penen birgelikte Qońırat rayonınan teatr dógeregin shólkemlestiredi. Á.Ótepov dógerек ushın bir aktli "Sháleke bay" atlı piesa jazadı. Avtor shıǵarmada qaharmanlar xarakterin ashıwda xalıq dórtiwshiliginiń bay tájiriyesinen paydalanadı.

Á.Ótepov 1925-26-jılları Ayapbergen Muwsaev penen tanısadı, onıń tásiiri menen óziniń "Shahizada" dástanın jazadı. 1927-jılı ol Tórtkúildegi awıllıq keńes basqarıwshılarnı tayarlaytuǵın úsh aylıq kurske kirip oqıydı. Kursta oqıp júrip rus, tatar, ózbek, qazaq teatr krujoklarınıń jumısları menen jaqınnan tanısadı. Pedtexnikum janındaǵı "Tań nurı" truppasına qosılıp, onıń repertuarına óziniń shıǵarmaları qayta islep kirgizedi. Usı jıldan Á.Ótepovqa milliy truppandı basqarıw wazıypası tapsırıladı..

Qaraqalpaqstanda milliy teatrdıń ashılıwı Á.Ótepovtıń atı menen baylanıslı, ol teatrdıń birinshi direktori boldı. 1932-jıldan baslap onıń shıǵarmalarında turmıstı kórkem súwretlewdiń agitaciyaq-illyustrativlik formasınan kem-kem quramalı formaǵa ótiwi seziledi. Ol turmıstan keń xarakterli detallardı tabıwǵa talpınadı, qaharmanlardıń háreketlerin isenimli jaratadı. Orıs dramaturgleriniń hám sol jılları durıs jolǵa túsken basqa da xalıqlar dramaturgleriniń shıǵarmaların úyrenedi

hám bahalı kórkem shıǵarmalar dóretiwge kirisedi. Ol ádebiyatımız tariyxında úlken ádebiy miyras qaldırdı: 16 iri shıǵarma hám 40 tan aslam instsenirovka jazdı. Kólemlı shıǵarmalarının qatarına "Tenin tapqan qız", "Ashlıq zarı", "Eki baslı suwqabaq", "Odekolon", "900 gramm", "Jalqaw diyxan", "Kolxoz turmısı", "Áne qalas", "Gúman", "Gúlzada" h.t.b. shıǵarmaları jatadı.

Á.Ótepovtıń dóretiwshiliginiń ózgesheligi, onıń barlıq shıǵarmaları óz dáwiri ushın áhmiyetli máselelerge qurılǵanlıǵına baylanıslı. Ol saxna jaǵdayın jaqsı bilgenlikten, ózi de rejissyor, aktyor sıpatında piesalardı saxnalastırıwǵa qatnasqanlıqtan da shıǵarmaların saxnaǵa barınsha maslastırıp jazdı. Sonday-aq ol folklordıń eń jaqsı dástúrlerin sheber paydalanıwı boyınsha da ózinshelikke iye boldı. Ol óziniń shıǵarmalarına folklordıń aytıs formasın orınlı kirgizedi, xalıqtıń súyip tınlaytuǵın "Bozataw", "Eshbay" atlı namalarınan da keń paydalanadı. Ol turmıshlıq faktlerdi hám waqıyalardı saxnada háreket arqalı kórsetiwde hám usı arqalı onıń tamashagóylerdi tárbiyalawshılıq, úyretiwshilik xızmetine úlken áhmiyet berdi. Bunıń ushın ol turmıshlıq elementlerdi saxnanıń sharayatlardı menen, sonday-aq qaharmanlıq, lirikalıq elementlerdi kúlkili, satiralıq elementler menen birlestire aldı. Ol dáwirde qaraqalpaq ádebiyatında dramaturgiyanı dóretiw tájiriyesiniń oǵada kem ekenligin, tamashagóylerdiń de piesalar haqqında túsinikke iye emesligin esapqa alatuǵın bolsaq, bular dramaturg ushın úlken jetiskenlikler edi.

Á.Ótepovtıń dóretiwshiliginde iri kólemlı hám eń belgili shıǵarmalarınan onıń kóp aktli "Teńin tapqan qız", "Boyawshı wákil", "Gúman" piesaları bolıp tabıladı.

"Teńin tapqan qız" shıǵarmasınıń birinshi variantı 1925-1927 jılları "Sháleke bay" degen at penen jazılǵan edi. Soń dramaturg onı birneshe ret qayta islep shıǵıp, hár saparı jańalıqlar kirgizdi. Shıǵarma jámiyetshilik tárepinen joqarı bahalandı. Dramaturg bul shıǵarmasında óz dáwiriniń eń áhmiyetli máselesi - hayal-qızlar teńligin súwretleydi. Piesada Tıllaxan, Sálmen muǵallım, Sháleke bay obrazları ádewir isenimli shıqqan. Usı úsh obraz piesanıń oraylıq personajları bolıp, olar

barlıq waqıyalarda qatnasadı. Piesadağı waqıyalar óz dáwiri ushin tipik esaplanadı.

"Boyawshı wákil" piesası da qaraqalpaq ádebiyatında drama janrınıń qáliplesiwinde belgili orın iyeleydi. Piesanıń waqıyası respublikanıń rayonlarındağı bir awılда boladı. Bul jerge rayonnan Palımbet degen wákil miynet protsesin shólkemlestiriwge járdem beriw ushin jiberilgen. Biraq, ol miynet tártibin bosańlastırıp, jumıs waqtında qız-jigitlerdi jıynap otırıpalar quradı. Awılğa komissiya kelip, awıl adamlarınıń járdemi menen kóz boyawshı wákil áshkaralanadı. Piesanıń qısqasha mazmunı usınnan ibarat.

"Boyawshı wákil" piesasında ayırım adamlardıń jeke mápleriniń jámiyetlik mápke qarama-qarsı keliwi tiykarǵı konfliktti dúzedi. Bul piesanı "Teńin tapqan qız" piesası menen salıstırǵanda dramaturgta dóretiwshiligindegi ósiwshilikti seziwge boladı. Palımbettiń obraza turmıstan alınǵan. Onıń háreketleri piesanıń orayında turadı. Piesaqat qatnasıwshı qaharmanlardı tańlap alıwda avtor turmıstıń tariyxta rawajlanıw barısı menen sanasa otırıp, olardıń psixologiyasını isenitwdi jaratqan.

Á.Ótepovtıń sociallıq turmıs máselelerine arnalǵan "Gúman" piesası 1932-jılı jazıldı. Piesada jańa qaraqalpaq seymiasında mashqalaları ortaǵa qoyılǵan. "Gúman" piesası kompoziciyalıq, syujetlik, fabulalıq qurılısı, obrazlar sisteması jaǵınan onıń burınǵı shıǵarmalarınan artıqmashılıqqa iye. Shıǵarma qaharmanı Murat rayonlıq atkarıw komitetiniń bólim baslıǵı bolıp isleytuǵın ómirli joldası Ajarǵa gúman menen qaraydı. Ajar jumsları kóp bolǵanlıqtan úyge waqtında kele almaydı, buǵan kúyewi hesh isenbeydi. Úy xızmetkeri Márziya olardıń arasına ot taslaydı, jánjeldi óz mápke paydalanǵısı keledi, ósek sózler aytadı. Piesanıń sońında Murat gúman hám qızǵanısh sebepli óz hayalın atıp óltiredi. Dramaturg piesaǵa qatnasıwshılardı súwretlewde olardıń hár biriniń konkret xarakter beriwge, adamnıń ishki dúnyasındağı ózgerislerdi ashıwǵa háreket etedi.

Á.Ótepovtıń shıǵarmaları qaraqalpaq ádebiyatında drama janrınıń tuńǵısh dóretpeleri esaplanadı. Ol qaraqalpaq dramaturgiya-sınıń payla

bolıw hám qalıplesiw basqıshında sózsiz úlken xızmet atqardı. Dáslepki dramaturglardıń biri sıpatında da, ulıwma qaraqalpaq mádeniyatında teatrdı shólkemlestiriwshilerdiń biri sıpatında da onıń xızmetleri elewli.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Dramaturgtiń ómir jolı, dramaturgiyaǵa qızıǵıwshılıq oyatqan jaǵdaylar haqqında aytıp beriń.

2. Ábdiraman Ótepovtan tısqari XX ásirdeń 20-30-jıllarında qálem terbetken qaysı dramaturglardi bilesiz?

3. Dramaturgiyanıń ishki janrları (drama, komediya, tragediya) haqqında aytıp beriń.

4. «Teńin tapqan qız» piasasına kórkem talqı isleń.

5. «Boyawshı wákil» piasasınıń teması, syjeti haqqında aytıp beriń.

6. «Guman» piasası qanday problemaǵa qurılǵan?

7. Ábdiraman Ótepovtıń qaraqalpaq ádebiyatında tutqan ornın anıqlap beriń.

ARTIQ SHAMURATOV (1915-1942)

XX ásirniń 30-jılları milliy qaraqalpaq ádebiyatınıń hár tárepleme rawajlanıwǵa bet burǵan dáwiri boldı. Sebebi, 1930-jılı qaraqalpaq xalqı Rossiya federasiyasınıń quramına ótip, 1932-jılı Avtonomiya Wálayattan Avtonomiyalı Respublikaǵa aylandı. Bul jıllar qaraqalpaqlardıń óz mámlketshiligine iye bolǵan jılları da edi. Siyasiy huqıqqa iye boldı. Óz baspa sózine, ilim izertlew institutına, óz milliy gazeta-jurnallarına iye bolıp, eldiń bunıń aldındaǵı joq qılınǵan milliy ruwxıy baylıǵın qayta tiklew, millet sıpatında óz xalqınıń tariyxın jıynaw hám jazıwǵa kiriskeń jılları bolıp tariyxqa kirdi. Bul máseleler, álbette, eldiń, xalıqtıń ruwxıy ómirine úlken tásir jasadı. Bul ruwxıy rawajlanıw, álbette, birinshi dárejede jas kadrlardıń tez ósip jetisiwinde milliy mádeniyatında kórindi. Máselen, burınnan jazıp kiyatırǵan A.Muwsaev, S.Májitov, Q.Áwezov, J.Aymurzaev, A.Begimov, M.Darıbaev, İ.Fazilovlardıń qatarı S.Qurbanıyazov, A.Shamuratov, J.Ábiyullaev, D.Nazbergenov usaǵan talantlı jazıwshılar menen tolıstı.

Usılardıń ishinde Artıq Shamuratov 30-jıllardaǵı ádebiyat maydanındaǵı eń talantlı jaslardan biri edi. Ol 1915-jılı Qaraózek rayonında tuwılǵan. 1929-1933-jılları Shımbayda kolhoz jaslar mektebinde, soń 1934-1936-jılları Tórtkúldegi pedagogikalıq texnikumdı oqıp pitkeredi. 1936-1938-jılları Qaraózek rayonında mektepte muǵallım bolıp isleydi. 1938-1941-jılları Qaraqalpaq mámlketlik baspasında kórkem ádebiyat boyınsha redaktor bolıp islegen. 1941-1942-jılları mektep direktori, soń Qaraózek raykomı instruktori lawazımlarında islegen. 1942-jılı óz erki menen frontqa ketip, sol jılı Leningrad qamalında dushpan menen qattı qasarısqan qanlı sawashta qaytı bolǵan.

A.Shamuratov jas waqtınan awılda tárbiyalanǵan, xalıq turmısın jetik bilgen, xalıq milliy mádeniyatın janınday súygen, ásirrese, jas waqtınan jıraw, baqsı, qıssaxanlardı kóp tırlaǵan, kórkem sóz shaydası bolıp ósken insan bolǵan. A.Shamuratovtıń qosıqları, gúrrińleri, intermediyaları 1930-jıllarda rayonlıq gazetalarda tınbay basılıp turǵan.

SEYFULGÁBIYT MÁJITOV

(1869-1938)

Jobası:

- 1.S.Májitovtń ómiri haqqında maǵlıwmat.
- 2.S.Májitovtń poeziyası.
- 3.S.Májitovtń prozası.
- 4.S.Májitovtń dramaları.

Temanı maqseti: S.Májitovtń poeziyasını tematikalıq hám ideyalıq ózgesheliklerin ashıp beriw, prozalıq shıǵarmalarında qaharman obrazın jasaw sheberligin, dramalarında konflikt hám xarakterdiń ashılıwı sıyaqlı máselelerdi úyreniw arqalı S.Májitovtń kórkem ádebiy tulǵasın jaratıwdan ibarat.

Temanı wazıypaları: S.Májitovtń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında maǵlıwmatlar beriw, shayır dóretiwshiliginin qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde izertleniwı tuwralı sholıw jasaw, shayır poeziyasını tematikalıq hám ideyalıq ózgeshelikleri tuwralı pikirler bildiriw, prozalıq dóretpelerinde hám dramalıq shıǵarmalarında qaharman obrazınıń jasalıw sheberligin, syujet hám kompoziciya qurıw, konflikt hám xarakter jasaw máselelerin sóz etiw.

Tayanış túsinikler: S.Májitovtń ómiri hám dóretpeleri, shayır poeziyası, qosıqlarınıń tiykarǵı ideyası, kórkemlik dúnyası, prozası, dramalıq shıǵarmalarında syujet hám kompoziciya, qaharman obrazlarınıń jasalıwı, konflikt hám xarakter máseleleri.

1. S.Májitovtń ómiri haqqında maǵlıwmat

XX ásirdiń 20-jıllarında usı ásirniń ekinshi on jıllıǵınıń ekinshi yarımında ornaǵan Keńes hókümetiniń hókimranlıq etken ideologiyalıq siyasatınıń nátiyjesinde jańasha tiptegi ádebiyat kelip shıqtı. Usı dáwirge deyingi qaraqalpaq ádebiyatınıń jetekshileri bolǵan xalıq shayırları tek poeziya janrı menen shuǵıllansa, Keńes hókümetiniń jańa ádebiyatınıń shólkemlestiriwshileri, tiklewshileri hám alıp júriwshileri bolǵan jas jazıwshılardıń juwappershiliginde jańa dáwir talabına juwap bererlik mazmunı da jańa, forması da jańa ádebiyat jaratıw zárúrligi

turdi. Sebebi, ular jaña húkimet mektebinde oqıp, bilim hám tárbiya alǵanlıqtan, jaña ideologiyalıq siyasatqa say jaña mazmundaǵı ádebiyat jaratıw menen birge, jaña zaman ádebiyatı ruwxına juwap bererlik jaña ádebiy formalardı da ádebiyatqa endiriwi kerek edi. Sol ushında ular dáslepki gazeta-jurnallar xabarshısı, jurnalistler, dáslepki sabaqlıq, oqıw qollanbalarınń avtorları bolıp qoymastan, xalıq aǵartıwı menen teatr iskusstvosına tiyisli xızmetlerdi de, sonday-aq ilim izertlew jumısların da ornlawshı qániygeler bolıp jetilisti. Endi ular burınları tek poeziyadan turatuǵın qaraqalpaq ádebiyatın mazmunı bay, proza, dramaturgiya, ádebiy sınnan ibarat bolǵan kóp túrli, kóp janrlı, kóp salalı úlken ádebiyatqa aylandırıwı kerek edi. Sol ushın da XX ásirdeń 20-jıllarında ádebiyatımızdıń kóp ǵana wákilleri hám shayı, hám jazıwshı, hám dramaturg, hám sınsı, hám ádebiyat izertlewshisi, hám pedagog-metodist alim, hám awdarmashı, hám aktyor, hám rejissyor sıpatında ádebiyatımızda dóretiwshilik miynet etti.

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń kórneklı wákilleriniń biri Seyfulǵábiyt Májiyt ulı da usınday tiptegi bir sırlı, kóp qırlı talant iyeleriniń biri boldı.

Kórneklı sóz sheberiniń talantınıń bul qırları menen sırların atnat aytıp ótetuǵın bolsaq, S.Májiytov tvorchestvostı, ilimpaz Q.Baynıyazovtıń dúris kórsetkenindey, eń birinshi gezekte, awız-eki xalıq dóretpesi hám klassikalıq poeziyamızdıń eń jaqsı dástúrlerin XX ásirdeń jaña tiptegi qaraqalpaq ádebiyatına alıp kelip tutastırıwshı kópir sıpatında bahalanıwı kerek. Jazıwshınıń ómiri hám dóretiwshiligi haqqındaǵı maǵlıwmatlar bul pikirimizdiń tolıq dálili bola aladı.

S.Májiytovtıń ómiri hám dóretiwshiligi boyınsha monografıyalıq jobadaǵı, yaki kandidathq dissertaciya sıpatındaǵı arnawlı ilim izertlew jumısı júrgizilmegeni menen, ǵárezsizlikke deyin bul baǵdarda bir qatar ámeliy hám ilimiy jumıslar júrgizilgenligi anıq. Onıń piesaları, prozalıq shıǵarmaları, dúnya ádebiyatı klassiklerinen awdarmaları óz waqtında «Erkin Qaraqalpaq» gazetasında, «Qaraqalpaq jas shayırlarınıń qosıqlar jıynadı»nda (Tórtkúl, 1930), «Jeńis hawazı» ádebiy almanaxta (N4, 1934), Kazan hám Xiywa qalalarınan shıǵıp turǵan «Shora» hám «Yugurniya» usaǵan jurnal, ádebiy almanaxlarda járiyalanıp turdı. Sonday-aq onıń bir qatar kórkem shıǵarmaları 1925-

1926-jillari Tashkent, Tórtkúl qalalarında basılıp shıqqan «Qaraqalpaq tilinde álipbe», álipbeden soñ oqıtuğın «Egedeler sawatı», «Qaraqalpaq ádebiyatınıń jıyıntığı» sabaqlıqlarında da ádebiyat úlgileri sıpatında dağazalamp barıldı. S.Májiyovtıń kórkem-ádebiy shıǵarmaları óz aldına bólek kitap sıpatında 1965-jılı qaraqalpaq tilinde «Tańlamalı shıǵarmaları», 1970-jılı «Ákesi hám balası» atlı gúrrıńler toplamı, 1973-jılı rus tilinde qosıqlar jıynaǵı, 1992-jılı qaraqalpaq tilinde «Shıǵarmaları» basılıp shıqtı.

S.Májiyov shıǵarmalarınń óz waqtında óz aldına kitap bolıp arnawlı shıqpaǵanınday, onıń ómiri hám dóretiwshiligi de óz waqtında jetkilikli dárejede bahalaw tappadı. Onıń dóretiwshiligi boyınsha óz waqtında jazılǵan sın pikirler kóbirek subektiv sıpat iyeledi. Máselen, A.Begimovtıń «S.Májiyovtıń ádebiyat jıyıntığına sın»² recenziyasında bir jaqlama ayıplaw baǵıtı kúshli orın aldı, recenziya avtorı S.Májiyovtıń bul jıyıntıqtı dúzgen úlken úgili miynetine negedur itibar bermey, kitapqa tiykarsızdan tiykarsız «jámiiyetke payda bererlik jaǵı joqtıń qasında» dep unamsız baha beredi.

Duris, S.Májiyov shıǵarmaları kemshilikten qurı alaqań bolǵan joq. Ol dóretken shıǵarmaların kópshiligi, ásirese, prozalıq, dramalıq kórkem shıǵarmaları, ádebiyat sabaqlıqları ádebiyattaǵı dáslepki adım, dáslepki tájiriybeler bolǵanlıqtan, bul dóretpelerdiń tilinde, kompoziciyalıq qurılısında málim dárejede kemshilikler ketken bolıwı múmkin. Waqtında N.Dáwqaracvtıń S.Májiyov shıǵarmalarınń tili haqqında ádil sın aytqanı da ras¹. Haqıyqatında da, S.Májiyov eski mektep, medresede oqıp bilim alǵan adam bolǵanlıqtan onıń shıǵarmalarınń tilinde arab, parsı, ózbek, tatar tillerinen kirgen sózler jiyi ushırasıp turatuǵın edi².

Degen menen, bul mayda-shúyde kemshilikler onıń pútkil dóretiwshilik baǵıtındaǵı jetiskenliklerdi joqqa shıǵaratuǵın derekler bolmawı kerek. Ol óziniń kóp ǵana ideyalıq-kórkemlik sapası kúshli qosıqları, prozalıq, dramalıq shıǵarmaları, kórkem awdarmaları, qaraqalpaq tili hám ádebiyatınan dúzgen dáslepki sabaqlıqları menen XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń kórnekli wákılleriniń biri, talantlı

shayı, dáslepki prozaik, dramaturg hám awdarmashılardıń biri, til-ádebiyat sabaqlıqlarınıń tuńǵısh avtorı sıpatında XX ásirdiń birinshi sheregindegi jańa qaraqalpaq ádebiyatınıń payda bolıw hám qalıplesiwine úlken xızmet etti. Máselen, Q.Áwezov sol 30-jıllardıń ortalarında-aq S.Májıytovtı qaraqalpaq dramaturgiyasınıń baslawshılarınıń biri sıpatında bahaladı³.

Úlken tariyxıy tulǵa S.Májıytovtıń ómiri hám dóretiwshiligine usılayınsha obyektiv tárizde baha beriwler qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde ásirese 50-jıllardıń aqırlarınan keyin orın ala baslaǵanlıǵın kóremiz. Atap aytsaq, Q.Ayımbetov⁴, J.Orınbaev⁵, M.Nurmuxamedov⁶, S.Axmetov⁷, T.Allanazarov⁸, Q.Kamalov⁹, Q.Baynıyazovlardıń¹⁰ miynetleri menen XX ásirdiń 70-90-jıllarında jariq kórgen ulıwma, joqarı hám orta arnawlı bilim beretuǵın mektep oqıwshı jasları menen talabalarına arnalǵan ádebiyat sabaqlıqlarında¹, sonday-aq ÓzR İlimler Akademiyası Qaraqalpaq filialınıń N.Dáwqaraev atındaǵı tariyx, til hám ádebiyat institutı ilimiy xızmetkerleri tárepinen tayarlanılǵan qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı ocherkleriniń N.Japaqov jazǵan bólimlerinde² S.Májıytov ómiri hám dóretiwshiligi obyektiv ilimiy kózqarastan haqıyqıy sáwleleniwın taptı.

Usı miynetlerdiń ishinde Q.Baynıyazovtıń «Seyfulǵábiyt Májıytovtıń ómiri hám dóretiwshiligi» dep atalatuǵın S.Májıytovtıń 1992-jılı járiyalanǵan shıǵarmalar toplamına engizilgen alǵı sóz maqalası onıń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında bir qansha keń hám tolıq maǵlıwmatlar beredi.

Bul maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, S.Májıytov buringı patsha Rossiyasınıń Kazan guberniyasınıń Arshan rayonına qarastı Ortem

¹Ахметов С., Камалов Қ. хэм т.б. Қарақалпақ әдебияты. Орта мектептердің ХІ классы үшін сабақлық.-Нөкис: «Билим», 1997-29-35-бетлер. Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты. Педагогикалық оқыу орындарының талабаларына арналған сабақлық.-Нөкис: «Билим», 1992.-97-104-бетлер.- Ахметов С., Камалов Қ., Нарымбетов Ж., Пахраддинов О. Қарақалпақ совет әдебияты. Жоқары оқыу орындары талабаларына арналған сабақлық.-Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.-100-117-бетлер.

²Қарақалпақ совет әдебияты.-Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.-244-274бетлер.- История каракалпакской советской литературы.-Ташкент: «Фан», 1981.-С.178-182.

awılında ápiwayı diyqan Májiyt Abdulraqib tatar shańaraǵında dúnyaǵa keledi. Seyfulǵábiyt segiz jaslar shamasına kelgende, yaǵnıy, 1877-jılı onıń úy-ishi turmıs qıymshılıqları sebepli tuwılǵan jerin taslap, Túrktan (burınǵı Túrktan general-gubernatorlıǵı aymaǵı) táreplerge kóship ketiwge májbúr boladı. Orenburg, Aqtóbe elatlarında eki-úsh jil onısq etken bul shańaraq 1880-jılı sawdagerlerdiń kárwanına ilesip, házirgi Qaraqalpaqstan aymaǵındaǵı Tallıq dáryanıń boyındaǵı Qulen bolıs awılına kóship keledi. Mine, usı jullardan baslap bolajaq sóz sheberi qaraqalpaq balaları menen oynap-ósip, qaraqalpaq tilin, salt-dástúrlerin, tariyxın, mádeniyatı hám ádebiyatın, ásirese, xalıqtıń kórkem awız-eki dóretiwshiligi menen XX ásirdiń 20-30-jullarına deyingi jazba ádebiyatınıń bay úlgielerin tereńirek úyrene baslaydı hám usı dáwirlerde-aq onıń kórkem shıǵarmalar jazıwǵa degen qızıǵıwshılıǵı baslanadı.

S.Májiytovtıń kórkem dóretiwshilik penen shuǵıllanıwǵa degen qızıǵıwshılıǵı, ásirese, onıń Qulen bolıstıń xatshısı bolıp islegen jullarında kúshli oyanıw hám ruwxlanıw tabadı. Ol 1889-jılı XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń úlken bayteregi Berdaq shayır menen ushırasıw hám sawbetlesiw baxtına miyasar boladı. Bul ushırasıw S.Májiytovtıń jámiyetlik hám dóretiwshilik kózqaraslarınıń qalıplesiwine ayrıqsha tásir tiygizedi.

S.Májiytov, mine, usı dáwirlerden baslap qaraqalpaq xalıq awız-eki dóretiwshiligi úlgieleri menen birge klassik shayırlarımızdıń shıǵarmaların da jazıp alıp, jıynaw islerine kirisedi. Ekinshi jaǵınan, ol tuwılǵan topıraǵınıń mádeniyatınan da mudamı xabardar bolıp turadı, Kazan qalasınan hár qıylı ádebiyatlardı aldırıp oqıp, qaraqalpaqlar arasında rus, tatar ádebiyatınıń eń jaqsı úlgielerin úgit-násiyat qıla baslaydı.

1912-jılı S.Májiytov shańaraǵınıń sol waqıtlardaǵı qaraqalpaqlardıń úlken mádeniy oshaqlarınıń biri bolǵan Qońırat qalasına kóship keliwi onıń bul aǵartıwshılıq háreketleriniń jáne de jedellese úsiwine úlken múmkinshilik tuwǵızadı. Ol bul jerdegi barıjoǵı jigirmalaǵan shańaraqtan turatuǵın «Noǵay kóshesi»niń tatar jigitteri menen birgelikte hár qıylı mádeniy aǵartıwshılıq islerin alıp

baradı: Ğ.Toqaydıń qosıqları menen poemaların, G.İbragimovtıń realistlik gúrrińleri menen romanların, "Kamaldıń dramaları menen komediýaların, sonday-aq rus jazıwshılarınan L.N.Tolstoydıń gúrrińlerin, İ.A.Krilovtıń tımsalların qaraqalpaqshalap, xalıq arasına keńnen taratadı hám násiyatlaydı, tatar dramaturgleriniń kishigirim piesaların saxnalastırıp, xalıqqa kórsetedi¹.

Bul maǵlıwmatlar, birinshiden, S.Májıytovtı Batıs hám Shıǵıs xalıqları mádeniyatın bir-biri menen baylanıstırǵan mádeniy elshi sıpatında tanıtıp tursa, ekinshiden, onıń xalıqtıń sawat, bilim dárejesiniń rawajlanıwına málim dárejede úles qosqan úlken aǵartıwshı bolǵanlıǵınan da dárek berip turadı.

Haqıyqatında da, S.Májıytov XX ásirdeń dáslepki on jıllıqlarında jádidlik háreketke belsene aralastı. Bunı biz sóz sheberiniń Qazı Máwlik penen Shımbay uzdiniń bolısı İniyatqa Shımbaydan jádié mekteplerin kóplep ashıw zárúrligin aytıp jazǵan xat-qosıqlarınan ayqın sezemiz. Máselen, ol 1907-jılı jazǵan «İniyat bolısqa» degen xat-qosıǵında xalıqtı sawatlandırıwıń birden-bir jolı jańasha jádidlik bilimlendiriwge ótiw ekenligin qayta-qayta zinharlaydı:

*Shımbaydıń jeri keń, suwı párawan,
Lekin bilimnen joq hesh namıw-nıshan,
Jigirma muń úy, júz jigirma muń jan,
Bir mektep joq oqıp sabaq almaǵa...
Eń ańsat jol-búgin usılı jádid,
Qabil etseń, jaydıq aldıńa kárit,
Aqıl aytpaq Sizge kámine Májıyt,
Qiyal eter tek yadıńa salmaǵa.*

S.Májıytovtıń usılayınsha jádidlik kózqarastaǵı shayıp bolıp qalıpsıwı, bir jaǵınan, tábiyǵıy hám nızamlı da qubılıs edi. Sebebi, bul dáwirde qaraqalpaq jámiyetshiligi milliy hám mádeniy oyanıw dáwirin bastan keshirip, pútkil Túrkestan jádidlik háreketiniń bólinbes bir bólegine aylanıp atır edi. Ásirese, S.Májıytov jasap, dóretiwshilik miynet etip atırǵan Qońırat mádeniy ortalıǵı bul dáwirde usınday jádidlik kózqaraslardı birinshilerden bolıp qabil etken hám úgit-násiyat qılǵan mákan boldı. Bul mádeniy ortalıqtıń jádidlik háreketlerdiń oraylarınan birine aylanıwında usı háreketiń Oraylıq Aziyadaǵı belgili

wákíllerinen esaplangan Muxammad Sharip Sufizada menen Hamza Hákimzada Niyaziydin Qoniratta jádidlik mekteplerin ashıp, sabaq beriwleriniń álbette, úlken tásir jasağanlıǵı ras. 1910-1916-jıllarda Seyfulǵábiyt Májiytov, mine, usı jádidlik kózqarastaǵı sóz sheberleri menen dóretiwshilik baylanıs jasaw mümkinshiliklerine eristi. S.Májiytovtıń XX ásiridin dáslepki on jıllıqlarında usınday jádidlik kózqarastaǵı jámiyetlik isker hám shayır bolıwı oǵan Keńes húkimeti ornaǵannan keyingi 20-30-jıllarda da jańa húkimet ushin jańasha jumıs islewine úlken mümkinshilikler jaratıp berdi. Ázelden jańalıqqa janı qumar S.Májiytov keńes húkimetiniń mádeniyat, bilimlendiriw tarawındaǵı alıp barǵan siyasatın jaqsı jańalıqlar sıpatında qabil etti. Sol ushında ol Keńes húkimetiniń bul tarawlardaǵı jumıslarına belsene aralastı.

1920-jılı Xiywada muǵallimler tayarlaw kursın oqıp kelgen ol partiya qatarına aǵzalıqqa da ótip, sol jılı Qonirat rayonlıq atqarıw komitetiniń xatkeri lawazımında isleydi. Al, 1921-24-jıllarda Qonirat okruginde xalıq aǵartıw shaqabınıń baslıǵı lawazımında islep, dáslepki mektepler menen internatlardı shólkemlestiriwge, bul oqıw-tárbiya orınların qániygeler menen támiyinlewge úlken úles qosti.

Ol bul xızmetleri ushın 1924-jılı Xorezm xalıq respublikasınıń «Qızıl bayraq» ordeni menen sıylıqlanadı. 1932-34-jıllarda bolsa az ǵana waqıt Qıpshaq rayonındaǵı suw xojalıǵı mekemesi menen Tórtkúldegi úlketanıw muzeyinde de juwapkerli xızmetlerde isleydi. Lekin, onıń 20-30-jıllardaǵı xızmetleriniń kópshilik bólegi mádeniyat, bilimlendiriw, kórkem dóretiwshilik, jurnalistika salaları menen ıǵız baylanısta ótedi. Ásirese, 20-jıllardıń birinshi yarımındaǵı ómiriniń kópshilik bólegi Tashkenttegi mámleketlik baspanıń Shıǵıs ádebiyatları bóliminde qaraqalpaq tilinde sabaqlıq, oqıw, qollanbaların bastırıp shıǵarıw isleri menen bánt bolıp ótedi. S.Májiytov Tashkentte bolǵan jıllarında belgili bashqurt alımı, folklorshı Abıwbákir Dibaev hám kórmekli qazaq jazıwshısı Muxtar Áwezovlar menen tanısw baxtına miyasar boladı.

S.Májiytov, mine, usı jıllarda (1924-1928-jıllarda) sabaqlıq, oqıw qollanbaların jazıp, bastırıp shıǵarıw jumıslarına qumbıl aralasadı. Atap aytqanda, «Qaraqalpaq tilinde álipbe», «Egedeler sawatı», «Oqıw kitabı» sabaqlıqların jeke óziniń avtorlıǵında dúzip, 1925-jılı

Tashkentle bastırıp shıǵaradı. 1928-jılı onıń «Qaraqalpaq ádebiyatınıń jıyımıtıǵı» atlı náwbettegi sabaqlıǵı shıǵarıladı.

S.Májıyov 1929-39-jıllarda jurnalist-jazıwshı sıpatında «Erkin Qaraqalpaq» gazetasınıń juwaplı xatkeri wazıypasın da atqaradı.

S.Májıyov Keńes húkimetine qanshelli shın berilip xızmet etkeni menen, báribir jańa húkimet onı aqırına deyin qollap-quwattlamadı. Sebebi, qaraqalpaq xalqınıń erkinligi, milliy ǵárezsizligi usáǵan ideyalardı óz mazmunınıń tiykarǵı ózegi etken onıń kóp ǵana shıǵarmaları jekke adamǵa sıyınıwshılıqqa tiykarlanǵan totalitar dúzimniń húkimranlıq etken bolsheviklik ideologiyasına onsha jaǵa bermeytuǵın edi. Sonlıqtanda ol «xalq dushpanı» sıpatında nahaqtan ayıplanıp, 1928-jılı 79 jasında Tórtkúl tyurnasında qamaqta qaytı boladı. Aradan 20 jil ótkennen keyin ǵana (1958-jılı 29-sentyabrde) S.Májıyov Qaraqalpaqstan ASSRı prokurorınıń biyligi menen aqlanıp, bul jaladan birotala tazartıladı.

S.Májıyov bul jıllarda jámiyetlik isker sıpatında qanday juwapkerli xızmetler atqarmasın, ol birinshi gezekte, qaraqalpaq mádeniyatı tariyxında XX ásirniń 20-jıllarında payda bolǵan realistik jańa jazba ádebiyatınıń baslawshılarınıń biri, kórneklı shayı, jazıwshı, dramaturg hám belgili awdarmashı sıpatında bahalanıwǵa haqlı. Búgün shayırdıń XIX ásirniń 80-jıllarınıń ekinshi yarımınan XX ásirniń 30-jıllarınıń aqırına deyingi aralıqlarda jazǵan «Iniyat bolsqa», «Jaslarǵa», «hayallar kúnine», «Qız-kelinsheklerge», «Jerdi bejer», «Harma, diyqan», «Qaraqalpaq», «Qaraqalpaqqa», «Báhár paslı», «Nawrız - taza jil», «Gúz», «Ámiwdárya», «Sayra, búlbúl», «Ekinshi quraltayǵa», «Óner-bilim», «Oqıwǵa kel», «Erlik dárkar», «Má jaqsı», «Tiri qorqaq», «Tuwrılıq hám qalpallıq», «Tórt máwsim» usáǵan qosıqları járiyalanbay qalǵan «Súyin hám Sara», «Qulmaraq», «On toǵız» romanları menen járiyalanǵan kóp sanlı gúrrinler: «Baǵdagúl», «Ernazar alakóz», «Sońǵı selteń», «Jigit boldı», «Sabaq», «Gúlim - Tayman» piesaları, sonday-aq rus jazıwshıları: Í.A.Krılov, L.N.Tolstoy dóretiwshiliginen islegen awdarma gúrrinleri menen tımsalları tolıq tastıyıqlap turadı.

2. S.Májıyovtıń poeziyası

Poeziya XX ásirniń 20-30-jıllarında da qaraqalpaq ádebiyatınıń jetekshi janrı bolıp kelgenindey, S.Májıyov dóretiwshiliginde de belgi:

orındı iyeleydi. Ol ádebiyatqa eń aldǵı menen shayır sıpatında kirip keldi.

S.Májiytov Ayapbergen Muwsev sıyaqlı eki dáwirde jasap, dóretiwshilik etken sóz sheberi. Onıń XX ásirdiń 20-jıllarına deyin «Báhár paslı», «Gúz», «Qıs keldi», «Nawrız - taza jıl», «Ózek», «Sayra, búlbúl», «Jalqaw diyxanǵa», «Óner-bilim», «Daw bolmasın», «Tiri qorqaq», «Qart penen ájel», «Tórt máwsim» sıyaqlı bir qatar qosıqlarında adamlardı jaqsı qásiyetlerge shaqırıwshı aǵartıwshılıq-demokratıyalıq ideyalar jır etildi. Máselen, ol «Oqıwǵa kel», «Inan mákkam», «Óner-bilim» qosıqlarında sawatlılıqtıń, bilimliktiń áhmiyetin ulıǵlap, jaslardı oqıwǵa, óner, bilim iyelewge shaqırsa, «Jerdi bejer», «Harma diyxan», «Jalqaw diyxanǵa» qosıqlarında jer-xalıqtıń ırısqa, ǵáziynesi ekenligin, al waqtında islengen sanalı, hadal miynet, qolı gúl, maman diyxan - onıń gılti ekenligin táriypleydi. Pikirimizdiń dálili retinde bul qosıqlardan mısallar keltireyik:

*Háy, yaranlar, biz bundamız,
Qosılayıq, oqıwǵa kel,
Bar bilimdi oqıp uǵıp,
Kewilge ábden toqıwǵa kel¹.*

(«Oqıwǵa kel»)

*Sol jol menen júrmegennen,
Bilimlige ermegennen,
Jón-josaqtı bilmegennen,
Keletuǵın zıyan mákkam.*

*Ayıqpastay jerden jol sal,
Qanday bolıp turar awhal,
Bilimli elden órnek al,
Ján-jauǵına qarań mákkam².*

(«Inan mákkam»)

*Eliń qaldı biraz arıtta,
Tur, jol basla, qarap jatpa,
Eldiń namus, arın saqla,
Jol kórset, elge ilim sham³.*

¹ Májiytov С. Шығармалары.-Нокис: «Қарақалпақстан»,-1992.-98-б.

(«Jaslarğa»)

*Egin áshabın taqlap qoy,
Günden tüskenshe haplap qoy,
Bárin tayınlap saqlap qoy,
Jil ótse, shıq, bolsañ tiri¹.*

(«Nawrız - taza jil»)

*Dúnyada jasağan janlı-jániwar,
Jerden óngen menen tirilik qılır,
Tamaq-kiyim-bári sol jerden óner,
Jerdı bejer, seni jerin toydırar².*

(«Jerdı bejer»)

Shayırdıń «Qız kelinsheklerge», «Hayallar kúnine», «Qızlarğa» qosıqları temalarınan kórinip turğanınday, hayal-qızlar teńligin, olardıń gózzallıgın, ádep-ikramın jırlawğa bağısh etilgen. Al, «Ne jaman», «Dostlıq paydası», «İniyat bolısqa», «Gúzde sharwa», «Dárkar», «Jigit», «Qıs», «Báhár paslı» sıyaqlı shıǵarmalarında bolsa, shayır qaraqalpaq miynetkeshleriniń kúndelikli turması, tábiyat sırları, talim-tárbiya máseleleri, ómirdiń mánisi, ádep-ikramlılıq, dostlıq tuwrılıq oyların ortaǵa salsa, «Márt jaqsı», «İnan mákkam», «Óner-bilan» sıyaqlı qosıqları filosofiyalıq ruwxtıń kúshliligi, tárbiyalıq sıpatınan basımılıǵı menen adamdı ózine tartadı. «Márt jaqsı» qosıǵınan úzintiler keltireyik:

*Til-bir gıltıdur aqıl ǵaznasın ashar,
Altın, mis sandıqta ne barın shashar,
Kóp sóz payda bermes, mazası qashar,
Sóz sóyleseñ, ózi qısqa, short jaqsı.*

*Jigit jannan kesher eldiń arına,
El arqayın sonday márttiń barında,
Hár kim óz elinde, ósken jerinde,
Tilewles qalıń el, tuwǵan jurt jaqsı³.*

Shayır «Tórt máwsim» qosıǵında tábiyattıń sulıwlıǵı, álwan sırların obrazlı súwretlegen. Shayır bul shıǵarmada hár bir máwsimniń

özine tán özgesheligin táriyplewi arqalı tábiyat hám adam ómiriniń bir tutashǵın kórsetpekshi boladı:

*Tórt máwsimniń aldı báhár,
Jan ház eter báhár kelse,
Jasıl dónip giya óner,
Jerge jilli báhár kelse.*

*Ekinshi máwsim jaz bolar,
Bunda tınıstıq az bolar,
Bir jıldıń ğamı sóz bolar,
Diyxanda is úder kelse.*

*Úshinshi máwsim ğúz deydi,
Jazdan úmitiń úz deydi,
İsińdi sazla, dúz deydi,
Alda qıs bar, eser kelse.*

*Tórtinshi máwsimniń qısıń,
Qıs degen bir awır isti,
Qardan talp jerdiń ústi,
Úydi úrgin kómer kelse!*

«Qaraqalpaq», «Taza arnaǵa», «Harma, diyxan», «Jerdi bejer», «Qız-kelinlerge», «Erlik dárkar», «Jaslarǵa», «Balalar», «Oqıwǵa kel» sıyaqlı kóp sanlı poeziyalıq dóretpelerinde S.Majiytovtıń qaraqalpaq xalqınıń baxıtlı táǵdiri, hayal-qızlar teńligi jır etiledi. Bul qosıqlardıń ayırımlarında diyxanlardı jigerli miynetke shaqırw, jaslardı oqıp bilim alıwǵa, óner kásip tiykarların iyelewge násiyatlaw ideyaları ayqın kózge taslanadı.

Sonıń menen birge, shayır poeziyasında joqarı adamgershilik sıpatlar, júris-turis normaları tuwralı da oy júritiledi, turmısqa jat ayırım unamsız qubılıslar ótkir sınaǵa alınadı.

Shayırdıń «Úsh balıq», «Soqır tıshqan menen baqa», «Birlik paydası», «Túlki menen qaplan», «Maqtanǵanday däne joq», «Nadan molla» sıyaqlı shıǵarmaları onıń tımsal janrı ústinde de tabıslı dóretiwshilik miynet etkenliginen derek berip turadı. Onıń bul tımsalları birlikke, doslıqqa, aqıl-parasatlı, kishipeyil bolıwǵa, turmıstaǵı geypara nadanlıq, menmenlik, hiylekerlik, ashkózlik sıyaqlı

jaramsız ádetlerden jiraq júriwge shaqırıwshı shıǵarmalar bolıp tabıladı.

Ulıwma, S.Májiytov poeziyasınıń kópshilik bólegi óner-bilim, miynet, tábiyat, ádep ikram, hayal-qızlar, xalıqtıń tariyxıy táǵdiri temalarına baǵıshlangan realistlik-didaktikalıq, siyasiy-publicistikalıq baǵıttaǵı lirikadan ibarat boldı.

3. S.Májiytovtıń prozası

S.Májiytov XX ásir qaraqalpaq ádebiyatında tek ǵana shayıp sıpatında emes, proza janrınıń qalıptesiwi hám rawajlanıwına úlken úles qosqan prozaik jazıwshı sıpatında da kózge tústi. Jazıwshınıń qısqa hám iqsham qurılısı jeńil, sóylemleri kelte, túsinikli kórkem jazılǵan. Gúrrinleriniń kópshiligi oqıwshı balalardı arnalǵan. Bul shıǵarmalar mektep oqıwshılarınıń jaǵdayı hám talabı esapqa alınǵan halda sabaqlıqqa ılayıq mazmun hám formada jazılǵan. Sonlıqtan bul shıǵarmalar tálim-tárbiya temasına arnalǵan bolıp, olarda kóbirek hada miynet, shın dostlıq, ádep-ikram máseleleri sóz etiledi. Mısalı, miyne temasına arnalǵan «Eki pazna» gúrrininde bir temirshı usta eki pazna sóǵıp shıǵaradı, paznanıń biri qarıydarǵa satılıp, biri satılmay dúkanı zán basıp, kóp waqıtqa deyin turıp qaladı. Satılıp, diyxannıń qolında júsürip júrgen pazna jerge tereń enip, iske túskem sayın, jarqırıp jú ashılıwǵa qaraydı. Bir kúnteri eki pazna ushırasıp qalıp, bir-birine awhal sorasıp, zán basıw hám jarqırardıń sebeplerin biliwge qızıǵadı: «Sen is qılmay, bir jerde jata bergennen soń, totıǵıp qalıpsañ, ma künde islegen sebepten tatım ketip jarqırǵanman» dep juwap berip júzi jarqın pazna zán basqan paznaǵa. Jazıwshı haqıyqıy turmıs ókisi menen miynet etiwdiń ullılıǵın kórsetip otır.

Jazıwshınıń «Azan menen» gúrrininde oqıwshı balanıń oqıwǵı bahası, tártibi, jodastarına dostlıq kózqarası súwretlense, «Dostlıq gúrrininde dostlıq sózde emes, is júzinde, degen ideya ortaǵa taslanadı. Al, «Mıyras» gúrrininde jaslar turmısı mısalmında óziniń hadal miynet menen ómir qızıǵın kóriw ideyası násiyatlanadı. Gúrrin mazmunında bir ákeniń eki ulı haqqında sóz baradı. Shıǵarmada avtor bala ákesi mal dúnya, mol baylıqtı mıyras etip alıwı shárt emes, adamǵershilikti

miynet súygishlikti, hóner-bilimdi miyras etip alsa boladı, sebebi áke dáwleti-balağa dáwlet bolmaydı, hár kim óz miyneti menen kún kóriwi kerek, degen ideyanı janlı turmıs waqıyaları arqalı kórkem etip kórsetip beredi. Gúrrińde bul ideya eki balasın teń kórip tárbiyalagan ana, tek úlken ulına dıqqat awdarğan áke, áke miyrasına isenip ómirden óz ornın taba almağan úlken ul, miyrasqa isenbay óz miyneti menen kún kórip, baxıtqa erisken kishkene perzent obrazları arqalı ashıp beriledi. Mısalı, gúrriń qaharmanı ana eki balasın teń kórip tárbiyalasa, áke tek gána úlken balasın jaqsı kórip, miyrastı da soğan qaldırmaqshı boladı. Ol bul oyın hayalına aytadı. Kúyewiniń bul pikirine qapa bolğan hayalı, onnan ekewin de teń kóriwdi ótinish etedi. Áke bul usınısqa kelispegenlikten, ana kishi balağa bul jóninde aytpawdı soraydı. Ol adam razı boladı. Biraq, ana bul pikirdi ishine sıydıra almay, qońsısı menen másláhátlesedi. Qońsısı, balağa bul awhaldı bildiriw kerek, ol miyrasqa isenbesin, usı bastan óz betinshe kúneltiwdiń gámın jesin, dep keńes beredi. Hayalğa bul aqıl maqul túsedı hám balağa barlıq jaǵdaydı bayan etedi. Sol-sol eken, bala óz aldına kún kóriwge, ómir súriwge, miynette shınıǵıp, ónerli bolıwǵa talpınadı. Onıń bul isleri nátiyjegin de beredi. Miyrastı iyelegen úlken bala bolsa, ata múlkine, miyrasına iyek súyep biyǵam, is jaqpas, jalqaw, miynet etiwdi súymeytuǵın ónersiz, epsiz bolıp ósedı. Aqırı miyras tawsılǵannan soń kún kóre almay xor boladı. Miyrastan úmit etpey, óz gámın ózi oylagan, ónerli, miynet súygish kishi bala ómirden súnikpey óz ornın tawıp, baxıtlı jasawǵa erisedi.

Proza janrınıń iri povest, roman tarawında da shıǵarmalar dóretiwge umtılgan S.Májıytov «Súyin hám Sara», «Qulmurat», «On toǵız» atlı romanlar jazǵan. Biraq, bul qosıq penen qara sóz aralas óormada jazılǵan bay syujetli shıǵarmalar jazıwshınıń repressiyaga ushırawına baylanıslı baspa júzin kórmey-aq joǵalıp ketken.

4. S.Májıytovtıń dramaları

Dramaturg S.Májıytov 1926-1936-jıllar aralıǵında «Sabaq», «Jigit holdıq», «Sońǵı selteń», «Ernazar alakóz», «Baǵdagúl», «Gúlim-Tayman» atlı piesalar jazıp, qaraqalpaq dramaturgiyasınıń tırnaq tasın qalawǵa salmaqılı úles qostı.

Onıń 1926-jılı jazılǵan «Ernazar alakóz» atlı eki seriyalı, on eki perdeli piasası biziń milliy dramaturgiyamız tariyxında payda bolǵan birinshi tragediya esaplanadı. Bul piasa jazılǵan jılı-aq Qońıratqa, Tórtkúlde, Shumbayda saxnalarǵa qoyıla basladı. Bul piasada tiykarınan 1856-jıllardaǵı Ernazar alakóz basshılıǵındaǵı Xiywa xanına qarşı bas kótergen qaraqalpaq miynetkeshleriniń xalıq azatlıq gúresi waqıyaları sáwleleniw tapqan.

Piasanıń bas qaharmanı-óz aldına gárezsiz qaraqalpaq mámleketshiligin dúziw ushın xalıq azatlıq gúresiniń basında turǵan xalıq batırı, ullı sárkarda, úlken el basshısı Ernazar alakóz. Ol xalqınıń azatlıǵı ushın kúshli hám qurallı dushpan menen sońǵı demi qalǵansha mártlershe gúres alıp baradı, elim-xalqım dep kúyip janadı, hátteki, sawash payıtlarında da xalıqtıń birligi ushın aqıllı is-háreketler isleydi. Biraq, xalıq arasındaǵı alawızlıq, ruwıq jikleniwshilik kóterilistiń qan menen ayawsız bastırılıp, Ernazardıń tragediyalıq ólimge giriptar bolıwına sebepshi boladı.

Biraq, bul tragediya xalıqtı úmitsizlikke emes, al batırılıqqa, mártlikke shaqırıwshı, el-xalıq mápi ushın ayanbay gúresiwe ruwxlandırıwshı optimistlik tragediya bolıp shıǵadı.

Piasada tariyxtı jekke batırılar, danalar dóretedi, «Mıń qoydı bir serke baslar» degen xalıqlıq túsiniq Ernazar alakóz obrazı arqalı berilgen¹.

Seyfuǵábiyt Májiytov 1928-jılı bul tragediyadan basqa «Jigit boldıq» («Sabaq»), «Sońǵı selteń» dramaların jazdı.

Avtordıń «Jigit boldıq» piasası tek ǵana dástúrlilik drama bolıp qoymastan, belgili mánide siyasiy-jámiiyetlik baǵdardı sáwlelendiriwge baǵıshlangan sociallıq drama da esaplanadı. Onda jigit aǵası, qız jeńgesi, qızlar, jigitler, etikshi jigit obrazları arqalı qaraqalpaq xalqınıń ayanıshlı awır turmısı, biraq, «at ólse de, qáde ólmes» degen qatań principke tiykarlangan salt-sanası, úrip-ádet dástúrleri, milliy mentaliteti, dáwir kartinası isenimli boyawlar menen kórkem etip ashıp berilgen. Piasadaǵı, ásirese, qız-jigitlerdiń sol dáwirdegi otırıs-pa-geshtekleri, ondaǵı chaynek aydaspa, qant kópir, kese alısqa,

¹ Алланазаров Т. Театр хэм драматургия. - Цюкис: «Қарақалпақстан», - 1979. - 65-б.

basqılasıw usáǵan dástúrleri oǵada sheberlik penen sáwlelendirip berilgen. Avtor piesada awzına biz tislegen etikshi jigit, aqpatshaǵa qarsı kóterilis, bir-birin súygen ashıqlardı darǵa asqanlıǵı haqqındaǵı waqıyanı aytqan Xiywadan bazarlap kelgen úy iyesi jigitinǵı pı detalların qollanıw arqalı dáwir kartınasın, sol dáwirge tán turmıs qıymshılıqların ashıp beriwde málim dárejede jetiskenliklerge erisken.

S.Májıyovtıń «Sońǵı selteń» piesası 1928-30-jıllarda Qaraqalpaq mámleketlik teatrınıń repertuarında barlıq rayonlarda tamashalanadı. Piesada Keńes húkimeti tusındaǵı Xanmaqım, Barlıqbaylar bassılıǵındaǵı kóterilister sóz etiledi. Biraq, onda Xanmaqım, Barlıqbay obrazlarına unamsız baha berilgen. Biz bilemiz, búgingi ǵárezsizlik dáwirinde Barlıqbay bassılıǵındaǵı Taxtakópir kóterilisi *bas pashılıq háreket sıpatında emes*, al Keńes húkimetiniń alıp barǵan ayırım kertartpa siyasatına xalıqlıq narazılıqlar nıshanı sıpatında bahalanıp otır. Degen menen, biz bul fakttı sol dáwirdegi jámiyetlik dúzim ideologiyasınıń jekke dóretiwshiler sanasına islegen aqılıy hújiminiń salqını dep bahalawımız kerek.

S.Májıyov 1935-jılı «Baǵdagúl» atlı bes aktli, altı kartinalı muzikalıq drama menen birge «Aygúl-Tayman» («Gúlim-Tayman») degen tariyxıy dramasını da dóretdi. Ásirese, onıń «Baǵdagúl» piesası tamashagóyler tárepinen qızǵın kútip alınıp, sol jıllarda 40 mártebeden aslam saxnaǵa qoyıladı.

Piesada Baǵdagúl hám Xojan obrazları arqalı qaraqalpaq xalqınıń 1916-19-jıllardaǵı óz azatlıǵı ushın alıp barǵan mashaqatlı gúresleri sáwleleniw tabadı.

Birinshi perde de jarlı Mátirzannıń turmısı súwretlenip, onıń haq kewilli ulı Samekeniń minez-qulqı, adamgershilik sıpatları ashıp kórsetiledi. Sameke jarlı jigit bolsa da, ádilsizlik hám adamdı xorlawǵa kónbeytuǵın minez-qulıqtaǵı ádalatlıq tárepdarı, aq kókirek insan. Ol sol ushın da qarındası Baǵdagúldiń hám jarlı jigit Xojannıń taza pák muhabbatın qollap-quwatlaydı. Názigúl, Shámshet bolıs, Aymereke. Qannazar obrazları da dramadaǵı sátli shıqqan obrazlardan esaplanadı.

S.Májıyovtıń «Gúlim-Tayman» tragediyası 4 perdeden ibarat. Birinshi perdeniń mazmunında jarlı diyxan qızı Gúlim menen jarlı jigit

Taymannıń shın muhabbatı, bir-birewin súyiw, birge ómir súriw ármanları, Gúlimniń ákesi Turekeniń Jaylıbek penen qudalığı, baydıń óz adamları arqalı jarlıǵa jawshı jiberip, esawan balasına Gúlimdi aytırıp bolıp, haqıyqatında ózi almaqshı bolǵan haram niyetleri sáwleleniw tabadı.

Piesanıń bas qaharmanı Gúlim súymegen adamǵa qosılıp, ómir súrgennen göre, bir kún bolsa da súygenine qosılıp, ólip ketkenin artıq sanaydı. Muhabbattaǵı hám jámiyettegi teńsizlikke kóngisi kelmeydi. Bul ármanın iske asırıwdı oylaǵan ol súygen jigiti Tayman menen toy qızǵan waqıtta qashıp ketedi. Bul iste olarǵa Gúlimniń tuwısqan sinlısı Ayım járdem beredi. Olardıń bul háreketin neke qıydırar máhálde sezgen Jaylıbek toydıń izi topalańǵa aylandırıp, bunday xorlıq ushın Turekeden ósh alıp, kishkene qızı Ayımdı zorlıq penen Gúlimniń ornına alıp ketedi. Turekeniń bir qız ornına eki qız joǵalıw waqıyası kem-kem usılayınsha tragediyalıq sıpat iyelep, qos qızın zamannıń qasqırlarına aldırǵan qızlardıń anası Anar bawırı qan jılap zar qaqsaydı.

Bunday kórinisti ózine xorlıq kórgen Jaylıbek bay Taymanǵa pıshaq urmaqshı boladı, Tayman pıshaqtı zorlıq etip tartıp aladı. Biraq, báribir Jaylıbektiń adamı Berdi baydıń baqırǵan dawısınan setem alıp kelip, Taymanǵa sırtınan pıshaq uradı. Tayman jıǵılıp, jan tapsıradı.

Tayman Gúlimniń aldına oǵan shın berilgenlik, haqıyqıy súyiw menen muhabbat qurbanı bolıp baratırǵanlıǵın sezedi. Biraq, buǵan ókinbeydi. «Men seniń ushın jan bersem, ármanım joq, seniń baxtıń ashılın» deydi ólip baratırıp. Basqa ilajı qalmaǵan Gúlim de «Tek seniń tiriligin, saǵan qosılıw úmiti meniń janımdı saqlap júrip edi. Sensiz bul jerdiń üstiniń kereǵi joq, janınnan jay ber» dep, Taymannıń üstindegi pıshaqtıń ush jaǵın júregine qaratıp, bar kúshi menen soǵan ózin taslaydı. Eki jastıń bir-birin súyiw jolında tragediyalıq opat bolıwı ádalatsızlıqqa, zulmıhqa tiykarlangan adamgershilikti ayaq astına basqan sol waqıttaǵı ádilsiz jámiyetlik dúzimge qattı narazılıq penen qarılıqtı kórsetedi.

Muhabbat temasına jazılǵan bul dramalıq shıǵarma qaraqalpaq xalqınıń mádeniyatı menen ádebiyatınıń tariyxında belgili orın tutıw

menen birge, sol waqıttaǵı qaraqalpaq dramaturgiyasınıń ósiwshilik dárejesinen de derek berip turadı.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sawallar sawalları:

1. Seyfulǵábit Majitovtıń tuwılǵan jeri hám bilim alǵan ornı, miynet jolı haqqında aytıp berin?

2. Shayırdıń kórkem tilinde kóbirek qaysı kórkemlew quralı jiyi qollanılǵan?

3. Shayırdıń pedagogikalıq-metodikalıq miynetleri haqqında ne bilesiz?

4. Ne ushın Seyfulǵábit Majitov hám shayır, hám prozaik, hám dramaturg dep ataladı?

5. Shayır qashan, qaysı klassik shayır menen ushurasqan?

6. Shayırdıń qanday bilim alıw haqqındaǵı dóretpelerin bilesiz?

7. Shayırdıń miynet temasındaǵı qosıqlarınan on atamanı aytın?

8. Shayırdıń temasındaǵı qanday shıǵarmaların yadnan bilesiz?

9. Shayırdıń miynet jolı haqqında nelerdi bilesiz?

10. Jazıwshı-dramaturg shayırdıń tálim mektebi, medirese hám ustazların bilesiz?

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın test sawallar:

1. Seyfulǵábit Majitovtıń balalar ádebiyatına tiyisli shıǵarmaların belgileń?

+A. «Azan menen», «Mıyras», «Doslıq», «Eki pazna»;

V. «Azan menen», «Mıyras», «Doslıq», «Bahadırlar», «Er jigit»;

S. «Mıyras», «Doslıq», «Bahadırlar», «Aqıllı bala»;

D. «Bahadırlar», «Aqıllı bala», «Eki bala», «Tayınshaq».

2. Shayırdıń «Ernazar alakóz» pıesası qashan jarıq kórdi?

A. 1930-jılı;

+V. 1926-jılı;

S. 1941-jılı;

D. 1956-jılı.

3. «Baǵdagúl» pıesası qashan jarıq kórdi?

A. 1936;

V. 1945;

+S. 1935;

D. 1932.

4. Seyfulgábit Majitov qashan hám qanday bilim ornın, qay jerde oqıp keledi?

A. 1920-jıl Moskvada muğallimler tayarlaw kursı;

V. 1921-jıl Qazanda pedagog-psixolog tayarlaw kursı;

S. 1920-jıl Leningradta metodistler tayarlaw kursı;

+D. 1920-jıl Xiywada muğallimler tayarlaw kursı.

5. Seyfulgábit Majitov «Erkin Qaraqalppaqstan» gazetasında qashan qanday lawazımda jumıs isledi?

+A. 1927-1929-jılları, jazıwshı-jurnalist;

V. 1923-1925-jılları, juwaplı xatker;

S. 1921-1923-jılları, metodist-xabarshı;

D. 1925-1930-jılları, redaktor ornıbasarı.

menen birge, sol waqıttaǵı qaraqalpaq dramaturgiyasınıń ósiwshilik dárejesinen de derek berip turadı.

**Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sawallar
sawalları:**

1. Seyfulǵábit Majitovtıń tuwılǵan jeri hám bilim alǵan ornı, miynet jolı haqqında aytıp berin?
2. Shayırdıń kórkem tilinde kóbirek qaysı kórkemlew quralı jiyi qollanılǵan?
3. Shayırdıń pedagogikalıq-metodikalıq miynetleri haqqında ne bilesiz?
4. Ne ushın Seyfulǵábit Majitov hám shayır, hám prozaik, hám dramaturg *dep* ataladı?
5. Shayır qashan, qaysı klassik shayır menen ushırasqan?
6. Shayırdıń qanday bilim alıw haqqındaǵı dóretpelerin bilesiz?
7. Shayırdıń miynet temasındaǵı qosıqlarınan on atamanı aytnı?
8. Shayırdıń temasındaǵı qanday shıǵarmaların yaktan bilesiz?
9. Shayırdıń miynet jolı haqqında nelerdi bilesiz?
10. Jazıwshı-dramaturg shayırdıń tálim mektebi, medirese hám ustazların bilesiz?

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın test sawallar:

1. Seyfulǵábit Majitovtıń balalar ádebiyatına tiyisli shıǵarmaların belgilen?

- +A. «Azan menen», «Mıyras», «Doshıq», «Eki pazna»;
- V. «Azan menen», «Mıyras», «Doshıq», «Bahadırlar», «Er jigit»;
- S. «Mıyras», «Doshıq», «Bahadırlar», «Aqılı bala»;
- D. «Bahadırlar», «Aqılı bala», «Eki bala», «Tayınshaq».

2. Shayırdıń «Ernazar alakóz» piasası qashan jariq kórdi?

- A. 1930-jılı;
- +V. 1926-jılı;
- S. 1941-jılı;
- D. 1956-jılı.

3. «Baǵdagúl» piasası qashan jariq kórdi?

- A. 1936;
- V. 1945;

+S. 1935;

D. 1932.

4. Seyfulgábit Majitov qashan hám qanday bilim oram, qay jerde oqıp keledi?

A. 1920-jıl Moskvada muǵallimler tayarlaw kursı;

V. 1921-jıl Qazanda pedagog-psixolog tayarlaw kursı;

S. 1920-jıl Leningradta metodistler tayarlaw kursı;

+D. 1920-jıl Xiywada muǵallimler tayarlaw kursı.

5. Seyfulgábit Majitov «Erkin Qaraqalppaqstan» gazetasında qashan qanday lawazımda jumıs isledi?

+A. 1927-1929-jılları, jazıwshı-jurnalist;

V. 1923-1925-jılları, juwaplı xatker;

S. 1921-1923-jılları, metodist-xabarshı;

D. 1925-1930-jılları, redaktor orınbasarı.

AYAPBERGEN MUWSAEV (1880-1936)

Jobası:

1. Ayapbergen Muwsa ulınıń ómiri, dóretiwshilik jolı hám ádebiy ortalığı haqqında maǵlıwmat.

2. Ayapbergen Muwsa ulınıń lirikalarınń ideya-tematikası hám janrlıq ózgeshelikleri.

3. Ayapbergen Muwsa ulınıń shıǵarmalarında kórkemlik ózgeshelikleri, poetikalıq dúnyası.

4. Shayır poeziyasında folklorlıq hám xalıq shayırları dástúri

Temanıń maqseti: Ayapbergen Muwsa ulınıń kórkem ádebiy dóretiwshilik jolı, shayır jasaǵan zamannıń mádeniy sharayatı, ádebiy ortalığı, shıǵarmalarınń janrlıq, ideya-tematikalıq hám kórkemlik ózgeshelikleri menen tanıstırıwdan ibarat.

Temanıń wazıypaları: Shayır shıǵarmalarınń ózine tán bolǵan janrlıq kórkem poetikalıq dúnyasınıń túsindiriw.

Tayanış sózler: poeziya, janr, ádebiy ortalıq, qıssaxanlıq, táriyip, qátip hám t.b.

1. Ayapbergen Muwsa ulınıń ómiri, dóretiwshilik jolı hám ádebiy ortalığı haqqında maǵlıwmat

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń kórnekli wákilleriniń biri A. Muwsaev 1880-jılı Qońırat begligine qarashlı Sorkól degen jerde tuwılǵan. Shayırdıń ákesi gedey diyxan qatlamınıń wákili bolıwına qaramastan, azlap eskishe sawatlı bolǵanlıqtan xalıq arasında «Molla Muwsa» dep atalǵan. Bunı shayırdıń ózi de shıǵarmalarında «Atam molla Muwsa, joqdúr ǵardashım, kemlikten aǵardı saqalıw-shashım» dep bildiredi.

Ayapbergen shayırdıń ózi de eskishe sawat ashqan, shıǵıs ádebiyatların, eski qol jazbalardı erkin oqıp, xat jaza alatuǵın dárejege iye bolǵan. Ol shıǵıs xalıqları ádebiyatı úlgilerin jaqsı bilgenlikten olardıń ayırımların awıllarda qıssa qılıp oqıp júrgen. Ayapbergen shayırdıń shıǵarmalarında «Ćárip ashıq», «Góruǵlı», «Yusip-Axmed», «Yusip-Zileyxa», «Sayatxan-Hamra» dástanlarınıń bas qaharmanlarını

atları jiyi-jiyi tilge alınırı da usıǵan baylanıslı. Ayırıqsha Ayapbergen shayırdı Nawayı, Maqtumqulı, Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaqlardıń shıǵarmaları menen jaqınlıq jaqsı seziledi. Ayapbergen xalıqtıń awızeki dóretpesin jaqsı ózlestirgen shayır. Onıń qosıqlarında naqıl-maqallar, aforizmler jiyi-jiyi ushırasadı hám shıǵarmalarında sheberlik penen paydalanıladı. Qaraqalpaq ádebiyatshıları Ayapbergen shayırdıń úyinde bolıp, onnan kóp ǵana ertekler, naqıl-maqallar, qosıqlardı jazıp aladı. Al, óziniń zamanlasları Qulmurat shayır, Sıdıq shayır, Jańabay shayır, sonday-aq S.Májitovlar menen dóretywshilik qatnasta bolǵan.

Xalıq arasında A.Muwsaevtı «tókpe shayır», «suwırıp salmay, aqpa shayır», «qátıp, qıssaxan», «qıssaxan shayır» dep bahalawlar keń tarqalıp ketken. Sóz dizbekleriniń mánisine tereńirek únilip qarasaq, bul xalıqtıń kórkem tvorchestvo adamlarına, sonıń ishinde Ayapbergenge bergem joqarı bahası ekenligi seziledi.

Álbette, xalıq hámme shayırlardı usılayınsha atay bermegen. Tek sózge sheshen, talantlı tapqır, kózi kórgenin tez sezip, dárhál kewilge túyip, qosıq etip taslaytuǵın ótkir sezimtal shayırlar ǵana usınday joqarı ataqtı jeńip alıwǵa miyasar bolǵan. Biraq, bulayınsha qosıq shıǵarıw ózi-ózinen payda bolatuǵın qubılıs emes, bul da shayırdıń izleniwine, dúnya tanımına, burınnan kiyatırǵan ádebiy dástúrlerdı qalayınsha ózlestirgenligine, sol dástúr tiykarında jathıǵıp, tóseliwine baylanıslı kelip shıǵatuǵın shayırlıq úlken óner.

Ádebiyatımız tariyxına ser salsaq, bul ónerdiń saǵası júdá erteden baslanatuǵınlıǵın kóremiz. Mısalı, XVIII ásirdegi ataqlı shayırimız Jiyen Amanlıq ulı óziniń «Posqan eb» poemasını usınday improvizaciyalıq talant penen shıǵarǵan, yaǵnıy, shıǵarmadaǵı súwretlenip atırǵan waqıyalar sol máwritinde shayırdıń kózi menen kórilip, kewli menen sezilip, sol payıttıń ózinde juwmaqlastırılıp barıladı. Buǵan qosımsha shayırlardıń improvizator ekenligin anıqlaytuǵın bir belgi - onıń saz áspabı (sol máwritte shıǵarıp, sol waqıttıń ózinde sazǵa salıp aytıp ketiwi) desek, Jiyen bul waqıyalarardıń barlıǵın joı boyında ketip baratırıp-aq qobız benen tolǵap berip otıradı:

Posqan eldiń ishinde,

Qobızımdı qolǵa alıp,

*Qaygılı nama shalaman,
Nege qapa bolmayın,
Qobızımdı ne ushın,
Qaygılı etip shalmayın¹.*

Jiyen tutqan bul dástúr XIX ásirge kelip júdá joqarı basqıshqa kóterildi. Usı dáwirdegi belgili shayırlarımız bolǵan Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Sarıbay, Ótesh, Omar shayırlar bul dástúrdi improvizaciyanıń joqarǵı forması-shayırlar aytısına deyin rawajlandırdı. Bunı Kúnxojanıń qazaq shayırı Kúderi, Sherniyazlar menen aytısı, Ájiniyaz benen Qız-Meńeshtıń aytısı, Berdaq penen Óteshtıń aytısı, Sarıbay menen Gúlmuratıń aytısı, Omar menen Ermaǵambet shayırdıń aytısı, Omar menen Mamıq qızdıń aytısı usaqan dástúrlık aytıslar tolıq dáilileydi. Bul aytıslardıń kópshiligi improvizaciyalıq ónerdiń talabına say aldın-ala oylap sheshilmesten, turǵan jerde, sol momentinde betpe-bet sóylesiw, aytısıw arqalı bolıp ótken. Sebebi, aytıs-improvizator shayırdıń sınaǵa túsetuǵın maydanı esaplanǵan.

Álbette, hár qanday ilgeri ádebiy dástúrlerdıń ómiri de uzaq, ol miyras estafeta sıpatında áwladtan-áwladqa berilip otıradı. Hár bir áwlad onı ózinshe qabıllap, jańasha belgiler menen tolıqtırıw arqalı jáne de aǵa ilgerletedi.

Ádebiyatımızda erteden ómir súrip kiyatırǵan usınday unamlı dástúrler XIX ásirdiń aqırı XX ásirdiń basına kelip, buringıǵa qaraǵanda da masshtablı rawajlanıwǵa keń múmkinshilik aldı. Jańa ásir ádebiyatınıń dáslepki wákileri bolǵan Ayapbergen, Abbas, Sadıq, Rambergen usaqan xalıq shayırları óz tvorchestvoların awız-eki hám klassik poeziyamızdıń eń jaqsı tradiciyaları tiykarında rawajlandırdı. Bul, ásirese, XX ásir qaraqalpaq poeziyasınıń baslawshılarının esaplanatuǵın Ayapbergen Muwsaevtıń tvorchestvosında sezilerlik dárejede boldı.

Kópshilik talanlı shayırlar sıyaqlı A.Muwsaev ta bul, improvizatorlıq qásiyetti birden ózlestirip alǵan joq. Bul shayırlıq joqarı uqıppa crisiwde onıń shayırlıq sawatı menen turmıs tájiriyesiniń belgili dárejede roli boldı.

¹ Жийен жырау. Покан сл. — Цөкис: ҚҚМБ. -1963. -34-бет.

A.Muwsaev tvorchestvosin izertlewshi kópshilik ilimpazlardın pikirine qaraǵanda, ol eskishe jazıw-sızıwdan ádewir xabarı bar sawatlı adam bolǵan. Xat oqıp, xat tanǵannan keyin «Ǵarip ashıq», «Yusıp-Zuleyx», «Góruǵlı» sıyaqlı dástanlardı qıssa dápterlerinen, geyde yadınan-aq aytatuǵın, oqıytuǵın boladı. Shıǵıs klassiklerinen, ásirese Nawayı, Maqtumqulı usaǵan ataqlı shayırlardıń shıǵarmaların kóbirek oqıydı. Sonıń menen birge, qaraqalpaq awız ádebiyatınıń bay nusqaların, ótken dáwirdegi qaraqalpaq shayırlarınıń, ásirese, Ájiniyaz hám Berdaqtıń shıǵarmaların súyip oqıydı, qatıqlaқ sheshen adamlardıń gúrrıńlerin esitip, olardan tálim aladı. Toylarda betashar, aytım aytıp júredi¹.

Ádebiyat tariyxshısı Q.Bayniyazovtıń kórsetiwine qaraǵanda, Ayapbergen XIX ásirde Ájiniyazdan baslanǵan qıssaxan shayırlar mektebiniń dawamshısı bolǵan. Onı (Ayapbergendi) qıssaxanlıq mektebindegi Ájiniyazdıń shákirti Qıyat molla, Iskender shayır qıssaxan etip tárbiyalap shıǵarǵan. Óz náwbetinde Ayapbergen de bul ónerin atalı-balalı Xojamurat hám Jumamurat Zuwlabiy, molla Kamei, Dosbergen axun, Berdibek Eshniyaz ulı usaǵan shákirtlerine úyretken².

Bul pikirlerge qarap, Ayapbergenniń shayırlıq improvizaciya óneriniń jetilisiwinde onıń qıssaxanlıq uqıbı, toylarda aytım aytıp júriwi, klassik shayırlardıń shıǵarmaların qunt penen úyreniwler tiykarǵı sebeplerden boldı dey alamız. Sebebi, tek usınday moı tayarlıqqa iye, kóp kónlikpelerden ótken shayır ǵana sezimtal, tez tásirleńgish, tásinin sol payıtta irkilmey, qosıq etip tógip taslaytuǵın operativ shayır bolıwı múmkin.

Ayapbergen tvorchestvosındaǵı improvizaciyalıq bul qásiyetti, eń aldı menen, shıǵarmalarınıń ózi tastıyıqlaydı. N.Japaqovtıń informatorlardan jazıp alǵan maǵlıwmatlarına qaraǵanda, Ayapbergen kóbirek qız-jigitlerge, jora-joldaslarına arnap qosıq shıǵara bergen,

¹Нурмухамедов М.К. Аяпберген Муўса улы. Аяпберген шығармалары. Нөкис: ҚҚМБ. 1960. 9-бет.

²Байниязов Қ. Қарақалпақстанда қыссаханлық хэм кәғиплик қашан басланған? // «Мәденият хэм спорт». -25-апрель 2006-жыл. -Қ16-17.

yaǵnıy tókpe shayır bolǵan.³ Sonlıqtan onıń shıǵarmalarınıń «Aman bol», «Beregórmen», «Sankıbayǵa», «Bıybihajargá», «Dosan bala», «Kólge qash», «Yaranlar», «Molla Iskenderge», «Salyǵa», «Orazgúlge», «Esenbay», «Máten shayır» dep birgelikli arnaw formada atalıwları da tosınnan bolǵan qubılıslar dep qaralamawı kerek. Misalı. «Kólge qash» degen qosıǵım Ayapbergen óziniń jorası Maqtumqulıǵa arnaǵan. Onıń, yawmıt shabadı, degen xabardı shala-sharǵı esitip, «kólge qashın» dep úy ishın páteńge keltirip atırǵan háreketin kórip, óziniń jorasın hám sol arqalı qorqaq adamlardı kúlkige aladı¹.

Ayapbergen tvorchestvosında bunday bolǵan faktlerge tiykarlanıp házir juwaplıq talant penen jazılǵan shıǵarmalardı kóplep gezlestiriwge boladı. Onıń «Beregórmen», «Qazaqbayǵa», «Reyim», «Nurjanǵa», «Mádireyimge» qosıqları tiykarınan usınday shıǵarmalar.

2. Ayapbergen Muwsa ulınıń lirikalarınıń ideya-tematikası hám janrlıq ózgeshelikleri

«Ayapbergen Muwsaev imprevizator-shayır sıpatında keń kólemde, keń polotnoda súwretleytuǵın kólemlı shıǵarmalardıń avtorı, -deydi Q.Baynıyazov onıń poeziyasındaǵı usı ózgesheliklerge toqtay kelip,-ol gez kelgen xarakterli turmıs faktleri tuwralı az ǵana qatarlar arqalı irkilmeısten shıǵaratuǵın tókpe shayır iretinde tanıldı²». Al akademik M.Nurmuxamedovtıń kórsetiwinshe, shayırdıń kópshilik shıǵarmalarınıń usılayınsha epizodlıq, házir juwaplıq xarakterge iye bolıwı, onıń imprevizator (aqpa, suwırıp almay) shayır bolǵanlıǵınan dárek beredi. Usı imprevizatorlıq talant shayırga gez kelgen qubılıslardı emes, al xarakterli faktlerdi sol turǵan jerinde saylap, belgilep alıwǵa keń múmkinshilik bergен.³

³Жапақов Н. А.Муўсаевтың творчествосы. Нөкіс: КҚМБ.-1964.-44-бет.

¹Нурмухамедов М.К. Аяпберген Муўса улы. //Аяпберген. Шығармалары.- Нөкіс: КҚМБ, 1960. -10-11-бетлер.

²Байниязов Қ. А.Муўсаевтың пайырлық стилинің өзгешеликтери.-Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1972.-48-бет.

³Нурмухамедов М.К. Аяпберген Муўса улы. Аяпберген. Шығармалары.- Нөкіс: КҚМБ, 1960.11-бет.

Ayapbergen tvorchestvosındaǵı bul qásiyet (xarakterli qubılıslardı tańlap alıwı), onıń XX ásirdeń 20-30-jıllarında dóregen shıǵarmalarında ayqın seziledi. Sebcbi, bul dáwirdegi xalıqlıq quwatlawlar onıń improvizaciyalıq talantın burınǵıdan da tastırıp jiberdi. Onı turmıstıń hár qanday mashqalalarına belsene, qızır aralasıwǵa shaqırdı, izi-izinen, kún sanap bolıp atırǵan ullı ózgerisler, ele de bolsa xalıq jetkilikli túsiniń jete almay atırǵan jámiyetlik qarama-qarsılıqlar Ayapbergennan usınday qısqa kólemli, tez «dúnıyaǵa keletuǵın» operativ shıǵarmalardı talap etti. Ayapbergen bul shıǵarmalarında nákas adamlardıń teris niyetlerin ayawsız áshkaralaw menen qatar. payda bolıp kiyatırǵan jańa jámiyetlik dúzimge de óz kózqarasların bildirip otıradı. Shayırdıń «Qazaqbay», «Beregórmen» qosıqları, mine, usınday rux penen jazılǵan shıǵarmalar. Shayır «Qazaqbayǵa» qosıǵında para alıwdan awlaq júriwdi, haqıyqatshıl bolıwdı talap etip jat illetlerge qarsı gúresiwge shaqıradı.

Ulıwma, shayır tvorchestvosındaǵı bunday qásiyetler onıń improvizator, tókpe shayır bolǵanlıǵınan dárek berip turadı.

Bul, álbette, improvizaciya ushın shıǵarma kóleminiń qısqaılıǵı bolǵan faktlerge tiykarlanǵanlıǵı, epizodlıq xarakter iyclewi tiykarǵı ólshem boladı degen pikir emes. Ayapbergenniń improvizaciyalıq talantı tek usınday qısqa kólemli epizodlıq xarakterdegi shıǵarmalar menen ǵana sheklenip qalmaǵan. Ol ózindegi bulaq kózi-bul talantı improvizaciyalıq ónerdiń eń biyik shıńı-shayırlar aytısına deyin rawajlandırıw múmkinshiligine eristi.

Durıs, bizde Ayapbergenniń Ayjamal, Tilláxan degen qızlar menen aytısınan basqa awızeki qanday shayırlıq aytıslarǵı qatnasqanlıǵı haqqında tolıq maǵlıwmat joq. Degen menen, onı «Máten shayır» atlı bir ǵana shıǵarmasınıń ózi-aq onı aytıs janına úlken sheberi sıpatında tanıadı.

İzertlewlerge qaraǵanda, bul aytıs Keńes húkimetiniń dáslepki jıllarında bolıp ótse kerek. Shıǵarmadaǵı geypara qatarlar da usı pikirdiń durıslıǵın tastıyıqlaydı:

*Hár kim bas-basına zaman hürriyat,
Jıgılğan awğanğa külgen emes pe¹?*

Biraq, aytıs awızsha, yaki jazba formada ótti me-bul haqqında anıq maǵlıwmat joq. Shayırdıń óz qoljazbasınıń bar bolıwına qaraǵanda, aytıs jazba túrde bolıp ótken bolıwı múmkin. Aytıs shayırdıń 1960-jılgı toplamına usı qoljazba tiykarında jiberiledi.

Aytıstıń jazba túrde bolıp ótkenin T. Jumamuratovtıń «Shayıır oǵan qarsı qosıq jazǵannan keyin Máten araǵa adam salıp, Ayapbergennen keshirim sorǵan. Biraq, qosıq awızdan-awızǵa tarap ketken¹» degen eske túsiriwleri de tastıyıqlap turadı.

Aytıstıń qashan bolıp, qashan jazılǵanlıǵı haqqında anıq maǵlıwmattıń joq ekenligi sıyaqlı, tap házirge deyin bul shıǵarmanı aytıs janrınıń mısahında tallaǵan birde-bir izertlew de joq. Shıǵarma barlıq izertlewlerde «qosıq» dep ulıwma atalınıp júripti.

Shıǵarmanıń xarakterı hám geypara maǵlıwmatlar bunıń aytıs ekenligin tolıq dálilleydi.

Shıǵarmada XX ásirge deyingi kópshilik aytıslarǵa tán ruwlıq sıpattıń ayırım belgileri saqlanıp otıradı. Aytıs ashamaylı-qıyat urıwındaǵı bir qızdıń burınnan birewge atastırılıp qoyılıwına qaramastan, eski feodallıq tártiplerdi buzıp, óz súygeni menen qashıp ketkenligi haqqındaǵı waqıyanı sóz etiwden baslansa kerek. «Buǵan ekinshi urıwdıń jigiti Máten qosıq shıǵaradı. Ayapbergen oǵan juwap qaytaradı³».

Ayapbergenniń juwabına qaraǵanda, Máten qızdıń basqa birew menen qashıp ketiwın Ayapbergenniń betine basıp, urıwınıń adamları «tuwrı joldan shashtı, kóp háddinen astı», dep onıń ústinen kúlmekshi bolǵan kórinedi. Biraq, Máten bul sózleri menen Ayapbergendi jeńip kete almaydı. Kerisinshe shıǵarma Ayapbergenniń jehisi menen ayaqlanadı. Ayapbergenniń pikirinshe, qızlardıń óz teńi menen ketiwi

¹ Аяпберген, Шығармалары. - Нөкис: ҚҚМБ.-1960.-6ў-бет.

² Жумамуратов Т. Шайырды көргенімде. // Аяпберген. Биринши май. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980.-212-бет.

³ Нурмухамедов М.К. Аяпберген Муўса улы. Аяпберген. Шығармалары. - Нөкис: ҚҚМБ.-1960.-18-бет.

bul ayıp emes, al onı ayıp dep otırğan Mátenniñ kózqarası urıwlıq jikleniwshilikten basqa hesh nársе emes:

*Jigit bolsañ jaman deme elatti,
Sen bilmeyseñ ádep penen uyatti,
Jamanlapsañ ashamaylı-qyatti,
Haslumız bir qaraqalpaq emes pe?*¹.

Sonlıqtan da shayır Mátenniñ bul shontıq shayırshılığınıń ústinen kúlip onı qattı sıǵa aladı:

*Búlgen elge búkir bala tabılıp,
Atqa erip hádhasıl yabı shabılıp,
Aspanıw-záminniń astı qapılıp,
Máten jurtuq shayır bolǵan emes pe?*².

Oǵan «Jurtqa til tiygizbe bolsañ bilimdar» deydi. Sonıń menen qatar, bul kemshilikler Mátenniñ jeke basınıń kemshiligi ekenin qattı eskertedi: «Men jaman demeymen seniń elińdi».

Kórip otırǵanıımızday, shıǵarmada shayırdıń qanday poziciyada ekenligi júdá ayqın. Ol hayal - qızlardıń huqıqın qorǵawshı ǵamxor adam sıpatında bolıw menen birge, el birliginiń tárepdarı. Aytısta shayırdı jeńiske eristirip turǵan da onıń usınday progressiv baǵıt-turǵanlıǵı.

Bul, sózsiz, A.Muwsaevtıń improvizaciya dástúrińiń joqarǵı basqıshı-aytıstı janrıńıń úlken sheberi ekenliginen derek beredi.

3. Ayapbergen Muwsa ulınıń shıǵarmalarında kórkemlik ózgeshelikleri, poetikalıq dúńyası

Ǵárezsizlik dáwirine deyingi qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde A.Muwsaev ómiri hám dóretiwshiligi jetkilikli dárejede izertlew obyektı bolǵanlıǵı anıq. A.Muwsaev dóretiwshiligi boyınsha kóbirek hám tereńirek izertlewler alıp bargan Q.Bayniyazovtıń pikirine qaraganda, A.Muwsaev dóretpeleriniń xalıq massasına taralıwında qıssaxanlar, qosıqshılar, baqsılar, jurawlar, qatıqulaq adamlar ayrıqsha xızmet atqaradı. Onıń shıǵarmaları xalıq jurshılarınıń turaqı

¹Аяпберген. Шығармалары.-Нөкис: ҚҚМБ.-1960.-60-бет.

²Аяпберген. Шығармалары.-Нөкис: ҚҚМБ.-1960.-60-бет.

repertuarlarına aylangan. Geypara qissaxanlar tiykarinan Ayapbergen shayirdin shigarmalarin atqariw menen sheklengen. Ásirese, Jumamurat Xojamurat uli-Zuwlaby Ayapbergennin sol waqıttaǵı «gazetası» bolǵan. Ol Ayapbergen qosıq jazıp pitkeriwden-aq yadlap alıp, xalıq arasında qissaxanlıq hawazı menen tinbay atqarıp júrgen. Bul «gazeta» arxivinde Ayapbergennin barlıq qoljazbaları saqlanıp turǵan¹.

Ayapbergen shigarmalarının awızsha taralıwının bir misalı sıpatında Q.Bayniyazov hám X.U'bbiniyazovlardın xalıq arasınan jazıp alǵan «Qudaybergen» dástanın keltirip ketiwdiń ózi jetkilikli. Dástan bul avtorlardın baspaǵa tayarlawında 1973-jılı «Ámiwdár'ya» jurnalının №2-sanında járiyalandı (sol jurnal, 119-123-betler).

A.Muwsaev shigarmalarının jazba túrde taralıwı XX ásirdeń 20-jıllarınan baslanadı. 1929-jılı A.I.Melkov, 1930-jılı S.E.Malov bassılıǵındaǵı ilimiy ekspediciyalar bunın ayqın dálili. Birinshi ekspediciyada Q.Ayımbetov tórt kún, ekinshi ekspediciyada T.Bekimbetov on bes kún dawamında Ayapbergen shayır menen sawbette bolıp, onnan kóp ǵana shigarmaların jazıp aladı. Olar jazıp alǵan shigarmalardıń ayırımları 1951-jılı N.A.Baskakovtıń Moskvada basıp shıǵarǵan «Karakalpakskiy yazık» miynetiniń I-tomında tillik materiallar sıpatında beriledi¹.

«Kólge qash» qosıǵı onın dáslepki jarıq kórgen shigarmalarının biri². Ayapbergen shayirdin shigarmaların jıynap, bastırıp shıǵarıw isleri 30-jıllardıń ekinshi yarımında jobalı hám júyeli túrde dawam ettirildi. 1954-1955-1956-1960-jılları shayirdin kóp qosıqları, ómiri hám shayırlıǵı jóninde biraz materiallar jazıp alındı³. 1941, 1956, 1960, 1980-jılları shayirdin shigarmaları óz aldına toplam bolıp tórt ret baspa kórdi. 1960 hám 1980-jıllardaǵı toplamları shayirdin bir qansha

¹ Байниязов К. Аяпберген Муўсаевтың шайырлық стилинин өзгешеликтери.- Нөкис: «Қарақалпақстан».-1992.-6-бет.

² Байниязов К. Аяпберген Муўсаевтың шайырлық стилинин өзгешеликтери.- Нөкис: «Қарақалпақстан».-1972.-6-7-бетлер.

³ Қараңыз: «Қызыл мұғалым» журналы, 1930. №1 (10).

⁴ Нурмухамедов М.К. Аяпберген Муўса улы.-Нөкис: «Қарақалпақстан».-1981.-4-бет.

tolıqtırılğan hám tekstologiyalıq jumıslar júrgizilip tayarlanılğan toplamlarınan esaplanadı.

Uhwma, bul jıllarda A.Muwsaevtıń shıǵarmaların jıynap, bastırıp shıǵarıw islerinde X.Axmetov, Q.Ayımbetov, T.Bekimbetov, A.Begimov, K.Ubaydullaev, S.E.Malov, Hamza Hákimzada, N.A.Baskakov, N.Dáwqaraev, O.Kojurov hám t.b lar úlken úleslerin qostı.

A.Muwsaev ómiri hám dóretiwshiligi boyınsha XX ásirdeń 30-jıllarınıń ekinshi yarımınan baslap jekke-jarım ilimiy pikirler de bildirile basladı. Máselen, Q.Sunyaev «Qaraqalpaq kórkem ádcbiyatı» («Sovetskoe kraevedenie».-№1.-1936.) maqalasında A.Muwsaevtıń dóretiwshiligin joqarı bahalap, onı kópshilik qaraqalpaq shayırlarınıń ustazı sıpatında tanısa, Q.Ayımbetov «Bunnan on jeti jil burın» («Qızıl Qaraqalpaqstan», 6-noyabr` 1946-jıl, №220 (4381)) maqalasında shayırdıń sheshenlik hám shayırlıq uqıbına ayırıqshı dıqqat awdarıp, onıń ádebiyatqa (shayırlıq jolǵa) on tórt jaslarında kelip kirgenligi haqqındaǵı maǵlıwmattı keltiredi.

A.Muwsaevtıń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında bir qansha tolıǵıraq maǵlıwmatlar N.Dáwqaraev, N.Japaqov, M.Nurmuxamedov, A.Karimov, Q.Maqsatov, Á.Nasrullaev, Q.Bayniyazovlardıń arnawlı maqalalarında, sonday-aq S.Axmetov, Q.Kamalov, J.Narimbetov, Á.Paxratdinovlardıń orta mektep hám joqarı oqıw orınlarınıń oqıwshı-talaba jasları ushın arnap jazılğan sabaqlıqlarında beriledi. Atap aytsaq, M.Nurmuxamedov óziniń 1959-1960-jılları járiyalanğan maqalalarında A.Muwsaev dóretiwshiligi boyınsha jańa maǵlıwmatlar járiyalasa. 1980-jılı Tashkenttegi «Fan» baspası tárepinen bastırıp shıǵarılğan «Ayapbergen Musa ulı - zachinatel` karakalpakskoy sovetskoy literaturı» miynetinde, sol miynettiń «Ayapbergen Muwsa ulı - qaraqalpaq sovet ádcbiyatınıń tiykarın salıwshı» (Nókis. «Qaraqalpaqstan», 1981) dep atalatuǵın qaraqalpaq tilindegi basılımda da, kórip otırǵanıımızday, shayırdı XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń baslawshısı sıpatında tanıwǵa umıtladı.

Bir jaǵınan qaraganda, bul pikirler kommunistlik ideologiya húkım súrip turǵan sovet dáwirinde A.Muwsaevtıń ómiri hám dóretiwshiligin qorǵap hám saqlap qalıw ushın hádden a

idealizaciyaalanıp aytilğan bahaday bolıp tuyladı. Sol ushın da ilimpaz Ayapbergen shayırdı «Oktyabr' revolyuciyasınıń jeńislerin, partiyanıń siyasatın hesh qanday tartınbastan qabıl aldı¹» dep bahalap, qaraqalpaq sovet ádebiyatınıń tiykarın salıwshı degen pikirlerin tartınbastan tastıyıqlawǵa umtuladı.

Haqıyqatına kelgende, A.Muwsaev qaraqalpaq sovet ádebiyatınıń emes, XX ásirdegi milliy jańa qaraqalpaq ádebiyatınıń tiykarın salıwshılardıń biri boldı. Shayır 20-jıllardıń aqırı 30-jıllardıń baslarında jańa zaman, jańa jámiyetlik dúzim, jańa húkimet hám onıń kósemleri haqqında qollap-quwatlap birli-jarım qosıqlar jazǵanı menen, bul shıǵarmalar onıń dóretiwshiliginiń tiykarǵı mazmunın quramadı. Ádebiyat tariyxshısı Q.Baynıyazovtıń durıs kórsetkenindey, ol jańa zaman ruwxında qanday qosıq, dástan dóretpesin, bul shıǵarmalardı «onıń tvorchestvosınıń eki dáwirin, eki etapın tutastıratuǵın geypara belgileri: shayırdıń jekke hawazı, original xarakteri, bayanlaw usılı, súwretlew quralları saqlanıp qaladı²», bılayınsha aytqanda, shayıır shıǵarmaları milliylik hám zamanagóylik sıpatlarınıń uyǵınlıǵı, kúshhiligi menen ajıralıp turdı. Bir sóz benen aytqanda, A.Musaevtıń kópshilik qosıqları folklorlıq hám realistik ádebiyattıń súwretlew usıllarınıń sintezi sıpatında dúnyaǵa keldi. A.Muwsaev óz dóretiwshiliginiń jańa etapında da usı dástúrlerge sadıq qalǵan shayıır boldı. Bul sıpat onıń qosıqlarındaǵı milliy ruwxtan kúshli anılasılıp turdı.

Durıs, A.Muwsaev dóretiwshiligin usı baǵıtta izertlew M.Nurmuxamedovtıń joqarıda atap ótken miynetlerinde de tiykarǵı ózekti quraydı.

Bulardan tısqarı S.Axmetovtıń «Qaraqalpaq sovet ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri» (Nókis: QQMB, 1961), Á.Paxratdinovtıń «XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı» (Nókis: «Bilim», 1996) miynetlerinde Ayapbergen Muwsaev dóretiwshiligi arnawlı baplar ajratılıp izertlenilgen. Bul miynetlerde S.Axmetov

¹Нурмухамедов М.К. Аяпберген Муўса улы-қарақалпақ совет әдебиятының тийкарын салыўшы.-Нөкис: «Қарақалпақстан».-1981.-4-бет.

²Байниязов Қ. Аяпберген Муўсаевтың шайырылық стилинің өзгешеликleri.-Нөкис: «Қарақалпақстан».-1972.-91-бет.

tárepinen A.Muwsaev dóretiwshiliginiń sovets dáwiri keńirek talqı islense, Á.Paxratdinov tárepinen onıń XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basında dóregen shıǵarmaları milliy ǵárezsizlik dáwiri ideologiyası kózqarasınan jańasha úyrenildi.

XX ásirdeń 60-70-jıllarında A.Muwsaev dóretiwshiligi monografiyalıq jobadaǵı arnawlı izertlewler obyektı bola basladı. Atap aytsaq, N.Japaqovtıń «Ayapbergen Muwsaevtıń tvorchestvosı» (Nókis, QQMB, 1964), Q.Bayniyazovtıń «Ayapbergen Muwsaevtıń shayırılıq stiliniń ózgeshelikleri» (Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1972) miynetleri usınday sıpattaǵı arnawlı ilimiy izertlewler.

Juwmaqlastırıp aytqanda, biz joqarıda atap ótken maqalalar menen arnawlı izertlewlerde A.Muwsaev eki dáwirde kórgen shayır sıpatında bahalanadı hám usı eki dáwirge tiyisli shıǵarmaları tallaw jasalanadı.

Duris, A.Muwsaev óz ómiriniń 40 jılǵa shamalas waqtın Keńes húkimetine deyingi dáwirde jasap, dóretiwshilik miynet etkeni menen. 20 jılǵa juwıq dóretiwshilik ómiri Keńes húkimeti ornataqan jámiyetlik dúzim tusına tuwra keldi.

Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınan belgili bolǵanınday, bul dáwirde Qaraqalpaqstanda hámme xalıq shayırları V.İ.Lenindi, Oktyabr revolyuciyasını, elde ornaǵan proletar húkimetin maqtadı. Bul siyasattı qollap-quwatladı. Sebebi, bol shevikler elge revolyuciyanı úgitlewde, baslawda, jańa húkimetti elde ornatar da, elge, xalqqa húkimet ózlerińizdiki, hákimlikti ózlerińiz júrgizesiz, óz táǵdirinińizdi ózlerińiz sheshesiz dep wáde qılǵan edi. Soń proletar húkimeti xalıqqa bergen bul wádesin orınalamadı. Barlıq xalıq shayırları ózleri qollap-quwatlaǵan húkimetinen aldandı. Ayapbergen keńes húkimetine qansha xızmet qılsa da, qansha ol húkimettiń ideologiyalıq siyasatın úgitińisiatlasa da bári bir omı quwdaladı. Eń aqırında ol húkimetten qashıp qutıldı. Bul qayǵılı waqıya 20-jıllarda Qaraqalpaqstanda bir ǵana Ayapbergen Muwsaevtıń basında emes, hámme xalıq shayırlarınıń basına túsken mussallat boldı.

Haqıyqıy kórkem sóz ustasınıń ómirboyma barlıq niyeti, barlıq maqseti eline, xalqına milliy mádeniyat tarawında xızmet etiw edi. Ol revolyuciyaǵa deyin de, revolyuciyaǵan keyin de bul niyetin orınladı. Biraq, Sovetlik dáwirde óz húkimetiniń waqıtsha jalǵan siyasatınan

aldanğanlıgım bildi. Sonın ushın da Ayapbergen Muwsa ulınıń barlıq dóretiwshilik ómiri el, xalıqqa haqıyqıy dóretiwshilik miynet penen xızmet etiwdiń ájayıp úlgisi dep belgileymiz.

Ayapbergen Muwsa ulınıń ósip jetisken tvorchestvolıq talantınıń tiykarǵı mektebi XIX ásirdiń aqırı XX ásirdiń basındaǵı qaraqalpaqlardaǵı oyanıw dáwiri mádeniyatınıń qúdiretililigi edi. Ol bul dáwirde jasaǵan xalqın, onıń tariyxın, mádeniyatın janınday qádirleytuǵın edi. Sonın ushın da Ayapbergen shayıw shıǵarmalarında óz zamanı mádeniyatınıń dástúri, kórinisleri keń kólemde kórinetuǵınlıǵı tábiyiy zańlı qubılıs bolıp qaldı.

Bul gáplerimizdiń dálili etip, onıń kóp sanlı tárip qosıqlarınan mısallar keltireyik: Máselen «Tárip» qosıǵı. Bul shıǵarma burınǵı baspalarında «Qaraqalpaqta» dep atalatuǵın edi. Soń 1960-jılǵı shayırdıń shıǵarmaları tiykarında alındı dep, onı «Tárip» dep atap kórsetti. Qosıqtıń atı tiykarında tárip emes, al, «Qaraqalpaqtada» bolıwı kerek, qosıq poeziyanıń tárip túrinde jazılǵan. Buǵan básekilesip aytısıwdıń keregi de joq.

Shayıw bul shıǵarmasında óz xalqınıń paytaq-paytaq bolıp bólinip jatqan elleri, sharwaları kóship-qonıp, biye sawıp qatar qulın baylap atrǵan dástúrlerin, belli-belli jigitlerden adam ertip, at shawıp, qus salıp, tazı júgirtken belgili begleriniń barlıǵın, Rustem haybatlı jigitleriniń, qıya qaslı, iyinlerin órim-órim shashları japqan perizatları, Mır Áliysheer Nawayıǵa taqabbil shayırlarınıń barlıǵı táriyiplenedi. Óz eliniń dástúrlerin, sán-saltanatın jırlaydı. Bunda el birliǵi, dostlıq, tatıwlıq eldiń elligine jarasıqlı ekenligi, óz xalqınıń, qaraqalpaqlardıń, qanday xalıq ekenlikleri basqa xalıqlar aldında maqtanısh etiledi.

Qosıqtıń hár bir qatarında shayırdáǵı milliy sezim hám patriotizm ideyaları jańlap esitiledi. Bul gápimizdi dálillew ushın qosıqtan bir neshshe juwmaq mısallar keltireyik:

*Arjaq-berjaq bolıp eki san bolǵan,
Bólim-bólim eller Qaraqalpaqtadı,
Ǵarqıldasıp úyrek ushıp, ǵaz qonǵan,
Aydın-aydın kóller Qaraqalpaqtadı.*

*Sharwaları kóship ataw jaylağan,
Biye sawıp, qatar qulın baylağan,
Qulan-kiyikleri sekirip oynağan,
Qıya-qıya shóller Qaraqalpaqtadı.*

*Begleri bar tawdan atın sekirtken,
Joldas etken belli-belli jigitten,
At sharwıp, qus salıp, tazı yugirtken,
Ulli-ulli begler Qaraqalpaqtadı.*

*Danışmand, xosh sózli, fahim-idirikli,
Urısta bir ózi muńǵa derekli,
Goruǵlı haybatlı, Rustem yurekli,
Belli-belli jigit Qaraqalpaqtadı.*

*Qızları bar qıya-qıya qasları,
Yynin jabar órim-órim shashları,
Shushbawında gáwhár altın tustarı,
Húr perizat qızlar Qaraqalpaqtadı.*

*Ǵárip aytar ótti neshshe jáhánger,
Hárkim elnn jaman demes jaqsı der,
Mir Áliysher, Jiyrenshege taqabbil,
Ataqlı shayırlar Qaraqalpaqtadı.*

Bunda el-xalıqqa degen qansha muhabbat jatır, sheksiz adamgershilikli tuyǵı bar. Bunı Ayapbergen shayır ózi jazıp, ózi xalqına qıssa qılıp oqıp beredi. Ol adamlar menen bul oy-pikirin, ortaqlasadı. Bul shayırdıń tuwılǵan, elge-xalıqqa muhabbatı tek shayırdıń ǵana muhabbatı emes, bul barlıq qaraqalpaqlardaǵı óz eline, óz xalqına, onıń sán-saltanatına, úrp-ádetine, jerine, tábiyatına bolǵan sheksiz sulıw mehir-muhabbatı. Sonıń ushın shayır óz shıǵarmasında el-xalqınń kewilindegi oy-pikirlerin qosıqqa salıp jırlaydı. Bul eldiń elligin, xalıqtıń birligin de kórsetetuǵın belgilerden bolıp esaplanadı. Ayapbergen shayırdıń ullılıǵı da onıń óz poeziyası arqalı xalıq kewilindegi hádiyselcerdi anıq naqma-naq ayta biliwinde. Shınında da,

shayır jazdı ma, demek, ol tek jazılğan qosıq bolıp qalmastan, ol adamlar kóz aldında kim tárepinen bolsa da oqıladı. Kim tárepinen bolsa da jırlanadı. Solay etip, ol pútkil xalıqtıń mádeniy mülkine aylanıp qaladı. Sol sebepten de biz Ayapbergen shayırdıń bul XX ásirdeń basındaǵı jazılğan qosıǵın búgin XX ásirdeń aqırına kelsek te óz waqtında xalıq arızıw-ármanın jırlaǵan qunlı poeziya retinde úyrenemiz. Bizdi hesh kim onı oqıwǵa, yadlawǵa, úyreniwge májbúrlemeydi. Biz ózimiz onı ásirdeń basındaǵı jazılğan ádebiyat tariyxımızdın bólinbes bir bólegi, xalqımızdın eń jaqsı ideallarınan dóregen mádeniy baylıǵımız retinde kórip, oqıp úyrenemiz.

Poeziyanıń qunlılıǵı da sonda, meyli, jazılǵanına qansha jıllar, neshshe ásirler bolıp ótpesin, meyli, xalıqlar tariyxında qanday jámiyetlik jaǵdaylar orınamasın, meyli, ádebiyatqa, mádeniyatqa qanday talaplar qoyılmasın, xalıq kewlindegi arızıw-ármanın, maqset-tilegin jırlaǵan, xalıq kewillerine máńgi mór bolıp basılıp, jazılıp qalǵan úlken bir tariyxıy esteliktey bolıp qalǵan qosıq, ol óziniń máńgi qunlılıǵın joǵaltpaydı. Xalıq mádeniyatı tariyxınan túsip qalmaydı. Qayta neshshe jıllar, neshshe ásirler ótken sayın, xalıq kewillerinde jańǵıradı. Onı oqıǵan sayın oqıǵın, tıńlaǵan sayın tıńlaǵın keledi. Mine, shayır dóretken jaqsı shıǵarmalar, xalıq qollanǵan mádeniy miyrastıń ullılıǵı usında boladı. Bunday dóretpelerdi *xalıq mehir-muhabbatınıń nuri menen dóregen dóretpeler* dep ataymız. Ayapbergen shayırdıń ullılıǵı da, qosıqtıń qunlılıǵı da usında.

Táriyp qosıqlardıń qúdiretliligi onda biraz erkinlik hám fantaziya húkim súredi. Biraq, fantaziya hádden tısqarı fantastikadan awlaq. Onda qıyalıy kórinisler menen dálilik bir-biri menen mas keledi. Máselen, adam árman etedi, ármanlar adamdı úlken qıyallarǵa alıp ushtıradı. Adam qansha qıyallarǵa berilse de, ol, qıyallarǵa jetiw múmkin emesligine túsinedi. Demek, adam ózi awır qıyalların talqılap kórip, onı anıq dálilikke jeńdiredi. Biraq, qanday bolsa da adam kewilinde tolıp atırǵan erkin oylar, erkin qıyallar, hár túrli árman bar ekenligi, adam dúnyada ármanlar menen qıyallar menen jasamasa, jasay almaytuǵınlıǵı kórinedi. Usı oyın, usı fantaziyanı Ayapbergen shayır qosıqqa saladı.

Máselen, Ayapbergenniń «Qayda» qosıǵınan mısallar keltireyik:
*Kewlim aytar jurı sorasam, hıy bolsam,
Maǵan óytip boysınǵanday el qayda,
Qarun kibi jurıtan ozǵan bay bolsam,
Altın, gumis, dúnya menen mal qayda?*

*Jurıtan ozǵan shayır bolsam men ózim,
Mın-mınnan keltirsem hár awız sózim,
Sáyir eisem jáhándı, dúnyanın júzin,
Kewlim tiler, baratuǵın hal qayda?*

*Qustay qanat qaǵıp, uspanǵa ushsam,
Jer juzine túsip gózzallar qushsam,
Kese alısıp, shay ornına pal ishsem,
Sıw tabılmas, endi bizge pal qayda?*

Mine, adamdaǵı árman, fantaziya. Ol qanday qıyallarıǵa beriledi. Qanday mashqalalardı árman etedi.

Shayırdıń danalıǵı sonda, ol adamnıń hesh bir nársese kóre almaytuǵın erkin dúnyasını sóyletedi. Kórkem ádebiyattıń basqa pánlerden de ayırması usında. Kórkem ádebiyat adamnıń ishki dúnyasını ashadı. Onıń menen sóylesedi. Onıń menen sırlasadı. Qullası, adam organizminiń texnikalıq pánlerdi qollanıwǵa bolmaytuǵın oy-sanasına, qıyalına kórkem ádebiyat kirip baradı.

Shayırdıń bul «Qayda» atlı táriypilik shıǵarması tek, qıyaldan, qıyal menen dálliktiń birigiwinen ǵana jasalıp qoymadan, ómirdi talqılawǵa beyimlik, keleshekti boljawǵa da kóp orın berilgen. Bári bir bularda da qıyal, ármanlar húkimlik súredi.

Máselen:

*Doslardıń kóp bolar dáwletin bolsa,
Jamanın jasırıp jaqsındı jaysa,
Bir kúni dáwletin basınnan taysa,
Qol ushın bergendey janajan qayda?*

*Jaman shuldur jolın tawıp jurmese,
Miyman kútip, kisige nan bermese,*

*Sóz sóylese, syezdiń parqın bilmese,
Bunday jaman ludanlarǵa san qayda?*

*Jigit at kótermes, miyman sıylamay,
Sóz sóyleme istiń parqın oylamay,
Mańlaydan ter tógip, janın qıynamay,
Miynet shekpey tabılǵanday nan qayda?*

*Aqıl kerek, sóz mánisin bilmege,
Rahbar kerek, tuwrı joldan júrmege,
Bay, jarlını bir kóz benen kórmege,
Ǵáriyip aytar, ádálattı xan qayda? -
dep kórsetedi.*

Mine, shayırdǵı adam ómirin súwretlew usılı. Bunda ushqr qıyal da bar, bunda árman da bar, bunda keleshek ómirdi talqılaw da bar, bunda adamlar menen pikirlesiw de bar.

Usı tárip bunnan burınǵı «Qaraqalpaqtadı» degen shıǵarmasınıń dawamı sıpatında kórinedi. Sebebi, «Qaraqalpaqtadı» degen shıǵarmada keń paytaqlı jerdegi erkin xalıqtıń ómiri berilse, «Qayda» qosıǵında bul erkin ómir qushaǵındaǵı jasaǵan hár bir insanıń árman, qıyalları jırlanǵanday bolıp kórinedi.

Ayapbergen shayırdıń jáne bir tárip qosıǵı «Yaranıar» dep ataladı. Bunda qıyalpaz jigitlerdiń táripi jırlanadı. Qutlımurat degen jigit hayalı turıp Sorkól degen jerde bir sulıw qızdıń xabarın esitip, onı hayalıqqa almaqshı bolıp, sol qızdıń awılına atlanıp ketedi. Bunnan úyinde hayalı xabarsız qaladı. Qutlımurat Sorkólge jetip, qızdıń úyin sorap júrip, onı menen suw boyında ushırasıp, ol tiyermen, bul alıp qasharman bolıp wádeni bir jerge qoyadı. Qutlımurat qızdı tańnıń aldında alıp qashıwǵa wáde beredi. Anıq másele pisip jetkende, Qutlımurat bul isti hayalına aytpaǵanlıǵı yadına túsip, qorqıp, wádelesken kúni barmay qaladı. Qız biyshara wáde boyınsha túni menen Qutlımuratı kútip, kelmeğennen soń úyine qaytadı. Qutlımurat ta bul qızdı úyine aparıwdan qorqıp úyine qaytadı. Úyine kelse, hayalı kúyewiniń qız alıp keliwge ketkenin esitip, qurıǵa minip otırǵanlıǵınıń ústine keledi. Úyge kiriwden,

hayalı Qutlimuratın jaǵasınan uslap ól dep sabaydı. Shayır shıǵarmada bul psixologiyalıq payıtlardı júdá qızıq beredi.

Máselen:

*Qutlimurat bir kún Sorkólden ketip,
Ilǵal etip bardı úyine jetip,
Barǵanda qatını jaǵadan tutıp,
Mákkem jaǵasınan aldı, yaranlar.*

*Tutıp jaǵasınan qatın sózledi,
Shappat penen, mine, saǵan qız dedi,
Halıńdı bil, qızdan úmit úz dedi,
Xosh bolǵay dep qullıq qıldı, yaranlar.*

*Sógip, sózlep shappat urdı Sayatxan,
Gosh jigitiń isi pittı tayaqtan,
Bul bálege ushıradım dep qayaqtan,
Diyip zar yıǵlayıp turdı, yaranlar.*

*Qız alamısań endi meniń ústime,
Qaraymısań óziń bálent-pástińe,
Netsem bolur seniń qılǵan qastıńa,
Diyip anı jerge urdı, yaranlar.*

*Qutlimurat nalıs etip baqırdı,
Qaydasañ, Qurban, kel, dep shaqırdı,
Ayırıp alsañshı mına kápirdi,
Degen halda Qurban keldi, yaranlar.*

*Qurban turıp Sayatxanǵa sózledi,
Bir esaptan eki kózin oy dedi,
Bir saparǵa tilek ettik, qoy, dedi,
Seniń ushın qoydım, dedi, yaranlar.*

*Hár iske alladan bolurlar sebep,
Jigítke kerekdur ilim bilán ádep,
Qutlimurat qatınınan tayaq jep,
Ayaǵına basın urdı, yaranlar,-
dep jazadı.*

Tárip qosıqları kóp jaǵdaylarda qıssaxanlardıń repertuarlarınan keń orın alatuǵın qosıqlar. Sol sebepli Ayapbergen bul qosıqtı arnawlı dóretken bolıwı kerek. Sebebi, elde geyde-geyde hayalı turıp, qız alıp qashıw usaǵan ersi háreketler ushırasıp turadı. Ayırım adamlar tárepinen turmısta júz beretuǵın usınday hádiyselerdi el-xalıq aldında áshkáralap adamlarǵa aytıp júriwdi maqul tapqan bolıwı kerek. Ásirese, bunday yumor-satirahıq qızıq waqıyalardı jazǵan qosıqlar qıssaxanlar tárepinen elde qızgın oqılatuǵın qubılıs. Shıǵarmanıń tiykargı maqseti - eldi ádep-ikramlılıqqa shaqırıw. Qosıq ótkir yumor-satirahıq sıpat iyeleydi.

Ayapbergen shayır XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basındaǵı ádebiyattıń dástúri menen jasaǵan hám tárbiyalanǵan shayır. Sol sebepli bul dáwirdeǵı ádebiyatta, mádeniyatta úlken dástúr bolǵan táriplik shıǵarmalardıń sheberi. Onıń jáne bir úlken táriplik shıǵarmalarınıń biri - «Molla Amanqul» hám «Amanqul» shıǵarmaları bolıp esaplanadı. «Molla Amanqul» shıǵarmasında qaraqalpaqlardaǵı úlken dástúrdeń biri ayta, toyda ilaq oynawǵa, bayraqqa at jiberiwge at saqlaw, ol ushın elden, xalıqtan hasıl júyrik atlar saylap alıw dástúrleri táriplenedi. Bul qosıqta sonday máseleler menen mashqı qılatuǵın «Molla Amanqul» degen adam táriplenedi. Shayırdeń táriptе kórsetiwinshe, ol bayraqqa at jiberetuǵın, ilaqqa at shabatıuǵın adam boladı. Onıń Aqjal at degen atı óledi. Ol bunnan keyin qapa bolıp, óziniń Aqjal atında y izlep Shahsánem-Ǵaripke, Aqsha, Tekshe degen áwlielerge ziyarat qıladı. Ózine jaqsı at izleydi. Mádemın xan top atqan «xantóbesine» baradı. Xorezmniń otız eki qalasın aralaydı. Dáwlet`yar shámsisinen suw ishedı. Kesarqashqa, Zakar`ya payǵambardeń maqbarasına baradı. Onnan Íran, Turanǵa, Andıjan, Marǵulan, Kurdi, Ajardı aralaydı. Qızıl bashtıń xanı Shahu Muzapparǵa sálemge baradı. Sol qızıl bashtıń elinen óziniń burınǵı shubar atında y at tawıp Xorezmge qaytadı. Amanqul sóytip maqset-muradına jetedi.

Mine, qaraqalpaqlardıń jaqsı atqa usınday ishqipazlıǵınıń, ulıwma, at oyını hónerine súyispenshiliginiń táripi. Bunda shayır ayırım waqıtlarda xalıq dástúrińin de júdá awırǵa túsetuǵınlıǵın da kórsetedi. «Amanqul» táripinde de «Molla Amanqul» tárepinen usap

qaraqalpaqlarda at uslap, at taplap, ılaq shawıp úyrengen qaraqalpaq adamınıń atsız júre almaytuǵınlıǵı haqqında gáp aytadı. Bulardan basqa Ayapbergen shayırdıń hayal-qızlarǵa arnalǵan kóp táriplik shıǵarmaları bar. Máselen: «Maqsunjan qız», «Shul qızdın», «Mazlum janan», «Mastana», «Keldi» hám t.b. lar.

Ayapbergen shayır shıǵarmaların kóp bólimi óz zamanlasları menen bir ideyada, bir baǵıtta, bir ádebiy dástúrge sadıq ekenligi menen ayrılıp turadı. Sol sebepli onıń kóp shıǵarmaları yumor-satiralıq qosıqlardan ibarat. Onda satira ulıwma xalıqlıq kózqarastan qarap gáp etiledi. Máselen, Ayapbergenniń «Taymasbek» degen bir qosıǵı bar. Onda eldegi bar biraz ersilew eski dástúrlerdin ústinen küledi. Qıyat urıwınan Taymasbek degen jigit óz súygen qızın almaqshı boladı. Biraq, Qonıratın jigitleri qızdı Taymasbekke bergisi kelmeydi. Sebebi, Taymasbek júdá jarlı jigit boladı. Usı máseleńin ústinde eki urıwdın arasında daw-jánjel baslanıp, izi úlken tóbeleske aylanadı. Bunı tóbelessiz-aq sheshiw ushın elde adamlar ruxanıylarǵa ótinish etedi. Olar da dawdı ádil sheshpeytuǵın boladı. Sol sebepli Taymasbek úlken tóbeleste qıyattın jigitleriniń járdeminde jeńip, óz súygen qızına úylenedi.

Usı waqıyanı shayır jazadı. Qosıqqa saladı. Shayırdın bayan etiwı boyınsha ol jeńgen táreptin de, jeńilgen táreptin de tárepdarı emes. Bul bolǵan waqıyanın eldin elligine ersi, uyat is bolǵanlıǵın bayanlaydı. Qullası, shayır eldin birliǵın qorǵaǵısı keledi. Bunday ersi islerdin qaytıp elde bolmawın tileydi. Ol úlken adamgershilikli pikir júritedi.

«Qátquda» degen qosıǵında biy, baylarǵa jaranıp, jaǵumpazlanıp, eplep-seplep elge kátquda bolǵan Shımbettiń ústinen küledi. Shayırdın aytıwı boyınsha, ol qansha zánigige shirens de, murtın tawlasa da, elge kátquda bolı almaydı. Sebebi, onıń kewilinde el, xalıq joq. Ol tek ózi bolǵandı ǵana jaqsı kóredi. Adam ústinen húkimlik súriw-onıń bas muradı boladı. Sonıń ushın shayır tárepnen Shımbettegi barlıq ersilikler ashshı kúlkige almadı. Jánc de Ayapbergenniń «Kólge qash», «Kólge qash, Qaljan, kólge qash», «Suwshı bala», «Sáwdegerdin sıylıǵı», «Senin», «Ishqıpaz» hám t.b kóp ǵana yumor-satiralıq shıǵarmaları bar.

Shayırdın «Kólge qash» qosıǵı tuwralı avtordın 1960-jılǵı toplamın haspaǵa tayarlangan variantında mınaday túsini káppler berilgen: «Bul qosıqtı shayır óziniń jorası Maqumqulıǵa arnaǵan. Onıń yawmıt shabadı degen xabardı shala-pula esitip, kólge qash dep úy-ishin páteńge keltirip atırǵan háreketin kórip, óziniń jorasın hám sol arqalı qorqaq adamlardı kúlkige aladı. Waqıya túrkimen baspashılarınıń shapqan jıllarına tuwra keledi»¹ «Kólge qash, Qaljan, kólge qash» qosıǵı da tap «Kólge qash» qosıǵınıń ekinshi variantı. Bunda da yawmıt kiyatır degen xabardı esite sala awıl-elge dábbebe salatuǵın adamlar ústinen kúledi.

Máselen:

*Bir shoq atlı beri qarap ótipti,
Eldiń aldı Bozatawǵa jetipti,
Baylepesiń Qansultwı ketipti,
Kólge qash, Qaljan, kólge qash?*

*Hár kimse kónline kelgenin eter,
Bunıday zamanda ármanlı keter,
Sizlerdiń jamalıń qızlardan beter,
Kólge qash, Qaljan, kólge qash?!*

*Pándim alsań, tezirek kólge ketegór,
Adam barmas bir atawǵa ótegór,
Ajar bir ol turǵan qurı sategór,
Kólge qash, Qaljan, kólge qash?!-
dep jazadı.*

Bunda, álbette, eki túrli másele ústinen kúliw bar: Birinshisi, qarap júrip elde sumxabar tabatuǵın oysız adamlar ústinen kúledi. Ekinshisi, eger elge jaw shawıp musallat tússe, oǵan qaharmanlarsha qarsı tura almay, qara bası qashıp qutulıwdıń jolların oylaytuǵın, elde sanı barda sapası joq qorqaq adamlar ústinen kúledi. Shayır bul adamlar arasındǵı eki qubılıs ta el-xalıqqa payda bermeytuǵın báleler okenligin adamlarǵa bildiredi. Shayır xalıqtıń úlken wákili sıpatında bul

¹ Аляберген Мұса улы. Шығармалары. -Нөкис: ҚКМБ. 1960.-131-бет.

máselelerdi adamlar kowiline qayta-qayta salıp turadı. «Suwshı bala» degen qosıǵı da shayırdıń júdá qızıq yumor qosıǵı bolıp tabıladı. Bunda Sultamurat, Tórebay, Allamurat, degen jigitler Sorkólge kelip shıǵır qurıp tarı egedi. Tarısı júdá pitik boladı. Bular etken islerine kewilleri tolıp, olar óz-ara gezeklesip tarıstı baǵadı. Suwshı bala tutıwdı oylasadı. Awılma-awıl izlep júrip bir suwshı bala tabadı. Suwshı balanı zordan jalınıp alıp keledi. Bala óz nan, taqanı menen keledi. Kelgennen keyin oǵan tamaq beriwdiń ornına qayta jalınıp alıp kelgen balanıń azıqların jep qoyadı. Bala ashtan-ash bes-altı kún júrgennen keyin, haqısına qaramay qashıp ketedi. Adamlardıń zalımlıqların shayır bılay beredi:

*Bıylǵı jil arpa kópti,
Ol balaǵa salıp epti,
Azıq sógin ózi jepti,
Bala julap júrgen eken.
Eki mezgil berip jarma,
Óler boldı suwshı bala,
Jurt toqshılıq, peyli tar ma?,
Shunday qısım etken eken.*

*Bes-altı kún shıdap baqtı,
Ólshep herdi bılamıqtı.
Bir kúnleri qashıp shıqtı,
Bala qashıp ketken eken,-
dep kórsetedi.*

Bul bala shıdamay ketkennen sonı Sultamuratlar biraz qıynshılıqlarǵa ushırıp, jáne bir suwshı bala zordan izlep tabadı. Biraq, zulımınń atı zulım, olar bul balaǵa da qattı azap berip, nan-tamaq bermegenlikten ekinshi bala da qashıp ketedi. Shıǵırdıń basında qara basları qaladı. Mine, usınday miyrimisiz, ash kóz adamlardıń eldegi ersi háreketlerin kelemeshlew - shayır dóretpeleriniń tiykarǵı baǵıt-baǵdarı bolıp tabıladı. Bunday haqıyqatlıqlardı jırlaw, ulıwma, XIX ásirdir. aqırı XX ásirdeń basındaǵı qaraqalpaq demokratik ádebiyattıń tiykarǵı wazıypalarınan boldı.

Ayapbergen Muwsa ulınıń bul ásirdegi taǵı bir ayırıqshalıǵı - ol qırq jılǵa shamalas ádebiyat tariyxında qansha dóretiwshilik jaqtan jemisli miynet etken bolsa, qıssaxanlıqta da sonsha tabıslı miynet etti. Ol óziniń jazǵan shıǵarmaların, basqa da xalıq mádeniyatın qıssaxanlıq mektep arqalı elge keń tarattı, keń úgitledi, keń násiyatladı. Sol sebepli ol haqıyqıy óz zamanınıń xalıq shayırı hám óz zamanınıń ataqlı qıssaxanı boldı.

Ayapbergeniń qıssaxanlıq óneri xaqında belgili folklorist professor Q.Ayımbetov bılay dep jazadı: «Ayapbergen xalıq aldında qosıq, qıssa oqıwın jaslayınan-aq baslaǵan. El gezip qosıq aytıw, úlken toylarda, kelinshek túsken jerlerde bet ashar qosıqların aytıw, qıssa oqıp, toy atqarıw - onıń kásibi bolǵan. Ayapbergenge uzaq jerlerden at jiberip, shaqırtıp alıp, toylarda qıssa oqıtqan. Bir toydan soń ekinshi toylardı atqarıp, Ayapbergenge kóp waqıtlarǵa shekem úyine keliwge múmkinshilik bolmaydı eken.

...Ol dáslep qıssa oqıwdı kásip qıladı. Qıssa oqıwdı kásip qılǵanı sonshelli «Sanawber», «Ziynel árep», «Húrli zapıran» qıssaların kóp zamanlar oqıw arqalı yad bolıp qaladı. Qıssanıń ishın ashpay, onıń sırtına qarap, qolına kese alıp, kese menen betin jelpip, qıssanıń basınan baslap ayaǵına deyin yadınan aytadı eken»¹-dep jazadı.

Qıssaxanlıq, onı jetilistiriw, ádebiyatta xalıq kórkem ónerinde xalıqqa qıssaxanlıq penen xızmet etiw - Ayapbergen zamanınıń talabı boldı. Sonlıqtan da shayır xalqınıń zárúrliginen kelip shıǵa otırıp shayırsılıq penen birge qıssaxansılıqtı da atqaradı. Ol xalıq talap etken qosıqtı, qıssanı oqıdı. Xalıq talap etken shıǵarmanı shıǵardı, jazdı. Solay etip, ol óz zamanınıń xalıq qıssaxanı, óz zamanınıń xalıq shayırı dárejesinde jámiyette xalıq kewilinen bekkem orın aldı. Sol ushın ol da qaraqalpaq ádebiyatı tariyxına belgili shayır hám qıssaxan bolıp kirdi.

4. Shayır poeziyasında folklorlıq hám xalıq shayırları dásturi

XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basındaǵı xalıq shayırlarınıń kóbisi dástan janrına qol urdı. Dástan jazıw xalıq shayıriman degen hár bir sóz

¹ Айымбетов.Қ. «Халық даналығы». -Нокис: «Қарақалпақстан», 1968.-211-212-беттер.

sheberiniñ bas wazıypası boldı. Sebebi, oyanıw dáwiri hár bir rawajlangan milliettiñ ruwxıy hám mádeniy rawajlanıwı dástan janrı arqalı kórinetuǵına túsingei edi. Al, ózleri basqa xalıqlardıñ úlken epikalıq shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdarıw sebepli dástanlıq shıǵarma dóretiwdiñ baslı maqset hám usılların úyrenip jetisti. Sof sebepli hár bir xalıq shayırmán degen talant iyesi óz mádeniyatın da dástan janrın dóretip beriw menen úlken dóretiwshilik jóneliske úles qosatuǵınlıǵın túsiniw jstisti. Ádebiyattaǵı usı dástúr hám wazıypanı óz xalqı aldında orınlaw ushın Ayapbergen shayır da dástan janrına qol urdı. Ol shayırdıñ «Qudaybergen» dástanı boldı. Bul dástannan úzindi birinshi mártebe 1960-jılǵı baspasında daǵazalandı. 1960-jılǵı Ayapbergen shayırdıñ shıǵarmaların baspaǵa tayarlawshılar usı dástan haqqında minaday dep eskertken: «Ayapbergen «Qudaybergen» degen dástan jazǵan. Biraq ta, ol dástan xat júzinde qalmaǵanlıqtan, tolıq emes. Xalıq awzında qalǵanın ǵana toplamǵa jiberip atırımız»² - dep kórsetedi. Demek, bul dástannan úzindi járiyalawshılardıñ bergen maǵlıwmatına qaraǵanda, Ayapbergenniñ jazǵan dástanı el, xalıqqa da tarǵan. Sebebi, avtorlar dástannıñ «Xalıq awzında qalǵanın ǵana toplamǵa jiberip otırımız. Dástannan párshele qalǵan bolsa, álbette dástan jaman dástan bolmasa kerek. Dástan shama menen 1905-1908-jıllar da jazılǵan» dep³ – eskertedi.

Házirgi kitaptaǵı daǵazalangan úzindi boyınsha shayırdıñ «Qudaybergen» dástanı XX ásirdeñ baslarındaǵı jazba dástanlarǵa kiredi. Bul sol dáwirdegi milliy ádebiyattıñ úlken jetiskenligin kórsetedi. Ekinshiden, barlıq qurılıs boyınsha dástúriy xalıq dástanları úlgisinde jazılǵanlıǵı kórinip turadı. Bul gápimizdiñ dáli retinde bar úzindiden kishkene misalda keltireyik: «Qıyat átirapında bir qız bar edi. Ol qıznıñ húsli jamalını bayan etsek: Qara kózli, shiyrin sózli, qáddinde dalı, lábinde palı, ǵawhar perisine megezegen qáddiniñ dalı, shunıñday nazı kánalına kelgen qız edi. Ol qızǵa Qudaybergen maqsım degen ashqı-mashquw bolıp qatnasıp yura berdilar. Bir kúni mal bergen yarı alıp ketip Qudaybergen xabarsız qaldı. Bir molla jorası yarınñ

² Аяпберген Мұйса улы. Шығармалары. - Ітоқис: КҚМБ. 1960, -187-188-бетлер.

³ Аяпберген Мұйса улы. Шығармалары. - Ітоқис: КҚМБ. 1960, -187-бет.

ketkenligin eshittircyin dep ayttı. Qudaybergen Maqsım yarımın ketkenligin eshitip «Menin o ne barım, o ne yoqım» deyip kishi bilán sózlashmay, bağrını suwıq yerge qoyıp yatmaq bilán boldılar. Bir molla jorası kelip: «Áy, maqsım, yatmağın, turğıl, ashıqlıq seniñ bir bashına kelgendur» dedi. Mine, Ayapbergen jaña dástanınıñ jasalıw stili.

Biz házir dástanınıñ ideyalıq mazmunı, ondağı xarakter, konflikt, bas qaharmanlar haqqında gáp ete almaymız. Sebebi, biziñ qolımızda pütün dástan joq. Biraq, xalıqta, Ayapbergen XX ásiridin basında dástan jazıp edi, degen gáptin barınıñ ózi áhmiyetli. Sebebi, Ayapbergen shayırdın barlıq dóretpeleri bizge kelip jetken joq.

Bul jerde jáne bir áhmiyetli másele bar. Biz XIX ásiridin aqırı XX ásiridin basındağı qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıñ waqtın oyanıw dáwiri dep ataymız. Solay etip, bul dáwirdin basqa ádebiy, mádeniy dástúrlerden ózgesheligin kóremiz. Biz usı máselede jáne bir áhmiyetli ózgeshelik kóremiz. Ol da bolsa, XX ásir oyanıw dáwiriniñ mádeniyatı basqa túrkiy xalıqlar yamasa arab, farsı xalıqlarınıñ dástanların qaraqalpaq tiline awdarıw menen birge qaraqalpaqlardıñ ózleriniñ ómir turmısınan alıp milliy jazba dástanlıq shıǵarmalar jazıwǵa qol urǵanlıǵınıñ da gúwası bolamız. Máselen, Ayapbergen shayırdın «Qudaybergen» dástanında usı másele bar. Házir bar úzindi de bastanaq jergilikli jer, ruw, territoriyalıq jasaw, hákimlik xarakterler gáp bola baslaydı. Mısalı, Qudaybergenniñ alayın dep júrgen qızın mal bergen adamı alıp ketip qaladı. Sondağı Qudaybergenniñ onıñ izlep shıqqandağı jerinen misal keltireyik: «Qudaybergen maqsım el, xalqı menen xoshlasıp, Qonırat tárepinen baratır edi. Qıyat biyleri aldınan shıǵıp: -Áy, Maqsımjan, qayda baratırsañ? - dedi. Maqsım yarımın ketkenligin bularǵa bayan etip: «yarımdı izlep haratırman» dedi.

Qıyat biyleri ayttı: - Áy, Maqsımjan bul sapardan qayt endi - dedi.

Arjaq-berjaq degen eki yurt bolar,

Bolis, aqsaqalı yaman gurt bolar,

Bosqa qaytsañ, dárt ústine dárt bolar,

Maqsımjanım, bul sapardan qayt endi.

-Bul sapardan qaytpayman, - dedi. Eger sáhár ketpekten Sibir ketsem hám qaytpaspan - dedi. Sóytip, Qudaybergen Qonırat tárepke

keteberdi»¹ dep kórsetedi. Mine, XX ásirniń basındaǵı biziń xalıq shayırlarımız tárepinen dórelip atırǵan milliy dástanlarımızdıń guwanaması. Bular biziń dáwirimizge kelip jetpedi. Bizge xalqımız bul mádeniy miyraslardan párshelerdi ǵana jetkere aldı. Bul shıǵarmaların jaqsılıǵı sebepli, xalıqlıǵı, milliyliǵı sebepli ol miyraslarǵı neshshe jıllar, neshshe alasatlı zamanlar bolsa hám yadlarında saqladı.

XX ásirniń dáslepki jıllarınan basnan baslanǵan bol'shevıkklik revolyuciyalıq keyipte jasaǵan xalıqlar menen birlikte Qaraqalpaqstandaǵı kópshilik xalıq shayırları usap Ayapbergen shayırdı da dáslepki waqıtları Oktyabr' revolyuciyasını jaqsı kútip aldı. Ol óz awılında keńes húkimetiniń ornawına hám onıń bekkemleniwine belsendilik penen qatnastı. Awıldaǵı sawatlı adamlardıń biri sıpatında Sorkól bolıs keńesiniń xatshısı lawazımında turdı. Sońınan kolxozlasıw isine belsendi qatnastı. Kolxozǵa baslıq boldı². Ol Keńes húkimetini ornap, barlıq gedey-diyxanlardıń ármanı ornandı dep esaplap, barlıq shayırlıq talantın keńes húkimetiniń jırlawǵa jumsadı. Sol sebepten de «Lenin», «Stalin», «Bola basladı», «Partiyanıń uranı bar», «Birinsin may», «Shólkem» hám t.b. kóp qosıqların dóretti. Biraq, kóp uzamay ol eski mektepte oqıǵan, eski intelligenciyanıń wákili sıpatında quwdalawǵa ushıradı. Óziniń kóp jıllar kútken, keńes húkimetiniń ornawın qollap-quwatlaǵan, bekkemleniwi ushın gúresken, qolınan kelgeninshe tvorchestvolıq jaqtan oǵan xızmet etken húkimetinen aldandı. Eń aqırında sol jıllardaǵı kóp xalıq shayırları usap ózi maqtaǵan hám xızmetin qılǵan xúkimetinen jasınıp, qashıp júrip qaytı boldı.

Xalıq shayırdı óleriniń aldında qashıp júrip 1933-jılı endi óziniń hám ózindey dostarınıń keńes húkimetinen aldanganlıǵın sezip, ótken dáwirlerin háwes etip bılay dep jazǵan edi:

*Qulaq sal, qap tıńla, Tilewmuhammed,
Sizge, bizge ótken dáwrar tabılmas,
Hárkimniń basına kelgen bir náwbet.
Biypárwa gezbege mákan tabılmas.*

¹ Айапберген Муўса улы Шығармалары. - Нөкис: ҚКМБ. 1960, -187-бет.

² Айымбетов. Қ. Халық даналығы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968. -212-бет.

*Biypayan dúnyanı etpeńiz ármun,
Ǵayrı is bolmas, haqtan biypárman,
Ísteseń tabılmas burınǵı dáwrán,
Qádirin biler bir qádirdan tabılmas.
Ízzet joq, húrmet joq xoja, mollada,
Móhmin qullar táwbe qılar allaǵa,
Jámáát jám bolıp sájde qılmaǵa,
Mehrablı meshitler saǵan tabılmas.*

*Ótti aramızdan neshshe muń janlar,
Jaqsıdan qalmanı namıw-nishanlar,
Murshıydı muhabbil áziyız iyshanlar,
Joq boldı, olardan nishan tabılmas.*

*Ulamalar qaldı ayaq astında,
Kitap joq, quran joq onıń dástinde,
Shahıdatlar joq qılmaqtıń qástinde,
Joq boldı bulardan nishan tabılmas.*

*Bilmedim, ne bolar zamanıń keyni,
Jıl-jıldan pásentdur islamnıń dini,
Kesheden qarańǵı adamnıń kewli,
Bir kún ólseń, jaqtı jáhán tabılmas.¹*

İláj qansha, bul xalıq shayırdıń sońǵı óz ómirine ókinishli de,
keńes húkimetine qarsı da qosıǵı edi.

Juwmaqlap aytqanda, Ayapbergen Muwsa ulı XIX ásirdeń aqırı
XX ásirdeń basında jasap, óz eline, óz xalqına dóretiwshilik jaqtan
belsendilik penep xızmet etken shayırlardan boldı. Ol elge, xalıqqa
xalıq shayı, xalıq qıssaxanı sıpatında dańqı taralǵan adam. Shayırdıń
alǵan bilimi, úyrengen mádeniyatı, jasaǵan tariyxı, siyasiy, sociallıq,
jámiyetlik, mádeniy ortalıǵı revolyuciyaǵa shekemgi dáwir boldı.
Sebebi, qırq jılǵa shamalas tárbiyalanǵan ómiri 1917-jıldan burın ótti.
Sol sebepli onıń barlıq ómir tariyxı XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń
basındaǵı mádeniy ortalıq penen ajralmas baylanısta boldı. Sonlıqtan

¹«Еркин Қарақалпақстан» газетасы. -12-март 1992-жылы, №48 (15967).

da, onıń shıǵarmalarınń da kóp bólimin revolyuciyaǵa shekemgi qosıqları quraydı. Qanday mádeniyatta, dásturde jasasa, ádebiy miyrasınıń xarakterı sonı kórsetetuǵın edi, onıń kóp qosıqları óz zamanılarına usap arnaw-táriptik qosıqlardan hám social ortanı belgileytuǵın yumor-satıralıq shıǵarmalardan ibarat boldı.

Sovetlik dáwirde izertlewshiler tárepinen Ayapbergenniń tvorchestvosı hádden tısqarı siyasatlastırılǵan edi. Ol bárinen de burın sovetlik jámiyettiń shayırı dep belgilendi. Biraq, jaqınǵa shekem Keńes zamanında Ayapbergen shayırdıń quwdalangánlıǵı haqqında gápler aytılmay keldi. Ádillik ushın izertlewlerde «Ayapbergen eki dáwirdiń de (eski dáwirdiń de, Sovetlik dáwirdiń de) shayırı edi» degen gáplerdiń bolǵanlıǵın da aytıwımız kerek. Bul sózlerde biraz shıńlıq bar. Shayırdıń bizge qaldırǵan ádebiy miyrası xalqımız ushın biybaha baylıq. Onı izertlew, onıń obyektivlik táreplerin durıs kóriw, durıs ashıw ilimniń hámme waqıtlarda baslı wazıypası bolıp qaldı. Ayapbergen shayır ómiriniń aqırında keńes húkimeti tárepinen qattı quwdalawǵa ushıradı. Sebabi, ol eski intelligenciyanıń wákili bolǵanlıǵı sebepli proletar ádebiyatınıń talabına juwap bermeytuǵın adam bolıp qaldı. Ol sovetlik siyasatqa qansha xızmet qılsa da, onı jańa húkimet óz shayırı dep esaplamadı. Quwdalaw waqıtlarında ol ózi jasaǵan hám shayır bolıp tárbiyalanǵan eli ishine qashıp qutıldı. Xalq onı ólgenşe (1929-jıldan 1936-jılǵa shekem) ózleri jańa húkimetke bildirmey jasırıp, húrmetlep saqladı. Bul gáp, haqıyqatlıq tek sońǵı gárezsizlik erkin zamanda ǵana aytılıp atır hám shayır dóretpeleri ádil bahalanıp, ádil izertlenbekte.

Ózin-ózi tekseriw hám bańalaw ushın, sorawlar, tapsırmalar hám testler

1. Ayapbergen Muwsa ulınıń ómiri hám dóretiliwshilik jolı shayır jasaǵan zamannıń mádeniy sharayatı haqqında aytıp beriń?
2. Ayapbergen Muwsa ulınıń poeziyasınıń tiykarǵı ideya?
3. Shayır shıǵarmasınıń tematikası qanday?
4. Shayır shıǵarmalarınń janrlıq qanday?

5. Shayır poeziyasında folklorlıq hám xalıq shayırları dástúrin aytıp berii?

Ózin-ózi tekseriw ushin testler

1.30-jılları jazılğan ocherklerdi belgilep berii?

A) «Ólim tirnaǵınan», «Baxıtlı hıyal», «Ókpe», «Tariyx tamǵası», «Oralxan»

B) «Baxıtlı miynet», «Baǵman», «Toyǵa barǵanda», «Aǵabiy aǵa», «Telpekli teperishler»

D) «Shoraxan xatlari», «Janlı kartina hám baǵ», «Toyda», «Káramatlı adamlar» hám t.b

S) «Qizil sızaqtan ótkende», «Baxıt», «Eski qalada», «Kegeyliniń jaǵasında», «Baxıtlı eldiń balası»

2.A. Muwsaevtiń tereń mánili filosofiyalıq, didaktikalıq hám aforistik pikirleri menen jazılğan qosıǵı?

A) «Yarańlar».

B) «Qayda»

D) «Suwshı bala»

S) «Taymasbek»

3. A. Muwsaevtiń «Qudaybergen» dástanı neshinshi jılları jazılğan?

A) 1905-1908-jılları

B) 1905-1911-jılları

D) 1901-1903-jılları

S) 1911-1917-jılları

4.A. Muwsevtiń «Qátquda» degen qosıǵında...

A) biy, baylarǵa jaranıp, jaǵımpazlanıp, eplep-seplep elge kátquda bolǵanday bolǵan Shımbettiń ústinen kúledi.

B) doslıq, Watanǵa sadıqlıq temasında xızmet etken adamlardı ulıǵlaw

D) biylerdi maqtaw, táriyip janında jazılğan shıǵarma.

S) juwaplar dúri emes.

QAZÍ MÁWLIK BEKMUXAMMEDOV

(1885-1950)

Jobasi:

1. Qazí Máwlik Bekmuxammed ulınıń ómiri, dóretiwshilik jolı hám ádebiy ortalıǵı haqqında maǵlıwmat.

2. Qazí Máwlik Bekmuxammed ulınıń lirikalarınıń ideya-tematikası hám janrlıq ózgeshelikleri.

3. Qazí Máwlik Bekmuxammed ulınıń shıǵarmalarında kórkemlik ózgeshelikleri, poetikalıq dúnyası.

4. Shayır poeziyasında folklorlıq hám Shıǵıs ádebiyatı, xalıq shayırları dástúri.

Temanıń maqseti: Qazí Máwlik Bekmuxammed ulınıń kórkem ádebiy dóretiwshilik jolı, shıǵarmalarınıń izertleniwi, shayır jasaǵan zamannıń mádeniy sharayatı, ádebiy ortalıǵı, shıǵarmalarınıń janrlıq, ideya-tematikalıq hám kórkemlik ózgeshelikleri menen tanıstırıwdan ibarat.

Temanıń wazıypaları: Shayır shıǵarmalarınıń ózine táu bolǵan janrlıq kórkem poetikalıq dúnyasınıń túsindiriw.

Tayanış sózler: poeziya, janr, ádebiy ortalıq, qıssaxanlıq, táriyip, qátip hám t.b.

1. Qazí Máwlik Bekmuxammed ulınıń ómiri, dóretiwshilik jolı hám ádebiy ortalıǵı haqqında maǵlıwmat

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń eń iri wákilleriniń biri Qazí Máwlik Bekmuxammed ulı boldı. Ol Shımbay uezdiniń Jańa bazar bolıshıǵında Aqtuba degen jerde ruwxanrı shańaraqta dúnyaǵa keldi. Ákesi de sawatlı adam bolǵan. Ol Qaraqum iyshannıń medresesinde oqıǵan. Soń Buxarada Kókaltash medresesin pitkergen. Onnan soń kóp jıllar Shımbaydaǵı Xan meshitiniń bas imamı bolıp islegen. Ákesi balası Qazí Máwlikti de ádep Qaraqum iyshan medresesinde oqıtıp pitkertirgen. Soń Buxaraǵa jáne oqıwǵa jibergen. Qazí Máwlik jas waqıflarınan ákesiniń járdemi menen kóp tillerdi bilgen. Ol qaraqalpaqlarda tolıq islam mádeniyatın iyelegen adam bolǵan. Ol jas waqıtlarınan qosıq jazǵan, qıssa oqıǵan. Xalıq, millet mádeniyatın júdá

ulıqlağan adam bolğan. Ondağı sawatlılıq, talantlılıq XX ásirdegi millet mádeniyatın qorǵawshı hám baslawshılardan biri bolıp jetisiwine sebepker bolğan.

Bul ullı insan ájayıp bir dáwirde tariyx saxnasına shıqqan. Onıń ómirleride qaraqalpaqlardıń XX ásirdeń birinshi sheregindegi tariyxıy táǵdirler menen tikkeley ajralmas baylanısta ótedi. XX ásirdeń birinshi sheregi negedur qaraqalpaq xalqınıń tariyxında, ásirese, kóbirek qaraqalpaqlardıń Rossiya patshalıǵınıń koloniyalıq siyasatın basınan keshirip atırǵan bóleginde, tınbay orıs kolonizatorlarınıń eldegi júrgizip atırǵan jawızlıqlarına, olardıń siyasatın qollap-quwatlaytuǵın jergilikli feodallarga da tınbay qarsı xalıq azatlıq háreketleriniń kúsheygen dáwirleri, qaraqalpaq xalqınıń ǵárezsizlik, erkinlik ushın gúreslerge ashıqtan-ashıq bel baylap shıqqan jılları bolıp tariyxqa kiredi.

XX ásirdeń birinshi shereginde qaraqalpaq xalqınıń haqıyqıy milliy oyanıw dáwirleri baslandı.

1917-1918-jılları Evropa jáne de Aziya kontinentiniń bir bóleginde sovet húkimetiniń oranawı menen bul ellerdegi xalıq azat etiwshilik háreketleriniń kúshleri shınjırlanıp baylanıp, olardı baslaǵan insanlar ayawsız jazalawlarǵa tap boldı. Bul ellerdegi xalıqlardıń arız-ármanları menen quwanışları nabit boldı. Endi elde meshit, medreselerdi buziw, sawatlı insanlardı repressiya qılıw, milliy jazba esteliklerdi joq qılıw usáǵan qayǵılı dáwirleri baslandı. Mine tariyxtıń usınday bir qıyan kesti zamanlarına Qazı Máwlik ómirleri hám dóretiwshiligi tuwra keldi. Rasında da, táǵdir Qazı Máwlikti usınday bir alasapıranlı dáwirlerde tariyx saxnasına alıp shıqtı.

Onıń üstine Qazı Máwlik Bekmuxammed ulıda Túrkestan hám Buxara jadidleriniń islerin qaraqalpaq jerinde dawam ettiriwshilerdeń eń iri wákillerinen biri boldı. Qazı Máwliktiń ákeside qaraqalpaqlarda ilimli progressivlik kózqarastaǵı zıyallılardan bolıp esaplanatuǵın edi. Ol balası Qazı Máwlikti Qaraqum iyshan medresesin pitkertken soń jáne Buxara medreselerinde oqıwın dawam etiwge biykarǵa jibermegen edi. Qazı Máwlik te ilim-bilimge ıqlashlı bolǵanlıqtan jaslayınan talantlı, jáne de ol kóp tillerdi biliwge qızıǵıwshań bolıp ósti. Onıń ádewir dárejede ilim-bilim iyelegen 1900-1915-jılları bolsa Buxara jadidleriniń háwijge minip turǵan waqıtları boldı. Qazı Máwliktiń ákeside, ózide

Qaraqalpaqstanda jádidlik háreketlerdiń progressivlik rollerin túsingen ziyalınlardan edi. Qazı Máwlik Buxara medresesin pitkerip, qaraqalpaqqa keliwi menen bul orında ol Túrktan jádidleriniń programmasın tolıq iske asırıwǵa háreket etti. Onıń eń baslı maqseti - óz elin, óz xalqın sawatlandırıw, xalıqtı progresske qaray jetelew boldı. Ol XX ásirdiń basında Shımbay qalasında «sawatlı, talantlı qıssaxan shayırlar» mektebin shólkemlestirdi. Ondaǵı maqset - óz xalqın dúnyadaǵı ilim, pán jetiskenliklerin qaraqalpaq tiline awdarıp elge taratıw boldı. Bul qıssaxan shayırlar mektebinin qasınan awdarmashılar, kátibler (xatkerler), kitap túplewshiler tayarladı. Elden xalıqqa qanday shıǵarmalar kerekligin úyrendi. Ózide shıǵarmalar jazdı. Onıń ústine, qıssaxan shayırlar mektebi usaǵan dóretiwshilik shólkemlerdiń xalıqtıń ruwxıy kúsh qúdiretililiklerin shólkemlestiriwde úlken rolleri bolatuǵınlıǵın ol bunnan aldın kórgen edi. Ol elde aldınǵı ideyalardı taratıwda eń sawatlı qıssaxanlardan paydalanıwdı maqset etti. Qıssaxanlıqtı óz dáwirinde ádebiyattı hám kórkem ónerdi xalıq ishinde eń joqarı dárejesine jetkerdi. Qıssaxanlar arqalı eldiń hámme jerlerine dáwir jańalıqların jetkeriwdi maqset etti.

Qıssaxanlıq mekteptiń jaqsı jeri - ol óz zamanında eń sawatlı xalıq shayırların óz dógeresine jámledi. Olar arqalı elde hámme jańalıqtı xalıqqa jetkeriw múmkinshiligine kózi jetti. Al, Qazı Máwlik te bul jıllarda Shımbay qalasınan kitap dúkanın ashtı. Ol Rossiyaǵa, Turkiyaǵa, Arabiyaǵa, Mısırǵa, Qıtayǵa, Índistanǵa baratıǵın sawdagerlerge óz qasınan pul qosıp, kitap aldırıp óz dúkanında hár qıylı tillerde kitaplar sattı. Onıń kitap dúkanında arabsha, parsışha, túrkshe, tatarsha, orıssha kitaplar satıldı. Jánede qıssaxanlar mektebinde kóshirilgen, kitap qılıp túplengen qol jazbalarda satılıp turdı.

Qazı Máwlik «Jas Buxarashılar» atlı jádidlik shólkemniń aǵzası boldı. Óz waqtında jádidlerdiń «Jas Buxarashılar» shólkemi júdá abroylı shólkem edi. Oǵan Behbudiy, Fitrat, Fayzulla Xojaev, Sadratdin Ayniyar aǵza bolǵan. Sonlıqtanda Qazı Máwlik tek Qaraqalpaqstanda ǵana emes, al ulıwma Orta Azıyada jádidlik háreketlerdi baslawshı hám rawajlandırıwshılardıń qatarında turadı. Sonıń ushın 1940-jılları N.Dáwqaraev Qazı Máwlikti qashıp júrgen jerinen elge alıp keliw ushın qanshadan qansha ǵayrat saldı. Ol

pedinstitutta oqıǵan lekciyalarında «XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxın Qazı Máwliksiz kóz aldımızǵa keltiriw qıyın» deytuǵın edi.

XX ásirdeń basında tariyx saxnasına Qazı Máwlik eń áweli millet erkinligi, azatlıq hám ǵárezsizlik ushın ǵúressheń qaharman mısalina aylanǵan shaxs boldı. Qazı Máwliktiń jáne bir jámiyetlik hám ádebiyat tariyxındaǵı, hátte, insanılıqtaǵı ájayıp ornı ol qaraqalpaq ádebiyatında ol milliy lirikaǵa jańa jollar, jańa baǵdarlar menen kirip keldi.

XX ásirdeń basında elde milliy ideologiyanı kúsheytiw, millettıń tariyxıy táǵdirlerin jırlaytuǵın, millet mádeniyatınıń tariyxın dúzetuǵın, millettıń ózine tán milliy ádebiyatın rawajlandırıw ushın jańa jollar qarastırdı. Ol burınnan shıǵıs xalıqları ushın qalıplesip qalǵan ádebiyatlardaǵı folklorlıq hám klassikalıq dástúrlerdi biykarlamadı. Al, sol tariyxıy negizde jańa jámiyetlik rawajlanıwǵa mas keletuǵın milliy ádebiy jollardı qarastırdı. Ne ushın biz Qazı Máwlik tvorchestvosında burınǵılarǵa usamaytuǵın jańa jollar payda boldı deymiz? Sebebi, ol dáwir talabı, ol ádebiyattaǵı, mádeniyattaǵı jádidlik izleniwlerdeń qaraqalpaq ádebiyatındaǵı bir kórinisi boldı.

«Türkstan jádidleriniń kóbisi 1920-30-jıllarda nege sovet húkimetine jaqpadı, olar nesi menen jaqpadı? degende, olar Qızıl imperiyanıń bul jıllardaǵı milliy ádebiyatta ózine ılayıq jańa jollardı izlew hám dawam ettiriwshiligi menen jaqpadı. Qarańız, sol dáwirlerde jasaǵan Ábdulhámit Cholpan, Batıw, Ǵayratıy, Altay, Aybek, Julqımbaylardıń shıǵarmaların oqıp, olarǵa quwansada, olar ózine kerekli jol, jańa baǵdarlar tapqanlıǵın aytadı. Sonıń ushın ol tuwısqan xalıqlar ádebiyatlarına qaraǵanlıǵın, olardan úmit etkenliklerin aytadı. Cholpan «tatar, ázerbayjan, Osmanlı türk ádebiyatlarınıń wákilleriniń ádebiyattaǵı jollarına qarayman. Rabindrant Togorǵa shekem oqıyman. Olardan men qanday da jańalıq jollar izleymen. Jáne de kewlim qalıtırsa da, júregim qıstılsa da qúdretim jetpese de sol shıǵıs hám batıs arasındaǵı altın kópirdi elime tanıtqım keledi»¹ - dep jazdı.

¹ Абдулхамит Чолпан. «Гөззал Түркстан». Маънавият. Тошкент. 1997-жыл. 6-бет.

Al Abdulla Qádiriy: «Biz jaña dáwirge qádem bastıq. Endi usı jaña dáwirdiń jańalıqlarınıń izi menen júremiz. Usında jaña gúrriń, jaña roman, jaña dástanlar jaratamız. Usı zamannıń «Táhir-Zuxraların», «Char dárichlerin» dóretemiz»² - dep jazadı.

Mine, ustazlardıń, yaǵnıy xalqına, milletine jańalıq izlewshi Túrstan jádidleriniń milliy ádebiyatta gá shıǵıs, gá batıs ádebiyatlarınan jaña jollar qarastırwı. Qazı Máwlikke de óz milliy ádebiyatı bolǵan qaraqalpaq ádebiyatında, á sirese, poeziyada jańalıqlar, jaña usıllar qarastırwına, milliy ádebiyattıń jańasha baǵdarda rawajlanıwına kúsh salıwına alıp keldi.

Álbette, dóretiwshilik jolda bunday baxıt hámmege násiyip ete bermesede kerek. Qazı Máwlik ádebiyat maydanında buǵan rasında da uzaq izleniw, uzaq úyreniw nátiyjesinde kelgen insan.

2. Qazı Máwlik Bekmuxammed ulınıń lirikalarınıń ideya-tematikası hám janrlıq ózgeshelikleri

Haqıyqatında, Qazı Máwlik XX ásir qaraqalpaq milliy ádebiyatına jaña milliy baǵdarlar alıp keldi. Ol qanday baǵdar, ol qanday jollar? Birinshiden, ol XX ásirdiń basınan aq óz dógeresine talantlı tvorchestvolıq xızmetkerlerdi jynadı. Olarǵa qosıq jazıwdıń jańasha jolların úyretti. Ol arqalı ádebiyatqa jaña poetik usıl alıp kirdi. Ol qollanǵan poetik usıl dóretiwshilik xızmetkerlerdiń qaraqalpaq ádebiyatında, poeziyada ele ózine shekem qollanbaǵan usıllar boldı. Ol ele ádebiyat praktikasında kórinbegen, úyrenilmegen poetikalıq hádiyse boldı.

Qazı Máwlik xalıqtıń ádebiy, mádeniy, múlkiniń eldiń ruwxıy qúdretililigi bolǵanlıǵı sebepli ol zorabanlıqqa kónbeytuǵınlıǵın adam. Sonıń ushın shayırdıń bul zorabanlıq penen kelispeytuǵın jaña baǵdardaǵı qosıqları sovet zamanında ol poeziya emes, simbolika dep kritikalandı. Sol sebepli ol «milletshil», «xalıq dushpanı», «jádidizmniń eń úlken wákillerinen biri» dep 1929-jılı qamawǵa húkim etildi. Biraq el, xalıq yadılarınan Qazı Máwlikti umıttıra almadı. Dáwirler ótti. Zorlıq zorabanlıq zamanlar ózinen-ózi qıyradı. Qazı Máwliktey zafı

²Абдулхамит Чолпан. «Гөззал Түркстан». Мағнавият. Тошкент. 1997-жыл. 6-бет.

sháriyiptiń XX ásir baslarındagı milliy ádebiyat, mádeniyat ushın kúsh salıwları házir durılıqqa aylandı. Onıń ismi xalıq arasında Qazı Máwlik degen at penen keń taralǵan. Ras atı Máwdit. Ol shıǵıs ellerinde «alǵır», «bilimdan» degen mánilerdi ańlatqan. Qazı Máwlik arab tilin, parsı tilin, onıń ústine, barlıq túrkiy xalıqlar tillerin jaqsı bilgen.

Ol 1915-jılı Buxara medresesin pitkerip awılǵa kelgende Shumbayda, ulıwma Qaraqalpaqstanda, patsha Rossiyasınıń koloniyalıq siyasatına qarsı xalıq azat etiwshilik háreketleriniń júdá háwijge shıǵıp atırǵan waqıtları boldı. Shumbay bul xalıq azat etiwshilik háreketlerdiń eń qaynaǵan oraylarınan biri bolıp turǵan jer edi. Óz elindegi bul tariyxıy, siyasiy jaǵday jas oqımısılı alımǵa tásir etpewi múmkin emes edi. Onıń ústine Qazı Máwlik jádidlik háreketlerdi elge keń taratıwshılardıń biri boldı, sol sebepli ol Shumbaydagı xalıq kóterlisiniń belsendi qatnasıwshılarınıń biri boldı.

Ol xalqı menen, xalıq ideali menen jasawdı murat biletuǵın adam edi. Sonıń ushın ol barlıq ómirin, qolınan kelgen ilajlarınıń barlıǵın xalıq xızmetine jumsadı. Qazı Máwlik lirik shayır boldı. Ol 18-20 jaslarınan aq lirikalıq shıǵarmaların sheberi, onıń ústine, jaslayınan ataqlı qıssaxan ekenligi menen ádep Shumbay qalasına soń barlıq qaraqalpaq xalqınıń arasına shayır, qıssaxan dep atı hawazası keń tarala basladı. Rasında da, xalıqta onıń qosıqlarına qızıǵıwshılıq kúsheye basladı. Onıń shıǵarmalarınń ápiwayıılıǵı, biraq kórkemligi adamnıń ishki sezimlerin túsiniwi, onı sóyletiwi, jan sezimlerini qozǵap adamǵa bir lázzet baǵıshlaytuǵın onıń lirakaları adamlar kewillerin iyeley basladı. Sonlıqtan da oǵan hár qıylı waqıyalarǵa arnap qosıq jazıp beriwge ótinish etip adamlar kóp keletuǵın boldı.

1916-jılǵı márdikarǵa adam alıw xalıqtıń kewillerin qayǵı ǵamǵa toltırdı. Adamlar kewillerine umıtmastay jara saladı. Kóp jas kelinshekler óz súygen adamlarınan ayrılıp uzaq ayrılıq hám ármanlı saǵınısh sezimlerine gırıptar boldı. Olardıń kóbisi ózleriniń bul qayǵıların bólisiwge, saǵınısh qosıqların jazıp beriwge ótinish etip Qazı Máwlikke keledi. Qazı Máwlik bularǵa tilekles insan sıpatında olardıń tileklerin ornılaydı. Shayırdıń bul tariyxıy waqıyalarǵa arnalǵan

«Márdikar» degen qosıǵı ol jıllardaǵı xalıqqa eń kóp tarqalǵan shıǵarmalardan boldı:

*Kegeyli boyına aq gúl pitipti,
Biziń yarlar márdikarǵa ketipti,
Yash ǵana yarını háyran etipti,
Keshe ketken sáwdigimdi saǵındım.*

*Elden ayra túsip ketti neshsheler,
Kamaǵal qashshaqqa árman ettiler,
Xabar yoq, bilmeymen qayda kettiler,
Keshe ketken sáwdigimdi saǵındım.*

*Sarqıraydı aqqan suwdıń saǵası,
Meniń yarım duyım jurttıń aǵası,
Yıǵlap qaldı tuwǵan yalǵız anası,
Keshe ketken sáwdigimdi saǵındım.*

Bunday sıpattaǵı qosıqlar qızlar qosıǵı degen at penen hayal-qızlardıń óz súygen adamlarına bolǵan sheksiz saǵınısh sezimlerin jırlaǵan qosıq bolıp, qaraqalpaq eliniń barlıq jerlerine taraǵan eń jaqsı, eń gózzal, adamlardıń júrek sezimlerin terbetken qosıqlardan boldı. Sonıń ushında bul shıǵarma óz zamanında qıssaxanlardıń repertuarlarınan keń orın iyeledi. Xalıqlar arasında keń taraladı.

Qosıq júdá ápiwayılıǵı, biraq tereń mánililigi hám kórkemligi menen adamlardıń kewil kúylerin sayratqan, adamnıń jan sezimlerin terbetetuǵın qúdretililigi menen kúshli boldı. Sonıń ushın bul shıǵarma hámme jerde adamlardıń súyip aytatuǵın, qunıǵıp túrlaytuǵın qosıǵına aylandı. Tez aq ol qosıq xalıq qosıqlarınıń qatarına ótti. Bul shayırdıń haqıyqıy xalıqlıq shıǵarmalardı, ásirese, lirikalıq qosıqlardı dóretiwdiń sheberi, ustası ekenligin kórsetti.

Usınday sheber jazılǵan lirikalıq shıǵarmalar Qazı Máwlikti jas waqıtlarınan aq el, xalıqqa ataqlı shayır dep tanıtwǵa sebepshi boldı.

Qazı Máwliktegi jas waqıtlardan poeziyalıq izleniw onı milliy lirikalıq shıǵarmalardıń sheberi etip jetistirdi. Ol jaslay aq lirikada adamnıń ishki sezimlerin sóyletti. Poeziyanı adamnıń jan sezimine

apanıp qostı. Sol sebepli onıń jas waqıtlarındaǵı shıǵarǵan kóp qosıqların awıllarda adamlar házirge shekem xalıq qosıqları dep ayıp júredi.

Máselen: *Kegeyli boyına barǵım keledi,
Ótkendi ketkendi kórgim keledi,
Sadaǵañ keteyin gúl yuzlı yarım,
Sallanıp aldında turǵım keledi.*

*Kegeyli boyına aq gúl pitipti,
Aq güldi aralap yarım ketipti,
Yaman eken ashıqlıqtıń dártleri,
Yash ǵana yarımdı hayran etipti.*

*Jawın jawsa, saylar tolar jap tolar,
Yarım kelse, qapa kewlim shad bolar,
Sáwgeli yar wádesine kelmese,
Qara kózim tolıp turǵan yash bolar - dep jazadı.*

Qazı Máwliktiń jas waqıtlarındaǵı dóretken «Kóńlim», «Qurban hayıt», «Kóknarshı dostıma», «Shımbay» atlı kóp qosıqlar dúrkimine kiretuǵın lirikalıq, yumor hám satırashıl shıǵarmaları bar. Shayırdıń «Qurban hayıt» degen qosıǵında eldegi xalıqtıń hár jıǵı Qurban hayıtqa baylanısh ótkeretuǵın bayramına arnıp shıǵaradı. Qurban hayıt ta musulman xalıqlarında dástúrge aylanǵan bir toy. Qurban hayıt hámme ellerde, xalıqlarda bar. *Bul ulıwma musulman ellerinen kelgen dástúr.* Búǵan Qazı Máwlik milliylik lipas kiydiredi. Qurban hayıtta bayda, ashta bayramlaydı. Biraq bar adamlar jıynalıp qaramal soyıp, sıratqa qıl kópirden ótemiz dep soymastan aldın onıń quyrıǵına asılıp jáne de bayramda gósh jeytuǵınlıǵına quwanıp atırsa, ash adamlardıń jarmasına lobiya salıp-aq ishıp, geshir sıqpan ishıpaq óz halına táwbe etip, olarda ózlerinshe sıratqa ótip, biyishke barıwǵa qudaytaladan tilek tilep, waqıtların qoshlap, bala-shaǵaların toydırap atırǵanlıqların aytadı.

Máselen:
*Aydı qurban keldi dep, bar adamlar qurban eter,
Tappaǵan biyisharalar, lobiya salıp sıqman eter,*

*Basqa ilajı bolmağannan soñ, xosh waq holıp kewil eter,
Basqa jaqtan miyman kelse, kel qonağım ishıp je der.*

*Bolmasa, ol biyshara qurbanlıqqa nesin soysın,
Axun menen mollanıñ aldına al dep nesin qoysın,
Áy, qudaya, mende seniñ bendenmen, dep zar-zar yıǵlap,
Aytar ol ğári: sıqmanğa bala-shağam toysın-dep jazadı.*

Avtor tárepinen bul qosıq shıǵıs xalıqlar poeziyasındaǵı ğázzel formasında jazılǵan. Bul qurban hayıt haqqındaǵı qosıq haqıyqattan da ğazel formasında jazılıwı kerek. Qurban hayıtlarda adamlar Qurban hayıt haqqındaǵı qosıqlardı ğazzel qosıq formasında ayıtqan. Qurban hayıtın dástúri boyınsha qurban hayıt haqqında qosıqlar usılay aytıwı kerek bolǵan. Qosıqtıń bul formaları buǵan shekem ádebiyatlarda kórinbeydi. Usı waqıtlarǵa shekem adamlar Qurban hayıtta Nawayınıń, Bedildiń, Molla Nepestiń, Xoja Hapızdıń, molla Máshreptiń qurban hayıt haqqında qosıqların ayıtqan. Al, Qazı Máwlik bolsa, óz elindegi hár jılı xalqı ótkeretuǵın hayıt bayramına arnap qurban hayıt ğázzelin islep shıqqan. Sonıń ushında onu ğazzelge milliy lipas kiydirdi deymiz. Bul burınǵı qosıqlarǵa qaraǵanda biraz ańsat hám aytıwǵa oñay bolǵan. Adamlar bunı óziniń kúndelikli ómir tirishiligine kirgizgen. Qazı Máwlik milliy ádebiyatqa usınday jańalıqlar engiziwge umtılǵan adam.

3. Qazı Máwlik Bekmuxammed ulınıń shıǵarmalarında kórkemlik ózgeshelikleri, poetikalıq dúńyası

Qazı Máwliktiń ğazzeli óz milliy toy tamashalarına arnap jazılǵanlıqtan onda klassik ádebiyattıń dástúrleri ómir súrdi. Ol milliy yumorga bay. Avtordıń ózi bul ğazzelin toyxanalarda adamlar aldında talay oqıǵan. Ásirese, qosıqtıń ğazzel túrinde jazılǵanında emes, onda milliy jámiyetlik xarakterler bar. Onda úlken sociallıq máni bar. Oı xalıq ádebiyatı, mádeniyatı dástúrlerin basshıhqa alıp jazǵanı sebepli eń qızıǵı, onda hár qıylı ómir bar, hár qıylı kúnkóris barlıǵı jazılǵan. Bul qosıq xalıqtıń ómirlerin hár túrli formalarda jazıw múmkil:

ekenliklerin de kórsetken. Máselen, bay adamlar mal soyıp, gósh jep biyishke baratúgın bolıp atırsa, jarlı biysharalar jarma sıqpan ishıp aq biyishke baratúgın bolıp atadı. Avtor XX ásirdeń basındaǵı jámiyetlik qurılıstıń usınday xarakterlerin kóz aldına keltiredi.

Qazı Máwlik táriyiplik shıǵarmaların sheberi. Bunda Ájiniyaz dástúri basım. Shayırdıń táriyipleri onıń «Shımbay» atlı shıǵarmalarında anıq kórinedi. XX ásirdeń basındaǵı milliy demokratik ádebiyatta táriyip qosıqlar jazıwda Qazı Máwlik bul ásirdegi jasaǵan kóp shayırlardıń ustazı bolǵan adam. Haqıyqatında da bul ásirde Qazı Máwlik milliy poeziyanı mazmunlıq jáne de formalıq jaqtan da bayıtqan adam.

Shayırdıń lirikalarınıń ishinde, ásirese, táriyiplik lirikalarında «Shımbay» atlı shıǵarmaları ayrıqsha orın iyeleydi. onda avtor lirikanıń shın sheberi ekenligin kórsetiwden de tısqari ol óz xalqınıń shın patriot perzentı ekenligi de dálilleydi. Onda tuwıp ósken eline muhabbat, ózin tárbiyalap ósirgen xalqına sheksiz minnetdarlıq sezimler jańlap esitiledi. Onıń bul táriyiplerinde tuwılǵan jer tábiyatı, onda jasap atırǵan xalqı, ol xalıqtıń jaqsı-jaqsı úrip-ádetleri, ne ǵoshaq aqılı, miynetkesh jigitteri, ne bir suhw qızları, eldegi adamlardaǵı bir-birewge mehribanlıq, izzet húrmetlilik shayır tárepinen onıń bul qosıqlarınıń barlıǵında zor yosh penen jırlanadı.

Mısalı: *Sharaptı uzatar tázimni áylep,
Ádep-ikram menen jigitti tuńlap,
Xosh tákullum bilán bulbuldek sayrap,
Shıyrın sózli qızları bar Shımbaydıń.*

*Bárshe elden aǵla Shımbaydıń eli,
Qızlarınıń qıldan jinishke beli,
Sózlese, yarqırar dúnyanın yuzi,
Xosh qılıqı qızları bar Shımbaydıń.*

Bolmasa: *Sawash kúni miner bedew beliyǵa,
Tilladan qamshını alıp dástiyyǵa,
Janın qıyar ılaq shappaq qásitiyyǵa,
Shabandozdur yigitteri Shımbaydıń.*

*Mıstırdan yaqshıdur Shımbay qalası,
Jorğa júrmel miner qızıw-balası,
At shappağa kópdar amıñ dalası,
Shunıñdaym jerleri bar Shımbaydıñ.*

*Bir eli Baqanlı, Bir eli Arshan,
Kelse, tamashanı kórer neshshe jan,
İzzet, hürmet penen qıladı miyman,
Shunıñday más bolur eli Shımbaydıñ, - dep jazadı.*

Bularda shayır shıǵıs xalıqlarınıñ ádebiyattaǵı hám mádeniyattaǵı dástúrlerin kóbirek ózlestirgen sawatlı adam sıpatında kózge tashlıp turadı. Biz klassik ádebiyat shıǵıs xalıqları ádebiyatlarınıñ dástúrlerin kóbirek Ájiniyazda kórsek, bunı XIX ásirdeñ aqırı XX ásirdeñ basındaǵı ádebiyat tariyxında Qazı Máwlikte de kóremiz. Álbette, biz qaraqalpaq ádebiyatında shıǵıs xalıqları mádeniyatınıñ dástúri eki shayırdı ǵana bolǵan degen pikirlerden awlaqbiz. Sebebi, shıǵıs xalıqları mádeniyatı hámme waqıtlarda bir-birleri menen baylanısta jasaǵan, bir-birlerin bayıtqan, rawajlandırǵan ádebiyatlar bolǵanlıǵı sózsiz. Ájiniyaz, Qazı Máwlik dóretpeleriniñ dóreliw stili, tili boyınsha bir qansha hámme túrkiy xalıqlar ushın ortaq principlerdi názerde tutıp jazılǵan shıǵarmalar boldı.

Qazı Máwlikte táriyiplik shıǵarmaların kópligi, oǵan avtordıñ shayırshılıq sheberligi ol tosınan bolǵan qubılıs emes. Táriyiplik shıǵarmalar poeziyanıñ eñ qıyında túrlerinen bolıp esaplanadı. Ondaǵı jańalıq ta, shayırshılıqtaǵı aldına avtordıñ qoyǵan princip de poeziya menen adamdı, jámiyettegi adam ómirlerin jazıwda olardaǵı eñ rawawır qubılıslardı súwretlep jetkere alıw múmkinshiliklerine iye lirik qosıqlardıñ túrlerin tańlaǵanlıǵında bolıp otır.

Ótken uzaq ásirlerdegi túrkiy xalıqlardaǵı sóz sheberleriniñ dóretilshilik ómirlerin úyrengenimizde, hámmesi adam ushın, qanday jollar menen bolmasın adamnıñ ómiriniñ, onıñ ruwxıy dúnyasını erkin shadı, uzaq jasawın kórgisi kelgen, barlıq óz ómirlerin solardı jırlawǵa baǵıshlaǵanın kóremiz. Birewler adamnıñ bul dúnyada xan, patsha, wázir, bay bolıp jasaǵanlıǵın kórgisi kelgen. Biraq, dúnyaǵa shıqqan

adamlardıń hámmesi patsha, hámmesi xan, hámmesi wázir bolıp jasay beriwi múmkin emes. Sonda puqara kim boladı. Olarǵa bul másele ústinde bas qatırǵan. Sonıń ushın xalıqqa ádillik, teńlik áperiwshi patshalar, xanlar dep túsingen. Sonlıqtanda solar ómirlerin, solar saltanatın jırlawǵa qosıqların baǵıshlaǵan. Al, geyparalar adam bolıp dúnyaǵa kelgennen keyin ómirde tek jaqsı jasaw ushın, gúresip jasaw kerek ekenligin, ápiwayı adam ómiri úlken dúnya ekenligin, dúnyanıń barlıq gılti ruwxıy baylıqta ekenligin túsinip, sol sebepli adam ómirin jırlaw kerek bolsa, onda adamnıń gózzal jaratılısın, saltanatın jırlawǵa baǵıshlangan bolıwı kerek dep túsinip barlıq óziniń dóretiwshilik ómirlerin adamnıń ruwxıy dúnyasını jırlawǵa baǵıshlaǵan maqul dep sheshken. Qazı Máwlikte tap usınday adamlardan bolǵan. Ol óziniń barlıq shayırsılıq ómirin qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy dúnyasınıń sulıwlıǵın jarlawǵa baǵıshlaǵan. Ol ómirinde ózine bunnan artıq baxıt joq dep túsingen. Sonıń ushında barlıq qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy sulıwlıǵı onıń tvorchestvolıq ruwxlanıwshılıq qúdiretilikleriniń deregin quraǵan. Ol milliy poeziyaǵa usınday jańalıqları menen kirip kelgen shayır boldı. Bul onıń usı joldaǵı uzaq izleniwleri, úyreniwler arqalı jetisti. Onıń ádebiyatǵı qúdiretiligide usında boldı.

Shayırdıń jasaw tábiyatındaǵı, dúnyanı tanıw tábiyatındaǵı sulıwlıq, xalıq, el sulıwlıǵı menen birigip ketken. Ol adamnıń ruwxıy dúnyasınıń sulıwlıǵınan artıq hesh qanday sulıwlıqtı kórmeydi. Ol adamnıń ruwxıy dúnyasını birinshi orınǵa qoyıp jazadı. Sonıń ushın oǵan óz xalqı, óz xalqınıń jasaǵan jeri sulıw, tuwılıp ósken Shımbayı sulıw, shayırdıń xalqı qanday jámiyette jasamasın, elde qanday qıyınshılıqlar bolmasın, báribir oǵan hámмесinen óz xalqı artıq. Shayır dúnyada bunnan artıq hesh nárseni moyınlamaydı da. Bul princip onıń tvorchestvosınıń has uranı, bas mashqalası bolǵan. Qazı Máwlik XX ásirdeń basındaǵı qaraqalpaq demokratik ádebiyatında usınday jańa bir dóretiwshilik qúdiretilikler menen ádebiyatqa kirip kelgen adam. Onıń barlıq dóretiwshilik miynetini de usınday ózine tán xarakterli ózgeshelikleri menen óz zamanılaslarınan ayrılıp turadı.

Shayırdıń usınday ájayıp lirik qásiyetine, táriyiplik dóretpelerindegi sheberliklerine, qaraqalpaq ádebiyatına qosqan

poeziyadağı úlken xızmetlerine túsınbey kóp ádebiyatshılar Qazı Máwlikti, birinshiden, diniy ideologiyanın iri wákilleriniń biri dep esaplap, ekinshiden, onıń dóretpelerin hesh qanday mazmunsız, mánissiz saray poeziyasındağı qurı mılıńday maqtawlarǵa tolı, realistik súwretlewlerden shetlep ketken poeziya dep qáremetlep, onıń dóretpelerin úyreniwge bolmaydı, dep keldi. Onıń poeziyalıq baylıqların xalıqtan jasırıp keldi.

Hayran qalarlıq bir nárese, ne sebepten Qazı Máwliktiń óz xalqın, jigitlerin, eldiń qızların, eliniń tábiyatın maқтаған poeziyası adamlarǵa túsiniksiz, mazmunsız, mánissiz poeziya eken?!

Shayırdıń «Shımbay» atlı dúrkimdegi kóp qosıqların oqıp qarasań qosıqtıń kórkemligi, mazmunlıǵı jaǵınan ádebiyatta bunnan artıq poeziya bolıwı múmkin emes degen juwmaqqa keleseni!

Onda ne degen gózzallıq, ne degen obrazlı teńewler, kórkem til baylıqları jumсалған. Ol jámiyetlik ómirdegi jasaǵan adamlardıń ruwxıy dúnyasınıń gózzallıǵın jırлаған poeziya. Qazı Máwlik óziniń dóretiwshilik tájiriyesinde dúnyada adamnıń ruwxıy dúnyasınıń kúshli hesh nárese bolmaytuǵınlıǵın túsiniп jırлаған shayır. Sol sebepli ol adamnıń ruwxıy dúnyasınıń baylıǵı, sulıwlıǵı hámme nárseni sheshetuǵınlıǵın bayanлаған shayır. XX ásirdeń basında ol bunday poeziyanı ózi ǵana jazıp qoyǵan joq, hárбір zamanlas shayırlarınan ádebiyatta usınday jaqsı ideyalar dı jazıwdı talap etti. Sebebi, bul ásirdegi millettiń rawajlanıwı usını talap etetuǵın edi. Sebebi, XX ásir bası Qazı Máwliktiń óz milletiniń oyanıw dáwiri boldı. Sovetlik dáwirdegi ádebiyattanıw iliminiń tiykarǵı maqseti ótken dáwirlerde adamlardıń qor bolıp qalǵan, tómen turmıs keshirgen turmıs tárizi ádebiyatta gáp bolǵan jerlerin tawıp izertlew boldı. Bul arqalı «sovetlik jámiyettiń artıqmashlıǵın» kórsetiwdi maqset etti. Buringi xalıq shayırları jazǵan reallıq ádebiyattı geypara jemislerin tańlap alıp eldegi qayǵı háiretli, dumanlı, azap aqıretlerdi jazǵan poeziyalardı máselen, Kúnxojanıń «Shopanlar», Berdaqtıń «Zamanda», Omar shayırdıń «Ne payda» shıǵarmaların poeziyanıń shıńı dep maқтаdı. Al, mazmunında klasslıq gúres sáwlelenbegen, adamnıń ruwxıy gózzallıǵı eski túrkiy ádebiy tilde, yaqı dástúrde hám formalarda súwretlengen

lirik keshirmelerge tolı shıǵarmalardı tallawdı ekinshı dárejeli másele dep qaradı. Bul xalıqlıq ádebiyattı bir tárepleme talıqlaw ekenliklerin moyınlamadı. Sonlıqtanda óz zamanında el, xalıq gózzalıqların jırlaǵan Qazı Máwlik shıǵarmaların xalıqqa kórsetkisi kelmedi.

Sońǵı ásirlerdegi estetikalıq ilimlerdiń shıǵarǵan juwmaqları dúnyada adamnıń ruwxıy dúnyasınan kúshli hesh nárese bolmaytuǵınlıǵın dáleliedi. Adamnıń ruwxıy dúnyası mazmunlı, bay bolmay turıp, hesh nárseni túsine almaysañ! Adam balası hesh qanday maqsetlerine de jete almawı múmkin! Hátte, oylaǵan jobaların da iske aspaydı. Sonıń ushın Qazı Máwlik poeziyası qaraqalpaq xalqının ruwxıy dúnyasınıń kúshliligin, sulıwlıǵın, gózzalıǵın jırlawǵa baǵıshlangan poeziya boldı. Bul, birinshiden, avtordıń ilim menen talantlılıqtı biriktirgenliginiń juwmaǵınan dóregen jetiskenlikler boldı. Sol sebeptende XX ásirdiń basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı hám kórkem óneriniń eń joqarı shıǵa jetip rawajlanıwınıń kórinisi edi. Sebebi, bunday el, xalıq kewlindegi gózzalıq baylıqlardı tek ǵana oqımış Farabiy, Ferdawsiy, Nizamiy, Fizuliy, Nawayı, Maqumqulı, biziń jerimizde Ájiniyaz, Qazı Máwlik usaqan ǵana shayırlar jeterli dárejede jırlay alıwı múmkin edi.

1910-15-jıllardan baslap Qazı Máwlik Shımbay qalasındaǵı úlken meshitlerde, burın xan meshiti dep atalǵan orında jetik alla sıpatında talabalarǵa sabaq beredi. Bul jıllarda onıń úlken jámiyet penen ushırasıw, jádidlik háreketlerdi keń el ishinde úgit-násiyatlaw, adamlar kewlindegi burınnan kiyatırǵan úlken-úlken árman hám múddahaların úyreniw jáne de oǵan juwap beriwdi baslaǵan jılları boldı.

1910-15-jıllardan baslap Qazı Máwlik xalıqtıń haqıyqıy milliy ádebiyat hám kórkem ónerge ruwxıy talabınıń kúsheygenin sezip, Shımbay uezindegi hám qalasındaǵı ilimli, talantlı adamlardı óz dógeretine toplay basladı. Birinshi gezekte qaraqalpaq xalqın túrkiy xalıqlar tariyxı, mádeniyatı tariyxı, jádidlik progressivlik háreketlerdiń tiykargı maqsetleri, burınnan birge islep kiyatırǵan shıǵıs hám orta shıǵıs xalıqları mádeniyatı tariyxları, dáwir talap etip turǵan hádiyseler menen tanıstırıwdı niyet etken, óziniń úlken jobasına aylandırǵan jılları boldı. Ol birinshi gezekte arab xalıq erteklerin, «Mıń bir tın», «Shıǵıs

sayqalı», «Hámiyri Xamza», «Házireti Áliy» haqqında dástanlardı «Til sáne» (porxanlar kitabın) «Tús jorıw» hám t.b. usıǵan usaǵan kóp kitaplardı qaraqalpaq tiline awdaradı. Ol parsi tilinen Ferdawsiydiń shıǵarmaların, «Shaxnama»nı, Nizamiy Genjawiydiń kóp shıǵarmaların, ózbek tilinen Áliysher Nawayıń shıǵarmaların, túrkmen tilinen Maqtumqulı hám t.b. kóp shayırlardıń shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdaradı.

Ol bul jıllarda Shımbay qalasında birinshi mártebe qaraqalpaq mádeniyatı tariyxında hár qıylı xalıqlar tillerinen ilim, pán, ádebiyat, mádeniyatqa baylanıslı zárúr ádebiyatlardı qaraqalpaq tiline awdarıw ushın awdarmashılar jámaátın dúzedi. Qazı Máwlik basqargan bul jámaát sol jıllarda xalıqtıń talabına baylanıslı basqa xalıqlar mádeniy miyraslarınan ádebiy shıǵarmalardı saylap alıp qaraqalpaq tiline awdaradı. Jáne de ol awdarmalardı qoldan kóshirip kóbeytip, eldegi oǵan qarıydarlargá satıw islerinde shólkemlestirdi.

XX ásirdiń basındaǵı ózi shólkemlestirgen «sawatlı qıssaxanlar mekteplerin» Qazı Máwlik jańa qosıq hám dástanlar menen bayıttı. Sońǵı gezlerdegi eldegi ataqlı baqsı, qıssaxanlardıń talap etiw boyınsha Qazı Máwlik túrkiy xalıqlarǵa ortaqlı bolǵan, ásiresic, Xorazar oazisine keń taralǵan «Góruǵlı», «Hilalay peri», «Yusip-Axmet», «Gárip-Ashıq» dástanların parsishadan qaraqalpaqshaladı. Xalıqlar jazıp alınǵan maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda: Qazı Máwlik awdarǵan «Gárip-Ashıq», «Góruǵlı» dástanların adamlar satıp alıw ushın olardı xatkerler awdarıp bolǵansha neshshe aylap gezek kútip turǵan. Bul jıllarda ataqlı awdarmashı, shayır, qıssaxan sıpatında Qazı Máwliktiń atı qaraqalpaq xalıqında elden elge taraladı.

Shımbaydaǵı 1916-jılǵı patsha hákimleriniń hádden ziyat zulmılıqlarına qarsı xalıq kóterlislerinen keyin Shımbaydıń xalıqı Máwditti Shımbay qalasına qazı qılıp saylaydı. Bul sońǵı jıllardaǵı xalıqtıń saylap qoyǵan qazısı boladı. Jáne de sol qazı atı onıń máńǵı joldası bolıp qaladı. Ol sonnan baslap elde Qazı Máwlik atanadı.

Qazı Máwlik bul jıllarda xalıqtı sawatlandırıwdı názerde tutıp kóp sanda dúnya xalıqlarınıń klassikleriniń mádeniy miyrasların qaraqalpaq tiline awdarıp, óz xalqın dúnya xalıqlarınıń mádeniy múkleri menen

tanıstırıwdı baslaydı. Elge jádidlik ideyalardı keńnen taratadı. Ózide júdá kóp jańasha qosıqlar jazadı. Bul jıllarda ol tinbay izleniw jolında boldı. Onıń usı jıllarda dóretilgen «Ol nege dárkar», «Gózzallar», «Perizat», «Qushaydı», «Nedur?», «Hesh sózim yoqdur», «Nedur gunayım», «Griptar edim» hám t.b. qosıqları xalıqtıń arasında keńnen belgili shıǵarmalar boldı. Bul qosıqları qıssaxanlar tárepinen eń súyip aytilatuǵın shıǵarmalardan boldı.

Shayırdıń «Ol nege dárkar» qosıǵı tereń sociallıq filosofiyalıq oylar dizbeginen dúzilgen. Avtor juwmaǵı boyınsha, «sen bay bol, baylıǵıń asıp tasıp tógilip-aq atım, elge biy, qádquda, bolıs, aqsaqal bolıp, elge, xalıqqa párman shıǵarıp atırsań da, xan, patsha bolıp dúnyanıń júzin sorap atırsań da, úyli, jaylı, shańaraqlı bir xojalıq bolmasań, bulardıń hesh qanday jarasıǵı joq». Sebebi, hár bir shańaraq bul jámiyettiń aǵzası. Bir neshshe shańaraqlardan el, xalıq bolasań. Al, jámiyette qara basınnıń jasaǵanlıǵınıń qızıǵı joq. Shańaraq qurıp, úy. Watan dúzip adam bolǵan ǵana el, xalıq táǵdirin oylay aladı. Hár bir adamnıń ómiri el, xalıq táǵdirin oylawdan baslanadı, degen filosofiyalıq oylardı eldiń, xalıqtıń aldına taslaydı. Adamzatqa ómirdiń barlıq qızıǵın, jarasıǵı shańaraq bolıwdan ibarat dep juwmaq shıǵaradı. Bul jaqsı qosıq ǵana emes, al XX ásirdegi xalıq oylarınıń poeziya menen Qazı Máwlik arqalı sırtqa shıǵıwı, biziń ádebiyatımızdıń, mádeniyatımızdıń el xalıqtı tárbiyalawǵa ótken kórinisleri boldı.

Máselen: *Qarshiǵa suńqarǵa kiyik aldırsań,
Argımaq at minip dúnya qıdırsań,
Mınaqqashlı kóshki saray saldırsań,
Bir sáwgeli yarsız ol nege dárkar?!*

*Farhad kibi tawǵa ursañ tashını,
Dúnyanıń sen hám bir bolsań rawshanı,
Baǵlı sarhawızlı, gúlli-gúlshanlı,
Bir sáwgeli yarsız ol nege dárkar?!*

*Álemdi shad etsen jekke bir óziń,
Dúri gáwhar bolsa hár aytqan sóziń,*

*Qarañğı kósheni yaqtı etse hám yuzın,
Bir sáwgeli yarsız ol nege dárkar?!*

*Bay bolıp dınyáğa shómip yatqanıń,
Mamuqlı temir tor qáde yatqanıń,
Taxta bánt dúkunda tawar satqanıń,
Bir sáwgeli yarsız ol nege dárkar?!*

*Arıq aqsaqal bop arna qazdırsań,
Atı hawazańdı yurttan ozdırsań,
Aqsaqal, bolısqa hám párman yazdırsań,
Bir sáwgeli yarsız ol nege dárkar?!*

*Shuntag, qoymıń qağaz aqshağa tolsa hám,
Bálki, tolıp ashıp-tashıp tógilse hám,
Ishkeniń hámıyshe qant, nabat bolsa hám,
Bir sáwgeli yarsız ol nege dárkar?! -dep jazadı.*

Bul qurı jazılğan násiyatlıq shıǵarma emes, onıń úlken sebepleri bar edi. Bul jillarda Qazı Máwliktiń hayal-qızlardıń jámiyettegi ornın ulıǵlap kórsetiwi Túrktan jádidlerinińde kótergen sol jillardaǵı bas urını boldı. Sebebi, Túrktan jádidleri de uzaq ásirlerden kiyatırǵan el, xalıq dástúrleri negizinde eldi rawajlandırıwdı maqset etti. Bul bir jaǵı bolsa, ekinshi – ulıwma hayal-qızlardı ulıǵlaw shıǵıs xalıqlarındaǵı ullı páziyetlerden edi. Usını milliy ádebiyatta kúsheytiw zárúrligi tuwılǵan bir payıtlar edi. Bul, álbette, Qazı Máwliktiń ájayıp talantlıǵınıń kórinisi bolsa, ekinshi jaǵınan, jádidlerdiń kóterip atırǵan uranınıń qaraqalpaq jerinde Qazı Máwlik arqalı iske asıp atırǵanlıǵınıń gúwası boldı. Bul, álbette, ullı nársese. Sebebi, Qazı Máwlik pütün bir millet ádebiyatınıń basında turǵan sawatlı qıssaxan mekteplerin basqarıwshı edi. Jáne Qazı Máwlik baslaǵan ideya, bul jillarda qaraqalpaq ádebiyatında onıń shákirtleri tárepinen rawajlandırılatuǵın edi. Bul jillardaǵı Qazı Máwliktiń ullıǵı usında boldı, ol ádebiyatqa usınday jańa baǵdar, jańa usıllar, jańa stiller alıp keliw menen bul ásir ádebiyatında kóringen insanlardan boldı.

XX ásirniń basında qaraqalpaq ádebiyatına Qazı Máwlik qosıqtıń gázzeliy táwsiyip yamasa bayaz, bolmasa, ol dáwirniń shayırları táwsip depte ataǵan túrlerin kirgizdi. Qazı Máwliktiń ózide bul jıllarǵı shıǵarmalarında qosıq jazdı demeydi, al bayaz yazdı deydi. Demek, ol dáwirlerde shayırlar qaraqalpaqsha jazǵan qosıqların eski túrkiy tildegi kóp qollanǵan qosıqtıń táriyiplik túrlerin ya bayaz, ya táwsip dep atasa kerek. Shayır da doretiwshiliginde biz usı formanı kóp ushıratamız.

Máselen: «Ne sózdur» degen shıǵarmasında:

Bayaz yazdı xalıq ishine tartıp,

Keshe kúndiz anıń ismin yad etip,

...Bir bayaz yazıpman eńdi men ańa,

Minasufdur bir sarpay hám mańa, - dep jazadı.

Bolmasa «Aqlım hayrandur» degen shıǵarmasında:

Bir bayaz aytaym desem shul yara,

Xatım imlasına aqlım hayrandur, - dep jazadı.

Demek, bul XX ásirde Qazı Máwlik jasaǵan dáwirlerde jazba ádebiyatlıq dástúr bolsa kerek.

Ááne bir másele, Qazı Máwlik óz tvorchestvosında eski túrk tilin kóp qollanǵan. Bul, birinshiden, ol eski túrkiy tildi jaqsı biletuǵınlıǵınan derek berse, ekinshiden, sol dáwirdegi túrkiy xalıqlar ushın orta q bolǵan ádebiy tilde qosıq jazıwdı ol maqset etse kerek. Folklorist Q.Ayimbetov óziniń «Xalıq danalığı» degen kitabında «Qazı Máwlik sol waqıtlarda kitabıy yaki túrkiy dep atalatuǵın eski ózbek tilinde qosıq jazǵan» - dep te kórsetedi. («Xalıq danalığı», 1968-jıl, 177-bet.)

4. Shayır poeziyasında folklorlıq hám Shıǵıs ádebiyatı, xalıq shayırları dástúri

Qazı Máwlik birinshi gezekte, óz shıǵarmalarında qaraqalpaq ádebiyatında gázzel, bayaz yamasa táwsiyip, yamasa bayaziy táwsiyipti rawajlandırǵan. Bul, álbette, óz dáwiri jańalıǵı edi. Qosıqtıń bul túrleri táriyip dep ataladı. Bolmasa, arnaw túrindegi lirikalıq shıǵarmalar bolǵan. Bul jaǵınan Qazı Máwlik zamanında táriyiplik

shıǵarmalardıń sheberi bolǵan shayır. Táriyiplik shıǵarmalarında Qazı Máwlik qaraqalpaq hayal-qızlarınıń aqıl parasatlılıǵın, haqıyqıy insanıyıtq ullılıǵın, olar arqalı adamnıń adamǵa qádirli ekenliklerin, eldegi bir-birewge bolǵan izzet-húrmetliliklerdi jırlaǵan.

Qazı Máwlik dóretken bayazlarda hayal-qızlar sonday bir tilsimli dúnya, olardıń júrisi, kúlisi túsingen adamǵa ol óz aldına bir dúnya dep tanıydı. Hayal-qızlardaǵı bul tilsimli dúnya adamlarǵa bir ruwx baǵıshlaytuǵın waqıya. Adam olardıń aldında qolı, tili lal bolıp baylanǵan bende bolıp qaladı, - dep kórsetedi.

Máselen: *Uzaq joldan kórmek ushın kelgenim,
Yarım qashan keler deyip turǵanım,
Bir taqullum áylep qaqa kúlgeniń,
Totı kibi dawsına bendemen.*

*Sen bir mahrur bolıp shıqsañ shóllerá,
Lashın bolıp qonsañ taza gúllerá,
Waspiy etip bayaz yazsam tillerá,
Shirin tilli zibanına bendemen!* -dep jazadı.

Shayırdıń bayazları barlıǵı bir maqsetti gózlegen bolıp hayal-qızlar gózzallılıǵın, olardıń óz aldına bir dúnya ekenligin táriyiplewge baǵıshlanǵan bolıp keledi. Ásirese, súwretlewde qosıqtaǵı lirizmniń kúshliliǵı, adamnıń ishki dúnyasını sóyletiwleri adamnıń ruwxıy sezimlerin qozǵaydı. Adamnıń adamǵa muhabbatın oyatadı. Adamnıń adamǵa úlken húrmetin kórsetedi. Dúnyada adamnıń ullılıǵın, adamdı hámme nárseden joqarı qılıp kórsetiw onıń «Kimgе tapsırdıń» degen qosıǵında ayqın sáwlelengen:

*Aya dilbar eshit meniń gápimdi,
Sen meniń yarımdı kimgе tapsırdıń,
Alıp ketip sarǵaytmaǵıl yuzimdi,
Arzıw ármanımdı kimgе tapsırdıń?*

*Meniń yarım alma edi, nar edi,
Baǵlarda ashılǵan lalazar edi,
Qaysı dilbar shul yarımdek bar edi,
Shámshi qamarımdı kimgе tapsırdıń?*

Yamasa «Megzettim» qosig'ında:
Tariyptiñdi aytay, gül yuzli yarım,
Lali kibi baxshana megzettim!
Zulpına tağarmış bahasız gáwhár,
Goya mehrin Zarafshuna megzettim!

Adam násliymusañ yaki perizat,
Aqılıñdı alarsañ rañkimdi barbad,
Qaslarñ qıyılmış, kózleriñ jállad,
Sózleriñdi sheker pala megzettim.

Bilegiñde bardur altın bilezik,
Barmaqlarda barbur tilladan yuzik,
Qashlarñ qálemdur, belleriñ názik,
Boylarıñdı Sháhsánemge megzettim, -
dep tariyipleydi.

Shayırdıñ bunday bayazıy táwsiyipi qosıqlarındağı birin-biri tolıqtırılıshı adamnıñ ruwxıy dúnyasındağı küshli sezimlerdi bayan etiwshi qatarlar onıñ «Nedur gúnayım», «Periyzat», «Yadıma túshti», «Sağıyda» hám t.b da kóp qosıqlarına múnásip.

Jáne de Qazı Máwlik eski Xorczm mádeniyatında keñ orın alğan hár bir hádiyseni súwretlewde onıñ mazmunın sulıw shıǵarıw maqsetinde onıñ atamasın alfavit tártibine salıp kórkem lirikalıq shıǵarma dóretiw dástúrlerin óz dóretpelerinde keñ qollanǵanlıǵın kóremiz. Máselen, Ol «Hesh sózim yuqdur» degen shıǵarmasında eldiñ sulıw qızların tariyiplewde qosıqtıñ usı lirikalıq usılın sheber qollanadı:

*Bir hárıpi «K» erur kamala etken,
Kórse, hár kim aqıl húshiyden ketken,
Atı hawazı pálekten ótken,
Malıw ashnasına hesh sózim yuqdur..*

«Aqlım hayrandur» degen qosıǵında da usı tártipte:

*Bir hárıpi «Ya» erur yandırdı bizni,
Hár kim ıqlas eter kórmege seni,
Yash yana tuǵmadı shul yañlı qızni,
Kóñlim sawdasına aqtım hayrandur, – dep keltiriledi.*

Qazı Máwliktiń bayazıy táwsiyip qosıqlarınıń óziniń jazılıwınıń texnikalıq usılı bar. Bular, birinshiden, shıǵıs poeziyasındaǵı stillik ózgeshelikler milliy ádebiyattıń nızamlılıqlarına baǵındırılǵan. Milliy poeziya jasalǵan. Bunday lirikalar ádebiyatımızda burında bolǵan, ya bolmaǵan dep aytıw múmkin emes. Ekinshiden, shayırdıń sheberligi menen qosıqtıń oqıp otırsań, bir kuplettegi qosıqtıń mánisi ekinshi kuplettegi ayılajaq pikirlerdi qaytalamaydı. Shıǵarmadaǵı hár bir ayılǵan gáp, hár bir pikir yamasa qosıқтаǵı adamǵa berilip atırǵan baha hár kuplettiń qatarında kem-kem tolıqtırılıp, rawajlandırılıp baradı. Solay etip, sheberlik penen adamnıń ishki mazmunı, sırtqı forması, onıń adamshılıq jámiyetke qatnası tolıq ashılıp baradı. Sonıń ushın bunday lirikalarda adamnıń sulıwlıǵı, aqıllıǵı, adamgershilikleri, dúnyanı qolı menen jaratıwshı, tirishilik ushın gúressheń, ómirde jasawǵa uqıplı adam dúnyadaǵı eń joqarı sanadaǵı tirishiliktiń iyesi ekenligi qosıqlarda berilip baradı. Sonlıqtanda Qazı Máwliktiń bunday shıǵarmaların hámme oqıǵısı keledi. Ulıwma, Qazı Máwlik poeziyasınıń gózzallıǵı adam, adamdı tanıwdıń sırların ashıp beredi. XX ásirde Qazı Máwlik usınday poeziyanı ádebiyatımızǵa alıp kirdi. Eger poeziya adamdı túsiniw ushın, onıń gózzallıqların kóriw ushın jaratılatuǵın kórkemlik ilimi bolsa, bizge bunıń qanday bolatuǵınlıǵın ol kórsetedi.

Qazı Máwlik poeziyaları adamdı qurı maqtaw emes, adamnıń dúnyadaǵı ullılıǵın, dúnyanıń adam menen dúnya ekenligin tanıy biliw, onı basqalarǵa kórsete biliw, hátte, bul ullılıqtı sóz tawıp ayta alıw, jırlay biliw kerek degen ideyalardı alǵa qoyadı. Qazı Máwliktiń ádebiyatımızdaǵı usı ullılıǵı, onı sovet húkimeti qansha quwdalasa da, onıń ádebiyat, mádeniyat maydanındaǵı xızmetlerin adamlar kcwilinen umittira almadı. Ol óz waqtında ádebiyatımızda eń jaqsı, sapası boyınsha da, kórkemligi boyınsha da eń joqarı poeziyanı dóretken adam boldı. XX ásirde milliy ádebiyatımızǵa úlken jańalıqlar menen kirip kelgen insan boldı. Sol sebepli de Qazı Máwliktiń adam, jámiyet haqqındaǵı lirikaları XX ásirdeń baslarında qıssaxanlar repertuarlarınan keń orın aldı. Qazı Máwlik shıǵarmaları XX ásir basındaǵı xalqımızdıń eń súyip oqıytuǵın shıǵarmalarınan bolıp qaldı.

XX ásirdeń bası. álbette, qaraqalpaq miynetkeshleri ushın awır jıllar boldı. Bul orıs koloniyalıq siyasatına qarsı gúres jılları edi. Sol ushın da Qazı Máwlik sıyaqlı xalıq shayırları ózleriniń shıǵarmalarında gárezsizlik ideyaların, eliniń, xalqınıń ruwxıy qúdiretliliklerin, el birligin jırladı. Usı dáwirlerde biz qıssaxanlar el aldında qosıqlardı oqıǵanıımızda», - deydi xalıq shayırı Abbas Dabil ulı – adamlar Qazı Máwlik shıǵarmaların, Maqtumqulı shıǵarmaların jaqsı kórip oqıtar edi». Álbette, bul tábiyǵıy nızamlılıq edi. Sebebi, xalıq kúni menengi awır jumslarman keyin ózleriniń ruwxıy dúnyasın, ruwxıy kúsh qúdiretliliklerin qıssaxanlar oqıǵan lirikalıq qosıqlarında, baqsı, jırawlar jırlaǵan dástanlıq shıǵarmalarda kórinetuǵın edi. Olar diyqannıń erteńgi ómirlerine kúsh zawıq baǵıshlaytuǵınlıǵı sózsiz. Sol sebepli Maqtumqulı, Ájiniyaz, Berdaq, Qazı Máwlik usaǵan úlken talant iyeleriniń dóretpelerin esitiwge xalıq qumartatuǵın boldı. Olar arqalı xalıq úlken maqtanushqa da eristi. Sonlıqtanda ótkendegi biziń xalqımızdıń ruwxıy baylıǵın bizler olardıń óz qolları menen jazıp qaldırǵan yamasa uzaq jıllar umutılmastay qılıp xalqımızdıń kewillerine quyıp salıp ketken mádeniyat tariyxların da kóremiz. Bular tek ádebiy shıǵarmalar ǵana emes, óz dáwirleriniń siyasatı da, sociallıq kórinisleri de, xalqımızǵa ekonomikalıq, pedagogikalıq qaldırǵan tálim tárbiyası da, sol zamanlardagı jámiyetlik tariyxtıń kórinisleri de, qullası, qaraqalpaq usaǵan bir pútin xalıqtıń milliy mádeniyatı tariyxınıń altın qorı da bolıp esaplanadı.

XX ásirdeń basında jasaǵan Qazı Máwlik dóretpelerinde qaraqalpaq demokratik ádebiyatında úlken dóretywshilik xızmet etkenligin moyınlaw menen qatar onıń shıǵarmalarınıń kóp sanlı ózine tán ózgeshelikke iye tvorchestvo ekenliginde moyınlawımız kerek. Ondaǵı eń úlken ózgeshelik - milliy qaraqalpaq ádebiyatın túrkiy xalıqlar ádebiyatındaǵı mádeniy birlik penen tutastıra alǵanlıǵında. Máselen, ózinen burın bolǵan xalıqlıq mádeniyatqa yamasa ulı adamlardı moyınlaw, olarǵa húrmet penen qaraw, óz dóretywshilik miynetlerinde olardı ustaz dep ulıǵlaw dástúri bar. Sol sebepli ol

dúnyalyq ilimiy, mádeniy jetiskenliklerdiń negizinde milliy mádeniyatı jetilistiriwge ǵayrat salǵan adamlardan biri boldı.

1914-20 jıllar Qazı Máwlik tvorchestvosınıń eń tolıp tasqan jılları boldı. Bul jıllarda Qazı Máwlik shayı, awdarmashi, qıssaxan sıpatında xalıqqa keńnen tanıldı. Ásirese, mádeniyatta ol Túrstan jádidleriniń progressivlik háreketlerin keń úgit-násiyatladı hám onı qaraqalpaq jerinde shólkemlestiriwshilerden biri boldı. Bunday milliy ádebiyattaǵı xızmetleri sebepli onıń atı elden elge taraldı. Sol sebepli shayırhılıqta, qıssaxanlıqta elden adamlar onnan jol jobalar sorap xatlar jazdı. Bul jıllarda Sápıwranıń Qazı Máwlikke jazǵan xatı, oǵan juwapları milliy ádebiyattaǵı úlken bir úlgi sıpatında elden elge taradı.

1914-16-jılları Qazı Máwliktiń elde aǵartıwshılıq háreketleri kúshli boldı. Ol bul jıllarda elge mádeniyatı, ilim bilimdi taratıwdıń birden bir jolı qıssaxanlıq mektepler arqalı dep bildi. Sol sebepli bul jıllarda ózi shólkemlestirgen qıssaxanlar mektebine ayırıqsha qaradı. Óz qıssaxanlar mektebinde ol talantlı qıssaxan shayırlardı tárbiyalap shıǵardı.

1917-18-jılları qaraqalpaq elinde de zorlıq penen sovet húkimeti ornadı. Jańa húkimet burınǵı meshit, medireselerdi toqtatıp jańa mektepler shólkemlestirgen waqıtlarda, Qazı Máwlik mekteplerde arab grafikasında jádidlik usıllardı shólkemlestiriwdiń jolların qarastırdı. Q.Áwezov, S.Majitovlar menen birge arab grafikasın rekonstruktırlawǵa qatnastı. Jádidlik tóteshe oqırdı shólkemlestiriwshilerdiń biri boldı.

Sovet húkimeti ornǵan waqıtlarda jańa húkimettiń ruxsatı menen Shımbayda ol qıssaxanlar ansamblin shólkemlestirdi. Awıllarda ataqlı xalıq shayırlarınıń kúshi menen qıssa oqıw islerin qolǵa aldı. Qazı Máwlik sawatlı bolǵanlıǵı sebepli 1926-jılı Shımbay qalalıq keńesiniń xatkeri, soń Shımbay rayonlıq atqarıw bóliminiń xatkeri lawazımlarında isledi. Qazı Máwlik shıǵısı boyınsha da, sońǵı iyelegen lawazımları, eldegi islegen xızmetleri boyınshada sovet húkimetine jat adam bolıp esaplanadı. Onıń ústine, 1929-jılı Qazı Máwlik «Jas Buxarashılar» shólkeminiń aǵzası bolıp Qaraqalpaqstanda jádidlik háreketlerdi rawajlandırǵanlıǵı sebepli onı qamawǵa húkim etildi. Sol kúni óz tuwǵan elinen qashıp 1949-jılǵa shekem Túrkmenda jasadı.

1950-jılı Qaraqalpaqstanǵa kóship kelgennen soń qaytıs boldı. XIX ásirdiń aqırı XX ásirdiń basındaǵı qaraqalpaq demokratiyalıq ádebiyatında Qazı Máwlik ullı shayır aǵartıwshı, awdarmashı, qıssaxan xalqımızdıń óz dáwirinde júreginen keń orın iyelegen adam sıpatında onıń atı qaraqalpaq ádebiyatı, mádeniyatı tariyxında máńgi qaldı.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın, sorawlar hám tapsırmalar

1. Qazı Máwlik Bekmuxammed ulınıń ómiri, dóretiwshilik jolı hám ádebiy ortalıǵı haqqında aytıp berin.
2. Qazı Máwlik Bekmuxammed ulınıń lirikalarınıń ideya-tematikası hám janrlıq ózgeshelikleri qanday?
3. Qazı Máwlik Bekmuxammed ulınıń shıǵarmalarınıń kórkem poeziyası qanday?
4. Shayır poeziyasındaǵı folklorlıq dástúrlerdı hám Shıǵıs ádebiyatı, xalıq shayırları dástúrlerin aytıp berin.

Ózin-ózi tekseriw ushın testler

1. Qazı Máwlik qaysı jádidlik shólkemniń aǵzası boldı?

- A) «Jas Buxarashılar»
- B) «Jas Xorezmshiler»
- S) «Máriypatshılar»
- D) «Türkistan wálayatı»

2. Qazı Máwliktiń «Qurban hayıt» degen qosıǵında...

A) eldegi xalıqtıń hár jılǵı Qurban hayıtqa baylanıslı ótkeretuǵın bayramına arnap shıǵaradı.

B) Avtor tárepinen bul qosıq shıǵıs xalıqlar poeziyasındaǵı gázzel formasında jazılǵan.

S) Onda tuwıp ósken eline muhabbat, ózin tárbiyalap ósirgen xalqına sheksiz minnetdarlıq sezimler jańlap esitiledi.

D) tuwılǵan jer tábiyatı, onda jasap atırǵan xalqı, ol xalıqtıń jaqsı-jaqsı úrip-ádetleri, ne ǵoshjaq aqılı, miynetkesh jigiteri, ne bir sultw qızları, eldegi adamlardaǵı bir-birewge mehribanlıq, izzet húrmetlilik shayır tárepinen onıń bul qosıqlarınıń barlıǵında zor yosh penen jırlanadı.

3. Qazi Máwliktiń «Ol nege dárkar» qosıǵı...

A) Tereń sociallıq filosofiyalıq oylar dizbeginen dúzilgen.

B) Qaraqalpaq hayal-qızlarınń aqıl parasatlılıǵın, haqıyqıy insaniy hq ullılıǵın, olar arqalı adamnıń adamǵa qádirlı ekenliklerin, eldegi bir-birewge bolǵan izzet-húrmetliliklerdi jırlaǵan.

S) Shayırdıń bayazları barlıǵı bir maqsetti gózlegen bolıp hayal-qızlar gózzallılıǵın, olardıń óz aldına bir jasaw nızamlılıqların táriyiplowge baǵıshlanǵan bolıp keledi.

D) Adamnıń adamǵa úlken húrmetin kórsetedi.

4. «Kelinler» qosıǵınıń avtorı kim?

A) A. Dabılov

B) A. Muwsaev

D) S. Nurımbetov

S) S. Majitov

5. «Miyнет ádebiyatı» kórkem ádebiy jurnal qashan shıǵarıla basladı?

A) 1932-j

B) 1930-j

D) 1931-j

S) 1929-j

MIRZAĞALIY DÁRIBAEV

(1909-1942)

Jobasi:

1. Mirzağaliy Dáribaevtín ómiri, dóretiwshilik jolı hám ádebiy ortalıǵı haqqında maǵlıwmat.

2. Mirzağaliy Dáribaevtín poeziyalıq, prozalıq hám dramalıq shıǵarmalarınń ideya-tematikası hám janrlıq ózgeshelikleri.

3. Mirzağaliy Dáribaevtín shıǵarmalarınń kórkemlik ózgeshelikleri, poetikalıq dúnyası.

4. Mirzağaliy Dáribaev qaraqalpaq prozasınıń baslawshısı sıpatında.

Temaniń maqseti: Mirzağaliy Dáribaevtín kórkem ádebiy dóretiwshilik jolı, shayır jasaǵan zamannıń mádeniy sharayatı, ádebiy ortalıǵı, shıǵarmalarınń janrlıq, ideya-tematikalıq hám kórkemlik ózgeshelikleri menen tanıstırıwdan ibarat.

Temaniń wazıypaları: Shayır shıǵarmalarınń ózine tán bolǵan janrlıq kórkem poetikalıq dúnyasınıń túsindiriw.

Tayanış sózler: poeziya, proza, drama, janr, ádebiy ortalıq, poema, povest, gúrriń, hám t.b.

1. Mirzağaliy Dáribaevtín ómiri, dóretiwshilik jolı hám ádebiy ortalıǵı haqqında maǵlıwmat

M. Dáribaev XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń qalıplesiwine, onıń ideyalıq-tematikalıq hám formalıq jaqtan hár tárepleme bayıp tolısıwına, kórkemlik dárejesiniń ósiwine salmaqılı úles qosqan usı dáwir ádebiyatınıń kórnekli wákilleriniń biri.

Bolajaq jazıwshı M. Dáribaev 1909-jılı Qońırat rayonınıń besinshi awılında sharwa-diyxan shańaraǵında dúnyaǵa keledi. Dáslep 16 jaslarında baslangısh awıllıq mektepti, soń 1929-jılı 9 aylıq muǵallimler kursın pitkeredi. 1935-jılı Tashkenttegi Orta Aziyalıq joqarı awıl xojalıq mektebin tamamlagannan soń miynet jolın Qońırat rayonında muǵallım bolıp islewden baslaydı.

Jazıwshınıń bunnan sońǵı jıllardaǵı xızmetleri baspa sóz hám dóretiwshilik mekemeleri tarawındaǵı jumıslar menen baylanıslı boladı. «Qızıl Qaraqalpaqstan» gazetasınıń mádeniyat bóliminiń baslıǵı, Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamı basqarmasınıń juwaplı xatkeri, «Qaraqalpaqstan ádebiyatı hám iskusstvosı» jurnalınıń ádebiy xızmetker lawazımlarında isleydi hám bul jumıslar onı jazıwshılıq, jurnalistlik sheberligin jetilistiriw ustaxanasına aylanadı.

M.Darıbaev ádebiyatqa 30-jıllardıń basında shayır sıpatında kirip keledi. Ol 30-jıllardıń baslarınan 1942-jıllar aralıǵında «Ayda turmıs tulparın!», «Paxta ek», «Jiyenbay», «Doslardan xat», «Qırıq qız», «Gúreske», «Qashqın» sıyaqlı kóp sanlı qosıqlar, balladalar menen bir qatarda «Qaljan», «Biybijamal», «Aypara», «Ayımjamal», «Shegarada», «Qońıratı qorgaw» atlı poemalar jazdı.

M.Darıbaev 30-jıllardıń aqırında jazılǵan «Mıńlardıń biri» povesti menen qaraqalpaq prozasında povest janrınıń payda bolıw hám qalıplesiwine salmaqlı úles qostı.

30-jıllardıń ekinshi yarımınan drama janrında da qálem sinap kóre baslaǵan ol «Kóklen batır» (1937), «Jańa adamlar», «Gárip ashıq» (1938) piesaları menen 30-jıllar qaraqalpaq dramaturgiyasında úlken iz qaldırdı.

M.Darıbaevtıń Nizamiyden, A.S.Pushkin, M.Yu.Lermontov, Alisher Nawayıdan, Ivan Frankodan, Bayronnan, Toqtaǵuldan islegen awdarmaları¹ menen Berdaq², T.G.Shevchenko³, Mayakovskiy⁴, tuwraı ekinshi jer júzlik urınıń dáslepki jıllarındaǵı qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıw baǵdarları⁵ haqqındaǵı maqalaları onı belgili dárejede kórkem awdarmashı hám óz dáwiriniń ádebiyat sinshısı sıpatında da tanıttı.

¹Мырзағалий Дәрибаев. Қолбйықс. -Некис: «Қарақалпақстан».-1980.-142-176-бетлер.

²Дәрибаев М. Бердақтың қосықтары. //«Қызыл Қарақалпақстан».-1940. - №286, 290, 291.

³Дәрибаев М. Т.Г.Шевченко хақында. /«Қызыл Қарақалпақстан».- 1938, 9-март.

⁴ Сол газета.-1938, 21-июль.

⁵Қараныз: «Шайырлар Улты Ұтаңдарлық урыс күнлеринде». («Қызыл Қарақалпақстан», 1941, 23-июль), «Сапалы әдебият ушы» («Қызыл Қарақалпақстан», 1942, 7-январь) мақалалары.

M.Dáribaev poeziya, proza, drama janrları boyınsha kóp ǵana kitaplar bastırıp shıǵardı. Onıń «Qosıqlar» (1937), «Jeńiwshiler» (1940), «Gúreske» (1942) toplamları ózi tiri gezinde-aq baspa kórdi. Sońǵı jıllarda bolsa jazıwshınıń «Qosıqlar hám poemalar» (1954), «Shıǵarmaları» (1958), «Tańlamalı shıǵarmaları» (1963), «Qálbiyke» (1980), «Mıńlardıń biri» (1989) degen atamalarda hár qıylı janrdagı toplamları járiyalandı.

XX ásirdeń 30-jıllarınıń aqırı 40-jıllardıń bası M.Dáribaevniń dóretiwshilik kúshine tolısıp turǵan dáwiri edi. Bul jıllarda jazıwshı Tashkent, Moskva, Baku, Tiibilisi qalalarında dóretiwshilik saparlarda bolıp, óz dóretiwshiligin ideyalıq-tematikalıq, formalıq, kórkemlik jaqtan hár tárepleme bayıtı. Poeziya, proza, drama janrları boyınsha «Aypara», «Shegarada», «Mıńlardıń biri», «Kóklen batır», «Ǵarıp-ashıq» sıyaqlı iri súyekli poema, povest, dramalar dóretti.

1940-1941-jıllarda «Dáwletiyar», «Altın júzik», «Bozataw» degen atamalarda taza piesalar jazıwdı, «Mıńlardıń biri» povestini juwmaqlastırıwdı da jobalastırıp qoydı. Lekin, sum ájel M.Dáribaevtı ádebiyat maydanınan erte alıp ketti, ol 1942-jılı qálemles dostı Dáli Nazbergenov penen birge samolet apatshılıǵınan mezgilsiz qaytı boldı.

2. Mirzaǵaliy Dáribaevniń poeziyalıq, prozalıq hám dramalıq shıǵarmalarınıń ideya-tematikası hám janrlıq ózgeshelikleri

M.Dáribaevniń dóretiwshiligi ózi tiri gezlerinde oǵada kem izertlendi. Másclen, 30-40-jıllarda I.Sagitovniń «Qaraqalpaq ádebiyatı hám onıń jas jazıwshıları haqqında»⁶, N.Japaqovniń «M.Dáribaevniń qosıqları haqqında»⁷, Á.Shamuratovniń «Mirzaǵaliydiń geypara qosıqları tuwralı»⁸ maqalalarında ǵana onıń dóretiwshiligi azı-kem sóz bolǵanlıǵın kóremiz. Bul avtorlardıń ishinde I.Sagitov óz maqalasında M.Dáribaevniń «Ayınjamal» poemasına sın pikir bildirip, onda tarmıs waqıyaların súwretlewde, qaharmanlar obrazın jasawda jasalmalıqqa jol qoyılǵanlıǵı aytiladı.

⁶ «Қызыл Қарақалпақстан», №295, 296, 1935.

⁷ «Қызыл Қарақалпақстан», 16-январь. 1941.

⁸ «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы», №2, 1941.

M.Dáribaev dóretiwshiligi shın mánisinde 50-jıllardan baslap arıawlı izertlew obyektı bola basladı. Atap aytsaq, Q.Ayımbetov, M.Nurmuxamedov, S.Axmetovlar usı jıllarda islegen ózleriniń kandidatlıq dissertacijaları menen sol dissertacijalıq jumıslarına baylanıslı járiyalagan izertlewlerinde¹ onıń poeziyası, prozası, draması haqqında málim dárejede ilimiy-teoriyalıq pikirler bildirdi. 60-70-jıllarda bolsa usınday sıpattaǵı pikirler T.Allanazarov, Q.Kamalovlardıń izertlewlerinen de² orın aldı.

Al, ilimpaz S.Allayarov 1971-jılı M.Dáribaevtıń ómiri hám dóretiwshiligi boyınsha kandidatlıq dissertacija jaqlap shıqtı hám usı jumıs tiykarında 1978-jılı «Murzaǵalıy Dáribaevtıń tvorchestvos» atlı monografiya járiyaladı.

M.Dáribaevtıń ómiri hám dóretiwshiligi ulıwma bilim beretuǵın mektepler menen joqarı oqıw orınlarınıń ádebiyat sabaqlıqlarında³ ádebiy portret sıpatında keńnen sáwleleniw tapqan.

Bul miynetlerdiń bárinde de M.Dáribaevqa XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń eń iri wákilleriniń biri, 30-40-jıllarda ádebiyatımızda poeziya, proza, dramaturgiya janların rawajlandırıwǵa salmaqılı úles qosqan talantlı sóz sheberi sıpatında baha berildi.

3. Murzaǵalıy Dáribaevtıń shıǵarmalarınıń kórkemlik ózgeshelikleri, poetikalıq dúıyası

M.Dáribaevtıń ómir bayanına qaraǵanda, onıń háwes etip poeziya baǵına kiriwi 1936-jılǵa tuwra keledi. Ol usı jılı óz awılınuń «patriotı» sıpatında «Chay qaynatıp bermediń» dep awılınuń qızlarınıń ústinen kúlgem basqa awıldın jigitlerine qarap juwap retinde shıǵarǵan qosıǵın.

¹ Қараңыз: Нурмухамедов М. Қарақалпақ совет әдебияты тарихының қысқаша очерки.-Нөкіс: ҚҚМБ, 1959.; Айымбетов Қ. Қарақалпақ драматургиясы тарихының очерктері.-Нөкіс: ҚҚМБ, 1963.; Ахметов С. Уалды Ұатандарлық урысқа шекемги дәуірде қарақалпақ совет поэзиясы.-Нөкіс: ҚҚМБ, 1959.

² Алланазаров Т. Театр хәм драматургия.-Нөкіс: «Қарақалпақстан»,-1979.-137-156-бетлер.; Камалов Қ. Қарақалпақ повести.-Нөкіс: «Қарақалпақстан»,-1978.-33-38-бетлер.

³ Қараңыз: Ахметов С., Камалов Қ., Алымов Ә., Әбдиреймов Ж. Қарақалпақ әдебияты. XI класс ушын сабақлық.-Нөкіс: «Билим», 1997.-48-55-бетлер.; Ахметов С., Камалов Қ., Нарымбетов Ж., Пахридинов Ә. Қарақалпақ совет әдебияты.-Нөкіс: «Қарақалпақстан»,-1984.-100-117-бетлер.

jazadı. Onıń bul jıllarda jazılǵan qosıqlarınan «Talabım» «Jas jazıwshılardıń jıynaǵında» (Tashkent, 1934) járiyalandı.

Shayır 1933-jılı Qaraqalpaq jazıwshılarınıń birinshi plenumında «Tayar kúshim» degen qosıǵın oqıydı. Qosıq mazmunı jaǵınan búgingi ǵárezsizlik dáwiri talaplarına tolıq juwap bermeytuǵın bolǵanı menen, ondaǵı jańa forma, tásirsheń emocional ırǵaq, kóterińki shayırılıq pafos ádebiyatqa óz hawazı bar talantlı jáne bir shayırdıń kelgenliginen derek berip turdı.

Haqıyqatında, shayır bul jıllarda óz ústinde kóp izlenip, kóp úyrendi, sol jıllardaǵı awqamlıq ádebiyatta jetekshilik etken rus ádebiyatınıń aldınıǵı qatar úlğilerin óz dóretiwshilik ustaxanasında puxtalıq penen sunap kórdi, A.Pushkinniń «Angar», «Aǵayınlı qaraqshılar», «Arman», M.Lermontovtıń «Bayron emes, basqaman men», «Tutqın», «Ólgenniń muhabbatı», «Qamis», «Násiyat», Bayronnıń «Buringılarday qıdıra almaspan», «İspan qızı», «Súygende sen meni ózińe tartıp» sıyaqlı shıǵarmaları menen Nizamiy, Nawayı, Jambıl, Toqtaǵullardıń kóp sanlı qosıqların awdarıp shayırılıq sheberligin arttırdı. Nátiyjede poeziyaǵa Mayakovskiy stilindegi, biraq, milliylik lipası saqlanǵan Dáribaevlıq jańa lirik formaların engizdi. Bul sıpatı biz, ásirese, onıń «Biziń stan-Qaraqalpaqstan», «Tayar kúshim», «Bekkem blok», «Xalıq jırı», «Kún sayın» usaǵan publicistikalıq lirikasınan ayqın seziwimizge boladı.

M.Dáribaevtıń bul shıǵarmalarında M.Gor`kiy, V.Mayakovskiy dóretiwshiliginiń tásiрі kúshli sezilip turdı. Ol V.Mayakovskiyden xalıq turmısın kóterińki rux, úlken laptz-jalınlı shaqırıq penen jırlawdı úyrense, M.Gor`kiyden poeziyanı waqıt penen baylanıstırıw uqıbın ózlestirdi.¹

Usınday úyreniw, izleniwler nátiyjesinde bul jıllarda M.Dáribaev poeziyası tek formalıq jaqtan ǵana emes, mazmun hám tematikalıq jaqtan da bayıp bardı. Ol endi «Tazagúl», «Qálbiyke», «Qanatlı qabarman», «Gúlim sıyaqlı» táriyp-arnaw qosıqların jazıw menen birge, siyasiy-publicistikalıq, peyjazlıq lirikalarda da ájayıp qosıqlar dórete basladı. Hayal-qızlar erkinligi, xalqımızdıń ótmishi menen

¹ Қарақалпақ совет әдебияты.-Нәкис: «Қарақалпақстан»,-1984.-12-бет.

búgini, doshıq, Watan, miynet temaları onıń poeziyası mazmunınıń tiykarǵı ózegin quradı. Atap aytsaq, shayırdıń «Qashqın» balladası menen «Qálbiyke» qosıǵı hayal-qızlar erkinligi máselesin sóz etiwge baǵıshlanǵan. Shayır bul shıǵarmalarında kontrastlıq salıstırıp súwretlew usıllarınan sheber paydalanǵan.

Shayıır óziniń «Kavkaz», «Kók kól», «Teńizde» qosıqları menen peyzajlıq lirikanıń sheberi sıpatında da kózge taslanadı. Mısalı, onıń «Kók kól» qosıǵındaǵı kartina jasaw sheberligine bir ser salayıq:

*Órkesh-órkesh aynala taw jaǵası,
Qulpı dóngen jipek japıraq aǵashı,
Tawı, tası, aǵash, bultı - qas-kirptik,
Móldir suwı misal kózdiń qarası,
Kóz jasınday móldir suwı jarqırap,
Qozǵaladı, shayqaladı qaltırap.*

Shayıır poeziyasında el qorǵaw, patriotizm temaları, ásirese, urıs jıllarında jetekshi ornǵa shıqtı. Onıń «Jańa adam», «Qanathı qaharman», «Gúreske», «Algıs saǵan» sıyaqlı qosıqlarında el qorǵaw, áskeriy minnet, basqınshılardıǵa qarsı gúres, urıs jıllarındaǵı tildaǵı pidákerli miynet usaǵan máseleler ayrıqsha bir poetikalıq sheberlikte real' sáwleleniwın taptı.

M.Dáribaev balalarǵa arnalǵan «Altın júzik», «Ańqaw mergen» shıǵarmalarında folklorlıq syujetlerge dıqqat awdarıp, poeziyamızda jańa realistlik ertek, tımsallar dóretti.

Miynet teması 30-jıllardaǵı qaraqalpaq poeziyasında tiykarǵı tematikalardıń biri bolǵanınday, usı jıllarda M.Dáribaev ta kópshilik qosıqların miynet temasına baǵıshladı. Ol óziniń «Ne payda», «Ayda turmıs tulparın» (1933), «Ilǵallı bol, apajan», «Tazagıń» (1935), «Qosılǵan qos toy» (1936), «Báhár» qosıqlarında miynettiń dóretiwshilik kúshin ulıǵlap, miynetti ádiwlewshi, barlıq baxtıń miynetten tapqan aldınǵı qatar, úlgili miynet adamlarınıń lirikalıq obrazların jarattı. Máselen, shayırdıń «Ayda turmıs tulparın» qosıǵında texnikanıń tilin biletuǵın, texnika menen qurallanǵan miynet adamınıń jańa kelbeti temir qanat, almas tobiqlı suńqar sıpatında táriyiplenedi:

*Temir qanat, almas tobiq,
Alğa qarap moyın sozıp,
Qatarınan jürgen ozıp,
Ozğan suñqar - traktorshı!*

Al, «Tazagúl» qosıǵında bolsa «adam miyneti menen gózsal hám ullı, miynet adamdı ulıǵlaydı, baxıtqa bóleydi» degen ideya Tazagúldiń sırtqı portreti menen shadlanǵan sap júrek ishki dúnyasınan ruxlanıp jáwlan urǵan miynet jeńisin teńdey qoyıp salıstırıp súwretlew arqalı beriledi. Misalı:

*Tisleri marjanday qap-qara qası,
Tógilgen bóksege jipektey shashı,
Qubılǵan kún menen sulıw lipası,
Súykimli sulıw qız biziń Tazagúl.
Shınıqqan is penen toqpaqtay bilek,
Shadlanǵan jigerli xosh waq júrek,
Shalıqlap ğayratı kún sayın údep,
Shaǵlaǵan uduarnik biziń Tazagúl!*

M.Dáribaevtiń muhabbat temasında jazılǵan qosıqlarında da miynet teması negizgi másele menen tıǵız baylanısta jupkerlesip beriletuǵının kóremiz. Máselen, M.Dáribaev 1936-jılı jazılǵan «Qosılǵan qos toy» qosıǵında Sayımbet hám Tazagúl atlı bir-birin shın berilip súygen eki jastıń baxıtlı muhabbatın súwretlemekshi boladı. Lekin, shayır bul muhabbatı ápiwayı ashıq-mashıqlıq, súydim-kúydım, biykarǵa kóz jas tógetuǵın jalań muhabbat sıpatında emes, adamnıń adamgershiligine, el-xalıq aldındaǵı parızına, miynetke degen qatnasına tiykarlanǵan tamırı tereń hadal, sanalı muhabbat sıpatında kórsetedi. Sonlıqtan da shayırdıń óz qaharmanları Tazagúldiń de, Sayımbettiń de sırtqı dúnyası menen ishki dúnyası bir-birine say keletuǵın qaharmanlar sıpatında táriyipleydi. Qosıqtaǵı:

*Som hilegi jas súyriktey kóldegi,
Súmbil shashı tal jipektey shóldegi,
Kúnnen kórkem,*

¹ Мырзағалий Дәрибаев. «Қалбийке». - Ноқис: «Қарақалпақстан», 1980. - 8-бет.

¹ Мырзағалий Дәрибаев. «Қалбийке». - Ноқис: «Қарақалпақстан», 1980. - 9-бет.

Elden erek,

Bir sulıw

Hesh bir sulıw teń kelmeydi eldegi²,-

dep súwretlengen, kúnnen kórkem, aydan artıq Tazagúldiń ishki dúnyası onnan da gózzal. Ol ushın el xalıq iygiligi ushın xızmet etiw-eń bashı baxıt.

Kúshli bilek,

Batır júrek

Erlerin

Biriktirip bárin iske jahayın³,-

dep oylaydı. Sonlıqtan da ol, Sayımbetti unatqanda da onı usınday sózi menen isi bir, «kúshli bilek, batır júrek er» bolǵanı ushın unatadı. Sayımbet minezindegi bul ustamlılıq, miynet súygishlik, el-xalıq aldındaǵı parızına sadıqlılıq qásiyetler onıń Tazagúlge jazǵan juwap xatınan ayqın sezilip turadı:

-Tazagúljan, kóp oqıdım sózińdi,

Menlik etip baǵıshlapsañ ózińdi,

Emes burıs,

Sóziń durıs,

Súygen qız!

Men de saǵan baǵıshlayman ózimdi.

Kúnim, gúlim, tuńla biraq mınanı,

Tolsın muna aq altınnıń planı,

Ashıq bolmay,

Kúyip janhay,

Sholpanım,

Beldi huwıp iske tayar turalı¹.

Usınday jaqsı oy-tileklerden birliǵi, el-xalıq aldındaǵı azamatlıq parızǵa sadıqlıq Tazagúl menen Sayımbetti baxıtqa bóleydi. El teleginiń tolǵan kúnin nıshanlaǵan zúraát bayramı kúni olardıń bir-birine qosılǵan baxıt toyı da birge ótedi.

²Мырзағалий Дәрибаев. «Қалбийке». - Нөкіс: «Қарақалпақстан», - 1980. - 14-бет.

³Мырзағалий Дәрибаев. «Қалбийке». - Нөкіс: «Қарақалпақстан», - 1980. - 15-бет.

¹ Мырзағалий Дәрибаев. «Қалбийке». - Нөкіс: «Қарақалпақстан», - 1980. - 18-бет.

Kórip otirgánımızday, qosıqta tek názik lirik-kúyinish-súyinish sezimleri gána emes, qaharmanlardın kóp oylanıp, keń tolğanıwları, waqıyalardıń izbe-iz rawajlanıp otırıwı, yaǵnıy, iri epikalıq shıǵarmalarǵa tán ayırım belgiler de orn alǵan.

Bunday epikalıq sıpatı shayırdıń usı jılları jazılǵan «Qálbiyke», «Qırıq qız», «Qońrat» qosıqlarınan da kóriwimizge boladı. Bul fakt, birinshiden, shayırdıń 30-jıllar qaraqalpaq poeziyasına syujetli qosıqlardı alıp kire baslaǵanlıǵın kórsetse, ekinshiden, shayırdóretiwshiliginde epikalıq poeziya jónelisiniń baslanǵanlıǵınan da dárek beredi. Haqıyqatında da, shayırdıń 30-jıllardıń ortalarınan poema janına qol ura basladı.

Shayırdıń «Ayımjamal» (1935) poemasında adam hám xalıq, jeke adam hám jámiyet aralarındaǵı qatnasıqlar tiykarǵı másele etip qoyıladı. Poema syujeti sırttan qaraǵanda, klassıq gúres másesine qurılǵanday bolıp kóringeni menen, 30-jıllardaǵı jámiyet ómirine tán haqıyqiy turmıs shınlıǵı.

Shıǵarma ápiwayı gána turmıshıq syujetke qurılǵan. Qahń malsız óz iqtıyarlardı menen bir-birine qosılıp, isenim hám sıylasıqta jasap atırǵan Ayımjamal hám Áwezmuratıń shańaraǵı shadlı turmıs keshiredi. Sebebi, olar jańa túsiniktegi adamlar boladı. Jámiyetlik iste miynet úlgisin kórsetip júrgen Ayımjamal bir kúni xalıq múlkin talantaraǵa túsirip júrgen dushpanıń bar ekenligin sezedi. Ayımjamal bul iplastıń kim ekenligin dálillep, xalıq aldında onıń bet perdesin ashıp taslaǵan waqtında, Qalnar bay kek tutup, oǵan pıshaq uradı. Áwezmurat xalıq dushpanıń qızǵın sawashta qolǵa túsirip, bet-perdesin birotala ashıp taslaydı.

Poemanıń bas qaharmanı Ayımjamal obrazında qaraqalpaq hayal-qızlarına tán hasıl sezimler jámlesiw tapqan. Ápiwayılıq, Watanǵa hám dosqa degen seziminiń tazalıǵı, miynet súyiwshilik-onıń obrazınıń eń jaqsı sıpatlı belgileri. Bul sıpatlı belgilerdi basqalardı da bahalaw tárezisiniń ólshemi etip alǵan ol Áwezmuratqa miynetke qalay qaraytuǵanlıǵın aytıp:

*Jalǵız gána miynet janım,
Tamır quwıp aqqan qanıım,*

*Kerek emes aqsha, malın,
Miyнет kerek, -dedi Jamal, -*

dep onı da miynetde úlgi kórsetiwge ruwxlandıradı. Ayımjamaldıń muhabbat qatnası da onıń ruwxıy ósiwshiliginen derek berip turadı. Ayımjamaldıń túsiniǵı boyınsha, muhabbat adamnıń jeke mápine emes, al onıń jámiyet aldındaǵı wazıypasına baǵdarlanıwı hám soǵan ámel etiwı kerek. Sonlıqtan onıń ideali ózin xalıq mülkiniń jankúyeri sıpatında sezgen, el-xalqın óziniń dóretiwshilik miynetı menen gúlleniwge tayar adam bolıp esaplanadı:

*Ózim menen birge júrip,
Ómir sürseń oynap-kúlip,
Miyнет etseń ilǵal urıp,
Súyer edim, Áwezmurat...*

Poemada avtor Áwezmuratnıń Ayımjamalǵa bolǵan muhabbatı onıń miynettegi qaharmanlıǵın, dushpangá qarsı gúresin súwretlew arqalı ashıp kórsetedi. Ayımjamal unatqan miynetkeshlik, batırılıq hám Watanǵa sadıqlıq - bári-bári Áwezmuratnıń boyınan tabıladı. Sol ushın da Ayımjamal onı jaqsı kóredi. Ulıwma, Áwezmurat bul poemadaǵı cń utımlı jasaǵan obrazlardıń biri.

M.Dáribaevtıń «Aypara», «Shegarada» da poemaları sátli jazılǵan epikalıq dóretpeleri bolıp tabıladı. Qaraqalpaq hayal-qızlarınıń burınǵı hám 30-jıllardaǵı turmısı kórkemlep súwretlengen «Aypara» poemasında baspashılardıń qaraqalpaq awılın tonaw waqıyası kórsetiledi. Usınday qıyın-qıstaw payıtlarda bes-altı qızdıń biri bolıp Aypara da turkmen feodallarınń qolına túsedi. Biraq, Watan saǵınıshı, ayrılıq qız júregin jegidey jeydi. Bendelikke kóngisi kelmegen Aypara dáskepki kúnlerden-aq táǵdirlesi Qarabaydı úgitlep, onıń menen Qońıratqa qashıp keledi. Jolda biraz qıyınshılıqlardı bastan keshiredi. Ómirdegi qalǵan qıyınshılıqlardı da onıń menen bóliskisi kelip ekewi shańaraq ta quradı. Biraq, Qarabaydıń márdikarǵa alınıwı shańaraqtıń buzılıwına sebepshi boladı. Bekman degen ǵarrı baydıń toqalına aylanǵan Ayparanı jáne xorlıqlı ómir kútip aladı.

Aypara shıǵarmada miynetke tózimli, qıyın máhálde dosqa jıllı sóz aytı biletuǵın ǵamxor, kewilshik, ápiwayı qız sıpatında kórsetiledi.

Onıń dos-joldasqa sadıqlıq, adamgershilik sıpatları Qarabayǵa bolǵan qatnasında ayqın sezilip turadı. Máselen, Qarabay tutqınlıq táǵdirine muńın shaǵıp, awır awhalina kóz jasın tókkende, Aypara tutqınnan qashıw jobasını oylap tawıp, jol azabın mártlershe jeńip shıǵadı. Zorlıq-zombılıqqa qanshama ushıraǵan sayın, óz maqsetine iseniminiń sonshama artıwı, erkinlikke degen qushtarlıǵı Ayparanıń jáne bir unamlı qásiyetleriniń biri bolıp tabıladı. Biraq, Aypara óziniń bunday talpınıwı-jemissiz ekenligin, onı ekinshi zindan-Bekman baydıń nursız háwlisi kútip turǵanlıǵın, onnan shıǵıwdıń qanday ilajı barlıǵın bilmeydi. Sonlıqtan da Aypara Qarabaydan ayırılıp, Bekman baydıń toqalına aylanadı. Avtor Aypara táǵdiri arqalı sol gezdegi ayırım hayal-qızlardıń sharasız qıym hám quramalı ómirin kórsetpekshi bolǵan.

Degen menen, bul poema qaraqalpaq hayal-qızlarınıń eski dáwirdegi awır turmısın, erkinlik hám baxıt ushın gúresiwge bolǵan umtılısların kórsetip beriw menen bahalı.

Shayırdıń 1938-jılı jazılǵan «Shegarada» poeması shegarashılardıń Xasan kólindegi yapon samuraylarına qarsı urısı hám olardıń sawashtaǵı qaharmanlıǵın sóz etiwge baǵıshlanǵan:

*...Watan ushın bári tayar turadı,
Shegaranıń shártin buzsı kimde-kim,
Ayamaydı, tumsıǵına uradı, -*

dep súwretlengenindey, Watan qorǵaw ideyası – poemanıń baslı ideyası.

Poemada janlı háreket etiwshi Begus obrazı – batır shegarashı sıpatında gewdeleniw tabadı. Óziniń ómiriniń, jawıngerlik jıllarınıń pútkil mazmunın Watan qorǵaw isi dep túsingen ol barlıq mápi hám kúndelikli isin de tolıǵı menen Watan qorǵaw wazıypasına baǵıshlaydı.

Adam dúnyasınıń baylıǵı, dos hám dushpanǵa qatnasıǵı, Watan súyiwshiligi, ar-namısı, hujdanı awır sınaqlarda bilingenindey, Begustıń da eń jaqsı qásiyetleri eń qıym máwrıtlerde, watan ómirine qawıp tuwǵan payıtlarda anıǵıraq ayqınlanadı:

*Ólgenimshe Watanımdı qorǵayman.
Ózim ólmey dushpanǵa jol qoymayman,*

Watan ushın, meyli, ólemen, ólmesem,

Watan jawın qıwıp sırtqa aydayman,-

deydi sonlıqtan da qızgın sawash máhálinde er júrekli er Begus Afanasev.

«Shegarada» poemasında Mariya hám Vilivagin sıyaqlı basqa da obrazlar ushırasqanı menen, olar óz tulǵalarına tolıq iye bolmay qalǵan. Bul, álbette, poemannıń tolıq pitpey qalǵanlıǵınan bolsa kerek.

4. Mirzalıy Dáribaev qaraqalpaq prozasınıń baslawshısı sıpatında

M.Dáribaev 30-jıllardıń birinshi yarımınan baslap baspa sóz betlerinde «Ómirdiń sawlatı bilim» (1932), «Ǵayratlı qaharman» publicistikalıq ocherkleri, «Allanıń sırtı» (1934), «16 jıldıń oyranı», «Azerbayjan awılında» (1935), «Qarındasımnnıń xatı» (1940), «Altın júzik» (1939) sıyaqlı gúrrinler daǵazaladı. Onıń usı 30-jıllardaǵı qaraqalpaq prozasınıń úlken tabıslarınıń biri esaplanatuǵın «Mıńlardıń biri» povesti - tamamlanbaǵan shıǵarma. Erpolat, Miyrigúl, Húrziya t.b. shıǵarmannıń bas qaharmanları. Feodallıq jámiyettiń ádilsizligi hám qarama-qarsılıǵı bayan etilgen Erpolattıń obrazında, eziwshilerdiń qol astındaǵı xalıqtıń kórgen azapları, qaraqalpaq xalqınıń sanasınıń oyanıwı kórsetiledi. Qaharmannıń minezlemesindegi avtorlıq maǵlıwmatlardı esapqa almay, tutas alıp qaraganda Erpolattıń obrazi ózinde waqıttıń, dáwirdiń baslı hádiyselerin, sıpatlı belgilerin ulıwmalastırıp kórsete alatuǵın ulıwmalıq hám daralıq belgilerge iye sátli jasalınǵan obrazlardan bolıp tabıladı. Erpolattıń pikirleri menen isleri, xarakteriniń ósiw-ózgeriwi, loǵikalıq rawajlanıwı, jazıwshınıń aytajaq oyları oqıwshını ádewir isendiredi.

Tilekke qarsı, povest bas qaharmanlarınıń biri Miyrigúldiń háreketleri biraz sheklengen: Onıń obrazi aqırına deyin rawajlanıw tappay, muhabbatı ushın azapqa túsken biyshara qız halında ǵana qalıp qoyǵan. Biraq, onıń obrazi povest tiń kompoziciyasında áhmiyetli orın tutadı. Erpolat penen Erjan sıypaınıń arasındaǵı kóplegen qarama-qarsılıqlar Miyrigúlge baylanış kelip shıǵıp, bir qansha háreketler onıń obrazi átirapında rawajlanadı. Miyrigúl, sonıń menen birge, mal-múلكli

jawız adamlardıń zulımlıǵınıń qurbanı sıpatında da kózge taslanadı. Ulıwma, Miyrigúl obrazı arqalı feodallıq jámiyettiń iplashıqları ashıp kórsetiledi.

Erjan sıypań, Hákimbay aqsaqal obrazları da povesttegi eń sátli shıqqan obrazlardan esaplanadı. Erjan sıypańınıń juwha hayalı Aysuhıw, baydıń hámeiparaz shabarmanları Qazaqbay hám Tilewmuratqa berilgen minezlemeler de ádewir sheber berilgen, bul personajlardıń háreketleri baslı qaharmanlar obrazların tolıqtırıp turadı. Povest qaraqalpaq prozasında 30-jıllarda usı janrda dóretilgen dáslepki dóretpelerdiń biri ekenligi menen de áhmiyetli.

DRAMASI. M.Darıbaevtıń «Kóklen», «Árman», «Jańa adamlar», «Ġarıp ashıq», «Dáwletiyar», «Edige», «Biz jeńemiz», «Eki toy», «Bozataw», «Altın júzik» atlı piesaları 30-jıllardaǵı qaraqalpaq dramaturgiyasında belgili orın tutadı.

M.Darıbaevtıń dramalıq shıǵarmaları arasında kópshiliktiń diqqatın ózine kóbirek awdarǵan «Kóklen» tragediyasınıń waqıyası Kóklenniń súyikli si Ayparaǵa ashıqlıǵınan baslanadı. Piesada Kóklenniń diyxanlardıń kóterilisim basqarıw dárejesine deyingi basıp ótken jolı anıq sáwleleniw tapqan. Kóklen bul dárejege ádep Shaniyaz baydan óz haqısın, soń joldaslarınıń is haqısın alıp beriw usaǵan batıl háreketleri arqalı ósip jetiledi. Shaniyaz baydıń Ayparanı hayal üstine almaqshı bolǵan háreketleri Kóklende ádalatsız eziwshilerge degen gázep otın jáne de kúsheytedi. Shaniyaz baydıń zulımlıǵı menen zorlıǵına kónbegen Kóklen óziniń qarsılıq gúreslerin Ayparaǵa úyleniw háreketleri menen toqtatıp qalмай, Shaniyaz baydıń qarawınan shıǵıp ketip, Qaratawdıń etegindegi shopanlar awılına jaylasıp, jarlı diyxanlardı kóteriliske tayarlaw menen dawam etedi. Kóklenniń atın esitken basqa awıl adamları da bul kóteriliske qosıla bsıladı.

Usı kóterilis waqıyasınıń súwretleniw dramadaǵı tariyxıyılıq sıpatını tereń mazmunǵa iye ekenliginen de dárek beredi. Sebebi, shıǵarma bas qaharmanı Baba Kóklen, haqıyqatında, tariyxta ómir sürgen adam bolıp, ol basqarǵan xalıq azatlıq háreketi jergilikli basqarıwshılar menen patsha Rossiyası húkimetiniń qaraqalpaq aймаǵındaǵı eziwshilik siyasatına qarsı 1880-1891-jıllarda bolıp ótkenligi de tariyxıy haqıyqatlıq edi.

Dramada xalıqtın usı xalıq azatlıq kóterilisine shıǵıw sebepleri hám patsha Rossiyasınıń qaraqalpaq aymaǵında alıp barǵan basıp alıwshılıq hám eziwshilik siyasatınıń unamsız aqıbetleri bas qaharman obrazi Kóklen obrazi arqalı úlken konfliktli waqıyalardı sheber súwretlewler arqalı ashıp beriledi.

Drama usı xalıq azatlıq gúresi jolında Baba Kóklenniń mártlershe ólimi menen juwmaqlanadı. Biraq, onıń isiniń ólmeytuǵınlıǵı ol ólgennen keyin de xalıq azatlıq gúresleriniń jańa tolqınıń hávij alıwları fonında ayqın sezilip turadı.

Xalıq tariyxına, onıń milliy qádiriyatları menen milliy miyraslarına bolǵan qızıǵıwshılıqtaǵı usınday baǵıt M.Dáribaevtiń «Ǵárip ashıq» draması misalınan da ayqın seziledi.

Orta Aziya xalıqlarınıń arasında keń tarqalǵan usı attaǵı dástannıń tiykarında jazılǵan «Ǵárip-ashıq» draması sol dástannıń ideyasın realistlik jobada kórsetip beriw menen bahalı. Biraq, piesa dástandı tikkeley tákirarlamaydı. Avtor oǵan jańa dramalıq konflikt, jańa syujetlik motivler, personajlar obrazların qosadı. Piesa Ǵarıptiń óz súyikli si Shasánemnen ayra túsip, qosıq aytıp otırǵan jerinen baslanıwınıń ózi-aq dástan waqıyasınıń realistlik jobada jańasha motivirovkalanganlıǵın kórsetip turadı.

Shasánemdi Ǵáripke qosıw ushın Shahabbaz hár nárese islewge tayar bolsa da, Ǵarıpti óltire almaydı, dosları Ǵarıpti ólimnen qutqaradı. Jawız niyetleri iske aspaǵan Shahabbaz xan aqırında qızınan waz keshiwge májbúr boladı.

Shahabbazdıń kishi hayalı Juwhagúldiń Ǵáripke ashıqlıǵı maqsetine erisiwi ushın islengen juwhalıq háreketleri piesa konfliktin ádewir shiylenistiredi. Bul háreketler arqalı onıń jat niyettegi psixologiyası ashıladı. Piesa Juwhagúldiń oylaǵan niyetiniń iske aspawı. Ǵárip penen Shasánem qosılıw, Juwhagúl qańǵırıp dalada qalıwı waqıyası menen juwmaqlanadı.

* * *

M.Dáribaev talantlı shayı, jazıwshı, dramaturg bolıwı menen birge 30-jıllar ádebıyattanıw ilimi hám ádebıy sını tariyxında belgili ornı bar ádebıyat sınıshısı da edı. Bul jıllarda ádebıyat izertlewshı

qányigelerdiń ele tolıq jetilisip shıqpaǵanına bolsa kerek, ádebiy jóneliske baha beriwdey ádebiyattanıw ilimi hám ádebiy sınıń wazıypaların orınlawǵa kóbirek jazıwshılardıń ózleri aralastı. Sol dáwirdiń belsendi jazıwshıları esaplangan A.Begimov, J.Aymurzaev, M.Dáribaev hám t.b lar bir-biriniń shıǵarmalarına baha berip, jetiskenlik, kemshilik táreplerin kórsetip bardı. Olar tek usınday sını pikirler menen sheklenbey, ulıwma ádebiyatqa baǵıt-baǵdar beretuǵın salmaqlı maqalalar da jazdı.

Bul baǵıtta M.Dáribaev basqa jazıwshılardıǵa qaraǵanda kóbirek hám sapalı qálem terbetkenin kóremiz. Ol 30-jılları qaraqalpaq klassik ádebiyatı hám ózi jasap turǵan dáwir ádebiyatınıń mashqalaları boyınsha bir qatar maqalalar jazdı. Ásirese, onıń «Bul kim?» recenzıyası menen «Berdaqtıń qosıqları haqqında», «Dramaturgiya haqqında» maqalaları 30-jıllar ádebiyattanıw ilimi hám ádebiy sınıńń ájayıp úlgilerinen esaplandı. Ol «Bul kim?» recenzıyasında A.Begimovtıń usı atamadaǵı piesasına sını pikirler bildirse, jańa ásir qaraqalpaq ádebiyatı haqqında jazǵan maqalasında bul ásir ádebiyatınıń awız-eki hám Keńes húkimeti ornaǵanǵa deyingi ádebiyat penen baylanısı, jańa ásir ádebiyatında ózine deyingi ádebiyat tariyxındaǵı demokratiyalıq dástúrlerdıń dawam ettiriliwi máselelerine toqtap, jańa XX ásir ádebiyatınıń baslamaları sıpatında J.Aymurzaev, A.Matyakupov dóretiwshiliklerine tallaw jasaydı.

M.Dáribaevtıń dramaturgiya haqqındaǵı maqalasında dramaturgiyanıń jańǵa tásir etiwshi jan «azıǵı» ádebiyatıń úlken bir tarawı ekenligine sholıw jasalınıp, dramaturgiyamızdıń náwbettegi wazıypaları belgilenip beriledi. Maqalada jańa dáwir qaharmanları - jańa adam obrazın jasaw máselesi tiykarǵı wazıypalardıń biri etip qoyıladı. Bul pikirler J.Aymurzaevtıń «Toy», A.Begimovtıń «Xorlıqtan azat» piesalarına obyektiv tallaw jasaw arqalı beriledi.

M.Dáribaev óziniń sını maqalalarında Berdaq dóretiwshiligine úlken húrmet hám juwapkershilik penen bahalar beredi. Onıń «Berdaqtıń qosıqları¹» maqalasındaǵı Berdaqtıń shıǵarmalarınıń xalıq

¹ «Қызыл Қарақалмақстан», - №287, 290, 291. 1941.

poeziyası menen baylanısı, kórkemligi haqqında ayılğan pikirler dıqqatqa ılayıq.

M.Dáribaev 30-jıllarda bulardan basqa «T.G.Shevchenko haqqında²», «Mayakovskiy tuwralı³» maqalaların da jazıp, ádebiyatlar baylanısı haqqında da óz pikirlerin ortaga saldı.

M.Dáribaev ádebiyattanıw ilimi hám ádebiy sın tarawındağı bul xızmetlerin 40-jıllardıń baslarında da dawam etti. Onıń «Shayırlar Ulı Watandarlıq urıs kúnlerinde» («Qızıl Qaraqalpaqstan», 23-iyul', 1941), «Sapalı ádebiyat ushın» («Qızıl Qaraqalpaqstan», 7-yanvar', 1942) maqalaları bul pikirimizdiń ayqın dálili. Ol bul maqalalarında ekinshi jer júzlik urıs dáwirindegi qaraqalpaq ádebiyatınıń aldında turğan wazıypalarğa keń túrde toqtap ótti. Al, 1943-jılı jazılğan «Qaraqalpaq shayırlarınıń dawısı» maqalasında poeziyanıń waqıt talabına qalayınsha juwap berip atırğanlıgın kórsetiw menen birge, proza hám ádebiy kritikani janlandırıw zárúrligi haqqındağı pikirlerin de bildirdi.

Ulıwma, - M.Dáribaev 20-30-jıllar qaraqalpaq ádebiyatın ámelde dóretken kórmekli sóz sheberleriniń biri esaplanıp qoymastan, ádebiyatqa ilimiy-teoriyalıq jaqtan baǵdar beriwshi talantı sımsı da bolıp tabıladı.

Ózin-ózi tekseriw hám baıalaw ushın, sorawlar hám tapsırmalar

1. Mirzaǵaliy Dáribaevtıń ómiri, dóretiwshilik jolı hám ádebiy ortalıǵı haqqında aytıp berin.

2. Mirzaǵaliy Dáribaevtıń poeziyalıq, prozalıq hám dramalıq, shıǵarmalarınń ideya-tematikası hám janrlıq ózgeshelikleri qanday?

3. Mirzaǵaliy Dáribaevtıń shıǵarmalarında kórkem poetikalıq dúnyasını aytıp berin?

4. Mirzaǵaliy Dáribaev prozalıq shıǵarmalarınń qaharman obrazlar dúnyası haqqında ne bilisesiz?

² «Қызыл Қарақалпақстан».-1938, 9-март.

³ «Қызыл Қарақалпақстан».-1938, 21-июль.

Ózin-ózi tekseriw ushin testler

1.M.Dáribaevtin «Mınlardıń biri» povestiniń qaharmanların belgilep beriń?

- A) Aqsuluw, Aymerke, Nurjan, Tawmurat, Qazaqbay, Nurlıbay
- B) Erpolat, Dáwletnazar, Xojan, Bagdagúl
- D) Erpolat, Miyrigúl, Erjan, siypan, Ivan, Akimbay, Baltabay
- S) Húrziya, Aysara, Hákimbay, Qálmen, Qudiyar, Aysholpan.

2.S.Májiyovtin «Bagdagúl» piasasınıń teması qaysı tariyxiy jıllardı óz ishine aladı?

- A) 1916–1917
- B) 1912–1914
- D) 1858–1859
- S) 1916–1919

3. M.Dáribaevtin poemaların durıs belgilep beriń?

A) «Ayımjamal», «Aypara», «Qaljan», «Shegarada», «Qońıratı qorgaw»

B) «Ayımjamal», «Sápuwra», «Ana», «Gúres balası», «Tuwılǵan jer»

D) «Baxtiyar», «Xanalar», «Aypara», «Baxıtlılar», «Suwshı»

S) «Qońıratı qorgaw», «Tuwılǵan jer», «Gúres», «Batır», «Aydın jol»

4.«Abbaz shayırga» qosıgınıń avtorı kim?

- A) B. Qayıpazarov
- B) S. Nurımbetov
- D) A. Begimov
- S) F. Jumamuratov

ÚSHINSHI BAP

40-50-JÍLLARDAĞÍ QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ (1941-1960)

3.1. Ekinshi jer júzlik urıs dáwirindegi qaraqalpaq ádebiyatı

JOBASÍ:

1. Ekinshi jer júzlik urısın baslanıwı hám xalıqtın sociallıq jaǵdayları:

2. Urıs teması xalıq shayırlarınıń dóretiwshiliginde;

3. Urıs jıllarındaǵı proza hám ádebiysın.

Temanıń maqseti. Ekinshi jer júzlik urısın baslanıwı hám xalıqtın sociallıq jaǵdaylarınń kórkem ádebiyatıǵı sáwleleniw haqqında maǵlıwmat beriw. Urısın baslanıwı dáwiri, tragediyalıq jaǵdaylar hám onıń aqıbetleriniń sol dáwirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń proza, poeziya hám dramaturgiyadaǵı súwretleniw, dáwirin jazıwshı shayır hám dramaturglerine sholıw islenip, keńirek bilim beriw maqseti etiledi.

Temanıń wazıypaları. Ekinshi jer júzlik urısın aqıbetin, onıń xalıq-xojalıǵınıń hár bir tarawına tiygizgen tási, unamsız aqıbetleriniń kórkem ádebiyatımızda qalay óz sáwlesin tapqanlıǵı sóz etiledi. Sonday-aq, tariyxıy ótmishimizdegi shunlıqlardı búgingi jaslarımızǵa tereń túsindiriw hám urıs illetine qarsı ideyanı insanıylıq poziciyadan tárbıyalaw.

Tayanısh túsiniqler. Urıs hám onıń tragediyası, 1941-jul 22-iyun sánesiniń tariyxıy áhmiyeti. Fashizmniń ulıwma insaıy kózqaraslarǵa qarsı ideyaları, qanlı sawashlar, gúnasız adamlardıń qurban bolıwları

1. **Ekinshi jer júzlik urısın baslanıwı hám xalıqtın sociallıq jaǵdayları**

1941-jilǵı 22-iyundaǵı ekinshi jer júzlik urısın baslanıwı fashistik Germaniyanıń burınǵı SSSR aymaǵına qıyanatshılıq penesı basıp kiriwi pátkil adamzattı úlken táshwishke saldı. Elde unıshlıq turmıs buzıldı. Sol jıllarda tis-tırnaǵına shekem qurallangan dushpan

menen ayqasıw ushin elge, xalıqqa úlken fizikalıq hám ruwxıy kúshlerdi jámlew zárúrlıgın keltirip shıǵarıw hámme xalıq watan qorǵaw isine atlanıwǵa májbúr boldı. Dushpandı jeńiw ushin eldin ómirin qayta qurıp urıs jaǵdaylarına ılayıqlastırıp shıǵıw zárúrlıgı de tuwdı. Barlıq nárseni frontqa, dushpandı jeńiw ushin urıs mápine jumaw kerek bolıp qaldı. Eldin tınıshlıq penen ómir súrip kiyatırǵan jaǵdayların urıs birden ózgeretti.

Bunday awhalarda ádebiyattın aldına da úlken wazıypalar júklendi. Birinshiden, xalıq massasın dushpanǵa qarsı mobilizatsiyalawda jazıwshı, shayırlar da kórkem sóz quralları menen juwap beriw kerek cdi. Sebebi, dushpanǵa qarsı sawashqa atlanıp baratırǵan jawıngerlerdin ruwxın kóterińw, olardin patriotlıq sezimlerin oyatıw hám azamatlıq islerin quwatlaw, dushpannıń hámme waqıtlarda miyimsiz ekenliklerin xalıqqa túsindiriw, frontqa atlangan azamatlarǵa jeńis penen qaytıw minásip ekenligin túsindiriw kerek boldı.

Ekinshi jer júzlik urıstın birinshi kúnlerinen baslap-aq fashizmniń jawızlıǵın qaralaytuǵın, tezden eldi, watandı qorǵaw ushin el azamatlarınıń frontqa atlanıwı kerekligine arnıp ótkerilgen awıl, qala, Respublika orayındaǵı kóp adamlıq mitinglerinde jazıwshı, shayırlar óz publicistikalıq shıǵarmaları, qosıqları menen shıǵıp sóyledi.

Úlken xalıq jıynalǵan mitinglerde adamlar óz ıqtıyarlardı menen frontqa jónep ketiwge jazalıp atırǵanda, qaraqalpaq jazıwshı shayırlarınń kópshiligi óz arızaları menen frontqa atlandı. Olardan Q.Ayımbetov, J.Aymurzaev, A.Begimov, Á.Turımbetov, T.Nájimov, B.Qayıpnazarov, J.Seytnazarov hám t.b. lardı atap ótsek boladı. Urıs jıllarındaǵı jaǵday xalıqtı hámme tárepten úlken qıyınshılıqqa ushıratı. Eger frontta qaraqalpaq jawıngeri dushpan menen betpe-bet bir taban jer ushin jan berip, jan alıp atırǵan bolsa, tılda turıp xalqımız fronttaǵı jawıngerlerdi qural-jaraq penen, azıq-awqat penen, kiyim-kenshek, dári-dármaqlar menen támiyin etip turıwǵa tuwra keldi. Xalıq qıyınshılıqqa qaramay kúni-túni islewge májbúr boldı. Haqıyqatında da, elde massalıq qaharmanlıq baslandı. Bul awhal xalıqtın kórkem sóz quralı bolǵan ádebiyattın aldına da eń juwapkerli wazıypalardı júkledi. Urıs kórkem ádebiyatqa jańa jawıngerlik temalardı sáwlelendiriw

zárúrligin keltirip shıǵardı. Máselen, usı qıyınshılıq jıllardaǵı xalıq turmısındaǵı birlik hám juwapkershilik, dushpandı jeńiwge adamlardaǵı isenim, sol ushın tariyxıy optimizm, urıs dáwirlerindegi xalıqlar birligi hám doslıǵı usaqan eń xarakterli ózgeshelikler tez kúnlerdiń ishinde kórkem ádebiyatta kúshli hám ayrıqsha háreketke keldi. Tıldaǵı jekke pidákerlik miynetler menen eldegi úlken massalıq kúshlerdiń toplanıwı, ásirese, hár adamdaǵı patriotizm ádebiyatın bas temasına aylandı.

Urıs elde hámme nárseni ózgertti. Sebebi, xalıq hámme múmkinshiliklerin dushpan ústinen jeńiske arnaw kerek edi. Kórkem ádebiyatın barlıq ruwxı hám baǵıtı áskeriy temaǵa baǵdarlandı. Ádebiyatta endi tek tema, ideya ǵana emes, qaharman obrazları da ózgerdi. Bul jaǵday ádebiyatın jańa dáwir, urıs dáwiri talabına jaqınlasıw kerekligin kórsetti. Jáne de ádebiyat tek dáwir problemaları menen jasaytuǵın ádebiy qubılıs ekenligin dálilledi. Ekinshi jaǵınan, ádebiyatta óz waqtına baylanıslı jańa múmkinshilikler menen adamzatqa xızmet qılıw zárúrlikleriniń de kelip tuwılǵanlıǵın kórdi.

2. Urıs teması xalıq shayırlarınıń dóretiwshiliginde

Kórkem ádebiyat xalıqtıń ekinshi bir tosattan payda bolıp qalǵan problemaları menen gúresiw kerek ekenligi kórindi. Kórkem ádebiyat bul jıllarda xalıq demı menen dem alıwǵa, frontta hám tılda xalıq qaharmanlıqları menen jasawǵa ótti. Rasında da, tez kúnniń ishinde tılda hám frontta massalıq qaharmanlıq, tariyxıy jeńisti jaqımlatıw watan, xalıq mápine hámme sapalı qatnasıw, hár bir adamnıń tılda hám fronttaǵı ornı hám wazıypasın kórsetiw máseleleri kórkem ádebiyatta óz sáwlesin taptı. Urısınń dáslepki kúnleri, aylarınan baslap-aq urısın el-xalıq ushın apatshılıq ekenligin, somın ushın dushpandı qıyratıwǵa tez atlanıw kerek ekenliklerin kórsetip jazıwshılardan J.Aymurzaev: «Waqt keldi, slavyan», «Jawdı jeksen etemiz», «Fronttan xat», «Qı jawadı, óledi», «Gitler-aqmaq», «Tıńlańızlar» degen, xalıq shayırları Abbaz shayırdıń «Biz jeńemiz», «Jeńimpaz xalıq», S.Nurımbetovtıń «Perzentim» shıǵarmaları baspa sózde járiyalandı.

Kórkem ádebiyat elde waqt zárúrligine baylanıslı usınday úlke ruwxıy kúshke aylandı. Urıs jılları J.Aymurzaevtıń «Tıńlańızlar».

Abbaz shayırdın «Biz jeñemiz», Sadıq shayırdın «Perzentim» shıǵarmaları dushpandı jeñiw ushın ayawsız qúdiretli kúsh talap etiletuǵınlıǵın aytıp, adamlardı watandı qorǵawǵa, xalıqtı úlken patriotizmge shaqırdı.

Máselen, xalıq shayırı Abbaz shayır urısta fashizm adamzattın qas dushpanı, haqıyqatlıqtı, paraxatshılıqtı sezbeytuǵın, insanıyılıq degendi bilmeytuǵın bir bále dep jazadı. Sol sebepli onı ayawdıń kereǵi joq, olar aqıldan adasqan adamlar bolıwı kerek, dep hayran qaladı. sonlıqtanda xalıq shayırı óziniń «Biz jeñemiz» degen shıǵarmasında óziniń bul oyların bilay beredi:

*Sáhár waqta uyqı buzıp,
Biziń elge qolın sozıp,
Qarap júrip qanı qızıp,
Es aqıldan awısqañ baw?*

*Shaytanlardın izin basıp,
Joldan shıǵıp qara basıp,
Patshasının aqılı shasıp,
Mıyına bále jabısqañ baw?*

*Óz jerinde kún kóre almay,
Ashlıqtan dáwrın süre almay,
Xalqına awqat bere almay,
Napaqasın tawısqañ baw?*

*Fashistlerdin ómiri zaya,
Bizler-ketpen, olar-paya,
Qoymaydı biziń Armiya,
Qushaqlasıp alısqanda.*

Bul qosıqta tınısh elge urıs ashqanlıǵına hayran qalıw da bar, jekkóriwshilik hám bar. Jáne de bunday jawızlıqlardıń xalıq qáhárine ózinen-ózi ushıraytuǵınlıǵına isenim de bar. Fashizm degen usınday bolatuǵın bolsa, onı qurtıw kerek, degen xalıqqa taslanǵan úlken shaqırıq ta bar.

Urıstın dáslepki kúnlerinen-aq kóp jazıwshılar frontqa atlansa. kópleri tılda turıp-aq qálemlerin nayzaǵa teñep, dushpannıń jawızlıǵın,

bizniñ isimizdiñ haq is ekenligin aytıp dushpan menen ashıqtan ashıq güreske ötti.

Ekinci jahan urısı usılayınsha ádebiyattıñ stiline, bağıtına, mazmunına ózgeris kirgizdi. Burın tınıshlıq turmıstı, eldegi miynetkeshlerdiñ xalqı, eli ushın islep atırǵan qaharmanlıqların jırlap kelgen ádebiyat endi negizgi gáp etetuǵın baslı teması bizniñ xalqımızdiñ fashist basqınshılarna qarsı júrgizip atırǵan qaharmanlıq güreslerin jırlawdan ibarat boldı. Sonlıqtanda bul jıllardaǵı ádebiyatımızdiñ baslı qaharmanları tıldaǵı fronttı jeñis penen támiyin etiw ushın islep atırǵan ápiwayı miynetkesh adamlar menen, fronttaǵı dushpan menen el-xalıq atınan ya júrim, ya ólim ushın güresip atırǵan jawıngerler edi. Kórkem ádebiyat ta ádebiy qaharman obrazın jaratıw ózgesheligi boyınsha usınday dáwir tuwǵızǵan máselelerge keñi awdarıwǵa tuwra keldi.

Bul jıllarda jazıwshılar óz shıǵarmaları menen urıs haqıyqatların, onıñ haqıyqıy qıynshılıqların, azabın, táshiwishlerin óz xalqına durıs jetkerip turdı. Ásirese, olar fashizm basıp alǵan awıllar menen qalalardaǵı olardıñ islep atırǵan haywanshılıq háreketlerin, dushpannı awıllardı, qalalardı órtep, jazıqsız adamlardı qırıp, atıp, asıp óltirip, neshshe mın adamlar konclagerlerde qıynalıp, ulıwma jazıqsız janlardı azaptan qıylanıp ólip atırǵanlıqların jasırmay durıs jazıp turdı. Sonıñ ushında xalıqtı frontta dushpan menen ayawsız güreske shaqırdı. Bul qáhárli hawaz urıstıñ dáslepki kúnlerindegi jazılǵan Jolmurza Aymurzaevtıñ «Tınılañızlar!» degen shıǵarmasında janlap estildi. Onda xalqımızdiñ kórip atırǵan azap-aqıretleri ashıq aytilip jazıldı.

*Tınıshlıqtı sıygen bolsañ, azatlıqtıñ dámin tatıp,
Uwız emgen bala sestı shırqıradi, tınılañızlar!
Awır kúnler keldi, mine, qorǵa eldi qáhárlenip,
Jerde sıwda, tuwda qanlar burqıradi, tınılañızlar!*

*Baǵı bostan hasil jerdi kóp batırıp qoymañ qanǵa,
Qan ushın qan, jan ushın jan jawdan alıñ, tınılañızlar!
Jegi qurttı birotala qurtıw ushın, tuwısqanlar,
Ana-watan buyırqların shiyrin jannan, tınılañızlar! -*

dep uran tasladı shayır.

Shayırdın bul shıǵarması respublikalıq baspa sózde qayta-qayta daǵazalandı. Qaraqalpaq radiosınıń hár kúngi esittiriwleri jazıwshınıń usı shıǵarması menen baslanatuǵın boldı. Jáne de frontqa atlanıp baratırǵan jawıngerlerdiń aldında avtor ózi bul shıǵarmasını bir neshshe máртебе oqıdı. qosıq, rasında da, qıyınshılıq dáwirdegi xalıqtıń aytatuǵın jawıngerlik gimnine aylandı. Shıǵarmanıń ańǵartqan mánisi, mazmunı, kórkemliliǵı, tili hár bir adamnıń júreginen keń orın alıp ketti, jáne de hár bir adamnıń dushpanǵa degen jekkóriwshilik kegin qaynattı. Haqıyqattan da, bul qosıq qaraqalpaq ádebiyatında óz waqtında dóregen hár bir adamǵa jawıngerlik ruwx baǵısh etken poeziya boldı. Bunda xalıq óz milliy ádebiyatınıń ruwxıy qúdiretliliklerin kórdi.

Ekınshi jáhan urısı jıllarındaǵı qaraqalpaq ádebiyatınıń baslı janrı poeziya holdı. Qaraqalpaq xalıq burınnan poeziyanı jaqsı kóretuǵın, poeziya menen sóyleytuǵın xalıq edi. Sonıń ushın bul jıllardaǵı ádebiyatta poeziya burınǵı jıllarǵa qaraganda da kúsh-qúdiretliliklerin ayrıqsha kórsetti. Bul tarawda, ásirese, xalıq shayırlarınan Abbas Dabıl ulı, Sadiq Nurımbet ulı júdá belsendilik, shayırlıq sheberlik kórsetti.

Uris jıllarında hámme shayırlar urıs temasında ádebiyatınıń aidına qoyǵan wazıypaların orınladı. Baspa sóz, respublikalıq radio arqalı olardıń jazǵan shıǵarmaları xalıq massasına tez jetkerilip turıldı. Misalı, N.Japaqovtıń «Fashistler, tart qolıńdı», «Gvardiya bayraǵı», «Kún nurına urınba» shıǵarmaları arqalı fashizmdi qaralap, qıyın jıllardaǵı xalıqlardıń batırılıq ruwxın jırladı. Á.Shamuratovtıń «Alǵa ótti», «Joq etemiz», «Bar, balam, bar!» atlı shıǵarmalarında jazıwshı fronttaǵı hám tildaǵı adamlardıń qaharmanlıqların jazdı.

M.Dáribaevtıń dushpannıń jawızlıǵına mártlik penen juwap berip, elin qorǵaǵan jawıngerlerdiń qaharmanlıǵın kórsetetuǵın «Bes batır» poeması, «Partizan», «Qanatlı qaharman», «Zoyajan», «Tórt sóz» atlı shıǵarmaları, D.Nazbergenovtıń «Eki batır» poeması, Á.Turımbetovtıń «Atlan, xalıqm», «Jasap berin qılıshın», «Jawınger sózi», «Ele gúres pitken joq» shıǵarmaları, mine, usınday sıpatlarǵa iye boldı.

Bul jillarda Abbas shayırdın «Güzep kel», «Námárt jigit nege dárkar», «Jeńgen jaqsı» fronttaǵı xalıq qaharmanlıqların jırlaytuǵın «Jawdı keyin ısırtı», «Xalıq aylandı seni tuwǵan anadan», «Shaniyazovtıń ǵayratı» atlı shıǵarmaları, xalıq shayı Sadiq Nurımbetovtıń «Jawıngerdiń anası», «Jeńimpaz xalıq», «Perzentim», «Qaharman xalqımızdıń balarına», «Fronttıń mártleri», «Batır jigitseń!», «watan ushın», «Xalqım qáhár qıldı búgin», «Erlerge sálem», «Batırlıq» usaǵan shıǵarmaları urıs jıllarındaǵı fashizmdi áshkaralawshı, eldi-xalıqtı qaharmanlıqqa mobilizatsiyalawshı, erlik hám patriotizmdi jırlaǵan, xalıqtı qıynshılıq waqıtlarda awızbirshilikke, miynetke shaqırǵan, xalıqqa ruwxıy kúsh, jiger baǵıshlaǵan shıǵarmaları menen jasadı.

Ásirese, eki xalıq shayıra qaraqalpaq ádebiyatında shayırlıqta hámme shayırlardıń aldına shıǵıp aldı. Bul eki xalıq shayıra usınday sinamalı bir awır kúnlerde tinbay qosıq jazıp, xalıqtıń qaharmanlıq ruwxın kóteriw ushında bar kúsh-jigerleri menen gúrestti. Olar atız baslarında, adamlar aldında, paxtakeshlerdiń rayonlıq yamasa respublikalıq slyotlarında hám quraltaylarında adamlardı miynetke ruwxlandırıwshı qosıqların tinbay oqıdı. Xalıq jıynalǵan jerlerde olar hámme waqıtlarda frontta jeńistiń tez bolıwın, awıllarda, hámme jerlerde qaharmanlıq miynet kerek ekenliklerin tinbay úgit-násiyatladı.

Rasında da, urıs jıllarınıń ekinshi jılı-aq el azamatlarınıń ájayıp mártlikleri sebepli frontta úlken-úlken unamalı ózgerisler payda boldı. Massalıq qaharmanlıqlar menen birge jekke qaharmanlıqlar da ayırılıp shıǵa basladı. Máselen, bul haqqında xalıq shayıra Abbas shayırdın «Jawdı keyin ısırtı», óz jerlesi Sovetler Soyuzınıń qaharmanı dárejesine erisken Orazbay Jumaniyazovqa arnap «Xalıq aylandı seni tuwǵan anadan», «Shaniyazovtıń ǵayratı», «Güzep kel», xalıq shayıra Sadiq Nurımbetovtıń «Jeńimpaz xalıq», «Fronttıń mártleri», «Batır jigitseń», «İnimniń xatı», «Xalqım qáhár qıldı búgin», «Batırlıq», «Dańqlı kún» usaǵan shıǵarmaların dóretti.

Eki xalıq shayıra urıs jıllarında ózleriniń bar dóretiwshilik talantların xalıqtıń dushpan ústinen jeńiske erisiwleri ushın bar bolǵan múmkinshiliklerin jumsaw kerek ekenliklerin úgit-násiyatlawǵa arnadı. Ádebiyattıń xalıqtıń ruwxıy kúsh-qúdireti bolǵanı ushın xalıq shayırları

omı qalay paydalanıw kerekligi haqqında basqa shayırlarǵa úlken úlgi kórsetti. Olar óz dóretiwshilik miynetlerin tek fronttaǵı qaharmanlıqlardı ǵana jirlawǵa arnap qoymastan, óz miynetleri menen tilda turıp úlken qaharmanlıq qılǵan miynet erlerin de elge, xalıqqa úlgi etip jirladı. Mısalı, xalıq shayırı Abbas Dabil ulı «Shawǵúl», «Orazǵúl», «Bes qız», xalıq shayırı Sadıq Nurımbet ulı da «Jawıngerdiń anası», «Sáliyma», «Atlandı qızlar», «Dáwletbiyke» hám t.b. shıǵarmaları menen tildaǵı miynet adamlarınıń pidákerli miynetlerin jirlaw temasına úlken úles qostı. Al, xalıqtıń fashizmdi qıyratıw ushın tilda hám frontta jan-táńin ayamay júrgen ul hám qızların bul jılları shayırlar shıntlap tilge aldı.

Uris dáwirleri xalqımızdıń eń qıyın jılları boldı. Kóp adamlar watandı jawdan qutqarıw ushın, elde tezirek tınıshlıq ómir ornataw ushın frontta jan berip, jan alıp, qan tógip qattı qıyınshılıqlar kórip atırǵan bul jıllarda frontqa barıwdan qashıp, dushpannan qorqıp xalqınıń ar-namısın qorǵawdan bas tartqan namıssız jigitler de elde tabılıp qaldı. Hátte, fronttan, tap urıs bolıp atırǵan jerlerden qashıp kelgenler de boldı. Bul arsızlıq, bul el namısın jerge kómgen námártler dep bularǵa qarsı xalıq shayırları el aralap poeziya menen atlanısqa shıqtı. 1942-43-jılları xalıq shayırları, ásirese, Qońırat, Moynaq rayonınıń ayaqlarındaǵı awıllarda qıssa oqıp júrip, qashqınlardı urısqa mobilizatsiyaladı. Bularǵa qarsı usı jıllarda xalıq shayırı Abbas shayırdıń «Xalıq ǵarǵısı», «Námárt jigit nege dárkar», «Jeńgen jaqsı» degen ájayıp shıǵarmaları jazıldı. Shayır bul shıǵarmaların el aralap, xalıq arasında tımbay oqıdı. Uris jılların xalıq shayırlarınıń qıssaxanlıq hónerleri úlken háwijge mindi. Xalıq shayırı Abbas Dabil ulı awıllarda xalıqtıń arasında bolıp óziniń «Xalıq ǵarǵısı», «Námárt jigit nege dárkar», «Jeńgen jaqsı» degen shıǵarmaların kúni-túni qıssa qılıp oqıdı.

Máselen: *Súyikli watanǵa qıyanat qılǵan,
Qaraqalpaqta qashqan jigit kim edi,
Ádiwli xalqımızdıń ǵarǵısın alǵan,
Qanday jigit aqıl-hushi kem edi!?*

*Qoblan, Alpamıstıń júrgen jerinde,
Oqısań kitapta, erteklerinde,*

*Mártler ótken qaraqalpaqtıń elinde,
Xalıqtıń abroyın tókken kim edi!?*

*Shalǵayman tartqan baratqan baqtıń,
Bizge keregi joq onday shataqtıń,
Júzin tómen qılıp qaraqalpaqtıń,
Ayaǵıman tartıp júrgen kim edi!?* («Xalıq ǵargısı»).

Bolmasa:

*Xalıq ushın belin buwmasa,
Jigitte namıs bolmasa,
watan ushın tuwılmasa,
Onday jigit nege dárkar!?*

*Ózine jaman at taǵıp,
Qashıp júrgen basın haǵıp,
Óz hetine küye jaǵıp,
Júrgen jigit nege dárkar!?*

*Almastań qaytqan polattay,
Porsañ ayaq jaman attay,
Jarıqtaǵı jarǵanattay,
Bolǵan jigit nege dárkar!?*

*watan ushın oylanbaǵan,
Xalqı ushın qıylanbaǵan,
Jaraq alıp saylanbaǵan,
Námárt jigit nege dárkar!?*

(«Námárt jigit nege dárkar»).

Awıllarda ayırım adamlardıń ayırwına qaraǵanda, Abbas shayırdıń bul qosıqların qıssa qılıp oqıǵan rayonlarında hár kúni on-on bes adamlar rayonlıq voenkomatqa óz erikleri menen barıp, bizler fronttan qashıp júrip edik, endi bizlerdi urısqa jiberińler, dep ózleri voenkomatqa arzalar jazıp, óz erikleri menen frontqa atlanganlar kóp bolǵan. Xalıq, ásirese, urıs jılları kórkem ádebiyattıń qúdirectli kúsh ekenligin kórdi.

Uris jillarında qaraqalpaq ádebiyatınıń basqa xalıqlar ádebiyatları menen baylanısları da kúsheydi. Xalıq jawın qalay qurtıw kerek, jeńisti qalay tezletiw kerek ekenligi tuwralı qońsı xalıqlarda qanday shıǵarmalar bar, olar qosıq pa, ocherk pe, publicistikalıq maqalalar ma, solardı tawıp, ózleri oqıp úyrenip úlgi aldı. Ásiroseqe, júdá áhmiyetli shıǵarmalar bolsa, olardı tez qaraqalpaq tiline awdarıp, adamlarǵa jetkeriwdiń de ilajların isledi. Máselen, ózbek tilinen G.Gulamınıń «Sen jetim emesseñ», orıs tilinen M.Sholoxovtıń «Dushpandı óshpenlilik penen jekkóriw ilimi» atlı ocherkin, Lebedev Kumachtıń «Kóteril, xalqım», K.Simonovtıń «Front haqıyqatlıǵı» ocherkleri biziń jazıwshılarımız tárepinen qaraqalpaq tiline awdarılıp xalıqqa jetkerildi.

Solay etip, urıs jılları awxamlas xalıqlardıń dushpandıǵa qarsı bolǵan ruwxıy kúshleri de biriktirildi. Bul jıllarda ádebiyatta basqa jıllarǵa qaraǵanda xalıqlar táǵdirleri júdá kóbirek jırlandı. Kórkem ádebiyat dáwir tariyxı, qıymshılıq jıllardaǵı xalıqlar táǵdirleri reallıǵınıń, qaharmanlıqlarınıń ayanıshlı ómirleriniń úlken bir tutas shejiresin dúzip, bir ideyalıq hám xalıqtıń tárbiyalıq quralı ekenligin júdá anıq kórsetti. Haqıyqatında, bul jıllarda birlesken xalıq birligi fashizminıń kúshin qaytardı. Endi xalıqlar fashizmdi birotala jer júzinen qurtıw kerekligin túsindi. Ekinshi jer júzlik urısta birlesken xalıqlar kúshleri dúnyadaǵı ellerdi, xalıqlardı fashizm urnaǵınan azat etiw kerekligin sheshiti. Rastan da xalıqlardıń bul azat etiwshilik güresi ekinshi jáhan urısı dáwirlerinde tek biziń elimizde ǵana emes, al pútkil Evropa civilizatsiyasınıń fashizmnen azat etti. Bul urısqa basqa eller, xalıqlar perzentleri menen birge qaraqalpaq jigitleri de aktiv qatnastı. Bul urandı xalıq shayırları da:

*Yadıńnan shıǵpasın dushpannıń pánti,
Azatlıq dúnyanıń bolıńız márti, –
dep qollap-quwatladı.*

Uris jıllarında da ádebiyat óziniń mudamı rawajlanıwda bolatuǵın janlı jónelis ekenligin kórsetti. Milliy qaraqalpaq ádebiyatı janrlıq jaqtan da rawajlandı, bul jıllarda qaraqalpaq ádebiyatında dramalıq shıǵarmalar da payda boldı. Máselen, J.Aymurzaevtıń 1941-jılı «Perzentim» atlı pıesası payda boldı. Jazıwshı onda urıs temasın hár tárepleme sáwlelendiriwge háreket etti. Pıesa qaharmanı qaraqalpaq jigiti Marat urısta úlken erlik kórsetedi. Jáne J.Aymurzaev «Kolya» atlı

piesasını jazdı. Onı sol jılı jas tamashagóyler teatrı saxnalastırdı. Ásirese, jazıwshınıń «Leytenant Elmuratov» piesası biraz bul jıllardaǵı tabıslı jazılǵan shıǵarmalardan boldı. Dramaturgtiń bul «Leytenant Elmuratov» piesasında urıs jıllarında bolıp atırǵan awır haqıyqatlıq súwretlenedi. Onda Batırbek Elmuratov urısta qaharmanlarsha qaza tabadı.

Dramaturg Sapar Xojaniyazovtıń 1944-jılı «Biziń Bahadır» piesası bir neshe sapar tamashagóylerge kórsetildi. Onda qaraqalpaq xalqınıń uldaǵı hám fronttaǵı qaharmanlıqları gáp etiledi.

3. Urıs jıllarındaǵı proza hám ádebiysın

Urıs jıllarında qaraqalpaq ádebiyatınıń kóp janrları máselen proza, kritika janrları az da bolsa óz rawajlanıwın taptı. Bul janrlardıń kóp rawajlanbaw sebepleri birinshi urıs jılları proza hám sın jazatuǵın kóp jazıwshı, shayırlarımız frontqa ketti. Ekinshiden, urıs jılları respublikalıq masshtabtaǵı iri-iri kóp baspa sóz organları, ásirese, respublikalıq «Jas Leninshi», «Jetkinshek», «Sovet muǵallımı» gazetaları jabılıp qaldı. «Qızıl Qaraqalpaqstan», «Sovetskaya Karakalpakıya» gazetalarınıń kólemi kishireyip shıǵarıldı. Kóp jurnallar birotala jabıldı. Soǵan qaramastan front turmıslarınan alıp jazılǵan qosıqlar toplamları, jazıwshılardıń poemaları baspa sózde basılıp turǵan waqıtlar da boldı. Máselen, J.Aymurzaevtıń «Meniń joldaslarım», D.Nazbergenovtıń «Eki batır» jáne J.Aymurzaevtıń «Erbay batır» poemaları jarq kórdi. Jáne de xalıq shayırlarınan S.Nurimbetovtıń qosıqlar toplamları, J.Aymurzaevtıń «Qaharmanlıq gúres» toplamı baspadan shıqtı.

Urıs jılları ocherk, gúrriń, kritika janrları jaǵdayǵa baylanıslı baspa sózde az muǵdarda kózge tústi. Sonda da usı jılları qaraqalpaq ádebiyatında epikalıq janrdıń kishi formaları bolǵan ocherk hám gúrrińlik shıǵarmalar az da bolsa kórinis taptı. Ocherk janrında J.Aymurzaev, M.Darıbaev, R.Májitov, N.Dáwqaraev, N.Japaqov, Á.Turimbetov usaǵan jazıwshılardıń jumıs islegenligin kóremiz.

Usı jıllardaǵı talantlı jazıwshı J.Aymurzaev «Jeńis», «Taǵı da alǵa», «Germaniyanıń gúrjileri», «Atlandıq Berlin ústine» usaǵan

ülken, kishi publicistikahq maqalalar jazdı. Olarda ulıwma fashizminıń adamzatqa keltirip turǵan azaplı háreketleri áshkaralandı.

M.Dáribaevtıń «Ush batırdıń anası», «İs ústinde», «Traktorshı», «Atızdaǵı áńgime», «Tasıǵan ǵayrat» usáǵan ocherklerinde urıs jıllarındaǵı tıladaǵı xalıqtıń úlken qaharmanlıq miynetleri súwretlenedi. Bularda urıstı jeńis penen tamamlaw ushın adamlardıń tıladaǵı pidákerlik ǵajja-ǵaj qaharmanlıq miynetlerin kóreseń.

R.Majitov «Jemisli miynet», «Kóz ashıp jumǵansha», «Saǵınıp kútkende», «Sheshilgen sır», «Dańq iyesi», «Jigittiń arıslanı» ańlı ocherklerin dóretti. Bularda urıs qıymshılıqları, urıs jıllarındaǵı milletler doslıǵı nátiyjesinde dushpandı birigip jeńiw usáǵan máseleler súwretlengen.

N.Japaqovtıń «Namuna» ocherkinde Namuna kolhozınıń kolhozshılarınıń tılda turıp, úlken shólkemleskenlik penen jumıs qılıp, frontqa járdem berip atırǵanlıqları jazılǵan.

N.Dáwqaraevtıń «Batırлық» gúrrińinde qaraqalpaq jigiti Saparbaydıń dushpanǵa qarsı fronttaǵı mártlikleri, onıń sanalı gúresi, ásirese, eń, xalıq ǵamı ushın gúreskenlikleri, sawashtaǵı mártlikleri, bul mártliklerdiń derekleri júdá sheber jazılǵan. Al, usı avtordıń «Ólimdi pisent etpewshiler» gúrrińinde dushpan menen sawashtaǵı letchiklerdiń mártlikleri súwretlenedi. Bunda batırлық, qıraǵılıq el-xalıq ushın mártlershe gúresler jazılǵan.

Ulıwma, N.Dáwqaraev gúrrińlik shıǵarmalardıń sheberi ekenligi menen kózge tústi. Onda basqa jazıwshılardıǵa qaraǵanda urıs dáwiriniń haqıyqatlıqları real hám isenimli jazıldı.

Biraq, bul jıllarda epikalıq janrlardıń iri túrleri bolǵan povest, romanlıq shıǵarmalar jazılmadı. Onıń úlken sebepleri boldı. Sebebi, kóp jazıwshılar frontta boldı. Oǵan, álbette, waqıt ta kerek edi.

Juwmaqlap aytqanda, urıs jıllarında qanday qıymshılıq jaǵdaylar bolsa da, qaraqalpaq jazıwshıları xalıqtıń ruwxıy qúdiretiliklerin qoldan kelgenshe ornıladı. Bul jıllarda kórkem ádebiyat ta xalıqtıń ruwxıy kúsh-qúdiretiliklerin jırlaytuǵın milliy ádebiyat sıpaında rawajlanıwın taptı. Rasın aytqanda, kórkem ádebiyat az waqıttıń

ishinde bolsa da xalıqtıń bul jıllardaǵı tiykargı estetikalıq talǵam talabın tolıq qanaatlandırdı.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sorawları:

1. Ekinshi jer júzlik urıs jıllarındaǵı qaraqalpaq ádebiyatının janrlıq – formalıq kóp túrliligin atap kórsetiń.
2. Urıs jıllarındaǵı qaraqalpaq ádebiyatının jetekshi janların kórsetiń.
3. Urıs jıllarındaǵı qaraqalpaq gúrrinleri.
4. Urıs jıllarındaǵı qaraqalpaq poeziyasının tematikası haqqında.
5. Urıs jıllarındaǵı qaraqalpaq dramaturgiyasının wákilleri kimler?
6. R. Majitovtıń urıs temasındaǵı dóretpelerin atap kórsetiń.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın test sorawları:

1. Sh.Scitovtıń «Kóp edi ketken tırnalar» povestindegi Sapar ákesiniń qurban bolǵanı haqqında bilgen epizod?

- A. Pochtalon xat ákelgende
- V. Anasınıń jılaǵanı
- S. Fin.agent kelgende
- D. Awıl aqsaqalları esittirgende

2. Ekinshi jáhán urısı dáwirindegi qaraqalpaq ádebiyatındaǵı janrlar?

- A. Poeziya, dramaturgiya
- B. Proza, poeziya
- C. Publitsistika
- D. Poeziya, proza, dramaturgiya

3. S.Nurımbetovtıń «Baxtiyar» dástanındaǵı Aysha kempirdiń Gúlnigar menen ushırasıw epizodi?

- A.Joldan adasıwı
- V.Kúilmegen xabar keliwi
- S.Súyinshi soraw
- D.Amanat beriw

4. S.Nurımbetovtıń «Baxtiyar» dástanındaǵı Baxtiyardıń anasınıń atı kim?

- A.Uǵılján
- V.Palbiy

S.Hurliman

D.Gólxan

5. «Hújim jasap, Topılısıp kúsh qılıp

Tóbemizden jıldırımday shaqpaqshı,

Bir urısta, Bizdi qısıp ushırıp,

Kúshi kelse, Toptay qılıp qaqpqaqshı» – qosıq qatarları kimniń

shıǵarmasınan?

A. J.Aymurzaev «Fashizmge ólim».

V. A.Begimov «Ǵajja – ǵaj».

S. S.Qurbaniyazov «Biziń qorǵan».

D. A.Turımbetov «Sen ushın».

6. «Atlan xalqım», «Ant beremen» qosıqlarınıń avtorı kim?

A. Ábitay Turımbetov.

V. Tájaxmet Seytmamutov.

S. Sarsen Qurbaniyazov.

D. Xojamurat Turımbetov.

7. «Námárt jigıt nege dárkar», «Frontan harmasın» qosıǵınıń

avtorı kim?

A. J.Aymurzaev.

V. S.Nurımbetov.

S. A.Muwsaev.

D. A.Dabılov.

8. «Qashqın» shıǵarmasınıń avtorı kim?

A. A.Dabılov.

V. Sh.Seytov.

S. Á.Shamuratov.

D. K.Sultanov.

9. Uris dáwirinde «Leytenant Elmuratov», «Kolya»

dramaların kim jazdı?

A. S.Nurımbetov.

V. A.Dabılov.

S. J.Aymurzaev.

D. B.Qayıpnazarov.

10. «Aypara», «Shegarada» poemalarınıń avtorı kim?

A. J.Aymurzaev.

V. M.Dáribaev.

S. S.Májiytov.

D. D.Nazbergenov.

POEZIYA

Poeziya qaraqalpaq ádebiyatında bul jılları da óziniń jetekshilik poziciyasın saqlap kaldı. Sebebi, lirika sol poeziya túrinde júzege keletuǵın bolǵanlıqtan hám lirika ádebiyatın eń jawınger, jámiyette júzege kelgen ózgerislerge tez juwap bergish túri bolǵanlıqtan da lirikaǵa degen talap kúshli boldı.

Urıs jılları A.Dabilov, S.Nurimbetov, J.Aymurzaev, N.Japaqov, A.Turimbetov, D.Nazbergenov, S.Qurbaniyazov, A.Shamuratov, Á.Shamuratov sıyaqlı kóplegen shayırlar ózleriniń jalınlı qosıqların jazdı. Urıstıń dáslepki kúnlerinen baslap-aq **J.Aymurzaev** poeziyada aktivlik kórsetti. Onıń «Tıńlańızlar» qosıǵı shaqırıp, jar salıw formasında jazıldı. Onda fashistlerdiń watan topıraǵına bastırıp kirgeni. gúnasız adamlardıń haq qanları tógilip atırǵanı, júreǵinde otı bar hár bir azamattıń watan qorǵaw isine atlanıwı kerek ekenligi haqqında jar saladı. Qosıq óziniń aktuallıǵı, ishki mazmunınıń tartımlı ekenligi menen ǵana emes, al sırtqı formasınıń ádettegiden us ekenligi menen de ayrıqshalanıp turadı. Shayırdıń bunnan basqa «Ukraina ot ishinde», «Perzentim», «Polina – Ukraina qızı» hám basqa da qosıqları usı dáwirde eń jaqsı shıǵarmalarına aylandı. Sonday-aq J.Aymurzaev bul dáwirde bir qansha poemalar da jazdı. Olardan «Batır», «Türkmen qızı, Narjan», «Ot ishinde» poemaların atap ótiwge boladı.

Urıstıń dáslepki kúnlerinen baslap-aq usı temada kóplegen shıǵarmalar jazǵan **Dáli Nazbergenov (1913-1942)** boldı. Onıń qosıqlarınan patriotlıq sezim, mártlikke shaqırıp ayrıqsha kórinedi. Máselen, shayırdıń «Ananıń xatı», «Márt bol», «Ant etemen», «Keshirmeymiz, ósh alamız», «Patriot» qosıqları tikkeley urıs temasına baǵıshlandı. Urıs jıllarında ózbek shayıńı Ǵafur Ǵulamınıń «Sen jetim emessen» qosıǵı júdá keńinen belgili bolıp ketken edi. D.Nazbergenov ta usı atamadıǵı qosıǵında evikuatsiya bolıp kelgen jetim balalardı qaraqalpaq xalqı qanday jıllı júz benen kútip alǵanın jazadı. Urıs jıllarında shayırdıń «Eki batır», «Bizler jeñemiz» poemaları járiyalandı.

Usı dáwirde **N.Japaqov ta (1914-1976)** shayırlıq talantı gúllengen shayıır sıpatında kórinde. Onıń «Qolıńdı tart, fashistler», «Budennıy jawǵa atlandı», «Partizanlar», «Gvardiya bayraǵı», «Sıylıq», «Már

palwanıń kiyatır» qosıqları keńnen belgili boldı. Ásirese, shayırdıń «Budennıy jawǵa atlandı» qosıǵına nama jazılıp, kópshilik tárepinen atqarılıp júrdi. Ámet Shamuratovtıń qosıqlarında da watan qorǵawǵa shaqırıq bası orındı iyeledi. Shayırdıń «Atlan, balam, atlan» qosıǵında márt ana obrazi jaratıldı. Onıń bul jılları «Joq etemiz», «Bar balam, bar!», «Fronttaǵı yarǵa sálem», «Ósh al!», «Sálem sizge fronttaǵı ulıńnan», «Sawashtan keldi» sıyaqlı qosıqları da jariq kórdi.

Shayır **S.Qurbanıyazov** ta urıstıń dáslepki jıllarında óziniń jahnlı qosıqları menen baspa sózde tez-tez kórinip turdı. Onıń «Mıltıq al, xalqım, qolına», «Watanımdı qorǵayman», «Biziń qorǵan» qosıqları keńnen málim boldı.

Urıs jıllarında, ásirese, xalıq shayırı **Abbaz Dabilov** jemisli qálem terbetti. Shayır qosıqlarında folklorlıq hám klassikalıq ádebiyattıń kórkemlew usılları menen qurallarınan sheber paydalanıwı olardıń tásirsheńligin artırdı. Shayırdıń «Gúzep kel» qosıǵı xalıqlıq aforizmler menen suwǵarılǵan:

Dushpan kelse sayasına nárwannıń,
Qátebin jazdırsa biziń kárwannıń,
Sıylasıq bilmegen naǵız haywannıń,
Hám óltirip, quyırıq jalın gúzep kel!

Mine, bunday qosıq qatarları urısqa atlanǵan hár bir jawıngerdi ilhamlandırıp, óz kúshine isenim payda etti. Usı jılları shayırdıń «Námárt jigit nege dárkar» qosıǵı ayrıqsha keńnen belgili boldı. Onı derlik hár bir jigit-qız yaddan bildi. Sebebi, bul qosıqta emocionalıq tásir etiwshilik sezimler menen birge filosofiyalıq pikirler aralasıp júrdi. Qosıqtıń tásirsheńligi ayrıqsha kúshli boldı.

Usı jılları **Sadıq Nurımbetovtıń** «Perzentim» qosıǵı da kópshiliktap qosıqqa aylandı. Qosıq urısqa atlanıp atırǵan jigitke ákesiniń nakazı formasında jazıldı. Bunda jigittiń watan aldındaǵı minneti júdá tásirli túsindiriledi:

Tuwǵan eldiń ar-namısın alıp kel,
Dushpannıń basına sawda salıp kel,
Jeńistiń namasın tezden shalıp kel,
Meniń saǵan tapsırmam sol, perzentim.
Yadıńnan shıqqasın dushpannıń pánti,

Gitlerdiń buzılǵan menmenlik shárti,
Azatlıq dúnyanıń bolınız márti,
Watan ushın ayanbaǵıl, perzentim.

S.Nurimbetovtıń usı jılları jazǵan kosıqlarında biziń isimiz haq, sonlıqtanda biz jeńemiz, degen ideyamı oqıwshılar sanasına sińiriw bashı orında turdı. Shayır pikir ótkirliǵi hám tásirshenliǵin támiyinlew ushın xalıqlıq metaforadan, giperbola hám teńewlerden ónimli paydalandı. Sonlıqtanda onıń qosıqları kópshilik ushın túsiniikli hám tásirli boldı.

Urıstıń dáslepki jılları jas talantlı shayır **Artıq Shamuratov (1915-1943)** aktivlik kórsetti. Urıstan burın-aq (1934-jılı) birinshi qosıqlar toplamın baspadan shıǵarǵan hám ózin ádebiy sinshı sıpatında da tamıp úlgergen ol «Xosh bol, ana!», «Biziń Voroshilov» sıyaqlı jalın qosıqların dóretti.

Shayır epikalıq poeziyada da ózin sinap kórdi. Ol «Miyne maydanında», «Dushpan sırı», «Baxıtlı ana» poemaların jazdı.

Urıs temasına arnıp A.Begimov, X.Seytov, B.Qayıpnazarov, J.Seytnazarov sıyaqlı bir qatar shayırlar ózleriniń qosıqların dóretti. Olardıń hammersine ortaqlıq tema urıs hám jeńis teması boldı. Biziń isimiz haq, biz jeńemiz, biziń topıraǵımızǵa bastırıp kirgen dushpanlarıńdı nıpqırt etemiz, degenge usaǵan mánilerdegi pikirler orın aldı. Sonday-aq shayırlar pikir ótkirliǵin hám tásirshenliǵin támiyinlew ushın folklorlıq teńewler menen giperbolalardan, metaforalar menen allegoriyalardan kóbirek paydalandı.

Urıs jıllarındaǵı shayırlardı tiykarınan eki toparǵa bóliwge boladı: urısqa tikkeley qatnasıp front maydanınan qosıqlıq jazǵan shayırlar ham awılda qalıp, adamlarda jeńiske degen isenim oyatıwǵa umtılǵan shayırlar. Birinshi topardaǵılardıń (J.Aymurzaev, A.Shamuratov, J.Abıbulıaev, S.Qurbaniyazov, B.Qayıpnazarov hám basqalar) qosıqları tikkeley urıs háreketlerine arnaldı. Olar urıstı óz kózi menen kórgenleri ushın da bul temadaǵı shıǵarmaları ádewir isenimli hám tásirli shıqtı. Ekinshi topardaǵılar da (A.Dabılov, S.Nurimbetov, X.Seytov, Á.Shamuratov hám basqalar) adamlardı mártlikke, watan qorǵawǵa baǵıshlap kóplegen qosıqlar dóretti. Olar tikkeley xalıqtın arasında júrip patriotizmge tolı qosıqların oqıdı. Máselen, xalıq shayırları A.Dabılov hám S.Nurimbetovlar qıssaxanlıq joına salıp qosıqların oqıp

jürgenligi sebepli olardıń kópshilik qosıqların tırlawshılar yadqa biletuǵın dárejege keldi. Ásirese, olardıń «Námárt jigıt nege dárkar» hám «Perzentim» qosıqları júdá keńnen belgili boldı.

Urıs jıllarındaǵı poeziya ushın bir qatar kemshilikler de tán edi. Bul kemshilikler bárinen de burın tılda qalǵan shayırlardıń urıs haqqında haqıyqatlıqtı bilmey turıp qosık jazıwında kórindi. Qızıl áskerlerdi folklorlıq batırlarǵa, dushpanlardı júdá qorqaq, áljıwaz kimselerge teńedi. Bul kórkem shınlıqtan bet burıw edi. Degen menen, bul dáwirde shayırlar ónimli qálem terbetti hám urıstaǵılarǵa, awılda qalıp awır miynet etiwshilerge ruxıy dárman beriwshi úlken kúshke aylandı.

PROZA

Urıs jıllarındaǵı qaraqalpaq prozası tiykarınan súwretleme, ocherk hám gúrrińlerden ibarat boldı. Ásirese, ocherk janrı ádewir kúshli rawajlandı. Bunda M.Dáribaev, J.Aymurzaev, D.Nazbergenov, R.Majitov, N.Japaqov, J.Saparov, A.Turımbetovlar ónimli isledi. Olardıń tikkeley miynet maydanınan hám fronttan jazǵan ocherkleri óziniń operativligi hám kórkemligi menen kózge tústi.

M.Dáribaev «Úsh batırdıń anası» hám «Jumıs ushın» ocherklerinde márt hám miynetkesh ana obrazların jısaydı. Birinshi ocherktiń qaharmanı Ayımgúl kóp miynet etken hám qıyınshılıqlardı kórgen ana. Ol óziniń frontqa atlangan ulma watan qorgawda qıraǵı, márt bolıwǵa násiyat etip xat jazadı. Al, ekinshi ocherktiń qaharmanı Gúljamal atızda miynet etedi hám birge islewshilerdi de ayanbay miynet etiwge shaqıradı. Avtordıń bulardan basqa «Traktorshı», «Atızdaǵı gúrriń» ocherkleri de sátli shıqqanlıǵın aytıp ótiw kerek. Sonday-aq jazıwshı usı jılları «Satıwshı qız», «Mirzabay bıjıq» sıyaqlı satıralıq gúrrińlerdi de jazdı.

R.Majitovtıń «Jemisli miynet», «Qas qaǵımda», «Saǵınıshlı kútiw», «Ashılǵan sır», «Dańq iyesi» ocherkleri áskeriy hám urıs temasına arnaldı. Olardıń kópshiliginde avtor urıs maydanında bolıp atırǵan háreketlerdi sheberlik penen ashıp beredi. Ocherklerdiń qaharmanlarına oqıwshılardıń súyispenshiligin oyatadı.

N.Dáwqaraevtıń «Ólimdi pisent etpewshiler», «Mártlik» gúrrińleri tikkeley uris temasına baǵıshlandı. Avtor İvanov, Brudnov, Sabırbay obrazları arqalı uris qıymshılıqların, jawıngerlerdiń jeńis jolındaǵı mártliklerin isenimli súwretlep beredi. Bul eki gúrrińdi de usı dáwirdegi eń jaqsı shıǵarmalardıń qatarına jatqarıwǵa boladı.

Ulıwmalastırıp aytkanda, uris dáwirindegi qaraqalpaq prozası kishi janrlardan (gúrriń, ocherk) ibarat boldı. Jazıwshılar usı janrlar arqalı uris hám tildaǵı haqıyqathıqı epikalıq baǵdarda bayanlawǵa háreket etti. Bul dáwirde povest hám roman janrında shıǵar-malar jazılmadı. Bunıń baslı sebebi tez ózgerip turǵan jaǵdaylarda kishi janrlarda súwretlew anaǵurlım abzalıraq edi.

DRAMATURGIYA

Uris dáwirinde qaraqalpaq dramaturgleri de ózleriniń shıǵarmalarında kóbirek dáwir haqıyqatlıǵın súwretlewge umtıldı. J.Aymurzaevtıń «Kolya», «Perzent», «Leytenant Elmuratov», N.Dáwqaraevtıń «Alpamıs», S.Xojaniyazovtıń «Biziń bahadır» piesaların tamashagóyler qızǵın kútip aldı.

«Kolya» piesasında jawıngerlerdiń mártligi hám fashistlerdiń jawızlıǵı súwretlense, «Perzent» piesasında kolhoz jılkımanı Mura penen agronom Borisovtıń paraxatshılıq dáwirdegi hadal miynet etiw hám urisqa atlangannan keyingi erlikleri kórsetip beriledi. Biraq, bul eki piesa da bir qansha kemshiliklerge iye edi. Olarda piesanıń ulıwma mazmunın ashıp beriwge qatnassız epizodlar, personaılardıń obrazı ashıwda ústirtinlik kóbirek kórindi. Dramaturgtiń bul piesalarına salıstırǵanda «Leytenant Elmuratov» piesası anaǵurlım sátli jazıldı. 1943-jılı jazılıp saxnaǵa qoyılǵan bul drama Batırbek Elmuratov hám onıń dostı rus jigiti İvanovtıń urista kórsetken erlikleri iseniml ashıp beriledi. Piesada uris háreketleri menen qatar sol dáwirde tilda miynet etiwshilerdiń erlikleri de kórsetiledi. Drama sol dáwir uslıw júdá aktual temaǵa qurıldı hám tamashagóylerde úlken qızıǵıwshılıq oyattı.

Urıstan aldınǵı jılları «Aysha» piesası menen kóringen, keyin ala belgili dramaturg bolıp jetiliske S.Xojaniyazov 1944-jılı uris temasın

arnap «Biziń bahadır» piasasını jazdı. Piasada biraz kemshilikler bolıwına qaramastan avtor Sultan, Bostan, Mariya, satqın Brunnikovlardıń obrazları arqalı urıs qıyınshılıqların ashıp beriwge umtıladı. Avtordıń ózi urıs haqıyqatlıǵın bilmegeni sebepli ayırım epizodlar isenimsiz shıqqan.

Urıs dáwirinde saxnalastırılǵan dramalıq shıǵarmalardıń ishinde eń sátli shıqqanlarınń qatarına N.Dáwqaraevtıń «Alpamıs» muzıkalı dramasını jatqarıwǵa boladı. Piesa «Alpamıs» dástanınıń negizinde jazıldı. Onda avtor kóp ǵana epizodlardı saxna ushın qolaylastırdı hám jetilistirdi, personajlar qosıldı yamasa ulıwma waqıyalarǵa onshelli qatnası bolmaǵan ekinshi dárejeli personajlar alıp taslandı. Ásirese, piasadaǵı ariyalardıń tekstleri jańadan jazılǵan hám olar piasanıń sátli shıǵırında tiykarǵı orındı iyeleydi. Patriotizmge tolı bul ariyalar (ásirese Alpamıs tárepinen atqarılatuǵın) qaharman obrazların ashıp beriwge, tamashagóylerde maqtanış, tilekleslik sezimlerin payda etiwge tiykarlanǵan. Bul piasanıń jáne bir utımlı tamarı - «Alpamıs» dástanı eski qaraqalpaq dástanlarınń biri bolıp, onıń bas qaharmanı Alpamıs xalkımızdıń súyispen shiligine iye edi. Bunday xalıq qaharmanı saxnada kóriw qushtarlıǵı urıs dáwirinde jáne de arttı.

Urıs dáwirindeǵı qaraqalpaq dramaturgiyası usınday ózinsheliklerge iye boldı. Waqıtıń qıyın-qıstawlıǵına, qıyınshılıqlarına qaramastan bul dáwirde de dramaturgiyanı rawajlandırıw boyınsha bir qansha jumıslar islendi. Ózbek, orıs hám basqa da bir qansha xalıqlardıń eń jaqsı dramalıq shıǵarmaları qaraqalpaq tiline awdarılıp saxnalastırıldı. Bul nárse qaraqalpaq dramaturgleriniń óz sheberliklerin arttırıwına járdemlesiw menen birge qaraqalpaq teatrınıń repertuarın bayıttı.

* * *

Ulıwma, urıs dáwiriniń qaraqalpaq ádebiyatı ózinen burınǵı hám keyingi dáwirler menen salıstırǵanda tıpkilikli ózinshelikke iye boldı. Bul ózinshelik birinshi gezekte urısqa baylanıslı kelip shıqtı. Hámmeniń názeri urısqa qaratılǵanlıqtan ádebiyat ta onnan bóleklenip kete almadı. Ádebiyattaǵı tiykarǵı tema urıs hám tıldaǵı jeńis ushın

bolgan pidakerli miynet teması boldı. Poeziya kórkem ádebiyatın basqa túrlerine salıstırǵanda kúshlirek rawajlandı. Shayırlar xalıqtın jeńiske degen isenimin, dushpanlarǵa jek kóriwshilik sezimlerin oyatıw ushın túrlishe forma hám mazmunda shıǵarmalar dóretti. Bul dáwirde eń operativ túr bolǵan lirika kúshli rawajlandı. Prozada kishi janrdáǵı shıǵarmalar kóbirek dóretilse, dramaturgiyada bir aktli piesalar hám intsinirovkalar basım kópshilikti quradı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Uris dáwirinde qálem terbetken qaraqalpaq shayırları haqqında aytıp beriń.

2. «Námárt jigit nege dárkar», «Perzentim», «Uluń, tınla!» qosıqlarınıń avtorları kimler hám olardıń ideyalıq-tematikalıq baǵtı qanday? Usı qosıqlardı yadlap alıń.

3. Uris dáwirindegi lirikalıq shıǵarmalardıń baslı tematikası qanday?

4. A.Dabilov, S.Nurımbetovtıń uris jıllarında jazǵan qosıqları haqqında aytıp beriń.

5. Uris dáwirinde epikalıq poeziya janrlarında jazılǵan qanday shıǵarmalardı bilesiz hám olar haqqında aytıp beriń.

6. Uris dáwirinde jazılǵan qanday ocherklerdi bilesiz?

7. Uris dáwirinde jazılǵan gúrrińler hám olardıń avtorları haqqında aytıp beriń.

8. J.Aymurzaevtıń uris dáwirindegi qanday piesaların bilesiz hám olardıń tematikası nelerden ibarat?

9. S.Xojaniyazovtıń «Biziń bahadır» piesası haqqında aytıp beriń

10. N.Dáwqaraevtıń «Alpamıs» piesasını oqıp shıǵıń hám mazmunın aytıp beriń. Piesanıń dástanaan ayırmaslılıq táreplerine diqqat qaratıń. Piesadaǵı ariyalardı yadlap alıń.

NÁJIM DÁWQARAEV (1905-1953)

XX ásirniń birinshi yarımındaǵı qaraqalpaq xalqınıń belgili ilimpazı, mámleketlik hám jámiyetlik ǵayratkeri, jazıwshısı bolǵan adam. N.Dáwqaraev 1930-1940-jıllarda qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń tiykarın salıwshılardıń biri, jáne de milliy ádebiyattıń hár tárepleme rawajlanıwında hám milliy ádebiyat bolıp qalıplesiwinde belgili ornı bar insan.

Ol 1905-jılı Qońırat begligindegi belgili qurǵın shańaraqta dúnyaǵa keledi. Jasınan awıllıq mektepte oqıǵan, xalıq mádeniy mülkine qızıqqan. Adamlardıń úylerindegi xalıq kitapları, ásirese, Ferdowsiydiń «Shaxnama» dástanı ondaǵı jır bolǵan tariyxıy waqıyalardıǵa kóp qızıǵatuǵın bolǵan. Óz úyindegi Qorazbek qıssaxanlar mektebinde qaraqalpaqshaǵa awdarılǵan «Payǵambarlar qıssası», arab, parsı xalıq ertekleri hám dástanları, Nizamiy Genjawiydiń shıǵarmaları, Jámiy, Nawayı, Maqtumqulı dóretpeleri, Ájiniyaz, Berdaq shayırlardıń lirikaları onıń jas waqıtlarındaǵı eń qızıǵıp oqıytuǵın shıǵarmalarınan bolǵan.

Ásirese, qaraqalpaq xalıq ertekleri, xalıq qosıqları, xalıq dástanları jas Nájimniń eń súyip tıńlaytuǵın mádeniy ruwxıy mülki bolǵan. Al, Qońırat qalası da qaraqalpaq xalqınıń Turan topıraǵındaǵı bes qalanıń biri bolıp atanǵan, ol áyyem zamanlardan tariyxıy siyasiy, mádeniy waqıyalardıǵa bay orınlardıń biri bolǵan jer. Ásirese, bul jer Túrktan jádidlik háreketlerinen ruwxlanǵan XX ásirniń basında Túrktan jádidleriniń geyparaları usı Qońırat qalasına kelip jańa mektep shólkemlestirgen. Máselen, 1914-1919-jılları Sufızada Qońıratta muǵallım bolıp islegen. Onıń ústine, Qońırat Túrktan general gubernatorlıǵındaǵı Ámiwdárya bólimine tikkeley qaraǵanlıqtan sol jıllardaǵı áskeriy garnizonlardaǵı háweskerler dógerekleri, áskeriy teatr truppaları bul jerge kelip, jiyi-jiyi kontsertler qoyıp ketip turǵan. Onıń ústine, Qońırat begligi ózine ılayıq qaraqalpaqlardıǵı tariyxıy, siyasiy, jámiyetlik jaqtan da tásirli mákan, ol tarixıy waqıyalardıǵı, ádebiy mádeniy máselelerge de kóp ásirlerden berli bay da jer. Sol sebepli

Nájim Dáwqaraevtiń jasaǵan ortalıǵında jas waqıtlarınan-aq oǵan hár tárepleme progressivlik jaqtan tásir jasaytuǵın qaraqalpaqlardaǵı tariyxıy mákanlardan biri bolǵanlıǵı sózsiz.

N.Dáwqaraev óz milletiniń tariyxın, úrip-ádetin, psixologiyasını, ádebiyatın, milliy mádeniyatın óz zamanlaslarınan kem bilmegen adam. N.Dáwqaraevtiń ózi ol, meyli, Qońırat qalasında bolsın, bolmasa qalaǵa jaqın awıllarda bolsın, toy mereler bolıp onda jıraw, baqsı aytılatuǵın bolsa, oǵan jetkenshe asıǵatuǵın edim, dep eske túsiredi.

1917-18-jılları N.Dáwqaraevtiń watanın da Qızıl imperiya basıp aldı. Elde úlken ózgerisler payda boldı. Xalıq dástúrlerine qarsı jańa dúzilgen sovet húkimeti kóp ilájlar isledi. Ásirese, eski intelgenciyanı quwdalawı N.Dáwqaraevti kóp oylandırǵan waqıyalardan boldı. Sebebi, shıǵısı boyınsha ol da jańa húkimettiń jaqsı kórmeytuǵın adamı ekenligin túsindi. Biraq, ol qanday zaman, qanday jaǵdaylar bolsa da, ózi ushın, eli, xalıq ushın jaqsı ómirlerdi qarastırıw kerek degen túsiniкке keldi. Oǵan Alliyar Dosnazarovtiń, Qasım Áwezovtiń hám solarǵa usaǵan óz zamanlaslarınıń ómirleri ájayıp úlgi boldı.

Ol sovet mektebine kirip oqıdı. 1924-jılı Qazaqstanǵa ketip Orenburg qalasına barıp oqıwǵa kiredi. Soń Alma-Ata qalasına barıp oqıwǵa túsedi. 1930-jılı Qazaq xalıq bilimlendiriw institutın pitkerip shıqqannan soń N.Dáwqaraevti Qostanaydaǵı pedagogikalıq texnikumǵa muǵallım qılıp jiberedi. 1934-jılı N.Dáwqaraev Qaraqalpaqstanǵa shaqırtıladı. Sebebi, ol sol 1930-jıllardaǵı sawatlı adamlardıń biri boldı. Onıń Qaraqalpaqstanǵa keliwi milliy ádebiyat hám mádeniyat ushın úlken jeńis bolǵanlıǵı sózsiz. Sebebi, ol keliw menen qaraqalpaq ádebiyatın shólkemlestiriw, sistemalasıtırıw hám izertlew máselelerine óz ómirin baǵıshladı. 1930-jıldıń ózinde ol baslawısh klasslar ushın «Álipbe», tolıq emes orta mektepler ushın qaraqalpaq tili sabaqlıqların, jáne de qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha baǵdarlamalar hám oqıwlıqlar jazdı.

Qaraqalpaqstanda 1930-jılları usınday pedagogikalıq sistemani jónlew máseleleri menen ol qızǵın hánt boladı. Sonıń menen qatar, ol mámleketlik hám jámiyetlik jumislardı da isleydi. Qaraqalpaqstan Ministrliǵı qasındaǵı ádebiyat hám kórkem óner bólimin basqaradı.

Qaraqalpaq mámleketlik teatrınıń direktori, Qaraqalpaqstan jazıwshılar shólkeminiń predsedateli lawazımların atqaradı. Qaraqalpaqstan kompleksli ilim izertlew institutınıń direktori lawazımında ol turaqlı isleydi. Jáne de qaraqalpaq mámleketlik institutında qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınan sabaq beredi.

1930-40-jıllarda N.Dáwqaraev Qaraqalpaqstandı ilimli industriyallı elge aylandırıw ushın ayrıqsha xızmet etti. Solardan eń baslısı – Qaraqalpaq jigit, qızlarına Tashkenttegi, Alma-Atadağı, Moskva hám Leningrad qalalarındaǵı hár qıylı oqıw orınlarına barıp oqıwǵa múmkinshilikler jaratıp beriwı boldı. Bul jıllarda ol Qaraqalpaqstandaǵı jas ilimpazlardı ózbek, qazaq, onı ilimpazları menen baylanıstıradı. Elde júdá kóp joqarı qániyeli kadrlar tárbiyalawǵa 1940-50-jılları óz ómirin baǵıshladı. Ózi de 1946-jılı filologiya ilimleriniń kandidatu, 1951-jılı filologiya ilimleriniń doktori ilimiy dárejesine jetisti.

N.Dáwqaraev kórkem ádebiyat tarawında 20-jıllardıń aqırı, 30-jıllardıń basında «Keshegi bir kúnlerde» qosıǵı (1929), «Kóp kúnlerdiń biri» gúrrińi (1929) menen tanıldı. Keyingi dáwirde onıń «Kim bilmeydi Ayshanı» (1933), «Ótkellerden ótkende» (1933), «Jańa kanal» (1940) qosıqları, «Toyǵa barganda» (1939), «Baxıtlı miynet» (1940), «Umıtilmaytuǵın miynetler» (1948) ocherkleri, «Partizanlar» (1934), «Internatta» (1933), «Biybixan» (1939), «Ólimdi pisent etpewshiler» (1943), «Batırılıq» (1940) gúrrińleri, ekinshi jer júzlik urıstıń dáslepki jıllarında «Alpamıs», «Rabochiy júregi» dramaları dóretildi. Bul jılları onıń awdarmasında İ.A.Krılovtıń, A.S.Pushkinniń, N.A.Nekrastıń, A.P.Chexovtıń, L.N.Tolstoydıń, A.P.Gaydardıń, A.Nawayınıń, rus hám dúnya ádebiyatlarınıń basqa da kóplegen iri wákilleriniń bir qatar qualı shıǵarmaları qaraqalpaq tilinde jarıq kórdi. N.Dáwqaraevtıń basshılıǵında V.Vishnevskiydiń «Birinshi atlı armiya», Hamzanıń «Maysaranıń hiylesi», K.Simonovtıń «Rus adamları» shıǵarmaların saxnalastırıladı.

N.Dáwqaraev qanday iste, qanday lawazımında islese de, jazıwshılıq onıń máńgi joldası bolıp qaldı. Sebebi, milliy qaraqalpaq ádebiyatın hár tárepleme rawajlandırıw, óz xalqın basqa xalıqlar dárejesine jetkeriw onıń baslı maqseti boldı. N.Dáwqaraevtıń dáslepki shıǵarmaları 1929-jıllarda baspa sózde kóringen. Sol 1929-jılı «Kóp kúnlerdiń biri» degen

gürriñi Alma-Atada «Jaña mektep» dep atalatuğın jurnalda basılıp shıǵadı. N.Dáwqaraev «Keshegi bir kúnlerde» (1929) atlı qosıǵı menen shayır sıpatında da tanıla baslaydı. Qosıqta ótken ótmish kartinaların salıstırıp súwretlew arqalı xalıqtıń sadalıǵı, kún kóristiń qıyınshılıǵı, belgili úyi, jeri, suwı joqlıǵı sebepli kóp adamlardıń qorlanıwları real sáwleleniw tapqan.

*Ómir emes ómirdey,
Ómiri qara kómirdey,
Azıwlılar jaylaǵan,
Ol bir kúnler kúnbedi.
Tek qarańǵı tún edi.*

Xalqınń tariyxıy táǵdirlerin kórsetiw de onıń dóretywshiliginiń bash maqseti boldı. 1934-jılı «Kim bilmeydi Ayshanı», «Ótkellerden ótkende» jazıwshı, N.Japaqov, M.Dáribaevler menen birgelikte xat janındaǵı qosıq penen jazılǵan «Súwenli kanalında» shıǵarmaları bul jıllardaǵı usı baǵdarda jazılǵan dıqqatqa ılayıq shıǵarmalardan boldı. N.Dáwqaraevta sawathlıqtan bolsa da, talantlılıqtan bolsa da, xalıq ómirleriniń haqıyqatlıqların durıs jazıp kórsetiw sheberlikleri basım. Bul arqalı ol kórkem ádebiyatta qaraqalpaq ádebiyatındaǵı jaña qálem terbetip kiyatırǵan jazıwshı shayırlarǵa úlken úlgi kórsetken jazıwshı dárejesine kóterildi.

N.Dáwqaraev «Kim bilmeydi Ayshanı» degen shıǵarmasında Ayshanıń qorlıqlı ómirlerin kórgen, jazıwshı onı ayaydı:

*Jetim qalıp anadan,
Ashlıq penen sandalıp,
Úyme-úyge tentirep,
Jılap júrgen kúnlerde
Kimler kórdi Ayshanıw!*

Jazıwshı Ayshanıń balalar úyine alınǵanlıǵın, onıń oqıǵanın, tárbiyalanǵanlıǵın kórip quwanadı. Adam bolǵannan soń qanday bolsa da onıń ómirleriniń jaqsılانǵanlıǵına ol quwanadı. Bunda avtor tárepinen sovet hókümetin maqtaw joq. Qosıqta Ayshaǵa bolǵan el, xalıq ǵamxorlıǵın kórsetedi. El, el bolıp elligin etkenligin aytadı. Jetim-jesirge bolǵan xalıqlıq ǵamxorlıqqa ol quwanış sezimlerin bildirdi:

*Kópshiliktiń ayshası,
Jańa turmıs aynası,
Birew emes, bul künde,
Millionnan asqan toparı,
Kim bilmeydi Ayshamı.*

N.Dáwqaraev óz dáwirin, dáwir siyasatın túsingen adam boldı. Sonlıqtan da ol Ayshanıń turmısı jaqsılandırın, bolmasa Súwenli jap kanalı qazılıp, shólistanlıq gúlistanlıqqa aylanıp atırǵanlıǵın keńes húkimetiniń jaqsılıǵınan demeydi. Al, bul tabıslardı keltirip atırǵan xalıqlardıń miyrim-shápáátı, eldiń kúshi, eldiń awız birliǵi, qúdireti dep bildiredi. Bul orınlarda jazıwshıda Túrktan jádidleriniń baslı ideyaları kúshli sezilip turadı. Sebebi, Túrktan jádidleriniń bul jıllardaǵı baslı uranı – sen miyrim shápáátlikti kisiden izleme, onı óz xalqınıń dástúrлерinen izle. Saǵan sırttan kelip hesh kim qaharmanlıq qılmaydı. Sol ushın sen eń áweli óz xalqınıń qaharmanlıqların kór, sebebi, xalqıń hámme nárselge uqıplı. Bul xalıqtı sonıń ushın progresslerge qaray jeteley bil, jol kórset, degen uranlar edi. Turmısqa qarasań, haqıyqattan da, óz jerindeǵı Súwenli yamasa Qızketken kanalın partiya, sovet belsendileri kelip qazıbaydı. Xalıq ózleri sanalı ráwishte birlesip óz elin abat etiwge jámlengenliginiń nátiyjesi dep tanıyadı.

Ótken totalitarlıq jámiyette jasasa da, xalıqlar birliǵin óz eli, xalqınıń baxtı ushın kanallar qazıp, elin, jerin, xalqın gúllendiriw ushın umtılıp atırǵanlıqlarına shayır shın kewilden quwanadı:

*Kózim salıp tariyxına qarasam,
Tolıp atır ashılmaǵan sırların,
Qara túnler qayǵı menen ashılмай,
Sıw ornına qan hóp aqqan Qız ketken.*

N.Dáwqaraev ózi «jazıwshılıq isime 1933-jıldan baslap shıttılap kiristim. Usı jılları «Partızanlar» degen roman, «Agronom» degen povest jazıp júrmem. Bıyl ekewin de jazıp pitiremen» dep jazadı eske túsiriwlerinde (N.Dáwqaraev, 8 tom, 18-bet). Ol 1952-jılı «Bozataw» degen romanını pitirdim dep te ayttı («Ámiwdárya» jumalı, 1999-jıl. N4).

N.Dáwqaraev 1930-jılları hám urıs jıllarında kóp ǵana ocherklik. gúrrińlik shıǵarmalar jazdı. Mısalı, «Toyǵa barǵanda» ocherki, «Baqıtlı miynet», «Baǵman», «Internatta», «Batırlıq», «Orınlangan úlek»,

«Ólimdi pisent etpewshiler» gúrrińlerin dóretti. Jazıwshı «Toyǵa barǵanda» ocherkinde Qızketken kanalınıń saǵasında xalıq ushın islengen qurılıslardı kórip bul xalqımnıń qaharmanlıq miynetini dep maqtanış etedi. Al, «Biybixan» gúrrińinde miynet adamlarınıń kelbetin, olardıń hámme jerdegi sanalı miynetlerin, «Baǵman» gúrrińinde tábiyat sırların iyelgen baǵman isleri, «Ólimdi pesent etpewshiler» gúrrińinde ekinshi jer júzlik urıs jılları urıs dalalarınan alıp jazılǵan ájayıp jawıngerlik waqıyalar gáp boladı. Avtordıń bul shıǵarmaları 30-40-jıllarda qaraqalpaq ádebiyatında proza janrınıń qalıptesiwinde belgili dárejede ornı bar shıǵarmalar bolǵanlıǵı sózsiz.

N.Dáwqaraev óz zamanında dramalıq shıǵarmalar jazıwǵa da belsene kiriskeń jazıwshı. Onnan qalǵan miyraslarda xalıq dástanı «Alpamıs» dástanınıń tiykarında ol «Alpamıs» piesasın, puxaralıq urıs jılları temasın «Ráwshan» piesasın, ekinshi jáhan urısı waqıyalarınan alıp «Rabochiyar júregi» atlı da piesalıq shıǵarmalar dóretti.

Avtordıń «Alpamıs» atlı dramalıq shıǵarması biziń respublikamızdıń teatr saxnalarında kóp jıllar qoyıldı. Bul piesa 40-jıl baslarındaǵı qaraqalpaq ádebiyatındaǵı eń tabıslı shıqqan saxnalıq shıǵarmalardan da boldı. Piesa jaqsı bolǵanlıǵı sebepli óz waqıtlarında orıs hám ózbek xalıqları tillerine de awdarıldı. Qullası, N.Dáwqaraev qaraqalpaq ádebiyatına 1930-jıllarda kelgen áwladlardıń eń talantlı wákillerinen boldı. Ol ádebiyattıń hámme janrlarında tabıslı qálem terbetti. Ásirese, 30-40-jıllarda ádebiyatta kritika janrınıń payda bolıwında hám qalıptesiwinde ulıwma, ádebiyat, tanıw iliminde de ayrıqsha roli boldı. 1930-40-jıllardıń ishinde-aq milliy qaraqalpaq folklorı, klassikalıq ádebiyatı hám XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxın dúzip, ádebiyattanıw ilimin ilimiy sistemaǵa aylandıırǵan dáslepki ilimpazlardan boldı.

3.2. EKINSHI JER JÜZLIK URİSTAN KEYINGI QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ

Jobasí:

1. Ekinshi jer jüzlik uristan keyingi xalıqtıń sociallıq jaǵdayları;
2. Uristan keyingi jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyatı;
3. Uristan keyingi dáwirdegi poeziya;
4. Uristan keyingi dáwirdegi proza;
5. Uristan keyingi dáwirdegi dramaturgiya;
6. Uristan sońǵı dáwirdegi ádebiyattanıw ilimi – N.Dáwqaraev; A.Begimov; I. Fazılov; Á. Shamuratov

Temaniń maqseti. Ekinshi jer jüzlik uristıń tamamlanıwı menen xalıqtıń sociallıq turmısında qayta tikleniw qubılısı háwıjge shıqtı. Mine, usı processstıń kórkem ádebiyattaǵı sáwleleniwı haqqında maǵlıwmat beriw. Uristıń tamamlanıwı, jeńistıń qádiri, jańalanıw dáwiriniń sol dáwirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń proza, poeziya hám dramaturgiyadaǵı súwretleniwı, dáwirdiń jazıwshı, shayır hám dramaturgieri dóretiwshiliginen keńirek bilim beriw maqset etiledi.

Temaniń wazıypaları. Ekinshi jer jüzlik uristıń tamam bolıwın, onıń xalıq-xojalıǵınıń hár bir tarawına tiygizgen tási, unamsız aqıbetlerin saplastırıw maqsetinde xalıq-xojalıǵındaǵı qayta qurıw dáwiri shınlıǵınıń kórkem ádebiyatımızda qalay óz sáwlesin tapqanlıǵı túsindiriledi. Sonday-aq, tariyxıy ótmishimizdegi shınlıqlardı búgingi jaslarımızǵa tereń túsindiriw hám urıs illetine qarsı, eldi hám ekonomikalıq, hám sociallıq, hám siyasiy baǵdarda rawajlandırıw ideyasın túsindiriw.

Tayanış túsinipler. 9-may, 1945-jıl, Jeńis hám fashizmniń joq etiliwi. Xalıq xojalıǵındaǵı qayta tikleniw processleri, jańasha ómir hám ádebiyat. Janlıq hám formalıq ósiwshilikler haqqında. Ádebiyattanıw ilimi.

1. Ekinshi jer júzlik uristan keyingi xalıqtıń socialıq jaǵdayları

Xalqımızdın tariyxında ekinshi jer júzlik uristan keyingi bes jıllıqlar dáwirleri 1946-1960-jıllar dep belgilenip, ulıwma buringı biziń elimizde uristan qıyraǵan xalıq xojalıǵın qayta tiklew jılları sıpatında tariyxqa kirdi. Bul jıllar uristan sońǵı tınıshlıq dáwirlerdegi xalıq xojalıǵın qayta tiklewdegi xalıq qaharmanlıqlarınıń ekinshi dáwiri dep te ataladı.

Ekinshi jer júzlik urıs jılları qansha qıyınshılıq jıllar bolıw menen birge buringı SSSR aymaǵındaǵı jasawshı barlıq xalıqlar ushın úlken sınaq jılları da boldı. XX ásirde pútkil eldi qızıl imperiya basıp alıp, óz zorlıq, ústemlikleri menen eldi, xalıqtı basqarsa da, hátte, qaraqalpaq usaqan kishkene xalıqlardıń burınnan bekkemlenip qalǵan dinin, milliy úrip-ádetin, ádebiyatın hám mádeniyatın joq qılmaqshı bolıp, eldin meshit, medreselerin buzıp, jazba milliy miyrasların joq qılıp, ótkendegi tariyxların umıttıraman dep qansha háreket etse de, ruwxıyatı, mánáwiyatı bay, bekkem xalıqtıń, millettin hesh joq bolmaytuǵınlıǵın, olardıń óz salt-sanasın saqlaytuǵınlıǵın, bul ahwaldin urısqa shekem hámme, hámme xalıqlardıń basında bolqanlıqların, biraq, qıyın jaǵdaylar bolsa da, ellerdin, xalıqlardıń bir-birewlerine jaqınlasatuǵınlıqların, qıyınshılıq jaǵdaylarda qayta bir-birewlerine járdem qolların sozatuǵınlıǵın kóredi. Xalıqlar qanday jámiyet, qanday zaman tusında da oz ómir tirishiliklerin, óz turmısların óz qolları menen quratuǵınlıǵına kózleri jetti. Demek, bul zorabanlıq siyasatqa maslastırǵan satsiolistik jámiyet tusında da hár bir xalıq óz ekonomikasın, ruwxıy ómiri bolǵan ádebiyatın, mádeniyatın jańa baǵdarlarda, jańasha xalıqlıq xarakterlerde qayta qurıp alıw, jasaw múmkin ekenliklerine qaraqalpaqlardıń da kózleri jetti.

Haqıyqattan da, uristan keyingi jılları barlıq xalıqlar da urıs jıllarında hár tárepleme ázzilenip qalǵan edi. Sonın ushın birinshi gezekte xalıq ekonomikalıq qıyınshılıqlardan shıǵıw jolların qarastırdı. Urıs jılları hám onnan keyin, jasırarlıǵı joq, ekonomikalıq qıyınshılıqlardan tısqartı, elde kóp jıllar ashlıq, awırırshılıq húkim súrdi. Ásirese, Rossiyanın kóp jerlerinde, Ukraina, Belorussiya, Baltıq boyı ellerinde dushpannan qıyraǵan awıllardı, rayonlardı, úlken-úlken

kritikleriniñ anti patriotlıq bir toparları haqqında»ğı qararı bolsa, ilimniñ ayırım tarawlarında, ádebiyatta, kórkem ónerde dóretiwshilik miynet etip atırğan sovetlik qurılısqa jat bir topar «kosmopolitler» qattı singá alındı. Ásirese, Oraylıq baspa sózlerdegi «Konfliktizlik teoriyası» haqqındağı maqalalarda kóp tvorchestvolıq xızmetkerler singá alındı.

Bul partiyalıq qararlardıñ SSSR da bir elde, bir mámlekette jasap atırğan hámme ádebiyatlardıñ, kórkem-ónerdiñ erkin rawajlanıwına úlken zıyanı bolğanlığı sıyaqlı, bul jıllardağı qaraqalpaq ádebiyatınıw ilimine de, kórkem ádebiyatına da, kórkem ónerine de úlken zıyanlı tásirleri boldı.

Bul qararlardıñ bir táreplemeliligi, birinshiden, tvorchestvolıq erkinlik hám olarda milliy ádebiyatlardıñ ózine tán rawajlanıw ózgeshelikleri esapqa alınbağan. Ekinshiden, ilim hám dóretiwshilik jumıslar burıngısha tek partiyanıñ baqlawı astında rawajlanıw kerek degen siyasat tolıq húkim súredi. Sol sebepli, bizde de qaraqalpaq ádebiyatında bul qararlar tiykarında ilimdi, onı izertleytuğın kórkem ádebiyattı, kórkem-ónerdi qayta qarap shıǵıw kerek degen gápler kóbeydi. Joqta bolsa, usı ideyasızlıqqa juwap beriw kerek dep bizde de kóp joldaslar «geypara jazıwshılarımızdıñ shıǵarmalarında ideyasızlıq, orta ásirge tán saray jazıwshılarınıñ, shayırlarınıñ úlgisinde bizde biraz shıǵarmalar jazılıp baspada basılıp shıǵıp ketken» dep geypara úlken jazıwshılarımızdı, misalı, J.Aymurzaev, A.Shamuratov, A.Begimovlardı siyasatqa jaranıw ushın kritikalaw, qısqıǵa alıw baslandı.

Al, ilimde 1948-jılı «qaraqalpaq xalqınıñ dástanları bolǵan «Alpamıs», «Qoblan», «Máspatsha» dástanları jırawlar tárepinen xalıq aldında jırlanadı. Olar oqıw baǵdarlamalarına kirgizilip mekteplerde oqıtılıp atır. Bulardı toqtatatuğın waqıt keldi. Sebebi, bular xalqqa qarsı shıǵarmalar, adamlardı sovet patriotizmi ruwxında tárbiyalay almaydı. Qayta milletshilikke, shovinizmge tárbiyalaydı» dep úlken orınlarda, Oraylıq Komitet bayanatlarında, Ózbekstan Kommunistler partiyası Oraylıq Komitetiniñ birinshi sekretarı Niyazovtıñ bayanatlarında qattı kritikalandı. Al, buǵan erip geypara jergilikli jerdegi milletshiler «N.Dáwqaraev milletshilikti jırlaǵan, islam dinin

úgit násiyatlağan, Berdaq shayırdın «Xorezm», «Shejire», «Qulen bolts» hám t.b. usılarğa usağan shıǵarmaların maqtap jazıp, ilimiy izertlew alıp barıp, Qaraqum iyshannın suwpısı bolǵan Berdaqtı «úlken shayır» dep doktorlıq dissertaciyasına kirgizgen. Bular házirgi waqıtlarda qanday uyat. Bul sovet ideologiyasına jat isler menen shuǵıllanıwshı usınday adamlar sońǵı jılları kóbeyip ketti» dep baspa sózlerde shawqım shıǵardı. Ayırım Sovitsskiy, İ.Efimov, Muradov. Narınov, K.İrmanov usañantardıń milliy ádebiyatlarǵa hám jimpazlarǵa jalası pútkil awqamlıq úlken shawqımǵa aylanıp ketti. Bulardıń pikirleri óz qátelikleri menen turmay, bunnıń qaraqalpaq ilim, ádebiyatı, mádeniyatınıń ósiwinde, rawajlanıwında bul jıllarda úlken zıyanın tiygizdi.

Qızıl imperiyanıń usınday qorqıtıw, milletlerdiń ózine táń rawajlanıw baǵdarların baylaw, hámme nárseni siyasat penen uslap turıw usağan zorlıqları ekinshi jer júzlik urıstan keyin de biraz ret bolıp turdı.

Biraq, soǵan qaramastan, xalıq óziniń endi bul zorabanlıq siyasat dáwirlerinde de ózlerin ózleri qalay basqarıw, qalay rawajlandırıw jollarına túsiniw jetken edi. Máselen, ústemlik etip turǵan hükimetti de maqtaw kerek, biraq, sol arqalı bul zorlıqlarǵa qul bolıp qala bermey, óz milliy ózgesheliklerin de rawajlandırıw, usınday jollar arqalı ózligi ushın gúres júrgiziwdi xalıq túsiniw jetiskeń edi. Sol sebepli, xalıq hámme waqıtlarda milliylikti saqlap jasawdıń jolların bárhá qarastır, keldi. Urıstan keyingi dáwir onnan burınǵı jıllardaǵı xalıqtıń eziliw, qorqıp, qorlanıp ábden qul bolıp jasawınan ózgeshe jollar tapqanlıǵ menen parıq qıladı. Solay, etip urıstan keyingi jıllar ózin-ózi basqarıw, ózin-ózi rawajlandırıw múmkinshiliklerine anıq jollar tawıp kiriskeń. Jıllar boldı. Bul jıllar bunnan burınǵı ótken jıllarǵa qaraǵanda usınday úlken ózgeshelikleri menen parq etip turdı.

1947-jıllardan baslap qaraqalpaq jazıwshılarınıń shıǵarmaların daǵazalaytuǵın hár túrli atamadaǵı ádebiy almanaxlar shıǵarıw. dástúrge aylandı. 1950-jıllardan baslap jabılıp qalǵan «Jas Leninshi» gazetası, 1951-jıldan baslap «Qızıl Qaraqalpaqstan», «Sovetskaya Karakalpakıya» gazetaları, 1958-jıldan baslap «Jetkinshek», 1955-

jıldan baslap urıs jılları jabılıp qalğan Qaraqalpaqstan jazıwshılar awqamınıń organı bolğan «Qaraqalpaq ádebiyatı hám iskusstvoı» jurnalı jáne qayta shıǵa basladı. 1958-jıldan baslap bul jurnal «Ámiwdárya» degen at penen ayma bir ret shıǵatúǵın boldı. Respublikamızdaǵı haspa sóz organlarınıń usınday bolıp keńeyiwleri milliy tvorchestvolıq xızmetkerlerdiń óz shıǵarmaların haspa sózde erkin daǵazalawına jaratılǵan múmkinshilikler edi.

2. Urıstan keyingi jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyatı

1954-jılı 15-26-dekabr kúnleri SSSR jazıwshılar awqamınıń ekinshi syezdi bolıp ótti. Bul SSSR jazıwshılar awqamınıń jigirma jıldan keyingi shaqırılǵan syezdi edi. Bul syezdde eń tiykarǵı baslı gáp etilgen máseleler: Ádebiyatqa partiyalıq bassılıq, ádebiyatta ádebiy qaharman, socialistlik realizm ádebiyatında kórkem formanıń baylıǵı, kórkem awdarma, konfliktsizlikke, illyustrativlikke, turmıstı jalǵan qılıp boyap kórsetiwshilerge jol qoymaw kerekligi usaǵan kóp-kóp aktual máseleler talqılandı. Jáne de bul syezdde partiya bunnan keyingi dáwirlerde de kórkem ádebiyattıń rawajlanıw jolların kórsetip berdi.

Bul jıllardaǵı bir ózgeshelik, urıstan keyingi dáwirlerde tuwısqan xalıqlar ádebiyatı bir-birewleriniń jetiskenliklerine qaradı. Buringı jıllarǵa qaraganda olar bir-birewlerinen dóretiwshilik sheberliklerdi úyrendi. Kórkem ádebiyat ta insanıylıq qúdiretililiklerge túsiniw jetisti. Sonıń ushın qaystı xalıqtıń dóretpelcri bolsa da ol ulıwma dúnyalıq mádeniy qordı bayıtıp atırǵan baylıqlardan dep qaraldı. Sol sebepten de urıstan sońǵı jıllardaǵı B.Polevoydıń «Haqıyqat adam haqqında povestı», A.Fadecvtiń «Jas gvardiya», Á.Kazakovichtiń «Juldız», M.İbragimovtıń «Sonday kún kelcidi», V.Litsistiń shıǵarmaları, Ğ.Mustapinniń «Qaraganda», T.Sıdıqbekovtıń «Búgingi kúnniń adamları», Berdi Korbabaevtıń «Sheshiwshi adım», A.Qahhardıń «Jańa jer» hám t.b usılarga usaǵan shıǵarmaları qaraqalpaq xalqı ushın da dáwir jańalıǵı, úlken húrmetli, itibar alarlıq shıǵarmalar boldı. Sebebi, bularda urıs teması da, urıstan sońǵı eldegi ekonomikalıq qıyınshılıqlar da sheber súwretlenip berilgen. Bular tek óz elindegi jazıwshılar ǵana

emes, al qaraqalpaq jazıwshılarınıń da dóretiwshilik sheberliklerin jetilistiriwge úlken járdem etetuǵın dóretpeler bolǵanlıǵı dawısız.

Bul jıllarda qaraqalpaq xalqınıń ómirlerine de úlken-úlken ózgerisler bolıp turdı. Máselen, jańadan Taxiatas qalası salındı. Ámiwdárya júwenlenip, oǵan GES qurılısı baslandı. 1947-jılı Chordjow-Qonırat temir jolı salındı. Awillarda, kolxoz, sovxozlardıń miynet maydanlarında qızǵan isler háwij aldı. Usınday bir ómirdiń qaynaǵan waqıtlarında 1954-jılı Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıń úshinshi syezdi bolıp ótti. Bul syezdge SSSR jazıwshılar awqamınan, Ózbekstan, Qazaqstan, Túrkenstan jazıwshılar awqamlarınan da kóp jazıwshılar qatnasıp, bir-birewdiń jetisken hám kemshilikleri talıqlanadı. Syezde haqıyqattan da, sońǵı 20 jil ishindegi qaraqalpaq ádebiyatınıń jetiskenlikleri, ádebiyatınıń rawajlanıw jónelisteri, perspektivaları, tiykarǵı dóretiliwshilik baǵdarları belgilenip alındı. Syezd Qaraqalpaqstan jazıwshılarınıń ómirinde úlken waqıya boldı. Bunnan keyingi dáwirlerde tvorchestvolıq xızmetkerlerdiń xalıq ómirleri menen baylanısları kúsheydi.

Bul jıllarda (1946-1960) Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamına jańa jazıwshılar kirip kele basladı. Máselen, X.Seytov, B.Qayıpnazarov, I.Yusupov, T.Qayıpbergenov, B.İsmayılov, K.Sultanov, X.Turımbetov, T.Jumamuratov, Seytnazarov, Ó.Ayjanov, M.Seytniyazov hám t.b da talanlı jazıwshılar menen tolisti.

Ekinshi jer júzlik urıstan keyingi on-on bes jıldıń ishinde 40 tan aslam professional shayır hám jazıwshılardı, prozaik, dramaturg hám balalar jazıwshıların, kritiklerin óz dógeresine jámlegen respublikada úlken bir milliy ádebiyat hám mádeniyat ǵayratkerleriniń dóretiwshilik jámaáti dúzilip jetilisti.

Poeziyada, prozada, dramaturgiyada úlken rawajlanıw dáwirleri baslanǵanlıǵı belgili bolıp turdı. Durısın aytqanda, bul jıllarda Qaraqalpaqstan jazıwshılarında jazıwshılıq sheberlikti jetilistiriwge tematikalıq, ideyalıq hám kórkemlik jaqtan kórkem shıǵarmaların jetilistiriwge talap ta kúsheydi, jazıwshılardıń ózleri tárepinen bul máselege ayırıqsha juwapkershilik te arttı. Ásirese, ádebiyatta hár bir jazıwshı shayır óz stiline iye bolıwǵa, tvorchestvoda novatorlıqqa erisiwge umtıldı. Ádebiyatta burınnan qálem terbetip kiyatırǵan keks jazıwshılar, máselen, xalıq shayırı A.Dabil ulı, S.Nurımbet ulı.

J.Aymurzaev, N.Dáwqaraev usağan jazıwshı shayırlar tabıshı qálem terbetti. A.Dabilovtıń 1950-jılı «Bahadır» dástanınıń birinshi kitabı, J.Aymurzaevtıń «Aygúl hám Abat» draması, S.Xojaniyazovtıń «Süymegenge süyenbe» picsası, Á.Shamuratovtıń «Aysholpan-Palman», I.Yusupovtıń «Joldas muǵallım», T.Qayıpbergenovtıń «Muǵallımge raxmet» povesti usağan iri keń polotondaǵı shıǵarmaları payda boldı.

Urıstan keyingi dáwirlerde poeziya ádebiyatta tiykarǵı orınlardı iyeledi. 50-jıllardıń aqırlarında prozada úlken-úlken romanlıq shıǵarmalar da kórine basladı. Bul milliy ádebiyattıń usı jıllarda belgili dárejede rawajlanıwǵa bet alǵanlıǵın kórseter edi. Misalı, J.Aymurzaevtıń «Ámiwdárya boyında», A.Begimovtıń «Balıqshınıń qızı», X.Seytovtıń «Mashaqatlı baxıt» romanları baspadan shıqtı.

1958-jılı Qaraqalpaqstan jazıwshılar awqamınıń IV syezdi bolıp ótti. Syezde urıstan keyingi dáwirlerde qaraqalpaq ádebiyatı joqarı ideyalı hám joqarı kórkemlikke iye kóp-kóp talantlı shıǵarmalar menen bayıǵanlıǵı belgilenip ótildi. Keyingi 1940-60-jıllar aralıǵında qaraqalpaq ádebiyatı barlıq janrlar boyınsha, ásirrese, kritika janrı boyınsha da biraz óziniń ósip kiyatırǵanlıǵın kórsetti. Bul jıllarda jer júzlik ádebiyattıń, ásirrese, tuwısqan túrkiy xalıqlar ádebiyatınıń jetiskenliklerin kórsetiw hám ózinde de sheberliklerdi jetilistiriw, awdarma máseleleriniń de biraz rawajlanǵanlıǵı belgili bolıp turdı. Máselen, Názim Hikmettiń, A.S.Pushkinniń, Abaydıń, Nawayınıń, Maqtumqulınıń, Ch.Aytmatovtıń, Sh.Rashidovtıń, A.Qaxhardıń, S.Muqanovtıń, Muwsa Jálildıń shıǵarmaları qaraqalpaq tiline usı jılları awdarıldı. Qaraqalpaq ádebiyatında bul jıllarda burınnan úlken tájiriyebege, dástúrge hám úlken bazaǵa iye poeziya jetekshi janr bolıp qaldı.

3. Urıstan keyingi dáwirdegi poeziya

Poeziya túrkiy xalıqlarda, sonıń ishinde qaraqalpaqlarda da dúnya jaralǵalı xalıqtıń ruwxıy ómiri bolıp kelgen qubılıs boldı. Xalıq óziniń quwanışın da, qayǵısın da hámme waqıtlarda usı poeziya arqalı bóliskeń. Qaraqalpaqlar XX ásirdeń hár bir on jıllıǵında qansha qıym

jámiyetlik ómirler keshirse, onıń poeziyası da sonsha waqıt óz xalqınıń janlı ómirleriniń jırshısı bolıp xızmet etti.

Sebebi, poeziya barlıq waqıtta óziniń turmıs hádiyselerine tez juwap bere alıwı, xalıqtı tolqıtqan oy-sezimlerdi óz waqtında sáwlelendire alıwı menen ajraladı. Urıstıń barlıq mashaqatların basınan keshirgen lirikalıq qaharmannıń jeńisten keyingi júregin tolqıtqan quwanış sezimi birinshi náwbette lirikada óz sáwleleniwine iye boldı. S.Nurımbetovtıń «Daqlı kún», «Jazıwshılar, bol tayar» qosıqlarında jeńis iyelerin qutlıqlaw, paraxat turmısqa quwanış sezimleri jırianadı. J.Aymurzaevtıń «Keldi kútken kúnimiz» qosıǵında «Tıńlańızlar» sózi asa quwanıştıń leytmotivine aynalǵan. Qosıqtaǵı publicistikalıq pafos, «tıńlańızlar» sózini hár bir qatarda qaytalanıwı onı emocionallıq tásir kúshin arttıradı. Xalqımızdıń jeńis penen maqtanış etiwi Á.Shamuratovtıń «Shad xabar» qosıǵında da súwretlengen. B.Qayıpnazarovtıń «Kók emen» qosıǵı tariyxıy jeńiske baylanışlı oy-sezimlerdi sáwlelendiriwshi qunlı shıǵarmalardıń biri boldı. Bunda kók emen obrazı arqalı xalqımızdıń mártlik, shıdamlılıq, dushpangá qarsı óshpenlilik qásiyetleri sáwlelengen. Rus jerine tereń tamır urǵan kók emenniń hár bir shaqası bir jawınger bolıp kórinedi. Onıń aytır shaqaların oq sharpısa da qáddin tómen iymewi xalqımızdaǵı iyiltme erktiń gúwasunday bolıp kórinedi:

Ol ele tur. Ashıwı,
Jaw aldında iyilgen emes,
Onı zorlap, kúsh penen hárgiz,
Iyildiriw hesh múmkin emes.

Lirikada jeńisti jırlaw paraxatshılıq hám ol ushın gúresiwdedi xalqımızdıń oy-sezimlerin tereń súwretlew menen bekkem birigip keti. Sonlıqtan da xalıqtıń oy-sezimi menen jasawshı hár bir shayırın dáretiwshiliginde bul temanıń óz sáwleleniwın tabıwı tábiyy nárses. I.Yusupovtıń «Hesh qashan» qosıǵı xalqımızdıń turmıs súyiwshiliginiń patriotizmi menen birigip ketiwi arqalı ajralıp turadı. A.Dabilov «Tınıshlıqtı súyemen», «Tınıshlıq haqqında» degen qosıqlarında tradiciyalıq súwretlew qurallarınan sheberlik penen paydalanıldı. Shayır aspan menen juldızdı, teńiz benen qundızdı da tınıshlıqtıń ashıqları retinde janlandırıp súwretleydi.

J.Aymurzaevtiń «Báhár súygen yar» qosıǵında báhardıń tek sırtqı súlıwlıǵı ǵana emes, al jańasha miynet báhárinıń ózgeshelikleri ayqın súwretlengen. Báhár paslını súlıwlıǵı menen paraxat turmıstıń quwanışı hám jeńimpaz xalıqtıń kóteriki kewil yoshı bul qosıqta birigip ketken. Miynet báhárinıń janlı obrazı A.Dabilovtıń «Báhár» qosıǵında da sheber berilgen.

Óksheńdi kóter dep qısqı toqsanǵa
«Endi náwbet Ber» dep Erkin bostanǵa,
«Nur shashaman» degen jáhán aspanǵa»
Qulaqqa kelip tur úni báhardıń.

Adamlardıń miynet erligi Qaraqumdı ayırıp salınǵan temir jol qurılısında, tolıqınlı Aralda balıq awlawda, mol aq altın ushın gúreste de anıq kórinde. Miynet adamlarınıń obrazı A.Dabilovtıń «Aral qızı Aqsúyrik», S.Nurımbetovtıń «Paxtakesh qız» qosıqlarında bir qansha tereń ashıldı.

Urıstan sońǵı jıllar poeziyası tematikalıq jaqtan bay bolıwı menen ajıraladı. Ana watan, Moskva qalası, abadanlasqan turmıs, xalıqlar doslıǵı haqqında kóplep qosıqlar dóretildi. A.Dabilovtıń «Temir jol haqqında» qosıqlarında folklorlıq tradiciyanı rawajlandırıp, shayır obraz dóretiwde kontrastlı súwretlewden paydalanadı. «Hástesi singan sham», «dástesi singan duwtar» obrazları xalqımızdı ótmish turmısın real bere alǵan. Xalıqlar doslıǵı teması S.Nurımbetovtıń «Doslıq quwanıshta», «Jambılǵa», «Pushkinge», A.Dabilovtıń «Azerbayjanlı dostarǵa», J.Aymurzaevtıń «Ózbek qızı», I.Yusupovtıń «Kavkaz», «Lermontov turǵan úyde», B.İsmaylovtıń «Doslıq sezimi» qosıqlarında sáwlelendi.

Urıstan keyingi dáwir poeziyasında yumor-satiralıq qosıqlar da belgili orın iyeleydi. Ádebiyatımızda satira hám yumor T.Jumamuratov, S.Nurımbetov, A.Begimov, B.İsmaylov h.t.b.lar dóretiwshiliginde rawajlandı. T.Jumamuratovtıń «Ton menen tóbeles» satiralıq shıǵarmasında jámiyetlik miynetten ózin shette tutıwshı náshebent adamnıń obrazı dóretilgen. «Máspanbettiń túsi» satiralıq qosıǵında máskünemlikke berilgen lirikalıq qaharman obrazı sheber dóretilgen.

Urıstan keyingi dáwirde balalar ádebiyatın rawajlandırıwǵa da jeterli kewil bólindi. J.Aymurzaevtıń «Jas áwladlarǵa», M.Seytniyazovtıń «Karim matros» toplamları hám S.Nurimbetovtıń «Farhad» poeması balalar ádebiyatına salmaqılı úles bolıp qosıldı.

Urıstan sońǵı jıllarda dóregen zamanagóy temada jazılǵan shıǵarmaların arasında İ.Yusupovtıń «Akatsiya güllegen jerde» poeması ádebiyatımızda belgili orın iyeleydi. Bul shıǵarmada shólistandı ózlestiriwshi miynet adamlarının obrazı dóretilgen.

Urıstan keyingi xalıq xojalıǵın qayta tiklew dáwiri waqıyaların súwretlewge arnalǵan poemalarda «konfliktsizlik teoriiyası»nıń tásiiri ádewir sezilerli boldı. Bul eń dáslep shayırlardıń dáwir ushın xarakterli bolǵan Adam xarakterindegi baslı baǵdardı ashıp beretuǵın turmıshıq konfliktlerdi taba almaǵanında kórinedi. J.Aymurzaevtıń «Aydın job» hám İ.Yusupovtıń «Akatsiya güllegen jerde» poemalarınan kóringenindey shayırlar kóbirek tábiyattı boysındırıwdaǵı ushırasqan qıyınshılıqlardı ǵana konfliktke negiz etip alıw menen sheklendi. Al, jámiyetlik turmıstı basqa tarawlarında tolıp atırǵan úlken qarama-qarsılıqlar shette qalıp keldi. Máselen, N.Japaqov hám X.Seytovtıń «Gúllengen awıl» poemasınıń bas qaharmanı derlik hesh qanday turmıs qıyınshılıǵına ushıramaydı. Qaharmanlar obrazınıń tereń ashılıwın támiynley almaytuǵın, mayda-shúyde turmıs qarama-qarsılıqlardı beriw menen sheklenedi. Bunday turmıs qıyınshılıqlarının tereń kórsetilmey, nátiyjede obrazlardıń isenimsiz jaratılıw kemshiligi B.Qayıpnazarovtıń «Palwanbek», J.Aymurzaevtıń «Erbay batır», X.Seytovtıń «Jarısqan jaslar» poemalarında da orın alǵan. X.Seytovtıń «Jarısqan jaslar» poemasındaǵı

Traktorshı traktorın aydadı,

Kolxoz atızları güldey jaynadı,

degen qatarlardan kórinip turǵanıday, traktordı aydawdan atızlardı güldey jaynawı realistik súwretlew bola almaydı.

Urıstan keyingi pocziyada áhmiyetli temalardıń biri ekinshi jer júzlik urıs dáwirinde elimiz adamlarının kórsetken qaharmanlıǵın súwretlew bolıp tabıldı. Urıs dáwirindegi fronttaǵı hám tıldaǵı erlik Á.Shamuratovtıń «Aqsholpan-Palwan» poemasında sáwlelendi.

Watanğa muhabbat, mártlik hám erjúreklilik Aqsholpan hám Palman obrazlarınıń bashı ózgesheligin kórsetedi.

S.Beknazarovtıń «Tanya» poemasında urıs dáwirindegi jawınger jaslardı patriotizm ruwxı sáwlelengen. Jas qızdı dushpanğa bolğan jek kóriwshilik sezimi oqıwshıda úlken qızıǵıwshılıq oyatadı. Bul shıǵarma tek balalar ádebiyatında ǵana emes, al ulıwma qaraqalpaq ádebiyatında óz ornına iye poema bolıp tabıladı.

Urıs temasin sóz etiwge amalǵan J.Seytnazarovtıń «Elimizdiń erleri», Ó.Xojaniyazovtıń «Erlık», B.Qayıpnazarovtıń «Palwanbek», J.Aymurzaevtıń «Erbay batır» poemalarınıń urıs kartinaların kórsetiwge arnalǵan bólimlerinde turmıs haqıyqatlıǵı ústirtin bayan etilgen.

İ.Yusupovtıń «Joldas muǵallım» poemasında dáwirdi jetekshi tendenciyası sáwlelengen. Jańa dúzim ornawı menen júz bergen turmıstaǵı hám adamlar psixologiyasındaǵı ózgerisler Oraz, Gúljan, Qurban obrazları arqalı sheber ashıp berilgen. Poema dramatizimge tolı, xarakterlerdiń ashılıwın támiyleytuǵın turmıshlıq momentler sheberlik penen súwretlenedi.

A.Dabilovtıń «Bahadır» dástanında turmıshlıq qarama-qarsılıqlardı kórkem súwretlewde folklorlıq tradiciya jetekshilik etedi. Shıǵarmanıń birinshi bóliminde xalqımızdıń Keńes húkimeti ornamastan buringi turmısı, ekinshi bóliminde Keńes húkimeti ornaǵannan keyingi dáslepki dáwiri sóz etilgen. Dástanda Arıslan, Azat, Qırız, Shınargúl t.b. qaharmanlardıń obrazı dóretilgen. Shayır qaharmanlar obrazın dóretiliwde folklorlıq súwretlewlerden sheber paydalanıp, qaharman psixologiyasını ashıp beriwshi jetekshi usıllardıń biri - portrettiń ájayıp úlgilerin jaratadı.

Urıstan keyingi qaraqalpaq epikalıq poeziyasında tiykarınan zamanagóy tema diqqat orayında turdı hám shayırlar xalıqtıń turmısın kórkem sáwlelendiriwge häreket etti. Degen menen, shayırlar quntı obrazlar dóretiliwge birden erise alǵan joq. Konfliktsizlik teoriyasınıń, jeke adamǵa sıyıwıwdıń nátiyjesinde qaharman obrazın dóretiliwde sxematizmge jol qoyıw usáǵan kemshilikler orın aldı. Usı jılları dóretilgen S.Nurımbetovtıń «Baxtiyar» dástanınıń kórkemlik jaqtan nátabiyiy, sátsiz shıǵıwınıń sebebi de usında bolıp tabıladı.

Urıstan keyingi paraxat turmısta jetekshi tendenciyalardı tereń hám kórkem sáwlelendiriwde, ádebiy shıǵarma konfliktı ushm turmıstan áhmiyetli qarama-qarsılıqlardı tańlap alıwda shayırlarımızdıń tájiriyesiniń bir qansha óskenligi kózge taslanadı.

PROZA. Ekinshi jer júzlik urıstan keyingi dáwirdegi proza qaraqalpaq ádebiyatınıń jetekshi janlarınıń biri retinde rawajlana basladı. Ádebiyatımızda prozanıń rawajlanıwı quramańı bir processti óz ishine alıp, prozaiklerimizdiń bul dáwirde dóretken ocherkleri, gúrrińleri, povestleri tiykarınan usı janlardı ózlerine tán ózgesheliklerin ózlestiriwdegi dáslepki adımları sıpatında kórinde.

Jazıwshılarımız ocherkke áhmiyetli faktlerdi tiykar etip alıwdı hám bul faktlerdi kórkem obrazlar arqalı ashıw ústinde tinbay izlendi. R.Májjiyovtıń «Qutlı báhár», T.Seytmamutovtıń «Keshegi jarlı-búgingi dańqlı» ocherklerinde miynet qaharmanlarınıń úlken isleri súwretlengen.

Jazıwshılardıń ocherk dórectiwde sheberligi arta basladı. Turmıstaǵı áhmiyetli faktlerdi sóz etiw menen birge kórkem súwretlewge ayırıqsha itibar berile basladı. İ.Yusupovtıń «Órneshiler» ocherkinde hár qanday jaǵdayda tábiyattıń qarsılıǵına qaramastan mol ónim jetistiriwge bel baylaǵan awıl xojalıǵı miynetkeshleriniń miynet romantikasını sheber súwretlenedi. Avtor qaharmanlardı júzege keltiretuǵın erliklerine olardı sanasındaǵı oy-sezimler tiykar ekenligin dálilley alǵan.

Urıstan keyingi dáwirde dóretilgen ocherklerdiń bárinin ideyalıq kórkemlik dárejesi birdey emes edi, janr talaplarına da teńdey juwap bere almadı. Kóp ǵana ocherklerde áhmiyetli faktlerdi kórkem súwretlew ornına informatsiya sıpatında xabarlaw kóp orın aldı. R.Májjiyovtıń «Jeńer miynet» ocherki, T.Nájimovtıń «Jeńis jolında» toplamına kirgen ocherkleri usınday informatsiyalıq xarakterge iye boldı. Eger ocherkte áhmiyetli fakt başlı orında tursa, gúrrińde adanı xarakterini, jan dúnyasını diqqat orayında boladı. Jazıwshılar óz gúrrińlerinde turmıstıń áhmiyetli máselelerin sóz ete basladı. Bul jılları N.Dáwqaraevtıń «Batırılıq», R.Májjiyovtıń «Saǵınıp kútkende», İ.Yusupovtıń «Esten shıqpas eki kún», T.Qayıpbergenovtıń «Ana ashıwı», «Aljasıqtıń aqır» t.b. gúrrińleri dórectildi. Búgingi kún temasına arnalıwı, dáwirdiń áhmiyetli máselesin kóterip shıǵıwı, kúshli

turmıslıq qarama-qarsılıqqa tiykarlangan konfliktin bolıwı jaǵman J.Aymurzaevtin «Kelin» gurrinı ajralıp turadı.

Kóplegen jazıwshılar balalar ushin gurrinler hám basqa da kólemli shıǵarmalar dóretti. S.Salievtin «Óristen qaytqanda», «Ónerlinin qoh altın», «Jilqunannın balası», T.Qayıpbergenovtin «Arza», «İsin sózindey emes», «Kim ayıptı», Ó.Xojaniyazovtin, J.Seytnazarovtin gurrilerinde balalar turmısı kórkem sáwlelengen. Á.Shamuratovtin «Menin jolbarıslar menen jolıǵısıwlarım» shıǵarması tek balalar ádebiyatında emes, al urıstan soǵı prozada ayırıqsha orındı iyeleydi.

Urıstan keyingi dáwirdegi proza kólemli shıǵarmalardıń dórey baslawı menen xarakterlenedi. A.Orazovtin «Awır kúnlerde», J.Tashenovtin «Jawınger doslar» povestleri ekinshi jer júzlik urıs dáwiri waqıyalarına arnalǵan. Bul waqıtta qaraqalpaq prozasında birinshi ret zamanagóy temaǵa arnalǵan povestler dóretildi. J.Aymurzaevtin «Abadan», X.Seytovtin «Agronom-predsedatel», S.Xojaniyazovtin «Aq alınlı atızdıń azamatları» povestlerinde xalqımızdıń urıstan keyingi dáwirde xalıq xojalıǵın qayta tiklew hám rawajlandırw jolındaǵı miynetleri súwretlendi.

Zamanagóy temada jazılǵan shıǵarmalarda jazıwshılardıń sheberliginin ele jetispey atırǵanlıǵı ayqın kórinedi. Zamanagóy temada kólemli shıǵarmalar dóretiwde realistik metodı tereń iyelewdiń qıyınshılıqları dáslepki povestlerde óz sówlesin taptı.

Urıstan keyingi qaraqalpaq ádebiyatında prozanı ocherk hám gurrin janrları bir qansha tez rawajlandı. Bul janlardaǵı ósiwshilik jazıwshılardı turmıstı realistik súwretlew sheberliginin artqanın, gurrin hám ocherk janrlarının ózgesheliklerin ózlestire baslaǵanın kórsetedi. Bul dáwir prozası bir qansha povestlerdin dórewi menen de xarakterlenedi. Urıstan keyingi dáwirde dóretilgen bul shıǵarmalar ádebiyatta bunnan keyin povest hám roman janrlarının tez pát penen rawajlanıwına tiykar bolıp xızmet etedi.

DRAMATURGIYA. Urıstan keyingi dáwirde qaraqalpaq dramaturgiyasında bir qansha alǵa ilgerilewshilik kózge taslanadı. Dramaturglerimiz dáwirin aktual máselelerin óz shıǵarmalarında kórkem sáwlelendiriwge úlken itibar berdi. Dramaturgiyanızdıń rawajlanıwına rus hám tuwısqan xalıqlar dramaturgleriniń

shıǵarmalarınǵı respublikamız teatr saxnasında qoyılıwı da ayrıqsha áhmiyetke iye boldı.

J.Aymurzaevtıń «Ámiwdárya boyında» piasasında fronttan jetis penen jawıngerdi tınısh dóretywshilik miynettegi ornı súwretlengen. J.Aymurzaev hám Á.Shamuratovlardıń «Aral qızı» piasası Aral baliqshılarınıń miynet romantikasın kórsetiwge arnalǵan. P.Tilegenovtıń «Birinshi gudok» piasasında Charjaw-Qońurat temir jolı qurılısındaǵı miynetkeshlerdiń qaharmanlıǵı súwretlengen. S.Xojaniyazovtıń «Ziyada» piasası urıs dáwirindegi tıladaǵı miynetkeshlerdi pidákerlik isin súwretleydi. Avtordıń «Jas júrekle» piasasında bas qaharman Zerkannıń miynet súygishligi hám muhabbatqa sadıqlıǵı sáwlelengen.

Dramaturgiyanıń rawajlanıwında tariyxıy temaǵa - Keńes húkimeti ornaǵanǵa shekemgi xalıq turmısın kórsetiwge arnalǵan piasalar úlken orın iyeleydi. J.Aymurzaevtıń «Aygúl-Abat», A.Begimov penen T.Allanazarovtıń «Ǵarip-ashıq» muzikalı dramaları, S.Xojaniyazovtıń «Súymegenge súykenbe» komediyası usınday shıǵarmalar qatarına jatadı. Bul piasalar dáwirdi xarakterlep kórsetiwshi kúshli konfliktlerge tiykarlanıwı menen ajıraladı. Olardaǵı baslı jetiskenlik adamnıń óz erkin saqlaw ushın gúresi usanǵan ólmeytuǵın ideyanı kórkem obrazlarda sheber beriliwi bolıp tabıladı. Qaharmanlardıń óz erki ushın gúresi kóbirek muhabbatqa bolǵan qatnasında, kóz qarasında kórinedi. «Ǵarip-Ashıq» piasasında sociallıq teńsizlik ústemlik etip turǵan dáwirde sap muhabbat, adangershilikti joqarı qoyıw ideyası alǵa qoyılǵan. Muhabbat muqaddes tuyǵı dep qarawshılar hám onı jaqlawshılar menen onnan hámel, baylıq ushın paydalanıwshılar arasındaǵı qarama-qarsılıqlar konfliktke tiykar etip alınǵan. «Aygúl- Abat», «Ǵarip-ashıq» dramaları konfliktlerdi bir qansha kúshli bolıwı menen, qaharmanlar obrazınıń ádewir tolıq ashılıwı menen dramaturgiyamızdıń rawajlanıwında belgili ornı bar shıǵarmalar qatarına kiredi.

S.Xojaniyazovtıń «Súymegenge súykenbe» muzikalı komediyası da dramaturgiyamızdıń tabıslarınan boldı. Piasanıń rus, ózbek, qırǵız tillerine awdarılıwı da onda kóp ǵana unamlı sıpatlardıń bar ekenligin

dálileydi. Shıǵarmada bas qaharmanlar Aysánem menen Áwezdiń óz muxabbatına erisiw jolındaǵı gúresi súwretlengen. Piesanıń syujeti qaharmanlardıń bunnan bılay da sanasınıń ósiwin názerde tutıp emes, al tek ǵodalaqtı masqara etiw, aldaw tiykarında rawajlanadı. Máselen, Doshımnıń qız bolıp, Áwezdi teri jamılıp «áwliye» bolıp keliwleri tek kúlki tuwdırıwdı názerde tutadı. Bul komediya ushın S.Xojaniyazov Berdaq atındaǵı respublikalıq sıylıqtı alıwǵa miyasar boldı.

Urıstan keyingi jıllarda balalar ushın arnawlı piesalar jazıldı. Bular da balalardıń jámiyetlik turmısqa qatnasın súwretlew baslı tema boldı. P.Tilegenovtıń «Ayıp kimde», «Apasınıń balası», J.Aymurzaevtıń «Ul-qızım» hám t.b. Piesaları balalarǵa arnaldı.

Urıstan keyingi jıllarda J.Aymurzaevtıń «Ámiwdárya boyında», J.Aymurzaev hám Á.Shamuratovtıń «Aral qızı» P.Tilegenovtıń «Birinshi gudok» S.Xojaniyazovtıń «Zıyada», «Jas júrekler» shıǵarmalarınń dórewi dramaturgiyada zamanagóy temanıń sáwleleniw ózgesheligin kórsetedi. Urıstan keyingi qaraqalpaq dramaturgiyası tariyxıy temanı kórkem sáwlelendiriw jaǵınan salmaqlı jetiskenliklerge eristi. J.Aymurzaevtıń «Aygúl-Abat», A.Begimov hám T.Allanazarovtıń «Ǵarıp-Ashıq», S.Xojaniyazovtıń «Súymegenge súyenbe» piesalarında xarakterlerdiń tereń ashılıwı menen turmısliq qarama-qarsılıqlarǵa tiykarlanıwı menen qaraqalpaq dramaturgiyasında óz ornına iye boldı.

ASAN BEGIMOV

(1907-1958)

Moynaqta diyqan shañaragında tuwılğan. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatında 1920-jıllardıń ortalarınan baslap ádebiyatqa kelip qosılğan talantlı jaslardan biri bolıp esaplandı. Onıń dáslepki jıllardağı qaraqalpaq ádebiyatındaǵı xızmeti qaraqalpaq ádebiyatında 30-40-jıllarda ádebiyatta úlken shólkemlestiriwshilik xızmetin atqardı. Ádebiyattıń poeziya, proza, dramaturgiya tarawlarında da waqıtqa baylanıslı dóretilgen shıǵarmaları boldı. Ol 30-jıldan aslamıraq ádebiyat maydanında xızmet atqardı. Sonıń nátiyjesinde usı jıllar ishinde jazıwshıdan tómendegidey miynetler qaraqalpaq milliy ádebiyatı xorına kelip qosıldı.

Máselen, «Jeñisten jeñiske» (Moskva 1935), «Jeñis hawazı» (Tórtkúl, 1936), «Súyiñiz» (Nókis-Moynaq, 1949), «Tuwılğan jer» (Nókis-Shımbay, 1955), «Sápiwra» (Nókis, 1956), «Tańlamalı shıǵarmalar jıynaǵı» (Nókis, 1957), «Jańǵırǵan úlke» (Nókis, 1960). A.Begimov «Shıǵarmalarınıń tolıq jıynaǵı», I tom (1972). «Shıǵarmalarınıń jıynaǵı», II tom (1980) atamadǵı shıǵarmalar toplanları baspadan shıqtı. A.Begimovtıń bulardan basqa kóp shıǵarmaları orıs, ózbek, qazaq, qırǵız xalıqları tillerine de awdarılıp basıldı. Respublikalıq, hátte, burınǵı pútkil awqamlıq xalıqlar oqıwshılarınıń qollarına jetisti.

A.Begimov ádebiyatta óziniń dáslepki tvorchestvolıq qádemini poeziyadan basladı. Onıń dáslepki shıǵarması 1927-jılı Qızıl Orda qalasında qazaq tilinde shıǵatuǵın «Jańa mektep» dep atalatuǵın jurnalda járiyalanadı. Onda sol dáwirdeń poeziyasına dástúr bolǵan jańa qurılıp atırǵan sovetlik turmıs penen eski turmıstı salıstırıp súwretlew usıllarında jazılǵan. Bulardan basqa usı jıllarda A.Begimov «Biziń súren usı bolsın», «Atlan, inim», «Qızdır güres» hám t.b. usınday qosıqları onıń tvorchestvosınıń baslaması bolǵanı sır emes.

1929-jılı «Biziń súren usı bolsın» degen shıǵarmasında:

Jastıń kóbi oqımaǵan,

Sawatsız bop artta qalǵan,

*On jilhqta bizni süren,
Oqmağan jas qalmasın!*

*Bas eginiñ paxta bolsın,
Atızğa sıw liqqa tolstın,
Tegis qallash jebdillesin,
Mine, süren usı bolsın! – dep jazdı.*

1930-jıllarğa kelip A.Begimov qaraqalpaq ádebiyatın shólkemlestiriwshilardıń biri boldı. Bul jıllardaǵı onıń úlken xızmetleriniń biri - ol 1934-jılı Qaraqalpaqstan jazıwshılarınıń birinshi syezdin ótkeriwge úlken tayarlıq jumısların alıp bardı. 1934-jılı shaqırılǵan Qaraqalpaqstan jazıwshılarınıń I syezdinde «Qaraqalpaqstan sovet ádebiyatınıń jaǵdayları tuwralı» bayanat jasadı. Sol jılı Moskva qalasında shaqırılǵan SSSR jazıwshılar awqamınıń I syezdine jazıwshı J.Aymurzaev, I.Fazilovlar menen birge Qaraqalpaqstan jazıwshılarınıń atınan delegat bolıp qatnastı. Sol syezdde Qaraqalpaqstan jazıwshılarınıń házirgi kúndegi ahwalları jóninde qısqasha bildiriw jasadı.

A.Begimov SSSR Jazıwshılar awqamınıń I syezdinde Qaraqalpaqstan jazıwshılarınıń atınan elimizdiń kóp jazıwshıları menen ushırasıw ótkerdi. Ásirese, sol syezde M.Gorkiy menen bir neshe sapar ushırasıp, onnan kóp keńesler aldı. Ol bul haqqında sońǵı waqıtlardaǵı jazǵan «Meniń M.Gorkiy menen ushırasıwlarım» degen ocherkinde tolıq jazdı.

A.Begimov syezden kelgennen soń qaraqalpaq ádebiyatında ádebiyattıń teoriyalıq hám praktikalıq máseleleri menen kóp shuǵıllandı. Ózi de gazeta, jurnal betlerine kóp kritikalıq maqalalar jazdı. Ásirese, sol dáwir ádebiyatına xalıq folklorınıń paydası haqqında, eldegi talantlılardı saqlaw hám qádirlew máselelerine ayrıqsha kewil bóldi. Jáne de Qaraqalpaqstandaǵı jas jazıwshılardı jazıwshılar awqamına tartıw hám olardı tárbiyalaw máseleleri menen de jumıslar isledi. Ol qaraqalpaq folklorın elden, xalıq awızınan jıynawǵa belsene qatnastı, «Qırıq qız» dástanın jazıp alıwshılardıń hám ol dástandı baspada járiyalawǵa qatnasıwshılardıń biri boldı, Berdaq shayır dóretpeleriniń jıynalıw, basıp shuǵarılıw máselelerine de belsene aralastı.

Bul jillarda A.Begimov «Shinel», «Leningrad dápterlerinen» qosıqları menen birge, «Ómir-tuwılǵan jer» atlı poemalar da jazdı. 1930-jıllardıń ishinde qaraqalpaq ádebiyatında shayı, dramaturg, jazıwshı sıpatında da kórindi. Onıń kóp shıǵarmaları «Dáslepki adım», «Tolqında», «Qızıl kárwan» shıǵarmaları, jáne de «Tuyǵın», «Ol watan ushın gúresti», «Bir kún» hám t.b. prozalıq shıǵarmaları 30-jıllarda «Qaraqalpaqstan ádebiyatı hám iskusstvosı» jurnalınıń betlerinde daǵazalamp turdı.

A.Begimov ekinshi jer júzlik urıs jıllarında fashizmge qarsı urısqa qatnastı. Urıs jıllarında ol İranda boldı. A.Begimov Qaraqalpaq ádebiyatında dramaturg sıpatında da kórindi. Geypara maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, ol 1929-jıl «Balıqshılar», 1928-29-jılları «Xatira», 1932-jılı «Bul kim», 1932-33-jılları «Tabanlı tartıs», 1943-jılı «Qoyan», 1947-jılı «Tórtew túwel bolsa, tóbedegini aladı», 1949-54-jılları «Ǵárip-Ashıq», 1957-58-jılları «Bozataw» piesaların jazǵan. Solardıń ishinde onıń «Qorlıqtan azat» degen at penen daǵazalamp júrgen, jáne de dramaturg T.Allanazarov penen birgelikte jazǵan xalıq dástanlarınıń úlgisindegi «Ǵárip-Ashıq» piesaları ádebiyatımızdaǵı jaqsı jazılǵan dramalıq shıǵarmalardan ekenligi dawsız.

A.Begimov 1920-58-jılları aralıǵında ádebiyatımızdıń barlıq janrlarında qálem terbetiwi menen birge qaraqalpaq oqıwshılarını qońsılas tuwısqan orıs, ukrain, ózbek, qazaq, qırǵız hám t.b. xalıqlardıń tvorchestvoları menen tanıs etti. Máselen, ol A.S.Pushkinniń «Pop hám onıń xızmetkeri Balada haqqında ertek», «Qarındası menen aǵaları», «Awıl», «Erkinlik», «Gúz», M.Yu.Lermontovtıń «Borodino», «Patsha İvan Vasilevich hám onıń jas xızmetkeri sawdager Kalashnikov haqqında qosıq», F.G.Shevchenkonıń «Ótedi kúnler», «Bayıwlı», «Kavkaz», G.Geyneniń «Germaniya», E.Poteniń «Internatsional», Á.Nawayınıń «Farhad hám Shıyrın» dástanınan úzindiler, P.P.Ershovtıń «Búkir tay», M.Gorkiydiń «Eger jaw berilmese, oń qurtıw kerek» hám t.b. jazıwshı, shayırlardıń kóp shıǵarmaları qaraqalpaq tiline awdarıp baspadan shıǵardı.

A.Begimov 1930-50-jıllarda kóp jıllar «Balıqshınıń qızı» romanı jazıp júrdi. Roman 1958-jılı baspadan shıqtı. Jazıwshınıń óz izinde usınday miyraslar qaldı.

IZBASAR FAZILOV

(1908-1961)

1920-30-jıllardağı qaraqalpaq ádebiyatına kelip qosılǵan jas tvorchestvolıq talant iyelerinen biri. Ol úlken ómir mektebinde tárbiyalanǵan jaslardan boldı.

Izbasar Fazılov 1908-jılı házirgi Qaraózek rayonınıń Nurım túbek awılında, házirgi Mádeniyat ijaralıq xojalıǵında jarlı diyxan shańaraǵında dúnyaǵa keldi. Jeti jasında ata-anasınan ayırılıp jetim qalǵan. Ata-anası ólgennen keyin jas Izbasardı saqlaǵanday qáwenderi bolmay bir neshe jıllar awıllarda, ásirese, kóbirek Taxtakópir qalasınıń kóshelerinde tentirep úyme-úy haqlap júrip kún kórdi.

Ol 1920-24-jılları Taxtakópir rayonu territoriyasında baylar qollarında jallanıp jumıs islegen. 1924-jılı elden jetim balalardı húkimet internatta saqlawǵa jıynap atırǵanda, Izbasar Fazılovtı da adamlar Shımbay qalasındaǵı internatqa alıp kelip tapsırdı. Ol usı internatta tárbiyalanıp hám oqıp júrip 1925-26-jılları Orenburg qalasındaǵı Qazaqstan Atqarıw Komiteti qasındaǵı áskeriy mektepke oqıwǵa barıp túseı. Onı pitkerip kelip, 1926-jılı Tórtkúldegi awıl-xojalıǵı texnikumına kirip, onı 1931-jılı pitkerip shıǵadı.

1931-jılı Qaraqalpaqstandaǵı dáslepki orta maǵlıwmatlı sawatlı jaslardan bolǵanlıǵı sebepli oblastlıq partiya komiteti hám sol waqıtlardaǵı komsomol organlardıń jollaması menen I.Fazılov haspa sózge jiberiledi. Sol sebepli I.Fazılov 1931-jıldan 1937-jılǵa shekem «Jas Leninshi» gazetasınıń juwaplı redaktori lawazımında isleydi. Jazıwshınıń óz dáwiri ushın talantlı, sawatlı adam bolǵanlıǵı sebepli usı «Jas Leninshi» gazetasında islep júrgen jılları I.Fazılov 1931-1937-jıllar aralıǵında Qaraqalpaqstan oblastlıq komsomol komitetiniń ekinshi sekretarı, Moskvadaǵı teatr institutınıń qaraqalpaq studiyasında komsomol shólkeminiń turaqlı wákili lawazımın atqaradı.

1934-jılǵı 14-avgustaǵı Moskvadaǵı ashılǵan jazıwshılar awqamınıń birinshi syezdine Qaraqalpaqstan jazıwshılar awqamınıń atınan I.Fazılov sol syezdiń delegatı bolıp qatnasadı. 1934-jıldan ol Qaraqalpaqstan oblastlıq atqarıw komitetiniń de aǵzası.

1937-jılı I.Fazilov dohmetten «milletshil» hám «xalıq dushpanı» dep jala jabılıp 1958-jılǵa shekem qamaqta boldı. 1958-jılı awır hám uzaq qamalıwdan kelip, sol 1958-jıldın ózinde «Ámiwdárya» jurnalınıń poeziya bólimin basqardı.

I.Fazilov 1920-30-jıllardaǵı júdá talantlı dóretiwshilik xızmetkerlerden biri boldı. 1930-jılları jergilikli baspa sózde I.Fazilov tın jańa zaman haqqında qosıqları, maqalaları, publicistikalıq dóretpeleri tinbay járiyalanıp turdı. I.Fazilov bul jılları kóbinese, xalıqqa shayır sıpatında tanıldı. 1934-jılı Tórtkúlde onıń «Jeńis jolında» atlı birinshi qosıqlar toplamaı baspadan shıqtı. 1936-jılı Moskvada «Qosıqlar» atlı toplamaı baspadan shıqtı. Jáne de uzaq qamalıwdan qutılıp kelgennen keyin 1959-jılı jáne «Qosıqlar» degen at penen shayırdıń úshinshi toplamaı baspadan shıqtı. I.Fazilov qaytıw bolǵannan keyin 1968-jılı Qaraqalpaqstan húkimeti I.Fazilov tın Qaraqalpaq xalqı ushin tvorchestvolıq joi menen kóp islegen miynetlerin esapqa alıp shayırdıń bar miyrasın jıynap tolıq shıǵarmalar jıynaǵın baspadan shıǵarıwǵa qarar etti. Soǵan baylantılı 1975-jılı shayır I.Fazilov «Awıl báhári» atlı qosıqlar toplamaı jariq kórdi.

1920-jıllarda I.Fazilov elge, xalıqqa belgili qosıqshı sıpatında da tanıldı. Sebebi, onıń jas waqıtlarınan kisi esiginde jallanıp islewi. ásirese, awıldın malın baǵıp shopan bolıwı, awıldı aralap úyme-úy qonıwı, jekkeshilik, jetimlikte júrgende-aq onı xalıq kórkem-óneri qızıqtıratuǵın edi. Ol júdá kóp xalıq qosıqların, xalıq dástanların yadlap aladı. Kópshilik jıynalǵan jerlerde saz dawısqa salıp qosıq ayıwları adamlardı hayran qaldırǵan. Onıń soń balalar úyinde tárbiyalanıwı, awıl-xojalıǵı texnikumın pitkeriwi, áskeriy kurslarda oqıwı, ásirese, erjete kele baspa sózde islewi talantlı Izbasardı jazba ádebiyatqa jetelep alıp kelgen jollar boldı.

Ol elge belgili qosıqshı waqıtlarında-aq onda ayrıqsha shayırsılıq talant barlıǵı adamlarǵa belgili edi. Rasında da, ol óziniń jas waqıtlarındaǵı shıǵarǵan «Qara qoy» atlı qosıǵı menen shayırsılıqqa aralastı. Ol bala gezlerinde awıldın qoy, eshkilerin baǵıp shopan boladı. Bir kúni qoylarǵa qasqır shawıp, onıń baǵıp júrgen qoyların qırıp ketedi. Sonda awılda Qallibek degenniń bir qoyın qasqır tartıp óltiredi. Sol saparı bul baǵıp júrgen kóp qoy, eshkiler haram óledi. Ol keshte

awılǵa kelgennen soń Qallibek onnan qoydıń qunın talap etedi. Izbasardıń onıń qoyın tólewge ǵárezjeti bolmaydı. Sonnan sol Izbasardı sabap hám onı awıldıń malın baǵatıǵın shopanlıǵınan da bosatıp qańǵırtıp jiberedi. Bul oǵan úlken azap boladı. Usı waqıyalarǵa arnıp ol óziniń «Qara qoy» degen qosıǵın jazdı. Bul qosıq onıń ómirlerinen bir epizod emes, onda shayır óz ómir tariyxı haqqında tolıq maǵlıwmat beredi.

Mısalı: *Kórip júrmen turmıstıń men qıyınım,
Ózim jalań ayaq, jırtıq kiyimim,
Jetimlikten bir shıqpadı buyirim,
Shad bolıp sharıq urıp jazbadım bir boy.*

*Oyında ótpedi balalıq waqtım,
Jetim qaldım, tamaq izlep qoy baqtım,
Qosıq aytıp, aydulada zar qaqtım,
Qostıǵım bolıp júr meniń qara qoy.*

*Qoldawlı – Qállibek, qoyın – qara qoy,
Men bir jetim qolındaǵı bala ǵoy,
Alǵan menen hayımassañ, toymassañ,
Kerek bolsa, jartı haqımdı ala ǵoyw! – dep jazadı.*

20-jılları bul «Qara qoy» qosıǵı óziniń mazmunlılıǵı, tipik ómirdi durıs hám sheber súwretlewi jaǵınan, kórkemligi jáne de tiliniń ápiwaylılıǵı hám milliyiligi jaǵınan sol jıllardaǵı elge, xalıqqa xalıq qosıǵı sıpatında keń taralıwı jaǵınan 20-jıllardaǵı eldeǵı xalıqqa eń keń taralǵan «Aqsúnǵúl», «Qazı iyshan», «Qanımnıń azarı», «Begdiń kók atı» usaǵan shıǵarmalardan kem bolmadı.

I.Fazılov 20-30-jıllarda qaraqalpaq ádebiyatına óziniń shayır sıpatında aralasıwına júdá irza boldı. Onıń shayırsılıǵınıń dáslepki derekleri poeziya sırların úyreniw mektebi XX ásirdiń basındaǵı óz qaraqalpaq xalıqındaǵı milliy poeziya, xalıqlıq folklordan baslanǵan cdi. Ol sol bazada, sol dereklerde onı elde dawam ettiriwshi sıpatında ádebiyatta ǵayrat saldı. Ol haqıyqattan da bul jıllarda ádebiyat shaydası

boldi. Sebebi, poeziya bul ómir ekenligin, onda xalıq mádeniyatı da, xalıq tariyxı da, xalıq úrip-ádetleri de jurlanatuǵınlıǵın jaslayman kórip, bilip túsingen insan boldi. Onı bul jıllarda rawajlandırıwǵa múmkinshilik tabılǵanlıǵına quwandı.

Ol bir qosıǵında:

*Keshe qoyshı, búgin bilseñ,
Jas júrektiñ sırlası, -dep jazadı.*

Ásirese, 30-jıllarda xalıqlar ómirlerin jirlytuǵın qaraqalpaq ádebiyatınıñ tiykarǵı figurası¹, -dep te onı óz zamanlasları baspa sózde jiyi-jiyi tilge alatuǵın edi.

I.Fazılov 20-jıllarda qaraqalpaq ádebiyatın baslawshılardan biri boldi. Onıñ «Qara qoy» (1924), «Sánem qarındas» (1928), «Inim» (1928), «Tayarman» (1929) hám t.b qosıqları onı qaraqalpaq ádebiyatınıñ talantlı wákillerinen biri bolatuǵınlıǵına sol jıllardaǵı adamlarda úlken isenimler payda etti.

1930-jıllarda shayır ózi, xalıq jasap turǵan ómirlerin kórip, olardı xalıqtıñ kewil kúylerin, jan sezimlerin tınıshlandıratuǵın, poeziya shámenleri menen suwǵarıw kerekligin túsindi. Adamlardı dáwir talap etip turǵan waqıyalarǵa ashıqtan-ashıq qarsı shıqpawǵa, hár bir turmıstaǵı awır, jeñil máselelerge insaniyılıq penen qarawǵa shaqırdı. Qanday qıymshılıqta da óz xalıqınıñ ol awız birliğine quwandı. Ol 1930-jılları jazǵan bir qosıǵında:

*Rabochiy hám diyqan,
Birew arqaw,
Birew eris,
Birliğin men súyemen, -dep jazdı.*

1930-jıllarda I.Fazılov poeziyası óz xalıqınıñ kúndelikli ómirlerin jırlaw menen ayrılıp turdı. Máselen, «Arteb» (1930), «Kolxoz ósedi», «Awıl», «Egiske házirlen», «Jámiyetlik is jolında», «Kolxoz báhari» (1930), «Jollama», «Ilǵallı miynet» (1930), «Alǵa júrdik» (1930) hám t.b shıǵarmaları da diyqan ómiri, diyqan oyları, diyqan qıyalları, olardıñ miynetke qatnası, ómir táshwishleri, diyqan kózqarasları hám psixologiyaları sheber beriledi. Bul shıǵarmalardı anıq oqıp ıutsadı shayırda kommunistik ideyaǵa kóz jumıp qul bolıp júrgenlik.

*Awılımdı kórip kewilim holdı shad,
Umıttım kúnlerdi uzaqta júrgen,
Xalqım toq, qurǵınlı, ellerim abad,
Búgin awılımdı aralap júrmen,-
dep quwanış penen jazdı.*

Belgili jazıwshı, ullı talant iyesi I.Fazılov tın tvorchestvosı 1920-30 hám 1950-jıllardaǵı milliy qaraqalpaq ádebiyatınıń maqtanıshı sıpatında ádebiyat tariyxımızdın altın fondınan nızamlı orın aldı.

ÁMET SHAMURATOV (1912-1953)

Qaraqalpaq ádebiyatınıń qırqınshı, eliwinshi jıllardaǵı kórneklı wákili, belgili shayır, jazıwshı, dramaturg, dilmash, jámiyetlik hám mámeketlik ǵayratker Amet Shamuratov 1912-jılı Xojeli rayonınıń aymaǵındaǵı diyxan shańaraǵında dúnyaǵa keldi. Shımbay hám Orenburg qalalarınń mekteplerinde tálim aldı. Miynet jolın 1930-jılı baslawısh mektep muǵallımı bolıwdan baslaǵan. Ol 1939-jılǵa shekem RayONO inspektori, Xojeli rayonlıq atqartıw komitetiniń xatkeri, Xalıq bilimlendiriw Komissariati juwaplı xızmetkerleri lawazımlarında isledi.

Ámet Shamuratov 1938-jıldan óz miynet jolın dóretiwshilik tarawlarında dawam etip, 1940-jılǵa shekem Qaraqalpaqstan mámeketlik baspasınıń kórkem ádebiyat bólimin basqardı. Al, 1940-1941-jıllarda bolsa Tashkent qalasındaǵı Mámeketlik kórkem ádebiyat baspasınıń direktori lawazımın atqardı.

Shólkemlestiriw uqıbı menen xalıqqa keńnen tanılǵan Ámet Shamuratov 1941-1944-jıllarda Qaraqalpaqstan Avtonomiyalı Respublikası Xalıq Komissarları Keńesi baslıǵınıń orınbasarı bolıp islep, mádeniyat, ilim, dóretiwshilik shólkemleriniń xalıq bilimlendiriw tarawı islerine jaqınnan járdem etti.

1945-1950-jıllar Á.Shamuratovtıń ádebiy-jámiyetlik iskerliginiń ayrıqsha kózge kóringen jılları boldı, ol bul jıllarda ádebiyat ilim-izertlew institutı direktoriniń orınbasarı, Ministrler Keńesi janındaǵı iskustvo isleri boyınsha basqarmasınıń baslıǵı bolıp isledi, Moskva qalasındaǵı Joqarı partiya mektebiniń trılawshısı boldı.

Ol 1950-jıldan baslap ómiriniń aqırına deyin Qaraqalpaqstan Avtonomiyalı Respublikası Ministrler Keńesi Baslıǵı orınbasarı, Respublika Jazıwshılar Awqamınıń Baslıǵı hám Nókis qalalıq partiya komitetiniń xatkeri wazıypalarında inabatlı iskerlik kórsetti.

Ámet Shamuratov 1939-jıldan baslap Jazıwshılar Awqamınıń aǵzası. Onıń shıǵarmaları tek Qaraqalpaqstanda ǵana emes, kópshilik tuwısqan xalıqlar kitap oqıwshılarına keńnen tanıs.

Á.Shamuratov qálemimen dóregen kóplegen qosıq hám prozalıq kitaplar, atap aytqanda «Sawǵa» (1940), «Eski mektepte» (1940),

«watan haqqında qosıq» (1943), «Baxıt» (1949), «Tañlamalı shıǵarmaları» (1954-1963) usaqan ájayıp dóretpeler baspadan jartı kórdi.

Onıń «Súyemen» atlı qosıqlar toplamı 1966-jılı Tashkent qalasındaǵı Kórkem ádebiyat baspasında óz aldına kitap bolıp basılıp shıqtı.

Á.Shamuratov ádebiyat maydanına XX ásirdeń 30-jıllarınıń ortalarında shayır sıpatında kirip keldi. Usı jıllarda dóretken onıń «Jaz kórki», «Kolxoz qızı», «Bilimdi gózle» qosıqlarında óz dáwiri adamlarınıń ilim-bilinge umtılısları, miynetgegi tabısları kóterińkilik penen jırlandı.

Á.Shamuratov usılar menen qatar epikalıq poeziya tarawında «Baxıtlı zaman», «Aqsholpan-Palman» sıyaqlı kólemli poemalar da dóretti.

Ámet Shamuratovtıń urıs jıllarındaǵı poeziyasınıń tiykarǵı ideyalıq baǵıtı-xalqımız ullarınıń sawashtaǵı erligi, tıldaǵı pidákerlik miyneti, olardıń miytindey bekkem birliǵi, joqarı patriotlıq oy-sezimleri, fashizm ústinen jeńiske tereń isenimi boldı. «Bar, balam, bar», «Ósh ab», «Joq etemiz», «Sálem», «Kórisemiz» sıyaqlı shıǵarmaları onıń usı jıllardaǵı dóretiwshilik miynetiniń jemisi bolıp tabıladı.

Respublika xalqınıń paraxat dóretiwshilik miyneti shayırdıń urıstan keyingi jıllarda jazılǵan «Paxta», «Báhár keldi», «Traktorshı», «Aq altın», «Qızsın jarıs» sıyaqlı lirikalıq dóretpelerinde tereń mazmun menen sawlelendi.

Charjaw-Qońrat temir jolınıń, Bas Tórkmen kanalınıń, Taxiýatas qalasınıń qurılısları, Shomanaydıń mıń-mıń gektar tıń jerlerin ózlestiriw, jańa magistral, hawa jolların ashıw jumısları usı dáwirdegi shayır poeziyasınıń tiykarǵı ideyalıq mazmunın quradı. «Shad xabar», «Dárya sırı», «Taxiýatas», «Shomanay boyı», «Tulpar qus» hám basqa bir qatar qosıqları, mine, usı temalardaǵı qosıqlar edi.

Shayır bul qosıqlarında súwretlengen ullı mashqalalarda óz tuwǵan eliniń, xalqınıń keń-aydın keleshegin, erteńgi gúllengen, baxıtlı turmısın kóredi hám onıń menen maqtanadı:

Biz kórgen burınǵı shólistan jerler,

Házir kewip atqan burınǵı kóller,

*Kanallardan suw ishedijaynaydı,
Bağı-bostan bolip búlbil sayraydı.
Dárya suwın kanallarğa huramız,
Jáne oğan quwatlı GES quramız,
Tın jerler ashamız, egemiz paxta,
Paxtakesh el bolip shıǵamız atqa.*

Al, onıń qáleminen bul jılları dóregen «watanım», «Ámiwdárya», «Tuwılǵan jer haqqında», «Tınıshlıq qosıǵı», «Jaslar tilegi», baıalardıǵa arnalǵan «Qızıma», «Shójelер» sıyaqlı lirikalıq qosıqlarında bolsa Ana-watan, tuwılıp ósken jerdiń ıllılıǵı, gózzalıǵı, bay tábiyatı menen hár qıylı tábiyiy baylıqları, onda jasap atırǵan xalıqlardıń bekkem awızbirshiligi, xalıqlar dostlıǵı, paraxatshılıq ushın gúres máseleleri zor ilham-yosh penen jırlanadı.

Á.Şamuratov dramaturg sıpatında da jemisli dóretiwshilik miynet etti. Ol «Biziń baxıt», «Tuwısqan Ukraina» sıyaqlı qısqa kólemli instsenirovkalar menen bir qatarda, qaraqalpaq dramaturgiyasınıń qalıplesip rawajlanıwında salmaqlı úlesi bar kóp aktli «Qırıq qız», «Aral qızı» piesalarınıń avtorı boldı. Onıń «Qırıq qız» eposı tiykarında jazılǵan usı atamadadıǵı piesası patriotlıq temaǵa arnalǵan bolıp, xalqımızdıń milliy ǵárezsizlik ushın gúres ideyaların ortaǵa taslaydı: márt baxadır qızlar sárkardaları Gúlayım, Sárbinaz, Xorezmi jigit Arıslan, xalıq batırı Otbasqan obrazların realistlik jobada qayta sáwlelendiriw arqalı azat hám abat watan ushın, ǵárezsizlik, teńlik ushın gúresken xalıq batırlarınıń tutqan jolınıń ıllılıǵın sáwlelendiredi.

«Aral qızı» piesası Qubla Aral balıqshılarınıń, dóretiwshilik miynet zawqına bólengen paraxat turmısın, awıl jaslarınıń teńizdegi erlik islerin, taza muhabbatın, watanǵa, elge bolǵan tereń súyiwshiligin keń jobada sáwlelendiriwge baǵıshlangan. Piesa ózi dóregen waqıttıń (ekinshi jer júzlik urıs aldındaǵı) aktual problemasına qurılıǵı, ideyalıq-tárbiyalıq tásiriniń kúshlıligi menen ajralıp turadı.

Ámet Shamuratov ádebiyat maydanında jazıwshı-prozaik, dáslepki realistlik povestler avtorlarınıń biri sıpatında keńnen belgili.

«Meniń jolbarıslar menen jolıǵıswlarım» qaraqalpaq prozasındaǵı gúrrińler dúркиниniń ájayıp úlgisi boldı desek qátelespeymiz. Shıǵarma bir-biri menen bekkem hám izbe-iz baylanısqan 11 gúrrińnen ibarat.

Onda sóz etilgen waqıyalar oy-órisi keń, ziyrek hám táwekelshil jas qaharmanın tilinen túsínikli hám qızıqlı etip isenimli bayan etiledi. Gúrrinlerde turmısta waqtı-waqtı ushırasıp turatuǵın ájayıp hádiyselerdiń biri-oǵada jirtqısh haywan jolbarıs penen tosattan betpebet ushırasıwlar, jantalasıp ayqasıwlar, tapqırılıq, epshillik usaǵan jaqsı paziyetler, aqırında adam aqılınıń ullılıǵı, insan menen tábiyat arasındaqı bekkem birlik máseleleri tiykarǵı syujetlik ózek etip alınǵan.

Gúrrinlerdiń tiykarǵı ideyası-jas áwladtı tapqırılıqqa, epshilikke, batırılıqqa, adamgershilikke, doslıqqa, sadıqlıqqa, shıdamlılıqqa shaqırw bolıp esaplanadı.

Ámet Shamuratov «Eski mektepte» povestiniń dóregenine 70 jıldan aslam waqtı boldı. Soǵan qaramastan, povest elege shekem oqıwshılar jámiyetshiliginiń dıqqatın ózine tartıp kiyatır.

Povestte XX ásirniń 30-jıllarına deyingi oqıw sisteması-eski mekteptiń ayırım unamsız illetleri ótkir sinǵa alınadı. Biraq, onda bul oqıw dúzim birotala áshkaralanbaydı, tek ayırım sawatsız, nápsiqaw, xoshjaqpas mollalardıń minez-qulqındaǵı unamsız illetlerdiń aqıbeti kórsetiledi.

Bul waqıyalar povest qaharmanları Esim hám molla obrazlarında sheber ashıp beriledi. Eski mekteptegi olqılıqlar, mollań sawatsızlıǵı, jangá tiyip ketetuǵın qurǵaq yadlawlar jańalıqqa jamı qumar balam ábden tınıldiredi, aqır-ayaǵında Miram eski mektepti taslap, ózinshe erkin jasawǵa jol aladı.

Povest juwmaǵındaǵı Nizamniń bul sheshiminen biz jas áwlad tárbiyasına oǵada ıqtıyatkerlik kerek degen shaqırıqtı ayqın seziwimizge boladı.

Á. Shamuratov talantlı dilmash ta edi. Qaraqalpaq oqıwshıları onıń awdarmasında Pushkin, Lermontov, Krilov, Chexov, Shevchenko shıǵarmaların súyip oqıw baxtına miyasar boldı

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sorawlar:

1. Urıstan sońǵı jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyatı
2. Ámet Shamuratovtıń qanday shıǵarınaları baspada járiyalandı?

3. «Meniń jolbarıslar menen jolıǵısıwlarım» qaraqalpaq prozasındaǵı gúrrinler dúrkinin tallań.
4. Á.Şamuratov – dramaturg.
5. «Aral qızı» piesası mazmunı

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın test sorawlar:

1.«Sálem sizge fronttaǵı ulınan» qosıǵınıń avtorı kim?

- A. J.Aymurzaev.
- B. B.Qayıpnazarov.
- C. Artıq Shamuratov.
- D. Ámet Shamuratov.

2.«Hújim jasap,

Topılısıp kúsh qılıp

Tóbemizden jıldırımday shaqpaqshı,

Bir urısta, Bizdi qısıp ushırıp,

Kúshi kelse, Toptay qılıp qaqpıqshı» - qosıq qatarları kimniń

shıǵarmasınan?

- A. J.Aymurzaev «Fashizmge ólim».
- B. A.Begimov «Ǵajja –ǵaj»
- C. S.Qurbaniyazov «Biziń qorǵan».
- D. A.Turımbetov «Sen ushın».

3.«Inim», «Oramal», «Tórejan» qosıqlarınıń avtorı kim?

- A. A.Begimov.
- B. A.Turımbetov.
- C. S.Qurbaniyazov.
- D. Á.Şamuratov.

4.«Keshegi jarlı – búgingi dańqlı» ocherkiniń avtorı kim hám qashan jazılǵan?

- A. A.Begimov, 1936 jıl.
- B. M.Darıbaev, 1937 jıl.
- C. T.Seytmuratov, 1948 jıl.
- D. J.Aymurzaev, 1945 jıl.

5.«Káramatlı adamlar», «Biybish», «Kolxoz kelini», «Serjant Baxıy Dosımbetov» shıǵarmalarınń avtorı kim?

- A. J.Aymurzaev.
- B. A.Begimov.
- C. M.Darıbaev.
- D. D.Nazbergenov.

6.30-jillari jazilgan ocherklerdeni belgilep berin?

A. «Shoraxan xatları», «Janlı kartina hám baǵ», «Toyda», «Káramatlı adamlar» hám t.b.

B. «Baxıtlı miynet», «Baǵman», «Toyǵa barganda», «Aǵabiy aǵa», «Telpekli teperishler».

C. «Ólim tirnaǵınan», «Baxıtlı hayal», «Ókpe», «Tariyx tamǵası», «Oralxan».

D. «Qızıl sızıqtan ótkende», «Baxıt», «Eski qalada», «Kegeyliniń jaǵasında», «Baxıtlı eldiń balası».

7.«Ázerbayjan awılunda» ocherktiń avtorı kim?

A. N.Dávqaraev.

B. A.Begimov.

C. M.Dáribaev.

D. X.Seytov.

8.«Dostimniń dilbarman», «Bardur», «Ishqipaz», «Qız qıdırǵan jigit» qosıqlarınıń avtorı kim?

A. I.Fazılov.

B. D.Nazbergenov.

C. A.Begimov.

D. M.Dáribaev.

9. «Belde qarıw, qolda qural,

Sizlersiz bizge qorgan,

Sizler ushın, baxıt ushın,

Men ırzaman bolsam qurban» -qosıq qatarları qaysı shayırdıń shıǵarmasınan?

A. N.Japaqov «Fashistler tart qolındı».

B. J.Aymurzaev «Jawdı jeksen ctemiz».

C. J.Aymurzaev «Fronttan xat».

D. S.Nurımbetov «Jeńimpaz qalanıń balalarına».

10.«Takabbırshılıq», «Xalıq sınǵan balalar» shıǵarmalarınıń avtorı kim?

A. A.Begimov.

B. M.Dáribaev.

C. S.Májiytov.

D. D.Q.Ayimbetov.

TÓRTINSHI BAP

XX ÁSIRDIN 60-80-JÍLLARDAĞÍ QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ

Jobası:

1. Dáwirdiń qısqasha sıpatlaması.
2. 60-80-jıllardağı qaraqalpaq prozası.
3. 60-80-jıllardağı qaraqalpaq poeziyası.
4. 60-80-jıllardağı qaraqalpaq dramaturgiyası.
5. Ádebıyattı izertlew ilimi.

Temaniń maqseti. Dáwirge jámiyetlik-siyasiy sıpatlama beriw. 1960-1980-jıllardağı qaraqalpaq ádebıyatınıń ideyalıq-kórkemlik ózgeshelikleri, ádebıyattıń rawajlanıwına unamlı tásir etiwshi usınday ádebıy qubılıslar haqqında maǵlıwmat beriw. 60-80-jılları qaraqalpaq ádebıyatında proza, poeziya hám dramaturgiyanıń rawajlanıw barısı haqqında, 60-80-jıllar qaraqalpaq ádebıyatında ádebıyattanıw ilimi, ádebıy izertlewler, ádebıy sın, kórkem ádebıyat, ádebıy jónelis haqqında keńirek bilim beriw maqset etiledi.

Temaniń wazıypaları. 1960-1980-jıllardağı qaraqalpaq ádebıyatı ideyalıq-kórkemlik ózgeshelikleri talqılanadı. 60-80-jılları qaraqalpaq ádebıyatında proza, poeziya hám dramaturgiyanıń rawajlanıw barısı, 60-80-jıllar qaraqalpaq ádebıyatında ádebıyattanıw ilimi, ádebıy izertlewler, ádebıy sın, kórkem ádebıyat, ádebıy jónelis haqqında teoriyalıq túsiniń aladı. Sonday-aq, tariyxıy ótmishimizdegi shınlıqlardı búgingi jaslarımızǵa tereń túsindiriw hám urıs illetine qarsı ideyanı insanıylıq poziciyadan tárbiyalaw.

Tayanış túsinińler. Poeziya, proza, dramaturgiya, ádebıyattanıw iliminin rawajlanıw barısı, 1960-1980-jıllardağı ilimiy izertlew jumısları.

1. Dáwirdiń qısqasha sıpatlaması

XX ásirdeń 60-80-jılları qaraqalpaq ádebıyatınıń ideyalıq-kórkemlik dárejesiniń joqarı sheklerde iyelegen, janrlıq, formalıq jaqtan bayıp tolısqan, jańadan jańa ádebıy qubılıslar jaratılǵan, jańa realistiklik

qaharmanlar obrazının ránbáren dóretilgen, ádebiyatqa jańa kórkem sóz sheberleriniń kóplep kirip kelgen dáwiri boldı.

Ádebiy ómirdegi bul ózgerisler, álbette, 50-jıllardıń ekinshi yarımındaǵı siyasiy-ekonomikalıq hám mádeniy turmıs sharayatlarındaǵı azǵantay da bolsa alǵa ilgerilewshilik tásirlerinen kelip shıǵıp otırǵan ósiwshilik edi. Bul jıllarda az da bolsa demokratiyalıq jónelislerge jol berilip, málim dárejede erkinlik samalı ese baslap, 50-jıllardıń ekinshi yarımında jámiyettegi progressiv kúshler tárepinen repressiya, zorabanlıq siyasatına qarsı gúres jónelisi haqıyqıy tús aldı. Sonıń sebebinen, nahaqtan jala jabılıp, xalıq dushpanı sıpatında biygúna qamalıp ketken geypara ádebiyat, mádeniyat ǵayratkerleri haqlanıp, olardıń dóretpeleri qayta tikleniwge múmkinshilik aldı. Mısalı, qaraqalpaq ádebiyatında 1956-jıllardan keyin usınday nahaqtan jala jabılǵan S.Májıytov, Q.Áwezovlardıń dóretpeleri milliy ádebiyatımızdıń baylıǵı sıpatında kórkem sóz dúnyamızǵa qayta kelip qosıldı.

60-jıllardaǵı ádebiyattıń tez pát penen rawajlanıwına 50-jıllar aqırlarındaǵı qaraqalpaq ádebiyatınıń qolǵa kirgizgen tabısları da málim dárejede tásir etiwshi estetikalıq-ruwxıy derek boldı. Sebebi, bul jıllarda ádebiyattıń bayıp-tolısqanlıǵınan dárek beriwshi hám bunnan bılay rawajlanıwına tiykar salıwshı J.Aymurzaevtıń «Ámiwdárya boyında» (1958), A.Begimovtıń «Balıqshınıń qızı» (1958) sıyaqlı dáslepki romanlar payda bolǵan edi. Sonday-aq 1950-57-jıllarda A.Dabılovtıń «Bahadır» dástanınıń ádebiyatta payda bolıwı da pocziyaǵa úlken kóterińkilik ruwx baǵış etti.

Ulıwma, 1956-jıllardan keyingi jámiyette payda bolǵan demokratiyalıq epkinler ádebiy-kórkem dóretpelerdiń bunnan bılay rawajlanıwına az da bolsa jol ashıp berdi. Ekinshi dúnya júzlik urıs aqıbetlerinen jabılıp qalǵan respublikamızdaǵı birden-bir ádebiy-kórkem jurnal «Ámiwdárya» jazıwshılarımız ushın jańadan xızmet qıla basladı. Respublikalıq balalar gazetası «Jetkinshek» te qaytadan óz iskerligine kiristi.

60-jıllar hám onnan sońǵı dáwirdegi ádebiyattıń ósip rawajlanıwına, tematikalıq jaqtan bayıwına, ásirese, onda xalıqlar dostıǵı temasınıń joqarı kóterińkilik penen tásirsheń joqarı ideyalıq -

kórkemlik sapada jirlanıtında, milliy ádebiyatlardıń bir-birin bayıtında 1956-jılı Ózbekstanda birinshi mártebe Qaraqalpaq iskusstvosı hám ádebiyatı dekadasınıń, 1958-jılı Tashkentte Aziya hám Afrika jazıwshıları konferentsiyasınıń, 1962-jılı Tashkentte Qaraqalpaq ádebiyatı hápteliginiń ótiwi hám ustlarǵa baylanıslı ózbek tilinde shıǵarılgan jańa qosıqlar toplamınıń, 1968-jılı shıqqan «Qaraqalpaq poeziyası antologiyasınıń», qaraqalpaq xalıq dástanları «Qırq qız», «Sharyar»dıń A.Tarkovskiy, S.Severcev awdarmalarında orıs tilinde jarıq kóriwiniń atqarǵan xızmeti ayrıqsha áhmiyetke iye boldı.

60-80-jillar ádebiyatıń tez pát penen rawajlanıwına ruwxlandırıwshı kúsh bolıp xızmet etken jáne bir ádebiy qubılıs-1967-jılı Qaraqalpaqstanda eń jaqsı ádebiy shıǵarmalar ushın Respublikalıq Berdaq atındaǵı sıylıqtıń belgileniwi bolıp tabıladı.

Ádebiyatıń rawajlanıwına unamlı tásir etiwshi usınday ádebiy qubılıslar 60-80 -jillarda Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan jazıwshılarınıń syezdleri, Tashkentte ótkerilgen Qaraqalpaqstan ádebiyatı kúnleri, Nókiste ótkerilgen Tashkent mádeniyatı kúnleri bunıń ayqtıń mısalı bola aladı. Ásirese, Qaraqalpaqstan jazıwshılarınıń 1980, 1985, 1990-jılları ótkerilgen VIII, IX, X syezdleri, 1985, 1990-jıllarda Tashkentte bolıp ótken Ózbekstan Jazıwshılarınıń IX, X syezdleri qaraqalpaq ádebiyatınıń basıp ótken jolın anıqlaw menen keleshek rawajlanıw jolların belgilep beriwde úlken baǵdarlamalıq xızmet atqardı.

Jas jazıwshılardıǵa ǵarnxorlıq máselesinde Nókis, Tashkent, Moskvada 60-80-jıllarda izbe-iz ráwishte ótkerilip turǵan Jas jazıwshılardıń seminar-keńesleriniń xızmeti ayrıqsha boldı. 1985-jıldaq Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamı janında iske túsirile baslaǵan Jaslar kúni májilisleriniń ótkerilip barılıwı da ádebiyatıń rawajlanıwına unamlı tásiyr etiwshi qubılıslar qatarına kirdi.

1986-jılı 18-20-oktyabr aralıǵında Tashkent qalasında qaraqalpaq mádeniyatı kúnleri ótkerildi. Bul kúnlerge Qaraqalpaqstannan 14 jazıwshı qatnastı. Olardan T.Jumamuratov, I.Yusupov, K.Allambergenov, N.Tóreshovalar ádebiy keshelerde shıǵıp sóylew múmkinshiliklerine eristi.

Usınday qolaylı sharayatlardıǵa baylanıslı 60-80-jillar ádebiyatında ideyalıq-tematikalıq ósiwshilik, janlıq, formalıq kóp túrlilik, turmar

shunlign sűwretlewge buringıgıa qarağanda jaqınnan jantasıw, yağnıy turmıs waqıyaların mayda-shűydesine deyin sűwretley beriwden, qurğaq shaqırıq-sűrenlerden qashıwshılıq, tipiklikke umtılıw, qaharmanlar xarakterindeki realistlik sıpatlardı tereñlestiriw, sűz tañlaw, sűwretlew usıllarında sheberlikti arttırıw, ádebiy sawatlılıqtı kűsheytiw, joqarı kűrkemlik sapalargıa umtılıw, mazmun menen formanıń birligine erisiw usağan unamlı qubılıslar kűsheye basladı. Bul qubılıs, ásirese, ádebiyattıń áyyemnen kiyatırğan janrı poeziyada ayqınraq kűzge taslandı: lirikada realistlik sıpat tereñlesti, formalıq kűp túrlilikke erisildi, epikalıq poeziya keń qulash jayıp rawajlandı, XX ásir qaraqalpaq poeziyasınıń maqtanıshı bolarlıq kűplegen poema hám dástanlar dűretildi. I.Yusupov, T.Jumamuratov, B.Qayıpnazarov, T.Mátmuratov, U.Xojañazarov, K.Raxmanov, T.Sársenbaev, J.Izbasqanovlardıń qosıqları hám poemaları pikirimiz dálili. Bul shayırlar poeziyasında filosofiyalıq tujırimlar, tereń oy-tolğanısları, obrazlılıq ayqın kűzge taslandı.

30-jıllarda dáslepki povestleri, 50-jıllarda dáslepki romanları payda bola baslağan qaraqalpaq prozası 60-80-jıllarda ádebiyattıń jetekshi janrına aylanıp, aldınğı qatarğıa shıǵıp aldı. Prozada tariyxıy romanshılıq keń qulash jayıp rawajlandı, dáslepki tariyxıy roman-epopeya payda boldı, satiralıq, fantastikalıq proza wákilleri ósip shıqtı, burın tájiriybede sinap kűrilmegeñ memuarlıq proza, sonday-aq esse, epifaniya janrları jűz berdi. Usı jıllarda payda bolğan gűrriń, povesti, romanlarda zamanagűylik sıpat kűsheydi.

T.Qayıpbergenov, K.Sultanov, Sh.Seytov, U.Pirjanov, O.Bekbawlov, A.Áliev, Ğ.Seytnazarov, G.Esemuratova sıyaqlı jazıwshılar qaraqalpaq prozasın jaña sheklerge kűterdi, proza sannan sapa ózgerisine ótti, qaraqalpaq prozasınıń milliy dástűri usı jazıwshılar arqalı tuwısqan xalıqlar hám jáhan ádebiyatı prozasınıń unamlı dástűrleri menen bayıp tolıstı. Dűnyalıq ádebiyat altın fondı gázitnesiniń esigin ashıwğıa soqpaq saldı. Sebebi, XX ásirdiń 60-80-jıllar prozası zamanlaslarımız turmısın sűwretleytuǵın shıǵarmalar menen bir qatarda tutas bir xalıqtıń tariyxıy táǵdirin sáwlelendiretuǵın saldamlı kűrkem dűretpeler berdi.

60-80-jillarda qaraqalpaq dramaturgiyası haqıyqıy professionallıq dárejege ósip ótti. Jazıwshı-shayırlar arasınan dramaturgiya menen shıntlap shuǵıllanıwshı J.Aymurzaev, T.Seytjanov, P.Tilegenov, D.Aytmuratov, T.Allanazarov, K.Raxmanov sıyaqlı belgili dramaturglardıń qatarına O.Ábdiraxmanov, M.Nızanov, Q.Mátmuratov, S.Jumaǵulov sıyaqlı talantlı jaslar kelip qosıldı. Bul jillarda jurtsılıqqa álle qashan shayı, jazıwshı sıpatında tanılıp ketken T.Jumamuratov, I.Yusupov, T.Qayıpbergenov sıyaqlı shayı-jazıwshılar da bir qatar piesalar jazıp, dramaturgiyada da qálem sınap kóre basladı. Ulıwma, drama janrı qaraqalpaq ádebiyatında barlıq formalıq ózgeshelikleri menen tolıq kórinis taptı.

60-80-jıllar qaraqalpaq ádebiyatında ádebiyattanıw iliminiń gúllep rawajlanǵan dáwiri boldı. Ádebiy izertlewler menen ádebiy sın kórkem ádebiyat penen teńbe-teń ayaq qosıp, ádebiy jónelistiń salmaqı kúshine aylandı. 60-jillarda hám 70-jıllardıń basında I.Saǵıtov, A.Paxratdinov, B.Ismayılov, A.Karimov sıyaqlı ádebiyat tariyxshıları tárepinen jeke shayırlardıń ómiri hám dóretiwshiligin izertlewge baǵdar alǵan ádebiyattanıw ilimi 80-jıllarǵa kelip tutas bir ádebiy jónelisler menen qubılıstardı, yaki tutas bir dáwirde, sol dáwirlerdegi belgili bir ádebiy mashqalalardı, yaki bolmasa tutas bir janr hám onıń formaların izertlew mashqalalarına bet burdı.

Nátıyjede 60-jıllardıń basında qaraqalpaq ádebiyatınıń jazba ádebiyatlıq sıpatı haqqındaǵı ádebiy pikir alısıw B.Ismayılov, A.Paxratdinov, A.Karimov usaǵan ilimpazlarımız tárepinen tabılısh juwmaqlanǵan bolsa, 60-jıllardıń aqırında 70-jıllardıń baslarında qaraqalpaq ádebiyatınıń saǵaların qaysı dáwirlerden baslaw kerékligi haqqındaǵı másele M.Nurmuhamedov, I.Saǵıtov, K.Mámбетov sıyaqlı ádebiyat izertlewshileri tárepinen unamlı sheshiliwge baǵdar aldı. Usı jillarda XX ásir qaraqalpaq poeziyasınıń tariyxı S.Axmetov, proza tariyxı M.Nurmuxamedov, Q.Sultanov, dramaturgiya tariyxı T.Allanazarov, usı janrlardıń ayırım formaları, misali, gúrninler S.Bahadırova, povestler Q.Kamalov, romanlar J.Narımбетov tárepinen amawlı izertlenildi. Qaraqalpaq eposları hám folklordıń basqa da janrları boyınsha Q.Ayumbetov, Q.Maǵsetov, I.Saǵıtov, Á.Alimov, Q.Mámбетnazarov, Yu.Paxratdinov, K.Allanbergenovlardıń salmaqı.

izertlewleri payda boldı. Al, ayırım izertlewlerde (K.Xudaybergenov, Q.Muratbaev) ádebiyatnıń teoriyalıq máseleleri (qaraqalpaq poeziyasınıń qosıq qurılısı, poeziyada lirik qaharman obrazı hám t.b.) ortaǵa qoyıldı. Ulıwma, 60-80-jıllardaǵı ádebiyattanıw ilimi menen ádebiy sın talantlı sóz sheberleriniń payda bolıwına, shıǵarmalardıń kórkemlik sapasınıń artıwına málim dárejede tásiyrin tiygizdi.

Tutas alǵanda, qaraqalpaq ádebiyatı XX ásirdeń 60-80-jıllarına kelgende joqarı ideyalıq-kórkemlik sheklerdi iyelep, jer júzindegi milliy ádebiyatlar menen teń qatar tura alatuǵın dárejege deyin ósip ótti. Sol ushın da qaraqalpaq folklorınıń úlgeri menen bir qatarda T.Qayıpbergenov, I.Yusupov shıǵarmaları ĞMDA xalıqları tillerinen tısqarı jáhan xalıqları tillerine de awdarılı basladı.

Sonıń menen birge, qaraqalpaq sóz zergerleri óz gezeginde tuwısqan hám jáhan xalıqları ádebiyatındaǵı unamlı shıǵarmalar menen qaraqalpaq oqıwshıların da tanıstırıp bardı. Mısalı, shayıp awdarmashılardan I.Yusupov Pushkin, Lermontov, Gete, Shekspirdiń ayırım shıǵarmaların, T.Mátmuratov Dantenıń «Iláhiy komediyası»n, D.Aytmuratov Hapız benen Nawayınıń ǵázzellerin, I.A.Krılovtıń tımsalların, Fsxildiń «Bándiwan etilgen Prometey» tragediyasını, E.Rotterdamskiydiń «Aqmaqlıqtı maqtaw» prozasın, X.Seytov Mirtemirdiń «Qaraqalpaq dápteri» qosıqlar dúrkimi menen poemaların, T.Seytjanov R.Gamzatovtıń «Tawlarda meniń júregim» qosıqları toplamın, Sh.Ayapov Ferdawsiydi «Shaxnama» dástanınıń ayırım bólimleri menen A.Aripov, E.Vaxidovtıń lirikaları menen poema, dramaların, S.Ibragimov Nizamiydiń ǵázzellerin, Ya.Ájimov, Z.Ishmanova D.Deponıń «Robınzon Kruzo» romanın, jazıwshılardan Sh.Seytov Abaydıń qosıqları menen qara sózlerin, U.Pirjanov Sh.Aytmatovtıń povestileri menen romanların, K.Allambergenov Gi de Mopassanıń «Áziydim» romanın, O.Abdıraxmanov N.Dumbadzeniń «Máńgilik nızamı» romanların qaraqalpaq tiline sapalı awdardı.

2. 60-80-jıllardaǵı qaraqalpaq prozası

50-jıllardıń ekinshi yarımındaǵı prozanıń romanslılıǵında erisilgen tabıslar 60-jıllar prozasınıń rawajlanıwına túrtki bolıp xızmet etti. Usı jıllarda «Ámiwdárya boyında» tuńǵısh romanı menen satıralıq prozanı bayıtqan J.Aymurzaev 1967-jılı «Jetimniń júregi»

avtobiografiyalıq povestini dağazalap, qaraqalpaq povestiniń formalıq jaqtan bayırına jáne bir salmaqlı úles qostı. Povestte avtor turmıs shınlıgını buringı «Ámiwdárya boyında» romanına salıstırıp qaraganda isenimlirek súwretlep beriwı menen kózge taslanadı. Avtor povestte óz ómiriniń jeti jasınan jigirma bes jasına deyingi dáwirin, basıp ótken turmıslıq waqıyaların zaman, dáwir kórinisleri menen baylanısta, jámiyettegi adamlar qarım-qatnası mısasında sheber ashıp beredi.

50-jıllardağı dáslepki romanslıardıń biri, «Aral qushağında» (1958) romanı avtorı Ó.Ayjanov ta 1969-jılı «Ustaz hám shákirt» povestini dóretti.

60-jıllarda Q.Ayimbetov óziniń «Ótken kúnlerden elesler» kitabı menen memuarlıq prozağa tiykar salıw menen bir qatarda ocherk, kórkem publicistika, satira-yumor janrınıń rawajlanıwına da málim dárejede óz úlesin qostı. Mısalı, onıń 1960-jılı «Qaraqalpaqstan» baspasında járiyalağan «Qıylı-qıylı qılwalar» kitabına engizilgen gúrrinleri 60-jıllardağı humor-satiralıq prozanıń ájayıp úlgileri boldı. Jazıwshı «Deńgene», «Kvartira dawı», «Súyinshi», «Dońız duzaq», «Qız ayttırıw», «Sawda doslar» usağan kópshilik gúrrinlerinde jekke adam psixologiyasındağı jalataylıq, oysızlıq, paydakúnemlik, jeke menshiklik, hayal-qızlarğa bolğan eski kózqaras qusağan ersi ádetlerdi ájıwılap súwretleydi.

Onıń «Shillekana», «Oyınnan oymaq shıqtı» gúrrinlerinde zat qálew, palaw asatıw usağan eski úrp-ádetlerdiń zıyanlı aqıbetleri satiralıq yumorlıq planda sheber ashıp berilgen. Bul gúrrinlerdegi shillekanadağı zat qálew dástúrlerine haylanıslı qoldan-qolğa ólip júrgen Toqjanovtıń eshek arbası menen, palaw asatıw dástúrińiń qurbanı bolıp, tamağına súyek kotip, ólip qala jazlağan Jumaniyazğa qattı kúلكiń kelse de, janıńdı ashıp pay tura almaysañ...

Q.Ayimbetovtıń bul humor-satiralıq gúrrinleriniń obyektivinen ishıwshilikke berilip ketip, as ornına juwındı ishıw atırған («Dámsiz sorpa»), oyınnan oymaq shıgarıp, et qızıw menen birewdiń qulağı: kesip alıp atırған («Qulaq kesken») taqır jerden shań shıgarıp, ańlawsızdan qońsınıń balasın urıp atırған («Apanıń may degeni toraq shıqtı»), lekciya oqıyman dep barıp, mikrafon aldında «galgalay» daf qosıq aytıp atırған («Ólimnen uyat kúshli») máskünemler tágdiri de

shette qalmağan. Biziń pikirimizshe, Q.Ayımbetovtıń yumor-satiralıq gúrrińlerinde súwretlengen bul mashqalalar óz waqtında batıl ortaǵa qoyılǵan másele bolıp tabıladı. Aytayıq, onıń «Traktordıń galgalayı sıdı» gúrrińindegi kúnlik normasını artıǵı menen bejerip, dem alıp atırǵan Nurımbet degen traktorshınıń máselesin qarataw ushın jazıqsızdan jıynalısqı salǵan, sózdiń parqın túsinbeytuǵın wákil Esimov, «Waqıtsız jumı» gúrrińindegi ózim bilemenlikke salıp, jún qırqıw mapazına erte buyırıq berip eshkilerdi burshaq-jawınıń astında qaldırıp óltirgen baslıq Genjalievtiń háreketleri keshegi zorabanlıq dáwirindegi xojalıq basqarıwındaǵı buyırıqparlıqtıń, bir táreplemeliktiń, xojasızlıqtıń kórinisleri emes pe?

Q.Ayımbetov bul gúrrińlerinde usınday ótkir sociallıq máselelerdi ortaǵa qoyıp ǵana qalmastan, olardı súwretlewde jaqsı usıl, sheber kórkemlik sheshim tawıp, adamnıń yadında qalarlıq jetiliskeń tipler, xarakterler jarata aldı. Misalı, onıń «Kvartira dawı» gúrrińindegi Naǵmetullaev penen Raxmetov Gogoldıń Ivan Ivanovich penen Ivan Nikifirovichin esletse, «Úydegi esaptı bazardaǵı nırq buzadı» gúrrińindegi saratannıń ıssısında qalpaq hám galosh kiyip, qolına iymek tayaq alıp eńkeyip júretuǵın, tek konserva qutılardı jıynap satıp hayıwdı oylaytuǵın Tınışbaev Chexovtıń qaplawlı adamı menen Gogoldıń Plyushkinin kóz aldına keltiredi.

Bul, demek, Q.Ayımbetov óziniń satira-yumorlıq gúrrińlerinde xalıqtıń awız eki proza tradiciyasın rawajlandırıw menen qatar, rus hám basqa da progressiv ádebiyatlardıń hay realistlik tájiriyesinen tırań úyrengen de jazıwshı, degen sóz.

Prozadaǵı bul úyreniw, izlenisler aqır ayaǵında onı 70-jıllardıń basında «Ótken kúńlerden clesler» (Nókis, 1962) atlı kólemli memuarlıq shıǵarma jazıwǵa alıp keldi...

Eske túsiriw formasındaǵı bul shıǵarma úlken segiz bólimnen ibarat bolıp, onda qaraqalpaq xalqınıń revolyuciyaǵan aldınǵı jıllardan tartıp tap Watandarlıq urıstan keyingi jıllarǵa deyingi áhmiyetli waqıyalar dáwir hám adam fonında keń planda súwretlendi. Avtordıń súwretlew usılı eske túsiriw bolǵanı menen, ne bolsa, sonı kóshirip jaza bermeydi, dáwir ushın, waqt ushın, xalıq ushın áhmiyetli bolǵan

nárselerdi ğana tañlap alıp jazadı. Máselen, «Qaraqalpaq awılları» degen bóliminde qaraqalpaq xalqınıń kún-kóris turmıs tárizine, dástúr-saltına tán bolǵan qıslaw-jazlaw, suwǵa talas, aqqula, pitir, kewsen, úsir, tütün pulı, qudalıq, qalıń maı, kúyew qáde, neke qıyıw, qız uzatıw usaqan áhmiyetli turmıslıq-xalıqlıq etnografiyalıq milliy dástúrler haqqında túsiniń beriledi. «Shımbay qalasında», «Túrli kásip adamları», «Kásipsiz adamlar» bólimlerinde bolsa qaraqalpaq xalqınıń kásip-ónerleri haqqında qızıqlı maǵlıwmatlar keltiriledi. Al, «Alaǵat zaman» bólimi tikkeley xalqımız tariyxında belgili iz qaldırǵan asharsılıq jıllar tariyxına baǵıshlanǵan. Memuardıń bunnan keyingi bapları XX ásirniń 20-30-jıllarındaǵı ilim, ádebiyat, mádeniyat tariyxındaǵı jańa bet burılıslarǵa, xalqımızdıń mádeniyat tariyxında elewli ornı bar ilim-bilim, mádeniyat ğayratkerleriniń ómirin, islegen xızmetlerin súwretlewge arnaladı.

Memuardıń barlıq bapları tariyxıy-xronologiyalıq baylanısqa túsken. Avtor áhmiyetli tariyxıy waqıyaları, belgili tariyxıy adamlardıń ómirin súwretlew arqalı, tutas bir xalqıń yarım ásirlik ómir kartinasını, basıp ótken uzaq ómir jolın isenimli kórsetip bereer. Bundaǵı tiykarǵı-obrazlar-xalıq obrazi menen avtor obrazi. Avtor shıǵarmada waqıyaları jay bayanlawshı ğana bolıp qoymastan, qaraqalpaq mádeniyatınıń, ilim-biliminiń, baqsı jirawlar táǵdiriniń úlken jan ashırı sıpatında kózge taslanadı.

Q.Ayımbetovtıń ocherk-ǵúrrińlerindegi bul turmıs shıuǵıu súwretlewge jaqınlasıw baǵıtı usı jıllarda dóregen Q.Sultanovtıń, Ó.Xojaniyazovtıń, Ğ.Seytnazarovtıń, J.Saparovtıń, A.Alievtıń, Á.Tajimuratovtıń, S.Salievtıń kishi kólemli prozalıq shıǵannalarında ele de ayqınraq kózge taslanadı.

Usı jerde ayta ketetuǵın jáne bir nárseni 60-jıllar kishi epikalıq prozası bulardan da basqa G.Esemuratova, Á.Atajanov, Q.Kamalov, Q.Mámбетov, S.Bahadırova usaqan jana avtorlar menen tolıstı. Q.Jumaniyazov «Qızıl qum qonırawları» (1969), Ó.Xojaniyazov «Qıs balladası» (1970) toplamları menen sharwalar turmısın jetik biletuǵın jazıwshılar ekenligin kórsetti. Usınday tematikalıq rańbereńlik 20-30-jıllardıń tariyxıy waqıyalarına baǵıshlanǵan, zaman hám adarı

táǵdiriniń birligi sáwlelenetuǵın A.Alievtiń «Kútken kún» (1961), K.Sultanovtiń «Aǵalardıń áńgimesi» (1968), A.Bekimbetov «Sırtı izler izinen» (1961), B.Bekniyazovaniń «Qızlar táǵdiri» (1964), Sh.Seytovtiń «Qashqın» (1969), tariyxıy temaǵa baǵısh etilgen, tariyxıy tulǵalardıń ómirin sáwlelendiriwge arnalǵan O.Bekbawlovtiń «Taras Aralda» (1964), urıs dáwirindegi balalar hám jaslar turmısınıń sıpatlı belgileri menen urıs aqıbetleriniń adam táǵdirindegi qorqınıshlı, suwıq tańbaların sáwlelendiretuǵın T.Qayıpbergenovtiń «Suwıq tamshı» (1964), «Uyqısız tünler» (1965), Sh.Seytovtiń «Kóp edi ketken tırnalar» (1966), T.Nájimovtiń «Jawingerlik jıllarda» (1968), hám jańa hám góne tema bolǵan máńgilik muhabbat teması sóz etilgen I.Qurbanbaevtiń «Bir awız sóz» (1968), zamanagóy tema-qurılısshılar, Ústirtti ózlestiriwshiler túrmısın sáwlelendiretuǵın S.Salievtiń «Kárwan mánzildi gózler» (1968), J.Saparovtiń «:ústirtke hújim» (1962) povestlerinde hár qıylı qırları menen kórinis taba basladı.

60-jıllar povestlerinde tematikalıq ósiwshilik penen bir qalarda formalıq jańashılıq kóbirek kózge taslanadı. Povestlerdegi formalıq bul sıpatlardı dáslepki avtobiografiyalıq, memuarlıq, tariyxıy povestlerdiń payda bolıwı, liro-epikalıq, liro-psixologiyalıq sıpatlardıń kirip keliwi dep qısqasha bahalasaq boladı. Misalı, O.Bekbawlovtiń «Taras Aralda» povesti dáslepki tariyxıy-biografiyalıq povesttiń úlǵısı bolsa, T.Qayıpbergenov, Sh.Seytov óz povestleri menen prozaǵa liro-epikalıq, liro-psixologiyalıq sıpatlar baǵısh etti.

60-jıllar povestlerindegi bul hár tárepleme ósiwshilik qubılısı roman janrında bunnan da góri ayqırıraq kórinis taptı. Durıs, bul jıllarda dórelgen ayırım romanlar (T.Qayıpbergenov «Sońǵı hújim» (1960), A.Bekimbetov «Gúres» (1970) 20-30-jıllardıń tariyxıy waqıyaların sáwlelendiriwde zorabanlıq etip turǵan totalitar-byurokratlıq jámiyet, mámleket siyasatı tásirlerinen jetkilikli dárejede shıǵıp kete almadı. Degen menen, tariyxıy temalarda jazılǵan romanlar haqıyqıy xalıqlıq, milliy ǵárezsizlik ideyaları ruwxında jazıldı. K.Sultanovtiń «Ájiniyaz» (1967) romanı, mine, usınday kózqaraslar nátiyjesi bolıp dóredi. K.Sultanovtiń «Aq dárya» (1962) romanı urıs dáwirindegi urıs hám tıldaǵı xalıqlıq birlikti sáwlelendirgen qaraqalpaq romansılıǵınıń eń ájayıp úlǵısı bolıp dúnyaǵa keldi.

T.Qayıpbergenov qaraqalpaq prozasında birinshilerden bolıp eki kitaplı roman-dialogiya «Qaraqalpaq qızı» (1963-1965) payda etti hám onıń ayrım povest, romanlarınıń ózbek, rus, eston tillerine awdarılıwı 60-jıllar ádebiyatı ushın úlken ádebiy qubılıs boldı. Jazıwshı 1968-jılı «Qaraqalpaq dástanı» tariyxıy trilogiyasınıń «Maman biy ápsanası» birinshi kitabın járiyaladı

Ulıwma, 60-jıllar prozasında romansılıq qaraqalpaq milliy kórkem oyınıń jańa basqıshqa kóterilgenligin kórsetip here alatuǵın dárejege jetti. Usı jıllarda dórelgen tariyxıy romanlar bul pikirdiń ayqın gúwası bolıp xızmet etti.

70-jıllar ádebiyatında proza tarawı jáne de keń qulash jayıp rawajlanıw jolına tústi. Povestler dúrkin-dúrkin bolıp dórey basladı. Izli-izinen Á.Atajanovtıń «Ata mákan», A.Álievtiń «Shınlıq shejiresi», «Meniń Gúljamalım», Ó.Xojaniyazovtıń «Jaynaǵan jazira», S.Bahadırovanıń «Hayallar», Q.Jumaniyazovtıń «Qos bulaq qıssası», M.Qayıpovtıń «Ushrasıw», K.Mámбетovtıń «Baxtıń bolsın, Arıwxan», «Moskvadan kelgen qız», U.Pirjanovtıń «Súwret», S.Sálievtiń «Ústirt» povesti, J.Saparovtıń «Baspashılar arasında», Ğ.Seytnazarovtıń «Dawıllar arasında», Á.Tájimuratovtıń «Maqset», T.Xalmuratovtıń «Ele de kóp málim emes bulaqlar», Q.Kamalovtıń «Marjangúl», K.Allambergenovtıń «Quslar qaytqan kún», A.Sadıqovtıń «Xosh, Dilbarım, xosh qılıqlı qız ediń», D.Sherniyazovanıń «Júrek sırları», B.Aymuxamedovanıń «Shofer qızdıń dápteri» povestleri basılıp shıqtı.

Bul dáwir prozasında ocherk hám gúrrinshilikte de ósiwshilik bayqaldı. Ocherk, gúrrinshilikte ádewir kózge kóringen S.Saliev, Á.Atajanov, A.Xalmuratov, G.Esemuratova, S.Bahadırovalar qatarı A.Sadıqov, A.Sultanov, K.Allambergenov, O.Abdıraxmanov, G.Tursinova, M.Nızanov, S.Jumaǵulov, Ó.Ótewliev usaǵan jas avtorlar menen tolstı. Jas jazıwshılardıń gúrrinlerinde qaharman xarakterin jaratıwdaǵı realistik sıpat tereńlesti.

Qullası, 70-jıllar qaraqalpaq prozası ushın úlken ósiw-órkenlew jılları boldı. Proza burın kórilmegen dárejede jańa janrlar menen bayıptohstı, prozada tariyxıy roman jazıw tájiriybesi roman-epopeyaǵa deyin barıp jetti. Povestler massalıq tús alıp rawajlana basladı. Povest janrınıń sheberleri jańa jas jazıwshılar menen kem-kemnen tohsıp, olar ózleriniń tvorchestvolıq kúshin prozanıń burın kórilmegen tın

tarawlarına qaray bağdarladı. Nátıyjede 70-jıllardıń ortalama qaray burın ayırım elementleri ğana bar satıralıq, fantastikalıq prozaǵa qaray kúshli bet burıs kórine basladı. Povestlik tendenciyası bar satıralıq gúrrinler dúrkimi (O.Ábdıraxmanov «Qońsı qobalar»), dáslepki fantastikalıq povest (A.Xalmuratov «Sırlı okean») payda boldı.

Povestlerdegi bunday ósiwshilik, ásirese, onıń tematikalıq jaqtan rawajlanıwında kórindi. «Qaraqalpaq povesti» monografiyasınıń avtorı Q.Kamalov povestlerdegi bul tematikalıq keńlikke toqtay kelip, onı tómendegishe qarastıradı: «Ótkendegi tariyxıy ómirimiz, Jer júzlik urıs dáwirindegi jawıngerlerimizdiń fashizme qarsı gúresi, urıs dáwirindegi tılдаǵı jas qızlar táǵdiri, urıstan qaytqan jaralı jawıngerlerdiń táǵdiri, búgingi zamanlaslarımız turmısı, shınlıqtı túsınbey turmıstıń kóp qırılı tar jollarınan aljasıp qádem basqan adamlar táǵdiri, búgingi ásker turmısı, urısqa qatnaspasa da qayǵısın shegip atırǵan jaslardıń ómiri, tuwısqan xalıqlar jaslarınıń muhabbatı, jaslıq muhabbatınıń jalınlı dárti, sawashta nabit bolǵan ákesiniń qábirin qarastırıwshı jaslar turmısı».

Kórip otırǵanıımızday, 70-jıllar povestleri tematikalıq jaqtan hár qıylı. Biraq, bul dáwir ádebiy jónelisinde olardıń sóz etiliw masshtabı bir qıylı bolǵan emes. Olardıń bir qanshaları júdá az sóz etiliwin tapsa, bir qanshaları búgingi prozamızdıń da bashı bağdarlarına aylanıp baratır.

Degen menen, bul tendenciyalardıń barlıǵın derlik quwatlay beriwge de bolmaydı. Bul jerde jaslıq muhabbatınıń «jalınlı dárti» temasına ayrıqsha dıqqat awdarǵımız kolip otır. Izertlewshi Q.Kamalov temaǵa usılayınsha durıs at qoyıp, ayırım povestlerdegi jaqsı tabılǵan konflikttiń durıs sheshilmegenligin aytıp, bunday shıǵarmalardaǵı bir-birin shın súygen jaslar muhabbatınıń sátsiz juwmaqlana beriwinin quwatlawǵa turarlıq qubılıs emes ekenligin kórsetedi.

Tap usınday kemshilik 70-jıllar prozasına kiretuǵın Gúlaysha Tóreevaniń «Dıydar» povestinde de ushırasadı. Avtor povestte ómir shınlıǵın isenimli tuwdırarlıq jaqsı konflikt te taba almaǵan. Bashı qaharman Zulayxanıń xarakteriniń ósiwi tariyxı isenimli dárejede kórinbeydi. Qaharman passiv, gúresiwge uqıpsız. Onda ári-berini keń

oylaw, tolganı joq. Sonlıqtan gez kelgen jerde avtordıń degenine kónip kete beredi. Avtor onı bir qansha buláǵaylarǵa aralastırıp, ap-ańsat-aq basqa kúyewge turmısqa shıǵaradı, atasınan, balasınan ayra túsiredi. Biybaysha kempirdiń qısımına ushıratadı, sonıń arasında joq jerden awırıwlı etedi, aqır-ayaǵı burınǵı kúyewi Erlepestiń úyine ákelip, onıń diydarın bir kórsetip óltiredi.

Oqıwshı, báribir, onıń ólimine onsha qıynala qoymaydı, avtordıń «bunıń bárine urıs sebepti boladı» degenine isengisi kelmeydi. Avtor bunıń menen de turmay, Erlepesti qurılısqa aralastırıp, syujetti ormsız alǵa ilgerletedi de, oqıwshını jáne renjitip aladı.

Ómirde óz baxtı, óz muhabbatı ushın gúresiwge bolǵan ázzilik jazıwshı A.Sadıqovtıń «Xosh, Dilbarım, xosh qılıqlı qız ediń» povestiniń qaharmanlarında da ushırasadı. Úmit sawatlı, joqarı oqıw ornınıń talabası bolıwına qaramastan, ózin alıp ketip baratırǵanlardıń (Jumamurat, Tursınbaylardıń) aldawshılıq, hiyle-háreketlerine túsiniw jetse de, olarǵa qarsı tura almaydı. Há degennen olardıń ırqına kónip, «qarsılıq etip, yaki jalınıp bereket tappaytuǵının pámley qoyadı». Hátteki, «quday salsa, biz kóndik» dep, Jumamurattıń usınǵan ryumkasın alıp ta jiberedi.

Avtor buǵan ańsat jol tawıp, onı úsh kúnnen keyin jaslar toyında «gúres maydanına» alıp keledi. Dálili mıqlı bolıw ushın bul jerge jaslar shólkeminiń basshısın aralastırıp, qaharmandı sonıń járdeminde úyinc «azat etip» jiberedi. Endi onıń táǵdirine muhabattan tis jep júrgen Pirnazar aralastırıladı. Pirnazardıń Dilbarǵa degen talpınısı satlı shıǵa bermeydi. Nátiyjede Dilbar Bahadır menen qashıp ketedi de. Pirnazar da Úmit siyaqlı «jartı júrek» bolıp qaladı. Avtordıń oyı menen eki jartı bir pútin boladı da, kóp uzamay Úmit penen Pirnazar tatıw shańaraq qurıp ketedi. Shıǵarmanıń aqır-ayaǵında Dilbar Bahadır menen ońısq ete almay ajirasqan boladı...

Degen menen, bunnan 70-jıllardaǵı muhabbat temasında jazılǵan povestlerdiń barlıǵı derlik sátsiz muhabbatı sátsiz sáwlelendiriwge qurılǵan, degen juwmaq shıqpawı tiyis. S.Bahadırova usı sátsiz muhabbat temasın sáwlelendirip-aq 70-jıllar prozasında «Hayallar» (1973) satlı jazılǵan povest dóretti. Povestte muhabbatıń qúdireti, onıń

turaqlılıǵı awıl qızı Ziywardıń obrazında ashıladı. Ziywar qaladan kelgen xabarshı jigit Yaqıptı súyip qaladı. Biraq, ekewiniń qosılmaqshı niyeti menen aradaǵı kelisimdi jeńil tábiyatlı Xanzada buzadı.

Xanzadanıń kúyewi urısta qaytıw bolǵan. Ol endi biykeşiniń pátiya oqılıp, atastırılıp qoyǵan súyiklisi Yaqıp penen qashıp ketedi. Bul waqıyaǵa Ziywardıń isengisi kelmeydi. Sebebi, ol Yaqıptı shın júrekteń súyedi, endi qızdıń júreginde bir túyin payda boladı. Bul Yaqıptıń onı súygenligi, yamasa onı aldap ketkenligi. Qız qanday jaǵdayda da súygen jigiti Yaqıptı umıta almaydı. Haqıyqatında da, Yaqıp Ziywardı aldamaǵan eken. Ol qızǵa qayıtıp keledi. «Men sensiz jasay almayman. Meyli, meni islegen jinayatım ushın ur, óltir, endi ketpeymen!» Mine, bul Ziywardı bir waqıtları shın júreginen súygen Yaqıptıń sózi.

Usı waqıyadan soń ǵana «Meni hesh kim jaqsı kórmegey, men de hesh kimdi súymegeymen» dep muhabbat degenniń bar ekenligine gúman keltirip júrgen Ziywar adam balasında bul sezimniń bar ekenligine isenedi. Biraq qayıtqan kewil jibimeydi. Ol endi Yaqıptı súye almas edi.

Avtor bul arqalı hadal muhabbattı, joqarı adamgershilikti, morallıq hám ruxiy tazalıqtı fastıyıqlaydı.

Shayır I.Yusupov povesttiń bul sıpatları haqqında «...oqıwshıǵa óz sırtın búkpey ayta alatuǵın lirik qaharmanı bar. Bul shıǵarmanı oqıǵanımda, Sh.Aytmatov dóretken «Jamila» povestin Luy Arogonniń «Bul muhabbat poeması» dep maqlaǵanı esime tústi» dep jazadı. Haqıyqatında da, bizdi shıǵarmadaǵı lirik qaharmanıń sezimleri, muhabbati, turmıs tuwralı jaqsı tolǵanısları qızıqtıradı.

«Súyeseń be dep soray görme. Bul meniń muhabbatımanıń namısına tiyedi. Qosıqshudan qosıq ayta alasań ba, dep sorama, bul olardıń arına tiyedi».

Bul, álbeste, hár bir shın muhabbat iyeginiń sózi. S.Bahadırova óz qaharmanlarındaǵı, mine, usınday sezimlerdi oqıwshıǵa tásirli túrde hám lirik planda jetkerip bere aladı. Waqıya Ziywardıń tilinen beriledi.

Povestte urıstan sońǵı dáwirdegi xalqımızdıń turmısı, úrip-ádeti real sáwlesin tabadı. Solardıń biri - xalqımızdıń toylarda baqsı aytıtıw, nama alıw dástúri. Bul kóp waqıtlardan berli kiyatırǵan unanlı

dástúrlardıń biri. Biraq, tilekke qarsı, dástúrlardıń bárin unamlı dep qabıl ete beriwge bolmaydı. Usıǵan baylanıshı shıǵarmada jáne bir mashqala ortaǵa qoyıladı. Bul eskiliktiń qaldıǵı-urıwshılıqtı pash etiw máselesi.

Povestte «Brigadir kúta urıwshıl, arshıl adam edi» dep kórsetiledi. Onıń toyda jigitler menen nama alısqan awılınıń qız-kelinsheklerin attıń aldına salıp aydap ketiwi de, Xanzadaga urıwdıń abroyın túsirdiń dep urısıwı da brigadirdiń urıwshılıq qásiyetlerinen kelip shıǵadı. Bir jaǵman Xanzadanıń Yaqıp penen qashıp ketip, konflikttiń shiyelenisiwinde de brigadirdiń usı sózleri, onıń usı qásiyetleri sebepshi boladı.

S.Bahadırowanıń «Keshikken soldat» («Ámiwdárya», №3, 1977) povestinde muhabbat teması urıs dáwiriniń haqıyqatlıǵın kórsetiw arqalı ashıladı.

Povestlerdegi tematikalıq anıqlılıq, alıńǵan temanıń zaman, waqıt talabı menen qosı kórkem ádebiyattıń gózzalıq jaratıw talaplarına say joǵarı ideyalıq sapada kórkem etip ashıp beriliwi Á.Atajanovtıń awıl adamları turmısınan alıp jazılǵan «Ata mákan» (1971) povestinde de unamlı sheshiliw tapqan.

Povestte avtor áke obrazında tuwılǵan jerge sadıqlıqtı, milliy qádiryatlardı qorǵawǵa bolǵan unamlı umtılıstı kórsetiwdi niyet etken bolsa, bala obrazı arqalı jańa áwladtıń jańa turmıs tárizin dóretiwdegi qıyın hám qarama-qarsılıqtı gúres jolların ashıp beriwdi maqset tutqan.

Álbette, hár qanday gúressheń ideya ótkir sociallıq konfliktten kelip shıǵadı. Bunı jaqsı túsingen avtor shıǵarma syujetiniń tiykarına ákeli-balalıardıń jay ǵana seymyalıq tartısın emes, al turmıs talaplarınan kelip shıqqan, jámiyetlik álmiyetli qarama-qarsılıqlardı aladı. Mısal ushan shıǵarmadaǵı mına epizodqa bir ser salayıq: «Qalıy ǵarrınıń awılı - «awıl» dep awız toltırıp, kókirek kerip aytqanda, altı shańaraq tütün tütetip, bala-shaǵa baǵıp kúniń kórip otır. Sol úylerdiń arası da at shaptırım... Ara alıs bolǵanlıqtan bir-birine keshletip barıw álle qashan dástúrden qalǵan. İzeydiń júrekke atqan iyisi múnkiydi»...

«Usı jerdiń nesine qanı qatıp qalǵan adamlardıń, mına kómirdey qurımına ma, ya jerge jabısıp atırǵan jayına ma? Bolmasa usı kárada

ata-babasının kózin kórip qalğan gómme bar ma eken?» dep oylanadı bes jil ilim-hikmet penen alısıp, qafa tárbiyasın kórip kelgen jas jigit Qasım.

Kórip otırғанımızday, eki túrli sana eki túrli xarakterdi keltirip shıǵarıp otır. Biri-oqıǵan, sawatlı, óz zamanına ılayıq ósken, biraq, milliy qádiryatların parqına jetkilikli dárejede túsiniw jetpegen, qızıw qanlı jas jigit, biri-«buyıǵıp jatqandı kúseytuǵın», óziniń gúńgirt túsiniǵiniń tar sheńberinen shıǵıp ketiwdi onsha qálemeytuǵın, lekin ata-mákanına, milliy psixologiyaǵa sadıq salqın qanlı, aytqanınan qaytpaytuǵın ójet ǵarrı. Biri-balası, biri-ákesi. Ǵarrı jámiyettiń keleshekтеgi ullı islerine, qádemlerine onsha kóz jibere almaydı. Lekin, tuwılǵan jerine, watanına sadıq...

Bul ushın onı ayıplaw da qıym. Onıń hujdanı, arı taza. Ol el-xalıq ushın islenetuǵın hár qanday iygilikli islerge de tayar! Buǵan onıń sawatı jetise bermeydi. Al, oqıǵan sawatlı, mádeniyatlı, zamanagóy aldınǵı qatar jaslarınń biri Qasım ushın óz ákesine «seniki qáte» dew de arısat emes...

Avtor óz qaharınan Qasımdı bul qıymshılıqtan júdá sátli shıǵara alǵan. Qasım-isker jas jigit. Ol óziniń teoriyalıq bilim is júzinde sheber qollana aladı. Onıń adamlar menen bolǵan múnásibeti de usıǵan ılayıq. Ol úlken-kishi menen qalay islesiwdi biletuǵın, sheber shólkemlestiriwshi. Xalıqqa dúris bassılıq etip, jámiyetlik múlkti kózdin qarashında saqlaw hám awıl mádeniyatın kóteriw-onıń bashı ideyası. Sonlıqtan da Tawman sıyaqlılardıń jaǵımpazlıq, aǵayınpazlıq «siyasatına» kóngisi kelmey, onıń kelisimpazlıǵın óz waqtında áshkaralaydı. Usınday qábiletler onıń óz ákesi Qalıy ǵarrı menen bolǵan qatnasında da paydalı nátiyje beredi. Qasım hám onıń dosları tárepinen irge tası qalanıp atırǵan jańa turmıs ǵarrıńın sanasına tásir etip, bara-bara onı birotala jeńip aladı...

Dúris, Qasımınń Qalıy ǵarrıńın sanasınıń tárbiyalawı, ǵarrıńın taza qonısqa kóship qonıslarıwı uzaq dawam etedi. Degen menen, bul solay bolıwı tábiyǵıy jónelis. Sebebi, sananı tárbiyalaw bir ay, yaki bir jıldıń isi emes, bul uzaq múddetti talap etedi. Al, adamlardı joqarı sanalılıqqa tárbiyalamay turıp, awıl mádeniyatın kóteriw de múmkin emes.

Bul jerde avtorıń tutqan kózqarası quwatlawǵa turarlıq, jazıwshı máseleńi ákeli-balalıların jay ǵana tartısına qurıp otırǵan joq. Ğarrınú uzaq dawam etken kóship-qonısları bul ápiwayı qubılıs emes. Bul-agrarlıq elden sanaatlı elge aylanıp atırǵan XX ásirdegi Qaraqalpaqstan - ata-mákan kelbeti. Avtor povestte eski mákannan jańa mákanǵa kóship qonıslarıw detalına poetikalıq máni júklep, usı ideyanı alǵa súrgen.

60-80-jıllarǵa kelip romanslılıq jáne de bir qádem alǵa ilgeriledi. Bul jıllarda roman janrı 50-60-jıllardaǵıday jekke-jarım avtorların qálemine tiyis qubılıs dárejesinde emes, massalıq tús alıp rawajlanıw jolına tústi. J.Aymurzaevtıń 30-jıllardaǵı Qızketken kanalınıń qazılıw waqıyaların súwretleytuǵın «Qızketken», miliciya xızmetkerleriniń óz kásiplerine pıdayılıǵın hám kásiplik iskerliklerin sóz etetuǵın «Muhabbatım adamlar», O.Bekbawlovtıń ullı babamız, jerlesimiz Ábiw Rayxan Beruniydıń ómirin súwretleytuǵın «Beruniy», XX ásirdeń 20-30-jıllarındaǵı tariyxıy waqıyalarǵa baylanıslı jazılǵan Q.Ermanovtıń «Oyanıw», X.Seytovtıń «Háwirli samal», I.Qurbanbaevtıń salıkeshler turmısına baǵıshlanǵan «Altın masaq», tń jer ózlestiriwshilerdiń pıdakerli miynetin sóz etetuǵın A.Bekimbetovtıń «Ájayıp áwladlar», sharwalar hám sharwa jaslarınıń ómirinen óz ornın izlew temasına arnalǵan T.Nájimovtıń «Qızılqum qoynında», Sh.Seytovtıń «Iǵbal soqpaqları», mámleketlik qáwipsizligimizdi qorgawshılar turmısınan alıp jazılǵan dáslepki detektiv shıǵarma A.Paxratdinovtıń «Qıraǵı kózler» romanları usı dáwirdeń romanslılıǵınıń ósiw dárejesinen dárek berip turdı.

Bul jıllarda romanslılıqta tariyxıy tema tiykarǵı dıqqat orayında boldı. T.Qayıpbergenov «Qaraqalpaq dástanı» roman trilogiyasınıń ekinshi, úshinshi kitapları - «Baxıtsızlar» (1971) menen «Túsiniksizler» (1976) romanların jurtslılıqqa usındı.

Solay etip, 70-jıllar qaraqalpaq ádebiyatında birinshi roman-epopeyanıń dóreliw dáwirine aylandı. T.Qayıpbergenov bul roman epopeyanı progressiv milliy dástúrlerdi tereń ózlestiriw, GMDA xalıqları romanslılıǵı menen jáhan romanslılıǵınıń jetiskenliklerin

penen jañadan kelgen direktor Jaqsıhıq Dáwletovtıń arasındaǵı psixologiyalıq soqıǵısıwları keltirip ketiw múmkin.

Romandaǵı bul eki tipik qaharman arasındaǵı bolǵan konflikt sanadaǵı eski menen jañanıń gúresi dárejesine deyin kóterile alǵan. Mısal ushın sovxozǵa jaña direktor tayınlanar aldındaǵı jıynalıstı payıtındaǵı adamlardıń psixologiyasına názer awdarayıq:

«Buringı direktor»... Bul túsınik hámmeni jáne de tolıqlandıradı. Rasında da, Serjanovtı «buringı direktor» dep aytıwǵa hesh kimniń tili aylanbaytuǵın sekilli, óytkeni jigirma bes jıldan berli hámme onı «direktor, direktor aǵa!» dep, eger, óz-ara sóylesse, «Direktorımız Serjanov olay dedi, bilay dedi» dep te úyrengen. Onıń ústine, Serjanov olar ushın máńgilik basshı sıyaqlı bolıp qalǵan edi. Áwelgi kolhoz sovxozǵa ózgerilgennen baslap Serjanov bar edi, sonnan sovxozlar irilenip, eki-úshewi birikti. Sonda da usı Serjanov direktor bolıp qalǵan edi. Endi Serjanov qayda ketedi? Bul sorawlarǵa juwap tappay hámme hayran. («Kózdıń qarashıǵı», 5-b.).

Lekin, Serjanovtıń basshı waqtındaǵı qáte-kemshiliklerden ayırım adamlardıń xabarı da bar. Olar bunı batıwıp ayta almadı, ekinshi jaǵınan, «jaqsı» direktordı qaralaytuǵın qolǵa uslap, kózge kórseterlik dátil joq. Biraq, usı jıynalısta Xudaybergen ǵarı hám brigadir Aralbaevlar Serjanovqa degen ózleriniń gúmanlı oyların syezdiretti. Degen menen, Serjanov júdá sumlıqlı, adamlardıń minezlerine qanıq, ázzi táreplerin bilip, ózine awdırıp alıwǵa sheber adam. Oı retli jerinde oǵada «qayırqom», retli jerinde qatal da. Oı buyrıǵınıń tárk etiliwin, betine bir adamnıń keliwin qálemeydi, aytqanı nızam bolıp orınlanıwı tiyis. Oı, sonıń menen birge, óziniń Dáwletovqa qarsı ol basqarǵan xojalıqtıń ıdırap ketiwine háreket etken niyetin sheberlik penen búrkemeley de biletti. Oı óziniń direktordıń orıbasarı hamalınan paydalanıp, adamlardı óz tárepine awdırıwǵa tırsadı. Olarǵa mehriban áke bolıp kóringisi keledi. Onıń Dáwletov joq waqıtları arza menen kelgen adamlardı qabıllawın alıp qarayıq: Adamlardıń mıtájin tez pitkerip jiberedi. Sovxozǵa kóship kelmekshi bolǵan jas balıqshılardı «qolman is kelmeydi» degen báne menen kóship keliw niyetinen qaytaradı. Oı bul jerde «el ústine el kelse, bul da erdiń dáwleti» degen

danahqti bile turip, sovhozğa jaña adamlardıń kóship keliwine qarşı shıǵadı. Sonıń menen birge, bul jerde onıń Jaqsılıq Dáwletovtıń abroyınıń ósip ketiwin qálemegeni anıq kórinip tur.

Biziń pikirimizshe, bul eki obraz 80-jıllardaǵı qaraqalpaq prozasınıń obrazlar sistemasına engizilgen úlken jańalıq bolıp tabıladı. Avtor bul jańa obrazlar arqalı burın biziń ádebiyatımızda túpkilikli sóz bolmaǵan qosıp jazıw, kóz boyawshılıq, paraxorlıq, xojalıqta basqarıwda bir táreplemelik, demokratiyalıq baǵıttan shetlew usaqan illetlerdi kórkem súwretlep bcre alǵan.

Romanda avtordıń aytajaq bolǵan niyeti ayqın. Bunı biz shıǵarmadaǵı mına qatarlar arqalı-aq tolıq túsiniwimizge boladı.

«Pák hújdan-álemniń kózqarashıǵı, álemniń kózqarashıǵın qorgaw hár bir insanıń parızı hám qarızı» («Kózdıń qarashıǵı». 30-33-b.).

Roman óziniń usı ideyalıq baǵdan boyınsha GMD awqamındaǵı N.Dumbadzeniń «Mánǵilik zańı», Yu.Bondarevtıń «Oyin» shıǵarmaları menen bir sabaqlas jatadı, shıǵarmanıń orıs, ózbek tillerine tez awdarılıp basılıp shıǵıwınıń parqı da, mine, usında bolsa kerek.

Jazıwshınıń ótken ásirdiń 80-jıllarınıń ortalarında jatıq kórgen, soń 1998-jılı ekinshi mártebe toliqtirilip basılǵan «Qaraqalpaqnama» roman-essesı de 80-jıllar qaraqalpaq prozasına úlken ádebiy qubılıs bolıp enip, romanslılıǵımızdı formalıq, kórkemlik jaqtan jáne de joqar. sheklerge kóterdi. Roman, haqıyqatında da, qaraqalpaq prozasına formalıq jaqtan úlken jańalıq alıp keldi.

T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaqnama» roman-essesin usı kózqarastan shıǵa otırıp bahalasaq, bul shıǵarmanıń tek ǵana folklor menen jazba ádebiyat tradiciyalarınıń sintezinen turmaytuǵına kóremiz. Sebebi, roman-essede tariyxıy waqıyalar da, búgingi ken waqıyaları da, hár qıylı ańız-áńgimeler de, ápsanalar da, ilimiy - publicistikalıq materiallar da, jazıwshınıń jeke filosofiyalıq oyları da keńnen paydalanıladı.

Usı táreplerin esapqa alıp, bul roman-esseden tómendegishe sintezlik sxemalı keltirip shıǵarıwǵa boladı:

1. Tariyxıy waqıyalar menen búgingi kún waqıyalarınıń sintezi~
2. Publitsistika menen kórkem ádebiyat sintezi~

3. Folklorlıq tradiciyalar menen jazba ádebiyat tradiciyalarınıń sintezi

4. Shıǵarmanıń kórkemlik qurılısındaǵı obyektiv-epikalıq hám subektiv-lirikalıq sıpatlardıń sintezi.

Álbette, bulardı bir-birinen ajratıp qarastırıw da onsha aqılǵa muwapiq kele bermeydi. Bul sintez túrleriniń qaysı biri haqqında sóz etpeyik, eń dáslep roman-essedegi kórkem-estetikalıq bir pütünlikti dálillewge tuwra keledi. Sebebi, «Qaraqalpaqnama»da hár qıylı formalar ápsanalar, dialog, monolog, kúndelikler bir pütün kórkem quyılma dene sıpatında júyi bilimbeslik dárejede biriktirilip berilgenlikten, olardıń birde-birin bólip alıw, yamasa qosıw múmkin emes. Shıǵarma «dáneshelerine» bunday miytindey birlikti endirip turǵan nársese-turaqlı avtorlıq poziciya, jazıwshıdaǵı úlken sheberlik.

Sırttan qaraǵanda, bul avtor-ilimpazdıń (anıǵıraq aytqanda, filosof-ilimpazdıń) traktatlarına usaydı. Ilimpaz óz tilinde belgili bir mashqala haqqında pikir júritip atırǵanday, ápsanalar, sóylesikler, tariyxıy derekler, intervyuler, monologlar bolsa onıń pikirin dálillew ushın keltirilip atırǵan dálil-mısallarday... Bul, álbette, esse janrınıń tábiyatınan deyik, avtor ádebiyat haqqında pikir júrgiziwdi maqset etken deyik. Biraq, bunı bir ǵana ádebiyat haqqında pikirler dep qarawǵa bola ma? Birinshi bólimde xalıqtıń hár qıylı milliylik sıpatları gúrriń etilmey me? Nege birinshi bólim tikkeley xalıq tariyxı haqqında, nege ekinshi bólim tutası menen ádebiyat haqqında? Bul ómir haqqında pikir júrgiziw emes pe?

Dáslepki qoyılǵan eki soraw da orınsız dey otırıp, biz bunı álbette, ómir haqqında der edik. Sebebi, ádebiyat penen xalıq tariyxın bólip qaraw hesh múmkin emes... Ádebiyat xalıqtıń ruwxıy azıǵı bolatuǵın bolsa, sol ruwxıy azıq haqqında sóz etiwden aldın onı keltirip shıǵarǵan jaǵday, tariyxıy sharayat, sol sharayatta ómir súrip atırǵan xalıq haqqında gúrriń etiw kerek emes pe? Bulardı bir-birinen ajralǵan halda alıp súwretlew, álbette, ánteklik bolar edi.

Bizińshe, avtor ádebiyat haqqında pikir júrite otırıp xalıq haqqında, xalıq haqqında pikir júrite otırıp ádebiyat haqqında gúrriń etip júdá durıs islegen. Bunnan shıǵatuǵın juwmaq, avtor qanday waqıya haqqında pikir júritpesin, kórkem sintezlestiriw usılınan puxta

paydalanıp, barlıq waqıyalardı ulıwma bir maqsetke baǵdarlap, logikalıq jaqtan bekkem baylanısqan halda alıp súwretleydi.

Bul shıǵarma stili, kompoziciyalıq forması jaǵman esse bolǵan menen, súwretlegen dáwiri, obrazlar sisteması, epikalıq keń masshtablı hám taǵı basqa ózgeshelikleri boyınsha roman, haqıyqıy kórkem shıǵarma. Sebebi, bunda bir xalıqtıń payda bolǵan dáwirinen baslap tap búgingi kúнге deyingi uzaq ómir jolı súwretlenedi. Al, bunday keń masshtablılıq, kóp mashqalalıq sintezlestiriw ónerisiz beriliwi múmkin emes.

Usı jerde roman-esse tutası menen ótmish haqqındaǵı ápsanalardan, tariyxıy dereklerden ibarat eken, soǵan qaraǵanda, bul tariyxıy roman bolmay ma, nabada roman-ápsana emes pe, degen soraw tuwılıwı múmkin. Biz buǵan «joq» dey otırıp, bul juwap penen dástepki qoyılǵan sorawımızdı tolıǵıraq sheshiw ushın da háreket etemiz.

Romanda tiykarınan eki obraz-xalıq obrazi menen avtor obrazi sheshiwshi rol atqaradı. Ápsanalar bolsa usı xalıqlıq xarakterdi hár qırınan kórsetiw ushın qollanıladı, yaǵnıy folklorlıq motivlerden, folklorlıq syujetlerden (ápsana hám taǵı basqa formasındaǵı) paydalanıw, paydalanıw bolǵanda da poetikalıq maqset ushın paydalanıw folklorǵa jaqınlasıwdan emes, kerisinshe onnan uzaqlasıwdan, jańa realistlik estetikalıq sistema - roman-esse payda bolǵanlıǵınan derek beredi.

Ekinshiden, roman-essedegi qollanılǵan hár bir ápsana jay ápiwa, aytila bermeydi, avtor hár bir ápsanaǵa óziniń poziciyasın sińdiredi, onnan konkret juwmaq jasaydı, yaǵnıy hár bir ápsana bayanlawshı qaharmannıń sana-seziminiń rawajlanıwına belgili dárejede tásirin tiygizedi. Ápsanalar arqalı avtordıń xarakteriniń ósiw-ózgeriw logikasın anıqlanıp barıladı. Avtor obrazi bunda belgili bir xalıqtıń jámiyetlik kelbetin kórsetiwshi dara tip, xalıqtıń aldınǵı qatar wákili jeke adam sıpatında kózge taslanadı.

Usı jerde ápsanalar haqqında jáne ornlı eki soraw tuwadı. Durıs, kópshilik ápsanalar xalıqtıń jaqsı sıpatların kórsetiw ushın xızmet etken, biraq bulardıń kópshiligi quday, Adam-ata atları menen

baylanıslı bolıp keledi ğoy. Bular shıǵarmaǵa diniy-mistikalıq sıpat baǵısh etip turǵan joq pa eken?

Ekinshiden, geypara ápsanalar (mısalı, alaawızlıqtı kórsetiwshi) xalıqtıń namısına tiywshilik, onı jerge urıwshılıq álamatları sıpatında kózge taslanbay ma?

Biz bul eki sorawǵa da «joq» dep juwap beremiz. Birinshi dálil, romanda Muxammedtiń qalay payǵambar bolǵanlıǵı hám t.b. usıǵan usıǵan dinge baylanıslı ápsanalar qollanılǵanda, jeke adamnıń da, xalıqtıń da ullılıqqa jetiw jolınń tiykarı - ruwxıy tazalıq, keńpeyillik, haqǵóylik usıǵan sıpatlardı dálillep kórsetiw ushın maqsetli paydalanıladı. Avtor usınday ápsanalar mısalmında qaraqalpaq xalıqtıń ruwxıy taza, pák niyetli, gúressheń xalıq ekenligin kórsetken.

Ekinshiden, avtor xalıqtıń sawatsızlıǵın, awızbirshiligi bolmaǵanlıǵın kórsetiwshi ápsanalardı qollanılǵanda, xalıqtıń namısına tiywdi emes, al, kerisinshe namısın qorǵawdı názerde tutqan. Avtor bul arqalı xalıqtı awızbirshilikke, sawatlılıqqa shaqırmaqshı bolǵan. Bunı ele de ayqınraq túsindiriw ushın Gavrovo házillerin yadqa túsireyik. Sırttan qarasań, bul házillerde Gavrovólardı sıqmarlıǵı ushın jerge urıp qoyǵanday. Haqıyqatında da, solay ma? Yaq, kerisinshe usı sıqmarlıqtı sıqaq etiw arqalı ısırıpǵóylikke qattı soqqı berilip turǵan joq pa?

Ulıwma, T.Qayıpbergenov bul roman-essede ne haqqında jazbasın, birinshi gezekte óz xalqın shın súygen patriot sıpatında kózge taslanadı. Roman-esse patriotizm ideyaları menen tereń suwǵarıılǵan, avtor óz xalqı, óz ádebiyatı haqqında sóz etkende, onı ulıwma adamzat tariyxı, ulıwma jer júzlik ádebiyat tariyxı menen tıǵız baylanısta alıp súwretleydi. Al, ótmish waqıyalarına bolsa, burınǵı tariyxıy romanlardagıday usıllar menen qatnas jasap, olardıń búgingi adamzatqa dáneker bolatuǵın «paydalı qazılmaların» ǵana tańlap aladı, olardı búgingi kúnniń waqıyaları menen júyi bilinbestey dárejede biriktirip jibcredi.

T.Qayıpbergenovtıń 1990-jılı «Ámiwdárya» jurnalında járiyalanǵan «Qaraqalpaqtıń óz qalpaǵı menen sırlastıwı» romanı ideyalıq baǵdarı boyınsha «Qaraqalpaqnama» romanında ortaǵa

qoyılğan máselelerdi jáne de tolıqtıradı. Bul roman «Qaraqalpaqnama»nıń zańlı jalǵası styaqlı. Meyli, bul shıǵarmalardaǵı súwretlengen waqıyalardıń xronologiyalıq tártibi me, meyli, tematikalıq jaqmılıq pa - bári usı izbe-iz zańlılıqtı dálillep turadı. Bulay degenimizdiń sebebi, bul eki shıǵarmanı da tikkeley bir nárese - xalıq táǵdiri haqqında filosofiyalıq pikir júritiw únles etip turadı. Birinde xalıqtıń áyyem zamanlardan tartıp 50-60-jıllarǵa deyingi ómirin oy eleginen ótkeriw húkim súrse, ekinshisinde jaqın ótmishimizdegi tubalaw dep atalatuǵın dáwir menen qayta qurıw zamanınıń ornın almasqan waqtındaǵı alasatlı dúnyaǵa filosofiyalıq pikir júritiw tiykarǵı leymotivti quraydı. Bunı biz romannıń baslı qaharmanı Ospan Ómirovtıń **óz qalpaǵı menen sırlasıwlarınan**, yaǵnıy ótken ómir menen onıń ózi maǵızın shaǵıwǵa háreket etip atırǵan ol ushın tosınnan bolǵanday qayta qurıw dáwirin salıstırıp, «Zaman qanday zaman boldı?» dep úzliksiz tolıǵanıwlarınan romannıń basqa da qaharmanlarınıń zaman, el, siyasat, mámleketlik kólemdegi basshılar hám basshılıq haqqındaǵı pikir júritiwlerinen anıq seziwimizge boladı. Romanda avtor da usı másele haqqında pikir júritiwdi tiykarǵı maqset etedi. Biraq, jazıwshı bul máselelerde romannıń geypara qaharmanları tutqan poziciyadan barmaydı, al, barlıq (jekke hám jámiyetlik pikirlerdi ózinshe juwmaqlastırıp, qayta qurıw siyasatına, qayta qurıw dáwirine ózinshe kritikalıq sın pikirini bildiredi.

Romanda qayta qurıw dáwiriniń draması filosofiyalıq pikirlew dárejesine kóterilip súwretlenip berilgen. Avtor qayta qurıw dáwiriniń misalında jámiyette qanday sociallıq qatlamlardıń bar ekenligin hám olardıń arasındaǵı qarama-qarsılıqlardı ashıp beredi. Romanda usı sociallıq qatlamlardıń ómirge kózqarasları, tutqan poziciyası obrazlı túrde kórkem sáwleleniwiniń tabadı. Usı jaǵman alıp qaraǵanda, biz bul romandı dáwirdiń siyasiy kelbetin sáwlelendiriwdiń úlgisin kórsetetuǵın novatorlıq shıǵarma dep esaplawǵa haqılıımız.

Bul romannıń eki bas qaharmanı bar. Birewi Ospan Ómirov bolsa, ekinshisi bul usı Ospan Ómirovqa qarsı islenip atırǵan háreketler... Usı qarsı háreketler Ospan Ómirovtı óziniń ótken ómirin oy tárezisine salıp, «Men kim bolıp jasadı?» degen sawalǵa juwap izletedi. Ospan

Ómirov - óz dáwiriniń perzenti. Dáwiri menen birge jıladı hám birge quwandı, birge aljastı hám demokratiya samalı kókiregin qaqqanda, dáwiri menen birge durıs joldı izlep atırǵan adam. Usı óziniń ómirin oy tárezisine salǵan saatlar Ospan Ómirovtıń kóp nárselerge kózin ashadı. Sonıń menen birge, bul dramalıq waqıyalardı Ospan Ómirov penen birge basınan keshirip atırǵan adamlardıń da ómirge kózqarasında kóp ózgerisler júz beredi, yaǵnıy ómirdiń tábiyǵıy qarama-qarсылıqlardıń tiykarında rawajlanıp baratuǵın dramalıq process, qubılıs ekenligi romanda filosofiyalıq juwmaq sıpatında beriledi.

Romanda hár bir personajdıń psixologiyalıq portretiniń isenimli ashıp berilgenligin atap ótiwimiz kerek. Olardıń hár bir háreketi, pikiri isendirerli.

Waqıyalardıń izbe-izligi sheberlik penen berilgen. Jazıwshı hár bir epizodtı óziniń ólsheminde, kem qaldırmaı yaki zıyat jibermeı bere alǵan.

Bizinshe, avtordıń tiykarǵı aytajaq pikiri mınalar` ómir-tábiyǵıy qarama-qarсылıqlar gúresi, «Hár zamanǵa bir zaman», «Biykarlawdı-biykarlaw» dialektikası boyınsha bir dáwirdi bir dáwir biykarlap, tolıqtırıp baradı, usıǵan say hár bir dáwirdiń óz adamı boladı, oǵan sol dáwirdiń kózi menen baha beriw kerek, adamnıń ómiriniń uzaq bolıwı da, qısqa bolıwı da ózine baylanısh. Omar Muhamedovtıń sózi menen aytqanda, kim tariyxtıń bahasını kemsitkisi kelse, ol óziniń bahasını kemitedi, jasaw múmkinshiligin ázziletedi, keshegisine súycnügen, búginniń ómiri az, onday búgin erteńge urnaq bolı almaydı, yaǵnıy «Kisige gór qazba, óziń túseseń», adamnıń ómiri sonshelli qısqa, biraq hár bir insan ólgennen keyingi ómirin de oylap, yaǵnıy qandayda bir nárselge isenip, úmitlenip jasaw kerek. Tayanısh sütünin, ideyalıq baǵıtın joǵaltqan ómir-mazmunsız, erteńi joq ómir.

Romandaǵı bul ideya baslı qaharman Ospan Ómirov penen oǵan qarşı kúshler obrazlarında júdá sheber, kórkemlik penen ámelge asırılǵan. Alıp qarayıq, Omar Muhamedov, Jálmen Qálmenov, Ospan Ómirov úshewi úsh dáwirdiń, úsh túsiniktiń adamı. Biraq, hár qaysısı óz dáwiriniń adamı. Olardıń sońǵı ekewiniń, ásirese, Jálmen Qálmenovtıń boyında óz dáwiriniń qara tańbaları barshılıq... Jálmen Qálmenov jámaáttiń ózinen buringı xalıqlıq idealǵa berik, óz idealına

zárre de bolsa gúmanlanıp qaramaǵan kristalday tap-taza haq júrek basshısını-Omar Muhamedovtı xalıq dushpanı sıpatında jazıqsız qamatıp jiberedi. Al, Muhamedovtıń balası Ospan Ómirov bolsa óz ákesin qamatqan adam Jálmen Qálmenovtıń basına gúmbez saldıǵan. «Qayta qurıwdıń belsendisi» Sálmen Qálmenov (Jálmen Qálmenovtıń balası) járiyalılıq perdesin jamılıp, Ospan Ómirovtan ósh almaqshı... Ákesinen batpan kem tuwılǵan Qospan Ospanov óz háreketlerine ózi túsinegen halda ákesin dushpanǵa jıǵıp beriwge xızmet etip atır...

Minekey, haqıyqıy hám tábiyǵıy ómir draması! Minekey, qarama-qarsılıq! Minekey, túsinep bolmaytuǵın túsineksizlik!

Bulardı júregine sıydıra almay, óz qalpaǵı menen sırlasıp atırǵan Ospan Ómirovtıń halatın kórin. Ol dáwirdegi adamlar sanasındaǵı ózgerislerdi durıs uǵınıp, kózi ashılıp, ózin-ózi sudlawǵa, yaǵnıy demokratiyanı ózinen baslawǵa háreket etip atırǵan adam. Demokratiya onıń kewil kózine kóp túrtki salsa da, tubalawdıń batpaǵınan ózin birotala arshıp alalmay atır... Biraq, óz qátesin ózi túsinedi, óz dáwiriniń adamı bolǵanlıǵın da biledi. Bir zamanlarda ákesi de óz zamanınıń adamı bolǵan edi... «Men usını túsinep jasadım, pák jasadım» deydi ol sonlıqtan da óz dáwirine ún qosqan halda durıs joldı izlestirip. Onıń óz dáwiriniń alasapıran waqıyalarına narazıshılıǵı da joq emes «Bir pákti qutqarıw jolında mıń gázzaptı bostanlıqqa shıǵarıw-jámiyetti qaytadan boqlıqqa bılǵaw... Lekin, tutas jámiyet qaralansa, adamzat tariyxınıń kósherin jańa órege qoydı dep esaplanǵan bir ásir tolıǵı menen qara boyaw astında mantıǵadı». Bizińshe, Ospan Ómirovtıń bul oyları real turmıs haqıyqatlıǵı. Sebebi, sol dáwirde qayta qurıwdı júzeki kózgir tutqan ayırım adamlardıń demokratiyanı demogogiyǵa aylandıruw ushın urınǵanlıǵı-ómir shınlıǵı. Bul, demek, romannıń bir qaharmanı aytqanday, «revolyuciyanıń ishinde revolyuciya bolıp atırǵan bir waqıtta revolyuciya sıpırǵıshı dáwirdiń ayıbı ushın aq-qarasına qaramay, hámmeni teńdey sıpırıp ketpewi kerek, yaǵnıy rawajlanıwdıń tutas bir etapına tolıǵı menen qara kúye jaǵıp bolmaydı!»

Romanda dáwir hám jámiyet arasındaǵı, jámiyettegi sociallıq qatlamlar arasındaǵı qarama-qarsılıqlar, mine, usılayınsha obrazlı sáwleleniwın tapqan.

Qullası, romanda hár bir qaharmanın psixologiyalıq portreti, xarakteri sayram-sayram bolıp kózge taslanadı.

Qaharmanlardıń ómirge kózqarasları, tutqan poziciyası avtor tárepinen beriliwi jaǵınan bul shıǵarmanı siyasiy-filosofiyalıq dep bahalasaq ta boladı. Romandaǵı jańashılıq ta, mine, usında, yaǵnry avtordıń óz dáwiriniń waqıyalarına siyasiy-filosofiyalıq juwmaq jasay biliwinde. Bul jańalıq roman waqıyaların súwretlewde avtordıń qısqa waqıt ólshemin alıwı menen qalpaq menen sırlasıw detalı arqalı dáwirdiń xarakterin asha biliwinde de kózge taslanadı. Bunnan tisqari, romandaǵı eń uamıli momentler dep dramatismniń kúshliligin, keskin konfliktlilik situaciyalardıń beriliwin, waqıyalardıń sheberlik penen óz ornında izbe-iz qollanıwın aytsa boladı. Al, «Iytli jigit» Uzaqbayǵa baylanıslı detektiv waqıyalardıń syujettiń bastan aqırında tamızıqlanıp beriliwi dáwir gammasın ashıwǵa da, shıǵarmanıń shireli oqılıwına da aytarlıqtay úles qosıp turıptı. Endi romannıń aqırına keletuǵın bolsaq, onda oqıwshı kútpegen juwmaq bar. Bul romannıń Ospan Ómirovtıń ólimi menen pitıwi, balasınıń toyına asılıp aturǵan astıń Ospan Ómirovtıń óziniń qarasına buyırıwı. Bul jerde usınday waqıyanıń «Tánha ózime málim sır» («Ámiwdárya», 1978, N10) povestinde de súwretlenip ótkenin atap ketiw orınlı boladı. Biz bunı menen avtorǵa ózin-ózi tákirarladı, dep gúna taqpaqshı emespiz. Ospan Ómirovtıń ómir waqıyalarınıń rawajlanıw logikasınıń ózi aqır-ayaǵında onı usı hádiysege alıp keletuǵınlıǵı romanda avtor tárepinen isenimli súwretlengen.

Juwmaqlap aytqanda, XX ásirniń 80-jılları T.Qayıpbergenov prozasınıń janrlıq, kórkemlik jaqtan eń biyik shoqqıǵa kóterilgen shıńlanıw dáwiri boldı. Ol bul jıllarda «Kózdiń qarashıǵı» romanı menen waqıyaları bas qaharman átirapında bolıp ótetuǵın dástúriy romannıń klassikalıq úlgisin jaratqan bolsa, «Qaraqalpaqnama» dástepki roman-essesi, «Qaraqalpaqtıń óz qalpaǵı menen sırlasıwı» tuńǵısh siyasiy-filosofiyalıq romanları menen qaraqalpaq prozası tariyxına jańa kórkemlik bet ashıp berdi.

Usınday unamlı pikirlerdi búgingi kún temasına baǵıshlangan Sh.Seytovtıń «Jınayatı isine qosıp tigilsin», J.Muratbasvtıń «Parasat». Yu.Leontichevtıń «Xızmet babındaǵı tapsırma» povestleri haqqında da aytıwǵa boladı. Bul shıǵarmalar da joqarıda aytıp ótilgen unamsız qubılıslarǵa qarsı gúres máselesine belgili dárejede óz úleslerin qostı. Misal, Yu.Leontichevtıń «Xızmet babındaǵı tapsırma», Sh.Seytovtıń «Jınayatı isine qosıp tigilsin» povestlerinde negativ qubılıslarǵa qarsı gúres organ xızmetkerleriniń turmısına baylanıslı sheber ashıp beriledi. J.Muratbaevtıń «Parasat» povestinde sharwalar turmısındaǵı unamsız hádiyseler hújjetli turmıs materialları tiykarında isenimli dálillengen. Ásirese, avtor povestte ózi súwretlegen waqıyalardı tereń biletuǵınlıǵı, bay turmıslıq tájiriyebege iye ekenligi menen kózge taslanadı.

Albette, avtordıń turmıs materialın jaqsı biliwi-shıǵarmanıń jaqsı shıǵıwınıń tiykarǵı ólshemi dep qarawǵa bolmaydı. Bul ushın birinshi gezekte jazıwshıdan kórkem sheberlik talap etiledi. Eger, búgingi kún temasındaǵı povestlerge usı kózqarastan názer awdaratuǵın bolsaq, onda joqarıda atı atalǵan shıǵarmalardıń ishinde, ásirese, Sh.Seytovtıń povestiniń ideyalıq-kórkemlik jaqtan joqarı turatuǵının kóremiz.

80-jıllar prozasında ekinshi jer júzlik urıs temasın jańasha kózqarasta sáwlelendiretuǵın A.Paxratdinovtıń «Jaw tórindegi ayqas». «Razvedchik» sıyaqlı povestleri payda boldı.

80-jıllardıń birinshi yarımında dóregen K.Mámbetovtıń «Imtixan», S.Salievtıń «Tırnaq», I.Qurbanbaevtıń «Isenim» povest-romanları da óz dáwiriniń waqıyaların isenimli sáwlelendirgen epik polotnolardan esaplanadı.

Degen menen, biz bul shıǵarmalarǵa qarap 80-jıldıń prozasındaǵı búgingi kún teması tek negativ hádiyselerdi súwretlewden ibarat degen juwmaq shıǵarmawımız kerek. Prozamız respublikamızdıń social-ekonomikalıq, mádeniy turmısındaǵı jetiskenliklerdi, awıl xojalıǵındaǵı, qurılıs uchastkalarındaǵı, zavod, fabrikalardaǵı, sharwa xojalıqlarındaǵı jumısshı, diyxanlardıń turmısın, olardıń el iygiligi ushın alıp barǵan pidákerli miynetlerin, adamlar arasındaǵı mehir-muhabbat, bir-birewge bolǵan joldaslıq sezimdi, jaslardıń ómirge bolǵan tuńǵısh qádcemleri usaǵan temalardı súwretlewden de qurı

alaqan qalğan joq. Atap aytsaq, S.Salievtnıń «Dushpan», Á.Atajanovtnıń «Hámme úyine asıǵadı», Ó.Ótawlievtıń «Xanımnıń aynaası», Q.Jumaniyazovtnıń «Ata jolı» gúrrinleri, Ğ.Seytnazarovtnıń «Máwsimler muqamı» romanı, U.Pirjanovtnıń «Qızıl kendirdiń gúli», Yu.Alimbetovtnıń «Jolda», «Qaytıw» povestleri, mine, usı temalarga baǵıshlanǵan shıǵarmalar. Bulardıń ishinde K.Jumaniyazovtnıń «Ata jolı» degen gúrrini óziniń ortaǵa qoyǵan mashqalası menen ayrıqshaa karakterlenip turadı. Gúrrinde sharwalar arasındaǵı ustaz-shákirlik náreketler Ábdigániy degen tájiriyebeıli sharwa ǵarrı menen onıń balaları Júginis, Jumaǵaliylerdiń turmısın súwretlew arqalı isenimle súwretlenilgen. Gúrrin qol ushı talap izlep qalalı bolıp ketken balalarına sharwa ǵarrı Ábdigániydiń «Men ólsem, mına tayaqqa kim iyelik etedi, bul qıya maydan Qızıl qumǵa kim kelip isleydi?» degen orınla táshiwishinen baslanadı. Ğarrı usı máseleni sheshiw ushin joqıar basshılardan jan kúydirip járdem soraydı. «Eki ulımnıń birewin ákelip berińler» deydi. Biraq, balaları Júginis te, Jumaǵaliy de eki oyli, áwre-sarsañ... Keleyin dese, sharayat awır. Qızıl qumda adamlardıń materiallıq, mádeniy talapların qanaatlandıratuǵın múmkinshilik joq. Elektr jarıǵı barıp jetpegen, sharwalar ele sol orta ásirlik qara úylerde turmıs keshirip atr...

«Jaǵdaydı jaqsılawdıń jolı joq pa eken? Jaǵday jaqsılansa qılaw ushin arnawlı jaılar salınıp berilse, dvijoklar ornatisa, barar edim...» dep bas qatradı Ábdigániydiń úlken balası. Jumaǵaliy aqır-ayaǵında usı nárselerdi ámelge asırıw ushin sovxoz basshılarınıń járdeminde ózi gúreske shıǵadı.

Tematikalıq jaqtan Ğ.Seytnazarovtnıń «Máwsimler muqamı» romanı da búgingi kúnniń aktual máselelerine baǵıshlanǵan. Romanıń «Sáwir samalları», «Mashaqatlı máwsim» degen bólimlerin oqıy otırıp, biz avtordıń respublikamızdaǵı paxtashılıq xojalıqlarınıń turmısın xojalıqtıń basqa da tarawları menen tıǵız baylanista bir tutas, hár tárepleme alıp barıw haqqındaǵı ilgeri niyetin anıq sezemiz.

Ádep-ikram máselelerin sóz etken shıǵarmalardıń ishinde U.Pirjanovtnıń «Qızıl kendirdiń gúli» povesti bir qansha dıqqatqa ilayyq.

eken iğın aytıp ketiwge tuwra keledi. Shıǵarmanıń eń baslı jetiskenligi sıpatında ondaǵı jıllı lirizmdi, shayırana shiyrin tildi kórsetip ótiw kerek. Povest avtordıń 1981-jılı «Aǵıs» toplamında daǵazalanǵan «Súwretlik» gúrriniń tiykarında jazılǵan.

Povestte jazıwshı kóbinese Sh.Aytmatovtıń «Qızıl shalǵıshlı dilbarım», «Bir kúnim bir ásirdey» shıǵarmalarına júginetuǵınlıǵı kózge taslanadı. Degen menen, bul tásir sheńberi avtordıń óz originińallıǵına erisiwine dóretiwshilik túrtki xızmetin tolıq atqara alǵan.

Ózi súwretlep otırǵan waqıyalardı itibarlı qaraw, salqın qanlıq penenı bir bap shınshıl shıǵarma dóretiw qoltańbası 80-jıllardaǵı tariyxıy temalardı baǵıshlanǵan romanlarda ayqınraq kózge taslanadı. 1986—jılı A.Álievtıń «Parız», K.Mámбетovtıń «Zobalań» romanları dóretildi. Ásirese, A.Álievtıń roman ústinde asıqpay, tınımsız miynet islegenligi sezilip turadı. Avtor romannıń birinshi kitabında Murat doktordıń obrazı arqalı respublikamızda milliy intelegenciyamızdıń paydız bolıwı, qalıplesiwi haqqındaǵı máselelerdi ortaǵa taslaydı. Romannıń bir utımlı jeri-onda XX ásirdeń 20-30-jıllarında respublikamız turmısında júz bergen social-ekonomikalıq, mádeniy waqıyaların xronikası baslı qaharman xarakterin qalıplestiriwshi obyektiv jaǵdaylar sıpatında isenimli súwretleniwın tabadı, bul óz gezeginde shıǵarmanıń kompoziciyalıq jaqtan bir tutas bolıwına alıp keldi. Romannıń, ásirese, «Jetimlik» dep atalatuǵın birinshi bólimi ayrıqsha bir zawıqlanıw menen oqtıladı. Romanda bas qaharman Murattıń xarakteriniń evolyuciyalıq jolı isenimli faktler menen kórsetilgen. Onıń ústine, shıǵarmanıń publicistikalıq sıpatı da onıń turmasqa bir ata jaqın ekenligin dálillep turadı.

Bizıń pikirimizshe, roman sońǵı jıllarda dóregen biografiyalıq shıǵarmaların ishindegi kórkemlik tárepten eń qunlılarınıń biri.

K.Mámбетov «Posqan el» romanında tariyxıy materialdı tereń ózlestirgenligi menen kózge taslanadı. Jazıwshınıń romanında qaharmanlar xarakterin jaratıw boyınsha da burınǵı shıǵarmalarına qaraganda ádewir ósiwshilik bar. Ásirese, aǵayınlı eki sultan Yusup penen Ismayıldıń obrazları adamnıń yadında qalarlıq dárejede hár tárepleme tolıq súwretleniwın tapqan.

alaqan qalğan joq. Atap aytsaq, S.Salievtiń «Dushpan», Á.Atajanovtiń «Hámme úyine asıǵadı», Ó.Ótawlievtiń «Xanımniń aynası», Q.Jumaniyazovtiń «Ata jolı» gúrrinleri, Ğ.Seytnazarovtiń «Máwsimler muqamı» romanı, U.Pirjanovtiń «Qızıl kendirdiń gúli», Yu.Alimbetovtiń «Jolda», «Qaytıw» povestleri, mine, usı temalarga baǵıshlanǵan shıǵarmalar. Bulardıń ishinde K.Jumaniyazovtiń «Ata jolı» degen gúrrini óziniń ortaǵa qoyǵan mashqalası menen ayırıqsha xarakterlenip turadı. Gúrrinde sharwalar arasındaqı ustaz-shákirtlik háreketler Ábdigániy degen tájiriybeli sharwa ǵarrı menen onıń balaları Júginis, Jumaǵaliylerdiń turmısın súwretlew arqalı isenimli súwretlenilgen. Gúrrin qol ushı talap izlep qalalı bolıp ketken balalarına sharwa ǵarrı Ábdigániydiń «Men ólsem, mına tayaqqa kim iyelik etedi, bul qıya maydan Qızıl qumǵa kim kelip isleydi?» degen orınlı táshiwishinen baslanadı. Ğarrı usı máseleni sheshiw ushın joqarı basshılardan jan kúydirip járdem soraydı. «Eki ulımniń birewin ákelip berińler» deydi. Biraq, balaları Júginis te, Jumaǵaliy de eki oylı, áweresarsañ... Keleyin dese, sharayat awır. Qızıl qumda adamlardıń materiallıq, mádeniy talapların qanaatlandratuǵın múmkinshilik joq: elektr jarıǵı barıp jetpegen, sharwalar ele sol orta ásirlik qara úylerde turmıs keshirip atır...

«Jaǵdaydı jaqsılawdıń jolı joq pa eken? Jaǵday jaqsılansa qıslaw ushın arnawlı jaýlar salınıp berilse, dvijoklar ornatılsa, barar edim...» dep bas qatıradı Ábdigániydiń úlken balası. Jumaǵaliy aqır-ayaǵında usı nárselerdi ámelge asırıw ushın sovxoz basshılarınıń járdeminde ózi gúreske shıǵadı.

Tematikalıq jaqtan Ğ.Seytnazarovtiń «Máwsimler muqamı» romanı da búgingi kúnniń aktual máselelerine baǵıshlanǵan. Romannıń «Sáwir samalları», «Mashaqatlı máwsim» degen bólimlerin oqıy otırıp, biz avtordıń respublikamızdaǵı paxtashılıq xojalıqlarınıń turmısın xojalıqtıń basqa da tarawları menen tıǵız baylanısta bir tutas, hár tárepleme alıp barıw haqqındaǵı ilgeri niyctin anıq sezemiz.

Ádep-ikram máselelerin sóz etken shıǵarmalardıń ishinde U.Pirjanovtiń «Qızıl kendirdiń gúli» povesti bir qansha dıqqatqa ılayıq

ekenligin aytıp ketiwge tuwra keledi. Shıǵarmanıń eń baslı jetiskenligi sıpatında ondaǵı jıllı lirizmdi, shayırana shiyrin tildi kórsetip ótiw kerek. Povest avtorınıń 1981-jılı «Aǵıs» toplamında daǵazalanǵan «Súyrik» gúrrinińin tiykarında jazılǵan.

Povestte jazıwshı kóbinese Sh.Aytmatovtıń «Qızıl shaǵıshlı dilbarım», «Bir kúnim bir ásirdey» shıǵarmalarına júginetuǵınlıǵı kózge taslanadı. Degen menen, bul tásir sheńberi avtorınıń óz originallıǵına erisiwine dóretiwshilik túrtki xızmetin tolıq atqara alǵan.

Ózi súwretlep otırǵan waqıyalarǵa itibarlı qaraw, salqın qanlılıq penen bir bap shınshıl shıǵarma dóretiw qoltańbası 80-jıllardaǵı tariyxıy temalarǵa baǵıshlanǵan romanlarda ayqınaraq kózge taslanadı. 1986-jılı A.Álievtiń «Parız», K.Mámбетovtıń «Zobalań» romanları dóretildi. Ásirese, A.Álievtiń roman ústinde asıqpay, tınımsız miynet islegenligi sezilip turadı. Avtor romanniń birinshi kitabında Murat doktorınıń obrazı arqalı respublikamızda milliy intelegenciyamızdıń payda bolıwı, qalıplesiwi haqqındaǵı máselelerdi ortaǵa taslaydı. Romanniń bir utımlı jeri-onda XX ásirdeń 20-30-jıllarında respublikamız turmısında júz bergen social-ekonomikalıq, mádeniy waqıyaların xronikası baslı qaharman xarakterin qalıplestiriwshi obyektiv jaǵdaylar sıpatında isenimli súwretleniw tabadı, bul óz gezeginde shıǵarmanıń kompoziciyalıq jaqtan bir tutas bolıwına alıp keldi. Romanniń, ásirese, «Jetimlik» dep atalatuǵın birinshi bólimi ayrıqsha bir zawıqlanıw menen oqıladı. Romanda bas qaharman Murattıń xarakteriniń evolyuciyalıq jolı isenimli faktler menen kórsetilgen. Onıń ústine, shıǵarmanıń publicistikalıq sıpatı da onıń turmısqa bir ata jaqın ekenligin dálillep turadı.

Biziń pikirimizshe, roman sońǵı jıllarda dóregen biografialıq shıǵarmaların ishindegi kórkemlik tárepten eń qunlılarınıń biri.

K.Mámбетov «Posqan el» romanında tariyxıy materialdı tereń ózlestirgenligi menen kózge taslanadı. Jazıwshınıń romanında qaharmanlar xarakterin jaratıw boyınsha da burınǵı shıǵarmalarına qaraǵanda ádewir ósiwshilik bar. Ásirese, aǵayınlı eki sultan Yusup penen Ismayıldıń obrazları adamnıń yadında qalarlıq dárejede hár tárepleme tolıq súwretleniw tapqan.

80-jillar prozasındaǵı janrlıq, formalıq izlenisler, ásiyese, jaslar prozasında kóbirek ańlasıladı. Bul jıllardaǵı jaslar prozasına ser salsaq, ádebiyatımızǵa S.Ismaylov, A.Abdıev, E.Ótepbegenov, M.Tawmuratov sıyaqlı kelesheginen úmit kúttirerlik talantlı jaslardıń kóplep kirip atırǵanlıǵı menen birge, sol jaslar tárepinen satıraıq prozanıń bayıp-tolısıp atırǵanlıǵın, fantastikalıq prozanıń qalıplesiw basqıshında ekenligin, epifaniya janrınıń elementleri payda bolıp atırǵanlıǵın, esse janrına bolǵan umtilistıń kúsheygenligin kóremiz.

Fantastika ádebiyatımızdın eń bir genjelep kelgen janrlarınıń biri edi. Bul janrdı jas jazıwshı Sádırbay Ismaylov jemisli qálem terbetti. 1986-jılı onıń «Paraxatshılıq-máńgilik» atlı fantastikalıq povest hám gúrrińler toplanı «Qaraqalpaqstan» baspasınan kitap bolıp shıqtı. Toplamǵa «Abaylańlar adamlar», «Faeton tragediyası», «Uzaq wyqıdan soń...» gúrrińlerinen usqarı «Paraxatshılıq- máńgilik» atlı povest engizilgen.

S.Ismaylovtıń bul «Paraxatshılıq-máńgilik» povestinde ózi barqulla sadıq bolıp kelgen pútkil álemlik paraxatshılıqtı qorǵaw teması taǵı bir márte alǵa súriledi. Bunda jas óspirimler Asan menen Asqar isimli balalar Mars planetasında mákan basqan Jerdiń eń sońǵı jawız kúshleriniń uyasın tawıp, olardı áshkaralawǵa qatnasadı. Planetada «aydarhalar mákanınıń» sırn ashadı. Jer ilimpazlarınıń ekspediciya aǵzaların qáwipten qutqarıp, dushpanlardı qolǵa túsiriwde úlken kómek kórsetedi. Bul iygiliqli jolda Asan isimli jas bala pútkil adamzattı ólimnen qutqarıwda ózin qurban etedi. Jer planetasındaǵı eń sońǵı dushpanlar tutqınǵa alınıp, máńgilik paraxatshılıqqa tiykar salınadı. Avtordıń bul fantastikalıq sheshimi tez arada shılıqqa aylanıp, planetamızda máńgilik tınıshlıq ornatıwına, urıs-qaqıs degendi keleshek áwlad bilmeytuǵınına, urıs dogen náyse mázi bir ertekke aylamp qalatuǵınlıǵına isenemiz. Óytkeni, bul pútkil adamzattıń tilegi, naǵız shılıq.

Juwmaqlap aytqanda, 80-jıllarǵa kelip qaraqalpaq prozası T.Qayıpbergenovtıń «Kózdıń qarashılıǵı», «Qaraqalpaqnama», Q.Ermanovtıń «Shımbay», T.Xalmuratovtıń «Pitne», S.Bahadırowanıń «Táǵdir», A.Álievtıń «Parız», I.Qurbanbaevtıń «Isenim», «Altın

masaq», Sh.Seytovtıń «Xalqabad» (3-4-kitap), «Shirashılar», «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba», K.Mámбетovtıń «Posqan el», «Bozataw», «Hujdan», K.Allambergenovtıń «Dárbent», «Ómir máwritleri», Ğ.Seytnazarovtıń «Máwsimler muqamı», S.Salievtıń «Tımaq», Q.Jumaniyazovtıń «Dáslepki qádem», A.Paxratdinovtıń «Ómir soqpaqları», A.Sadiqovtıń «Bostansız búlbil», M.Qayıpovtıń «Qara chemodan», O.Ábdıraxmanovtıń «Bosaǵa», A.Sadiqovtıń «Bostansız búlbil», «Tasta da gúlleydi» sıyaqlı romanları menen bayıǵan bolsa, povest-gúrrińshilikte Á.Atajanovtıń «Jeti xat», «Qos kanıkulı», «Sapalaq palwan», «Sońǵı qar», «Pikassonıń aq kepteri», A.Álievtıń «Ómir táshwishleri», «Kórmegenimiz kóp eken», S.Salievtıń «Jer menen tilleskenler», S.Bahadırovanıń «Turmıs sabaǵı», Q.Kamalovtıń «Ómir», K.Allambergenovtıń «Quslar qaytqan kún», «Qıyın ótkel», G.Esemuratovanıń «Ayday qız», «Jıyren», «Qızım saǵan aytaman», Á.Tájimuratovtıń «Sulıwxan», J.Muratbacovtıń «Jesir», «Dıǵırıq». U.Pirjanovtıń «Aǵıs», «Gúzgi japıraqlar», A.Sultanovtıń «Mármar tastaǵı jazıwlar», E.Ótepbergenovtıń «Qumar», Ó.Ótewlievtıń «Qolıń qus qonsın», «Uyalı terek», G.Tursınovanıń «Minez». D.Sherniyazovanıń «Músin» povest, gúrrińler toplamın payda etip Solay etip, proza tematikalıq, janrlıq, formalıq jaqtan jáne de bayıp tolıstı, jazıwshılardıń obraz, xarakterler jaratıwdaǵı, turmıs shınlıǵın súwretlewdegi sheberligi arttı. T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaqnama» roman-essesi ádebiyatımızda ómir shınlıǵın súwretlewdegi prozalıq jańa qubılıs sıpatında qabıl etildi.

Prozamız ǵárezsizlik alǵan 1991-jılǵa shekem de usınday baǵıtta rawajlanıwın dawam etti.

Ulıwma, bul dáwir prozasında T.Qayıpbergenov, K.Sultanov, Sh.Seytov sıyaqlı kórnekli jazıwshılar menen bir qatarda X.Seytov, A.Bekimbetov, Ó.Xojaniyazov, I.Qurbanbaev, G.Esemuratova, Á.Paxratdinov, K.Mámбетov, S.Bahadırova, A.Sadiqov, O.Ábdıraxmanov, M.Nızanov, K.Allambergenov, A.Ábdiev usaǵan jazıwshılar da jemisli dóretiwshilik miynet etip, prozamızdıń rawajlanıwına málim dárejede óz úleslerin qostı.

Xojabek Seytov (1917-2000) - Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı 1917-jılı Qaraózek rayonınıń Qarabuǵa awılında tuwıldı. Tórtkúldegi

muğallimler institutun pitkergennen keyin (1941) miynet jolin bilimlendiriw tarawında basshı xızmetlerden baslaydı. Soñ kóp jıllar dawamında ğalaba xabar quralları mekemeleri menen jazıwshular awqamında juwapkerli jumislarda isleydi.

X.Seytov tiykarınan óz dóretiwshiligin 50-jıllardıń baslarında shayır sıpatında baslağan jazıwshılardıń biri. Onıń jigirmağa jaqın poeziyalıq, prozalıq shıǵarmalar jıynaǵınıń ishinde «Jeńis ushın alǵa» (1944), «Tolqın» (1956), «Biziń awıldın adamları» (1953), «Ámiw qızı» (1966), «Báhárde Ámiw boyında» (1966), «Tań juldızı» (1977), «Uzaq jol» (qoiy) sıyaqlı qosıqlar toplamı bunıń ayqın gúwası sıpatında kózge tastanadı. Shayır bul toplamlarda óziniń qanatlı qosıqları menen oqıwshı júreginde tereń uyalap qala aldı.

Degen menen, shayır 50-jıllarda poeziya menen bir qatarda prozanı da teńbe-teń alıp barǵan talantlı jazıwshı sıpatında kópshilik kitap oqıwshılarına keńnen tanıla basladı. Jazıwshınıń 1956-jılı jazılǵan «Agronom-predsedatel» povesti onıń bul tarawda aytarlıqtay iykemliliği bar ekenligin kórsetti. Povest avtor tárepinen bir neshe mártebe qayta islenip, roman dárejesine deyin kóteriliwge múmkinshilik taptı. «Mashaqatlı baxıt» degen at penen qayta islengen onıń bul romanı Moskvada bolıp ótken (1959) Ózbekstan ádebiyatı hám iskusstvosınıń dekadasında kópshilik ádebiyatshı ilimpazlarımız tárepinen joqarı baha aldı. Sol jılı kóp mırlağan tiraj benen rus, ózbek tillerinde kitap bolıp basılıp shıqtı. Roman óz waqtında kópshilik sımsız ilimpazlarımızdıń izertlew obyektine aylandı. Belgili ádebiyatshı F.Urazaliev óziniń «Literaturnaya gazeta»da (№4, 28-yanvar, 1976) járiyalanǵan «Sovremennik: grani xarakteri» degen maqalasında X.Seytovtıń bul romandaǵı qaharman obrazın jasawdaǵı sheberligin Orta Aziya hám Qazaqstan ádebiyatındaǵı talantlı jazıwshular bolǵan Sh.Aytmatovtıń «Irazı bol Gúlsarı!», A.Qahhardıń «Sinehalak», B.Kerbabaevtıń «Neft-dag», G.Mustafiniń «Millioner» shıǵarmaları menen salıstırıp tilge aladı.

Jazıwshınıń proza tarawındaǵı usınday sátli qádemleri onı jańa prozalıq shıǵarmalar ústinde islewge jáne de iytermeledi. Kóp jıllar izlenis hám tolganıslardıń gúwası sıpatında 1973-jılı jazıwshınıń jańa romanı «Háwirli samal» kelip shıqtı.

Bul roman kitap oqıwshıları tárepinen jılı júzlilik penen qabulandı. Romandı oqıp otırıp ilgeri jılları («Ámiwdárya») ózleri súyip oqıǵan «Jahnlı jıllar» povestın sheberlik penen qayta islegenligin túsinip burınǵıdan da beter súysine tústi. Roman sol jıllar «Zvezda Vostoka» jurnalında belgili dılmash A.Erbenov tárepinen awdarılıp rus tilinde jariq kórdi. Sol jılı Tashkenttegi Ğafur Ğulam baspası onı «Poklonis xolmu u dorogi» degen at penen óz aldına kitap etip basıp shıǵardı. Shıǵarma belgili sinshılardıń bayanat, maqalalarında tilden túspey maqtaldı. 1974-jılı «Zvezda Vostoka» jurnalınıń tvorchestvolıq esabı túlanǵanda, roman belgili ádebiyatshılar V.Ozerov, Z.Kedrinolar tárepinen sońǵı jıllardaǵı Orta Aziya hám Qazaqstan ádebiyatlarınıń jetiskenliklerin kórsetetuǵın shıǵarmalar bolǵan úlken epikalıq polotnodadıǵı áhmiyetli sociallıq, ádep-ikramlıq problemalardıǵa qurılıǵan romanlardıń qatarında atap ótildi. («Literaturnaya gazeta», №41, 9-oktyabr, 1974).

Haqıyqatında da, X.Seytovtıń prozalıq shıǵarmalarınıń sol jıllarda awqamlıq kólemde tilge alınırı tosınan bolǵan qubılıs emes. Roman óziniń kótergen problemi boyınsha da, máseleni sheship beriwge bolǵan avtordıń tvorchestvolıq qatnası boyınsha da buǵan tolıq juwap beredi.

Romanda tiykarınan XX ásirdiń 20-jıllarında jámiyetlik dúzimde ala sapıran ózgerisler bolıp atırǵan dáwirdegi xalıq massasınıń qıyır táǵdirli ómiri sóz etiledi.

Romanda avtordıń sheberligi birden-aq kózge taslanadı. Avtor shıǵarmanı dáwirge ılayıq xarakterli detal tańlaw menen júdá sáti baslaydı. «Háwirli samal»dıń (XX ásirdegi 30-jıllarınıń) aldındaǵı sońǵı qırawlı qıstı sóz ctiw ushın boran peyzajlıq detalınan utıstı paydalanadı. Avtor borandı simbolikalıq obraz dárejesine deyin kóteredi. Bul boran da talaylardıń mańlayın qırshıp ketken, biraq, kún shıǵar aldındaǵı sońǵı boran ekenligin kórsetedi. Turısta bolǵanınday shıǵarmada da boran burqasını birden basıla qoymaydı. Erkin ómir ushın Erimbet, Serimbet, Ajar usaǵan talay-talay haq adamlardıń biygúná qantarı tógiledi. Xalıq kegi, nákas adamlardıǵa bolǵan jek

kóriwshilik Xojan, Bektemir, Qumarxan sıyaqlı jaslardı da qızgın güreslerge aralastıradı.

Ulıwma, shıǵarmadaǵı qaharmanlar bir-birine usamaytuǵın, basqa shıǵarmalarda da ushıraspaytuǵın óz aldına jaratılǵan jazıwshınıń jeke tvorchestvolıq jemisi, daralǵan individual sıpatlarǵa iye qaharmanlar. Olardıń is-háreketi de sheklenilmegen. Geypara shıǵarmalardaǵıday shártli túrde aq-qaraǵa bólinip te taslanbaydı. Ol unamsız qaharman Jarlepesti geypara jaman ádetleri ushın áshkaralasa da, onıń ákesi Turdımurat sıqmarǵa qaraganda pútkilley basqa psixologiyalıq kózqarastaǵı adam ekenligin real kórsetedi. Bul romanlarımızdıń folklorlıq súwretlew principlerinen uzaqlasıp, realistlik ádebiyatıń keń gúzarına tutasıp atırǵanlıǵınan dárek beredi.

Romanda bunnan basqa da utımlı momentler dep avtordıń qaharman psixologiyasını ashıwdaǵı tús kóriw, elesletiw usaǵan psixikalıq processler formasındaǵı usıllardı sheber paydalanıwın atap ótiwge boladı. Eń baslısı-avtor qaharman xarakterin jaratıwda jeke qaharmandı emes, tábiyat, jámiyet qushaǵına bólengen, adamlar arasındaǵı tutas bir qaharmandı beredi.

X.Seytov proza tarawında usınday tabıslardı qoıǵa kirgiziw menen birge sheber awdarmashı da boldı. Ulı ózbek shayırı Mirtemirdiń «Qaraqalpaq dápteri» qosıqlar hám poemalar toplamın, sonday-aq kórnekli rus shayırı A.Tvardovskiydiń «Vasilıy Terkin» poemasını qaraqalpaq tiline awdardı.

Jazıwshı ómiriniń aqırına shekem ádebiyatqa kelgen tuńǵısh soqpaǵı poeziyaǵa sadıq bolıp qalıp, bir neshe qosıqlar toplamın dóretti. Ásirese, 80-jılları basılıp shıqqan «Ayǵa ushıp barǵan balıa», «Uzaq jol» toplamları onıń shayırlıq talantınıń ádewir ashılısқанlıǵın kórsetedi. Shayır bul jıllarda baxıtlı balalıq, tuwılǵan jerdiń tábiyatı, sóz qádiri, ómir, adamgershilik, hújdan, miynet zawqı, adamlar minezindegi ayırım kemshiliklerdi sınap-minew usaǵan máselelerge kóbirek kewil bóledi. Atap aytsaq, shayırdıń «Sırlı qıtır tábiyat», «Der edim», «Altın gúz», «Gúzgi jawın», «Salıkesh», «Diyxan balası», «Awılınıń azamati», «Qaraqalpaq qawını», «Esire berme, Esbergen»,

«Geybirewler», «Eymazalar», «Jaǵımpaz», «Maqtanshaq» qosıqları, mine, usı tematikalarga baǵıshlanıp jazılǵan shıǵarmaları.

Shayırdıń 90-jıllardıń basında jazılǵan qosıqları bolsa tiykannan Ğárezsizlik tematikasına baǵıshlandı. Ol usı temaǵa baǵıshlanıp, «Aydınlı ıǵbal jolımız» sıyaqlı bir neshshe qosıqlar dóretti. Shayır bul qosıqlarında Ğárezsizlik jolınıń aydınlı ıǵbal jolı ekenligin qayta-qayta tastıyıqlaydı:

Ózbek-qaraqalpaq egiz xalıqız.

Sır sandıqta ne barma qanıqız.

Ğárezsizlik jańa ómir jarattı,

Kewil sayarasın ashıp sayrattı.

Aythay Bekimbetov (1919-1979) XX ásir qaraqalpaq ádebiyatına usı milliy ádebiyattıń eń bir rawajlanǵan dáwirlerinde 1950-1970-jıllarında, ásirese, proza janrınıń qaraqalpaq ádebiyatında biraz keń qulash jayıp, ideyalıq-tematikalıq, formalıq jaqtan rawajlanǵan jıllarında ádebiyatqa kelip qosılǵan jazıwshılardan biri boldı. Ol bul jıllarda qaraqalpaq ádebiyatında bir neshshe gúrrińler, ocherkler jazıw menen qatar «Awır taǵdırdı jeńiwshiler» (1957), «Sırız izler izinen» (1963), «Ómir jolında» (1964), «Awır sımaqlar» (1966), «Qábir basında» (1969), «Suńqarlar» (1969) povestleri, «Gúres» (1971) «Ájayıp áwladlar» (1967) romanları menen jámiyetshiligimizge talantlı jazıwshı sıpatında tanıldı. Ol 1919-jılı Tórtkúl rayonında jarlı diyxan shańaraǵında dúnyaǵa kelgen. Mektepte tolıq emes orta mektep pitkerip, Tórtkúldegi medicina texnikumına kirip oqıp, oǵan maǵlıwmatlı medicina xızmetkeri qanıgeligin aladı. Ol óz erki menen Armiya qatarına ketedi. Armiyada ol ushıqıshlar (letnoe) uchilishesine kirip, onı 1942-jılı tabısh pitkerip shıǵadı. Sol jılı óz erki menen frontqa ketedi. Ol fashizmge qarsı gúreste 400 den aslan ret dushpan ústine qarsı baqlawǵa ushadı. Bul jıllarda, ásirese, Ukraina, Belorussiya elleri xalıqları okkupaciyada azap shegip atırǵanda, bul eller ústinde baqlaw jumislarnı júrgizip, ol júdá kóp bahalı maǵlıwmatlar menen aviabazaǵa aman kelip turadı. Bul qaharmanlıqları ushın ol front jılları kóp mámleketlik nagradalar menen sıylıqlanadı. Uris tamam bolǵannan

keyin 1946-jılı óz Watanına qayıtıp keledi. Ómiriniń sońǵı jılları Nókiske kelip jumıs isleydi.

Ol jas waqıtlarınan ádebiyatqa qızıǵadı. Onıń jazǵan qosıqları «Jetkinshek», «Jas leninshi» gazetalarında jarıq kóredi. Ol kóp ocherkler, gúrrińler jazadı. 1950-jıllardan baslap A.Bekimbetov ósip kiyatırǵan jas talant sıpatında xalıqtıń kózine tústi.

1957-jılda «Awır táǵdirdi jeńiwshiler» atlı birinshi povesti onıń atın jazıwshı sıpatında kóklerge kóterdi. Oqıwshılar jámiyetshiliginiń kewlin ózine qarattı. A.Bekimbetov bul povestinde awır táǵdirlerdi jeńiwshi, ruwxıy jaqtan kúshli adamlardıń obrazların jarattı. Povesttegi shopan Temir Ğaniev, injener qurılısshı Aleksandr Pravitkin, professor Aleksandr Tishina, jawıngerler Fardos Nabibulin, Naydenov, Krasavkin hám t.b. lar obrazları júdá jaqsı, isenimli jaratılǵan obrazlar.

Povesttegi bul qaharmanlar jası boyınsha da, xarakterleri boyınsha da hár qıylı adamlar, biraq, bulardı ólim menen jekke gúresler, ayqaslarda jeńiw qaharmanlıq táǵdirleri ǵana birlestiredi.

Povestte jazıwshı, ásirese, aq kókirek, hadal miynet iyeleri bolǵan professor Tishinanıń, assisent Maxsudovtıń, vrach Turǵanovtıń obrazların jetilistiriwde kóp ǵayrat salǵan, jazıwshı birinshi shıǵarması bolǵanlıǵı ushın ba, bar jazıwshılıq sheberligin jumsaǵan. Álbette, úlken shıǵarma júdá kemshiliklerden qalıp emes, málim waqıyalardı oqıwshılardıǵa tolıq jetkeriw ushın bolǵan bolıwı kerek, júdá kóp sozıp jiberedi. Ásirese, diologlar hádden tısqarı sozıladı. Povest jaqsı oqıladı. Onıń payda bolıwı bul jıllarda milliy qaraqalpaq prozasında talantlı jazıwshınıń payda bolıp kiyatırǵanlıǵın kórseter edi.

50-jıllarda A.Bekimbetovtıń respublikalıq gazetalar betlerinde, «Ámiwdárya» jurnalında urıs jıllarınıń qaharmanların gáp etken, miliciya xızmetkerleriniń islerin, urıstan qıyraǵan xalıq xojalıǵın qayta tiklewlerdegi qaharmanlıqlardı jazǵan gúrriń, ocherkleri kóp basıldı. Jazıwshınıń tvorchestvosına adamlardıń qızıǵıwshılıǵı arta basladı.

60-jıllarda A.Bekimbetov milliy prozanıń úlken tarawlarında tabıslı miynet etti. Onıń «Sırlı izler izinen», «Ómir jolında», «Awır sinaqlar», «Suńqarlar» povestleri biziń zamanlaslarımız-miliciya xızmetkerleriniń pidakarana miynetlerine, ekinshi jer júzlik urıstıń qaharmanlıq islerine arnalǵan.

Jazıwshınıń prozadaǵı úlken shıǵarmaları «Gúres», «Ájayıp áwladlar» romanları boldı. Bul kórkem polotnolarda, máselen, «Gúres» romanında 1915–1916-jıllardaǵı qaraqalpaqlardıń tariyxıy sociallıq turmıslarında bolǵan waqıyalar súwretlenedi. Bunda sociallıq jaqtan bul jıllardaǵı ústem toparlar, xalıqtıń eziliwi, siyasiy teńsizlik, bular arasındaǵı hesh kelisimge kelmeytuǵın gúresler tariyxı haqqındaǵı reallıq waqıyalar gáp boladı. Bul romanda dáwir waqtına baylanıslı xarakterleri bir-birine usamaytuǵın qaharmanlar háreketleri kórinedi.

Al, «Ájayıp áwladlar» romanında «Qırıq qız» massivin ózlestiriw ushın bolǵan gúresler, jańa kózqaraslar, jańa adamlar obrazı, adamlarda jańa qalıplesip kiyatırǵan kózqaraslar, principipler haqqında gáp boladı. Bul jańa áwlad wákilleri` baǵman Narbay, onıń balaları Orazbay, Maqsim, Jámila, Baymurat usta, Tursın, Arıwxan, Saliyma, Aydarovlar bir mápte, bir kózqarastaǵı adamlar.

Romannıń mazmunında biziń jerimizde ekinshi jer júzlik urıstan burın baslangan «Qırıq qız»dıń jerlerin ózlestiriw ushın niyet etken urıs jılları, urıstan keyingi dáwirde de dawam etken qaharmanlıqlar obrazı súwretlenedi.

A.Bekimbetovtıń shıǵarmaları orıs, ózbek tillerinde awdarıldı.

Belgili shayır, jazıwshı hám jurnalist **Óserbay Xojaniyazov** (1926-1977) 1926-jılı Taxtakópir rayonında tuwılǵan. Miynet jolı: 1942-jılı mektepte muǵallım, keyin rayonlıq gazetada juwaplı xatke: lawazımlarınan baslaydı. 1949-jılı Muǵallımlar institutın tamamlǵan. 1956-jıl Moskva qalasında ádebiyat institutın pitkeren. 1956-1977-jıllar aralıǵında respublikannıń baspasóz tarawlarında juwaplı xızmetlerde isleydi.

50-jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyatınıń kórkemlik dárejesiniń jetilisiwi, tematikalıq diapozonınıń keńeyiwi, jańa shıǵarmalar, jańa ádebiy janrlarınıń payda bolıwı menen belgilenedi. Bul jılları tájiriyebe kórkem sóz sheberleri A.Dabilov, S.Nurımbetov, J.Aymurzacov, A.Begimov, Á.Shamuratov, B.Qayıpnazarov, T.Jumamuratovlar qatarına I.Yusupov, T.Seytjanov, T.Qayıpbergenov sıyaqlı jańa ádebiy kúshler kelip qosıladı.

Óserbay Xojaniyazov, mine, usı jılları ádebiyatqa kelip kirgen jas talantlardıń biri edi. Ó.Xojaniyazov óz dóretiwshiligin poeziya janrınan baslaǵan. Onıń dásepkı qosıqları studentlik dáwirinde ádebiy almanax hám gazetalarda shıǵadı. Shayırdıń «Shın júrekten» (1952), «Ómir marjanları» (1959), «Párwaz» (1956) atlı qosıqlar toplamı járiyalanǵan. Bul lirikalıq qosıqlarında shayır Watan, tuwǵan jerdiń tábiyatı, xalıqlar doslıǵı, miynet, muhabbat hám t.b. temalardı jırlaǵan. Shayırdıń satiralıq xarakterde jazılǵan qosıqlarında turmısta ushırasatuǵın, jaǵımpazlıq, aǵayınshilik hám t.b. jat illetlerdi ótkir sıńǵa aladı.

Ó.Xojaniyazov óz dóretiwshiligin poeziyadan baslasa da, ádebiyatta ol kóbirek jazıwshı sıpatında tán alındı. Onıń prozalıq dóretpelerinen «Baxıt bosaqasında» (1956), «Bir sovxozda» (1960), «Qıs balladası» (1970), «Aydana» (1972), «Jaynaǵan jáziyra» (qout) hám t.b. ocherkler, gúrriń hám povestler toplamları baspadan shıqtı. Ó.Xojaniyazovtıń bir qatar gúrrińleri, qosıqları ózbek, qazaq, qırǵız, rus tillerine awdarıldı. «Aydana» povesti ózbek tiline awdarılıp, óz aldına kitap bolıp shıqtı. Sonıń menen birge, Ó.Xojaniyazovtıń ózi de kórkem awdarma menen shuǵıllandı.

Ol bir qatar rus jazıwshılarınıń shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdardı. Angliyanıń ullı dramaturgi V.Shekspirdiń «Otello» tragediyasını shayır T.Seytjanov penen birge qaraqalpaq tiline awdardı.

Ó.Xojaniyazov óziniń jazıwshılıq talantın prozanıń kishi forması bolǵan ocherk tarawlarınan baslaǵan. 50-jıllardıń aqırında qaraqalpaq publicistikasında zamannıń belgili adamlarına arnalǵan ocherkler jazıla basladı.

Ó.Xojaniyazovtıń ocherkleri turmıstıń áhmiyetli máselelerin sóz etti.

Zaman talabına ılayıq miynet adamlarınıń qaharmanlıq islerin, awıl xojalıǵındaǵı, óndiristegi turmısqa engen jańalıqlardı súwretledi. Ó.Xojaniyazovtıń «Miynet juldızı», «Shopan Sambay Xoshmuratov», «Bir sovxozda», «Mánzilden mánzilge» atlı ocherkleri zamanıas qaharmanlar obrazın jaratıwǵa arnalǵan.

Ocherk Ó.Xojaniyazovtıń kórkem súwretlew tájiriyesin arttırıp, keleshekte gúrriń, povestler dóretiwine kórkemlik tiykar saladı. Atap aytsaq, «Bir sovxozda», «Keń qonıs» atlı ocherkleri keyininen

«Aydana», «Jaynağan jazıyra» atlı povestlerine material bolıp, jazıwshınıń qálemın ısıdırdı.

Ó.Xojaniyazov «Orinsız ókpe», «Miynet dańıq isi», «Shın muhabbat», «Baxıt jolı», «Aktual tema», «Saǵallı saǵıyra» sıyaqlı kóp ǵana gúrrinlerdiń avtorı. Jazıwshınıń bul shıǵarmalarında da tiykarǵı orında turmıs máseleleri turadı. «Shın muhabbat» gúrrininde tiykarǵı ideya-ómirlik joldasındı húrmetlew, turmıs jolında oǵan tayanısh bolıw. Gúrrininiń bas qaharmanı Mehriyban obrazı usı kóz qarastan súwretlengen.

«Aydana» Ó.Xojapniyazovtıń birinshi povesti. Povesttiń syujetin awıl turmısı, kolxozda paxtashılıqtı rawajlandırǵan, awıl jasların izine ertken zveno basshı Aydananıń ómiri quraydı. Bul povestte 50-60-jıllar kórkem ádebiyattaǵı júdá kóp súwretlengen awıl xojalıǵındaǵı aıdıńǵı qatar da júrgen miynetkesh hayal-qızlardıń tiplik obrazları jaratıladı. Bul sol waqıttaǵı prozadaǵı tariyxıy tiplik qubılıs ta edi.

Bul tema jazıwshınıń birinshi jazılǵan gúrrinleriniń biri «Orinsız ókpe» de sóz bolǵan edi. Aydananıń qaharmanlıq isleri, kewil ruwınıń hadallıǵı, jumısqa uqıplılıǵı avtor tárepinen sheber súwretlengen.

Ó.Xojaniyazovtıń «Qıs balladası», «Jezturnaq hikayası» atlı povestleri xalıq turmısın salıstırmalı formada súwretlewge qurılǵan.

«Qıs balladası» povesti shopanlardıń turmısına arnalǵan. Shelpekli dalasına kelgen qattı suwıq, kómbe úrgin qar Asqar, Hamıyda hám basqa da shopanlardıń turmısın awırlastıradı. Jazıwshı povestte kirgizgen epizodlarında qaharmanlardıń burınǵı ómirin eske túsiriw arqalı olardıń házirgi basına túsken qıynshılıqların jeńip shıǵıwın bayanlaydı.

«Jez turnaq hikayası» povestinde Ayjamal hám onıń qızı Rawshannıń táǵdiri tiykarǵı mazmundı quraydı. Ayjamal teńsizlik aqıbetinen kóp qıynshılıqlardı basıman keshirgen ana obrazı. Ol ózini qızı Rawshannıń baxıtlı bolıwı ushın gúresedi. Ayjamaldıń obrazı iskerligi, qaysarlıǵı menen xarakterlenedi.

Jazıwshınıń «Jalınlı jıllar» povesti Ekinshi dúnya júzilik urıs temasına arnalǵan. Bul poveste urıstan bir ayaqtan ayırılıp qaytqan Mádettiń táǵdiri haqqında sóz etiledi. Mádettiń mayıp bolıp kelgenine

onun tuvsqanlari, asirese, jawingerdin akesi Ayman juda ashunip qynaladi. Biraq, Madettin ozi turmısqa aralasıp, omir qyımshılıqların miynette de mardana jenip shıgadı. Povestte fronttağı urıs kórinisleri, urıs jıllarındağı awıldın turmısı, qaharmanlar tágdiri sheberlik penen súwretlengen. Asirese, Madettin qyımshılıqtı jenip shıgrıwına, xarakterinin qalıplesiwine Miyrixannın muhabbatı járdem etetuğın epizodlar juda qızıqlı oqladı.

1961-jılı jazılğan «Jaynağan jáziyra» povesti tın jerdı ózlestiriw temasın sóz etedi. Bas qaharmanlar Jádiger hám Gúlziyra. Avtor kóbirek Gúlziyranın obrazın ayqınlastırğan. Bul romantikalıq tiptegi obraz. Gúlziyra awıldan ósip shıqqan qız. Óz tuwılğan jerin juda jaqsı kóredi hám óz awılın abadanlastırıp ushın kúsh gayratın ayamay jumıs etiwdi oylaydı. Joqarı oqıw ornın pitkergennen keyin de ómirin usı iske bağıshlamaqshı boladı. Usı romantikalıq sezimleri menen Gúlziyra tın jerge jumısqa baradı. Gúlziyranın maqseti - jáziyranı gúllentip, qala qurıwğa úles qosıp. Jádiger dáslep onun bul niyetlerin túsınbeydi. Biraq, Gúlziyrasız kóp qynaladı hám muhabbatsız ómir de ómir emes degen sheshimge keledi.

Povestte tiykarğı tema tolıq ashılmaydı. Tın jerdı ózlestiriw processı menen biz tanısa almaymız. Biraq, jaslardın arasındağı qarım-qatnas jaqsı súwretleniwın tabadı.

Juwmaqlastırıp aytqanda, Ó.Xojaniyazov ádebiyat tariyxında usı prozalıq shıgarmaları menen 60-70-jıllardağı qaraqalpaq prozasının hár tárepleme bayıp rawajlanıwına salmaqlı úles qosqan jazıwshılardıń biri bolıp qaldı.

Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı **Ismayıl Qurbanbaev** (1929-2008) 1929-jılı Shımbay rayonının Keńes awıl Keńesindegi «Xanjıǵalı» awılında tuwıladı. Awılılıq mektepte 9-klassqa shekem oqıydı.

1945-1947-jılları Shımbaydağı peduchilishede oqıydı. 1947-1951-jılı qaraqalpaq mámleketlik pedagogikalıq institutın tariyx hám filologiya fakultetin oqıp pitkeredi. 1951-1953-jılları pedinstitutta muǵallım, 1957-1962-jılları «Jas Leninshi» gazetasında bólim baslıǵı bolıp isleydi. 1966-1971-jılları «Ámiwdárya» jurnalının bas redaktori, 1971-1974-jılları N.Dáwqaracv atındağı til, ádebiyat institutının ilimiy

xızmetkeri, 1982-1991-jılları «Qaraqalpaqstan» baspasınıń bólim baslıǵı, soń direktori lawazımında islegen. 1991-1994-jılları Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıń kórkem ádebiyattı násiyatlaw byurosınıń baslıǵı.

1950-jıllardan baslap I.Qurbanbaevtıń qosıqları, gúrrińleri, respublikalıq baspa sózde járiyalana baslaydı. 1954-jılı «Qosıqlar» atlı birinshi toplama baspadan shıqtı. 1959-jılı «Júrek hámiri menen», 1965-jılı «Bir jigit bar biziń awılda» qosıqlar toplama, 1966-jılı «Jumagúl mergen», 1968-jılı «Bir awız sóz» povestler jıynaǵı, 1978-jılı «Jollar» qosıqlar toplama, 1979-jılı «Altın masaq» romanı, 1982-jılı «Irgalıslar» qosıqlar toplama, 1983-jılı «Isenim» romanın, 1985-jılı «Miskin» atlı povest hám gúrrińler jıynaǵın baspadan shıǵardı. Jazıwshınıń kóp gúrrińleri, geypara povest, romanları tuwısqan xalıqlar tillerine awdarıldı.

Jazıwshınıń dóretiwshiliginde jámiyetshilikke keńnen belgili bolǵan shıǵarmaları 1966-jılǵı jazǵan Aral balıqshısı Jumagúldiń ómirinen alıp jazılǵan balalardı arnalǵan erteklik dóretpesi, onnan soń 1968-jılǵı «Bir awız sóz» shıǵarmalar jıynaǵı, oǵan avtordıń «Tiriliw», «Bir awız sóz» hám «Kelin kiyatır» povestleri kirgizilgen. «Tiriliw» povesti repressiya qurbanlarınıń ómirlerinen alıp jazılǵan. Onda Berdimurat qızıl imperiya tárepinen repressiyaǵa ushıraydı, qamalıp ketedi. Izinde onıń hayalı Ayjamal, balası Azat, bir qızı qaladı. Olardıń táǵdirleri ómir ushın gúresleri, qıyınshılıqları povestte isenimli súwretlenedi. Ásirese, Ayjamal, Azat obrazları povestte jaqsı ashıladı. Al, «Bir awız sóz» povestinde 60-70-jıllardaǵı eldegi jańa siyasat, máselen, orta mektepti pitirgen awıl jaslarınıń óz aldına brigada dúzip jumıs islewleri, sol turmısta júrip olardıń shańraq qurıwları, ómir táshwıshleri, qıyınshılıqları, olardıń usı turmısta jasaw múmkinshilikleri kórsetiledi. Avtor óz zamanına ılayıq isker jaslar obrazın beredi. Povestte jazıwshı, belgili ásirdiń belgili jıllarındaǵı jaslardıń jasawınıń tipik sharayatların jaratadı.

«Kelin kiyatır» povestinde jaslar ómirlerinen alıp jazılǵan shıǵarma. Jaslar arasında bolatuǵın turmıs, dástúr sháriyatlar isenimli jazılǵan.

Jazıwshınıń povestleriniń ishinde eń jaqsısı «Tanıslar» atlı satıralıq povesti. Bunda tubalawshılıq dáwirindegi hár túrli sebepler menen máskúnemlikke berilgen jaslar gáp etiledi. Avtor máskúnemliktiń, gıyabentliktiń adamdı jaman aqıbetlerge alıp keletuǵınıń, buǵan tap bolǵan jaslardıń qor bolıp jasawın, onday jaslarǵa el-xalıqtıń jerkenishli qaraytuǵınlıqların povestte isenimli súwretlep beredi. Juwmaǵında jaslardıń jaman nárselerge ósh bolmawı, qayta onday illetlerge ózleri gúresiwi kerekligi úgit-násiyatlanadı. Bul povest házirgi dáwir ushın hám áhmiyetli.

Avtordıń salıkeshler ómirlerinen alıp jazılǵan «Altın masaq» romanı, diyxan ómirlerinen alıp jazılǵan «Isenim» romanları da jaqsı jazılǵan. Bul romanlardıń jetiskenligi sonda - avtor 50-60-jıllarda diyxansılıqta, agrar siyasatta orın alǵan buyırıpazlıqtı, barlıǵın bir oraydan basqarıwshılıqtı, kóz boyamashılıqtı, qosıp jazıwları qattı sıńǵa aladı. Haqıyqatında da, bul jılları sırttan adamlar kelip, onı isle, bunı isle, dep diyxanlarǵa mátibiylik etetuǵın edi, jergilikli jer-suw sharayaları, milliy diyxansılıq tájiriybeleri menen esaplaspaytuǵın edi. Biraq, bul siyasat eldiń de, jerdiń de kórkin qashırıp, jerdiń meleanorativ jaǵdayınıń buzılıwına, ekologiyalıq daǵdarıslarǵa alıp keldi. Sońǵı gezlerde diyxanlar diyxansılıqta sırttan kelip ayılǵan gáplerdi tuńlamay, uzaq ásirler óz ata-babalarınan berli kiyatırǵan diyxansılıqtaǵı tájiriybeleri boyınsha paxta, salı, jońıshqa hám basqa eginlerdi egedi. Mol ónim aladı.

Romanda bul haqıyqatlıq óz isiniń mamanı, isker qanıge hám sonıń menen birge, el-xalıq xızmeti ushın janın da ayamaytuǵın márt, bahadır qaharmanlar obrazın jasaw arqalı sheber ashıp beriledi.

Ulıwma, I.Qurbanbaev 40-jıllardıń ekinshi yarımınan baslap 60 jil dawamında kórkem dóretiwshilik miynet penen tinbay shuǵıllanıp kiyatır. «Júrek hámiri menen» (1979), «Gúl jaynatıwshıları» (1971) toplamları onı jurıshılıqqa talantlı jurnalist etip tanıstursa, «Jollar» (1971) qosıqlar hám poema toplamı menen bir qatar nama qosıqları onı shayırılıqtan da qurı alaqań emes ekenligin kórsetti.

Degen menen, I.Qurbanbaev, qanday janrdá dóretiwshilik miynet etpesin, óziniń tiykarǵı janrı-prozaǵa sadıq bolıp qaldı. 50-jıllardıń aqırı menen 60-jıllarda dóregen «Bir awız sóz», «Tiriliw», «Tanıslar»

povestleri onı jurtsılıqqa jazıwshı sıpatında tán aldırğan shıǵarmalar boldı. Onıń bul shıǵarmaları ideyalıq-kórkemlik dárejesi boyınsha búgingi kúnde de óz áhmiyetin joǵaltqan joq.

Hár qanday jazıwshınıń súyikli teması bolatuǵını sıyaqlı, I.Qurbanbaev dórcıwshılıgında awıl teması - eń baslı tema bolıp qalıplesken. Bunı biz jazıwshınıń «Altın masaq» (1975) roman-diologiyası menen «Isenim» romanınıń 1-2 kitabında sóz etilgen mashqalalardan ayqın sezemiz. «Miskin waqıyaları» (1985) povest-gúrrińleri toplamı jazıwshınıń búgingi zamanlaslarımız obrazın jaratıwda da qaraqalpaq prozasına salmaqlı úles qosıp atırǵanlıǵın dálilleydi.

Qullası, jazıwshınıń búgingi kúнге deyin jigirmadan aslam kórkem shıǵarmalar toplamı jariq kórdi. Onıń balalar ádebiyatına baǵıshlangan ilimiy miynetleri bolsa, búgingi kúnde orta arnawlı hám joqarı oqıw orınları talabalarınıń eń jaqın járdemshilerine aylanbaqta.

Álbette, onıń miynetleri kórkem sapası boyınsha da «Qaraqalpaq prozası» degen úlken túsinikti qalıplestiriwde málim dárejede áhmiyetli orın tutadı.

Onıń ústine, I.Qurbanbaev óziniń jeke iskerligi boyınsha da qaraqalpaq prozasınıń rawajlanıwına salmaqlı úles qosqan jámiyetlik ǵayratker. Sebebi, ol «Ámiwdárya» jurnalına redaktor bolǵan jıllarda (1966-1971-jıllarda) T.Qayıpbergenov, Q.Sultanov, Sh.Seytov, U.Pirjanov sıyaqlı jazıwshılarımızdıń eń jaqsı prozalıq tuwındıları kóplep jariq kórdi.

Jazıwshı, álbette, bul tabıslar menen sheklenip qalǵan joq. Ǵárezsizlik jıllarında da jemisli miynet etip, bir qatar prozalıq, poeziyalıq shıǵarmaların jurtsılıqqa usındı.

Belgili prozaik-jazıwshı, jurnalist **Gúlaysha Esemuratova** (1930) 1930-jılı 18-fevralda Shımbay rayonınıń házirgi Qasım Áwezov atındaǵı kolxozi aymaǵında qaraqalpaq xalqınıń tariyxında atı belgili Jáliliy maqsım Ismetulla axun ulınıń shaqaraǵında dúnyaǵa keldi.

Ákеси «xalıq dushpanı» bolıp súrginge aydalǵannan soń, Gúlaysha apa úsh aylıǵınan toǵız aylıǵına shekem dayı atası Esemuratınıń qolında, sońınan dayı aǵası, belgili tilshi-alım Aytjan Esemuratovtıń shańaraǵında qız apası Ráwiya menen birge tárbiyalandı. Aytjan

Esmuratovtın bay kitapxanası bolajaq jazıwshınıń kórkem ádebiyatqa degen qızıǵıwshılıǵın oyatadı.

Tórtkúl hám Nókis mekteplerinde bilim algannan soń, Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutına oqıwǵa kiredi. Bul joqarı oqıw ornın 1951-jılı pitkerip, Gúlaysha Esemuratova jurnalist kásibin tańlap aladı. «Jas Leninshi» házirgi «Qaraqalpaqstan jasları» gazetasınıń kórkem ádebiyat hám iskusstvo bóliminiń baslıǵı bolıp miynet jolın baslaydı. Sonnan búgingi künge shekem bul mashaqatlı kásiptiń mamarı bolıp, eliw jıldan aslam waqıttan beri xızmet etip kiyatır. 1958-60-jılları «Ámiwdárya» jumalında bólim baslıq bolıp isledi. 1991-jıldan baslap «Aral qızları» jurnalınıń bas redaktori bolıp islep kiyatır.

G.Esemuratova «Keste» (1969), «Xalmurat júrgish», «Ayday qız», «Qızım, saǵan aytaman, kelinim, sen tıńla», «Mında bir keshirim», «Gónergen súrenler», «Kim tıńlaydı muńımdı», «Kózsiz gúbelek», «Qawın piskende», «Qaraqalpaq qızlarınıń kestege túsken romanları», «Dúwdendegi dápter», «Ana sezimi» hám t.b. kóplegen gúrriń, povest, roman hám ocherklerdiń avtorı.

G.Esemuratova búgingi qaraqalpaq milliy prozasındaǵı hayal-qız jazıwshulardıń wákilleriniń biri, qaraqalpaq hayal-qızlarınń jırım jırlaytuǵın ǵamxorshısı, aqlǵóyi, jas úlkeni.

Jazıwshınıń «Qızım, saǵan aytaman, kelinim, sen tıńla» povestleri tereń sociallıq mániǵe iye psixologizmi kúshli tásirli shıǵarma.

Birinshi bóliminde bir shańaraq aǵzalarınń qarım-qatnasları, eki tuwısqan qızdıń mehir-muhabbatı, tuwısqanlıq sezimi sóz etilse, ekinshi bóliminde erli-zayıplardıń arasındaǵı qarım-qatnaslar súwretlenedi.

Waqıya Shınardıń Nókiske kelip, Nókis kóshelerin aralap júrip kóshede teatrdiń afishasınıń Dárigúl Áshirbaevanıń familiyasın oqıwınan baslanadı. Soń povest qahramanları menen, Shınardıń eske túsiriwleri, Shınardıń Dárigúlge jazǵan xatları arqalı tanısamız. Bularda qız apası Aqsulıwdıń Dárigúlge bolǵan tuwısqanlıq miyirmanlıǵı súwretlenedi.

Anası, qızı, balası hám kelini tórt adam turadı. Bul shıǵarmada úsh-tórt adamnıń bir-biri menen qarım-qatnası beriledi. Qáyin enc menen kelin, erli-zayıplılar, jeńgesi menen biyqesh. Bul shıǵarmada tek ǵana apalı-sıńliler arasındaǵı tuwısqanlıq qatnasıqlardan basqa, jeńgesi

menen biykeshi arasındağı bir-birine súyispenshilik penen húrmetti Aqsulıw menen Shınardıń aytıwı arqalı uǵınamız. Sińlisi Dárigúldiń sonsha uzaqqa ketkeni Aqsulıwǵa psixologiyalıq jaqtan tásir jasaydı. Ol awırıp qaladı.

Aqsulıw-keń minezli hayal. Ol enesi menen hám ómirlik joldası menen sıylasıqlı turadı. Ásirese, bul Shınar ekewiniń arasındağı bir-birine bolǵan qatnaslarında kózge taslanadı. Aqsulıw awırıp emlewxanaǵa túsedı. Enesi menen kúyewi onıń izinen xabar almaydı. Tek ǵana biykeshi Shınar ol haqqında oylap, táshwishlenip qalaǵa, onıń izinen emlewxanaǵa baradı. Onı biyperzent dep emlewxanadan tórkinine aparıp taslaǵısı kelgende, Shınar onı jibergisi kelmey, kózi qıymay qıylanadı hám jalǵannan onı eki qabat dep aytadı. Jas tilegi qabıl degendey Shınardıń tilegine bola, kishesi haqıyqattan da eki qabat bolıp úyinde qaladı.

Povestte milliy úrp-ádetler, dástúrler beriliw arqalı milliy xarakterler ashıladı. Ata-babadan kiyatırǵan dástúr boyınsha jeńgesi biykeshiniń atın aytpaydı. Oǵan basqa at qoyıp, Aqmamıq dep ataydı. Usı Aqmamıq degenniń ózinen-aq qansha poetikalıq obrazlılıqtı kóriwge boladı. Ol povestte Ullı Watandarlıq urıstan keyingi qaraqalpaq xalqınıń turmısı, xalıq xojalıǵın qayta tiklew dáwiri súwretlenedi. Ájaǵası urıstan bir qolı joq, mayıp bolıp keledi. Soǵan qaramastan, sovxozda isleydi, egin egedi, jer súredi.

Dárigúl Tashkentte oqıp, tarıǵıp júrgeninde, ájapası Aqsulıw óziniń jalǵız qımbatlı kóylegin satıp, pul jiberedi. Tiykarınan bul shıǵarmada oraylıq figura-Aqsulıwdıń obrazi. Aqsulıw menen Dárigúl apalı-sıfılı. Aqsulıw menen Shınardıń anası, qáyin ene menen kelin, Shınar menen Aqsulıw, jeńgesi menen biykeshi arasındağı qarım-qatnaslar sheber súwretlengen. Qaysı bir turmıshlıq qıymın jaǵdaylar bolıwına qaramastan, qáyin eneniń, eriniń túsinbewshiligi, sińlisiniń artist bolıwı haqqındağı ármanları, jıllar ótken soń Shınardıń er jetip, oqıwǵa túsiwdi árman etkende apasınıń qarsı shıǵıp, al jeńgesi Aqsulıw jesir bolıwına qaramastan, «Hesh nárseden aybınba, ózim saw tursam, tumsıqlıǵa shoqıtpay, qanatlıǵa qaqtırmayman, qárejetten tariqtırmayman»-dep onı oqıwǵa shıǵarıp saladı.

G.Esemuratovaniń bul shıǵarmasındaǵı qaharmanları haqıyqıy urmıs sınaqlarınan ótedi. Bul Dárigúl menen Aydar hám Arziw arasındaǵı bolıp ótken waqıyalar. Shun doslıq, muhabbatqa sadıqlıq Dárigúldiń basına is túskende, Aydar menen Arziwdiń kim ekenligi ayırılıp shıǵadı. Dárigúl barmaǵınan ayırılıp emlewخانada jatqanında, Aydar qızdı sholaq boldı dep onnan qashadı. Arziw bolsa, shın mánisinde qızdı súyetuǵın jigit, onıń qayǵısın ortaqlasıp, ózi menen awılma alıp ketedi. Usılay etip, olar baxıtlı shańaraq quradı.

«Kelinim, sen tıńla» bóliminde Shınardıń táǵdiri súwretlenedi. Ol da turmıstıń qaym soqpaqlarınan ótedi. Ádil menen qosılıp, turmıs qurǵanı menen, Shınar baxıtlı bola almaydı. Ádil jeńil, hujdansız, opasız, námárt bolıp shıǵadı. Biraq, Shınar kóp qıyınshılıqlardı basınan ótkerse de, ata-babadan kiyatırǵan «Eriń-piriń», degen danalıq sózdi yadında tutadı hám sonı menen birge, qaraqalpaq qızlarına tın milliy dástúrge sadıq bolıp qaladı. Bul povesttiń ideyası – xojalıq, úy buzılıp, bala ákesiz óspesin, degen mánisi ańlatadı.

Qaraqalpaq ádebiyatında ekinshi jer júzlik urıs temasına arnalǵan shıǵarmalar urıs dáwirlerinde de, onnan sońǵı dáwirlerde de jazılıp kiyatırıpı.

T.Qayıpbergenovtıń «Sekretar» atlı povestinde urıs kúnlerindeki mektep oqıwshılarınıń turmısı sáwlelense, Sh.Seytovtıń «Kóp edi ketken tıńalar» povestinde urıs dáwirindeki xalıqlardıń doslıǵı haqqında, S.Bahadırovanıń «Hayallar», «Keshikken soldat» povestlerinde awılдаǵı hayallardıń táǵdirleri haqqında sóz boladı. A.Paxratdinovtıń «Razvedchik», «Dushpan tórindegi ayqas», «Otlı jollar» povestlerinde fronttaǵı qaraqalpaq jawıngerleriniń qaharmanlıǵı, erligi sáwlelengen.

G.Esemuratovanıń «Jiyren» atlı povesti qaraqalpaq prozasındaǵı usı temanı ózinshe ashıwǵa qosqan úlesi boladı. «Jiyren» povesti tek ǵana jazıwshı dóretiliwshiliginde ǵana emes, qaraqalpaq prozasınıń sońǵı dáwirdegi jetiskenlikleriniń biri desek boladı.

Povest 1983-jılı burınǵı awqamınıń Jazıwshılar awqamında talqılawǵa qoyılıp, Moskva jazıwshıları tárepinen de joqarı baha aldı.

Povestte uris haqıyqatlıǵı sóz etiledi. Urıstıń adamzat tariyxında adam júregine salǵan jarası, urısta qurban bolǵan el azamatların joǵaltıw tragediyasın, jazıwshı tili joq haywanattıń obrazı arqalı bergen. Povesttiń orayında súygeninen ayırılǵan qız Aysultan menen iyesinen ayırılǵan Jiyren attıń obrazı turadı. Aysultan ushın súygeniniń júrgen jerleri, súygeniniń mingen atı eń qádirli bolsa, al, at ushın iyesiniń súygen qızı qádirli. At qızdı kórgende, iyesiniń sheksiz baxıtlı ekenligin, qızdıń iyesi ushın eń qádirli adam ekenligin túsinedi. Endi sol qızdı attıń adamday qızdı aylanshıqlawı, jigittiń ólimin seziwi, adamnıń basındaǵı qayǵınıń, attıń da kózinen jas shıǵarıwı, oqıwshını tańlandıradı. Jazıwshınıń tilsiz haywannıń psixologiyasın biliwi, onıń qapalanıwı, saǵınıwın beriw de avtordıń sheberligi.

Povest waqıyaları jazıwshınıń jeke dóretiwsihiligine kóbirek tán bolǵan eske túsiriw formasında, yaǵnıy qarındasınıń aǵası haqqında eske túsiriwleri túrinde súwretleniw tabadı.

«Jiyren» povestinde attıń táǵdiri... awılдаǵı adamlardıń táǵdir menen birge súwretlenedi. Adamlardıń basına túsken qıyınshılıq attıń basına da túsedi. Iyesin izlep Jiyren Aysultan menen ushurasatuǵı, baǵqa kóp baradı. Jiyren Gúlxanǵa qarap bılay dep nalish etip sóylep turǵanday boladı... «Meniń ǵamxorım qayda ketti? Usınsha qısıwmet kórgendey ne ayıp isledim, túsindirsen-o!?!». Bul jerde bas mashqala sadıqlıq, attıń iyesine sadıqlıǵı, qızdıń súygen yarına sadıqlıǵı. Álbette, ana ushın perzent hámme waqıtta perzent. Urisqa ketken ulın keledi degen úmit penen ana Turdımuratın kútedi hám usı úmit penen dúnyadan kóz jumıp ótedi.

Biraq, Aysultan Turdımuratqa sadıq bolıp qala almaydı. Ol basqa birewge uzatılıp ketedi. Syujettiń usılaynsha tamamlanıwı, urıstıń tragediyasın kórsetedi. Ashıqlar bir-birine qosıla almasa, olardıń ármanları push bolsa, bul turmıs shınlıǵınan alınǵan insan draması.

«Jiyren» povestinde fronttaǵı qırǵınshılıq, qan tógispeler, jawızlıqlar, jawingerlerdiń sawash maydanında qurban bolǵan waqıyaları tikkeley súwretlenbegen menen, fronttan alistaǵı awılдаǵı usı náletiy urıstıń aqıbetleri, adamnıń táǵdirleri menen tıǵız baylanısta beriledi.

Kim balasınan, kim ákesinen, kim ájaǵasınan, inisinen, súygen yarınan máńgige ayırıladı. Urısta belgisiz joǵalǵanlar keledi degen úmitin, jıllar ótse de úzbeydi. Biz joqarıda ayıp ótkendey Gúlaysha Esemuratovannıń prozasında turmıstıń tariyxıy shınlıǵı, adamlardıń táǵdirin ózgeriwine tiygizgen tásirleri menen qosa beriledi.

Kórkem ádebiyatta 30-jıllardaǵı repressiya teması ashılmaǵan temalardan bolıp tabıladı. Qaraqalpaq prozasında «Mında bir keshirim» povestini jańalıq dep esaplawǵa boladı.

«Mında bir keshirim» povestinde 30-jıllardaǵı siyasiy repressiyanıń qanlı pánjesi astında adamlardıń basına qanday músiybetler túskeni, povesttiń bas qaharmanı Aynagúldiń táǵdiri arqalı obrazlı súwretlengen.

Muhabbat-bul insannıń eń joqarı hám názik sezimleri. Kórkem ádebiyatta muhabbatıń qúdiretiniń kúshi adamlardı úlken-úlken islerge iytermelegeni, yamasa muhabbat ushın adamlar qurban bolǵanı, Shekspirdiń «Romeo hám Djulettası»nday shıǵarmalarda da berilgen. Sırttan qaraǵanda, muhabbatı bulayınsha súwretlew onsha jańalıq emestey. Biraq, solay bolsa da muhabbatta kimdi kim jaqsı kóriw kerék? Súygen qızın, yamasa súygen yarın usı muhabbatqa sadıq pa? Mine, jazıwshı «Kózsiz gúbelek» povestinde usı ideyanı beredi. Zaretdin ata-anasınıń úlken balası. Mektepte jaqsı oqıydı, ata-anasına járdemshi, ǵamxor, miyrimli bolıp ósedi. Ata-anasınıń maqtanushı boladı. Óz kúshi menen Tashkentke oqıwǵa túsedi. Tashkentte de óz kúshi menen oqıydı, ata-anasına musallat bolmayın dep qosımsha jumıs isleydi. Zaretdin Perdegúl menen tanısqannan keyin basqa jaqqa burıladı. Birinshi muhabbat oǵan kúshli tásir etedi. Ol qúdiretli ishıqı tolqınınıń astında qalıp, dúnyadaǵı hámme zattı umıtıp ketedi. Muhabbatıń qulı boladı. Biraq, onıń súyikliisi Perdegúl Zaretdin menen esaplaspaydı. Onıń ata-anasını, tuwısqanların húrmetlemeydi, olarǵa xızmet etpeydi. Gúbelek sıyaqlı muhabbat otında kúygen Zaretdin perzentlik hám tuwısqanlıq minnetlemelerin umıttadı.

Gúlaysha Esemuratovannıń prozasında ádep-ikramlılıq, tálim-tárbiya, hadallıq máselelerine arnalǵan povestleri, gúrrińleri, ocherkleri bar.

«Gónergen súrenler» povestinde bas qaharmanlar Sanawar hám Sultan. Olar bir-birin súyedi. Biraq, olardıń erkinen tıs kúshler qosılıwına kerı, tásir jasaydı. Sanawar - Jumaxan degen tákabbir hayaldıń sıálisi. Jumaxan dúnya dese, tamnan boyın taslaytuǵın qıyhsınan. Kúyewi Nawrızbaydıń hámelinen paydalanıp, ne bilgeniniń bárin isleydi. Sıńlısı Sanawardı oqıwǵa kirkizip úyinde saqlaydı. Onı sulıwlıǵınan paydalanbaqshı boladı, yaǵnıy mol dúnyalı birewge berip jibermekshı boladı. Sanawardıń súygen jigiti Sultandı adam esabına da almaydı. Sebebi, Sultan ápiwayı mektep direktorınıń balası. Povest Sanawardıń qundız malaqaylı birewden júkli bolıp tuwıw úyine túsiwi menen baslanadı hám balasın óltirgeni ushın onıń sudlanıwı menen tamam boladı.

«Kim túlaydı muńandı» povestinde bas qaharmanları Atanazar hám Nazlı. Olar súyip qosıladı. Atanazar áskerlikke ketkende, Nazlı onıń joqlıǵın bildirmey, ata-enesine qolınan kelgen xızmetiniń barlıǵın isleydi. Biraq, Atanazar áskerlikten kelgennen keyin negedur ózgerip ketedi. Ortalıq, ayırım nákas adamlar onı buzadı. Atanazardıń kelinshegi Nazlı bul qıyanet awırmanlıqlardı kótire almay, kóz jumadı. Bul Atanazardı onıń túsip úylenedi.

80-Jılları jazılǵan G.Esemuratovanıń «Qálligúl» atlı gúrrińinde analitikalıq súwretlewge itibar beriwshilik bayqaladı. Jazıwshı bul gúrrińde qaharmanın quwanışı, oy-pikirleri ishki sezimlerin súwretlew arqalı ashıladı. Bular arqalı jazıwshı qaharman xarakterlerin kórkem psixologizm principinde ashıwǵa erisedi.

Ulıwma, G.Esemuratovanıń bul shıǵarmaları oqıwshınıń yadında qalatıǵın, onı oylandıratuǵın, tolgandıratuǵın turmıs sabaqlarınıń kórkem sáwlesi dep bahalasaq boladı.

Ábdısayıt Paxratdinov (1932) - 1932-jılı Taxtakópir rayonınıń Qaraoy awıllıq keńesinde ruwxanıy shańaraqta dúnyaǵa kelgen. Balalıǵın awılда ótkergen. 1940-47-jılları awılда 8-klasstı, 1947-1950-jılları Shımbay rayonındaǵı pedagogikalıq uchilishesin pitkergen. 1950-1954-jılları Nókistegi Qaraqalpaq mámleketlik pedagogikalıq institutın pitkerip, sol instituttıń ózinde muǵallım bolıp islep qalǵan.

1954-1957-jılları Armiya qatarında xızmet etken. 1957-jılı Kaliningrad qalasında jawmgerlik ofitserlik uchilisheni pitkergen.

1957-1959-jillari: Ózbekstan Ilimler akademiyasiniń Qaraqalpaqstan kompleksli ilim-izertlew institutında, 1951-1971-jillarda Ózbekstan Ilimler Akademiyasiniń Qaraqalpaqstan filialiniń N.Dáwqaraev atındaǵı tariyx, til hám ádebiyat institutında ilimiy xızmetlerde isleydi. 50 jıldan aslam waqıttan berli joqarı oqıw orınlarında docent, kafedra baslıǵı, professor lawazımlarında islep kiyatır.

1966-jılı «Sadıq Nurımbetovtıń tvorchestvolıq jolı» degen temada kandidatlıq dissertaciya qorǵaǵan, filologiya ilimleriniń kandidatu ilimiy dárejesin alǵan.

1989-jılı «Qaraqalpaq sovet ádebiyatınıń payda bolıwında, rawajlanıwında hám qalıplesiwinde xalıq shayırlarınıń rolleri» degen temada doktorlıq dissertaciya qorǵap filologiya ilimleriniń doktor ilimiy dárejesin alǵan. Qaraqalpaqstan Respublikasına miyneti sińgen ilim ǵayratkeri.

Á.Paxratdinov kórkem ádebiyatqa awılda mektepte oqıp júrgen jıllarında-aq qızıqqan. Ásirese, Qaraoy degen jer baqsı, jıraw hám qıssaxanlardıń kóp toplanǵan jeri bolıp, jas talantqa tásir etpey qoymaydı.

Shımbay peduchilishesinde oqıwı, onnan jáne oqıwın dawam etip, Qaraqalpaq mámleketlik pedagogikalıq instituttıń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı fakultetine oqıwǵa túsken onıń kórkem ádebiyatqa aralasıwına birden-bir múmkinshilikler jarattı.

Á.Paxratdinovtıń dáslepki qosıqları, gúrrińleri 1950-jıllarınan baslap «Jas Leninshi», «Qızıl Qaraqalpaqstan» gazetalarınıń betlerinde daǵazalanadı.

Ol 1951-jıldan 1954-jılları Qaraqalpaqstan Respublikalıq radiosında diktör bolıp isledi. Sol jılları ol radioda J.Aymurzaev, T.Jumamuratov, K.Sultanov, A.Aliev usaǵan jazıwshılar menen birge islesti. Olardıń Á.Paxratdinovqa úlken tásirleri bolǵanlıǵı sózsiz. Bul jıllarda ol júdá kóp qosıq hám publicistikalıq materiallar jazıp radiodan oqıdı.

Ol 1957-jılı Armiya qatarında xızmet etip júrgen jılları «Qıraǵı kózler» romanın jazıp pitkerdi. 1966-jılı «Dushpan tórindegi ayǵas» povestin jazdı, 1990-jılı «Razvedchik» atlı povestin, 1992-jılı «Ómir

soqpaqları» atlı úlken romanın oqıwshılarǵa usındı. 1995-jılı «Júrekte qalǵan izler» atlı publicistikalıq shıǵarmasını hám «Otlı jollar», 2000-jılı «Aydos biy haqqında ápsana» povestlerin, 1996-jılı «Sóylenbegen tariyx» atlı tariyxıy romanın respublikamızdın oqıwshılarına usındı.

Avtordın baspa sózde járiyalanǵan barlıq povestlik hám romanlıq dóretpeleri respublikamızdın oqıwshılar jámiyetshiligi tárepinen hámme waqıtlarda qızǵın quwatlawǵa erisip kiyatır. Á.Paxratdinov jazıwshılarımızdın ishinde jawingerlik ómirден alıp kóp shıǵarmalar jazǵan jazıwshı. Óytkeni, ol ózi jawingerlik ómirdi jaqsı bileđi. Sol sebepli onnı dóretpeleri bul temada tabıslı, isenimli hám sheber jazıw kiyatır. Ásirese jawingerlik ómirден, ótken urıs waqıyalarınan alıp jazılǵan povestleriniń ishinde «Razvedchik» povesti bolǵan waqıya tiykarında jazılǵan shıǵarma. Povest Qaraózekli jerlesimiz, úsh Dańq ordenli azamat, qaharman Tilewmurat Ótemuratovtıń ómirinen alıp jazılǵan. Shıǵarmanıń tiykarǵı mazmunın front jıllarındaǵı bolǵan jawingerlik waqıyalar qurap turadı. Fronttıń awır kúnlerinde qarm jarılıp, biraq tiri jatqan nemec soldatın Tilewmurat basqarıp júrgen razvedchikler toparı tawıp alıp, onı dala gospitalına tapsıradı. Onda jatıp sawalıp, urıs toқтаǵannan soń nemec soldatı úyine qaytadı. Ol elinde ótken urıstıń awır aqıbetleri haqqında keń oylanadı. Ol Evropadaǵı xalıqlardıń tınıshlıqtı qorǵaw shólkemine aǵza boladı. Ol tınıshlıq jıllarda dúnyada urıs otın tutandırwshılarǵa qarsı gúressheń adam bolıp shıǵadı. Ásirese, ózin ólimnen aman alıp qalǵan ekinshi jáhán urısındaǵı jawingerlerdi kóp izleydi, biraz jerlerge xatlar jazıp soranadı. Eń aqırında ol onı Qaraqalpaqstannan Qaraózek rayonına» tabadı. Ol Tilewmurat Ótemuratov bolıp shıǵadı. Onı izlep Qaraózek keledi. Ol Tilewmuratın da Evropadaǵı dúnyadaǵı tınıshlıqtı qorǵaw komitetine aǵza bolıwǵa kelisimin aladı. Povest usınday áhmiyetli máselelerdi gáp etiwı jaǵınan bahalı.

Avtordın dóretiwshiligindegi jáne bir áhmiyetli shıǵarmalar «Sóylenbegen tariyx» romanı menen «Aydosbiy haqqında ápsana» povestleri.

«Sóylenbegen tariyx» romanı bul avtorǵa berilgen gárezsizlik dáwiridin jemisi boldı. Óytkeni, bul sovetlik dáwirde jazıwǵa qadaǵan

etilgen tema edi. Romanda Abdulla axunnıń bassılıǵındaǵı xalıqtı diniy sawatlandırıw isleri, qaraqalpaq jigit, qızlarınń Buxara, Xiywa medreselerine ózleri barıp, bilim alıwları, sawatlılıq, kóp tillerdi biliwi, eldi, xalıqtı sawatlandırıw ushın ayırım adamlardıń etken xızmetleri gáp boladı. Biraq, xalıqtıń bul erkinligin qızıl imperiyanıń basıp alıwı menen xalıqtıń eski ilim-hikmetten, milliy qádriyatlarınan ayırılıwı, iyshan ulamaların qıwdalanıwı, meshit, medreselerdiń qıyralıwı, xalıqtıń neshshe ásirlik jazba estelikleriniń ayaq astı bolıwı usaǵan ájayıp haqıyqatlıqlar sheberlik penen súwretlenedi.

Romanda shıǵarmanıń bas qaharmanı Nurılla axun obrazı jaqsı ashıladı. Onıń sawatlılıǵı, Xiywa medreseleriniń birinde bas imam bolıp islewi, Xorezm tili, Xorezm jazıwların, eski Turan, Túrkiстан, Maverannaxrda jasawshı xalıqlar tariyxın úyreniwi, medresede oqıtıw ushın xan menen aytısları, qaraqalpaqlar tariyxın jazıwı máseleleri isenimli súwretlenedi.

Jazıwshı sheber kórkem polotnalar ústinde júdá sawatlı isleydi. Ásirese, shıǵarmada milliylik máseleler, xalıqtıń úrp-ádet, psixologiyası hám xarakterleri dúris hám sheber beriledi.

Á.Paxratdinovtıń gárezsizlik jıllarında jazılǵan «Aydos biy haqqında ápsana» povestinde Aydos biy obrazına milliy gárezsilik ideyaları kózqarasınan jańasha baha beriledi. Al, onıń 2008-jılı járiyalanǵan «Sheyitler táǵdiri» romanında XX ásirdiń birinshi sheregindegi jáne bir haqıyqatlıq – usı ásirdegi qızıl imperiyanıń eziwshilik siyasatına qarsı alıp barılǵan xalıq azatlıq gúresleri qurbanlarınıń ayanıshlı táǵdirleri sóz etiledi. Avtor 2009-jılı ótken ásir áwladları tariyxına baǵıshlanǵan memuarlıq shıǵarmasını da «Ámiwdárya» jurnalında daǵazaladı.

Ótken ásirdiń 60-jılları qaraqalpaq ádebiyatına Tólepbergen Mátmuratov, Shawdırbay Seytov, Keńesbay Raxmanov, Máten Seytniyazov, Ulmámbet Xojanazarov, Dáwlen Aytmuratov, Uzaqbay Pirjanov, Tolıbay Qabulov, Teńelbay Sársenbaev sıyaqlı bir topar talantlı jas jazıwshılar nóser aldındaǵı gúldirmamaday gúrkirep kirip keldi.

Bul talantlardıń ádebiyatqa keliwi, haqıyqatında da, qaraqalpaq ádebiyatı aspannıń lárzege keltirip, úlken rawajlanıw qozǵalısnı payda

etken báhár paslınıń gúldirmaması boldı. Olardıń kópshiligi derlik házir aramızda joq bolıwına qaramastan, XX ásir qaraqalpaq ádebiyatında óshpes iz qaldırıp ketti. Atap aytsaq, sol ásirdegi lirikalıq poeziyadaǵı názik sheberlikti Tólepbergen Mátmuratov, Teńelbay Sársenbaev, Áskerbay Ájiniyazovlarsız poeziyadaǵı oyshıl-filosofiyalıq baǵıtı Máten Seytniyazov, Ulmambet Xojanazarov, Keńesbay Raxmanovsız, satiralıq-tımsallıq formalardı Dáwlen Aytmuratovsız, epik syujetli, erkin irǵaqqı iye lirika Shawdırbay Scytovsız, poeziyadaǵı tereń xalıqshılıqtı Tolıbay Qabulovsız túsiniw hám bahalaw múmkin emes. Olardıń ayırımları, atap aytsaq, Shawdırbay Scytov, Uzaqbay Pirjanov Dáwlen Aytmuratov, Keńesbay Raxmanovlar sońın ala qaraqalpaq prozası menen dramaturgiyasınıń da eń iri wákılleri bolıp jetilisti...

Bul shayırlar poeziyasındaǵı usı sıpatlı belgilerden bolsa kerek, olar óz waqtında-aq qaraqalpaq poeziyasınıń búlbili İbrayım Yusupovtan keyingi son'ǵı buwın «Togız torǵay» atanıp, qosıqları ózbek oqıwshılarında keńnen málim bola basladı.

Mine, usı XX ásirdeń 60-jıllarında úlken talanlı tolqın bolıp ádebiyatımızǵa kirip kelgen áwlad wákılleriniń biri, belgili shayır, jazıwshı hám awdarmashı **Uzaqbay Pirjanov** 1937-jılı 18-avgustta Bozataw rayonınıń «Erkindárya» awılında tuwılǵan. Orta mektepti pitkergennen keyin Qaraqalpaq mámleketlik pedagogikalıq institutında oqıydı. Miynet jolın «Qaraqalpaqstan jasları», «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetalarında ádebiy xızmetker, bólim redaktorı lawazımlarında jumıs islewden baslaǵan. Sońǵı jıllarda «Ámiwdárya» jurnalında, «Qaraqalpaqstan» baspasında, Qaraqalpaqstan teleradiokompaniyasında xızmet etken.

U.Pirjanovtıń «Muhabbat qosıǵı» (1970), «Onda báhár edi» (1977) , «Gúzgi japıraqlar» (1983) degen qosıqlar toplamları, «Súwret» (1974), «Aq tal astındaǵı aqsham» (1974, 2016) «Aǵıs» (1981) «Qarda qalǵan izler» (1984), «Apreldiń sońǵı aqshamı» (1987), atlı prozalıq kitaplardı basılıp shıqtı.

U.Pirjanov Sh.Aytmatovtıń «Razı bol, Gúlsarı» (1979), «Qızı shaǵıshlı dilbarım», «Erte ketken tınalar» (1982) povestlerin, «Ásirge tatarlıq kún» romanın, «Temir túzikleri» menen Abılǵazınıń «Türkler

shejiresi» dóretpelerin, K.Chandr, X.A.Abbas, M.Nuyameniń bir qatar shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdarǵan.

U.Pirjanovtıń biz joqarıda keltirip ketken ómir hám dóretiwshilik jolı maǵlıwmatlarınıń ózi-aq bizge jazıwshınıń janrlıq formalar, stillik baǵıtlar, kórkemlik usıllar tańlaw imkanıyatlarınıń oǵada keń hám kóp qırlı bolǵanlıǵın kórsetip turadı. Bul dóretiwshilik maǵlıwmattan biz ayırıqsha eki nárseni, birinshiden, onıń úlken talantlarǵa qozǵaw bolatuǵın bay tábiyat qushaǵında tuwılıp óskenligin, kóp ǵana ómir hám dóretiwshilik mekteplerinen óshpes bay turmıslıq hám ádebiy-kórkem tájiriybeler toplaganlıǵın, ekinshiden, usı ǵawjım tábiyat onı júregi gózzallıqlarǵa tolı, názik lirik shayır etip ádebiyatqa alıp kirgenligin ańlasaq, ekinshiden, onı poeziya Parnasına shaqırǵan sırlı lirika soqpaqları, kóp jılıq úyreniw, izleniwler mektebi, ásirese Sh.Aytmatov shıǵarmaların awdarıw arqalı sol mekteptiń talantlı wákilleriniń biri bolıw baxtına eriskenligin kóremiz. Haqıyqatında da, Sh.Aytmatov tiykar salǵan túrkiy xalıqlar prozasındaǵı liriko-psixologiyalıq proza mektebi onı qaraqalpaq prozasındaǵı liriko-psixologiyalıq povestlerdiń úlken sheberi, talantlı jazıwshı etip jetilistirdi hám ol usı kúnde de birinshi gezekte talantlı jazıwshı, soń shayır hám awdarmashı sıpatında tán alınıp kiyatır. U.Pirjanov óz prozasındaǵı bul unamlı sıpatlı belgilerdi iyelewge bolǵan dáslepki qádemdi ótken ásirdeń 60-jılları dóregen «Aq tal astındaǵı aqsham» povestinen basladı, desek asıra aytqan bolmaymız

Povest tikkeley muhabbat temasına baǵıshlanganı menen, usı temadaǵı basqa dóretpelerden urıs hám onnan keyingi jıllardaǵı urısqa qatnaspasa da qayǵısın shegip atırǵan jaslardıń ómirin, muhabbatın, jaslıq muhabbatınıń jalınlı dártin isenimli hám kórkem sáwlelendirip beriw menen ózgeshelenip turadı.

Jazıwshınıń sheberligi sonda - jazıwshı bul dártti jámiyetten, social ortalıqtan tamırı úzilgen halda bólingen suwday bólek etip jalań halda súwretlemeydi, al povest qaharmanları bolǵan Mırzabay menen Amangúldiń bir –birine bolǵan muhabbatın tábiyat, jámiyet qubılısları, sociallıq turmıs penen júyi bilinbestey bekkem birikken bir tutas janlı jónelis, tásirsheń qubilis sıpatında oǵada kórkem etip isenimli kórsetip

beredi. Jazıwshıdaǵı bul sheberlik povesttegi muhabbat waqıyalarınń urıs hám urıstan keyingi dáwirlerdegi xalıq turmısı onıń milliy mentaliteti, úrp-ádet dástúrleri menen baylanıstırıp turmısshań ótkir konflikt tapıp, onı social-psixologiyalıq jaqtan isenimli etip sheship bere alǵanlıǵında kórinedi.

Sırttan qaraǵan adamǵa, yamasa povesti bir oqıǵan ápiwayı oqıwshıǵa muhabbat waqıyası onsha áhmiyetli etip súwretlep berilmegendey hám povest juwmaǵı júdá isenimli emestey bolıp tuyılıwı, tásir qaldırılıwı múmkin. Atap aytsaq, balalıqtaǵı doslıǵı erjete kele muhabbatqa aylanǵan, yaǵnıy balalıq etip, saǵallardı qashıramız dep, tutzarlıqtı órtegen tábiyǵıy ot, (órt alıwı) er jete kele muhabbat oti bolıp, júreklerin órtegen eki jastıń keshe ǵana balalıǵında aq tal astında asır salıp oynanǵan izlerin sol jerden jılıslap ótken sur jılanıń óshirip ketkenindey qápelimde ishıqı hijranına, yaǵnıy jaslıq muhabbatıń jalınlı dártine tap boladı. Almagúlge degen muhabbat sezimleri endi ǵana urqan atıp atırǵan bir payıtında Mirzabaydıń júregindegi bul ishıqı izlerin eski dástúr degen bir sur jılan óshirip taslawǵa háreket ete baslaydı: Eski dástúr boyınsha aqlay quda bolǵan Mirzabaydıń ákesi onı bir jorasınıń Ulmeken degen qızına úylendirmekshi boladı. Mirzabaydıń Almagúldi jaqsı kóretuǵınlıǵı menen, yaǵnıy balasınıń qálbi menen esaplasqısı kelmeydi ... Bul xabar pútkil awıl elge taraladı, hátte Almagúldiń de qulaǵına barıp jetedi. Mirzabay óziniń h'azır ekenligin Almagúlge túsindiriw imkaniyatın taba almay júrgende, olardıń arasında Qasım degen úshinshi kimse payda boladı.

Araǵa usılayınsha suwıqlıq túsken eki jas úlken ruwxıy gúyzelislerge duwshar boladı. Ásirese júregi názik, janı sulıw Almagúldi qattı aziyat shegedi, ruwxıy azaplanadı. Mirzabaydı shın kewilden súygeni menen, óz basına túsken eski dástúr qurıǵın birden úzip kete almaydı. Awıl-el, qońsı-qobalarda taraǵan gáp sózler, qız jolınıń názikligi onı kóp áwere sarsanǵa saladı, jatsa-tursa, Mirzabaydı oylap, bul dástúr qurıǵınan qalay qutılıp ketiwdiń jolların oylap qattı qıylanadı.

Mine, usınday ruwxıy gúyzeliste júrgen kúnleriniń birinde ózin joytıp alǵan Almagúl oysırap júrip abaysızda qudıqqa túsip ketip, awır kesellikke shatıladı, soń dawa tappay, bul dúnyanı tárk etedi.

Jazıwshı, mine, usınday psixologiyalıq halatlardı qaharman xarakteriniń ósip-ózgeriw evolyuciyası hám turmıs shınlıǵı menen tıǵız baylanısta súwretlegenlikten biz de povest syujetiniń usılayınsha sheshim tabıwına isenbewge haqımız joq.

Jazıwshı bul sheshim arqalı xalqımız rawajlanıwınıń belgili basqıshlarında urıs dártleri sıyaqlı, eski dástúr sarqıtları da erkin muhabbat, sap ishqınıń jaynap-jasawına tusaw bolıp, Almagúl sıyaqlı janı taza jazıqsız bir qansha jaslarımızdın dastıǵın alıp ketken tragediyalıq aqıbetlerin kórsetpekshi bolǵan.

Izertlewshı Q.Kamalovtıń pikirinshe, usınday konfliktti qaharman táǵdiri menen baylanıstırıw arqalı syujet qurıw sheberligi Uzaqbay Pirjanovtıń «Súwret» povestinde de seziledi. Bul povesttiń konfliktti sonshelli kúshli, har bir oqıwshınıń urısqa nálet aytıw sezimin oyatadı. Bir ananıń eki balası Asqar menen Ayjamal bir-birine ashıq bolıp qaladı. «Bilmegen uw ishedı» deydi xalqımız. Asqardıń ákesi fronta nabit bolǵan. Aqlıq bala ata-anasınıń qolında qalıp, jas ana ekinshi esikke eńkeyip túsken. Bul esikte tuwǵan perzenti Ayjamal menen dáslepki perzenti Asqardı studentlik ómir duslastıradı. Ekewi de birin-biri tanımaydı. Eki jastıń bir-birine jaslıq sezimleri oyanadı. Bul keshegi urıstıń búgingi jaslar táǵdirine tiygizip otırǵan ne degen tragediyalıq tásiyri! Biraq, Asqardıń anasınıń súwreti hám bul súwretti (Asqar foto atelede úlkeytkennen keyin) Ayjamaldıń kóriwi, eki jastıń ju'regine qanday qayǵı, kózlerine qanday shirkew saladı. Eki jastıń táǵdirine ku'tilmegen apat ákele jazlaydı. U.Pirjanov bul konfliktti tabıw hám qaharmanlar táǵdiri menen durıs baylanıstırıw arqalı urısqa nálet aytqan. Bul hizińshe júdá qıyınnan qıyısқан sheberlikten basqa hesh nárese emes¹.

U.Pirjanovtıń bul povestlerindegi bir ózgeshlik - ómirdegi real kórinisler menen qaharmanlar háreketin kórkem súwretlewge dál,

¹ Камалов Қ. Қарақалпақ повесттери. –Ноқис:«Қарақалпақстан», 1978. -93-бет.

sayma-say, ómirdin ózindegidey etip túsiriwi júdá kúshli. Álbette, bul úlken uqıplıqtın jemisi.

U.Pirjanovtıń usınday ádep-ikram, muhabbat máselesin sóz etken shıǵarmaların ishinde «Qızıl kendirdin gúli» povesti dıqqatqa ılayıq ekenligin aytıp ketiwge tuwra keledi. Shıǵarmanıń eń bash jetiskenligi sıpatında ondaǵı jıllı lirizmdi, shayırlıq shiyrin tildi kórsetip ótiw kerek. Povest avtordın 1981-jılı baspa kórgen «Aǵıs» toplamında daǵazalangán «Súyrik» gúrrińiniń tiykarında jazılǵan.

Povestte jazıwshı kóbirek Sh.Aytmatovtıń «Qızıl sharshılı dilbarım», «Bir kúnim bir ásirdey» («Boranlı bándirgi») shıǵarmalarınń poetikalıq dástúrlerinen kóbirek úyrengenligi kózge taslanadı. Povest bas qaharmanı Anargúldin táǵdiri kóbirek biz joqarıda atap ótken Sh.Aytmatov shıǵarmalarındaǵı hayal-qız qaharmanlar xarakteriniń ósip-ózgeriw evolyuciyasını yadqa túsiredi. Bul shıǵarmada da Sh.Aytmatovtıń «Qızıl sharshılı dilbarım» daǵı ılyastay muhabbatına ulıwma, turmısqa biypárwa qaraǵan Bazarbay degen kimseninń pás qılıqlarınan dákki jep, sabaq alıp, kózi ashılǵan bas qaharman Anargúl aqır-ayaǵında ózi bir kóriwden jaqsı kórip qalǵan Asamatdin degen ekskavatorshının budkasında táǵdirin onıń menen birlestiriwge bel bayladı.

Jazıwshı qaharmanıń usı sheshimge kelemen degenge deyingi ishki ruwxıy-psixologiyalıq halatların turmısshań ótkir sociallıq motivler fonında oǵada isenimli hám kórkem etip súwretlep bere alǵan.

Gápimizdin basında jazıwshı U.Pirjanov belgili qırǵız jazıwshısı Sh.Aytmatovtıń bir qatar povestleri hám «Ásirge tatırlıq bir kún» romanın qaraqalpaq tiline awdarma islegenligin aytıp ótken edik. Gúman joq, ol awdarma barısında Sh.Aytmatovtıń súwretlew sheberligin dóretiwshilik penen ózlestirdi. Bul óz gezeginde U.Pirjanov povestleriniń stilin bayıttı. Sh.Aytmatovtıń kórkem súwretlewdegi sheberligin ózlestiriwine úlken tásirin tiygizdi. Máselen, Sh.Aytmatov dástúrleriniń tásirin U.Pirjanovtıń «Qarda qalǵan izler...» (1984), «Apreldin sońǵı aqshamı» (1987) povestlerinde kóriw múmkin.

Juwmaqlap aytqanda, U.Pirjanov ádebiyatımızǵa názik didli gozzal lirikaları menen kirip kelip, prozamızǵa poeziyalıq qubılıwları,

jilli lirizm menen poeziyalıq ırqaqtı alıp kirgen, Sh.Aytmatov prozasın qaraqalpaq tiline awdarıw arqalı qaraqalpaq prozasında Sh.Aytmatov dástürin, mektebin tereñlestirgen, liriko-psixologiyalıq bağıttı kúsheytken povest janrınıń úlken sheberi bolıp tabıladı.

Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı **Kamal Mámбетov (1940-2002)** 1940-jılı 14-mayda Kegeyli rayonınıń M.Jumanazarov atındaǵı sovхозında tuwılǵan. Ol 1963-jılı Tashkent mámleketlik universitetin pitkerip, «Sovet Qaraqalpaqstanı» gazetasında ádebiy xızmetker (1963-64), pedinstitutta oqıtıwshı (1967-72), «Ózbekkinoxronika» studiyasınıń Qaraqalpaqstan bóliminiń direktorı (1972-74), Qaraqalpaqstan televideniesi hám radio esittiriw Komiteti baslıǵınıń orınbasarı (1975-76), Nókis mámleketlik universitetiniń docenti, kafedra baslıǵı, fakultet dekanı (1976-86), usı oqıw ornınıń rektorı (1986-88) bolıp isledi. Ómiriniń sońǵı jıllarında bolsa QR Joqarǵı Keñesi Komiteti baslıǵı, universitette kafedra baslıǵı lawazımların atqardı.

K.Mámбетov 1969-jılı «Qaraqalpaq jazba poeziyasında Shıǵıs klassikleriniń dástüri» degen temada filologiya ilimleriniń kandidatu, 1984-jılı «Qaraqalpaq ádebiyatınıń payda bolıw hám qalıplesiw dárekeri» degen temada doktorlıq ilimiy dárejesin alıw ushın dissertaciya jaqladı. K.Mámбетov 1982-jıldan Jazıwshılar awqamınıń aǵzası.

Jazıwshınıń kórkem dóretpeleri 60-jıllardıń baslarında jariq kórdi. Onıń «Gójek» (1965), «Tırnalar» (1975), «Baxtıń bolsın Ariwxan!» (1976), «Shaqasında emes, tamırında» (1976), «Awıl tańları» (1977), «Kókshiyel» (1977), «Imtixan» (1978), «Moskvadan kelgen qız» (1979) sıyaqlı povestleri járiyalanǵan. Sońǵı jılları ol prozanıń kólemli salasında «Bozataw» (1986), «Posqan el» (1988), «Hújdan» (1989) romanların dóretti. «Posqan el» romanı ushın jazıwshı Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıǵınıń laureatı boldı (1991).

Kamal Mámбетov kórkem ádebiyatqa 60-jıllardıń ortalarında balalar jazıwshısı sıpatında kirip keldi, onıń 1965-jılı jariq kórgen «Gójek» atlı tuńǵısh toplamı, mine, usı balalarǵa baǵıshlangan kórkem dúnya boldı.

K.Mámбетovtıń «Gójek»ten baslanǵan qádemi 70-jıllardıń ortalarına deyin prozanıń kishi janrında tınımsız óz soqpaǵın izlewge

iytermeledi. Haqiqatında da, K.Mámбетov bul jılları gúrrin janrınıń sırn tereń meńgerip te edi. Bunıń ayqın mısalı sıpatında onıń 1974-jılı «Qaraqalpaqstan» baspasınan basılıp shıqqan «Tırnalar» gúrrinler toplamın aytıp ketiwimiz múmkin. Bul toplamǵa engizilgen gúrrinlerde jazıwshı tiykarınan romantikaǵa tolı ármanshil jashıqtaǵı qızıqlı demlerin sheber súwretlep bere bildi. Kishi janrdaǵı jazıwshınıń bul sheberligi onıń sońǵı jılları jazılǵan «Sádep» atlı gúrrininde de ayqın seziledi. Bul gúrrininde K.Mámбетov Chexov stiline tán úlken sociallıq mashqalanı ortaǵa qoyıp, baslıqlarınıń tapsırması menen biri klubnika, biri sádep izlep kelip, Tashkent bazarında ushırasqan eki shoferdiń dialogı arqalı tubalawshılıq dáwirindegi byurokrat basshılardıń kelbetin isenimli turmıs boyawları menen gewdelep bere alǵan.

Onıń kishi prozasında ortaǵa qoyılǵan usınday iri sociallıq mashqalalar 70-jıllardıń ortalarınan baslap jariq kóre baslaǵan. 1982-jılı bolsa «Qaraqalpaqstan» baspasınan óz aldına kitap bolıp basılıp shıqqan «Merwert monshaqlar», «Baxtıń bolsın, Arıwxan», «Shaqasında emes, tamırında», «İmtixan», «Awıl tańları», «Moskvadan kelgen qız», «Men onı súyetuǵın edim» sıyaqlı povestlerinde anagurılır keńirek hám tereńirek sáwleleniw taptı. Ásirese, «Merwert monshaqlar» menen «İmtixan» povesti dáwirge házir juwaplıǵı menen, yaǵnıy óz dáwiri - tubalawshılıq jıllarındaǵı sawda hám joqarı bilim orınlarındaǵı tubalaw kartinaların isenimli súwretlep beriwi menen xarakterli. Jazıwshınıń 1989-jılı «Ámiwdárya» jurnalında járiyalanǵan «Hújdan» romanı bolsa bul temanı ádewir tereńletken hám tubalaw dáwiri illetlerine qalısana tallaw jasaǵan roman boldı. Álbette, roman formalıq jaqtan bir qatar jazıwshılardıń shıǵarmaları menen únles kelse de, materialınıń ózinsheligi boyınsha, ortaǵa qoyǵan máselesi boyınsha hesh kimdi tákirarlamaydı, avtor házirgi turmıs materialı menen tariyxtı teń qatar súwretley otırıp, ilimpaz-jazıwshı Qasımınıń obrazı mısasında hujdan tazalıǵı ushın gúres ideyasın alǵa súredi.

Kamal Mámбетov sekseninshi jıllardıń yarımınan tariyxı romanlardıń sheberi sıpatında da tanıla basladı. Onıń tariyxıy temadaǵı «Bozataw» (1986), «Posqan el» (1988) romanları xalıqtıń súyip oqıytuǵın kitaplarına aylandı.

K.Mámбетov tariyxı jaqsı biletuǵın bolǵanı ushın da tariyxıy waqıyanı turmıs penen tereń baylanıstıra aladı. Obraz jasaw, súwretlew usılları kewilge qonımlı. Sóz tańlaw usılı, kórkemlew quralları hám stili jaǵınan ózine tán bolǵan ózgesheligi bar. Shıǵarmalarında forma menen mazmundı teń saqlaǵan halda tariyxıy dáwir menen házirgi kún problemelardı tereń baylanıstıra aladı.

Belgili jazıwshınıń «Bozataw» romanı qaraqalpaq xalqınıń tariyxındaǵı eń bir xarakterli dáwir bolǵan 1858-1959-jıllardaǵı Qońrat kóterilisi hám bul jolda xalıq baxtı ushın ayanbay gúresken Ájiniyaz shayırdıń obrazın ashıp beriwge arnalǵan bolsa, «Posqan el» tetralógiyası kópshilik kitap oqıwshıları ushın ele belgisiz dáwir bolǵan XIV-XVI ásirdeń tariyxıy qaharmanları babalarımız Ismayıl, Tinaxmet hám Ormanbet tragediyası arqalı sol dáwirdegi xalıq massasınıń dramatizme tolı tragik ómirin súwretlewge baǵıshlanǵan.

Avtor bul shıǵarmasında ózi súwretlep otırǵan tariyxıy materialdı tereń ózlestirgenligi menen kózge taslanadı. Jazıwshınıń romanında qaharmanlar xarakterin jaratıw máselesinde de burınǵı shıǵarmalarına qaraganda ádewir ósiwshilik seziledi. Ásirese, aǵayınli eki sultan Yusip penen Ismayıldıń obrazları adamnıń yadında qalarlıqtay dárejede hár tárepleme tolıq súwretleniwın tapqan. Avtordıń jáne bir jetiskenligi shıǵarmada tariyxıy waqıyalardı súwretlew ushın ılayıqlı forma da taba bilgen.

Duris, sırttan qaraganda «Sarayshıq saparı», «Arazlasqan aǵayın», «Noǵaylı eli» degenge usaǵan kishi-kishi temalargá bólip roman jazıw 50-jıllardaǵı J.Aymurzaevtıń «Ámiwdárya boyında» romanınan baslap dawam etip kiyatırǵan eń eski forma. Avtor usı shıǵarmada bul dástúrli formanı tańlap alǵan. Sebebi, «Noǵaylı eli», «İvan Groznıydıń jarlıǵı», «Xalıq qozǵalańı», «Kazan ot ishinde» degen baplardaǵı rus, bashqurt, tatar, Kavkaz xalıqlarınıń tariyxına baylanıslı hár qaysısı bir roman bolarlıq faktlerdi ıqsham etip noǵaylı eliniń tariyxı menen tıǵız baylanısta beriwdiń eń utımlı jolı-usı forma.

Romannıń ekinshi kitabı «Tópalań» da bolsa birinshi kitaptaǵı negizgi másele burınǵıdan da beter ıqshamıraq ashıp berilgen.

Bunda da sol birinshi kitaptaǵı forma, sol birinshi kitaptaǵı ırǵaq, temp tolıq saqlanǵan. Avtordıń aytajaq bolǵan oyı, ideyası anıq,

konkret, yaǵnıy, romanda jazıwshınıń avtorlıq poziciyası ayqın. Negizgi máselede tiykarǵı baǵıttan sheflewshilik, jón aldı qarabaraq ılaǵıp ketiwshilik derlik sezilmeydi, romannıń barlıq bapları kompoziciyalıq jaqtan mazmun hám formannıń birligine bekkem baylanıstırılǵan. Avtor kitaptan kitapqa ashılısıp kiyatırǵanday... Romanda sóz úńlesligine qurılǵan sintaksislik parallelizm menen metaforalıq súwretlew usıllarınan utımlı paydalanǵan. Bunnan tısqari, shıǵarmada burınlı soń ádebiyatımızda qollanıлмаǵan shıraylı teńewler menen hayran qalarlıq dárejede súwretlengen portretler de bar. Misalı, «pútkil sahranı aq basqurday aylanıp oraydı», «kógershinniń qanatınday pır-pırlap ushqan kirpikler» sóz tirkeslerindeki teńewler menen Sarbinazdıń portreti kitaptaǵı eń sátli súwretlenilgen momentlerdiń biri desek boladı.

Ekinshi kitaptaǵı usınday xarakterli momentlerdiń biri - sawash kartinalarınıń súwretleniwi. Romanda sawash kartinalarına sonshama kóp orın beriledi. Bul bir jaǵınan tariyxıy shinlıq, onı biykarlay almaysañ. Sol sıyaqlı avtordıń bul sawashlardı kórkem shinlıqqa aylandıırıwın da biykarlap holmaydı. Hár bir sawash óz ózgesheligi menen real sawleleniwin tapqanı sonshelli, sol sawashlarǵa óziń qatnasqanday pútkil qanlı maydan kóz aldında janlanıp turadı...

Romanda ayırıqsha atap ótetuǵın momentlerdiń jáne biri, birinshi kitaptaǵı aǵayın-qarındas adamlardıń arasındǵı daw-jánjellerdiń bul kitapta ótkir sociallıq konfliktke, ruwlar arasındǵı tartısqa ósip-ótiwi. Bul, álbette, feodallıq jámiyettiń eń awır keselligi hám birden bir kemshiligi. Avtor, minc, usı máselege xalıqlıq poziciyadan, jámiyettiń rawajlanıw zańlılıǵınan kelip shıǵa otırıp real qatnas jasay bilgen. Sonlıqtan, roman negizin quraǵan konflikt aǵa-inili sultanlar Tınaxmet, Orısbek, Ormambet arasındǵı jánjeller, sonday-aq ruwlıq jikleniwshilikler sol dáwir haqıyqatlıǵına say keletuǵın ómirsheń konfliktler.

Biraq, avtor bul talas-tartıslardı kórsetiwdi bas maqset tutpaǵan. Avtordıń maqseti-usı talas tartıslar menen sırtqı dushpanlarǵa qarsı gúres fonında qalıplesken ruw-qawimlerdiń bir awqamǵa birigiwi, eń aqırında «qaraqalpaq» degen xalıqtı keltirip shıǵarıw processin

kórsetiw. Romanda bul process-xalıqlıq processtıń tolıq qáıiplesiw jaǵdayı oǵada isenimli kórsetilgen. Avtor bul processti jalań halda súwretlemeydi, al xalıqlar doslıǵınıń misalında kórsetedi. Misal ushın, rus xalqı menen bolǵan áyyemnen kiyatırǵan doslıq qarım-qatnasıqlar bul kitaptıń da tiykarǵı ózegin quraydı. Birinshi kitaptaǵı Ismayıl alıp barǵan islerdi ekinshi kitapta onıń balası Tinaxmet penen Ormanbet dawam ettiredi. Tinaxmettiń qazaq xanı Haqnazar menen diplomatiyalıq qatnasınan da qaraqalpaqlardıń doslıqqa bolǵan júrek dúrsilin kóriwge boladı. Usınday doslıq sezimleri óz gezeginde basqa xalıqlardıń boyına da tán qásiyet ekenligin avtor romanda real sáwlelendiren.

Misalı, Jem boyındaǵı qırǵınnan keyin qazaq biyiniń qaraqalpaqlarǵa bolǵan qáwenderligi usınıń bir dáıili.

Avtor romanda usı doslıq qarım-qatnaslardı basqınshılıq urıslarǵa qarsı qoyıp súwretlegen, solay etip, doslıqtıń tereń tamirlarin, onıń máńgilik ullı sezim ekenligin kórsetken.

Qullası, roman oǵada kóp mashqalalı, keń jobalı. Bunda avtor xalıqlıq processti keltirip shıǵarǵan social-ekonomikalıq turmıstı, jámiyetlik-siyasiy dúzimdi, ruw-qáwimler birligin de hesh názerden us qaldırmaǵan. Bunıń ayqın misalı sıpatında romandaǵı xalıq degen túsinikti keltirip shıǵaratuǵın negizgi yadro-qaraqalpaq etnik toparlarınıń turmıs tirishiligi, úrip-ádetleri, óner bilimi, ádebiyatı, mádeniyatı súwretlengen orınlardı aytıp ketiwge boladı.

Romanda bul mashqalalardıń bári tiykarǵı qaharmanlar-Tinaxmet, Orısbek, Ormanbet, Taǵaymurat obrazlarınıń átirapında tıǵız jámlesken. Bul úsh obraz romandaǵı tipiklik dárejesine deyin barıp jetken obrazlar.

Bunnan usqarı, romanda Orısbektıń, Xudaynazardıń, Elmurat sheshenniń obrazları da isenimli jasalınǵan. Bular konkret sharayatlarǵa say dóretilgen konkret obrazlar.

K.Mámбетov XX ásirdiń 90-jıllarınıń basında «Posqan el» epopeyasınıń úshinshi, tórtinshi kitaplardıń da oqıwshı jurıshılıqqa usındı. Epopeyanıń «Türkstan» atlı úshinshi kitabında qaraqalpaqlardıń úlken bir bóleginiń Türkstanǵa kóship kelgenнен keyingi (1992-jıldan

1723-jillar aralig'ida) turmisi tariyxiy waqiyalarga saykes suvretleniw tabadi.

Bul kitap daslepki «Zobalañ» ham «Topalañ» dep atalgan eki kitaptin dawami bolip, Tagaymurattin aqligi Amanliqtin 1723-jili baharde Buxaraga elshi bolip bargan jerinen baslanadi da ham ol jerde jungar basqinshilarinin qaraqalpaqlarga hujim jasap, posqinliqqa ushiratqanin esitip, oz eline qaytqan jeri waqiyasi menen tamamlanadi.

Romandagi waqiyalar elinen ayirilgan Amanliqtin ozinin ham akesi Hakim biydin xaliq turmisi menen baylanisqan omirin eske tusiriwleri arqali bir asirlik Turkstandagi waqiyalar aship korsetiledi.

Al tortinshi kitap «Sergizdan»da bolsa jungar basqinshilarinan aman qalgan jalgiz uli Jiyen jirawdin omiri Janadarya boyundagi xaliq turmisi menen tereñ baylanistirilip, soñinan Abilqayir xan basqinshiligi natiyjesinde qure-jili xaliq penen birge posqinshiliqqa ushirağanı ham bul xaliq tragediyasına shayirdin bolgan kózqarasları tiykarında kórkem suvretlengen.

Bul eki romanda da xaliqtı súyiw, patriotizm en baslı orınga kóterilgen. Xaliq tragediyası oğada ayanishlı suvretlenedi.

Jazıwshi ham ilimpaz **Sarıgúl Bahadırova** 1944-jılı Qaraqız rayonında tuwılğan. Awıllıq orta mektepti 1962-jılı tamamlap, Qaraqalpaq mámleketlik pedagogikalıq institutına oqıwğa kiredi.

1967-70-jılları Tashkentte Ózbekstan İlimler Akademiyasınıñ aspiranturasında oqıdı ham 1970-jılı «Házirgi qaraqalpaq gúrriñleri» degen temada kandidatlıq dissertaciyasın jaqladı. Sonnan baslap ol Ózbekstan İlimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bóliminiñ N.Dáwqaraev atındağı til ham ádebiyat institutında ilimiy xızmetker, bólim baslıǵı lawazımlarında isledi.

Sarıgúl Bahadırova 1985-jılı «Folklor ham qaraqalpaq sovet prozası» degen temada doktorlıq dissertaciya jumısın jaqladı. 1991-jıldan 2009-jılǵa shekem N.Dáwqaraev atındağı til ham ádebiyat institutınıñ direktori lawazımında isledi, házir húrmetli dem alısta.

Ol 1996-jıldan baslap Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıñ aǵzası.

Sarıgül Bahadırova «Hayallar» (1973), «Ömir sabağı» (1980), «Táğdir» (1981-1989), «Keshikken soldat» povest hám romanlardın. sonday-aq bir qatar «Anama xat», «Bala- beldin dimarı», «Ağayın» hám t.b. gúrrińlerdin avtorı. Ol Qaraqalpaqstan Jaslar awqamı sıylıǵınıń laureatı.

S.Bahadırovanın «Roman hám dáwir» (1978), «Folklor hám qaraqalpaq sovet prozası» (1984), «Kitabi dedem qorqıt», «Qoblan», «Edige» hám «házirgi ádebiyat haqqında oylar» (1992) atlı ilimiy miynetleri bar.

Sarıgül Bahadırova Beruniy atındaǵı Ózbekstan Respublikasınıń mámleketlik sıylıǵınıń laureatı.

XX ásiridin 60-70-jılları qaraqalpaq ádebiyatında kórkem shıǵarmalar jazatuǵın hám sonın menen birge, ilimiy-izertlew jumısların alıp baratuǵın kórkem sóz sheberleri dóretiwshilik maydanǵa keldi. Sarıgül Bahadırovanı solardıń biri sıpatında atap kórsetiwge boladı. Bul qubılıs qaraqalpaq milliy ádebiyatındaǵı jeke ózine tán ózgeshelik bolıp esaplanadı. Usı ózgeshelikke iye S.Bahadırova qaraqalpaq prozasında áhmiyetli máselelerdi kóterip, quramalı obrazlardı jasap, milliy ádebiyattı aytarlıqtay jetiskenliklerge eristirdi.

Jazıwshı Sarıgül Bahadırova óz dóretiwshiligin dáslep gúrrińlerden basladı. Avtorın gúrrińleri turmistaǵı ápiwayı waqıyalardan úlken ideyalıq juwmaq shıǵarıwı menen ajralıp turadı.

Onıń «Anama xat» gúrrińinde (1965) kollektivizatsiya dáwiriniń tragediyalıq aqıbetleri súwretlenedi.

Bul gúrrińde qızın anası menen sırlasıwı formasında, yaǵnıy onıń anasını keshirim sorap jazǵan xatı arqalı bir shańaraqtın táǵdiri bayan etiledi. Qızın ákesi jala menen qamalıp ketedi, qız anası menen ekewi qaladı.

Mine, usı waqıtta kórgen qıyınshılıqların, óziniń júrek sezimlerin qız anasına xat formasında jazıp sırlasadı. Qız ózi er jetkennen keyin anasınıń túsiniw, onnan keshirim soraydı.

S.Bahadırovanın shıǵarmalarında qaharmanlardın ruwxıy dúnyası oǵada bay bolıp keledi. Bul qubılıs sol dáwirdegi qaraqalpaq prozasındaǵı kóp shıǵarmalardıń tán boldı. Qırǵız jazıwshısı Shıngıs

Aytmatovtın prozasındaǵı ana obrazları bul hár bir oqıwshını oylandıratuǵın hám tárbıyalaytuǵın ádebiyat úlgileri. Bul obrazlar qaharman obrazın jasawdıń jańa formasın keltirip shıǵardı. Biziń milliy qaraqalpaq prozasında da anaǵa arnalǵan shıǵarmalar, ájayıp ana obrazları jazıwshılarımız tárepinen súwretlengen Q.Sultanovtın «Aq dárya» romanında Nazlı kempir, G.Fsemuratovannıń «Jiyren» povestindegi analar obrazları buǵan misal bola aladı. S.Bahadırovannıń gúrrińlerindegi ana obrazınń jasalıwı da usı jazıwshılar qálemi menen bir únles keledi.

Shańaraq, ana hám perzent arasındaǵı qarım-qatnaslar jazıwshınıń «Bala- beldiń dimarı» gúrrińinde qoyılǵan másele. Bul gúrrińde psixologizm júdá kúshli. Turmıs qurıp, bardamlı jerge kelin bolıp túsken nashar óz tórkinine qıdırıp keledi. Tórkininen úyine qayıp baratırǵan ol jolda izinen birewdiń baqırıp-shaqırǵannı esitti. Toqtap qarasa, sheńgellerdiń arasınan jer qurtınday qıbırtaǵan bir balanı kóredi. Topıraqqa bólingen balanı ol tanımadı. Bala oǵan kelip «Meni tuǵan sen be?» dep soradı hám Aysha lal bolıp qaldı.

Balanı eplep aldap qaytarsa da, onıń adını atılmay, tap izge júrip baratırǵanday sezildi¹.

Gúrriń kólemi boyınsha qısqa bolıwına qaramastan, mazmunı tereń, turmıstaǵı áhmiyetli máseleler - kórkem ádebiyattaǵı oraylıq temalardıń biri- ádep-ikramlılıq mashqalasın súwretleydi.

Bala ata-anasız óspew kerek, degen ideya jazıwshınıń «Ráwshan» atlı gúrrińde de dawam ettiriledi. Muhabbat hám bala, bir-birewdi túsiniw jasaw – bul shańaraqtıń haqıyqıy baxıtı, degen juwmaı jasalınadı bul gúrrińde.

Muhabbat, súygen yarına sadıqlıqtı saqlap qalıw - S.Bahadırovannıń «Keshikken soldat» povestiniń ózegi.

Sonday-aq satqınlıq, eki júzilik turmısımızda ushırasıp turatuǵın hádiyseler de onıń prozasında sáwleleniwini taptı.

Mine, usı turmıshlıq waqıya S.Bahadırovannıń «Aǵayın» atlı gúrrińiniń teması. Narımbet ǵarrı inisiniń basshı bolıwın esitkenen, onı keledi dep bir qoydı soyıp, tayarlıq kóredi. Tap usı waqıtta májilis

¹Бахадырова С. Турмыс сабағы. –Ноқис: «Қарақалпақстан»,1982. -15-бет.

kelesi háptege qaldırılğanlıǵı, Nasırdıń jumıstan shıqqanlıǵı haqqında gáp taraydı.

-Pah, táwir bolǵan eken shıqqanı, ataña nálettiń balasınan kúyıp edim, - deydi tislenip.

-Aǵayın emes pe? - degen birewdiń sorawı da onı ózine keftirmeydi.

-Qayaqtıń aǵayını, ol bolsa qıpshaq, men bolsam qaramoyım, úsh qaynatqanda sorpamız qosılmaydı. Qańǵıp júrgen jerinen men edim ákelgen, biziń úydiń juwındısı menen adam boldı. Sol jaqsılıqtı bildi me, toydırǵannıń saqalına, dep ketti...

-Ózim de bir nárseni bilemen-aw, aqıyrın bersin dep jür edim, mine, aytqanıw keldi, - dep bilgishsinip mardıyırqırap qoydı. Bunnan keyin de ol kóp nárselerdi aytıp ishindegi debdiwin shıǵarmaqshı bolıp edi, jaǵdaydan paydalanıp xabarshı jigit óziniń bólinip qalǵan sóziniń izin jalǵadı.

-Birootala jumıstan bosǵan emes, buringı ornınan kóterilipti.-barlıq gelle Narımbetke burıldı. Narımbettiń esine úyindegi tayarlıq tústi me, ya qaraǵan kózlerden tartındı ma, kópshilikten sıtılıp sırtqa qaray adım attı.

-Bul ret kelmese, endigi ret keler. - ózinshe álle bir nárselerdi gúbirleniwi menen dalaǵa shıǵıp ketti. Onıń bul gúbirleniwi endi, álbette, jamanlaw emes ekenligi hámmege túsinikli edi¹.

Bul mısaldan kórinip turǵanıday, paydası tiymegen aǵayındı, tap tuwısqan inisi bolıwına qaramastan jamanlaytuǵın unamsız tip-satıralıq obraz Narımbet jeterli dárejede isenimli jasaǵan.

S.Bahadırovanıń «Urıstan soń», («Keshikke soldat») («Ámiwdárya», №3, 1977) povestinde muhabbat teması urıs dáwiriniń haqıyqatlıǵın kórsetiw arqalı ashıladı. Biraq, bul povestte baslı tema muhabbat emes, ekinshi jer júzlik urıstıń urıs hám urıstan sońǵı dáwirlerde adamlar, sonıń ishinde xayal-qızlar táǵdirine tásir etken úlken unamsız illetleri kópshilik hayal-qızlarımızdıń analıq, hayallıq baxtınan aytırılıw tragediyası povest bas qaharmanı Aysulıw hám Arıwxan, Nábiyra usaǵan basqa da Arıwxan, Nábiyra usaǵan basqa da hayal-qızlar obrazları arqalı isenimli sáwlelendiriw berilgen. Analıq

baxit, hayallardın mudamı jazıwshı gózzal ana bolıp qalıw máselesi S.Bahadırovannıń «Tumaris hám Kir» povestinde tariyx sabaqları arqalı bunnan da kórkem hám isenimli etip berilgen.

Duris, qaraqalpaq ádebiyatında Tumaris obrazı İ.Yusupov, G.Dáwletovannıń poema hám romanlarında da jaratılğan. Biraq, bul shıǵarmalarda kóbirek jawıngerlik sıpatları, hayal-qızlarımızdın mártlik, qaharmanlıq sıpatları ulıǵlangan bolsa, S.Bahadırovannıń atı atalğan povestinde bul sıpatlardan da góri onıń hám ana hám hayal sıpatında júrek dúrsiline, kóbirek dıqqat awdarılğan. S.Bahadırovannıń atı atalğan povestinde bul sıpatlarında dagóri onıń hám ana hám hayal sıpatında júrek dúrsiline, kóbirek dıqqat awdarılğan. S.Bahadırovannıń Tumaristın İran shaxı Kirge qarań mártlik güreslerin onıń juń basqarıwındaǵı ádilligin, alıp barǵan iygiliqli islerin, biykarlamaǵan hayaldı birinshi gezekte onı hayal patsha sıpatında emes, hayal Anı patsha sıpatında kórsetiwge háreket etken. Bul shıǵarmanın baslı jetiliskelikleriniń biri de, mine, usı sıpatı belginedi.

Haqıyqatında da, biziń eramızǵa shekemgi VI ásirde İran shaxları (Axmeniyler) Orta Aziyanıń kópshilik jerlerin basıp alǵanlıǵı málim. Kirge qarsı sak-massagetler azatlıq ushın güresken. Kirdin áskerleri jeńilip, ózi urıs maydanında ótiriledi. Usı waqıya tiykarında dóregen Tumaris qaharmanlıq eposı biziń dáwirimizge kelip jetpegen. Epostın mazmunı grek tariyxshısı Gerodottın «Tariyx kitabı»nda gúrtin etilgen. Bul qaharmanlıq ápsananıń tariyxqa qatnası haqqında belgili alimlar S.P.Tolstov, Ya.Gulyamovlar hám ózbek ádebiyatshı alımı N.Mallan birinshilerden bolıp pikir bildiredi hám «Tumaris eposı Orta Aziya xalıqlarınń shet el basqınshılarına qarsı alıp barǵan márdana güresin kórkem sáwlesi - dep jazadı.

Hashında, jazıwshı S.Bahadırova «Tumaris hám Kir» povestinde keń epikalıq syujetine qol urmastan burın tariyxıy hám ápsanalıq dáreketdi tereń úyrengenligi hám óz ilham eleginen qayta ótkerip uzaq ótmish waqıyalarına jan endirip búgingi kitap oqıwshısına dóretiwshilik penen kórkemlep jetkerip bergentligi sezilip turadı.

Povestın temasınan kórinip turǵanıday, jazıwshı barlıq waqıyanı bastan-ayaq, baslı qaharmanlar Tumaris hám Kir átirapına jámlep beriwge umılğan. Yaǵnıy, povestte oraylıq figura esaplangan.

massagetler patshası Tumaristiń mártlik isleri menen bahadırlıǵı, analıq *mehir-muhabbatı qarısıp sintezlenip súwretlense*, al, onıń qarısılası Kirdiń basqınshılıq háreketleri menen hiylekerligi parallel ráwishte ashıladı. Povest waqıyaları bir neshe bólimlerge bólinip kóbirek avtor tilinen epikalıq usılda bayanlanǵan. Avtor hár bir bólimge ótpesten aldın ertedeǵi Avesto esteliginen hám xalıq ańız-ápsanalarından alınǵan ibratlı hám danalıq sózlerden epigraf sıpatında paydalanıp barǵan. Bul usıl, álbette, povest waqıyalarınıń awızeki hám jazba materiallarǵa oǵada bay ekenligin ańlatadı. Povestteǵi awızeki hám tariyxıy jazba dáreclerden alınǵan ayırım syujetler menen detallardıń tariyxıy dáwir qaharmanlarınıń xarakterin ashıwda járdemshi xızmet etkenligin kóremiz, jáne de, jazıwshı povesttiń ayırım orınlarında Tumaris hám Kir haqqındaǵı waqıyalarǵa lirikalıq sheginis jasap Siriya táhiri Derkettiń qızı Simma tárbiyalanǵan ájayıp qız Semiramida tuwralı hám Midiya áskerbası Striangey hám saqlardıń hayal patshası Zarina haqqındaǵı ápsanalarǵı gúrriń etedi. Bul arqalı avtor erte zamanlardan baslap-aq hayallar basqarǵan patshalıqtıń hám batır qızlar háreketleriniń húkim súrgenligin dálillemekshi boladı.

Jazıwshı bul povestinde tariyxıy dáwir waqıyaların dóretilimde kórkem oylaw yamasa fantaziyalıq oylaw imkanıyatlarından sheberlik penen paydalanǵan. Álbette, bunısız avtor tolıq mazmundadıǵı tipik qaharman obrazın jaratiw qıyın ekenligin tereń sezingen. Sonlıqtanda povestteǵi Tumaris, Kir, Sparganiz (povestte Sparangiz) obrazlarınıń ádebiy tip dárejesine kóteriliwinde yaktan oylap tabılǵan obrazlardıń. mısalı, Tumaristiń bas ásker basısı Krat, aqılǵóyi Zaridr, ásker basısı Oksiart, ańshı jigit Panay, Kirdiń ásker basısı Kámbiz sıyaqlı toqıma obrazlardıń járdemi oǵada úlken. Bul personajlar shıǵarmanıń bastan ayaǵına qatnaspa da waqıyanıń bir qalıpte tutas túrde izbe-iz rawajlanıp barıwında, ańǵıraǵı jazıwshınıń ideyasın óz maqsetine jetkerip beriwde sheshiwshı xızmet atqaradı.

Povestte jazıwshı *áyyemgi sak-massaget qawimleriniń turmıs-tárizin, úrp-ádet dástúrlerin, eski inanımları menen túsiniklerin kórkem sáwlelendiriwde biziń eramızǵa shekemgi VII-VI ásirlerde Orta Aziya, Iran hám Ázerbayjanda keńnen tarqalǵan zoroastrizm dininiń*

muqaddes kitabi bolgan Avestoga suyengenligi ham eski ay atamaları (mitra, apanam, upxan ayları) menen tabiyat korinisterin suwretlewlerge ayriqsha diqqat awdarğanligi ulken qiziqiwshılıq turwıradı jáne de massagetler paydalanğan qural-jaraqlar, áskeriy urıs óneri menen olar jaylagan mákan jerler, qonıslas otırğan ellerdin geografialıq atamaları da sol dawirge mas rawishte sawletenip kitap oqıwshısın erksiz turde uzaq ótmishke jeteleydi.

Povestte Tumaris obrazınıń jetiskenligi sonda – ol óz xalqınıń gárezsizligi, azatlıgı, tınıshlıgı menen abadanlıgın sırtqı dushpanlardan mártlershe qorǵaǵan bahadır hayal patsha obrazında qalıp qoymaǵan. Ol aldawlıqta Kirge bende bolıp qolǵa túsken Sparangistiniń dártinen bawın kúyip kúıl bolǵan japakesh hayal obrazında kóbirek sawlelengen. ...Ana biysharanıń júregi eljirep, jer bawırlap jılagısı keledi, ol múmkin emes, bar dawısı menen ókirip algısı keledi, betlerin julıp, shashların jayıp, jer dastanıp bar dawısı menen jer dúnyanı gúńirendirgisi keledi, biraq patshaǵa ol múmkin emes. «Aldında júrsen aybatım, keynimde júrsen ǵayratım, qulınım, tulparım, búrkitim, kókke ushsam qanatım. jerde júsem tıregim. janım balam. dushpan qolında qanday kúyde ekenseń, tirime ekenseń? – dep emirenedi ana júregi. Biraq Tumaris ishindegini sırtqa bildirmedi. Povesttegi Tumaris obrazi, boyınsha moyımas kúsh-jigerdi jıynagan ham óz perzentine bolǵan mehir-muhabbatı jamlegen shıǵıs hayallarınıń batırlıq tımsalı.

Ol óz dushpanı Kirge qarata:

«Men sizdi námártlik etip abaysızda, ya aldap qalǵa túsirip da arqanı astına aparmayman. Siz urıs izlep keldiniz. Qáne shıq sawashqa ekewimiz alısamız! Elimdi wayran ettiń, tınısh otırǵan xalıqtı jılattı. jerimniń betin qızıl qanǵa boyadıń. Suw ornına adam qanın suwda. aǵızdıń. Balamdı qurban ettiń, jalǵız jigerbentimnen ayırdıń. Saǵan óli ólim miyasar. Onı da men islewim kerek! Tumaris qáharge mindi. Kir menen alısqıdan-aq, qılshın bir siltegeninde Kirdiń gellesi toptay domalap uship tústi».

Povest sonunda Tumaris massagetler ham Kún táñiri aldında bergen antın orınlap Kirdin qalayınsha ólgenligin keleshek awladqa jetkerip beriwin násiyat etedi.

Usılayınsha povesttiń kópshilik orınlarında, hátteki juwmaǵında da avtordıń kózqarasları anıq ráwishte kórinip turadı. Bunda jazıwshı, hayal patshanıń basqa ellerdi jawlap alıp qan tógiwlerden góre paraxat jol menen kelisiwdi hám jawızlıqtan góre tınısh tatiw turmıs keshiriwdi maqul kórgenligin qaharmanın dialog hám monologlarında, ishki oy-keshirmelerinde sheberlik penen iske asırǵan.

Tumaristiń hayal hám ana retinde urıstı jek kórgenligin hám sak-massagetlerdiń basqa ellerge birinshi bolıp urıs ashqanlığı tariyxta siyrek ushırasatuǵınlıǵın búgingi jergilikli tariyxshılarımızdıń miynetlerinde de kóremiz.

Solay etip, jazıwshınıń bul shıǵarması áyyemgi sak-massagetlerdiń turmıs tárizi menen jasaw jaǵdayı hám hár qıylı ırım, úrp-ádet dástúrlerin keń epikalıq baǵdarda kórkem sáwlelendirgen tariyxıy shıǵarma boldı.

Álbette, bul shıǵarmanı oqıw arqalı biz gárezsizlikke shekemgi uzaq dáwirlerdiń mashaqatlı keshkenligin, sonlıqtan gárezsizliktiń qádir qımbatın abaylap saqlaw zárúrligin, xalqımızdıń tariyxın, milliy ideya, ideologiyasın qayta jetilistiriwde kórkem shıǵarmalardıń ásirese tariyxıy shıǵarmalardıń ornı hám áhmiyeti úlken ekenligin tereń ańlap jetemiz.

Ulıwma, S. Bahadırovanıń kórkem prozalıq shıǵarmaları óziniń qunlı ideyaları jasardı Watan súyiwge márt, batır ul-qızlar bolıp ósiwge shaqırıw menen birge, turmısta hár kim, óz ornında, turıwǵa erlerdi er sıpatında erlik islerge taq turıp qalıwǵa hayal-qızlarımızdı hámıyshe gózzal hám tirishiliktiń jaratıwshısı, milletin tárbiyashısı Ana hám Hayal bolıp qalıwǵa shaqırıp turadı.

Jazıwshı S. Bahadırovanıń dóretiwshiligi tematikalıq keńligi menen de ózgeshelenip turadı. Avtordıń gúrrińleri, povest hám romanlarında házirgi dáwir adamlarınıń quramaı ómirден aljaspawı máseleleri de ózekli tema etip alınadı.

Jazıwshı, shayır, dramaturg, kinostsenarist Alpısbay Sultanov 1947-jılı 15-martta Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Moynaq rayonında tuwılǵan. Orta mektepti tamamlǵannan keyin 1969-jılı Qaraqalpaq mámleketlik pedagogikalıq institutınıń orıs tili hám ádebiyatı fakultetin, 1987-jılı Tashkent joqarı partiya mektebin pitker gen.

A.Sultanov miynet joln 1969-jılı respublikalıq «Jetkinshek» gazetasında ádebiy xızmetker bolıp islewden baslağan, keyin redakciya bólimin basqarğan. 1976-jıldan «Ózkinoxronika» kinostudiyasınıń Qaraqalpaqstan filialında («Qaraqalpaqfilm» kinostudiyasında) redaktor, bas redaktor, «Qaraqalpaqstan» mámleketlik akcionerlik kompaniyasında bas qánige bolıp islegen hám 40 qa jaqın hújjetli filmlerdiń csenariy avtorı bolğan, 50 den aslam kórkem filmlerdi qaraqalpaq tiline awdarğan. 1977-1989-jılları Qaraqalpaqstan teleradiokompaniyasında redaktor, bas redaktor, baslıqtıń orınbasarı. Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi Baslıǵınıń járdemshisi. Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesiniń mádeniyat bóliminiń baslıǵı, Ózbekstan Kompartiyası Qaraqalpaqstan obkomınıń ideologiya bóliminiń instruktory bolıp islegen. Házir Ájiniyaz atındaǵı NMPİ niń milliy gárezsizlik ideyası, ruwxıylıq tiykarları hám huqıq tálini kafedrasında aǵa oqıtıwshı bolıp isleydi.

Ózbekstan jazıwshılar, jumalistler awqamınıń, kinoǵayratkerleri birlespesiniń aǵzası, «Bolar bala bes jasınan», «Akvarium», «Nazıbaygúl», «Máriner tastaǵı jazıw», «Lunnaya noch», «Besinshi awıl balaları» atlı bir neshe toplam, 4 awdarma kitap, 50 ge jaqın naıw qosıqlarını, Qaraqalpaqstan mámleketlik jaslar teatrında qoyılǵan «Nahaqtan tógilgen qan» tariyxıy dramasını, «Dóhmet» kinoromanınıń avtorı. Ol 1981-jılı «Bolar bala bes jasınan» «Nazıbaygúl» prozalıq toplamları ushın Qaraqalpaqstan Jaslar awqamı sıylıǵınıń laureatı atalıǵına miyasar bolğan, 1982-jılı Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesiniń Hürmet jarlıǵı menen sıylıqlanǵan.

Haqıyqatında da, óziniń bir toplamına atama bergenindey «Bolar bala bes jasınan» bolıp, 60-jıllardıń aqırında balalar jazıwshısı sıpatında ádebiyatqa kirip kelgen A.Sultanov 70-jıllardıń ortalarında prozada novellanıń sheberi sıpatında kózge taslanadı. Onıń prozanıń kishik formasındaǵı bul sheberlik mektebi 1978-jılı baspa kórgen «Akvarium» yumor-satiralıq gúrrińler toplamınan baslandı desek qátelespegen boladı edik.

Toplamǵa tiykarınan jazıwshınıń «Sıypań», «Ebeteysiz erin», «Qızǵanshaq» sıyaqlı onlaǵan satiralıq gúrrińleri engizilgen. Házir

qanday shıǵarma ańsatlıq penen dóremey, onıń kóz mayın tamızıp jumsaǵan kúsh-jigeri – azap hám súyinishten tuwatuǵının esapqa alsaq, «Akvarium»daǵı kópshilik gúrrińler jazıwshınıń altın balıqları ekenine tolıq qosılamız.

Gúrrińler óziniń tematikalıq ráń-bárańlıǵı, kúndelikli turmısımızda biz kórsek te, sezbey júrgen elespesiz ersiliklerdi eziw tartqanday etip «sóylep bere alıw» menen xarakterli. Avtor bul qubılıslardı (kisiniń ústinen kúliwshi ayırım jaslardadıǵı jeńilteklik, jas degen atna jayǵaspaytuǵın «kishkene adamlardaǵı») qaltıratpa qorqaqlıq, hámelge sıyıw, jaǵımpazlıq, shama-sharqsız ishiwshilik, erli-zayıplılar arasındadıǵı jubaylıq qarım-qatnas, qızǵanısh, kelte pámlilik, menmenlik, óz paydasın oylawshılıq hám t.b.) tek kórip-sezip, onı ápiwayı ayta salmastan, oǵan oqıwshını qarşı qoyıp ta biledi.

Jazıwshınıń «Akvarium» gúrrińi, mine, usınday sheberlik penen jazılǵan shıǵarmalardıń biri. Gúrrińde aytajaq ideya anıq.

... Jay alǵan úy iyesi «soydawlıday úsh erkekti» qonıs jaylıǵa alıp keledi. Kelgende qoydan juwas bolıp kelgen qonaqlar ishıp alǵannan soń, úydiń ishın pátcenge keltiriwge qaraydı. Olar qurdas penen qaǵıstırıwdı siltawlap, úy iyesiniń zayıbı Esenbiykege de bir-eki tartıp jiberiwın usınadı. Xızmet babı menen júrip Esenbiyke araq tolı keseni akvarium turǵan stoldıń üstinde umıt qaldıradı. Tünde suw ishiwge oyanǵan Bektemir onı «ne qılǵan ashshı» dep altın balıqlar júzip turǵan akvariumǵa awdaradı...

Tuwrı, bunda ishek-silemiz qatıp kúlgendey waqıya joq. Biz tek waqıyanıń juwmaǵına ashınamız. Aqırı, usınday ishiwshiliktiń saldarmın ózleri bahalay bilmegen «altın balıqlarınan» ayırılıp atırǵan adamlar az ba ?!

Jazıwshınıń «Stıpań», «Ebeteysiz erin» gúrrińlerin de, mine, usınday shıǵarmalardıń qatarına jatqarıwǵa boladı.

«Ámiwdárya» jurnalında jariq kórgen «Jawınnan soń» atlı shıǵarması onı novellist sıpatında jámiyetshilikke keńnen málim etti. Óziniń qálemın prozanıń gúrriń, novella sıyaqlı kishi janrlarında sınap kórgen ol sekseninshi jıllardıń ortasına kelip, iri súyekli shıǵarmaları menen belgili boıdı.

A.Sultanov bul jılları «İnsan baxıtı», «Ómir ótkelleri», «Nekesiz muxabbat», «Jaslıqta bergen kewil» povestlerin jazıp pitkerdi, jigirmağa jaqın gúrriń, novellalardı baspa sóz betinlerinde járiyaladı, toqsanınshı jıllarğa kelip «Dóhmet» atlı kinoroman jazdı.

Novella hám gúrriń janrınıń jetik sheberi bolǵan jazıwshı óz shıǵarmaların kóbinese ómirden alıp jazadı, onda xalqımızdıń barlıq sociallıq qatlamlarınıń, biziń jaslarımızdıń turmısın sáwlelendiredi, sonlıqtan ol zaman ruwxına say, óz oqıwshısına iye dóretpeler bolıp shıǵadı.

Ol turmıstan waqıya tańlawǵa oǵada sheber. Geyde olar qoyılǵan teması menen-aq oqıwshıda úlken qızıǵıwshılıq oyatadı. Máselen, onıń «Qaydasań, Klara», «Ushırasıw», «Ashıq qalǵan kúndelik», «Qız kúlkisi», «Kewil qartaymaydı», «Aq tal ayıplı ma», «Gúnam ne meniń», «Ókinish», «Sulıwlıq qudayına xat, yamasa shashsızlardıń Afroditaǵa arzası», «Adamnıń ayaǵı» gúrrińlerine bir názer awdarıń. Bul temalar talǵampaz oqıwshını bir kóriwden-aq ózine tartıp, olarda shıǵarmaǵa degen qızıǵıwshılıq payda etetuǵınına gúman joq.

Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı **Orazbay Ábdiraxmanov** 1949-jılı Kegeyli rayonında tuwılǵan. 1973-jılı TashMUınıń jurnalistika fakultetin pitkergennen keyin, dóretiwshilik miynet jolın «Jetkinshek» gazetasında ádebiy xızmetker bolıp islewden baslaydı.

Jazıwshı, dramaturg, awdarmashı sıpatında kópshilikke tanıs. Proza tarawında «Bir muhabbat tariyxı» (1978), «Qońsı-qobalar» (1981) satiralıq gúrrińler toplanın, sonday-aq «Bosaǵa» (1949) romanın baspadan shıǵardı.

Orazbay Ábdiraxmanovtıń jurnalistikaǵa, ulıwma ádebiyat-iskusstvoǵa bolǵan ıqlası-bul tábiyiy, shın ıqlas bolıp baslandı. Bul haqqında Orazbaydıń ózi «Orınlı ótinishlerim» degen satiralıq gúrrińinde: «...mektepti pitkergende, apam-ilimpaz, aǵam-vrach bol dedi, A.P.Chexov bolsa, ilimde de, medicinada da burmalawǵa boladı, al ádebiyattı aldawǵa, burmalawǵa bolmaydı, dedi» dep kórsetedi usı aldawǵa, burmalawǵa bolmaytuǵın haqıyqat joldı tańlap alǵanlıǵın aytıp.

«Degen menen, ádebiyat isi ushın tek ıqlas etip ǵana qoyıw jetkiliksiz,- dep oyladı ol TashMUDiń jurnalistika fakultetiniń keshki bóliminde oqıp júrgen gezleri (60-jıllardıń aqırında),-turmıstı tereń izertlew, ilim hám texnika jetiskenlikleri menen bekkem qurallanıp barıw hár bir jurnalisttiń minnetli wazıypası bolıwı tiyis».

Ol usılayınsha ádebiyat isine kúshli tayarlıq hám úlken maqset penen aralastı. Bul maqset hesh kimdi qaytalamaw, hesh kimge usamaw, ádebiyat isinde ózinshe tıń baǵdar tabıw máselesi edi.

Duris, ol bul baǵdardı birden tawıp kete alǵan joq. Onda bulaq kózi soń ashıldı...

Bayqap qarasa, ol lirik te emes, psixolog ta emes (bul jerde onıń bir qansha lirikalıq gúrrińler jazǵanlıǵın biykarlap otırǵanımız joq), birinshi náwbette, zaman aǵımına oy juwırtıp, waqıt jelisi menen birge ırǵalatuǵın, jańalıqtı tez sezip, durıs juwmaq jasay alatuǵın nıshanǵa dál tiyigizgish jurnalist-mergen eken. Kóp uzamay bul «mergenlik» onıń «Jetkinshek», «Qaraqalpaqstan jasları» gazetalarında járiyalǵan publicistikalıq maqalaları menen ocherklerinde ayqın kórine basladı. Ásirese, «Jetkinshek» gazetası betlerinde shólkemlestirip, alıp barǵan viktorina, ádebiy múyeshleri bir qansha tabısh shıqtı. Oqıwshılardı ózi shólkemlestirgen «Svetofor» viktorina konkursınıń, «Sırlasıw» klubınan basqa da «Kimniń partası bos tur?», «Bos waqıtı Kim qalay paydalanadı?», «Quralbayǵa pul kerek emes!» degenge usǵan iri-iri problemalıq máselelerdi átirapına jámlep, olar menen sheber til tabısıp bardı. 1975-jılı jazılǵan «Ústirt Ústirt ǵoy...» ocherki bolsa ondaǵı bul sheberlikti jáne de bir mártebe dálilleydi.

Ocherk balalardı Qaraqalpaqstanınıń neft-gaz oshaǵı :stirt penen tanıstratuǵın dáslepki prozalıq kórkem shıǵarmalardıń biri edi. Sogán qaramastan, avtor bul wazıypanı júdá sátli orınlap shıǵa aldı. Ol Ústirttiń ózine tán barlıq belgilerin, bay tábiyatın kelbetin, adamların, búgingisi menen erteńin balalardıń pikir-dúnyasına ılayıqlı etip, sheberlik penen izbe-iz súwretlep beredi.

...Kóz aldımızǵa kóksinde temir relslep sozilǵan búgingi Ústirt. «Taqa-tuq, taqa-tuq, dúk-dúk!» Bul sestı ásirese, Ústirttiń kiyikleri menen shopan balaları jaqsı esitedi. Óytkeni, bul Ústirttiń úyrenshikli hawazı emes...» Avtor Ústirt haqqında ele de anıǵıraq maǵlıwmatlar

beriwı ushın bala bolıp hár qıylı gipotezalar jasaydı, bala bolıp onıń keleshegi haqqında oylaydı, jawınlı bultardı basqarıwshı, bultardı soǵıwshı ilimiylikke jaqın qıyalıy apparatlardan paydalanadı...

Usınday ilimiylik tendenciyası Orazbaydın Miynet Qaharmanı Erpolat Bekbawlievtin miynet jolın súwretleytuǵın «Adamnıń ıqlası» ocherkinde de kórinedi. Ocherktegi ortaǵa qoyılǵan problema-házirgi ilimiy-texnikalıq progresstın joǵarı jetiskenliklerin Erpolat sıyaqlı miynet adamlarındaǵı tvorchestvolıq iniciativalıq, oylap tabıwshılıq qásiyetleri menen sheber juplastıra alıwında ashıladı.

Avtor qaharmandaǵı bul qásiyetlerdi bazı bir ocherklerdegidey tek avtorlıq bayanlawlar arqalı ǵana emes, lirikalıq sheginisler, xarakterli kórkem detallar, ornında paydalanılǵan ishki monologlar arqalı tásirli kórkem formada beredi.

Orazbaydın bul dóretpesiniń jáne bir utımlı jeri- onıń qısqaılıǵı hám tásirshenligi. Bul jolǵa ol óz qaharmanınıń ómirindegi xarakterli payıtların tańlap alıp, onı kórkem detallarǵa aylandırıw arqalı jetisken.

Álbette, detallar hár qıylı boladı. Kórkem detal-sóz sheberiniń yoshlı miynetiniń nátiyjesi, siyrek ushırasatuǵın talantlı, sátilı tabıwshı. Detaldı qabıllaw ushın oqıwshılarǵa da belgili dárejede tayarlıq kerék. Oǵan ápiwayı oqıwshı túsine bermewi múmkin. Biraq, onnan ruwxıy lázzet aladı. O.Ábdıraxmanov bul ocherkte óz oyın usınday kórkem detallar arqalı konkret hám isenimli túrde bere alǵan.

O.Ábdıraxmanov 70-jıllardıń basında satiralıq gúrrińlerdiń sheberi sıpatında da tanıla basladı. Onıń «Bir muhabbat tariyxı» toplanına engizilgen «Botinka», «Ázazúl», «Ógizdiń miyi», «Ójet», «Soqır ishke» gúrrińleri bunıń ayqın dáliili sıpatında kózge taslanadı. O.Ábdıraxmanov bul gúrrińlerinde ózinen burınǵı satirik jazıwshılarǵa uqsamawdıń jolların izlep, jańalıqqa, jańa súwretlew formaların tabıwǵa, qaharmanlar xarakteriniń jańa qırların jaratıwǵa umtıladı.

O.Ábdıraxmanovtıń dóretiliwshiliktegi bul niyeti onı jańa izlenislerge 80-jıllardıń basında povestlik tendenciyası bar «Qońsı-qobalar» satiralıq gúrrińler dúrkinin jaratıwǵa alıp keldi.

O.Ábdıraxmanov gúrriń janrında qanshelli miynet etpesin, ol hámme waqıt óziniń súyikli janrı kórkem publicistika menen mashqı etiwın toqtatpadı. Ol 80-jıllarda usı dáwirdiń ekologiya mashqalasına

bağışlangan «Aralım - dártım meniń» publicistikasını, sol dáwirdegi negativ unamsız hádiyselerdi pash etiwge arnap «Mırzanıń izi» usağan esselerin dóretti.

O.Ábdıraxmanov bul jıllarda awdarına tarawında da sátlı qálem terbetti. Gogoldıń, Á.Nesinniń, A.Qahhardıń, N.Dumbadzeniń bir qatar shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdardı.

Jazıwshı sońǵı jıllarda dramaturgiya janrında da óz talantın sınap kórip atır. Onıń «Ójet» komediyası teatr saxnalarında óz kórinisin taba basladı.

O.Ábdıraxmanov 80-jıllardıń ortalarına kelip «Bosaǵa» romanı menen romanshılıqta da óz qálemın sınap kórdi.

Belgili satirik jazıwshı **Muratbay Nızanov** 1951-jılı Kegeyli rayonında tuwılǵan. Ol orta mektepti tamamlǵannan soń Qaraqalpaq mámleketlik pedıstıtutın sırttan oqıp pıtkergen (1967). Miynet jolın ózi tuwılǵan rayondaǵı M.Jumanazarov atındaǵı sovxozda jumısshı bolıp islewden baslaǵan, «Lenin jolı», «Jetkinshek», «Sovet Qaraqalpaqstanı» gazetalarında ádebiy xızmetker, «Aral» jurnalında, «Qaraqalpaqstan» baspasında bas redaktor, direktor, Qaraqalpaqstan televideniesi hám radio esittiriw komitetinde jetekshi redaktor, bas redaktor lawazımlarında hám Qaraqalpaqstan Respublikası teleradiokompaniyasında basshı jumıslarda islegen (1976-2003). Sońǵı jıllarda bolsa «Ózbekkinoxronika» studiyasınıń Qaraqalpaqstan bóliminiń direktorı lawazımında islep atır.

M.Nızanov 1991-jıldan Jazıwshılar Awqamınıń aǵzası. Ol 2007-jılı eń jaqsı dramalıq shıǵarmaları ushın Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı boldı.

Satiriktıń «Usınday da boladı» (1979), «Kúlkim keledi» (1987), «Nıshana» (1984), «Sizge bolmaydı» (1990), «Jat jurttaǵı jeti kún» (1992), «Adam küldirgeni ushın... yamasa «ayıpker»diń altı xatı» (1993), «Ishek-silem qattı meniń» (1993), «Irasın aytsañ uradı» (1993), «Eki qanxor» (1994) degen yumor-satiralıq shıǵarmaları, «Aqshagúl» (2004) povesti basılıp shıqtı.

M.Nızanov prozada satiralıq gúrrińler sheberi sıpatında kózge taslanadı. «Bizler direktordı sayladıq» atlı gúrrińinde bir awılда sovxoz direktorın saylaw jıynalıstı boladı. Rayon hám sovxoz basshıları Turdiev

degendi usınadı, al awıldağı Aytbay usağan hám onıń tárepdarları awıldıń injeneri Berdimuratovtı usınadı. Tartıs eki kúnge sozıladı. Gúrrińniń qaharmanı Ziyatdinniń óz pikiri joq. Kópshilik maqtağan Turdievqa onı tanımasa da dawıs beredi. Gúrrińniń qısqasha syujeti usınday. Usı bir epizod arqalı avtor ótken totalitarlıq jámiyettegi saylaw praktikasınıń «demokratıyalıq» dep atalğanın, al, haqıyqatında «joqarıdan» tártiplestiriletuǵın huqıqı sheklengen saylawlar bolǵanlıǵın áshkaralaydı.

«Zamannıń gárdishi» atlı gúrrińinde jurnalist seminarǵa baradı. Bul seminarıda professorlar ózleriniń lekciyalarında Amerıkanı, Italiya, Shveysariya mámleketleriniń bizlerden artıqmashlıǵı haqqında bir kún lekciya oqıydı. Ekinshi kúni kelgen lektor Yaponıyanı maqtap, úshinshi kúni Germanıyanı maqtaydı. Qaharman 20 kúnlık seminardıń tek 75 kúnine shıdap oqıwınan qayıp ketedi. Bul gúrrińde avtor geybir mazmunsız, paydasız oqıwlarıń zıyanlı táreplerin aytıp kelip, olardı satıralıq sıńǵa aladı.

Al, «Shoyın truba» gúrrińinde bolsa qaladağı juqpalı ishek kesellikleri emlewxanasına 800 metrlik shoyın truba kerek boladı. Bul másele 5 jil dawamında bir-birine ısırıp, hár túrli sıltaw tawılıp sheshilmey keledi. Eń aqırında emlewxananiń bas shıpakeri óziniń ayılıqların jıynap, shembilik shólkemlestirip, shoyın trubanı tawıp, oraylıq kanalizaciya trassasına jalǵaydı. Bul gúrrińde geybir qala basshılarınıń byurokratlıq qásiyetleriniń ústinen kúledi.

«Joytılgan jeti som» gúrrińinde jurttı bir isti jeti ólshep, bir kesse, on tórt mártebe ólsheytuǵın pútinshе Jetkerbay haqqında sóz boladı. Bir kúnlери ol jeti somın joytıp aladı. Avtor mayda, sıqmar adam-puldıń bendesi obrazın jasaǵan. Sol joytılgan bir beslik penen eki birlikti basına qara uwayım úsip, at salıp tınbastan izleydi. Avtobazanıń direktorına qońıraw etip, minip kelgen KaMAZdıń nomerini, shoferdiń atın izlep GAlge shekem barajaq boladı. Shoferdiń úyine de qońıraw etedi. Qasındaǵı joldası onıń úskininiń quyılıp otırǵanın kórip, ózi qaltasınan 7 somdı bildirmey stoldıń qasına taslaydı. Jetkerbay bul puldı alsa da, kewli tınshımaydı. Mashinaniń shoferi da jeti som ákelip, taslap ketedi. Eń aqırında Jetkerbaydıń joytılgan aqshası úyinen

tabıladı. Satirik bul obrazdı eki awız sóz benen bahalaydı: «ol es-aqılın joytarlıq dárejede shad edi».

M.Nızanovtıń gúrrińleri qısqasha, bir kishkene turmıs epizodına qurıladı. Biraq, usı kishkene gúrriń formasında úlken jámiyetlik máseleler, sociallıq tipler kórinedi.

M.Nızanov óziniń kishkene gúrrińlerinde kúlkili jaǵdaylardı astarlı, jasırın mánide, yaki bolmasa tımsal formasında súwretleydi. Máselen, «Tábiyattıń qırsıǵı» gúrrińin alıp qarayıq. Bul gúrriń ertek formasında jazılǵan. Qatnasıwshı qaharmanlar' bulıar patshası Gúldirmama, bulıar hám jer adamları. Gúrrińniń ideyası tábiyattı jeńiwge bolmaydı, tábiyattaǵı hár bir qubılıs tábiyiy zańlı garmoniyadan boladı, degen mánini ańlatadı. Bulıardıń patshası Gúldirmama jer menen burınnan dos boladı. Jerdiń kópshilik bóleginiń kebir ashıp ketkenin kórip, bulıardıń eń dushshı suwlısınan on ekisin bólip shaqıradı. Ofarǵa házirde baslap azanǵa shekem jerge jawıp, ashshı kebirlerdi juwıwdı tapsıradı. Buǵan kishkene bir bult - adamlar, egindi egip tasladı, jawın qaytadan jawsa, qalay boladı, dep tań qalıp soraydı. Buǵan Gúldirmama, adamlar óz basshılarına jaqsı kóriniw ushın jer qızbay turıp tuqım taslaǵan. Házirgi turısında jer betine hesh nársese kógerip shıqpaydı. Sonlıqtan ǵalaba qayta egis bolǵanı jón. Jerdegi adamlar bul tábiyattıń qubılısın qalay qabil aldı eken dep tuńlap keliwge kishkentay bulttı jiberedi. Hawadaǵı radio tolqınlarında márt diyxanlardıń ójet tábiyattı jeńgeni haqqında aytıp atır eken. Sonda Gúldirmama, bulıar keshirimli bolıwı kerek dep, bulıarǵa keńes beredi. Aradan aylar ótedi. Ǵawashalar ǵórekke otırǵan payıtlar keledi. Jáne radio tolqınlarında adamlardıń ózlerin maqtaǵanı esitiledi. Gúzde Gúldirmama adamlardı óz qulaǵı menen esitkisi keledi. Úshinshi ret hám adamlar tábiyattı jamanlap, onı jeńgeni haqqında aytıp atırǵan eken. Endi Gúldirmama bulıarǵa jerge nársese tambay ótiwdi buyıradı. Sonda da radioda tábiyattıń qırsıǵın jeńgen adamlarmız dep maqtanadı.

Bul gúrrińde jámiyetlik tip, yaki xarakter súwretlenbegeni menen, ayırım basshılardaǵı tábiyatqa bolǵan kózqaras, adamlardıń sanasına sińip qalǵan tábiyattı jeńiw uranı kúlkige alınǵan.

M.Nızanovtıń dóretiwshiliginde satira janında jazatuǵın jazıwshılardıń shıǵarmalarınan awdarma da ushırasadı. Sergey Zuevtan, Aziz Nesinnen, G.Gabibovtan, Nemat Aminovtan, Xısrav Shaxanidan, Farhad Musajanovtan, Said Axmadtan, Nasır Fazıldan awdarmaları bar.

Muratbay Nızanovtıń prozası yumorlıq, satiralıq bolıp ekige bólinedi. Onıń geypara satiralıq shıǵarmalarında qıyalıy fantastikalıq súwretlew elementleri de ushırasadı. «Jat jurttaǵı jeti kún», «Nápsi halal bendeler», «Tábiyattıń qırısıǵı» shıǵarmaları usınday fantastikalıq formalarǵa iye. Astarlı mániste ironiyalıq súwretlew formasında jazılǵan shıǵarmalarınan «Joytılgan jeti som», «Men bolmaq qayda», «Biz de direktor sayladıq», «Zamannıń gárdishi», «Shoyın truba» hám t.b. satiralıq gúrrińlerin misal keltirse boladı. Muratbay Nızanovtıń satiralıq prozasınıń ayırımshılıǵı - onıń satiralıq usıllardı sheber paydalanıwda tipiklik sharayatlardı satiralıq ótkir til menen qızıqlı etip súwretlep beriwlerinde kórineı. Onıń jaratqan tipleri, máskünem, sawdager, paraxor, jırıp jewshi hám t.b.

Avtor sheberlik penen turmıstaǵı ushırasatuǵın kúlkili epizodlardı tańlap alǵan. Bul ómir shunlıǵındaǵı tábiyiy qarama-qarsılıqlar. «Jat jurttaǵı jeti kún» povestinde jazıwshı fantastikalıq súwretlewden paydalanıp, XX ásirdegi qaraqalpaq xalqınıń haqıyqatlıǵında ushırasatuǵın jaramsız qubılıslar, kúlkili isler, ulıwmalastırılǵan tipik jaǵdaylardı fantastikalıq ortalıqqa sińdirip súwretleydi. Jazıwshınıń tvorchestvosında yumor, ironiya, grotesk, giperbola, sarkazm sheberlik penen qollanılǵan. Satira-fantastikalıq shıǵarmalarında jazıwshınıń paraxatshılıq, ekologiyanı saqlaw, xalıqtıń turmısın ekonomikalıq jaqtan joqarı kóteriw ideyası ayqın seziledi. Basqa planetalıq fantastikalıq obrazlar menen jer adamlarınıń turmısın salıstırıw usılı arqalı satiriktıń tiykarǵı ideyası ashıp beriledi. Sonıń menen birge, Muratbay Nızanovtıń satiralıq prozasında satiralıq tipizatsiyalaw principleri kózge taslanadı, satirik óziniń gúrrińlerinde turmıstıń unamsız momentlerin, jaramsız qubılısların tema etip aladı. Personajlardıń ishki dúnyasını oy-sezimlerin ashıp beredi. Onıń gúrrińleriniń kópshiliginde dóretilgen obrazlar ironiyalıq xarakterge iye, geyde kúshli sarkazm hám ushırasadı. M.Nızanov talantlı

dramaturg sıpatında da kózge túsken jazıwshı. Onıń «Eki dúnyanıń áweresi» pıesası menen «Tank» kórkem filmi bul pikirimizdiń ayqın dálıli.

Qaraqalpaqstan qalıq jazıwshısı Keńesbay Allambergenov*
1954-jılı Qaraózek rayonında tuwılǵan.

Allambergenov Keńesbay 1976-jılı pedinstitutı pitkergennen keyin «Jetkinshek» gazetasında ádebiy xızmetker, soń uchilishede, universitete oqıtıwshı, filologiya fakulteti dekanı ornbasarı, dekan wazıypasın atqarıwshı, pedinstitutta kafedra bashlıǵı, oqıw isleri boyınsha prorektor lawazımında islegen. 2001-jıldan Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutında Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı fakulteti dekanı, kafedra bashlıǵı, kafedra professorı lawazımlarında islep kiyatır.

Ol 1989-1991-jıllarda «Ámiwdárya» jurnalına bas redaktorlıq etken. 1992-jıldan baslap shekem tiykarǵı jumısına «Qaraqalpaqstan muǵallımı» házirǵı «Ilim hám jámiyet» jurnalınıń redaktori, bas redaktori wazıypasın atqarmaqta.

K.Allambergenov 1985-jılı kandidatlıq, 1997-jılı doktorlıq dissertaciya jaqlaǵan. 1994-jılı docent, 1998-jılı professor ilimiy ataǵın alıwǵa erisken. 1993-jılı «Dárya tartılǵan jıllar» romanı ushın QR Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıǵınıń laureatı bolǵan. Ol «Qıym ótkel» (povest hám gúrrinler 1983), «Dárbent» (roman, 1985), «Ómir máwritleri» (roman, 1987), «Dárya tartılǵan jıllar» (romanlar, 1992), «Quslar qaytqan kún» (povest hám gúrrinler, 1995, 2018) sıyaqlı prozalıq toplamlar «Ámir Temur hám er Edige» (2017), «Qırq qız» (2018) dramalarınıń avtorı. 2018-jıldan Qaraqalpaqstan Respublikası jazıwshısı Keńesbay Allambergenov 1980-jıllardıń basında jazılǵan «Quslar qaytqan kún», «Qıym ótkel» atlı povestler hám gúrrinler toplamları menen Jas jazıwshılardıń Tashkent, Moskva seminarlarınıń jeńimpazı, Qaraqalpaqstan Jasları awqamı sıylıǵınıń laureatı ataǵın alǵan. 1983-jılı «Dárbent» atlı tuńǵış romanı menen Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamı, Kásiplik awqamlar shólkemi hám Jaslar awqamı

* Бул портрет Каракалпакстан халық жазыушылары Ш.Сейтов, И.Курбанбаевлардың айырым пикирлеринен пайдаланған халда филология илимдеринин кандидаты Б.Курбанбаев пенен колемнерикликте жазылди.

birlikte jâriyalagan «Miyet estafetası» konkursını laureatlıgını jeñip aldı. K.Allambergenovtıñ bir qatar povest, gürriñleri ózbek, qazaq, noğay, orıs tillerinde basılıp shıqqan. «Dârya tartılğan jıllar» romanınan úrindiler hám «Aq basqur», «Kúshik hám bala» gürriñleri 2003-jılı Turkiyada jâriyalangan «Qaraqalpaq ádebiyatınıñ antologiyası»nda túrk tilinde de janq kórdi.

Keñesbay Allambergenov 1971-jılı óziniñ «Dáslepki bes» gürriñi menen balalar jazıwshısı sıpatında ádebiyatqa kirip keldi. Bul gürriñ 1972-jılı ózbek tiline awdarılıp, «Gúlخان» jurnalında jâriyalandı. Jazıwshı usı 70-jıllardan balalarğa arnap «Jer monologı», «Bir hasil iyt edi ózi», «Eki tayınshaq», «Shólde de suw boladı», «Sağınış», «Miltıq», «Óshpeytuğın ot», «Kúshik hám bala», «Aqshamdağı ayqas», «Jáne báhár keldi», «Sarı sıyır, qasqırlar, jáne kishkene Berdibay haqqında bir waqıya», «Qağazdağı qala», «Saz shertken bala» sıyaqlı bir qatar gürriñleri menen birge «Quslar qaytqan kún» (1979) povestie respublikalıq gazeta betlerinde dağazaladı.

Hár kimniñ ózi tañlagan kásibine maman bolatuğın sıyaqlı, hár bir qálem iyesiniñ de dóretiwshilik miynetinde ózi jaqsı kóretuğın, ózi tereñ biletuğın teması boladı.

Tábiyat, ekologiya probleması Keñesbaydıñ dóretiwshilik kórkem miynetlerinde sol 1970-jıllardan berli-aq ózi súyip jırlagan baslı temalardıñ birine aylanıp kiyatır. Máselen, onıñ qaraqalpaq, ózbek tilinde jâriyalangan «Jer monologı», «Kúshik hám bala», «Quslar qaytqan kún» (1979) povest-gürriñleri usı tematikağa bağıshlangan shıǵarmalar.

Jazıwshınıñ «Jer monologı» (1974) gürriñinde insan hám tábiyat arasındaqı quramalı hám sırlı qatnasıqtıñ názik tárepleri ashıp beriledi. Gürriñdegi Ana-ger (Aq tóbe), Aq qozi, Xojabay obrazları arqalı jazıwshı adam hám tábiyat birliginiñ, uyǵınlıgınıñ qúdiretli kúshin kórsetiwge háreket etken. Al, «Kúshik hám bala» (1976) gürriñinde bolsa bul birliktiñ buzılıw aqıbetleri, tragediyası kórsetilgen.

Gürriñniñ syujetlik tiykarmı qurap turǵan waqıya ápiwayı tañ qarañlılıǵında keshegi jegen tayaqtıñ zarpınan say-súyegi sırtırap oyangan kúshik óziniñ taw-taw úyindi zatlardıñ arasında jatırǵanını

kóredi. Biraq, ol ele óziniń usı taslandı zatlarday ılaqtırılıp taslangan, adamlardıń biyrehimsizliginen, biyparıqlıgınan azap shegip atırǵan tábiyat bólekshesine aylanıp qalǵanlıǵın sezbeydi. Tek ǵana bir nárselol da bolsa úy iyesiniń keshegi jónsiz urǵan tayaqları yadıman shıǵar emes...

Kem-kem kúshik onı da umıtıp, taslandı zatlardıń arasında jasawǵa kónligip ketedi. Biraq, aradan kóp ótpey kúshik ózi kútpegen baxıtqa da tap boladı. Azanda shelek tolı taslandılardı tógip ketip baratırǵan bala qápelimde kúshikti tor-qaqpanǵa túsirip aladı. Biraq, bul bala burınǵı xojasınday miyirmsiz emes eken, kúshik onıń menen sol kúnnen baslap-aq doslasıp ketedi.

Tilekke qarısı, kúshiktiń bul shadlıǵı da uzaqqa sozılmaydı. Kútilmegende bala da awırıp qaytı bolıp qaladı... Gúrriń sońında biz «Kúshik bir tıp puta túbinde úshinshi xojasın kúter edi» degen sózlerdi ǵana oqıyımız.

Sırt kózge bul hesh nársel emestey. Biraq, dıqqat qoyıp, kúshik ne, bala kim, ol nege ólip ketti, degendey sorawlar qoyıp oqısań, avtordıń aytajaq bolǵan oyınıń haslı mánisin túsineseń. Bundaǵı kúshik-tábiyattıń timsalı bolsa, adam-onıń tuwındısı bolıwı menen qatar haqıyqıy xojası da. Al, bala-kristalday sap tazalıqtıń, miyirbanlıqtıń, haqıyqatlıqtıń simvolı. Kúshiktiń birinshi xojası oǵan, yaǵnıy, tábiyatqa hazar keltiredi. Oǵan biyparıq qatnas jasadı. Mine, usı biyparıq qatnastıń aqıbeti ekinshi áwladqa-balaǵa, ol qanshelli miyirbanlarsha qatnas jasamasın, úlken kesirin tiygizip atır... Sol ushın Ana-tábiyatqa iqtıyat bolıwımız kerek, eger olay bolmaǵan jaǵdayda tábiyat bizden «ósh» aları sózsiz. Kúshik-tábiyat kútken úshinshi áwladtıń aldında, mine, usı wazıypalar tur.

«Quslar qaytqan kún» povestinde stıxiyalı túrde tábiyattıń qas jawı bolıp alǵan brokoner Paraxat degen balanıń obrazın jasaw arqalı jazıwshı insan hám tábiyattıń óz-ara qatnas máselesin ulıwma xalıqlıq, ulıwma insanıylıq paraxatshılıqtı qorǵaw máselesi menen sheber ushlastırıp bilgen.

«Quslar qaytqan kún» povestiniń bas qaharmanı Paraxat. Ol mektep oqıwshısı. Jaqsı oqıytuǵın bala edi. Aldıńǵı qatar oqıwshı edi.

Biraq, ol kútilmegende awır iske basın shatıp ala qoyadı. Buǵan ákesiniń awırıwǵa shatılıp, úy ishiniń alırıap qalıwı sebepshi boladı. Tap usınday awaldıń ústine tanısı Shegir mergen degen bir ashkóz mergen kewil sorap kelip, emge qırǵawıldıń taza sorpasın ishiwdi másláhát etedi. Ashkóz mergenniń bul gápi Paraxatqa xat penen qálem boladı. Aǵam táwir bolıp ketetuǵın bolsa, erteń-aq qırǵawıl atıwǵa ketemen dep, Paraxat naǵız qas ańshı bolıp shıǵadı. Ol, hátte, qurıq basıp atırǵan mákiyen qırǵawıllardı da ata beredi. Sóytip, ózi qorshaǵan ortalıqtıń, tábiyattıń naǵız qastıyan dushpanı bolǵanm ózi de sezbey qaladı.

Paraxattıń ata-anası balasınıń háreketlerine nariya bolıp, onı naduris joldan qaytarıwdıń ǵamın islese, jasıl qorıqshular Shegir mergen usaǵanlarǵa qarsı gúres alıp baradı. Bir-eki ret Paraxattı da qorıq túsiriwge talpınadı. Paraxat zordan qashıp qutıladı. Onı durıs jolǵa qaytarıw ushın jasıl qorıqshı balalar kóp jumıslar isleydi.

Olar Ana tábiyatqa qarsı oq atqan quraldı joq etiw ushın gúresedi. Olardıń bul háreketleri Paraxattıń sanasına sheshiwshi ózgeris kirgizedi. Ol «Adamnıń óziniń oylap tapqan quralı ózine qarsı jumıslar onda onı ózi joq ete aladı» degen turaqlı bir uǵımǵa keledi. Solay etip, bul povestte paraxatshılıqtı qorǵaw ideyası tábiyattı qorǵaw waqıyaları mısasında sheberlik penen ashıp beriledi.

Avtor bul ideyanı jetkerip beriwde hár bir detaldı sanalı isletedi. Solay etip, qural-jaraqtan sanasız túrde paydalanıw adamzat ushın úlken apat alıp keletuǵının, tábiyattı qorǵaw-paraxatshılıq isiniń ajralmas bir bólegi ekenligin kórsetedi.

K.Allambergenov 70-jıllarda balalar ádebiyatında usınday shıǵarmalar dóretiw menen bir qatarda úlkenlerge baǵıshlanǵan proza menen de mashqı ete basladı. 1975-1979-jıllar aralıǵında «Ámiwdárya» jurnalı menen «Jas Leninshi» gazetasınıń betlerinde onıń «Aq basqur», «Shuǵla», «Ala sıyrı», «Nurlı shıń», «Názik nurlar», «Máwsimsiz neke», «Ubıııq», «Eski nama», «Iza» usaǵan bir qatar gúrrińleri jazıladı. Bul gúrrińler jazıwshı tvorchestvosınıń tek ǵana san jaǵınan bayıp baratırǵanlıǵın kórsetip qoymastan, sheberlik hám talapshılıq dárejesiniń artıp, shıǵarmalarında bolsa psixologiyalıq súwretler

usullarını tereñlesip atırǵanlıǵın jáne bir mártebe tastıyıqladı. Misal ushın onıń «Aq basqur» (1977) gúrrińin alıp qarayıq.

Bul gúrrińniń ideyahq-kórkemlik dárejesiniń joqarılıǵın «Ámiwdárya» jurnalı (1977), «Jashıq» (1978) toplamı menen «Ózbekiston adabieti» (N15, 13-aprel 1985) gazetasında, «Jalın» (N6, 1990) jurnalında ózbek, qazaq tillerinde, sonday-aq avtordıń jeke toplamı menen XI klass oqıwshıları ushın amalǵan «Qaraqalpaq ádebiyatı» xrestomatiyasında qayta-qayta jariq kóriwi menen bir qatarda, T.Qayıpbergenov, Sh.Seytov, I.Qurbanbaev, Á.Atajanov, S.Bahadırova, Q.Kamalov, I.Ótewliev, K.Qurambaev usaǵan jazıwshı, ilimpazlardıń gazeta-jurnallarda járiyalanǵan unamlı pikirleri de dálillep turadı.

Gúrriń ádebiyatımızda keń túrde súwretlenip atırǵan ekinshi jer júzlik urıs hám onıń aqibetleri haqqında. Shıǵarmanıń mazmunı tartımlı. Onda fashizmge qarsı urısqa ulın atlandırıp salǵan Ana ómiriniń sońǵı demleri sóz etiledi. Perzentiniń keleshekte úyli-jaylı bolıwın, kelin túsirip, aqlıq súyiwin oylaǵan Ana jaqsı niyet penen basqur toqıwǵa kirisedi. Jazıwshı urıs dáwiriniń qıyın sharayatında tündi tańǵa ulastırıp basqur toqıp otırǵan Ana xarakterin, onıń ishki keshirimlerin, psixologiyasın zor ilham menen súwretlep beredi. Gúrrińde avtor Ananıń shiyrin ármanların qaharmanlar tiliniń individuallılıǵında oǵada sheber hám isenimli etip sáwlelendirip bere alǵan.

Gúrriń sońında Ananıń jalǵız ulınan basqur pite kelgen kúńlerde «qara qaǵaz» keledi. Bul xabardı esitken intizar Ana da bul dúnyanı tárk etedi, biraq, ol toqıǵan úmit jipleri oqıwshınıń yadında máńgi saqlanıp qaladı. Shıǵarma oqıwshınıń jan-dúnyasına tásir eterlik kúshli ruwx penen jazılǵan. Bul gúrriń zamanlaslarımızdı urısqa ǵázep hám jekkóriwshilik sezimlerine tárbiyalaydı.

Balalardı baǵıshlanǵan shıǵarmaların tallap ótkende kórsetkenimizdey, K.Allambergenovtıń úlken prozanıń gúrrińshiligindegi mashqı da tabıshı nátiyjeler menen juwmaqlandı, avtor keń oqıwshılar qáwimine ekinshi iri kólemli tuwindısı «Qıyın ótkel» (1980) povest-novellasını usındı.

Povest zamanagóy jaslar-studentler turmısınan alıp jazılğan. Shıǵarma qaharmanları onsha kóp emes. Nazar, Oraz, Zulfiya, Sapargúl, Bazargúl... Avtor, áne, usı jaslardıń studentlik jıllarındaǵı turmısı hám oqıw jónelisindegi júz bergen elewli burılıs payıtların súwretlep bergen. Shıǵarma waqıyalar sheshiminen baslanadı. Instituta oqıp atırǵan Nazar isimli jigıt tosattan Sapargúl degen qız benen tanısadı, jeńilteklilik háreketleri menen «ózi qazǵan orǵa ózi túsip», aqırında qızǵa úyleniwge májbúr boladı.

Álbette, jańa kelin úyge quwanış alıp keliwi kerek edi. Biraq Aysánem shesheydiń oshaǵı basında júz bergen bul hádiyseden ya ana, ya qonısı qobalar bolıp shadı-qorram bolmaydı. Hátte, jańa qosılǵan jas jubaylardıń ózleri de... Bunıń sebebi nede?

Avtor povestti kitap oqıwshılarınıń dıqqatın ózine tartatúǵın usı qızıǵarlı waqıyanı súwretlewden baslaydı. Soń Aysánem shesheydiń úyinde júz bergen jaǵdaydıń sebeplerin, yaǵnıy, onıń tıp dárekerin bayanlawǵa ótedi. Bul arqalı biz shıǵarmadaǵı Nazar, Zulfiya hám Orazlardıń bir awıldın jas óspirimleri ekenligin bilemiz. Olar birge oqıǵan, birge ósip erjetken. Hátte, Nazar menen Zulfiya arasında muhabbat dep atalatuǵın ádiwli bir sezim de payda bolǵan. Jıllar ótedi. Táǵdirge qarań, Nazar menen Oraz bir oqıw ornına kirip oqıydı, Zulfiya olardan álle qayda alistaǵı oqıw ornında tálim aladı.

Haqıyqat muhabbatnıń kúshi aranıń alıslıǵında sınıladı. Biraq bunday ayrılıqqa Nazar shıdam bere almaydı. Sonlıqtan da ol óz muhabbatına opasızlıq etip qoyadı, aqırında bul isiniń jazasın da alaı. Jazıwshı Nazardıń jeke minez-qulqınan kelip shıqqan turmıs tragediyası arqalı zamanılarınızdı muhabbat hám seyma-turmıs máselelerge jeńil-jelpi qaramashlıqqa, ustamlı, sadıq, pák júrek iyesi bolıp jetilisiwge shaqıradı. Povestte Nazar obrazınan kelip shıǵatuǵın tiykarǵı juwmaq usı.

Povestte Nazar obrazınıń antipodi sıpatında Oraz obrazı jaratılǵan. Ol oqıwda zeyinli, turmısta ádep-ikramlı, bılayınsha aytqanda ideál adam. Povesttegi waqıyalardıń rawajlanıw barısında Oraz ósip, ózgerip baradı, joqarı ádep-ikram páziyetleriniń iyesi bolıp jetilisedi. Ol basqalardıń, ásirese, dosları Nazar, Zulfiya hám Bazargúllerdiń baxtı.

ushın gúresedi. Oylap qarasaq, haqıyqattan da turmısta Nazarlar kem, Orazlar kóp bolǵanlıǵı ushın ómirimiz gózzal hám abadan.

K.Allambergenov ádebiy sawatın arttırıp atırǵan, ne aytajaǵın biletuǵın, konkretlikke umtılıp atırǵan jazıwshı. «Qıyın ótkel» povestinde de usı nárese ayqın seziledi. Povesttiń bashı ideyasında «Arıńdı jastan saqla!» degen súren jańlaydı. Bul súren, álbette, jas óspirim, jańa jigit bolıp, jańa qız bolıp kiyatırǵan on altı-on jetiniń esersoqlarına ayılǵan súren. Bul dáwirde esersoq emes adam az. Shillerdiń balladasındaǵıday mártlikti kórsetiw ushın arqıraǵan arıslannıń aldınan qızdıń qolǵabın alıp beretuǵın ricarlar da usı dáwirden tabıladı. Povestte, mine, usı jaslıq ótkeli – qıyın ótkel súwretlengen.

Bul ádebiyat ádebiyat bolǵalı aytılıp kiyatırǵan góne tema. Sonıń menen birge, mudamı jańa tema. Bunıń góneligi sonnan ibarat- qosıqta bolsın, prozada bolsın, qay dáwirde de bul temaǵa ser salmaǵan shayır-jazıwshını tabıw qıyın. Bunıń tazalıǵı sonnan ibarat-sonsha dáwirlerden berli sonsha jazıwshı bul temaǵa óziniń kózqarasınan qaraydı, máseleni sheshedi. Solay etip, hámme jazıwshıda da «Bul qıyın ótkel, usınnan mayırılsań, ońbaysań, ayaǵıńdı ańlap bas», – degen bir súren shıqqan menen, «Hár kim ózinshe jili boladı» degenindey, ayrılıqlar, aljasıwlar qıylı-qıylı bolıp atadı da, qıyın ótkeldiń biz bilmegen bilǵasıqlı bir jaǵı ashılıp atadı.

Máselen, Sh.Aytmatovtıń «Sárwi boylı nıǵarım»ında pricep penen, yaǵnıy bala shaǵa menen jaslıqtıń asırımınan asırılıw súwretlense, «Qıyın ótkel»de onnan burınǵı, qızlar ele bir múshesinen ayırılıp qalmastan burınǵı dáwirdiń tragediyası súwretlenedi. Bul kópshiliktiń basman ótken sawda, sonlıqtan da povest oqıwshını ózine birden tartadı, sonlıqtan da waqıya tiplik sıpatqa iye. Bul jas óspirimlerdeń basman bunnan bilayda óte beretuǵın sawda, sonlıqtan da kóterilip otırǵan mashqala-ómiri bar, qunlı másele. Buǵan povest túwe roman jazsań da arızıydı.

Povest tásirsheń, ıqsham etip jazılǵan. Sonlıqtan da oqıwshı onı bir otırǵanda oqıp shıqqısı keledi. Hádiyseden de beter oqıwshınıń yadında Nazar menen Orazdıń obrazı qaladı. Bular bir-birine usamaytuǵın,

jekkelengen obrazlar, bir-birine qarama-qarsı obrazlar. Biri jeke basınıñ tragediyasını kótere almaytuğın, ómirge nemquraydı qaraytuğın Nazar bolsa, biri shınayı dos, adamlardıñ mudamı baxıtlı etiwge talpınatuğın, qıyın ótkelde dos-yarańǵa qol sozıwǵa tayın turaqlı adam- Oraz obrazı.

Povesttegi avtordıñ jetiskenligi sonnan ibarat - povest waqıyaları: ápiwayıdan quramalılıǵı áste ósip barıp, waqıya shiyelenisip, sharıqlawı shoqqısına jetken jerde birden tınıp qaladı, degen menen. qulaǵımızda sol namanıñ jańǵırığı, kewlimizde astan-kesten kóshken bultlar...

Bul ádebiyatqa jasap atırǵan kinonıñ tásirini der edik, biraq, bul súwretlew Merime qusaǵan ataqlı jazıwshılarda da burınnan bar usıl. Usı bar nárseniñ ózine de oqımasaq erise almaysañ. Bayanlawdıñ bul novella forması kópshilik jaǵdayda utımlı shıǵadı, utımlılıǵı sonnan ibarat-adamınñ kókiregine jeñil yaqı awır qayǵı qaldırıp, jaqsı tásirshen sezim payda etedi, betiñdi beldey etip qaldırmaıdı, oqıp bolıp oylanıwǵa, óziñshe juwmaq shıǵarıwǵa májbúrleydi, emociyanıñ kúshini de usınnan ibarat, povesttiñ emociyal kúshini de usınnan ibarat. Usı nársede, temaǵa sadıqlıqta, atqan oǵın nıshanǵa dál tiygize biliwde. alınǵan epizodlardıñ tiykarǵı maqsettiñ sferasınan shıǵıp ketpewinde avtor kóp jetiskenlikke erisken. Sonday-aq avtor povestte jıyınalı kompoziciya dúziwi menen de kózge túsedı.

Keñesbay Allambergenov roman janrına usılayınsha úlken tayarlıq hám kóp kónlikpeler menen kirip keldi. Onıñ joqarıda biz tallap ótken «Qıyın ótkel» povest hám gúrriñler toplamı usı pikirimizdiñ gúwesi sıpatında kózge taslanadı, yaǵnıy, avtor tuńǵısh romanı «Dárbent»ke «Qıyın ótkel»lerden ótip, prozanıñ keñ gúzar dárbentine keldi.

Bir ayt ketetuğın nársesi – K.Allambergenov sol dástlepki povesti gúrriñlerinen baslap-aq keñ tematikalıq diapazonǵa, iri sociallıq problemalardı sóz etiwge, joqarı ideyalıq-kórkemlik sapalılıqta iyelewge unatıldı. Jazıwshınıñ alǵa talpınıwı, dóretiwshilik izleniwı onı iri jámiyetlik máselelerdi qozǵaytuğın, keñ planlı, hár túrli táǵdirdegi qaharmanlardıñ kórkem obrazların súwretlep beretuğın «Dárbent» (1984), «Ómir máwritleri» (1987), xalqımız turmısınıñ rámziy

mağanası bolğan «Dárya tartılğan jıllar» (1991) romanların dóretiliwine alıp keldi.

Jazıwshınıń eń dáslepki romanı «Dárbent» dep ataladı. Haqıyqatında da, bul kásip-texnikalıq tálimniń bir sóz benen aytılğan obrazlı bahası, yaǵnıy, jazıwshı roman temasınıń ózine-aq úlken poetikalıq máni júklegen. Bul mánini biz Azamattıń aǵası Tawmurattıń wásiyatlarındaǵı mına pikirden anıq bile alamız: «Seniń kásibiń-xalqıńnıń maqtanışı. Sen endi bilim menen tájiriýbeniń bekkem túyisip, haqıyqıy ómirge tarmaq-tarmaq jollardı salıp atatuǵın keń gúzar dárbenti - kásip-texnikalıq tálimniń xızmetkeri bolǵanı menen maqtansań arızıdı!».

Romanda bul ideya, yaǵnıy, kásip-texnikalıq tálimniń xalqımızdıń siyasiy-jámıyetlik, tariyxıy, mádeniy, ekonomikalıq rawajlanıw ómirinde úlken dárbent jollardı analizlep, sintezlep, durıs baǵdar siltep jiberetuǵın tiykarǵı óndiris orayı bolıp xızmet atqaratuǵınlıǵı Azamat obrazı arqalı isenimli dálillengen.

Shıǵarmanı oqıp otırıp, dárbenttiń tek proftexqa berilgen baha emes ekenligine, al roman háreket etiwshi qaharmanlardıń jek ómir jolına da tiyisli atama ekenligine kóziń jetedi. Mısalı: romannıń bas qaharmanı Azamattıń xarakterindegi jaqsılıq hám jamanlıq túsinikleriniń jigi ayırılısar jeri, dáslep shayır bolaman dep júrgen Azamattıń proftexqa kelip ómirden óz ornın tabıwı, muhabbat máselesinde Nigarxan menen Turǵangúldiń qaysısına kewil qoyarm bilmey júrip, aqır-ayaǵında Turǵangúldi tańlawı, sonday-aq tosattan qılmıslı islerge aralasıp qalǵan jas óspirim Alpısbaydıń Azamat hám miliciya xızmetkerleriniń járdeminde jaqsı jol tańlap ketiwi-bulardıń bári adam ómir jollarındaǵı dárbent situaciyalar emes pe? Ulıwma, romanda «dárbent» túsinigi astarlı mánide jaqsı niyetlerdiń birigip, jaqsılıqtıń jamanlıqtı turmıstan ısırıp shıǵaratuǵın ayırılısar nüktesi etip alınǵan.

Bunıń ayqın mısalı retinde romandaǵı Azamat penen Joldasov arasındaǵı konfliktke kóz taslawdıń ózi jetkilikli.

Shıǵarmanıń ortasında bas qaharman Azamat kásip-texnikalıq uchilishelerdiń birine óz qálewı menen, anıǵıraǵı, jollama menen

oqıtıwshı bolıp keledi. Onıń kurslası hám jaqsı kóretuǵın qızı Turǵangúl de tárbiyashı bolıp jumısqa ornalasadı.

Oqıw bóliminiń baslıǵı Elmurat Joldasov olarǵa keliwden-aq «qızıǵıp» qalıp, dárhal «tárepdarı» etip almaqshı boladı. Onıń qızǵa qızıqqandaǵı sebebi-Turǵangúldiń sulıwlıǵınan, onı ózine hayallıqqa alıw niyetinen kelip shıqqan bolsa, Azamatqa qızıqqandaǵı sebebi-onıń kórkem tvorchestvo menen shuǵıllanatuǵınlıǵı. Joldasov onıń bul qábiletiniń óz mápine paydalanıp, Azamattı óziniń «konkurentleri» Japbarov penen Ametovqa qarsı qoymaqshı. «Usınday haqıyqatshıl ekenińdi biletuǵın edim, qaragım,-deydi ol Azamatqa Japbarovtıń jumıslarınıń kemshilik táreplerin «arnawlı túrde» kórsetip kiyatırıp. - ...Seniń jazatuǵın materialıń bul... Qatqan feleton! Há, ústinen túsirdim be! Qalay yoshiń tasıp, arqań qozıp ketken shıǵar. Sezemen, sezemen... Bir oqlawlı mıltıq ekenseń, endi seni atıp qalayın. Álbette, házir emes... Biraq «atılǵan oq» ho anaw UPR⁹dı qalpaqtay ushiratuǵın bolsın!»

Biraq, Azamat ta, Turǵangúl de Joldasovtıń bunday teris pikirdegi- óz mápin oylawshı «sheklengen» adam ekenligin há degennen sezbeydi. Tek jumısqa aralasıp, barlıq jaǵdaylar menen keńnen tanısıp shıqqannan keyin ǵana óz-ózine tómendegishe sawal qoya baslaydı:

«Bul qalay bolǵanı? Uchilishе sonday-aq «ubıjıq» nárse me eken? Onı ubıjıq etip kórsetip turǵan ne?!».

Azamat Joldasovtıń qılwaların túsine kele, bul sorawına da juwap tabadı. Oylap qarasa, uchilishedegi geypara kerı tartpa bılǵasıq isler Joldasov sıyaqlı jeke mápin, abıroyınıń artıwın gózlewshi, turmıstan artta qalǵan adamlardıń naduris is júrgiziwiniń aqıbeti eken (Azamattıń bul haqıyqatlıqtı túsiniп jetiwinde, álbette, Ádilbekov, Japbarov, Nurniyaz aǵa sıyaqlı ar-hujdanlı basshı xızmetkerlerdiń de tásiri bar). Azamat, mine, usınnan baslap Joldasovtıń háreketlerine qarsı gúresiwdi, solay etip, kursantlarǵa durıs tárbiya beriwdi bas maqset etip qoyadı.

Joldasov onıń haqıyqatshıl ekenin sezgennen soń, anıǵıraq aytqanda, degenine júrgize almaǵannan soń, jumısınan kemshilik

⁹ директордың оқу-әндіріслік ислер бойынша орынбасары мәңсисинде.

tabıwdı názerde tutadı, aqır-ayağında bul «jazbay ketkirdiñ balası bir kúni ózimdi jalpağına salıp júrer», men jasırıp júrgen «óli jan»lardıñ sırn ashıp qoyar, degen gúman menen onı birotaña uchilisheden shıǵarıp jiberiw isine kirisedi. Lekin, Azamat óziniñ shıdamlı háreketleri, izleniwshiligi, ójetligi, principiallıǵı, tuwrılıǵı menen Joldasovtıñ bul sırların pash etedi. Avtor Azamattıñ Joldasovqa qarsı gúresi arqalı jeñil-jelpi jollar menen kún kóriwdi oylap, ustaz degen ulı atqa daq túsiretuǵın Joldasov sıyaqlı geypara keritartpa adamlar menen mawasasız gúresiw zárúrligin dálilleydi.

Eñ baslıstı-jazıwshı bul romanda Azamat, Ádilbekov, Turǵangúl, Japbarov sıyaqlı adamlardıñ jámiyetlik hám jeke turmısın súwretlew arqalı kásip-texnikalıq tálimniñ texnikalıq ásiridiñ jańa adamın tárbiyalawda tutqan ornın anıq kórsete alǵan. Solay etip, kásip-texnikalıq oqıw orınları hesh qanday «ubıjıq» emes ekenligin, jaslarǵa kásip-óner kónlikpelerin beretuǵın ájayıp oqıw ornı-ılim menen praktikanıñ túyisken dárbenti ekenligin usınday isenimli materiallar menen dálillegen.

Jazıwshınnıñ roman janrina bolǵan batıl qádemın dálilleytuǵın jáne bir misal-onıñ 1987-jılı «Qaraqalpaqstan» baspasınan shıqqan «Ómir máwritleri» romanı bolıp tabıladı. Roman liriko-psixologiyalıq planda jazılǵan. Sebebi, ol shıǵarma óz materialınıñ jańalıǵı menen, ózine tán súwretlew usılı menen, búgingi zamanlaslarımızdıñ qarama-qarsılıqlı turmısın qızıǵarlı súwretlep beriwı menen ádebiy jámiyetshilikke hár qıylı pikirlerdi keltirip shıǵarmaqta, hátteki ayırım ádebiyatshılar (qarañız: K.Sultanovtıñ «Ámiwdárya» jurnalınıñ 1988-jıl N1 sanında járiyalanǵan maqalası) roman haqqında bir jaqlama pikirler bildirdi, onıñ bul háreketi tırnaq astınan kir izlewge usap ketkendeı boladı.

Romannıñ birinshi bólimi «Sezimler saǵımı» dep ataladı. Bul bólimde jas ilimpaz Sultan Saparovtıñ aspirantlıq jılları sóz etiledi. Bas qaharmannıñ xarakteri de bul dáwir janlı baqlaw payıtı ekenligin, yaǵnıy, hár qanday iste, meyli, ol ilim tarawı ma, meyli, sanaat pa, eñ dáslep túsinikler ǵana qalıplesetuǵının, biraq, ol túsiniklerdiñ aq-qara ekenligin bul dáwirde adam jeterli túsimbeytuǵının, adam, ayrıqsha

jaslar, dáslepki túsiniktiń qurbanı, qulı bolıp qalatuǵınlıǵın avtor shıǵarmada simbolikalıq obraz-Lira arqalı ashıp beredi.

Bul bólimde ideal qaharman Liranıń sırtqı portreti menen jas ilimpaz Sultannıń ishki keshirmelerine ayırıqsha itibar berilgen. Jazıwshı bul bólimde de ideyanıń ele turmıs shinlıǵına aylanbaǵan tek qıyalda ǵana jasap atırǵan dáwirin tastıyıqlap kórsetken.

Romannıń ekinshi bólimi «Dıǵırıq» dep atalınǵan. Bul, birinshiden, qaharman xarakteriniń evolyuciyasındaǵı, jas ilimpaz jazıwshınıń jeke ómirinde dıǵırıq bolsa, ekinshiden, jámiyetlik ómirdegi dıǵırıq. Bul dıǵırıq cki tárepleme de Sultan obrazı arqalı ashıp berilgen. Sebebi, ómir-gózzallıq, onda óz oyınıń emin-erkin iske asıra beriw múmkin, dep oylap júrgen Sultan bul bólimde úlken qarsılıqlarǵa ushıraydı, ideyanıń turmısqa eniwi ol oylaǵanday ańsat is bolmaydı, qıyalında onıń aq degen nárseleri turmısta qara bolıp shıǵadı. Sol ushın tek kóriw, seziw ǵana jetkiliksiz. Al, kórgen-bilgenleriń haqqında keń oylanıp, tereń tolǵanıw kerek, degen juwmaq shıǵaradı, bul bólimner-avtor.

Tilekke qarısı, barlıq adamlar onday emes... hátteki, óziniń ideanı dep bilip júrgen Lirası da onıń kútkenindey bolmay shıǵadı, ol tek óziniń qıyalın ǵana jaqsı kórip júrgen eken. Lira jaman qız bolmaǵanı menen, pútkilley basqa adam qusaydı, Sultan haqqında qıyalına da keltirmeydi eken... Lira goy Lira, onıń dos bilip júrgen eń jaqın adamları da basqasha qusaydı, qarasa, olar rawajlanıwdıń ayaǵına tusaw bolıp júrgen eken. Mısalı, kafedra baslıǵı Qurbanbay, onıń sadıq dostı Xojan, sovxoz direktorı Qoylıbay, óziniń jigit aǵası Hákimbay, Aymalaq hám t.b. adamlar. Usılar sebepli ilim de, xalıq xojalıǵı da dıǵırıqqa tayalıp qalǵan. Olardıń usınday háreketleri ayırım hujdanlı adamlardıń dıǵırıqqa tayalıwına da sebepshi bolıp atır. Sultan bul nárseni bası tasqa tiygen sheshiwshı payıtta anıq sezedi. Anıq seziniw onıń xarakterine úlken burılıs jasap jiberedi.

Avtor qaharman xarakterindegi usı burılıs payıttı, yaǵnıy, aq-qaranıń ne ekenligin anıq túsingennen keyingi haqıyqatlıqtıń turmısqa real eniw payıtın romannıń «Burılıs» dep atalatuǵın úshinshi bóliminde

keñ túrde súwretlep beredi. Jas ilimpaz haqıyqatlıq degenniñ ne ekenligin túsinip jetkeni menen, onı ámelge asırıw ushın ádewir qıyınshılıqlardı bastan keshiredi, biraq, onda qalıplesken aktiv turmıshlıq poziciya bul qıyınshılıqlar ústinen jeñip shıǵıwına sebepti boladı.

Ulıwma, K.Allambergenov bul romanında basqa qaraqalpaq sóz sheberlerinen ózine tán pocherki, kórkem usılları menen ózgeshelenip turadı, yaǵnıy avtor, bizińshe, jańa tvorchestvolıq eksperiment jolı menen baratırǵanday kórinedi.

K.Allambergenovtıń «Ómir máwritleri» romanında turnaq tası qalana baslaǵan tábiyat hám insan ekologiyası mashqalası 1991-jılı jarıq kórgen «Dárya tartılǵan jıllar» romanında arnawlı túrde sáwleleniw taptı. Romanda Gárezsizlik dáwirinen aldınǵı on jılıqlarda respublikamızda júz bergen ekologiyalıq apatshılıq tragediyası zań xızmetkerleri turmısı fonında sheber ashıp berilgen. Avtordıń aytajaq pikiri ayqın. Jazıwshı, adam-tábiyattıń ayırılmas bir bólegi, eñ joqarı dárejede rawajlanǵan materiya bolar eken, tábiyat adamsız, adam tábiyatsız jasay almaydı. Demek, tábiyat ekologiyası menen adamnıń ruwxıy ekologiyası buzılǵan jerde tábiyattaǵı teń salmaqı ta buzıladı, adamnıń hár qanday aqlıy aljasıǵı-tábiyatqa qarsı atılǵan oq, tábiyattıń buzılıwı adamlardıń, tutas bir xalıqtıń etnikalıq idrawına, ruwxıy jarlılanıwına, hátte joq bolıp ketiwine alıp keledi. Sol ushın avtor romanda bir-birimizge, ana-tábiyatımızǵa abaylap qatnas jasayıq. degen úlken gumanistlik shaqırıqtı ortaǵa taslaydı.

Allanazar Ábdiev (1963) 1963-jıldıń 28-sentyabrında Taxtakópir rayonu «Shaljuıt» awılında tuwılǵan. Rayon orayındaǵı N1 orta mektepti tabıslı tamamlǵannan soń 1981-1983-jılları armiya qatarında xızmet etti. Bunnan soń rayon orayındaǵı «Ózselxoztexnika» birlespesinde slesar bolıp isleydi.

1985-1990-jılları Nókis mámleketlik universitetin qaraqalpaq tili hám ádebiyatı muǵallımı qanıygeligi boyınsha tabıslı pitkerip shıqtı. Bunnan soń az ǵana waqıt Qaraqalpaqstan teleradiokomitinde redaktor bolıp islegennen keyin 1991-jılı yanvardan baslap universitetke oqıtıwshı bolıp ornalastı.

1992-1995-jılları 10.01.02 - milliy ádebiyat (qaraqalpaq ádebiyatı) qanıgeligi boyınsha aspiranturanıń tolıq kursın pitkerdi. «Qaraqalpaq

ádebiyatında ilimiy-fantastika janrının payda bolıwı hám qalıplesiwi» degen hám aktual tema boyınsha ilimiy jumıs alıp barıp, kandidatlıq dissertaciyasın jaqlap shıqtı.

Bunnan keyingi waqıtları (1997-2002-jılları) ol universitette oqıtıwshı, «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında ádebiy xızmetker, QR Ministrler Keńesinde jetekshi qánıgc, «Ámiwdárya» jurnalında bas redaktor bolıp xızmet atqardı. 2003-jıldan baslap «Mádeniyat hám sport» gazetasının redaktori lawazımında islep kiyatır.

Onıń «Bizler baxıtlı bolamız» (1992), «Qızıl qoshantay» (1995) atlı gúrrińler toplamı baspalarda járiyalanǵan.

Kóplegen avtorlar sıyaqlı A.Ábdievtiń de shıǵarmaları respublikalıq «Ámiwdárya», «Aral qızları», «Gumsha», «Jayxun», «Gumsha», «Gulxan», «Eshlik» (Ózbekstan), «Dala» (Qazaqstan) sıyaqlı jurnalları menen respublikalıq gazetalarda turaqlı járiyalanıp kelmekte.

A.Ábdievtiń háwesker jazıwshı sıpatında tanıla baslawı 1985-jılı Universitetke oqıwǵa túsip, paytaxtqa kelip, ádebiy ortalıqqa jaqınnan aralasıwı menen baylanıslı. Usı dáwirlerde kóplegen gúrrińleri baspasózde kórinip, ádebiyatqa bir talanlı jastıń kirip kiyatırǵanınan dárek herdi. Ásirese, onı jámiyetshiliktıń moyınlawına student jıllarında dóretken «Áren sáhiy» atlı tuńǵısh povestiniń («Ámiwdárya» jurnalı, 1989. N4) basılıwı tiykar boldı.

Qaraqalpaq ádebiyatının jaqsı dóretpeleriniń biri bolǵan bul povest sońǵılıǵında belgili ózbek jazıwshısı Raxınjan Ataevtiń awdarmasında «Eshlik» jurnalında ózbek tilinde basılıp, jaqsı qabıl etildi.

Dóretpce óziniń hám úlken temanı kóterip shıqqanlıǵı, syujetiniń júdá qızıqlıǵı, kompoziciyalıq qurılısının ózgesheligi, ideyalıq mazmunının kúshligi menen birden ayırıqshalanıp turadı.

Povestte avtor eski qáwimlik dáwirdegi adamlar táǵdirin súwretlese de, házirgi kún menen baylanıslı, búgingi kúngi adamlar arasındaqı máseleler kóteriledi. Jazıwshınıń sheberligi ulıwma insaniylyq xarakterdi bere alıwı, mashqalalardı súwretlewi shıǵarmanıń ólmesligin támiyinlewde kórinedi. Avtordıń kórsetiwinshe, ulıwma insaniylyq xarakterler, mashqalalar, dáwirler ózgerse de, qáwimlik dáwirde de, búgingi zamanda da, keleshekte de birdey bolıwı shárt.

«Áren sáhiy» eski túrkiy tilde «áren»-batır, qaharman, «sáhiy»-hadal, haqıyqat, shın degen mánilerdi bildirgenindey, povestte de Áren haqıyqatshıl, insap-ıymanlı, aq kókirek, nağız dos, muhabbatqa sadıq, adamlarğa mehrıban, tárbiyalı, batır, yaǵnıy, joqarı adamgershilikke tán qásiyetlerdi ózinde jámlegen insan obrazı sıpatında kózge taslanadı. Máselen, Áren ózin qáwimnen shetletiw tuwralı aljasıp (bileǵóre emes), naduris sheshim shıǵarǵan kósem menen aytıspaydı. Sebebi, qáwimniń dástúri sonday bolǵanlıqtan, óziniń haq ekenligin bilse de, sonsha qıynshılıqqa kónedi, lekin kósemge qarsı sóz qatpaydı. Bunıń máni - qáwimniń basshısı menen aytısıp, keyingilerge órnek kórsetpeyin, adamlar buzılıp ketpesin, degen jaqsı niyette sonday etedi, yaǵnıy Áren de, onıń sáhiy qáwimi de adamlardı haqıyqıy insanlar bolıp qaladıruw ushın gúresedi. Máselen, bir zamanlarda olarǵa jaqın átiraptarda ashırqasa, birin-biri jey beretuǵın adamlar qáwimi boladı. Sáhiylar olardı bunday jawız, haywanshılıq qásiyetleri basqa qáwim, sonday-aq ózleriniń qáwimleslerine juqpaı ushın birotala tuxımqurt etip jiberedi.

Dúnyada eń jaman nárese-haqtan janıw, yaǵnıy nahaqtan jalǵa giripdar bolıw. Áren óziniń shıdam-sabırlıǵı, mártligi, qáwimleslerine, muhabbatına sadıqlıǵı sebepli bunday azapqa tótepkı beredi, haqıyqatlıq mayıssa da sınbaytuǵınlıǵı sıyaqlı, eń keyininde jeńip shıǵadı.

A.P.Chexovtıń «Qısqalıq-talanttıń ájapası» (sıńarı, belgisi-A.K.) dep kórsetkenindey A.Ábdievtiń bir ózgesheligi - dóretpeleriniń bári qısqa bolıp keledi. Sol qısqa bir shıǵarması arqalı-aq aytpaqshı ideyasın anıq, dál, kórkem, sheberlik penen jetkerip bere aladı. Kishkene kólemli shıǵarmalarına úlken máni júkleydi. Sonlıqtan da onıń shıǵarmalarına bir sózdi qosıw yaki alıp taslaw qıyın. Shaxmat taslarınday mazmun ózgerip ketiwi múmkin. Máselen, «Áren sáhiy» povesti 24 mashinka betten ibarat. Onıń biraz gúrrińleri bar, yarım betlik, bir betlik, eki betlik. Bul jaǵınan ol A.Chexov, A.Qahhar dástúrlerin esletedi.

Jazıwshı A.Ábdievtiń qálemimen búgingi künge shekem eliwden aslam gúrrińler, novellalar, ertekler, timsallar kótergen júgi awır dóretdi. Bulardıń ishinde balalarǵa amalǵanı da, yumor-satira, fantastika, detektiv janrlarında jazılǵanları da bar.

Jazıwshı gúrrińlerinde kishi waqıya, detallardan, ápiwayı nárselerden turmıslıq úlken juwmaqlar jasawǵa sheber.

«Ana súti» ápsanasında Ana súti, mehriniń hár qanday da nárselerden artıq ekenligin, onıń biybahalıǵı, qúdiretiligi ashıp beriledi, ulıǵlanadı.

«Aqqus» gúrrińinde jónsiz urǵanı ushın Aqqus Baymurza aǵanı kórgen jerde qawıp, shabalanıp jini túsedı. Baymurza aǵa iytti erkeketip, nan, gósh berip, onnan «keshirim» soraganday múnásibette bolǵannan keyin ǵana, bul ádetin qoyadı.

«Ashuqlar, májnun tal hám quyash» atlı tımsalıq etyudindegi qushaqlasıp turǵan ashuqlardıń birewiniń kewliniń dúziw emesligi, kózi menen jolda ketip baratırǵan jigitlerdi «tintip» turǵanın, onıń jalǵansılıǵın sezgen Quyash adamlardıń bir-birewin qas penen kózdiń arasında aldaǵanına shudamay qáharge minedi. Aspandı qara bultlar todası iyelep, shaxmaqlar shaǵıladı. Gúldirmamalar qorqınshılı gúrkireydi, dawıl turadı.

«Badırayǵan eki» atlı balalardı arnalǵan gúrrińindegi tapsırmanı júzekilik penen orınlaǵan oqıwshıǵa aldın bilmey «bes» qoysa da, ol oqıwshınıń júzekiligini esitip bolıp, «besti» bir sızıp badıraytıp «eki» qoyǵan muǵallımniń is-háreketi, sózleri oqıwshılardı jaramas isler islewge qol urnawǵa shaqırıp turadı.

«Jıltır monshaqlı sharshı»daǵı Aybek degen balanıń aq kókirekligi, ata-anadı degen mehir-muhabbatı júdá isenimli, balalar tili menen ápiwayı súwretlengen.

«Doslar júregine qadalǵan oq», «Ómirde ne bolmaydı deysen?» atlı gúrrińler dúrkininde ómirdiń jazılmaǵan betlerin qolǵa aladı. Haqıyqıy ómirde adam isenbestey, lekin sol waqıttaǵı sharayatqa, situaciyaǵa, sol adamlar psixologiyasına, halatına muwapıq, saykes, anıq bolatuǵın hádiyse, qubılıs, waqıyalar gezlesedi. Bunday súwretlewlerdiń sheberi S.Tsveygtiń 40 jasar hesh turmısqa shıqpaǵan qızdıń ómirde tınılgen 20 dan jańa asqan tanımaytuǵın qumarpaz bir jigitti aman saqlap qalıw ushın óz qálewi menen oǵan ózin bir túnge

bağış etiwi adamdı isendirmewi mümkin, lekin asqan sheberlik penen súwretlep beredi, barlıǵı isenimli.

«Doslar júregine qadalǵan oq» atlı gúrrinler dúrkini, mine, usınday baǵdarda jazılǵan. Máselen, dúrkinde bir ásker uris payıtında ózine tiyisli nanın tartıp alıp jep qoyǵan qurallasın atadı. Bul hádiyse júdá isenimli shıqqan, yaǵnıy ol áskerdiń qurallasın atıp qoyıwı nızamlı, tábiyy dep oylaysañ. Sebebi, onda uris payıtı, qorshaw, ashlıq, suwıq súwretlenedi. Azıq-awqat túwesilgen, az ǵana nan beriledi. Adam sol erteńgi nanǵa zorǵa jettim be dep, alıp atırsa, omı birew tartıp alsa, erteńge shekem jáne ash júirse adamnıń ashıw-ızası kelmey me? Onıń ústine, ol áskerdiń qurallasına degen ashıw-kegi páseymey turıp, uris baslanadı, yaǵnıy jáne bir sharayat júzege keledi. Nátiyjede sawash maydanında óz adamın atadı.

Usı dúrkindegi «Urısta ne bolmaydı?!» dep atalǵan gúrrininde jáne bir áskerdiń ózi menen birge barǵan awıllas dostın atıwı da, yamasa «Elza xanım» daǵı sovet áskeriniń ózi menen kúni menen atısqan ata dushpanı-nemec qızın atpay qalıwınıń sebepleri de júdá isenimli, tábiyy súwretlengen, oqıwshı bul háreketlerdiń ómirdiń óz nızamı ekenligine haslan shubha keltirmeydi.

A.Ábdiev sońǵı waqıtları awdarma isleri menen de shuǵullanbaqta. Máselen dúnyaǵa belgili jazıwshılardan Edgar Ponıń «Altın qońız», F.Volterdiń «Zadig hám táǵdir» povestlerin, J.Simenonnıń «Megra hám bala», sıyaqlı kólemli shıǵarmaları menen birge A.Grin, A.Dode, X.L.Borxeo, A.Azimov sıyaqlı bir qatar sóz zergerleriniń gúrrinlerin kórkem awdarıp, qaraqalpaq oqıwshılarına inam etti.

A.Ábdiev Ǵárezsizlik jıllarında da jemisli qálem terbetip atır. «Jın-jırılar» romanı onıń bul jıllardaǵı eń iri tabıslarınan esaplanadı.

3. 60-80-jıllardaǵı qaraqalpaq poeziyası

60-80-jıllar qaraqalpaq poeziyasınıń ideyalıq-tematikalıq, janrlıq-formalıq jaqtan hár tárepleme jetilisen, kórkemlik izlenislerge qaray nıq qádem taslaǵan, milliy poeziyalıq dástúrlerdı meńgeriwde bay tájiriybeler toplaǵan, dúnyalıq poeziyanıń progressiv dástúrleri menen usılların úyreniwge umtılısları kúsheygen, grajdanlıq pafosı, ruxı

joqarılağan, filosofiyalıq oy-tolğımıslarına qaray bet burğan, bir sóz benen aytqanda hár tárepleme bayıp tolısqañ basqıştı boldı.

Sóz joq, poeziyadağı bul tabıslardıñ qolğa kiritiliwinde sol dáwirdegi poeziyamızdıñ bayterekleri dárejesine kóterilgen A.Dabilov, S.Nurımbetovlar ózleriniñ salmaqlı úleslerin qostı. A.Dabilov 60-jıllardıñ aqırlarında «Bahadır» dástanı menen awız ádebiyatındağı dástan dóretiw dástúrin jazba realistik poeziyağa alıp kirip, dástansılıqtı jaña sıpatlı belgiler menen bayıtqañ bolsa, S.Nurımbetov «Xanalar» (1968) dástanı menen bul dástúrdiñ ómir súriw múmkinshiligin jáne bir mártebe dálillep berdi. Usı jıllarda jariq kórgen «Qosıqları» (1962), «Júrekke jaqın adamlar» (1965) sıyaqlı A.Dabilovtıñ zaman talabın, waqıt shúnligin, xalqımızdıñ júrek dúrsilin sáwlelendiretuğın gumanistik sezimlerde tolı shıǵarmaları onıñ lirikalıq poeziyada da jıllardan jıllarğa lirikanıñ sheberi sıpatında jetilisip baratırǵanlıǵın kórsetse, S.Nurımbetovtıñ «Jaña zaman jırları» (1962), «Shıǵarmalarınıñ» (1960) birinshi tomına engizilgen tımsalları onı satira-yumorlıq poeziyağa da ádewir uqıplı shayır sıpatında tanıttı.

Turmıs túsinigin xalıq túsinigine jaqın etip sáwlelendiriw, azamatlıq, gumanistik shaqırıtq, filosofiyalıq oyshılıq, aforistik pikirler bildiriwge umtılıwshılıq Abbas, Sadıqlardıñ izi menen poeziyamızdıñ awır júgin kóterip kiyatırǵan T.Jumamuratov, I.Yusupov, T.Seytjanov, B.Qayıpnazarov, X.Turımbetov, X.Seytov, N.Japaqov, G.Seytnazarov, M.Seytniyazov poeziyalarında ayqın kózge taslandı.

Xojamurat Turımbetov 60-jıllar poeziyasında ádewir jemişli miynet etip, haqıyqat shayırılıq talantın eñ biyik shoqqısın iyelewge ǵayrat salıp atır edi. Onıñ qosıqları menen poemalarında sap muhabbat, ómirge qushtarlıq, pák adamgershilik sezimler barq urıp turdı. Oı ómiriniñ aqırına shekem haqıyqatlıqtı, sap hújdanlıqtı, bir sózlilik hadal miynetti, adamlar arasındaqı qılıqymas haqıyqıy doslıqtı, tuwısqanlıqtı jırlap ketti. Shayırdıñ poeziyadağı bul talwasları 1962-jil «Talwas» toplamında málim dárejede kórinis taptı. Ásirese, «Jáne báhár keldi», «Muzlı tawlar emes», «Gúldiñ ashıǵıman», «Ayǵa», «Sezbey júrmen oyındı», «Qalay tınıshlanarman», «Añladıñ ba?», «Eki tilek», «Jawanlar qızlar», «Balalıǵım ótti urıs waqtında» qosıqlar

poeziyamızǵa názik gózzal sezimli, kem sózli, biraq mazmunlı, qısqa, ıqsham formanı danishpanlıq oy-pikir menen sheber jupkerlestirip jibere alatuǵın jáne bir talantlı lirik shayırdıń shın mánisinde qalıpteskenliginen derek berip turdı.

Ulıwma I.Yusupov aytqanınday X.Turimbetov 60-jıllar poeziyasında ózine paylı soqpaq salǵan shayırdı. Ol bul soqpaqtı «Eki dos», «May gúlleri» poemaları menen poeziya gúzarına da ushlastırıp úlgerdi. Mısal ushın «May gúlleri» poemasına bir názer taslap óteyik. Poema syujeti júdá ápiwayı. Poema qaharmanı Qaraqalpaqstanlı jigit. Ekinshi jer júzlik urıs waqtında fashizmge qarsı gúreslerde mártlik kórsetip, Berlindi alıw ushın bolǵan sawashlarǵa deyin barıp qatnasadı. Urıstıń sońǵı saatlarında bolsa miyirbiyke Laraxan degen qız benen tanısıp, oǵan ashıq ta bolıp qaladı. Laraxannan unamı muhabbat juwabın alǵan jigit jeńis ushın gúreske jáne de jigerlírek aralasadı. Lekin, onıń muhabbatı - Laraxan sawashtıń qızǵın bir payıtlarında bomba jarılıwınan nabit boladı. Dushpannan ósh alıw sezimi jawınger jigitte endi burınǵıdan da beter kúsheye túsedı. Jigit muhabbatı ápiwayı emes, jeńiske, ómirge ruxlandırıwshı jalınlı muhabbatqa aylanadı.

Shayırdı bul qısqa syujet arqalı urıs qırǵın etiwshi qanshelli qorqınıshlı kúsh bolmasın, jaratıwshılıq, dóretiwshilik kúshke shın muhabbat onnan joqarı turadı, degen ideyanı ómir hám gúl haqqındaǵı lirikalıq sezimler toǵanısında sheber etip sawlelendirip beredi.

60-80-jıllar poeziyasında ádewir jemisli miyet etken shayırdı Tilewbergen Jumamuratov boldı. Bul jıllarda onıń qálemimen eń bir saylandı shıǵarmaları bolǵan «Meniń zamanlaslarım» (1963) lirikaları dóredi. 1967-jılı shayırdıń «Tanılamalı shıǵarmaları» jarıq kórdi. «Tolqında» toplamı ushın shayırdı 1972-jılı Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı boldı. Shayırdı 60-jıllardaǵı dóretken lirikaları menen poeziyamızǵa filosofiyalıq hám publicistikalıq pikirlew keńligin alıp kirgen bolsa, «Okean artında» poeması menen epikalıq poeziyamızdıń tematikalıq sheńberiniń shegara bilmestey keń ekenligin, ulıwma xalıqlıq máselelerdi sóz etiwden ulıwma insanıyılıq mashqalalardı jırlawǵa ósip ótkenligin, oǵan bir mámlekette jasap atırǵan qońsılas, dos-bawırman xalıqlar táǵdiri menen pútkil álem adamları táǵdiri jat

büyürlük etpeytüghlǵın jáne bir mártebe dálillep kórsetti. Shayır usı táǵdırlerdi súwrelew arqalı poeziyamızda jańa qaharmanlardıń jańa obrazların jarattı.

T.Jumamuratov dástúrlık jaydarı qosıqlardıń sheberi bolıw menen birge kóbirek rubai, tórtlikler, epigrammalar jazıwdı da úrdis tuttı. Bul arqalı shayır, birinshiden, lirikamızǵa jańa formalar engizgen bolsa, ekinshiden, poeziyamızda filosofiyalıq oy-tolǵanısların tereńletti. Misalı onıń «Ómirimniń lirikası» (1966) qosıǵınan publicistikalıq baǵıttıń kúsheygenligin sezsek, «Órletti ómir epkini» (1970) qosıqlar dúrkininen filosofiyalıq pikirdiń tereńleskenligin ańlawǵa boladı.

*Bul jáhan keń eken, tar eken,
Ishinde bári de bar eken.
Jıǵılsam, túrgeldim taǵı da,
Baǵındım dúnyanıń zańına.*

Usınday formatlıq, kórkemlik izlenisler bul jıllarda kóbirek I.Yusupov poeziyasınıń baslı sıpatlı belgisine aylandı. Bul qubılıs ásirese, «Oylar» (1960), «Jeti asırım» (1962) toplamlarına engizilgen qosıqları menen «Dala ármanları» (1964) poemasına tán boldı. Shayır bul toplamlarında poeziyamızǵa lirikanıń ǵázzel, sonet formaların alıp kirip atırǵanlıǵın dálillese, «Dala ármanları» menen poeziyamızda birinshi bolıp liro-romantikalıq poemǵa iz saldı.

Tuwılǵan mákannıń ullılıǵın ulıǵlaw shayırdıń bul jıllardaǵı lirikasınıń baslı temasına aylandı. Onıń «Tuwǵan jer», «Awıl, awıl!», «Talı jagıstaǵı eske túsiriw», «Kún shıǵıs jolawshısına», «Qan tal» qosıqları tuwılǵan jerge degen súyispenshilik sezimine tol shıǵarmalar esaplanadı. Shayır bul qosıqlarında tuwılǵan jer muhabbatın qurǵaq baqırıq-shaqırıqlar arqalı emes, hár bir sózge poetikalıq máni júklew tiykarında sheber isletilgen kórkem detallarda kórsetip beredi. «Shógirme» qosıǵındaǵı shógirme detalı arqalı xalqımızdıń uzaq ótmishtegi basıp ótken tariyxıy jolın, onıń ullılıǵın ıqsham formada jetkerip berse, «Seksewil» qosıǵındaǵı seksewil detalı

Shayır balladanıń úlgisi sıpatında Ayapbergen shayırga arnap «Bulaq haqqında ballada»sın dóretti. Onıń qosıqları qaysı formada jazılmasın, barlıq waqıtta jıllı lirizm menen tereń filosofiyalıq mazmun birliğin joǵaltpaydı. Qosıqları emocional tásirshenlik penen óz ornında qollanılǵan kórkem obrazlı sózler kestesine iye:

*Júzsek te qaysı teńizde,
Júrsekte qaysı qurǵaқта,
Men-kóp ushın, kópshilik-
Men ushın sóyler bul waқта.
Tınıshlıq-doshıq eki sóz,
Saǵınıshlı báhár qusınday,
Kewillerge qurıq basıp,
Aqılǵa uya salmaqta,
Qus ushıwǵa, al adam
Tuwılar baxıt, el ushın.*

Pútkil álemde bolıp atırǵan waqıyalardı sezgirlik penen baqlap, aqıl tárezisine salıp kórgen shayır aqır-ayaǵında usınday filosofiyalıq juwmaqqa keledi. Shayır elegiyası tek óz qara basınıń ǵamı ushın jasaw emes, al pútkil adamzat dártine hamdam bolıp jasawǵa shaqıradı. Bul ideyanı beriwde shayır «Saǵınıshlı báhár qusınday», «Kewillerge qurıq basıw, aqılǵa uya salıw» sıyaqlı obrazlı sóz tirkeslerin ózinshe oylap tabadı.

Usınday bay mazmundaǵı jańa formalardı T.Jumamuratov dóretken rubayılar menen epigrammalardan da kóriwge boladı. Shayır bir epigrammasında:

*Sen haq bolsań,
Men de haq bolǵım keledi,
Túlki bolsań,
Men saq bolǵım keledi.
Bayron bolsań, qullıqlayman ózińdi
Men tek mázi...
Berdaq bolǵım keledi,*

-dep geypara nákas adamlardıń jaqpas qılwaların ulıwmalastırıw arqalı úlken filosofiyalıq juwmaqlar keltirip shıǵarsa, jáne bir rubayısında waqıt qádiri haqqında qısqa juwmaǵın jasaydı:

*Kúnler óter júyrek attay shabısıp,
Báhár keler qıs ómirin tawısıp,
Hár bir kúnniń, hár bir saattıń ornı bar,
Ómir ushın hesh bir kún joq awısıq.*

60-80-jıllar poeziyasında ayta ketetúǵın jáne bir unamlı qubılıs satiralıq poeziyanıń rawajlanıwı boldı. 60-jıllarda S.Nurımbetov dóretken «Bala hám qutan», «Suw hám nay», «Balon hám kirpi» qosıq-tımsalları, T.Jumamuratovtıń, B.Ismayılovtıń ótkir satira-yumorlıq qosıqları menen tolıstı. B.Ismayılov satiralarında májilispazlar, wádepazlar, is jaqpas jalqawlar, jaǵımpazlar, paraxor jermenler, jenil tábiyatlı qız-jigitler áshkara etilse, T.Jumamuratovtıń «Másmámbettiń túsi», «Ton menen tóbeles» satiralarında ishiwshilikke berilip ketken máskünem basshılar, náshebentliktiń qulina aylanıp, waqtınan burın ruwxıy qartayǵan nákas adamlar ótkir sıǵa almadı.

D.Aytmuratovtıń «Sulıw maymıl», «Aqsar hám qanbaq», «Tútki quyırǵı», «Haywanatlardıń súwretke túsiwi» satiralarında adamlar minezindegi unamsız ádetler astarlı mánide sawleleniw tabadı. Mısalın shayır «Aqsar hám Qanbaq» tımsalında usı eki ósimliktiń biologiyalıq sıpatlı belgileri arqalı adam minezindegi turaqlılıq degen qásiyetke jaǵımpazlıq usaqan jat dástúrden anaǵurlım ústin turatuǵınlıǵın tómendegishe astarlap kórsetedi:

*Bir kúni tús waqta,
Qanbaq jumalap kelip Aqsarǵa:
-Sen, -dedi, -kete almay hesh jaqqa,
Jatırsań jiljumastan.
Al, men barmaǵan sirá jer bar ma?
Maǵan pútkil dúnya bostan
-«Durıs, -dedi Aqsar qanbaqqa,-
Sen bostanlıqta,
Biraq ta
Jumalap júrsań ıqqa»*

(D.Aytmuratov. Qosıqlar hám tımsallar. -Nókis, 1988.)

60-80-jillar balalar poeziyasında da ádewir ósiw-órkenlew jılları boldı. Bul tarawda burınnan shuǵıllanıp kiyatırǵan S.Abbazov, X.Saparov, J.Dilmuratov, U.Sadıqov, Á.Seytjanov usáǵan shayırar qatarı J.Óteniyazov, T.Eshjanov, Á.Xalmuratov kibi jas talantlar menen tolıstı. X.Saparov bul jıllarda balalar poeziyasınıń turaqlı wákili bolıp qalıplesti. Onıń «Meniń kúnlerim» (1977), «Quslar menen sırlasqanda» (1978), «Altın dáwran» (1982), «Watan sunqarı» (1984), «Tábiyat óz úyimiz» (1990) qosıqlar toplamı usı jıllardaǵı balalar poeziyası rawajlanıwınıń tiykarǵı baǵdarların kórsetip turdı.

Shayır shıǵarmaları bul jılları awqamlas xalıqlar tillerinde de jariq kóre basladı. «Qaraqalpaqstan» baspası onıń «Jiyren tay» (1973), «Sheber qollar» (1981), «Atam menen áńgime» (1988) toplamların rus tilinde daǵazaladı. Rus tilindegi usınday toplamları Tashkent («Bala hám tayınshaq» 1981), Moskva («Eger, crte tursañ...») baspalarında da jariq kórdi. Onıń «Jas usta» toplamı 1970-jılı ózbek tilinde óz aldına kitap bolıp basılıp shıqtı. Shayır bul miynetleri ushın 1974-jılı Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtı alıwǵa miyasar boldı.

60-80-jıllarda epikalıq poeziya da usınday unamlı sapalıq ózgerislerge ushıradı. Poemalar tematikalıq, formalıq jaqtan baydı. I.Yusupov tárepinen tariyxıy «Tumaris», miflik-fantastikalıq janrda «Máńgi bulaq» poemaları jaratıldı. Shayır usı jılları bulardan basqa da «Poseydonnıń gázebi», «Búlbil uyası», «Mámelek oy» sıyaqlı bir qansha poemalar jazdı.

Bul dáwirde T.Mátmuratovtıń poemashılıqtı rawajlandırıwǵa qosqan úlesleri ayrıqsha boldı. Shayır poemashılıqta liro-dramalıq, miflik-realistlik formalardan sheber paydalandı. T.Mátmuratovtıń «Aysánem», «Sadıqlıq», «Periyzat» shıǵarmaları 60-80-jıllar poeziyasındaǵı lirikalıq poemalardıń ájayıp úlgeri bolsa, «Jaqsı adamnıń júregi», «Juldızım meniń» poemaları liro-dramalıq, realistlik-miflik formalardaǵı jańa izlenislerdiń jemisi esaplanadı.

K.Raxmanov «Shól dástan» poeması menen 60-80-jıllar poemashılıǵına zamanagóylik rux baǵısh etti. M.Seytniyazov «Watan gedayı» poemasında poeziyada birinshilerden bolıp Watansızlıq tragediyasın ashıp berdi. J.Izbasqanov óziniń «Ótemis», «Qamal»

poemaları menen epikalıq poeziyada da shayırlıq sheberlikleri qalıplesip kiyatırǵanlıǵın kórsetti.

80-jıllardıń ekinshi yarımı qaraqalpaq poeziyasındaǵı jańa dáwirdiń baslanıwı dep babalaw haqıyqatlıqqa bir qansha jaqın. Poeziya izertlewshilerininiń tastıyqlawına qaraganda, bul jıllarda shayırlarımızdıń dóretiwshiligi hám belsendiligi hár tárepleme artıp, qatıp qalǵan jasandı temalardı jırlawshılıq, haqıyqatlıqtı boyap kórsetiwge umtıwshılıq keselliklerinen, qurǵaq baqırıq-shaqırıqlardan, súrenpazlıqlardan qutıla basladı. Lirikada gumanistiklik, filosofiyalıq baǵıt kúsheydi. Óz jolı, óz jazıw usılına iye shayırlar kórkem izlenislerge diqqat awdardı, xalıqtıń tariyxı, ózinsheligi, milliy qádiriyatları lirikanıń súyikli temalarına aylandı. Shayırlarımız endi jaqsılıq-jamanlıq, ómir hám ólim, hadallıq hám nahaqlıq túsiniqlerin jırlawǵa burınǵıday ústirtin emes, jámiyetlik-socialıq qarama-karsılıqlardıń sırtın tereń úyreniw arqalı, pútkil adamzat álemi dártin-ózininiń dárti dep túsindiriw tiykarında sanalıq penen qol urdı.

Ulıwma, 80-jıllar poeziyasında seńler qozǵaldı, ózleriniń waqıt hám xalıq aldındaǵı parızına aqıl juwırtqan shayırlarımızdıń tvorchestvosında jańa kórkemlik qubılıs baslandı. Olar biziń xalqımızdıń mańlayına tikken jalǵız teńizi hám dáryasınan ayırǵan, aqır-ayaǵında ash-áptadalıqqa tańǵan hákimshilik-buyırıqpazlıq dúzimdi kókke kóterip maqtaw ádetinen qutıldı.

Hákimshilik-buyırıqpazlıq dúzimniń qıyrawı menen Brejnevlik tubalaw dáwiriniń sońǵı jıllarınıń nızamsızlıqları usı dáwirlerde dóregen «Qaraqalpaǵım» qosıǵında da ótkir singa alındı. Bul qosıq xalıqtıń totalitar dúzimge bolǵan jámáátlik narazılıq notası edi.

Sol dáwirde jazılǵan shıǵarmalardan T.Sársenbaevtıń «Qaynawıt» poeması xalıqqa jábir bergenlerge qarsı qáhár-ǵázepke tolı. Avtor haqıyqatshıl, miyrim-shápáátli xabarshınıń kózi arqalı miynetkesh xalıqtıń insanlıq qádir-qımbatı ayaq astı etilip atırǵanın taysalmay kórsete bildi. Bul dáwirde poeziyamızdıń aqsaqalları J.Aymurzaev, T.Jumamuratov, X.Seytov, B.Qayıpnazarov, T.Seytjanov, I.Yusupovtan baslap ádebiyattıń esigini jańa ashıp atırǵan jaslarǵa deyin erkin, batıl pikirler aytı basladı. Ózleri jasaǵan dáwirdegi unamsız hádiyselerdi

ortaga qoyiwdağı usunday ótkirlik, qáte-kemshiliklerdi tartinbastan keskin kritikalaw bul dáwirde J.Dilmuratov dóretiwshiliginde de az da bolsa óz sawleleniwin taptı. Bul baǵdarda onıń epikalıq poeziyada dáslepkiyelerden bolıp batıl túrde gáp ashqanın aytpay ketiwge bolmaydı. Shayır «Sońǵı sóz» poemasında negativ hádiyselerdi súwretlewdiń ózinshe bir usılın tapqan. Avtorıń negizgi maqseti-turǵınlıq dáwiriniń «qaharmanların» (qosıp jazıwshılardı, jalaxorlardı, ózin xalıqtan ústem qoyatuǵın egoist, byurokrat basshılardı hám t.b.) qattı singa alıp, sol dáwirdiń qarama-qarsılıqlı kartinasın kórsetiw bolsa da, ózi dóretken qaharmanlarǵa hádden tis qara boyaw jaǵıp taslamaydı, al jay-paraxat ǵana súwretley otırıp, olardıń ózlerine kóbirek erk beredi, turǵınlıq psixologiyasında tárbiyalanǵan qaharmanńıń (sovxoz direktori Ámettiń) jańa sharayattaǵı ruwxıy halatın «Sońǵı sóz» detalı-qaharmanńıń ishten jarılıwı arqalı sheber ashıp beredi. Avtor Ámet obrazın jasawda emociyalıq qaytalawlar menen leksikalıq anaforalardan júdá utimli paydalanǵan. Bul usıl bolsa shıǵarmanńıń bir dem menen oqılatuǵın tásirshenligin, shıyraq hám ıqsham syujetli bolıwın támiyinlegen.

Tájetdin Seytjanov óziniń «Jayhun jananları» hám «Tasqın» qosıqlar hám poemalar toplamlarında adamnıń jámiyettegi ornı haqqındaǵı túsiniklerin sheber poetikalıq til menen bere alǵan. Ásirese, onıń «Tasqın» atlı publicistikalıq poeması tubalaw dáwiriniń psixologiyasına ayawsız soqqı beretuǵın shıǵarmalardıń biri.

Ibrayım Yusupov 80-jıllardıń ekinshi yarımında da dáwir menen teń qádem taslap, aldınǵı sapta boldı. Sońǵı jılları jariq kórgen «Alasatlı dúnya bul», «Duzlı samallar», «Kewlimdegi keń dúnya» toplamları onıń poeziya ıqlasbentleriniń júreklerin jawlap alatuǵın shıǵarmalardı óz ishine aladı. I.Yusupovtıń «Máńgi bulaq», «Poseydonnıń ǵázebi» usaǵan iri dóretpeleri búgingi poeziyamızǵa jańa rux baǵısh etti.

Haqıyqatlıq hám ádalatqa shaqırıw shayır Máten Seytniyazovtıń tvorcestvosınıń tiykarǵı mazmunına aylandı. Qayta qurıw jılları onıń erterekte tiykersız ayıplawlarǵa duwshar bolǵan «Watan gedayı» poeması kitap bolıp jariqqa shıqtı. Ol óziniń «Aral-Ámiw meniń

táǵdirimde» atlı poemasında hám «Hújdan», «Haqıyqatlıq baǵanası» sıyaqlı qosıqlarında dáwir talap etip turǵan ashshı shınlıqlardı ayta aldı.

«Hujdan» qosıǵında negatív qubılıslarǵa qarsı gúrestegi xalıqlıq hújdan shaqırǵına óz hawazı menen juwap beredi. «Hújdan» sózin tipiklestire otırıp, onıń simvolında unamsız hádiyseler júz bergen waqıtlardaǵı, shayır sózi menen aytqanda «jaqsıǵa jaman at taǵılǵan», «aqqa qara kúye jaǵılǵan», «úlkenge jaǵımpaz jaǵınǵan», «menmen kúsh alıp eser esken», «aqıldıń dıńǵırlap miyin tesken», «biyádep ǵoddaslap tóрге ótken» waqıtlardaǵı ar-hujdanlı adamlar hujdanmıń ruwxıy halatın «hujdan, sen tunshıǵıp qalmanıń ba eken?» degen, bir tárepten zárre ayanıshlı, ekinshi jaǵınan, tilekleslikke tolı oǵada emocional ritorikalıq sorawdı ortaǵa qoyıw arqalı sheber ashıp beredi.

Shayır adamgershilik hujdannıń usı halatın «Bunıń bári saǵan sabaqdur, bálkim» dep juwmaqlastıra otırıp, sol sabaqlardıń sol tinimsız táshwishlerdiń, gúreslerdiń nátiyjesinde qolǵa kirgizilgen búgingi morallıq klimatımızdıń taza kelbetin kórsetip beriwdi de yadtań shıǵarmaydı:

*Qıyanet shurası sónip kiyatur,
Sen kútken tuqımlar ónip kiyatur,
Bári jaqsılıqqa dönip kiyatur,
Bul jaqsılıq seniń ármanıń eken.*

Hakıyqatında da, morallıq klimatımızdıń tazalıǵı kópshilik sap-hujdanlı adamlardıń ármanı edi. Sonlıqtan da biziń sóz sheberlerimiz unamsız hádiyselerge qarsı gúreskende tek ǵana sol hádiyselerdi áshkaralaw menen ǵana sheklenip qalмай, bul hádiyselerge qarama-qarsı keletuǵın, adamlardıń kewline jaqtı nur quyatuǵın jaqsı qubılıslar menen adamgershilikli, sap hujdanlı, haqıyqatlıktıń bar ekenligin óziniń hadal miyneti arqalı eske salatuǵın adamlardıń turmısın súwretlewge de úlken áhmiyet berdi.

Záberdes shayırlarımızdan Sh.Seytovtıń «Jollar», T.Qabulovtıń «Sen meni qutlıqla», K.Raxmanovtıń «Tazadan kelgen oqıwshı», S.Pirjanovtıń «Qıyal qanatı», G.Shamuratovanıń «Qushtarlıq» toplamlarına, M.Qarabaevtıń jańa dúrkinlerine kirgen shıǵarmaları olardıń dáwir hám adamlar haqındaǵı tolǵanısları menen tolı.

80-jılları N.Tóreshova, X.Dáwletnazarov ózlerin ádebiyat maydanında isenimli túrde kórscte aldı. J.Izbasqanovtıń 1990-jılı jarıqqa shıqqan «Muhabbattıń almaz qırları» atlı jańa qosıqlar hám poemalar toplamı onıń tvorchestvosındaǵı ósiwshilikti kórsetedi. Shayır insanńıń jan dúnyasındaǵı názik táreplérin, onıń gózallıqqa bolǵan ıqlasın lirikalıq talǵam menen sulıw etip jırlaydı.

K.Karimov azamatlıq pikirlew dúnyası keń shayırlardan bolıp tabıladı. K.Karimovtıń sońǵı jılları járiyalǵan «Ásir ápsanası» poeması, «Kewil ırǵaqları» (Ámiwdárya, 1990, N6) qosıqlar dúrkimi onıń dóretiwshiligindegi jetiskenliklerden derek berdi.

N.Tóreshovanıń «Sáwir samalı» dúrkimi 80-jıllar poeziyasındaǵı itibarlı qubılıs boldı.

80-jıllar poeziyasınıń jańa tolqınları Sh.Ayapov, S.Ibragimov, B.Genjemuratovlar esaplanadı. Sh.Ayapov «Qus jolı», «Jashıqtıń hár demi», S.Ibragimov «Dalalar», «Besinshi máwsim» toplamları menen óz oqıwshıların taptı. Bul shayırlar (Sh.Ayapov, S.Ibragimov, B.Genjemuratov) barlıǵı da ózin-ózi tanıw jolında anaw yaki minaw dárejede erkin aq qosıqtı, verlibrdi tańlaǵan. Álbette, bunday formalıq izlenisler aldınǵı áwladlarda da boldı, biraq, olarda verlibr epizodlıq ráwishte bolsa, 80-jıllardaǵı poeziyanıń jas tolqınları dóretiwshiliginde bul forma tolıq kámalatqa keldi.

Uhwma, A.Dabilov, S.Nurimbetov, J.Aymurzaev, T.Jumamuratov, I.Yusupov, T.Mátmuratov, K.Raxmanov, B.Qayıpnazarov, X.Turimbetov, T.Seytjanov, U.Xojanazarov, T.Sársenbaev, S.Pirjanov, Ğ.Seytnazarov, X.Saparov, M.Seytniyazov, T.Qabulov, J.Izbasqanov, K.Kárimov, Q.Ayimbetov, N.Tóreshova, Á.Ótepbergenov, X.Dáwletnazarov, Sh.Ayapov, S.Ibragimov, B.Genjemuratov, J.Óteniyazov, M.Jumanazarova, G.Nurlepsova hám t.b. sıyaqlı bir qatar talantlı shayırlar qálem terbetken qaraqalpaq poeziyası 80-jıldardıń aqırlarına kelgende idcyalıq-kórkemlik dárejesi jaǵınan Ğárezsizlik dáwiri ádebiyatın baslawǵa málim dárejede tayar edi. Poeziyamızdaǵı bul ruwxıy halat 1990-jıl da dóregen kópshilik poeziyalıq dóretpelerden de anıq kózge taslanıp turadı.

Qaraqalpaqstan xalıq shayı, Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı **Baynıyaz Qayıpnazarov** (1916-2004) qaraqalpaq

ádebiyatı maydanında kóp jıllar dawamında miynet etken sóz sheberleriniń biri. Ol 1916-jılı 25-avgustta Shumbay rayonında tuwılǵan. 1935-jılı Tórtkúldegi muǵallimler tayarlaytuǵın institutına kiredi. 1936-jıldan baslap 1941-jılǵa shekem óz awılında muǵallım bolıp isleydi. Ekinshi dúnya júzlik urıs dáwirinde urısqa qatnasadı hám jaradar bolıwına baylanıslı ronttan qayıp kelgen ol muǵallımshilik kásibin 1946-jıllarǵa shekem dawam etedi.

Bayniyaz Qayıpnazarov respublikanıń baspasóz orınlarında bir neshe jil dawamında jumıs islegen. Jazıwshılar awqamında keńesshi, radio esittiriw komitetinde, mámleketlik baspada redaktor bolıp isleydi. 1951-1956-jıllar aralıǵında Moskva qalasında M.Gorkiy atındaǵı ádebiyat institutında oqıp, onı pítkerip shıǵadı. 1956-1958-jılları «Ámiwdárya» jurnalınıń bas redaktori bolǵan. Shayırdıń dáslepki qosıqları 1930-jıllardıń aqırınan baslap gazetada járiyalanadı, onıń birinshi «Qosıqlar» toplamı 1940-jılı baspadan shıǵarıldı. Sonnan berli shayırdıń «Xalıqqa xızmet qılamın» (1947), «Altın gúz» (1950), «Quwanış qosıqlar» (1950), «Bozjap boyında (1955), «Kók emen» (1956), «Qızıl gúl» (1958), «Súy, dostım» (1962), «Meniń Watanım» (1956), «Meniń baxtı» (1968), «Eki ayaz» (1970), «Nárwan» (1972), «Gúldáste» (1981), «Men seniń bir shaqarıman» (1977) sıyaqlı bir qansha toplamları járiyalanǵan. 1981-jılı Bayniyaz Qayıpnazarovtıń tańlamalı shıǵarmaları baspadan shıqtı. 1985-jılı shayırdıń poemaları toplamı basıldı, «Móldir bulaq» (1989), «Tań gúli» (1985), «Shıǵarmaları» (1974, 1992, 1996, 1997) kitapları baspadan shıqtı.

Bul dáwirlerdegi qaraqalpaq poeziyası tematikasınıń keńligi, janlıq formalardıń hár qıylılıǵı, sanı hám sapası jaǵınan ósip rawajlanıwı menen belgilengen. Usı dáwirde xalıqlar doslıǵı, paraxatshılıq, eldiń abadansılıǵı ushın jigerli miynet, muhabbat hám t.b. temalarǵa shıǵarmalar dóretiw kúnniń fártibinde turdı.

1948-jılı jazılǵan Bayniyaz Qayıpnazarovtıń «Miynet et» atlı qosıǵı qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatında dástúr bolıp qalıplesken násiyat beriw formasında jazılǵan. Solay bolsa da, shayırdıń bul qosıǵı sol dáwirde de, keleshek áwladlarǵa da xalıq ushın elge hadal xızmet etiw ideyasın uǵındıradı:

*Kemtarlıq joq Watanımda, xalıq abadan, el azat.
Oqıwǵa da, islewge de ıqtıyarlı adamzat,
Jáhánge táriypi túsken kúshleri bar káramat,
Meniń gúlistan elimde dáwrın súrgen, azamat.*

*Súy Watandı, súy elinđi, sıyla xalıqtı kúsh berer,
Xalıq xızmetin bejergendey azamatqa is berer,
Miyettiń palwanı bolsań, iste tanılǵan, eger,
Ertik dańqqa ılayıq is islewge ádet et.*

Bul qosıq qatarlarda shayır óziniń hadal miynet haqqındaǵı pikirlerine kórkem sóz benen oqıwshıǵa jetkeredi. Keyin ala «Miyet et» qosıǵı qaraqalpaq xalıq baqsılarınıń repertuarına kirgen turaqlı shıǵarma bolıp qaldı.

Bayniyaz Qayıpnazarovtıń bul shıǵarmanı jazǵan dáwiri qaraqalpaq xalıqınıń aldında urıstan keyingi xalıq xojalıǵın qayta tiklewdey ullı wazıypalar turǵan mashaqatlarǵa tolı hám úlken juwapkershilikli tariyxıy jıllar edi. Bul dáwirde poeziyada Watandı súyiw, Watanǵa sadıq bolıw, Ana-Watandı qorǵaw máseleleri birinshi orında turdı. Sonıń ushında Bayniyaz Qayıpnazarovtıń lirikasında usı temalar kóp jurlanadı. Shayırdıń «Watan ushun», «Baxıtılılarımız», «Meniń respublikam», «Tuwısqanlıq», «Watan anamız», «Gúlbaǵ», «Jetistim» hám t.b. qosıqlarında usı ideya tereń keń mazmunda ashılıp súwretlenedi.

Bayniyaz Qayıpnazarov ózi ekinshi dúnya júzlik urısına qatnasqan jawınger, bul jaǵday onıń poeziyasına usı tariyxıy jıllardı da súwretlewge múmkinshilik berdi. Urıs temasına arnıp shayır «Biz jeńemiz», «Jaw ústine», «Gúl bergen qız», «Tuwısqan elge sálem», «Jeńis kúni» hám t.b. qosıqların jazdı. Bul shıǵarmalardaǵı tiykarǵı mazmun elge basıp kelgen dushpanǵa qarsı hújim júrgizip, eldi dushpannan azat etiw.

*«Watanım, men saǵan qıraǵı saǵshı,
Seni jawǵa bersem, ólgenim jaqsı,
Áy Watanım, janım pida sen ushun,
Janıman da sen qımbatlı men ushun»,-*

deydi shayır Watandı qorǵaw isiniń bul áhmiyetin kórsetip.

Bayniyaz Qayıpnazarovtıń poeziyasında muhabbat lirikası belgili orındı iyeleydi. Bul insanńıń názik tuyǵı, sezimlerin súwretlewde shayır bir qansha izlenedi. Shayırdıń muhabbat lirikasında kórkemliktiń tereń sırları bayqaladı. Muhabbat temasına arnap jazǵan qosıqlarında obrazlı sózlerdi tawıp alıp toǵandıruw talantın kóremiz.

*«Súydım degen sózdi men,
Húrmetleymen unatıp,
Sen de buni óziñe,
Kórshi maqul tuńlatıp.*

*Anıq seniń kewlińdi,
Bileyin dep júrdim kóp,
Sonda da hesh aytpadıń,
Men de seni súydım dep»*

(«Kelshi, janım, kúlimlep»)

Shayır muhabbat temasına arnalǵan poetikalıq dóretpelerinde insanńıń názik, lirikalıq sezimlerin tolıq ashıp bere alǵan sóz sheberi. Muhabbat temasına arnalǵan qosıqları menen ol óziniń lirik talantın ashıp kórsetti. «Gúlnara», «Kórdiń be», «Bir gúl kórindi de ketti». «Izleyseń be», «Kewlimde barsań» atlı qosıqları muhabbatıń adam ómirinde sırlı sezim, qúdiretli kúsh ekenligin ańlatadı.

Bayniyaz Qayıpnazarovtıń poeziyasında miynet teması úlker orındı tutadı. «Paxta tergen qız», «Ulbosın», «Oringúb», «Suwshı qız». «Gerbish óriwshige», «Meniń baǵım», «Húrmetim sheksiz» atlı qosıqları adamzat ómirinde insanńıń turmısında jetekshi orındı iyeleytuǵın miynettiń hár túrli kórinislerde adamǵa lázzet, baqıt, qanaatlanıwshılıq ákeletuǵının jırlaydı. 1950-jıllarda, onnan keyin 1960-jıllarda shayırdıń dóretiliwshiliginiń alǵa qarap ósip rawajlanıwı onıń talantınıń jetilisiwi bayqaladı.

Bul jıllarda shayır epikalıq poeziyada da qálem terbetiwge umtıladı. Bayniyaz Qayıpnazarovtıń «Palwanbek» (1946), «Bozjap boyında» (1984), «Bir kolxozda» (1955), «Qos qarlıǵash» (1961-1965), «Lala», «Erjan kók» (1980), «Aqsha kól» (1989) hám t.b. poemaları bar.

Qaraqalpaq poeziyasında dástúr, ádebiy jol bolıp tartılıp kiyatırǵan qubılıs - biziń shayırlarımızdıń qaraqalpaq xalıq awızeki dóretiwshiligindegi epikalıq súwretlew usılların óz shıǵarmalarına engiziw hám rawajlandırıwı bolıp tabıladı.

Bayniyaz Qayıpnazarovtıń eń birinshi poeması «Palwanbek» dep atalǵan dóretpesinde Palwanbektiń ómiri bayan etiledi. Poema kirispeden baslanıp, bólimlerge bólinedi. «Jaylawda», «Atızda», «Baǵ ishinde», «Qızǵınlı iste», «Dem alısta», «Toydıń tayarlıǵı», «Shaqırıw xatı», «Xoshlasıw», «Altın gúz», «Sálem xat», «Elge qaytı tuwısqan», «Ushırasıw», «Paxta ushın gúres», «Májilis», «Turmıs toyı» dep bólinedi. Hár bir bólimde bas qaharman Palwanbek hám onıń súyiklisi Sánemniń turmısı sóz etiledi. Usı bash qaharmanlardıń obrazın ashıwda olardıń átirapındaǵı awıl adamları, paxtakeshler sonday-aq, urıs dáwiri, urıs waqıttaǵı awıl turmısı, jeńis ushın islengen miynet, urıstan keyin qayta tikleniw hám t.b. ulıwma xalıqtıń basınan keshirgen tariyxı sóz etiledi. Bul poema folklorlıq bayanlaw usılı menen jazılǵan.

Sonday-aq, «Qos qarlıǵash» (1961-1965) poemasında Gúljan menen Polat isimli eki jastıń quwanışlı turmısı súwretlense, «Erjan kók» poemasında (1983) Erjan hám onıń súyiklisi Gúljan haqqında bayan etiledi. Bul bayanlaw barısında tariyxıy waqıyalar súwretlengen.

Bayniyaz Qayıpnazarovtıń dóretiwshiliginde balladalar da orın aladı. «Eki soldat», «Varshava haqqında ańız», «Shoq gúl», «Qan tamǵan qayın» balladaların atap kórsetiwge boladı. Bul dóretpelerde shayır jáne urıs temasına qayıp keledi. Óziniń turmısında bolǵan urıs dáwirindegi kúnlerinen epizodları sóz etiledi. Shayırdıń «Qan tamǵan qayın» balladası jawıngerdiń qaysarlıq penen dushpanǵa qarsı gúres júrgiziwi, qıyınshılıqqa boysınbawı ideyası oq tiygen qayın aǵashtıń obrazı arqalı jetkeriledi.

Ulıwma, B.Qayıpnazarov XX ásir qaraqalpaq poeziyasında talantlı lirik shayır sıpatında keńnen tanılǵan sóz sheberleriniń biri boldı.

XX ásir qaraqalpaq poeziyasınıń talantlı wákilleriniń biri **Xojamurat Turımbetov** (1922-1968) 1922-jılı Taxtakópir rayonında tuwılǵan. Dáslep 1941-jılı Xojelidegi peduchilisheni pitkeredi. 1942-jıldan Ekinshi dúnya júzlik urısına qatnasadı. 1945-1948-jıllar aralıǵında Shımbaydaǵı muǵallımlar institutın pitkergennen keyin

awılda muğallım, gazetaını redaktoru bolıp jumıs isleydi. 1956-jılı Moskvadağı ádebiyat institutın pitkeredi.

1956-1961-jıllar aralıǵında Jazıwshılar awqamınıń keńesshisi, juwaplı xatkeri, «Ámiwdárya» jurnalınıń bólim baslıǵı lawazımlarında islegen.

Xojamurat Turımbetov ádebiyatqa 40-jıllarda keledi. Usı dáwirde baslap onıń qosıqları respublikalıq gazetalarda járiyalandı.

Shayırdıń «Gúlistan» (1954), «Baxıtlı jaslıq» (1955), «Eki dos» (1957), «Baxıtlı qız» (1954), «Kóp kúttirgen báhár» (1956), «Tuwısqanlar sálemi» (1958), «Talwas» (1962), «Máńgige tiri» (1961), «Jáne báhár keldi» (1970) toplamları baspadan shıqtı.

1974-jılı shayırdıń tuwılǵanına 50 jıl tolıw múnásibetine baylanıslı tańlamalı qosıqlar toplamı járiyalandı. «Kóp kúttirgen báhár» (1957) qosıqlar toplamı Moskvada rus tilinde, Tashkente «Aqgúl» degen qosıqlar toplamı ózbek tilinde kitap bolıp shıqtı. Shayırdıń lirikasınıń tematikası keń, hár qıylı mazmundı sóz etedi.

Watan, ana jurt, tuwǵan jer, xalıq táǵdiri, doslıq, tuwısqanlıq, jaslıq, muhabbat, ómir haqqındaǵı oylar shayırdıń dóretpeleriniń mazmunın quraydı.

X.Turımbetovtıń qosıqları, solardıń ishinde «Gúlistan», «Qaraqalpaqstan», «Jawanlar qızlar» xalıq qosıqlarına aylanıp, e' arasına taradı. T.Seytjanovtıń bahalawınsha, «shayırdıń poeziyasında haqıyqatlıq, sap muhabbat, turaqlılıq, bir sózililik, ańqıladaǵan aq kókireklik, adamgershilik ideyası, bárinen de burın yoshlı jaslıq sezimleri ayırıqsha kózge taslanıp turadı. Usınıń ózi shayırdıń shıǵarmalarına oqıwshılardıń qushtarlıǵın arttıratuǵın ózgeshe qásiyetke iye poetikalıq detal bolıp tabıladı. Bunıń hámmesi de shayırdıń óz ana jurtınıń, zamanlaslarınıń shin júrekteń súygeni talǵamına jalǵasıp atırǵanın kóremiz»¹.

X.Turımbetovtıń «Soqpaq» dep atalǵan qosıǵında soqpaq sózdıń mánisi tuwılǵan jer, awılı, tórkini, Watan mánisin ańlatadı. Usı temaǵa arnalıp shayırdıń «Aral menen xoshlasqanda», «Senseń muhabbatım», «Meniń úkem», «Awılma kelgende», «Tırnalar ushqanda», «Áy, Watan», «Tuwılǵan jerime», «Qaraqalpaqstan», «Ámiw toqlımları», «Jáne báhár keldi», «Muzlı tawlar emes...» qosıqları arnalǵan. Shayır

ekinshi dúnya júzilik urısına qatnasqan, sonıń ushın onıń poeziyasında usı dáwirdi súwretleytuǵın qosıqlar bar. Olardan «Awillas jigít» atlı qosıǵı xarakterli:

*«Sawashtan soń keshqurın,
Biyik jardıń astında,
Otır edim dem alıp,
Jawıngerler qasımında.*

*Hár milletten bolsa da,
Olar maǵan jaqın dos,
Hámmemizge ortalıq,
Bar tek jalǵız papiros».*

Bul qosıqta jawıngerlerdiń awızbirshiligi, bir seymyanıń aǵzalarınday bolıp bir nandı bólip jep, bir papirosta bólip shekkenligi awıllas jigítlerdiń ushırasqan epizodında súwretlenedi. Uris temasına «Qırıq ekinshi jil», «Jawıngerdiń anası» hám t.b. qosıqları arnalǵan.

X.Turımbetovtıń lirikasında muhabbat, onıń tuńǵısh sezimleri, sáwer yargá sadıqlıq, jaslıq dáwiri belgili orındı iyeleydi. Bul temada shayırdıń «Birinshi muhabbat», «Gúl tutqan qız», «Baxıtlı jaslıq», «Moskvalı studentke», «Xatqa juwap», «Awa, yaki joq», «Bileseń be», «Biz kútken báhár», «Bilmedim nege?», «Úmitıppan jáne men», «Ushırasqanda» hám t.b. kóplegen qosıqları jazılǵan. Shayırdıń lirikalıq dóretpeleri onıń óziniń turmısında bolǵan waqıyalar tiykarında qurtıladı:

*«Áy, sen, magnit bolıp meni tartqan, qız,
Áy, sen, qumar kózli, súygenim meniń!
Onı ne izlegendeı bir qılmıs,
Mudamı aldımında kózleriń seniń?»*

*Házir júrmen Moskvanıń qoynında,
Orınladı bilim alsam degenim,
Sen isleseń Ámiwdárya boyında,
Biraq ta, qasımında kózleriń seniń».*
(«Kózleriń seniń»)

Xojamurat Turımbetov bir qansha poemalardıń da avtorı. «Eki dos» dep atalǵan poemasında awılda miynet etip atırǵan jaslar Nurbay,

Tanya, Nikolay haqqında söz etiledi. Tiykarğı teması dostlıq, muhabbat. «May gülleri» atlı poeması urıs dáwirindegi epizodtı súwretleydi. Qaraqalpaqstanlı jawinger Berlindi alıwdağı sawashqa qatnasadı. Urıstıń keyingi kúnlerinde rus qızı medsestra Lara menen tanısadı. Olar bir-birine ashıq bolıp qaladı. Biraq, qız bombadan nabit boladı. Shayırdıń ómir hám ólim, gül haqqındağı lirikalıq sezimleri poetikalıq sheberlik penen jırlanadı. Bul poema qaraqalpaq poeziyasında belgili orındı iyeleydi, ózbek tiline awdarılıp «Sharq yulduzi» jurnalında basıldı. «Jawırgerdiń jesiri» atlı poeması muhabbatqa, ózi súygen ómirlik joldasına sadıqlıq temasına bağıshlangan. Jawinger Paraxat urısta nabit bolgan. Onıń jaslay jesir bolıp qalğan hayalı ómiriniń aqırına shekem óz qostarın kútedi, oğan sadıq boladı. Uln tárbiyalap ózi ósiredi.

X. Furumbetov óziniń poeziyasına juwappershilik penen qaraydı. Qaraqalpaq ádebiyatına óziniń jazğan dóretpeleri menen úles qosıwdı árman etedi. «Qosıgım haqqında» (1957) degen lirikalıq shıǵarmasında filosofiyalıq oy-pikirler xarakterinde usı maqsetin jırlaǵan:

*«Egerde jawınnıń jalǵız tamshısı,
Tama qoyssa quwrıp jatqan dalaǵa,
Aytıńızshı, tamǵan tamshıdan usı
Bir maydannan keyin bir iz qala ma?
Iz qalmaydı! Sebebi, jalǵız tamshınnı
Bolmas halı kúnge, samalǵa jeter.
Joytar ol dem de óziniń qunın,
Puwǵa aylamar da, ushar da keter.
Al eger, bul tamshı dalaǵa tambay,
Túse qoyssa, úlken dárya ústine
Qurtpas onı hesh kúsh, bolsa da qanday,
Ol tamshı jasaydı, joq bolsın nege?
Meniń de qosıgım usı tamshıday,
Qánekey qosılsa, úlken dáryaǵa!
Aytıń, hunnan artıq baxıt bar qanday,
Óz tamshımdı qossam poeziyaǵa?!»*

Shayirdin armanı orınladı. Onın qosıqları XX asir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında belgili orındı tutadı. Xojamurat Turimbetovtin zamanlası, kórneklı shayır I.Yusupov shayirdin mezgilsiz qaytı bolıwına arnıp jazǵan «Tinbay jamǵır jawar Párnu jolında» (1968) degen qosıǵında onın dóretiwshiligin «Soqpaǵın bar edi ózińe paylı» dep bahalaydı.

Qaraqalpaqstan xalıq shayırı **Tájetdin Seytjanov** (1924-1998)- qaraqalpaq ádebiyatında belgili shayır hám dramaturg. Ol 1924-jılı Kegeyli rayonının házirgi «Kegeyli» sovhozının aymaǵında jarlı-diyxan shańaraǵında tuwıldı. Ómir bayanı haqqında maǵlıwmatlar onın «Men tuwılǵan jerde» atlı qosıǵı menen «Ákem haqqında» poemasında oǵada sıpaylı túrde bayanlanadı. Ol orta mektepti pitkermesten-aq urıstın eń dáslepki kúnlerinen baslap armiya qatarına shaqırılǵan edi. Bolajaq shayır dańqlı watan topıraǵınan Berlinge shekemgi aralıqtı basıp ótip, xalqının fashizm ústinen bolǵan jeńisine úles qostı. Bolajaq shayır óziniń poeziyaǵa bolǵan ıqlasın mektepte oqıp júrgen kúnlerden-aq baslaǵan. Biraq, onın naǵız dóretiwshilikke aralasqan dáwiri urıstan sońǵı dáwirlerge tuwra keledi. 1944-jılı gazetada onın birinshi qosıǵı basılǵan edi.

1948-jılı Nókis mámleketlik muǵallimler institutınının qaraqalpaq tili hám ádebiyatı fakultetine keledi. Usı jerde ol sol waqıttaǵı poeziyanın ósip kiyatırǵan jas tolıqları menen jaqınnan tanısq, belgili ustazlardan sabaq aldı, kórkem dóretiwshilikke belsene aralastı.

Shayirdin qosıqlar toplamları «Azamat jırı» (1944), «Ziyba» (1948), «Qanatlı jaslıq» (1961), «Ayna aldındaǵı sóz» (1965), «Muhabbatnama» (1971), «Báhár saǵınadı» (1965), «Ómir filosofiyası» (1979), «Menin arifmetikam» (1982), «Tańlamalı shıǵarmaları» («Shıǵarmaları» eki tomlıǵı 1992) hám basqa da kitapları qaraqalpaq pocziyasının úlken jetiskenliklerinen bolıp esaplanadı. T.Seytjanovtin qosıqları orıs, ózbek tillerine awdarıldı.

Watan teması shayır dóretpelerininin, tiykarǵı ózegi esaplanadı. Onın «Ózbekstanım meniń», «Ándijanım, ássalam!», «Menin Respublikam», «Men Qaraqalpaqstannanım» h.t.b. qosıqlarında ózi tuwılıp ósken jeri, quyashlı Ózbekstan hám Qaraqalpaqstandı úlken

maqtanish etedi. Onıń búgingi kúnde gülistanǵa aylanǵan kelbetin úlken poetikalıq yosh penen jırlaydı. Tuwǵan jerdiń gózzal tábiyatın úlken sheberlik penen súwretleydi.

Shayırdıń «Ańlamas», «Abıray» qosıqlarınıń tikkeley klassikalıq poeziyasınıń tradiciyaları tiykarında jazılǵanlıǵın ańlawǵa boladı. Mısalı:

*Saratanda sarı sahra gezbegen,
Jekke bastır rahatın gózlegen,
Ómir boyı tayın saya izlegen,
Sarhawızlı taldıń sırn ańlamas.*

*Miyнет etip hadal terin tókpegen,
Ómirinshe bir tal shıbıq ekpegen,
Issı nannıń qádirine jetpegen,
Altın topıraq jerdiń sırn ańlamas.*

Bunday didaktikalıq hám filosofiyalıq mánidegi lirik qatarlar shayırdıń sońǵı jıllarda jazǵan tórtliklerinde de ádewir muǵdarda kózge taslanadı. Mısalı:

*Nan qádirin miynet etken biledi,
Kól qádirin shóllep ótken biledi,
Jan qádirin azap shekken biledi,
El qádirin er bop ótken biledi.*

Shayırdıń xosh hawaz qosıqshılar tárepinen atqarılatuǵın «Sciń bul dúnyada barlıǵın», «Toya almayman qara kóz diydarıña», «Baha kúlip qaradı maǵan», «Aqshayı kóyleklim», «Araladım Qızketkemir boyların», «Aqıl oyında» qosıqları xalqımızdıń eń súyip tınlaytuǵın hám yadın biletuǵın qosıqlar qatarınan orın aldı.

Shayırdıń «Jas pillekesh», «Feryuza», «Muhabbat hám mákkarlıq sarayı», «Ákem haqqında sóz», «Táǵdır» h.t.b. poemaları kúshli lapız benen jazılǵan.

Shayırdıń dóretpeleriniń bir bólegi dramaturgiya menen tikkeley baylanıslı. Ol «Qırılı soqpaqlar» (1959), «Kúygelek kózli yar» (1960), «Tınımsız tolqınlar» (1964), «Jalınlar» (1968), «Abu Rayxan Beruniy» (1973), «Nókis legendası» (1980) hám t.b. dramalıq dóretpelerin jazdı.

Belgili dramaturgtiń «Qırlı soqpaqlar» komediyasında eskiliktiń sarqıtları qattı kritikalanǵan bolsa, «Kúygelek kózli yarda» Dılara menen Isaq obrazı tiykarında turmısta naduris tárbiya alǵan jaslar minezi tereń ashıp kórsetiledi.

T.Seytjanov-qaraqalpaq ádebiyatında poeziya hám dramaturgiyanı rawajlandırıwǵa óz úlesin qosqan talant iyesi bolıp tabıladı.

Ǵalım Seytnazarov (1927-1994) belgili shayır, prozaik, publicist sıpatında Respublikamızdıń ádebiyatın, mádeniyatın rawajlandırıwǵa 1960-jıllardan 90-jıllardıń ortalarına shekem belsene qatnasqan jazıwshılardıń biri boldı.

Ol 1927-jılı Taxtakópir rayonınıń Qarateren boyındaǵı Shomanay degen awılда tuwılǵan. Ol awılда orta mektepti pitkeredi. 1944-jılı altı aylıq muǵallimler kursın pitkerip, óz awılındaǵı mektepte muǵallım, soń 1942-1943-jılları rayonlıq gazetada xabarshı bolıp isleydi. 1954-1957-jılları «Jas Leninshi» gazetasında ádebiy xızmetker, 1957-1963-jılları Respublikalıq radio esittiriw komitetinde redaktor, bas redaktor, 1963-1964-jılları Qaraqalpaqstan jazıwshılar awqamınıń juwaplı xatkeri, 1964-1965-jılları respublikalıq televideniende úlken redaktor, soń televidenienniń bas redaktori, 1966-jıldan Respublikalıq radio esittiriw komitetiniń bas redaktori, soń 1984-jılǵa shekem predstateldiń orınbasarı, 1984-1988-jılları «Ámiwdárya» jurnalınıń bas redaktorınıń orınbasarı lawazımların atqaradı.

Ǵalım Seytnazarov jas waqıtlardan xalıqlıq ádebiyat, kórkem ónerge qızıqqan. Mektepte oqıp júrgen bala waqıtlarında-aq mektep diywalı gazetalarında qosıqları shıqqan. Ol: «meniń bala waqıtlarımda eń súyip oqıytuǵın shıǵarmaların Sábit Muxanov povestleri, Jolmurza Aymurzaev, Abbas Dabilov, Dáwletyar Qasımovtıń qosıqları edi. Men olardıń kóp shıǵarmaların, qosıq, poemaların yadtan biletuǵın edim» dep eske túsiredi.

Ǵalım Seytnazarov haqıyqı jazıwshılıqqa aralasıq waqıtı 50-60-jıllar boldı. 1963-jıldan ol SSSR Jazıwshılar awqamınıń aǵzası. 1959-jıldan SSSR Jurnalistler awqamınıń aǵzası. Ǵalım Seytnazarov 1950-jılları-aq respublikalıq gazetalarǵa qosıq hám feletonlar jazadı. Onıń birinshi «Yardı kútken sulıwǵa» degen qosıǵı 1945-jılı 12-oktyabrde «Qızıl Qaraqalpaqstan» gazetasında járiyalanadı. Jazıwshı bul haqqında

bılay eske túsiredi: «Awılda mektepke gazetalar keledi. Gazetalardı aqtarıp otırsam, gazetada meniń qosıgım basılıptı. Dárhál oqıwshılarga aytım. Onnan mektep muǵallımleri esitip gazetanı kórdi. Mende sheksiz quwanış payda boldı. Qosıq jaza alatuǵınlıǵım ózimde bir isenim payda etti. Tórt-bes kúnnen keyin meniń bul qosıgımdı awılda hámme adamlar yadlap alıptı, aytıp júr. Ásirese, onıń mına kupletlerin awılda adamlar kóp aytatuǵın edi:

*Jawdı jeńip yarım keler,
Jıllı jumsaq qolın berer,
Jalı-jult etip tóste orden,
Biziń menen oynap kúler.*

*Jeńimpazdur meniń xalqım,
Qolıń altın, jeriń altın,
Batır yarǵa, Watanıńa,
Arta bersin muhabbatıń.*

Men usılayınsha awılda shayır bala atandım da kettim. Rasında qosıq jazıw, gúrriń jazıw meniń bala waqtımnan-aq bas talabıma aylandı.

1952-1953-jılları rayonlıq «Lenin jolı» gazetasında isledim. Meniń jazıwshılıq jumısqa shıntlap kirisiwime usı baslama saldı.

1954-57-jılları «Jas Leninshi» gazetasında ádebiy xızmetker bolıp islep, dóretiwshilik xızmetkerleri menen jaqınnan islesiwı dóretiwshilik jumıslarınıń tabıslı iske asıwına alıp keldi. Rasında da, 1950-60-jıllarda jazıwshı Galım Seytnazarov Respublikamızdıń xalqınıń qaharmanlıqların gáp etetuǵın ocherkleri, gúrrińleri, publicistikalıq gúrrińleri, poemaları menen povestleri baspa sózde tinbay járiyalandı. Respublikamızdıń ilimiy jámiyetshiliginiń, oqıwshıları jámiyetshiliginiń kewillerin ózine tarttı.

Bul jıllarda onıń qálemimen «Dáslepki dápter» qosıqlar toplamaı (1960), «Erlık belgisi» poema hám qosıqlar toplamaı (1961), «Qızıl qum novellaları» ocherkler hám gúrrińler toplamaı (1962), «Biziń awıl» gúrrińler toplamaı (1968), «Dawıllar arasınan» qıssaları (1976), «Sırlasıw» qosıqlar, balladalar hám poemalar jıynaǵı toplamaı (1977), «Qosıqlar hám poemalar» toplamaı (1980), «Temir qazıq» qosıqlar

balladalar, poemalar toplamı (1982) tañlamalı shıǵarmaların I tomıǵı (1985), «Máwsimler muqamı» romanı (1987) baspadan shıqtı. Jazıwshınıń shıǵarmaları orıs, ózbek, qazaq, qırǵız, tatar, bashqurt, qumıq tillerine awdarıldı. Ásirese, jazıwshınıń, 1978-jılǵı orıs tilindegi «Podvig» atlı qosıqlarınıń, 1978-jılı «Stepnie melodii» qosıqları hám poemaların, 1983-jılǵı «Ya idu» toplamında qosıq hám poemalarınan orıs tiline awdarılıwı bul jıllarda tek bir jazıwshı tvorchestvosında ǵana emes, al ulıwma qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında úlken waqıya boldı.

Jazıwshı Ǵalım Seytnazarovtıń hámme qosıqları da, poemaları da, gúrriń-povestleri de, novellaları da jaqsı oqılıp, oqıwshıǵa zawıq baǵıshlaydı. Sebebi, olardaǵı gáp etilgen waqıyalar sol kúnniń áhmiyetli, maqtawǵa turarlıq waqıyaları. Turmıs jeńisleri, turmıs táshwishleri, miynet qıyınshılıqları, miynetten kórgen lázzetler jırlanadı. Sol sebepten de shayırdıń kóp qosıqlarına kompozitorlar nama jazdı. Sonlıqtan da onıń kóp qosıqları, gúrrińleri, poemaları tuwısqan xalıqlar tillerine júdá kóp awdarıldı. Ásirese, onıń kóp qosıqları «Pravda» gazetasında, «Zvezda Vostoka», «Drujba narodov», «Sovremennik», «Chelovek i zakon» jumallarında da daǵazalandı.

Respublikamızdıń oqıwshılar jámiyetshiligine júdá kóp unǵan shıǵarması «Sırlasıw» poeması boldı. Bunıń da úlken sebebi bar. Jazıwshınıń ákesi 1938-jılı repressiyaǵa ushıraǵan, qamaqta ólgen. Ol kóp qıyınshılıqlar menen kempir apasınıń qolında tárbiyalanadı. Ákesin onsha esley almaydı, anasınıń aytıwı boyınsha biledi. Ol ómir boyına áke diydarin saǵınıp ótedi. 1964-jılı SSSR Joqarǵı Sudı ákesin ayıpsız qamalǵan dep aqlap beredi. Poema usı mashqala haqqında gáp etedi. Bunday waqıyalar zorabanlıq jıllarda hámmeniń jigerin ezip ketken waqıyalar. «Oralıw» povesti jazıwshınıń tubalaw dáwiriniń haqıyqatlıqların jazadı. Al, onıń eń dáslepki shıǵarması 1971-jılǵı «Qaraqalpaqstan» baspası tárepinen shıǵarılǵan «Qızıl qum qoynında» toplamındaǵı basılǵan osherkler, gúrrińler hám novellaları boldı. Bunda respublikamızdıń sharwashılıq tarawındaǵı jetiskenlikleri shopanlardıń tábiyat qıyınshılıqlarına qaray qıstı qıs, suwıq demey, jazdı jaz, ıssı demey el xalıq ushın sanalı xızmetleri júdá durıs, sheber hám isenimli anıq súwretlenedi. Ondaǵı shopanlar turmısınıń qıyınshılıqlı ómir

ekenligi, biraq, shadlı qurgın quwanışlı jasaytuğınlıqları sheber beriledi.

Belgili balalar shayırı **Xalmurat Saparov** (1932) 1932-jılı Shımbay rayonınıń Qasım Áwezov atındaǵı xojalıq aymaǵında diyqan shańaraǵında tuwılǵan. Ol dáslep awılǵaǵı jeti jıllıq, sońınan rayonınıń házirgi 5-sanlı orta mektebinde oqıp bilim aladı. Orta mektepti pitkergennen soń 1952-jılı Qaraqalpaq mámleketlik pedinstituttıń filologiya fakultetine oqıwǵa kiredi. Bul oqıw ornın 1956-jılı tabıslı pitkergennen soń 2002-jıldıń avgust ayına shekem Jaslar qarıtasında xızmetker, bólim baslıǵı, juwaplı xatker wazıypalarında xızmet atqaradı. Sońǵı jıllarda «Jetkinshek» gazetasında xızmet etedi.

X.Saparov ádebiyatqa mektepte oqıp júrgen jıllarında qızıǵadı. Onıń dáslepki jazǵan «Watanım» degen qosıǵı mekteptiń 9-klasında oqıp júrgen kúnlerinde «Jas leninshi» gazetasında, 1952-jılı usı gazeta betlerinde «Mektebime sıylıǵım» dep atalǵan qosıqları jarıq kóredi. Bunnan soń shayırdıń qosıqları pedinstitutta oqıp júrgen jıllarında respublikalıq gazetalarda, ádebiy almanaxlarda járiyalandı. Shayır 1951-jıldan baslap dóretiwshilik jumıs penen aynalıadı.

X.Saparov jigirmalalǵan qosıqlar toplamınıń avtorı. Dáslepki qosıqlar toplamı «Nálshe» (1959), «Jas usta» (1961), «Qurqıtay» (1965), «Baxıtlı balalıq» (1966), «Ayǵa ushıp barǵanda» (1970), «Meniń kúnlerim» (1977), «Quslar menen sırlasqanda» (1978), «Altın dáwrán» (1982), «Watan suńqarı» (1984), «Tábiyat-óz úyimiz» (1990), «Quyash balalarımız» (1992), «Bala baqsha qosıǵı» (1994), «Tábiyatqa sayaxat» (1997) qosıqlar toplamları Nókiste «Qaraqalpaqstan» hám «Bilim» baspasınan óz aldına basıp shıǵarıldı.

Sonday-aq, balalar shayırdıń «Jiyren tay» (1973), «Sheber qollar» (1981), «Atam menen ángime» (1988) dep atalǵan qosıqlar toplamları Nókiste «Qaraqalpaqstan» baspası tárepinen orıs tilinde basıp shıǵarıldı. «Bala hám tayınshaq» (1981) Tashkente, «Eger, erte tursań...» (1982) Moskvada «Detskaya literatura» haspasında orıs tilinde basıldı.

Balalar shayırdıń «Jas usta» dep atalǵan qosıqlar toplamı 1970-jılı Tashkente ózbek tilinde óz aldına kitap bolıp basıldı. «Qawınıń shiresi» (1987), «Qasqırlar menen betpe bet» (1997) gúrrinler toplamı «Qaraqalpaqstan» baspası tárepinen basıldı.

X.Saparovniñ balalarğa arnalğan qosıqları belorus, moldovan, tatar, qumıq, bashqurt, qazaq, túrkmen hám basqa da tuwısqan xalıqlar tillerine awdarıldı. Shayırniñ qosıqları oraylıq gazeta hám jurnallarda járiyalandı. «Jiyren tay» dep atalğan qosıq tekstine moskvalı kompozitor Lidiya Makovskaya nama jazdı. Ol «Sovetskiy kompozitor» baspasman jarıq kórdi. Shayırniñ qosıqları «Mektepke shekemgi tárbiya», «Guselki», «Krestyanka», «Vojatıy» (Moskva), «Baldırğan» (Qazaqstan), «Leninskaya iskra»-Skınteya leninist (Moldovan), «Pioner» (Bashqurtstan), «Saodat», «Gulxan», «Guncha» (Ózbekstan) hám basqa da jurnallarda jarıq kórdi.

X.Saparov 1974-jılı balalar ádebiyatı boyınsha «Baxıtlı balalıq», «Qurqıtay», «Ayğa ushıp barganda» hám «Jiyren tay» qosıqlar toplamı ushın Berdaq atındağı mámleketlik sıylıqtıñ laureatı boldı. Sonday-aq, oğan 1983-jılı Qaraqalpaqstanğa xızmet kórsetken mádeniyat xızmetkeri hürmetli atağı berildi. Ol 1970-jılı SSSR medalı, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarğı Soveti Prezidiumınıñ Hürmet jarlıǵı menen úsh ret sıylıqlandı. 1959-jıldan Ózbekstan Jurnalistler awqamınıñ, 1960-jıldan Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıñ aǵzası.

Shayır jas áwladlardı ádep-ikramlı ruxta tárbiyalawdaǵı shıǵarmalar jazǵanı ushın Qaraqalpaqstan Respublikası xalıq bilimlendiriw ministrligi tárepinen «Xalıq bilimlendiriwiniñ aǵlası» nishanı menen sıylıqlandı. Xalmurat Saparovniñ barlıq shıǵarmaları balalarğa jas áwladtı tárbiyalawğa baǵıshlangan. Sol ushın da onı Qaraqalpaqstanınıñ Samuil Marshagi dep ataydı. Kompozitorlar onıñ 40 tan aslam qosıqlarına namalar jazǵan.

Máten Seytniyazov (1934-2007) 1934-jılı Qońurat rayonında házirgi Qanlıkól rayonu aymaǵında diyxan shańaraǵında tuwılǵan. Kórkem ádebiyatqa jas waqtınan qızıqqan. Ol 1950-jıllarda pedagogikalıq institutta oqıdı. Instituttı pitkergennen soń «Ámiwdárya» jurnalınıñ bas redaktori, Jazıwshılar awqamınıñ juwaplı xatkeri lawazımlarında isledi. Ol kóp ǵana lirikalıq hám poemalıq shıǵarmaların avtorı boldı. 1944-jılı «Karim matros», 1957-jılı «Jumbaqlar», 1958-jılı «Nápsiqaw pıshıq», 1961-jılı «Tolqıtqan oylar»

qosıqlar toplamları baspadan shıqtı. M.Seytniyazov bulardan basqa «Qızgınım meniń» (1966), «Bárháma joldaman» (1971), «Aytılar sóz» (1975), «El qádiri» (1978), «Kewil tillası» (1981), «Bir gápim bar» (1987), «Jeti jurtqa sayaxat» (1990) qosıqlar, poemalar hám publicistikalıq shıǵarmalar toplamınıń avtorı.

Dáslepki waqıtlarında, ásirese, ol balalar turmısınan alıp júdá kóp shıǵarmalar dóretdi. Onıń birinshi qosıqları ápiwayı balalıqtı súwretlewden baslanadı. Bul, álbette, tábiyǵıy, jazıwshınıń dáslepki qáдеми ekenligi belgili. Mısań, «Karim matros» degen toplamındaǵı «Birinshi jil» degen qosıǵında balalar jeti jastı toltırıp mektepke oqıwǵa baradı, ol muǵallimniń bassılıǵında kóp nárselerdi úyrenedi. Muǵallimge onıń izzet-húrmeti artadı. Muǵallimniń qolında tek oqıw emes, tárbiyalanadı da. Kóp nárselerge pikir júrgizetuǵın, kóp máselelerge túsinctuǵın bolıp qaladı. Al, «Muratın uzaqshası» qosıǵında Murat degen bala úyinde uzaqsha saqlaydı. Uzaqsha anǵa, munda ushıp júrip arsha aǵashına qonadı. Oqıwshılardı qızıqqa batıradı. Jáne de «Ǵazdıń palapanı», «Qoyannıń gójegi», «Kópir», «Sara hám Sáwle», «Étik», «Ádepsiz», «Nápsiqaw pıshıq», «Túلكiniń balası», «Sabırlılıq ádebi», «Eki kitap» qosıqları balalar dúnyasınan alıp jazılǵan shıǵarmalar. Bunda mektep jasındaǵı, onnan da úlken jastaǵı adamlar ushın qızıq, itibarlı turmıshlıq waqıyalar gáp boladı.

M.Seytniyazov úlken jastaǵı adamlar ushın da kóp shıǵarmalar dóretti. Bunda jámiyet ómiri, tariyxıy jaǵdaylar, turmıstaǵı jaqsılıq, jamanlıq qubılıslarǵa kózqarasları anıq beriledi. Ol el perzenti sıpatında mudamı alǵa, jaqsılıqqa umtilıwdı ózi maqul dep esaplaydı. Sol sebepli ol 1989-jılı «Bir gápim bar» degen shıǵarmasında:

*Oqtan ushqan kiyikler de
Jıǵıladı alǵa qaray,
Umtılǵanın kórdim órge
Atlardıń da talay-talay.*

*Erki kúshli adamlar da,
Táwbelikke kele qoymay,
Umtıladı mudam alǵa!*

«Jeńildim» dep óle qoymas, -dep jazadı.

Shayır dóretiwshilikte usınday alǵa umtılıwdı maqul kóredi. Sebebi, alǵa umtılıw tek jasaw ushın ǵana emes, xalıqqa xızmet etiw dep te bileidi. Bul shayırdıń tiykarǵı niyeti bolıp qalǵan.

Máten Seytniyazovtıń lirikaları 1960-70-jılları «Ámiwdárya» jurnalı, «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetalarınıń betlerinen kóp orın aldı. Kóp baspada járiyalanbaǵan qosıqları qosıqlar toplamlarında járiyalandı. Onıń 1971-jılı «Tolqıtqan oylar», 1967-jılı «Qızǵımın meniń», 1971-jılı «Bárhama joldaman», «Aytılar sóz», 1978-jılı «El qádiri», 1981-jılı «Kewil tillası», 1987-jılı «Bir ǵapın bar» qosıqlar toplamları basılıp shıqtı. Shayırdıń bul qosıqlar toplamlarınıń hámmesinde birinshi gezekte Watan teması orın aladı. Onıń «Tuwǵan jerge», «Qulaǵımız erbenleydi», «Kewil lirikaları», «Biziń úyge keldi bir kúnde» shıǵarmalarınıń tiykarǵı ideyaları usınday el, xalıq, doslar haqqında oylardan ibarat.

M.Seytniyazovtı oqıwshılar sayaxatshı shayır dep te ataydı. Rasında da, Indiyáǵa, Italiyáǵa, Germaniyáǵa, Baltika elleri boylarındaǵı mámleketlerge, Pakistangá, Afrika ellerine sayaxatqa bardı. Jáne de sol saparlarda kórgenleri, túsingenleri, qızıqqanları haqqında shıǵarmalar dóretti. Máselen: «Indiyáǵa sapar», «Qosıqqa aylanǵan oylar», «Batis Afrika ellerine», «Jeti jurta sayaxat» atlı kitaplardı jazdı. Bular da oqıwshılar kewillerinen jaqsı orın aldı.

Shayır shet ellerde qanday jaqsı jerlerdi kóirse de, qansha toyıp tamaq ishse de, onıń óz elindey el tabılmaydı. Hesh el óz elinen jaqsı emes kórinedi. Bul haqqında shayır:

*Jat ellerde kózlerimdi baylasa,
Balam deme, seni tawıp kelmesem,
Iyegimde qanjarların qayrasa,
Balam deme, seni súyip ólmesem,-dep jazadı.*

Bul shayırdıń Watan, el, xalıq ideyaların tolıqtıruwshı qosıq qatarları bolıp esaplanadı.

M.Seytniyazovtıń shayırsılıqta ózine tán originallıǵı, shayırsılıq jolı bar. Kóp shıǵarmaları turmshıq waqıyalardı sóz etedi. Jáne de násiyatlıq, mánilik qásiyetleri bar. Ol ómirde tipik waqıyalardı tańlap alıp qosıqqa saladı. Sol ushın da onıń shıǵarması mánili, qızıq bolıp shıǵadı. Máselen, shayır muzeyde Napoleonnıń etigin kóredi. Onıń

etigi, ápiwayı adamlar kiyetuǵın etik. Sonıń kórip jáne de muzeydegi ekskursovodtıń gápi onı ilhamlandırıp jiberedi. Ol sol Napoleonnıń etigine arnap qosıq shıǵaradı. Ol sonsha uzaq aralıq Evropadan ótip, Rossiyaga kelip, ruslardan jeńilip, etiginiń ókshesi jelinip qalǵanlıǵın jazadı. Qosıqta shayır ápiwayı nárseden úlken filosofiyalıq juwmaq jasaydı. Shayır qosıqta: «Saǵan kerek jan hámmege de sonday kerek edi ǵoy, sen nege qashtıń, aqırında ókshesi jelingenshe qashqan etigin muzeyge kelipti. Bul etik seniń aqmaqlıǵıńdı kórsetip tur» dep, Napalconnıń basıp alıwshılıq urıslarınıń ókshesi jelengen etiktey ómiri kelteligin ashıp beredi.

M.Seytniyazov «Jigirma eki», «Bes jap qayǵısı», «Jol siltew», «Tús», «Eki qız», «Tolqıtqan oylar», «Watan geday» atlı poemalardıń da avtorı. Eń dıqqatqa ılayıqlısı shayırdıń «Watan geday» atlı poeması. Ol tariyxıy faktler tiykarında jazılǵan.

Shayır 1960-jılı Germaniya Federativlik respublikasında ótkerilgen dúnya júzlik olimpiadaǵa qatnasadı. Sonda ol Ekinshi jer júzlik urısta fashistlerdiń qolına bende bolıp úsken, konclagerde jasaǵan, eki ayaǵınan ayırılǵan, fashistlerge bende bolıp túskenligi sebepli, qorqıp óz eline qayta almay qalǵan, urıstan soń Germaniya grajdanlıǵın qabıl etken, Germaniyada jasaytuǵın bir qaraqalpaq jigiti menen ushırasadı. Ol Germaniyada jasaydı. Úyi bar, balaları bar. Biraq, ol elin, xalqın tuwısqan tuwǵanların saǵımadı. Shayırdı kórip elim dep kóz jasın tógedi. Ol hámme nársesi bar ekenligin, biraq, Watanınıń topıraǵın bir kóriwge ármanda ekenligin aytadı. Hátte, óz jerine barıp óliwge de ırza ekenligin bildiredi.

Usı waqıya tiykarında «Watan geday» atlı poemasınıń dóretedi. Poema baspa sózde daǵazalanganda oqıwshılar jámiyetshiligi shayırga minnetdarshılıq bildirdi. Mine, M.Seytniyazov usınday lirikalıq hám iri keskin konfliktli shıǵarmalar dóretilwge sheber shayır. Sol ushın da shayırga 1991-jılı usı shıǵarmaları engizilgen sońǵı toplamları ushın QR Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı ataǵı beriledi.

Ótken ásirdiń alıpısınshı jılları qaraqalpaq poeziyasına úlken epkin menen kirip kelgen T.Mátmuratov, K.Raxmanov, Sh.Seytov, U.Pirjanov hám taǵı basqalardıń qatarında óz-ózine qatal hám talapshań

shayır **Ulmambet Xojanazarov** ta bar edi. 1988-jılı Kegeyli rayonında tuwılǵan, 1960-jılı Qaraqalpaq mámleketlik pedagogikalıq institutın tamamlǵan - ol kásibi boyınsha fizika muǵalımı bolsa da (azıraq waqıt oqıw bólimi baslıǵı da bolıp islegen), naǵız poeziya dóretiwshisi, sońın ala belgili jámiyetlik ǵayratker, el basshılarının biri bolıp jetilisti. Dáslebinde, 60-jıllardıń ortalarınan baslap telekórsetiw hám radioesittiriw komitetinde redaktor, «Ámiwdárya» jurnalında bólim baslıǵı (1966-79), bas redaktor (1971-78), «Sovet Qaraqalpaqstan» gazetasında bas redaktordıń orınbasarı (1980), Qaraqalpaqstan telekórsetiw hám radioesittiriwi komiteti baslıǵı (1985-92) lawazımlarında islegen. U.Xojanazarov 60-jıllardıń aqırlarınan baslap siyasiy-jámiyetlik ǵayratker sıpatında da jámiyetshilikke keńnen tanımali boldı, oblastlıq partiya komitetinde instruktor (1969-71), bólim baslıǵınıń orınbasarı (1980-81), Bozataw rayonlıq partiya komitetiniń sekretarı, Nókis rayonınıń hákimi, Respublika ruwxıylıq hám aǵartıwshılıq orayı baslıǵı lawazımların atqardı. 1978-80-jıllarda Moskvadaǵı jámiyetlik ilimler Akademiyasında oqıdı.

U.Xojanazarov 1969-jıldan Jazıwshılar Awqamınıń aǵzası. Shayırdıń «Áwelemen-dúwelemen» (1969), «Kewil tuyǵıları» (1970), «Jıllarım meniń» (1976) atlı toplamları jarıqqa shıqtı. Ol A.Pushkin, Yu.Lermontov, V.Mayakovskiy, A.Tvardovskiydiń geypara shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdarǵan.

U.Xojanazarov Ózbekstanǵa miyneti sińgen mádeniyat xızmetkeri, Ózbekstan Jaslar awqamı sıylıǵınıń laureatı hám Qaraqalpaqstan xalıq shayırlı.

Ayrıqsha belgilep ótetuǵın onıń poeziyasına ortaǵ, tán baslı nársesiniń biri sol – qálem iyesi hesh qashan siyasiy-ideologiyalıq, publicistikalıq mánistegi qosıqlar jazbaǵan eken, yaǵnıy onıń poeziyası shın mánisindegi sap taza lirikadan ibarat. Talant iyesi eń aldı menen óz ishki sezimleri, óziniń jeke halatları menen poeziya haqqında, urıs jılları bir jaǵı túsiniksiz, bir tamarı ǵamǵún hám solǵın ótken ómir, jaslıǵı, ómir arpalısları, shuwlaǵan tayǵanın jasil dóngen sulıwlıǵı menen burqıp aqqan dáryaları, Ámiwdiń dártli aǵısları sıyaqlı

mashqalalar onıń poeziyasına ózek bolǵan temalar boldı. Sonıqtan da ol óz ómir bayanı tuwralı:

*Talpınaman taǵı da,
Ushatuǵın kepterdey.
Kóz aldında bul dúnya,
Ashıq jatqan dápterdey,-*

dep jazadı. Onıń qosıqlarınıń taǵı bir ózgeshelikleriniń biri – haqıyqatshılıqtıń basımlıǵı, lirik qaharmannıń ótirik sóylemey, haq kókiregi menen barın ayqın ashıp taslay alıwı bolıp esaplanadı.

*Qaray-qaray dúnyanıń,
Qızıǵına toymadım,
Jaqsı qosıq jazǵanlar,
Az shıǵar dep oyladım.*

*Adamzattı ardaqlap,
Ayǵa, Kúnge teńedim.
Bul teńewler basqadan,
Tabılmaydı dep edim.*

Mine, bul shınında da, naǵız haqıyqatlıq, bul jańa payda bolıw bastalǵan shayırshılıqtıń dáslepki dáwirindegi túsinikler, álbette. Deǵer menen, U.Xojanazarovtıń shayırshılıq psixologiyasınıń basıqasıyetleriniń biri – bul ózin qorshaǵan hár bir nárseniń de sırların biliwge qızıǵıwshılıq, dúnya, pútkil álem qubılıslarına tereń oyshańlıq, ótkir kóz benen qaraw desek qátelespeymiz. Mısalı, shayır usı «Ómirbayan» atlı qosıǵınıń ózinde óz jolı, óz túsinikleri tuwralı kóp sorawlardı ortaǵa saladı:

*Tábiyatqa tań qalıp,
Tábiyatqa qızıqtım,
Juldızlarǵa ser saldım,
Sańlaǵınan úziktiń*

*Men olardıń tiline
Túsinbedim, qıylandım.
Erte pisken egindey,
Jaz ortada jıylandım.*

Shayırdıń usıǵan uqsáǵan pikirleri menen poeziya haqqındaǵı talapshań túsinikleri «Búgin qosıq jazajaqpan» degen dóretpesinde de ayqın sáwlelengen hám onda poeziyanıń bashı talaplarınan kelip shıǵa otırıp: «Onıń altın qanatında, Ullı paytaxt elim bolǵay. Ómirge ol aslıq bolıp, Jaqsılıqqa kelin bolǵay!»-degen pikir, tilekler bildiriledi.

U.Xojanazarovtıń lirik qaharmanlarınıń eń baslı qásiyeti – bul olardıń oyshańlıǵı, ómir qubılısları menen onıń zańlılıqların kishkene bir turmıs kartinası menen-aq durıs ańlap alıw, shayırdıń sheberligi de usınday kishkene detallar, eń bir mayda nárselerden de úlken ómirdi ayqın kóz aldına elesletip, ómir dialektikasın obyektiv sáwlelendiriwge baylanıslı kelip shıǵadı. Usınday sıpatlardı durıs hám ayqınraq túsinip jetiwimiz ushın talapshań shayırdıń mına bir kishkene qosıǵın tolıq keltireyik:

*Náresteseń,
Qasırısqań qıyqańsań,
Sharbazarıda shatqayaqlap júrmeyseń,
Topıraqtı topıraq penen uyparsań,
Jurtlar bizdi sinap tur ǵoy bilmeyseń.*

Qarap otırsaq, bul kishkene bala minezine tán bolǵan kishkene bir kórinisti ǵana ańlatıp tur. Al, shayır hám onıń lirik qaharmanı usı bir arzuınaǵan waqıyadan-aq úlken ómir kartinasını, ómir hám insau psixologiyasına, onıń aqıl-parasatına tiyisli durıs, orınlı poetikalıq juwmaq shıǵaradı:

*Bilmey-aq ǵoy,
Bilmegeniń jaqsıraq!
Bul dáwranıń eki máрте aylanbas.
Geyhirewler hilemiz dep pańsıp-aq,
Bilmew – baxıt ekenligin oylanbas.*

*Náresteseñ, nárestelik hadal zat.
Qátelesip kórgeniñ joq sebebi.
Eñ birinshi qáteden soñ adamzat,
Ómirinshe sonıñ zarpın shegedi.*

Buñ pikirler, haqıyqatında da, hár qanday ótimsiz didaktika menen ormsız aqıl-násiyattan poetikalıq jaqtan alıp qaraǵanda anaǵurlım bahalı ekenligine kózimiz jetedi. Sonday-aq, usıǵan usaǵan sheberlik, lirik qaharmannıñ oyshañlıq ishki ruwxıy dúnyasınıñ kelbeti shayırdıñ mına qatarlarında da ayqın sáwlelengen:

*Men karta degendi bilmeymen oynap,
Hayran qalamın bir nárseni oylap.
Nege usılayınsha dúzgen kartanı,
Gúldáste kesetuǵın etip baltanı.*

*Qáhár lenip aybaltasın uslawda,
Báلكim, jigit kózi qymaǵan shıǵar,
Gúldi kesip ayaq astına taslawdı.
Qimbathı qız jolın sıylaǵan shıǵar.*

Hayal-qızlar ullılıǵı menen Analardıñ pútkil jáhándegi dañqı bunnan artıq etip jırlaw, bunnan artıq etip poetikalıq sheberlik penen súwretlew qıyın shıǵar degen de pikir qıyalına keledi. Usıǵan uqsaǵan tereñ oyılıq, ómir dinamikası menen onıñ dramatizimlerin ayqın sáwlelendiriw, olardı naqma-naq detallar menen oqıwshınıñ kóz aldına janlı túrdegi elesletiw sóz sheberiniñ «lymek sızıqlar», «Dostıq Sasháǵa», «Oyanıw», «Iyya! Tonıp baratırman» hám taǵı basqı qosıqlarında júdá jaqsı hám emocionallıǵı basım túrde súwretlengen. Mısalı:

*Iyya! Tonıp baratırman,
Sibir degen usı ma?!
Gúz ortası usı bolsa,
Kim shıdaydı qısına.*

*Anaw júrgen saqallılar,
Geologlar qusaydı?...
Birin-biri izlep júrgen,
Ashıqlarǵa usaydı.*

*Olar ushin suwıǵın da,
Boranın da kár emes,
Ómirinshe izlegenı
Joq emes, ya bar emes.*

Shayır uslayınsha hár bir shıǵarmasında da tın tenewler tabıwǵa tırısadı, geyde poetikalıq qaytalawlar – anaforalardı da sheberlik penen isletedi. Sonın menen birge, onın salıstırıwları, sóz saplawları da tın hám tásirsheń bolıp keledi. Mısalı, usı kózqarastan ol «Oyanıw» atlı qosıǵında mınaday degen:

*Tañ sáhár,
Terezem titrendi birden:
Ol buldozer eken sharbaqqa kirgen.
Ol narzan suw emes iship salyarka
Ir-ras gelle taslap tur eken jarǵa.
Tur eken buwırqanıp jaraǵan narday,
Ana jerdiń kóksin julıp alarday.
Tur eken,
Tañ sáhár ol dawırıq salıp,
Ǵaybar atam yańlı janımdı alıp.
Tur eken buwlıǵıp maylı tútinge,
Tezirek atlan dep,
Búgingi islerge – ertengi künge.*

Bular haqıyqatında da lirik qaharmannın hám shayırdın da óz-özine oyshań hám qatal talapshańlıǵınan, hárketsheńliginen tuwılǵan qatarlar hám júdá orınlı pikirler bolıp esaplanadı. Biraq, bul jerde shayır ekologiya yamasa tábiyat apatshılıǵın jırlap kórsetpegen.

Joqarıda aytilǵanıday-aq shayır biraz orınlarda anaw yaki mınaw sózlerdi sanalı túrde qaytalawlar: sóz túrindegi poetikalıq anaformalardı isletiw arqalı sheberlikke, qosıqtın tásirtiligi menen oydıń tereńligine de erisip bargan. Qarańız:

*Eh, sen tawıs!
Tábiyattın álwan túslı boyawın.
Onshama ne qanatına jaǵa berip erinbey?
Adamzattın sendey qustı qásterlewin, ayawın*

Aytpaysız ha?

Aytpaysız ba turǵanlıǵın kórinbey.
...Sen tawıssań taranasań, kúni-túni hálekte...
Sóyte tura shıǵalmaysań shumshıq shıqqan bálentke.
*...Nesi qızıq, nesi qızıq, nesi qızıq tómennitiń?!
 Nesi qızıq, júre berip túrtip tásti, qıyaqtı
 Oynap júrgen sada kewil náresteler sıyaqlı?!
 Nesi qızıq, júre beriw kóz jas yańlı sarqılmay?...*

Mine, bundaǵı ayırım sózlerdiń ornılı qaytalanıwları hám geypara ómirdiń geypara kishkene kórinis detallarına-aq social-psixologiyalıq, ruwxıyılıq juwmaqlar jasaw sheberligi beligili bolmaqta.

Shayırdıń «Uyqas haqqında» hám basqa da bir qatar shıǵarmaları menen ayırım qatarlarında qálem iyesiniń ulıwma poeziya hám dúnyanıń estetikalıq sıpatı, ulıwma estetikalıq talǵam, poetikalıq sheberlik hám sóz óneriniń ulıwma wazıypaları menen tutas qásiyetleri tuwralı ózinshe túsinikleri sáwlelengen. Misalı:

Qosıq degen álwan túslı eles-ǵo,
Asqar tawdıń arjaǵınan kiyatqanday kim shıǵıp.
Ol jegeniń quwanış-ǵo,
Künde emes,
Hár wuq-ǵo.
Sonlıqtan da qádirlı ǵo, jasaytuǵın jasınday.
Ol degeniń siresken sher, astan-kesten árwaq-ǵo.
Qaraǵanda qaptalıńa aǵıp túsken jasınday.
Ol degeniń japıraq-ǵo jawınnan soń jadıraǵan,
Samal menen áste ǵana turatuǵın sıldırıp...

hám taǵı basqalar.

Álbette, bunday qatarlarda lirik qaharmanıń sezimtalıǵı menen ózin qorshaǵan ortalıqtıń gózzallıǵına estetikalıq zawıq penen qatnas jasawı, ruwxıy dúnya baylıǵı jámlengen.

U.Xojanazarov óziniń «Ob dáryasın jaǵalap...» dúrkinine engen qosıqları hám «Qádingi awıl áńgimesi» poeması menen epikalıq poeziyanıń sheberi sıpatında kózge taslanadı. Shayırdıń «Ob dáryasın jaǵalap...» dúrkinine engen «Ob dáryası boyında» qosıǵı óziniń ortaǵa

qoygan máselesiniń áhmiyetliliǵı, qısqa qatarlardaǵı úlken syujetlik mazmunınıń qunlılıǵı menen anaw yaki minaw poema-dástan, roman-povestler menen ideyalıq-kórkemlik dárejesi boyınsha teń qatar turatuǵın shıǵarma. Bul qosıq erte tuwılǵan ertektey Qaraqalpaqstanınıń ekologiyalıq-ruwxıy apatshılıq mashqalasın waqtınan burın oǵada bir joqarı kórkem sheberlik, tereń filosofiyalıq máni hám kóregenlik penen ortaǵa qoyǵan shıǵarma. Bolmasa bul dúrkin jazılǵan 60-jıllardıń aqırı menen 70-jıllarda usınday ekologiyalıq-ruwxıy mashqalalar bar desek, ertektey tuwılatuǵın waqıtlar edi. Shayırlarımız bul dáwirlerde Ámiw, Araldı, ana-tábiyattı «Bulqıysañ, súyiklim, zuwlap bulqıysañ, Pamir tawlarınan bizge shulqıysañ», «Araldıń azanı, qazanda qaynaydı súweni-sazanı» degendey qatarlar menen úlken maqtanış penen yoshıp jırlar edi. U.Xojanazarovtıń «Ob dáryası boyında» qosıǵında bunday maqtanışlı shaqırıq, súren joq. Ol anaw Ob dáryasınıń boyında turıp óziniń alısta qalǵan Aralı menen Ámiwiniń keleshek táǵdirine kóregenlik penen jan ashitadı. Onı aydınında ushan keme-korabller júzgen, ayaǵı okeanlar menen tutasıp atırǵan Sibir dáryaları menen salıstırıp onıń dańqlı tariyxı menen sol eldiń haqıyqıy patriotı sıpatında maqtanış etedi:

*Durıs, dáryamız bar Ámiwdur atı,
Pámirden Aralǵa quyıp turıptı.
Dúnyanıń eń ullı eki shólati,
Onıń eki lábin súyip turıptı.*

*Jer-jumalaq otaw, Pamir-shañaraq,
Ámiw - Aziyanıń erke perzenti.
Ol atlanar hár kün saharǵa qarap,
Men hám sol jaǵısta óstim erjetip.*

*Biraq, saǵan qusap Ámiw heshqashan
Diydur kórispegen okean menen.
Sirá dawırıq salıp kemeler ushan
Suwında júzbegen tań azan menen*

Biraq, shayırdı tariyxtı usılayınsha asaw Ámiw dep atalǵan dolı dáryasınıń búginini menen erteńi úlken táshwishke saladı. Sonlıqtan da,

shayır úlken ekologiyalıq apatshılıqtı waqtınan burıp sezip, oǵan pútkil jáhán jámiyetshiliginiń dıqqatın awdarıw ushın:

*Anaw shalqar-shalqar suwdıń hámмесin,
Hám jasıl toǵaydı maǵan ber búgin,
Qaysar jazıyralar joǵaltsın esin.
Káne bir saqıylıq etip kór búgin.*

*O, Sibir dáryası, aytaym nesin,
Ámiwdiń debdiwin ańlap kór búgin,
Anaw shalqar-shalqar suwdıń hámмесin,
Hám jasıl toǵaydı maǵan ber búgin!*

– deydi kóregenlik penen iretli jerinde orınlı, maqsetli poetikalıq qaytalawlar islep.

U.Xojanazarovtıń «Qádingi awıl áńgimesi» poeması liro-epikalıq poeziyamızdaǵı ózine tán bolǵan ózgesheliklerine iye tabısı mol shıǵarmalardıń biri. Onıń lirik qaharmanı balalıǵın urıs jıllarında ótkergen biziń búgingi zamanlastarımızdıń biri. Dóretpede hesh bir ádebiy qaharmanlardıń atları atama-at atalıp qoyılmasa da, olardıń hár biri óz ayrımshılıqlarına iye, óz ishki debdewleri menen psixologiyalıq tolǵanısları bar insanlar bolıp kózge túседi. Solardan tórkinine ketken anasını qashan keler eken dep kútip, onıń ishki daǵların da onsha tereń túsinе bermeytuǵın, biraq shamalaytuǵın, ele balalıǵı basım baslı lirik qaharman, eri urısta qaza bolıp, qara qaǵazı kelgennen soń tábiyǵı túrde kún sayın dolanıp baratırǵan jas jesir kelinshek, oǵan durıs túsinе almay jánjel shıǵargısı kele beretuǵın túsinigi sayız, biraq ishki dártil basım, frontta qazalanǵan balasınıń kúyigine shuday almay kúygelek bolıp baratırǵan júregi pák kempir (lirik qaharmanıń kempir apası kelininiń ashıwın esheginen alǵısı kelip, onı temir jaba menen sabaqta atası, jazıqsız kelinshek tuwralı awıl-eldiń hayallarınıń orınsız sıpsız gápleri, sulıw kelinshekke ashıq bolǵan qaladan kelgen wákil jigit hám basqalardıń is háreketleri menen ishki minez-qulıq belgileri, solardıń dáwirge sáykes óz tábiyǵıylıǵı menen tereń kórkem psixologiyalıq

türde sáwleleniwi – bulardıń barlıǵı usı dóretpeniń baslı tabıslarınıń qatarına jatadı.

Shıǵarmada detallıq, kartinalıq hám háreketsheń kórinisler moı bolıp, olar da poemanıń tásirli oqılıwına, onıń estetikalıǵına da alıp kelgen. Sonıń menen qatar, lirik qaharmannıń sezimtalıǵı, oyshańlıǵı tereń hám basım bolıp súwretlengen. Mısahı:

*Átirapımdı qamıtıǵan aspan,
Qıyalımdı terbedi jastan.
Ireni joq belgili bashı,
Men juwırsam ol arı qashtı.
Keyin qaytsam, erdi izime,
Kórinđi tek meniń kózime.
Pútkil dinya, esken dawıl da,
Ásirese, báhár paslında,
Bir sulıwlıq aspan astında
Jıhwalandı pashshayı dónip.*

Mine, bul lirik qaharmannıń ózin qorshaǵan ortalıqqa estetikalıq qatanası bolsa, al onıń óz ákesi forntqa atlanıp atırǵandaǵı psixologiyalıq halatları da naǵız bala kewiliniń ishki debdiwlerin saqlay otırıp hám tábiyǵıy türde minaday etip kórsetiwi poetikalıq jaqtan tabıslı shıqqan:

*Aytpaysız ba meniń ákemdi,
Táǵdır dúnyaǵa bir ákeldi.
...Dúkártlese, qap-qara murtı,
Bet álpine jarasıp turdı.
Men ańǵarmay júr edim burın,
Qız sawlatı burım ekenin,
Jigit kórki murın ekenin.
Al meni de adamlar geyde,
Aynımaǵan ákeńseń deydi.
Iras bolıw kerek, álbette,
Biraq...biraq, ákemdi tek te,
Kórip qaldım bala gezimde,
Bir-hir ushıp kózimnen meniń,
Ketip qaldı aylanbay izge.*

Sezilip turğanımday-aq bularda nağız poeziya menen lirikağa tán bolğan sezimtalıq penen detallastırıp súwretlew arqalı beriletuǵın oyshańlıq, ulıwma sheberlik bar. Usınday poetikalıq sheberlik mıshanları menen tábiyǵıyılıq shayırdıń lirik qaharmanınıń qazasın esittiriw payıtların súwretlewde de, jas jesirdiń ishki halatların beriwde, perzent kúyigine shıday almay, kelini menen daw-jánjel shıǵarıp atırǵan kempirdiń kewil kúyi menen minez-qulqın ashıwlarında da tereń kórkem psixologiyalıq súwretlewler sheberlik penen paydalanılǵan. Mısalı:

*Qızıl shuttan kóylek kiyine,
 Jas kelinshek shıǵar dolanıp,
 Úy aldında. Bilemen anıq,
 Jarasıǵı biziń awıldır,
 Hám baslanar jerin de dawdıń.
 ...Ash beline túsken qos burım,
 Kelistirip jiberer sın.
 Kúnnen künge ol shıraylanıp,
 Hám de urshuq yańlı aylanıp...
 ...Iláj qansha, erteli-keshi,
 Sóne berdi ákem elesi.
 «Kelinge jaw keyin enesi»,
 Degen iras gáp bolıp shıqtı.
 Bir künleri olar urıstı,
 Suw tógildi, kesa sınıstı.
 Qıyma sózler aytıldı qalmay,
 Qatınlardıń kóbi jeztańlay.
 Ushı sınuq jalǵız morjanı
 Qaǵıp ketti kempirdiń jeńi,
 Bola berdi: -Joǵı, há-joǵı!*

Bulardıń barlıǵı, álbette, sol dáwir urıs shınlıǵınan tuwılǵan qádimgi awıl tragediyası edi. Sol front jılları biziń xalqımızǵa ne degen ishki ruwxıyılıq, psixologiyalıq qayǵılar alıp kelmedi deysiz?! Solardıń biri jesir kelininiń ashıw azabına shıday almaǵan ǵarrınıń nınada, háreket qıymıl-qozǵalısların súwretlewler arqalı da ayqın kózge taslanadı:

*Nege kerek onıń obalı,
Alıp qolǵa temir jabanı,
Atam kók eshegin sabadı,
Nálet aytıp pırzadasına...*

Álbette, ǵarrınıń bul qıwalarınń sebebi kelini tuwralı awıl-
ıldegi orınlı-orınsız ayıtılıp júrgen sıpsıń sózlerge baylanıslı edi. Shayır
lírik qaharmannıń anasına bola kelip shıqqan konfliktlerdiń sın
poemada usılayınsha júdá názik túrde kórkem psixologiyalıq túrde
súwretlewge erisken. Shıǵarmanıń eń aqırında ǵana: «Gúldey bir
nashardıń obalın hesh qaysısı kótere almadı»-dep ashıq súwretlep:
«...Eń sońında bayaǵı wákil, hámмесin de qaldırıp ǵapıl, Alıp qashıp
ayday jesirdi, Jigitlerdiń únin óshirdi», -dep jazadı.

Tutas bahalaǵanımızda bul poemada usınday tábiyǵıyılıq penen
tereh oyılıq, lirizm tereńnen sáwlelengen hám olardıń barlıǵı ekinshi
jer júzlik urıs jıllarınıń shınlıǵın qaharman obrazları arqalı janlı
sáwlelendiriwge múmkinshilikler bergen.

Durıs, U.Xojanazarovtıń poeziya juldızı sekseninshi jıllar poeziya
aspanında az ǵana tınıs tawıp turıp qaldı. Bálkim, ustazı Ibrayım
Yusupovtay dárya bolıp tasıp, máwij urıwdıń jolların oylap az ǵana
tınıs alıp tınıqqan shıǵar...

Biraq, bir quwanışlı jeri - ol búgingi qaraqalpaq poeziyasına
Ibrayımday ullı ustazdıń mehir muhabbatqa tolı ayalı alaqaınıń
zárúrligin syezdi... Shayır 90-jıllardıń basına óz shákirtleri gúljaynatıp
aturǵan poeziya baǵına úlken párwaz benen jáne búlbúl bolıp qondı.
Bul, álbette, U.Xojanazarov shákirtleri bolǵan bizlerdi de, onıń kóp
sanlı oqıwshıların da, qalıń xalıq qatlamın da quwandırarı sózsiz. Ol
biykardan biykar Qaraqalpaqstan xalıq shayıtı emes, aqırı.

Ulıwma alǵanda, U.Xojanazarov az jazsa da saz jazatuǵın, qızıǵı
da, qayǵısı da kóp bolǵan ásirge tatırlıq jıllardı poeziya-gózzallıq penen
jilwalandıǵan talapshań shayırlardıń biri sıpatında qaraqalpaq
poeziyasında belgili tulǵa bolıp qaladı.

Qaraqalpaqstan xalıq shayıtı **Tolıbay Qabulov** (1939-2007) 1939-
jılı 10-mayda házirgi Qaraózek rayonınıń A.Dosnazarov atındaǵı
shirketler birlespesinde ápiwayı diyxan shańaraǵında dúnyaya keldi.

1954-58-jılları Nókis awıl xojalıq texnikumında, 1958-1963 jılları Qaraqalpaq mámleketlik pedinstitutınıń tariyx-filologiya fakultetinde oqıdı.

1963-1977-jılları «Qaraqalpaqstan» baspasında qadaǵalawshı redaktor, kórkem ádebiyatlar redakciyasınıń bashıǵı, bas redaktordıń orınbasarı xızmetlerinde isledi. 1977-1988-jılları Qaraqalpaqstan Respublikası Jazıwshılar awqamı basqarmasınıń juwaplı xatkeri, «Ámiwdárya» jurnalınıń bas redaktori lawazımlarında xızmet atqardı.

T.Qabulov ádebiyatqa 60-jıllardıń basında kirip keldi. Sonnan berli onıń «Qarabuǵa», «Ashıǵıńman», «Diydar», «Patulla zor», «Sen tuwılǵan aqshamı» atlı qosıqlar toplamı basılıp, oqıwshılarǵa usınıldı.

Ol kórkem awdarma tarawında da tabıslı isledi. Mirshakardıń «Altın qıshlaq», X.Alımjannıń «Suymurıq», S.Mixalkovtıń «Stepa aǵay», S.Marshaktıń «Biziń háwliniń balaları», A.Kardashevanniń «Qonaqta boldıq», S.Eralievtiń «Meniń talay dostım bar» hám taǵı basqa poetikalıq kitapların, sonday-aq, N.Gogoldıń «Taras Bulba» povestini, A.P.Chexovtıń «Gúrrińlerin» ana tilimizge awdarıp, ayırımların kitap etip shıǵardı. Onıń awdarmasında A.Bartonıń, A.Muxtardıń, B.Baykabulovtıń, A.Quthıkovtıń, D.Yascnovtıń, K.Tañirkulievtiń qosıqlar kitapları qaraqalpaq oqıwshılarına sawǵa etildi. Tuwısqan xalıqlar shayırlarınıń Qaraqalpaqstan haqqında jazılǵan qosıqlarınan awdarǵan gúldástesi «Qaraqalpaq ırǵaqları» degen at penen ayırım kitap bolıp oqıwshılarǵa sawǵa etildi.

T.Qabulovtıń shıǵarmaları da tuwısqan xalıqlar tillerine awdarıldı. Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında T.Qabulovtıń qosıqlar dúrkininiń qalmaq tilinde tuńǵısh ret awdarılıp járiyalanıwı ádebiyatlar doslıǵı-xalıqlar doslıǵı saltanatına xızmet etti.

Tolıbay Qabulov Ájiniyazdıń, Berdaqtıń, Abbazdıń xalıq qosıqlarınıń hám jıraw-baqstılarınıń dóretpesinde ádewir ayqın kórilgen qaraqalpaq poeziyasınıń eń jaqsı dástúrlerin dawam ettiriwshilerden esplanadı.

Shayır Tolıbay Qabulovtıń qaraqalpaq poeziyasında óz aldına jolı bar. Tábiyat hám ómir qubılıslarına sezgirlik penen kóz taslap, olardıń ishinen ádebiy obraz jasawǵa qolaylıların ustalıq penen tańlap, óz janrın tawıp jazıwǵa ayrıqsha kewil awdaradı. T.Qabulov ushın

turmistin mayda-shuydelerine shekem qosiqqa aylamp ketip atirganga usap ketedi. Onin doretpelelerinde logikalik oylaw usilima bay, ruwxiy tuygularga toli obrazli ulgilerde bayan etiletuwin qosiq qatarlari ogada kop. Shayirdin omirdin manisin filosofiyaliq koloritte sheber bere biliwshi oy-pikir iyesi ekenligin biz onin «Poeziya soyleydi» qosiginda aniq koremiz:

*Omir-mangi mektep!
Alin bosaga!...
Ol magan pal herer tilla kesadan.
Omir-bul gozzalliq! Onin tasqinin,
Men tek aq qagazga torlap jazaman.
Poeziya soyleydi,
Omir orleydi...*

Omir - bul qarama-qarsiliqli tirishilik. Onda biygamluqqa, hayyarliqqa orin joq. Shayir oz armanlarında untuluqlar, talpinuqlar arqali baxitqa erisiw jolinda ozine madatkar tabadi.

Onin doretpeisi ozinin omirdi aktiv tastiyqlawshi baslamasi, ayqunligi ham apiwayiligi menen ajralip turadi.

Miyne, gozzalliq, muhabbat, mine, bular onin doretiwshilik lirikasinin, ush jipek tari, bular-«Qara buqa» (1964), «Diydar» (1972), «Ashigimman» (1985), «Tamshu» (1991) kitaplarinin ham ozbek, oris tillerinde shuqqan koplegen basqa da doretpelelerin avtor bolgan shayir Tolubay Qabulovtin tiykarli tematikasi boldi.

Ol Watan haqqinda, paraxatshiliq haqqinda, xaliqlar doshigi haqqinda qosiqqlar durkinleri ustinde kop isledi. Onin koplegen shuqarmalari xaliq apsanalari motivinde jazilgan bolip, olarda ayyemgi Turan oypati perzentlerini en jaqsi paziyetleri-ashiq kewillilik, miymandoshliq, martlik ham sadigliq bayanlanadi.

Shayir tuwilgan jeri «Qara buqa» awilinin perzenti ekenligin maqtanish penen tariypleydi.

*Qarabuqa dep atalgan burinman,
Awil menin ata jurtum tuwilgan,
Ust jerde jashigimnin bahari,
Qizil guldey sheshek atip qubilgan,*

-deydi avtor ol haqqinda.

Shayır bolıp jetilisiw ushin ol «Qarabuğa»nıń soqpaqları menen orpań-shańlı jolların qayra-qayra basıp, neshshc-neshshe ómir gárdishlerin astı.

Ol jaslarǵa durıslıqtı, durıs sóylewdi úyretiw bala tárbiyasındaǵı eń baslı wazıypalardıń biri dep esaplaydı.

Shayır óz qosıqlarında «dáwletli bol, geda bol, biraq, durıs sózli bol» dep násiyat etedi:

*Kókirekke ursañ hám,
Kókti tirep tursañ hám,
Durısın ayt, onnan soń,
Ne qılsań hám ırzaman...*

Ata-baba «ótiriktiń-ómiri qısqa», dep biykar aytpaǵan, bunı umıtıwǵa haqımız joq, tek durıs sóylew adamdı baxıtqa eristiredi.

Tolibay Qabulovtıń dóretpelerinde Ózbekstannıń ǵárezsizligin jırlaǵan qosıqlar kóp orın iyeleydi. Shayırdıń júrek tolıqwı:

*Ǵárezsizlik nur shashıp tur tóbeńnen,
Bul álemde bunnan jaqsı zaman joq,*

- dep jańa zamandı maqtanış etedi.

Ol qaraqalpaq poeziyasında kóplegen qosıqlar toplamları, awdarma kitapları, alpısqa shamalas nama qosıqları menen qaraqalpaq ádebiyatı hám milliy mádeniyatına úlken úles qosqan kórneklı shayırlardan biri.

Talantlı lirik shayır **Teńelbay Sársenbaev** (1940-2008) 1940-jılı Kegeyli rayonında tuwılǵan. Orta mektepten keyin Qaraqalpaq mámleketlik institutın pitkerip, áskerlikte bolıp, Qaraqalpaqstan teleradio kompaniyasında, «Ámiwdárya» jurnalında ádebiy xızmetker, redaktor bolıp islegen.

Shayırdıń «Jarshı» (1974), «Qubılıw» (1980), «Debdiw» (1977), «Shabıwıl» (1989), «Tanırqant» (1995) atlı toplamlarına onıń kóp sanlı qosıqları menen birge «Qız» dástanı, «Qaynawıt» poemaları kirgizilgen, bir neshshe balladaları orın alǵan.

T.Sársenbaev tiykarınan alǵanda ádebiy qaharmannıń ishki debdiwleri menen insaniy minez-qulqınıń ishki dúnyasını, morallıq-psixologiyalıq kelbetin tereńnen súwretleytuǵın, ómir aǵısların tábiyǵıy túrde sáwlelendiretuǵın hám ulıwma xalıqlıq sóylew tiliniń obrazlılıǵın

sheberlik penen paydalanatugin shayırlardin biri. Usı qásiyetler shayırdın qosıqlar toplamlarının atlarinan-aq belgili bolıp, olarda xalıq tiliniń leksikalıq birliklerindeki obrazlılıq, jazba ádebiy tilde jekke siyrek ushırasatugin gáplerge ayırıqsha tereń ideyaliq-estetikalıq wazıypalar júklep qollanıwǵa itibar qaratiw ayırıqsha sezilip turadı. Mısalı «Qaynawıt» yamasa «Debdiw», «Shabıwıl» degen sózlerdin ózinde de tereń mániler, ómir bóleksheleriniń bir máwritleri arqalı-aq kóp mánilerdi ańlatıw, bir sóz benen aq olardı «oynatıp» isletiw sheberligi dıqqatqa ılayıq.

Talant iyesi óziniń kóplegen qosıqlarında óz maqsetleri menen baǵdarlamaları, poeziyanıń hasil qásiyetleri menen onıń estetikalıq muratı hám turmıstaǵı roli tuwralı kóp jazadı hám talapshańlıqtıń da úlgin kórsetedi. Ol usı kózqarasarınıń tiykarında bir qosıǵında:

*Men saǵan atlandım hújimge,
Ele de shabıwıl jasayman,
Usı ullı dúnyalıq dúzimde,
Qashan men shayırǵa usayman.*

*Men qashan usayman ózime,
Óziń ayt, sen sóyle, yoshlarım.
Qayaqta kórsetkil kózime,
Qayaqta shıǵajaq asqarım?*

Álbette, bul poetikalıq mazmundaǵı ritorikalıq sorawlar teginnen teginge berilmegen. Al haqıyqatında da bul shayırdın lirik qaharmanlarınıń óz-ózine talapshańlıǵı menen oyshanlıq sıpatların ańlatıp turadı.

Usıǵan uqsaǵan pikirlerdi shayır jáne de keńeytińkirep «Seskeniw» degen qosıǵında mınaday dep bergen:

*Duzdın bári hadal, bári de tatlı,
Sonlıqtan da duz bergenler qımbatlı.
Biraq, aytajǵım ádebiyatta,
Saqlaw máselesi usı simbatti.*

*Burin sóz qalğan: «bul jol – kiyeli».
Kesseñ qozıp ketetuǵın shúyeli.
Usı jolǵa kúyip-janıp kelmegen,
Usı joldıń ortasında kúyedi.*

*Bul jol menen joldas bolmas saw júrek,
Tursadaǵı iyni menen taw tirep,
Bul jol menen birde názik súwretker,
Birde júrer haqıyqatshıl dáwjúrek...*

Rasında da, ishki dcbdiwge tolǵan insan menen dáwjúrek batırlardıń ǵana shayır bolatuǵını kórkem ádebiyat tariyxınan ayqın kórinip kelmekte. Al, buǵan qarama-qarsı barlıq waqıtları da ósek-ótirik sózler, yamasa shawqımı basım, qurı siyasiy súrenlerden ǵana shın mánisindegi poeziya tuwılmaslıǵı burınnan aytılıp kelmekte. Mine, usı pikirdiń shınlıǵın shayır T.Sársenbaev ózine ayqın baǵdarlama etip alǵan. Sonıń ushın da shayır geypara nasaz qálemleslerine qarata minaday degen sın pikir de aytıp ketken eken:

*Ne qılasañ ózińdi qayray berip,
Qayralǵan tiliń menen sayray berip.
Sayray berip búlbúli bolsañ ha?
Qazanı bolsañ ba qaynay berip?!*

*...Bolmasa búrkit párwaz sóziń qayda,
Sózińniń ishindegi óziń qayda,
Shın-shayır aldám-qaldám deyik, yaqshı,
Seni sonsha delbe etken sezim qayda?!*

Demek, sezimtalıq degen psixologıyanıń ózi de naǵız dóretiwshilik ruwhiyatqa eń bir zárúrli nárese ekenligin shayır usılaysha uqtırıp, geypara shayırsımaqlarda bul qásiyetlerdiń joq ekenligin de jasırmaydı.

Taǵı bir toqtap ótetuǵın T.Sársenbaevtıń poeziyasına tán nárese-orınlı hám ushqr romantika, ómir jelisiniń aq qaǵaz betlerine erkin túsiwi desek qátelespeymiz. Shayır usı baǵıtta da orınsız uyqas penen mázi improvizatorlıqtı qurıdan qurı isletpeydi, al, lirik qaharmanın haqıyqatshıl júregi arqalı sáwlelendiredi. Mısalı:

*Urdım tastı tasqa túsineyin dep,
Tózimniń tiykarın teksergen bolıp,
Kórdim hulttı jerge túsireyin dep,
Qolımnan kelmedi, kelmeyjaq tolıq.*

*Estim dúbeleydey jashıq háserde,
Qonıp shıqqım keldi juldızba juldız.
Kirmey qulağıma hesh bir táselle,
Kókirek alıp-ushıp urındı turdı...*

Bunday qıyalparazlıq barlıq shayır atawlısına da tán qubılıs dep esaplaǵanda da, al bul joldaǵı joqarıdaǵıday haqıyqatlıqtı aytıw barlıq qálem terbetip qosıq jazǵanlarda onsha ushırasa bermese kerek.

Joqarıdaǵı aytqanımızday-aq shayırdıń derlik barlıq shıǵarmaları da derlik bir tegis túrde tábiyǵıyılıq penen yosh bulaqları negizinde aǵılıp, dárya aǵısları kibi tasıp tógilip keledi desek te boladı. Onıń usınday eń dáslepki qosıqlarınıń biri – bul «Júr maldıń aldınan shıǵayıq, Shayda!» degen dóretpesi bolǵanlıǵın onıń qatarları menen izbasarları júdá jaqsı esley aladı:

*Júr maldıń aldınan shıǵayıq, Shayda ?!
Oynaqtı kórik berip salaǵa, sayǵa.
Bir jup jeyran kibi dúz qoynın jaylap
Júr maldıń aldınan shıǵayıq, Shayda!*

*...Torǵaylar tóbede ottay qaǵınıp,
Bizden sorap turma`-júrsiz ne qılıp?
Sol keshegi keshti taǵı saǵınıp,
Júr maldıń aldınan shıǵayıq, Shayda!*

*Tuyǵın tábiyattın kórkeytip kórkin,
Bálki, biz júriwge berilgen bul kún,
Eki shabaq kibi júzisip erkin
Júr maldıń aldınan shıǵayıq, Shayda!*

Mine, qosıqta usılayınsha sózlerdiń jupkerlesip keliwi, tábiyǵıy jelis penen ózgeshe ritm (ırǵaq), eki ashıqtuń jarasıǵınıń tábiyat gózzallıqları menen jarıstırılı otırıp parallel túrde súwretleniwi tutas

dóretpeniń estetikalıq zawıqqa tolı ekenligin ańlatıp turadı hám oqıwshını da sol názik sezimlerde qaray jeteleydi.

Sol názik sezimdi shayır qosıqtıń aqırına taman usılayınsha erkin júzgen eki qos shabaq etip súwretlewi, bir qaraǵanda kúlkili, al onıń tábiyǵıy túrde súwretleniwı, ol tuwralı haqıyqatlıqtıń jazılıwı shıǵarmanıń taǵı da ideyalıq-estetikalıq tabısların kúsheytiwge sebepshi bolǵan. Sonda shayırdıń lirik qaharmanı mınaday sezim halatların bastan keshiredi:

*...Endi men ne deymen kewlimde selge,
-Júr, maldıń aldınan shıǵayıq, Shayda!*

*Dedim de sol aqsham dúzge ilaqtım
Zarlap ózi bolıp jalǵız ilaqtıń,
Dúzdi bir jańǵırtıp sońǵı ret ayıtım:
-Júr, maldıń aldınan shıǵayıq, Shayda!*

T.Sársenbaev usınday sezimler saǵımında balalıq pák muxabbat mektebinen ótiw arqalı qosıqtan qosıqqa ısılıp, kem-kem turmas waqıyalarına tereń filosofiyalıq názer menen kóz juwırtatuǵın danaı, mektebine kirip barıp atırǵanlıǵın kóriwge boladı.

*Ayrılıspas-ek ayrılıspawdıń
Hesh sebebi joq edi,-*

-deydi sonlıqtan da shayır joqarıdaǵıday turmas waqıyalarına jetiliskeń jigit názeri menen juwmaq jasap.

*Taımıń da keshigip atıp júrgeni,
Kúnniń de keshigip batıp júrgeni
Seniń jańa túsken kúnleriń edi,-*

deydi ómirdiń gózzal táreplerin tereń uǵınǵan bul jigit jáne bir qosıǵında.

Shayır jáne bir qosıǵında ómir qubılısların kontrastlıq keń mániide túsingen parasatlı, aqıl toqtatqan adam sıpatında kózge taslanadı:

*Kewil degen kengrudıń qaltası,
Ishinde bar tundrası, yaltası.*

T.Sársenbaevtıń «Jasa altın ásir!», «Sahrayı búlbildey sayraǵım kep tur», «Jaqlap kiyatır báhár ayları» sıyaqlı lirikaları da usınday

bulaq suwları kibi júdá azadalığı, tábiygıy epkini menen dıqqatqa ılayıq.

T.Sársenbaevtıń poeziyasına tán qásiyetlerdıń biri sol, olardağı salıstırıwlar menen teńewler hám tağı basqa da kórkem súwretlew usılları menen kórkemlew quralları, ulıwma poetikalılıqtıń barlıq qashırımları óziniń milliy koloritliliği menen ayırıqsha kózge taslanıp turadı hám sonlıqtan da olar ádebiyatshı emes, yamasa bolajaq filolog ushın ǵana emes, al ápiwayı qatarındaǵı kitap oqıwshıları ushın da estetikalıq jaqtan zawiqlı hám túsiniikli bolıp keledi. Solardan biri sol shayır jasap ótken jigirmalanshı ásirdeń alǵa ilgerilew tempı, ulıwma progress tuwralı shayır oyların jámlegen minaday bir qatarlarǵa dıqqat awdarıp qarayıq:

*Mına sultw jáhán kiygen zerbaraq,
Aldına bir qarap, artqa bir qarap.
Tórt jasar gunanday buzbay jorǵalap,
Dáwir ala quyın shawıp baratır.*

*Jasa altın ásir, ushqınǵan zaman,
Ulnı bolǵanıma júz miń ırzaman
Yoshlarım terimdey sorǵalap tamam,
Sál nege qarmaqtay qawıp baratır...*

Durıs, usıǵan uqsǵan qatarlar jigirmalanshı ásirdegi qaraqalpaq poeziyasında Ibrayım Yusupovtıń shıǵarmalarında da ushırasadı. Biraq, T.Sársenbaev ta olardı sol turısına qaytalamǵan halda óz dáwirine kózqaras sıpatında joqarıdaǵıday qatarlardı úlken yoshı penen jırlawına haqısı bar hám bular júdá tábiygıy halda dóretilgen, ornılı aytılgan pikirler degenimiz durılıqqa keledi. Degen menen, hár qanday ásir menen qálegen dáwirdeń de jaqsı hám jaman tárepleri bolıwı múmkin ekenligin yadtan shıǵarmasaq, sonda T.Sársenbaevtıń qatarlarındaǵı sıyaqlı ótken zamandı obyektiv bahalawshı oylardıń da áhmiyetin birotala joqqa shıǵara beriwge bolmaydı. Sol ushın da shayırdıń tómendegi qatarları da óz ornı menen aytılgan tábiygıyılıǵı, realizmi basım pikirler ekenligi sezilip tur hám

buni da biz duris bahalamasaq tariyxıy haqıyqatlıqtın kórkem oy-pikirimizde sáwlceniwine qılaplıq qılǵanday bolamız.

Bes jil bes ásirdeń arqalap júgin,

Aqırı zamanımız baratır qattı.

...Alp texnika! Tum-tusım temir,

Jasaw kerekke bar jasalma júrek,

Alǵa aǵıp barar shawqımlı ómir,

Qalayı kewilge volfrom tilep...

Haqıyqatshılıq kóz qarasınan bahalaǵanda bul pikirlerdeń shınılıǵın da biz moyınlawımız kerek.

Talant iyesi T.Sársenbaevtıń «Saxrayı búlbúldey sayraǵım kep tur» atlı Nawrız bayramına baylanıslı jazılǵan qosıǵı da naǵız bulaqtay atılǵan yoshtan, jańasha milliy ǵárezsizlik dáwiriniń quwanışlarınan tuwılǵan dóretpе ekenligin hám ondaǵı milliylik ruwxtıń da tereń, kúshli sáwlelengenligin belgilep ótiwge tuwra keledi. Sebebi, bul qosıqtıń ulıwına tutas poetikalıq arsenalı menen jazılıw stilinde de barınsha milliy kolorit, milliy ırǵaq penen qaraqalpaq xalqınıń naǵız ishki psixologiyalıq kelbeti ayqın ashılǵan desek arızıydı. Mısalı:

Búgin boyra-boyra júweri bolıp,

Nawrızlıq gójedey qaynaǵım kep tur,

Kewlimdi xalqıma shıpta etip toqıp,

Sahrayı búlbildey sayraǵım kep tur.

Kóp jil tulım menen ǵulpaǵın joyıtqan,

Irimun sawmalar urpaǵın joyıtqan,

Ubıjıq kórsetken nawrızıw hayttı-ám,

Bilgishler oyında oynaǵım kep tur.

Tap usı jerde bir nársе yadqa túsedı... Bir waqıtları Teńelbay Sársenbaevtıń tap usıǵan uqsaǵan salıstırıwları «... Qabaq shıtsañ. qostarına shıta kór, Qora tutsañ, qamıs qora tuta gór, Temeki ek, atqıń kelse ayalap...» zamannan artta qalǵanǵa jorılıp, nahaq sınaǵan edı. Biz de usı jerde eski súrdewge túsip, shayırdı eski shıptanı yamasa nawrızlıq gójeni tilge alǵanı ushm sınaşaq bola ma?È Álbette, bul jerde

ápiwayı, sada túrde baqlaw kózqarasınan qarağanda shayırdıń xalıqına shıpta tósewi ersi, biraq, bulardıń barlıǵı sóz sheberiniń milliylikti beriwiniń, lirik qaharmannıń ishki quwanış sezimlerin tutas poeziyada kórkemlep, tásirli túrde sáwlelendiriwiniń bir usıl hám quralları retinde ǵana xalıqtıń milliyligine, ótkendegi tariyxına tiyisli ayırım sózler menen obrazlar, arxaizmler de ornılı isletilgenligin yadta tutıwımız zárúr. Usı kózqarastan shayırdıń tómendegi qatarları da poetikalıq jaqtan ótkir hám bahalı, al onı sol turısında túsınsek – bul poeziyanı bahalawdaǵı barıp turǵan turpayılılıq penen sadalıqtan basqa hesh nársе bolmay qaladı. Qarańız:

*Ajiniyaz aytqanday úsh ret pisken,
Sútilmek bezikti gil temir tisten,
O, tutıń bürleri, kózimnen ushqan,
Aq, qara, sarıńdı dım jegim kep tur...*

*Qumniń, kósik jáne qaramıqları,
Jıl jıldan bizlerden qashasız arı.
Bozdıń gewiliniń men bir inkarı,
Sizlerdi quyun bop izlegim kep tur...*

Ulıwma, bir tutas alǵanda, shayırdıń poeziyası usınday óziniń júdá tábiyǵıy epkini, mol shayırlıq yoshtan tuwılǵanlıǵı, pikirieriniń ótimlilik hám haqıyqatshılıǵı menen basqa da shayırsımaqlardan, qatalıraq bahalaǵanda tek ǵana siyasiy mapazlarǵa qurılǵan publicistikalıq sıpattaǵı qosıqlardan keskin ajıralıp turadı. Bunday shayırlıq yosh penen pikirler aǵısı tábiyǵıy túrde birden «tógilip» keledi. Mısalı:

*Tañ qalaman ómirge,
Hásetten soń miyzamı,
Ottı tapsa temirge,
Keli bergen iyjandı.*

*Issiniń bar sıwıǵı,
Jaqinniń juwıǵı,
Dúziwine uwiǵı,
Tañ qalaman ómirge.*

*Kündizine túni bar,
Sabırına úni bar.
Shaytanına jini bar,
Tań qalamın ómirge.*

*Timıǵına quyım,
Ańsatına quyım,
Qattı ketseń, tıyıım,
Tań qalamın ómirge... t.b.*

Mine, bunday ómir menen turmıs dialektikasın obyektivlestirip, biraq ayrıqsha yosh, tókpe shayırlıq stil menen da jırlaytuǵın qosıqlar T.Sársenbaevtıń poeziyalıq dóretiwshiliginde birtalay barshılıq. Ol óziniń «Qız» dástanında ótkendegi milliy kórkemlik poetikalıq dástúrlerimizdi sheberlik penen qayta tiklegen bolsa, al «Qaynawıt» poemasında ótpeli dáwir, milliy ǵárezsizligimizge tiykar salǵan jıllar bolǵan qaynawıtqa tolı qayta qurıw, járiyalılıq dáwiriniń qarama-qarsılıqların jurnalistler ómirine baylanıslı tereńnen sáwlelendirdi hám óz waqtınıń social-jámıyetlik, siyasiy talaplarına say óz waqtında ún qosıp qaldı. Tutas alǵanda, T.Sársenbaev ádebiy qaharman obrazın tereńnen alıp hám tábiyǵıyılıǵı basım halatta sáwlelendiriw arqalı óz dáwiriniń tariyxıy haqıyqatlıǵın, sol waqtıń social-psixologiyalıq qásiyetlerin, ulıwma insan psixologiyasını tereń ashqan sóz sheberi bolıp esaplanadı.

Keńesbay Karimov 1948-jılı Shımbay elatında tuwılǵan. Awılında orta mektepti pitkergen soń, Respublikalıq gazetada xabarshı bolıp islep, sońınan áskerlikte xızmet etip, qout-jılı Qaraqalpaq mámleketlik pedinstitutın tamamlǵannan berli baspa sóz orınlarında «Ámiwdárya» jurnalında juwaplı xatker, Qaraqalpaqstan teleradio kompaniyasında baslıqın orınbasarı, keyingi jılları «Erkie Qaraqalpaqstan» gazetasınıń bas redaktori lawazımlarında isledi. Házir Qaraqalpaqstan Joqarǵı Keńesi janındaǵı Aqsaqallar Keńesiniń baslıq lawazımında xızmet atqarmaqtı.

1983-jıldan Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan jazıwshıları awxamları aǵzası. Ádebiyatqa qoyǵan dáslepki qádemi 60-jıllardıń ortalarından baslandı. Shayırdıń «Aralıqlar», «Waqt minarası», «Meniń terezelerim», «Araldan keldim», «Kónlim mülki», toplamları jarıq

kórgen. Onıń sońǵı toplanıma (2005) sóz sheberiniń tańlamalı shıǵarmaları engizilgen.

K.Karimov lirik shayır sıpatında óz ózinsheliklerine iye. Ol zamanlası hám qálemles dostı J.Izbasqanov sıyaqlı kóbirek tábiyat qoynında jasap, onıń dártleri menen birge toǵana biletuǵın lirik qaharmanlar obrazın jasawǵa ayrıqsha qızıǵatuǵın qálem iyesi bolıp esaplanadı. Talantlı shayırdıń ádebiy dóretywshilik kelbeti de usı baǵıttan belgili boladı. Sonlıqtan onıń tańlamalı shıǵarmaları sıpatında tanılǵan «Kónlim mülki» qosıqlar toplanımında kóbirek shayırdıń «Araldan keldim» atlı toplanıma engizilgen hám sońǵı dáwirlerde jazılǵanları menen tolıqtırılǵan qosıqları orın alıp, solar arqalı sóz sheberiniń lirik qaharmanlarınıń ishki dúnyası ashıladı, ruwxıy halatınıń sırları sáwlelenedi hám sol arqalı dóretywshiniń búgingi zaman hám ekologiya tuwralı poetikalıq jaqtan keskin ózgesheliklerge iye sıpatlı belgileri kózge taslanadı. Bul dóretpeler ishinde «Watan haqqında gimn», «Suw tasıwshı bol», «Torańǵıl toǵayları», «Boljaw», «Ata mákan», «Suwdıń dámi», «Báhár etyudları» hám taǵı basqa lirikalıq dóretpelerinde naǵız búgingi künde aktual problemalar bolǵan jer-suw, Ámiw hám Aral, ulıwma ekologiyaniń barlıq máseleleri menen qosa, usılargá baylanışlı bolǵan búgingi zamanlaslarımızdıń ishki psixologiyalıq kelbeti ashıp beriledi, ruwxıylyq, ádep-ikramlıq máseleler ortaǵa qoyıladı. Shayırdıń bul mashqalalardıń qaysı birin sálelendiriwde de ózine tán bolǵan súwretlew múmkinshilikleri, óz stili ańlasılıp turadı.

K.Karimovtıń lirik qaharmanları da basqa shayırlardaǵı sıyaqlı eń aldı menen óz tuwılǵan mákanı, Qaraqalpaqstanı menen maqtanışlı ekenligi nızamlı. Biraq, bul buringı kommunistlik ideologiya dáwirindeǵıdey jasalma dawırıq salıp maqtaw emes. Bul temadaǵı qosıqlarında shayır lirik qaharmanıń haqıyqıy kúyip janıwları menen tuwılǵan jer kelbetin tábiyǵıy halatında súwretlep-aq patriotlıq sezimlerdi oqıwshıǵa tereń uqtıra alǵan. Misalı:

*Qırıq bes gradushı issılarında,
Qumların kúydirip tabanlarımdı.
Saratanda esken samallarınan,
Qurǵaq erinlerim qa-q-qaq jarıldı.*

*Aral ultamınan ushqan duzlardan,
Kózlerime uyqı bermesedağı,
Men súyemen seni, súyemen sheksiz,
Japakesh qádirdan, qaraqalpağım!*

(«Watan haqqında gimn»)

Sezilip turğanı yañlı bul jerde orınsız maqtanıwdan tısqarı lirik qaharmanın rasgóylığı birinshi orında turıp, ol ulıwma súwretlew principleriniń realizimın tereñlestiriwge, ádebiy qaharman obrazınıń tábiyǵıylığı menen obyektivligin támiyinlewge jumsalǵanlıǵı poetikalıq, ideyalıq, estetikalıq tamamlardan da dıqqatqa ılayıq. Shayır usı principniń ótkirliǵin taǵı da saqlap bilay deydi:

*Súyemen biypayan dalalarıńdı,
Kesilip siyregen toǵaylarıńdı,
Perzentinnen artıq kórip paxtamı,
Quyashqa qarayǵan adamlarıńdı...*

Shayırdıń bundaǵı sheberligi sol, ol ulıwma patriothq temanı bir táreplemelikten qutqarıw ushın watan topıraǵınıń unamsız tárepleriniń reńlerin basqa unamlı sıpatlarǵa júyi bilinbeslik dárejede sintezlep jiberip, sol arqalı sáwlelenip otırǵan turmıs obyektiniń tábiyǵıylıǵın payda etedi, lirik qaharmanın ishki dúnyasın haqıyqatshılıq penen ashadı. Atap aytqanda, bul jerde ádebiy qaharmanın watan súyiwshililik sıpatları haqqóylik penen kórsetilip, olarǵa úlken sociallıq, jámiyetlik, psixologiyalıq qásiyetler sińirilip otır. Haqıyqatında da, jaqın jıllarǵa shekem barlıǵımızda, meyli, duzlı samal, otlı, háwirli samal bolsa da tuwılǵan jerdi usınday mazmunda qásterlep keldik. Shayır usı principniń kórkemlik poetikalıq tamannan kúshcytip jetkeriw usılın oylap tabadı. Solay etip, ol bul pikirlerdiń masshtabın, gorizontın keńeytip, lirik qaharman pikirlerine de ádewir keńlik baǵıshlap, mınaday degenleri de milliy ǵárezsizlik hám basqasha tamamlardan úlken adangershilikni áhmiyetke iye:

*Anam - Ámiwdárya seni jırlayman!,
Awǵan, ózbek, túrkmen qaraqalpaqqa,
Enshi bólispegen sahrayı xalıqqa,
Mın jıllar boyı ómir sıylaǵan,*

*Saqıy Anam seni –
Ámiwdi jırlayman kúyıp, órtenip...
Qızıl qum, Qaraqum ortasındaǵı,
Alıp sahıpjamal – áyyemgi Turan,
Aylanbasın erten Aralqumlarǵa!*

Bul qatarlarda burınǵıday biraz bir táreplemelik, obrazlı emes, tuwra ayılǵan, ótiriktey bolıp kóringen jalań sózler bolsa da, ol báribir búgingi dáwir haqıyqatlıǵı, onı bunnan basqasha jırlaw da múmkin emes.

K.Karimov óziniń bul temadaǵı lirikalıq shıǵarmaların basqalar menen salıstırǵanda da bir qansha jemisli dóretken desek boladı. Biraq, shayırlardıń hár birinde jańashılıqqa umtılıp, óz shayırlılıq qol tańbasın múmkinshiliginshе ayqın tanıtıp barıwǵa umtıladı. Solardıń birewlerin de sóz sheberi dialog usılın teperish isletse, ayırımlarında óz qıyalında dóregen original syujetlerdi qollanıp, syujet rawajlanıwınıń juwmaqlarında lirikalıq sheginisler jasaw arqalı úlken social-filosofiyalıq áhmiyetke iye poetikalıq juwmaqlar jasaw arqalı jańalıqqa erisip otıradı. Atap aytqanda, shayırdıń «Suw tasıwshı» shıǵarması naq bir syujetke qurılsa da, onda shayırdıń dóretiwshilik qıyalı menen oyları sheshiwshı áhmiyetke iye bolıp, ol qaysı bir oqıwshını da tańlandırmaq qoymaydı. Mısalı:

*Mańıt sháhárinde erte jılları,
Belin arqan menen buwıp bir kisi,
Jazda suw tasıdı qudıqtan alıp,
Qashanlardur qılǵan gúnası ushın.
...Kimdur tiyin-teben usınsa oǵan,
Suw tasıwshı teris aylanıp ketti.*

Mine, usı kisi shayırdıń súwretlegen syujeti boyınsha ómirinshe usı kásipti dawam etse de, biraq ol hesh qashan adamlardan miynet haqı almaǵan qusaydı. Búgan iseniw-isenbew hár kimniń óz jumısı bolsa da, biraq, bul jerde shayırdıń poetikalıq oyınıń áhmiyetinc itibar berip qarasaq, ol qosıqtıń aqırına taman aydınlasıp baradı. Usı ayqın pikir, yaǵnıy úlkemizdegi tek ǵana suw tamtarılıǵın ashıp súwretlew emes, al qayır-saqawatlılıq penen mehrıbanlıq, gumanistlik ideyalarđı tereńlestirip, detallastırıp beriw usılı sıpatında sóz sheberi bul syujetti

sheberlik penen isletivi poetikalıq hám turmıshıq, jámiyetlik kózqarastan úlken áhmiyetke iye. Usı kóz qarastan da shayır qosıqtı minaday degen:

*Kúndiz qıyal súrip ol haqqında,
Kópshikke bas goysam keshqurınları.
Dárhál aylanaman suw tastwshıǵa.
Dáryaǵa baraman, suw ornında - qum...!
Qudıqqa baraman, suw ornında – dúz...!*

Minekey, shayırdıń dóretiwshilik usılınıń sheberligine qarańız! Ol usılay etip ápiwayı ǵana syujetti úlken global mashqala menen júyi bilinbes sıpatta biriktirip jiberedi. Jáne de sóytip otırıp qosıqtı bilaysha dawam etken:

*Quyash qızdıradı, «Suw!» deydi ballar,
Quyash qızdıradı: «Suw!» deydi baǵlar.
Quyashqa qarayman, sóyley berer ol:
«-Jayxun batıl boldı qorqaqlıǵınan,
Gúman awır, máńgi suw tastwshı bol!»*

Usılaysha shayır qıyalı pútkil tábiyat apatshılıǵı menen birge terbele otırıp, olar qosıqtıń kelesi qatarlarında onnan da ayqınlasıp naqma-naq jasalǵan obrazlarǵa aylanıp baradı:

*Táǵdirge nalıyman: «Suw!» deydi ballar.
Táǵdirge nalıyman: «Suw!» deydi baǵlar.
Sonda aylanaman Alpamisqa men,
Qaratawdan mesti salıp iyinge,
Qaraqum kanalı, Tüyemoyınnan,
Pamirden hám de Tyanshanǵa deyingi
Barlıq dáryalardan, barlıq köllerden,
Mesti toltıraman tinbay kúni-tún.
Tinbay juwıraman basıp shóllerdi,
Mańlaydan monshaqlap aǵadı terim,
Qaraqum kiydirip tabanlarımdı,
Harıp jıǵılaman Qızılqumlarda.*

Mine, bul shin mánisindeki simvolika-metaforalıq obrazdın ayqm hám tábiyǵıyılıq penen jasalǵan úlgesi desek arızıydı. Necedur sońǵı jıllardaǵı barlıq ádebiy janrlarda da usınday timsalıy ádebiy obrazlardı

jasaw zañlılıqqa aylamp baratırğan sıyaqlı hám olardıń barlıǵı da ózine tartımılıǵı, tereń oyılıǵı hám emociionallıǵı arqalı da súysindirip, jarasımlı kórinedi. Usı qásiyetler K.Karimovtıń biz sóz etip otırǵan «Suw tasıwshı» obrazında da ayqın kózge taslanadı.

Shıǵarma juwınaǵında joǵarıdaǵı mes penen suw tasıp kiyatırǵan Alpamısqa megzes ádebiy qaharman bılay deydi:

*Ámiwge aytaman: «Dárya – Anajan!
Sabır, shıdam, kúshim sarqıldı, tamam!»
Dárya til qatpaydı, «suw» deydi ballar,
Dárya til qatpaydı, «suw» deydi baǵlar,
...Suw tasıwshı bolıń, «-Suw!» deydi ballar.
Suw tasıwshı bolıń, «suw!» deydi baǵlar.*

Usınday jañashılıqqa, optimizmege umtılıw ideyası onıń taǵı bir «Boljaw» atlı lirikasında da poetikalıq tapqırılıq penen sáwlelengen dewge boladı.

Qosıqtıń poetikalıq jañashılıǵı sol, onda qádimgi insánıyattıń aldın boljawshılıq qásiyetlerine tiykarlanıp, shayır, mınanday qızıqlı, tartımlı pikirlerdi ortaǵa taslaǵan:

*Boljamaqta búgingi kúni:
Qurǵaydı dep tolqıǵan Aral.
Tartiladı desedi Ámiw.
Shabilǵan daraqtıń óletuǵını,
Batıl qalǵan dáryalar aqpaytuǵını,
Máńgige shaypalıp jatpaytuǵını,
Belgili hesh qanday boljawlarısız-aq!*

Qızıqlı Irasında da, shayırdıń bul pikirleri durıs. Al, endi biz usılar arqalı tilimizdegi hár bir sózdi de ornılı qollana almas ekenbiz- dá! Shayır usını tiykarǵa ala otırıp, mınanday poetikalıq optimistlik «boljaw» aytqan. Bul «boljaw»shılıq, ádebiy usıl jaǵınan da, turmıshlıq, social-filosofiyalıq kózqarastan da ózine tartımlı, jarasımlı kórinedi:

*Isenemen biraq:
...Mıń jıl boyı tabısıp atırǵan,
Ashıqlardı ayra salmaslıǵına,
Boljawlardı pushqa shıǵarıp hám
Ámiw-Aral qurıp qalmashıǵına...*

Mine, bul barlıgımızğa da quwnaqlıq bağıshlawshı úlken optimistlik oy-pikir bolıp esaplanadı.

Shayır óz qosıqlarınıń birinde «Dárya, teńiz bizdi kerek etpeydi, Olar aldı burın adamğa kerek» degen principiı alğa súre otırıp, minaday detallıq súwretlewler arqalı da házirgi Aral tragediyasını tásirli jırlağan. Bul tiptegi qosıq qatarlarındaǵı mına mazmunǵa ser salayıq:

*Zerikpegil, jolawshı!
Sharshamaǵıl, jolawshı!
Zerikpeseń boldı tek,
Sharshamasań boldı tek... .
...Julıqpasañ jıyıp al,
Bahıqlardıń súyeklerin shashılǵan.
Ádepli bol biraqta...
Qaytarmaǵıl stylarımıdı uzaqtan,
Qayırlarlaǵan balıqshınıń qayıǵı,
Zehlep atqan sudnolarım kerek pe?
Formaları usaytuǵın júrekke!
Baqanshaqlar kerek pe?*

Bular ádebiy, ilimiy kózqarastan qaraǵanda lirik qaharmannıń ritorikalıq sorawları, yamasa tábiyat penen óz-ózinen sırlasqan ishki monologları bolıp, sol arqalı sóz sheberi ekologiya, suw mashqalaların ortaǵa saladı. Sóytip, sóz ustası óz oylarınıń poetikalıq jaqtan tásirshenligine erisken. Bul sıpat mına qatarlarda jáne de tereńlestiriledi:

*Barlıǵın al...!
Jıyǵanımdı almasañ,
Qayıraman tábiyattıń ózine.
Qumlarımıdı áketedi samallar,
Duzlarımıdı áketedi samallar,
Iqtıyat bol kózińe!*

Haqıyqatında da, bul naǵız sheberlik penen ózinshe salınǵan tábiyat kartinasınan jasaılǵan tereń gumanizmge tolı pikirler bolıp, onda shın mánisindegi tragediyalıq ta orınlı túrde sintezlenip ketkenligin

seziw qıyın emes. Bul tekst keltirgen qosıqta teńizdiń ishki monologları formasında sheberlik penen oylap tabılǵan usıl sıpatında orını qollanılǵan.

Ulıwma, K.Karimovtıń qosıqlarınıń barlıǵı da shınlıq sırları menen tereń suwǵarılıp, ótken tariyxıy jıllar haqıyqatlıǵın kóz aldımızǵa keltiretuǵınlıǵı sózsiz. Shayır usıladı kórsetiw arqalı basqalar qatarı Ámiw, Aral tragediyası eń aldı menen zamanlaslarımızdıń, insaniyattıń morallıq psixologiyalıq insapsızlıǵınan tuwılǵan degen juwmaqtı keltirip shıǵaradı. Tap usıǵan tákabbil ideya óz qoltańbasına iye shayırdıń tómendegi qosıq qatarlarında da hár tárepleme poetikalıq jaqtan tastıyıqlap súwretlengen:

Báhár. Appaq gülge malınǵan

Alma aǵashınıń túbinde,

Erkinlikti, máńgi ómirdi,

Sulıwlıqtı tereń sezindim!

Sol payıtta gózzal aǵashqa

Balta urdı!

Gúl japıraǵı

shashlarıma tógildi suwlap.

Sonnan berli shashlarım da aq...!

Mediativlik lirikaǵa tán bolǵan qásiyetlerge iye bul qatarlarda, álbette, tábiyat penen qosa insan tragediyası da tıǵız jámlep berilgen.

Talantlı shayır K.Karimov búgingi ómit shınlıǵın usınday tereń maǵanalı qosıqları arqalı emocional túrde kórkem sáwlelendirgeni ushın da ol qaraqalpaq poeziyasınıń tariyxında ózinsheligi bar qálem iyesi sıpatında salmaqlı orınǵa iye bolıp qaladı...

Qaraqalpaqstan xalıq shayırı **Jiyenbay Izbasqanov** 1949-jılı Shomanay rayonında «Aǵjap» boyında tuwıldı. 1972-jılı Qaraqalpaq mámleketlik pedinstitutınıń rus filologiyası fakultetin pitkerdi.

Miyнет jolin Shomanay rayonındaǵı №2 mektepte (1972-1973) muǵallım bolıp islewden basladı. Dóretiwshilik iskerligin 60-jıllardıń aqırlarında baslaǵan. J.Izbasqanov 1972-1972-jıllar aralıǵında respublika tele-radiokompaniyasınıń redaktori, 1982-1985-jıllarda

«Jetkinshek» gazetası redakciyasınıń bólim bashǵı bolıp isleydi. Sonnan berli baspa sóz tarawında basshı jumislarda islep kiyatır.

Jiyenbay Izbasqanov 1982-jıldan Ózbekstan Jazıwshılar Awqamınıń aǵzası. 1975-jılı «Qaraqalpaqstan» baspasında shayırdıń «Tulpar haqqında ballada» atlı tuńǵısh toplamı jariq kóredi. Búgingi künge deyin 15 atamada qaraqalpaq, ózbek hám rus tillerinde poetikalıq kitaplardı basılıp shıqtı. 1999-jılı jariq kórgen «Saylandı shıǵarmaları»nıń bir tomlıǵı ushın Jiyenbay Izbasqanov QR Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıǵınıń laureatı boldı.

Jiyenbay Izbasqanov poeziyasında Watan ullılıǵın, tuwılǵan jer gózzallıǵın jırlaytuǵın qosıqlar ayrıqsha itibarǵa iye. Onıń dóretpelerinen Watannıń hár bir adam balası ushın muqaddesligin, kindik qanı tamǵan mákanǵa insan xızmet etiwı, qorǵawı kerekligin uqqanday bolasań. «Meniń quwanışım, sen-meniń dártim!» dep shayır Watana bolǵan shireli sezimlerin qaǵazǵa túsiredi. Kórkem sóz sheberiniń qálemimen dóregen barlıq qosıqları, atap aytqanda, «Tuwılǵan jerge», «Tuwılǵan jerdiń tütini», «Aǵıap jaǵalǵı», «Balalıq shaǵım», «Awillar», «Ah, awıldın altın aqshamları!», «Tuwılǵan jerdiń keń dalaları...», «Tuwılǵan jer tolgawları», «Tatlı eken awıl tárepte» shıǵarmaları oqıwshını oylarǵa taldırıp, ata mákanǵa súyiwshilik sezimlerin taǵı da arttıradı.

*Balalıqta gúbelek quwıp,
Ármansız bir shalqıǵan jerler,
Báhárgi sel siynesin juwıp,
Juwsan iyisi ańqıǵan jerler...*

*Qansha alıs ketsem- sonsha súyemen
Qos qanadı talǵan kenliklerinde
Ketsem kóller, tawlardan asıp,
Sapar shaǵı tınıshım joytaman.
Hápte ótpey kewlim qulazıp,
Saǵınıshım qıynap qaytarman*

*Tuwǵan jerdiń keń dalaları,
Sentyabrge intıǵar bul tań.
Qanday baxıt qushtarlıq barı,
Boyda jiger, ómirge intañ!...*

«Tallar, tallar», «Sárwi tal», «Tebirenis», «Ayǵabaǵarlar», «Qozınday seksewildiń» usaǵan dóretpelerinde de ózgeshe sezimtalıq penen hesh kimdi qaytalamaǵan halda sezim-tuyǵıların qaǵazǵa tógedi, qubılıslardı túsindiriwge háreket etedi. Sóz sheberiniń úlkemiz máwsimlerin sóz etiwshi dóretpeleri hár birimizdi zawıqlandıradı.

Durıs, pasıllardı janlı sıpatta qosıqlarǵa aylandırıw ushın qanshadan-qansha sóz ustaları urınǵan, tek qaraqalpaq ádebiyatında ǵana emes, jáhán ádebiyatında da bul mazmundaǵı umtılıslar málim...

Jiyenbay Izbasqanovtıń gúz haqqında kórkem qosıqlar jarata alǵanlıǵı ayqın belgili. «Gúz irǵaqları», «Gúz payıtı bul. Tún tımıq», «Átirapta gúz», «Gúzdiń sońǵı tańında», «Gúzgi oylar» hám «Gúz rapsodiyası» shıǵarmalarında gúz kórinisi oǵada bir tábiyǵı halatta tuwılǵan jerge degen muhabbat sezimi menen júdá bilinbestey jupkerlestirip beriledi:

*Súttey appaq átiraplar,
Ay sáwlesi qalqıydı.
Gúz iyisi ańqıydı.
Sitir-sitir japıraqlar...
Sentyabrdiń sońı
Salqın samallar...
Qubılmalı ushqınınday almazdıń,
Jiltildasıp turar quyash nurları...
Jerge japıraq emes, saǵınısh tóseler...*

Bul qatarlardı túsiniw ushın, túsindiriw ushın usı múbárek mákanda ingalap dúnyaǵa kelmegiń, orpań topıraqlarda jalań-ayaq asır salıp júrmegiń, tósinıdi jel aymalap, tabaqtay ay tolı aqshamlarda keń dalalarda sáyir qılmaǵıń, saqtı gúzdiń kókiregine basındı qoymaǵıń lazım...

Jiyenbay Izbasqanovtıń qaraqalpaq shayıtı sıpatındaǵı ózgesheligin, poeziyasındaǵı milliylik qubılısın, milliy belgilerdi uǵıw

ushın onıń shıǵarmaların basqa qálem iyeleriniń tuwındıları menen salıstırmaq zárúr. Mısalı:

*«Jáne jawın,
Úzliksiz samal...
Báhár balqıw ushın
Jazdıń qoyında,
Ózin seyisleydi...»*

- deydi Qıtay shayırları Sin Tsitsizi.

Al, J.Izbasqanov báhári basqasha:

*«Men-báhármen...
Men tırnalarman.
Quwanıştan seslerim talıp,
Geyde jańbır bolıp jılarman...»
«Kógistenip tallar átirapta
Áste ırǵalar.
Gúmis tamshı tuńǵısh japıraq ta
Páske sırǵanar...»*

Tábiyattıń gózzal jamalın qaǵazǵa túsiriw ushın shayırlıq yosh penen birlikte perzentlik pidayı muhabbat ta kerek ekenligin geyparalar uǵa almaydı da! Dana ata-babalarımızdıń, shamshıraq baba-kálanlarımızdıń «Altı ay jazlar aman ba, altı ay qıslar aman ba?!» degen danalıq gápleriniń maǵızın shaǵıw ushın da bul ájayıp elatta adamzat áwladı bolıp tuwılıwın kerek. Ázelden lirikaniń qumarpazı bolǵan adamlar arasında ósip-ulǵayıwın lazım.

«Qıs. Qırawlı tańlarda», «Qısqı tań», «Sońǵı qar», «Appaq-appaq qıs qarı», «Qar», «Sulıw qızday qıs appaq» dep atalǵan qosıqlar poeziya menen sırlas oqırman qáwimine zawıq baǵısh etedi, «kirpigińe áste ǵana qonǵan sońǵı qarlar», «qısqı tańda qarǵa kómilip geziw lázzeti», «bası qardan arılmaǵan bálenttegi aq shıńlardıń sawıatı», «uyıtqıǵan qarlı boranlar», «yosh bolıp quyılǵan, qısqı tatlı tańlardıń appaq qarları» oqıwshıǵa qozǵaw saladı. «Qırawlı tańlarda qardıń qádirin bilmeymiz» dep shayırlar filosofiyalıq juwmaq shıǵarıwǵa da sheber ekenligin poeziya ashıǵınıń esine salıp qoyadı.

Ásirese, «Qızılqum dápterinen» dúrkinindegi «Qır qızı», «Dawıl», «Seksewil», «Qoyan súyek», «Qumlardıń báhári» dúretpeleri hámmeni qıyalǵa shúmdiredi, «qus qanatı talǵan sheksizlikler», «saǵınishtan sarǵayǵan qumlar», «qaysar qoyan súyekler», «batırlarday seksewiler» gúllan sahra perzentleriniń ata mákanǵa ıqlasın arttıradı, hár kimge usı shet-shebirsiz dalalıqlardıń bir perzenti ekenligin eske saladı.

Jiyenbay Izbasqanov insan sezim-tuyǵılarınıń ullılıǵın táriyplewge jalıqpaytuǵın shayır. Ásirler dawamında jáhán ádebiyatı poeziyasında watanǵa muhabbat penen birlikte mángilik tema bolıp kiyatırǵan adamǵa muhabbat, yaǵnıy ishqınıń gozzallıǵın, hár bir kewilde onıń tákirarlanbas tulǵaǵa iye ekenligin qosıqlarında sóz etedi. «Kózleri-márwárit, lábleri-hásel», «Sen alıp ketkeli kewil giltimdi», «Muhabbat elegiyaları», «Sen-jubımız qosılmaǵan juplasım», «Kózlerińdur», «Xoshlasıw qosıǵı», «Qız», «Kókiregime quwanış berdiń», «Áziydim, sen basqalarǵa bol árman», «Tarqamay tur kewil dumanı», «Ayralıq» hám «Izleymen seni» qosıqlarında adamlarǵa tán quramalı sezimler tań qalarlıq dárejede kórkem súwretlengenligi tásiyin qaldıradı.

Jiyenbay Izbasqanovtıń poeziyasınıń janrlıq ózgesheligin úyrengende, ózgeshe bir ádebiy qubılıs dıqqatqa sazawar: bul onıń «Yapon xakkulerine usatpa» dóretpesi.

«Ishqıń seniń ne degen hasil?!

Kórkiń kózim quwantıp turar,

Sóne görme, gúzgi quyashım!?»

Bunu túsiniw maqsetinde taǵı da yapon poeziyası úlgeri menen qızıqsınamız...

Ulıwma, tábiyat qubılıslarınıń tereń poetikalıq tebirenislerdiń obyektı bolıwı, milliy boyawlarda kórinis tabıwı burın gezlese bermeytuǵın hádiyse edi, júregińdi sızlatıp jiberetuǵın bul lirika oqıwshılarına estetikalıq zawıq baǵıshılaydı, olardıń dártine dárman boldı.

Sonlıqtan poeziya izertlewshileri onıń «Báhár», «Báhár jańbırı», «Aprel aspanı», «Altın gúz» hám t.b. lirikalarınıń ájayıp ekenligine itibar bermekte.

Qaraqalpaq oqıwshıları Jiyenbay Izbasqanovtıń lirikasını bar ıqlas, intası menen súyip oqıytuǵınlıǵı ras. Onıń ayırım muhabbat hám peyzaj

lirikasin Watangá bolğan súyiwshilik toli shıǵarmalarınan ayırıp qarawǵa bolmaydı:

Watan!

Seni bólek sanap kórmedim,

Úy toli perzentim,

Arzıwlı yardan,

Hám de shet-shebirsiz keń dalalardan.

Watannıń bunnıday túsiniǵı qaraqalpaq poeziyası ushın jańalıq. Bul shayırdıń ózine tán oy-sezim keshirmeleri. Watan sezimi shayırdıń lirikasında ázelden-aq orın alǵan dewimizge boladı.

Onıń bul lirikasınıń temaları ol oynap-ósken awıldın átiraplarınan ılay suwlı «Aǵjap» jaǵalıǵınan, qozı-ılaq baǵrlatuǵın awıl shetiniń otaqlarınan, erjetip kiyatırǵan qońsı qızdıń dáslepki kúlkisinen, atananıń dáslepki alǵıslarınan izleybiz hám tabamız. Sol ushında J.Izbasqanovtı sezimtal lirika sheberi, muhabbat hám tábiyat shayırdı dese boladı.

J.Izbasqanov sońǵı on jıllıqlarda epikalıq poeziyada da qáler terbetip kiyatır. Onıń «Ótemis», «Oqıwshuma, yamasa tolqıtqan oylar», «Kamal» shıǵarmaları 80-90-jıllardaǵı qaraqalpaq poemashılıǵın tá pikirler hám jańa formalıq izlenisler menen bayıtı.

Belgili shayır **Sharapatdin Ayapov** (1954) balalıǵı Respublikamızdıń mádeniy ekonomikalıq jaqtan hár tárepleme bayıp tolısqan dáwiri XX ásiridin 60-jıllarına tuwra keledi.

Bul jılları Respublika ekonomikalıq jaqtan ádewir qáddin tiklep, ilim-bilimdi, mádeniyatı rawajlandırıwǵa qaray kúshli bet bura basladı. Ásirese ádebiyat iskusstvo gúrkirep rawajlanıw jolına tústi.

Folklor menen jazba ádebiyatın tutastırıwshıları bolǵan bayterek xalıq shayırlarımız Abbas, Sadıqlar menen bir qatarda házirgi ádebiyatımızdıń qos ullı shınarı Tólepbergen Qayıpbergenov, Ibrayım Yusupovlar bul jıllarda xalqımızdıń úlken maqtanıshlarına aylandı. Atları atap ótilgen sóz zergerleriniń dóretiwshiligi arqalı poeziya formalıq jaqtan hár tárepleme bayıp tolissa, prozada dáslepki tariyxıy romangá tiykar salındı.

Talantli shayir-jazirshu, dramaturglerimizdin qatari Sh.Seytov, T.Matmuratov, D.Aytmuratov, K.Raxmanov usagan jaslar menen tolisti.

Sharapatdin Ayapov adebiyatimizdin, mine, usi bir tolistqan dawirinde onni haqiqiy shaydasi ham keleshek dawam ettirishlerini buri sipatinda poeziya degen gozzal ham sirli gulshamen bagqa 70-jillardin basinda ulken hawes penen qadem qoya basladi.

Bizni pikirimizshe, onni adebiyatqa degen qizigirshiligin oyatqan jane bir narsetuwligan jerdin bay tabiyati boldi desek qatelespegen bolar edik. Jasratugin joq, otken asirdin 60-jillarinin aqirina shekem Sharapatdin Ayapov tuwulip osken elat Bozataw elati ayaqlari haziridey ekologiyaliq apatshiliqtn epitsentri emes edi. Shaxaman elati, hazirgi «Qaraqalpaq» shirketler birlespesi xojaligi atirapları ol waqitları tabiyatın en bir gozzal jerleri boldi.

Argı bası Aralğa deyin ushlasıp turatugin aydın-aydın koller, arna say-salalardan suigirlap agatugin nawpir-nawpir suwlar, olarda tirelip osip turatugin kom-kombek nuw qarayay qamislar, Erkindarya boyındağı jis qalin togaylar, balent shoqqilarında quslar jugirlasip, janbawirlarında juwsan iyisi aqiqan Qusxana hazirgi künde ertektey...Sh.Ayapov, mine, usi bay tabiyat makani hazirgi Shimbay rayoninin Shaxaman awilında 1954-jil 15-yanvarda tuwildi. 1980-jil Özbekstan milliy universitetinin jurnalistika qaniygeligin pitkerip shuqqan ol ozinin daslepki miynet joln Qaraqalpaqstan mamleketlik teleradio kompaniyasinin redaktori waziypasinan basladi. 1984-1986-jillari Berdaq atındağı Qaraqalpaq mamleketlik universitetinin adebiyat kafedrası oqitirshisi, 1987-1992-jillari «Qaraqalpaqstan» baspasinin redaktori, bas redaktor, direktor waziypasin atqarirshu lawazimlarında isledi.

1992-jildan hazirgi kunge shekem Ajiniyaz atındağı Nökis mamleketlik pedagogikalıq institutinin qaraqalpaq adebiyati kafedrasinin oqitirshisi, docenti, institutnin ruwxıy bolimi basligi xızmetlerinde islep kiyatır.

Sh.Ayapov 1987-jildan Özbekstan Jazirshular awqamının ham Qaraqalpaqstan Jazirshular awqamının agzasi. Respublikaliq jaslar

siyrlıgını laureatı, «Ámiwdárya» jurnalı menen «Qaraqalpaq» shirketler birlespesi xojalıgı birgelikte shólkemlestirgen «Qaraqalpaq» siyrlıgını laureatı.

Sh.Ayapovtıń «Sharla, qıyall!» dep atalatuđın tuńgısh qosıgı 1974-jılı «Ámiwdárya» jurnalında jarıq kórdi. Sonnan baslap hár qıylı jıllarda basıp shıǵarılǵan «Jaslıq», «Jaslar hawazı», «Jaslar párwazı» almanaxlarında, kúndelikli baspa sózde jiyi-jiyi kórine baslaǵan. Sh.Ayapovtıń 1986-jılı «Qaraqalpaqstan» baspasında bastılıp shıqqan «Qus jolı» dáslepki qosıqlar toplamı jaslar poeziyasındaǵı unamlı qubılıs dep bahalandı. Ol usı jılları dóretiwshi jaslardıń Tashkentte ótkerilgen dástúriy seminar-keńesine qatnastı, «Yashlar óvozi» (Tashkent, 1987) almanaxında qosıqları ózbek tilinde jarıq kórdi.

Sh.Ayapovtıń «Jashıqtıń hár demi» (1988), «Lirika» (1990) toplanlarınan orın alǵan qosıqları, ballada hám poemaları temasınıń ráń bárańlıgı menen oqıwshını ózine tartadı. Izleniwshilik hám milliy ruwx shayır dóretpelerinde anıq kózge taslanadı, ásirese Ğárezsizlik jılları shayırdıń «Watan», «Ğayrı tábiy bitükler», «Jańa dúrkimnen párshele» hám t.b. bir neshshe dúrkin qosıqları gazeta-jurnallar arqalı jurtshılıǵımızǵa málim boldı. Shayırdıń sóz tańlawı hám onı ornına qoyıp jupkerlestiriwi, qosıq qatarlarındaǵı jılı lirizm, kórkem obrazlılıq oqıwshını ózine tartadı.

Sh.Ayapov izleniwshenı, dilmash shayır sıpatında da ana tilimizge dúnya ádebiyatı dúrdanaların awdarıp jemisli miynet etip kiyatı. Muqáddes miyrasımız bolǵan «Avesto»nıń ayırım bapların (1999), Balkız Aladdinnıń «Muhammed qıssası» (1992), E.Vahidovtıń «Ruwxlar qozǵalańı»n (1986), Xamid Alimjannıń saylandıların (1989), A.Aripovtıń «Saqıpqıran» (1998) poeziyalıq dramasını, Abulqasım Ferdausiydın «Shaxnama» (1997) dástanınıń bir bólimin, Alisher Nawayı ǵázzellerin «Baqa gúli» (1991), «Abay saylandı shıǵarmaların» (1989) qaraqalpaq tiline awdarıwǵa qatnastı. Sonday-aq A.S.Pushkin, R.Gamzatov, Babur, V.Shukshın shıǵarmalarınan da awdarmalar járiyaladı.

Sh.Ayapov ilimiy-pedagogikalıq dóretiwshilikke de iye talant iyesi. Tashkentte, Alma-Atada, Bishkekte ótkerilgen xalıqaralıq

ánjumanlarǵa qatnasıp, bayanatlar járiyaladı. «Abay hám qaraqalpaq ádebiyatı» (1996) ilimiy ocherkler toplamı avtorlarınıń biri. A.Ferdausiydın «Shaxnama» dástanı menen qaraqalpaq folklorınıń baylanıslı máselesi boyınsha arnawlı ilim izertlew jumısın alıp barıp atır.

Shayır lirikalarına ser salıp oqısaq, onıń dáwir, waqıt perzentı ekenligin sezemiz. Ol óz ásirinde bolıp atırǵan unamlı hám unamsız ózgerislerge, civilizatsiyaǵa múnásibetin bildiredi, ásir adamlarınıń táǵdirin oylaydı, olar menen qosıla quwanadı, qayǵıradı. Átirapta bolıp atırǵan waqıyalarǵa pariqsız, biypárwa qaray almaydı.

Shayır niyeti haq, oyları sheksiz. Ol mudamı paraxatshılıq bolıwın, planeta aspanında óziniń oylarında sharıqlap jigirmalanshı ásirdeń simvolı bolıp, appaq kepterlerdeń qanat qaǵıwın, aq hám qara táńli balalardıń meridian sızıqların boylap qol uslasıp turıwın tileydi. («Meniń gimnim»). Ol «Adam kewlindegi muńlardı umıttıratuǵın quyashtay nurlı qosıqlar» jańlawınıń tárepdarı. Sonlıqtan da «keń gúzardan ǵıybattıń ayaǵın tartıwın qáleydi» («Sharla, qıyal»).

Shayır ásir namısın oylaydı. Onnan ózin bólek tutpaydı. Dáwirde bolıp atırǵan ayırım kimselerdeń biybastaqlıǵına jańı bezildeydi. Chilidegi xunta, Izrail basqınshıları, qolına neytron bombasını uslap dúnyaǵa aybaraq salǵan Amerikalı SER onıń ǵázebin keltiredi. Júzi solǵan perzentin jubatpaqshı bolıp kózlerin jaslap, háyyiw aytqan ana, ákesin joqlap eńiregen perzent onıń ózegin órteydi. Biraq, dúnyada haqıyqat bar, haqıyqat! Ol jeńilmeydi.

«Ah, órter ózegimdi

Hám ǵázepe toltıradı eki kózimdi...

O, meniń, doslarım,

Erkinlik súygen-

Isen,

Sen isen!

Polat qursawlar

Hám suwıq kisenler,

Qorqıta almas,

Kewlińizdi qum etip,

Qorqıta almas,

Tilińizdi ǵıń etip!»-

-dep táriypleydi ol bul isenimdi öziniñ «Dostım anlaysañ ba?» ath qosıǵında.

Mine, jas shayırdıñ puqaralıq pozisshyası. Bul qosıq siyasiy - puqaralıq lirikanıñ eñ jaqsı úlgilerinen esaplanadı.

Sh.Ayapovtıñ «Diydar» qosıǵı da dıqqatqa ılayıq: Qosıqtaǵı aq paxtazar, daqıllı dala, aq terekler perzentke áke diydarın esletedi, onı saǵınadı. Óytkeni, bulardıñ hár birinde ákeniñ qolı bar, mehiri bar, miynetı bar.

Qosıqtı oqıtǵan sayın, oqıwshınıñ kóz aldına qarapayım diyxan payda boladı, onıñ iygiliqli isler jolındaǵı mashaqatlı miynet jolı dáwir menen sabaqlasadı: Ol Watan dep otlı, kekii demlerden ótker, güreslerde bekisken, onıñ táshwishi dep óz jaslıǵın inam etken ápiwayı bir Insan...

Qosıqta perzenttiñ ákege tereñ saǵınıshı, úlken húrmeti sheber súwretlenilgen.

Qosıqtaǵı lirikalıq qaharman áke jolına, onıñ iygiliqli islerin dawam ettiriwge hámıyshe sadıq:

«Kókiregimde qıynaydı sezim...

Hám qaldırǵan izin,-

Dawam etejaq

Haq niyet arqawı-

Uzaq mánzilim,

Meniñ de-

Áke!»

Onıñ «Polsha» dep atalǵan qosıǵı da usı ruwxtaǵı origina. shıǵarma. Ekinshi jer júzlik urısta adamzattıñ qanday azaplarǵa dus bolǵanı bárshege ayan. Basqa xalıqlar sıyaqlı polyak xalqı da urıstıñ awır, qara kúnlerin óz basınan keshirdi. Fashistlerdiñ Polsha jerindeǵı bir neshshe konlagerlerinde qanshadan-qansha adamlardıñ krematoriy pechlerinde külge aylanǵanı bizlerge málim. Urıstıñ usınday hásireti izlerin shayır birme-bir sanap otırmastan, olardı aytpay-aq, aytıwǵa eriskea. Avtor bul hásirettiñ bárin «otaǵasınıñ» eki-úsh háreketinde beredi.

Shayırdıñ «Seniñ kewliúnen baslangan báhár» dúrkini de oǵada sátli shıqqan shıǵarmalardan esaplanadı. Dúrkindegi birqansha qosıqlar

qatarında «Áh, nart japıraqlar» elegiyası ózine tán bir rux penen jazılğan. «Nart japıraqtı» isletiwdiń ózi de jańalıq, poetikalıq tabıs. Nart japıraq – jetilip kiyatırğan muhábbet, biraq qurban bolğan muhábbet! Dúrkinge engizilgen qosıqlar dárt penen jazılğan. Júrekten qaynap shıqqan qatarlar. Sonlıqtan da oqıǵanda, eriksiz tásirleneseń, kópke shekem onıń (qosıqtıń) qushaǵında qalasań.

Ulıwma, Sh.Ayapov qosıqlarınıń tili kórkem, túsinikli. Jańa teńewler, obrazlar, original poetikalıq qatarlar shayırdıń poeziyada isenimli keń qádem taslap kiyatırǵanlıǵınan derek beredi.

Sh.Ayapov shıǵarmaları tek tematikalıq jaqtan ráńbáreń, bay ideyalıq mazmunǵa iye bolıp qoymastan, formalıq jaqtan da ózgeshelikke iye. Ol qaraqalpaq poeziyasına jańa qosıq forması aq qosıqtı alıp kiriwshilerdiń biri esaplanadı.

Shayırdıń «Jan halatı» poeması, mine, usınday jańashılıq sıpatlarǵa bay shıǵarma. Onıń «Nelerdi oyladıq Watan degende», «Úsenbay muǵallım sabaq ótedi», «Yalǵan deymiz», «Tábiyat hám táǵdir» atamasındaǵı balladalarında da ádalatlı hawaz, shın shayırlıq sezim, jańa kórkemlik izlenisler ayqın kózge taslanıp turadı.

*Türkiy turan elimde,
Bozotawlı jerimde,
Meniń ana tilimde,
Nur taratqan bir ushqın,
Ziywariy sóz aytılsın, - deydi shayır.*

Bul ırǵaq, bul túsinik búgingi kúni tek xalqımızdı ǵana emes, al pútkil türkiy milletin biriktiriwge shaqıradı.

Sh.Ayapov penen zamanlas jáne bir talantlı shayır **Saǵınbay Ibragimov** bolıp tabıladı.

Saǵınbay Ibragimov 1956-jılı 1-sentyabrde Qońırat rayonında tuwılğan. 1982-jılı Moskvadaǵı M.Gorkiy atındaǵı Ádebiyat institutın pitkergennen keyin Qaraqalpaqstan televideniesinde, «Bilim» jámiyetinde, «Qaraqalpaqstan» baspasında jumıs isledi. S.Ibragimov Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıń másláhátshisi, juwaplı xalkeri, baslıqtıń orınbasarı (1987-1991), «Ámiwdárya» jurnalınıń bas redaktori (1991-1994) lawazımların atqardı. Bunnan soń ol ruwxıylıq hám

aǵartıw orayında hám basqa da bir qatar mákemelerde xızmette boldı. Házirgi waqıtta – «Vesti Karakalpakstana» gazetasınıń óz xabarshısı.

Saǵınbay Ibragimov 1988-jıldan Jazıwshılar awqamınıń aǵzası.

Shayırdıń «Dalalar» (1982), «Besinshi máwsim» (1987), «Jer menen aspannıń aralıǵında» (1990) degen toplamları jariq kórdi.

Ol parsı ádebiyatınan Nizamiy, Saadiy shıǵarmaların, túrkiy ádebiyatlardan Násimiy, Fizuliy, Nawayı, Babur, Maqtımqulı, Abay shıǵarmaların, sonday-aq Evropa hám Arqa Amerika jazıwshılarınıń bir qatar dóretpelerin qaraqalpaq tiline awdardı.

Saǵınbay Ibragimovtıń qosıqları intellektualıq poeziya dep atalatuǵın aǵımǵa jatadı. Bul baǵdardaǵı poeziyada adamnıń ishki dúnyasın ashıp beriwge háreket etiledi, bul baǵdardaǵı qosıqlar arqalı jaslardı zamanagóy pikir júritip jasawǵa tárbiyalaydı.

Ádette onıń qosıqlarına tema qoyılmaydı. Bul da zamanagóy poeziyanıń bir belgisi. Yaǵnıy bul qosıqlarda keń kólemdegi máseleler sóz etiledi, olardı bir tema menen belgilew qıyın.

Máselen, «Seniń maǵan pal dep tutqan záhárin...» dep baslanatuǵın qosıqta «jaqsılıq qılsań - ózińe, jamanlıq qılsań – ózińe» degen xalıq naqılınıń filosofiyası berilgen. Lirikalıq qaharman óziniń pikir dúnyasınıń erkinligin joqarı bahalaydı, sebebi bul dárejedeги erkin adamlar kisige jamanlıq etpeydi. Jamanlıq etetuǵınlar ishki dúnyaǵa pás, ishkirne, óziniń jekke mápi ushın hár qanday ullı nárseferdi ayaq qasıp, ar-namısın satıwǵa tayın, lágenbardarlıq hám lábbaybeginıń túsiniǵi menen jasaytuǵınlar.

Saǵınbay Ibragimovtıń «meniń xalqımınń jolında kes bolıp turǵan úsh nárse bar, birinshisi – aǵayınshilik, ekinshisi – paraxorlıq úshinshisi – uqıpsızlıq» degen pikiri bar. Bul gáptiń maǵızın shaǵın qaraytuǵın bolsaq, aǵayınshilik óris alǵan jerde adam miyneti hám talantınıń erkin básekesine orın bolmaydı, yaǵnıy puxaranıń miynetkesh hám talantlı balası jámiyette ózi ılayıq orındı iyeley almaydı (bul orınlardı biri-biri menen jeń ushı jalǵasıp ketken hámeldarlardıń hám baylardıń balaları iyelep alǵan boladı). Al paraxorlıq en jayǵan jerde ádillikke hám haqıyqatlıqqa orın qalmaydı. Uqıpsızlıq – bul para hám qátere menen joqarı lawazımlardı iyelep

alğan hámeldarlardıń hám qánigelardıń jumıs alıp barıwǵa uqıpsızlıǵı. Usı sebepli xalıqqa zıyanlı (biraq, qara basınıń ǵamı menen jasap atırǵan lawazım iyeleri ushın paydalı) isler islene beredi. Aral apatı – usı illetlerge shalıǵan adamlardıń qolı menen islengen jinayat bolıp tabıladı. Biz Saǵınbay Ibragimovtıń qosıqlarınan usınday demokratiyalıq rawajlanıw problemalarına baylanıshı sociallıq mazmunı tereń pikirlerdi tabamız.

«Erkin nápes alıp kórmegen janlar...» dep baslanatuǵın qosıqta lirikalıq qaharman Injil hám Quranda atı keltirilgen payǵambarlardıń biri Muwsa áfeyhissalamǵa murajat etedi hám óziniń kewil dúnyasını erkin ete almaǵan adamlardıń bul ómirde itibarlı isler isley almaytuǵının aytadı. Oqıwshıǵa «sen oyaw kókirek penen xalıqıńdı rawajlanıw jolına basla» degen shaqırıq bar onda.

«Teńizdiń ortasında ataw...» dep baslanatuǵın qosıqta lirikalıq qaharmandı hár qıylı qıyalıy situacıyalardıǵa salıw arqalı erkin pikir júritiwdiń insan táǵdiri ushın áhmiyeti ashıp beriledi. Teńizdiń ortasındaǵı atawda ósip turǵan bayterektıń túbine kómilgen sandıqtıń ishindegi qobdıyǵa jasırılǵan máyek – bul Jamanlıqtıń obrazı. Qosıqla talqıym etiliwınshe, adam balası jamanlıqtı jeńip jasawdı úyrenbegeninshe ómiri qarańǵılıqta qala beredi. Qosıqtıń ideyası boyınsha jámiyet ómirindegi jaman nárseler, adamlardıń xarakterindegi pás qásiyetler óz-ózinen joǵalmaydı, bul biziń ómirimizdi záhárleytuǵın nárselerdi joq etiw ushın gúresiw kerek. Bunda adam qanday halǵa túskeninde de hújdanǵa qılap is tutpay jasay alıwı lazım degen princíp usınıladı.

«Tún boyı, tún boyı...» dep baslanatuǵın qosıqta adamnıń óz kewilindegi jamanlıqtı jeńe alıwınıń áhmiyeti ashıp beriledi. Adamlardıń insapsızlıq is-háreketleriniń nátiyjesinde Aral átirapında ekologiyalıq apat júz berdi. Adam balası bul dúnyanıń aldamsız qızıqlarınıń jetegine erip ketip, ózine hám áwladlarına jamanlıq etedi. Sonıń ushın adam óz ómirinde jaqsılıqqa baǵdarlangan qatań principlerdi tutup jasawı zárúrligi aytıladı.

«Shaqı bar eken dep Iskender shanıń...» dep baslanatuǵın qosıqta da xalıq ańızınıń motivine súyene otırıp, shayır adam balası

haqıyqatlıqtı jaqlap jasawı kerekligin aytadı. Añız boyınsha Iskender Zulqarnayn degen patshanıń basında shaqı bolǵan. Ol hár sapar shashın alǵan shashtıárezdi óltirip jiberedi eken. Bir saporı patshanıń shashın alıw gezegi bir ǵarınnıń jalǵaz balasına kelipti – patshanıń oǵan rehimi kelip, meniń basında shaqım barlıǵın tiri benдеge bildirmeysen dep zimharlap, aman jiberipti. Biraq, jigiti ózi bilgen haqıyqatlıqtı hesh kimgе ayta almaslıǵınan ishqısta bolıp, aqır ayaǵında shólistandaǵı bir qudıqqa kelip, qudıqtıń ishine basın suǵıp «Iskenderdiń shaqı bar» dep úsh márte haqırıptı hám boyın jeńilletip alıptı. Al, sol qudıqtıń qasında soń qamıs ósip shıǵıptı hám sol jerde qoy baǵıp júrgen shopan sol qamıstan sırmay dúzetip shertken eken, sırmaydan «Iskenderdiń shaqı bar» degen nama shıǵıptı. Sonnan bul gáp awızdan-awızǵa ótip, elge taralıp ketipti. Buni esitken Iskender patsha bayaǵı jigitti shaqırıp alıp, nege meniń sırmadı elge jayasań, dep darǵázep bolıp, onı ólimgе buyırjaq bolıptı. Sonda jigiti bolǵan waqıyanı aytıp beripti. Buni esitken patsha oylanıp, haqıyqatlıqtı jasırıp bilmesin túsiniп, endi burınǵıday óziniń shaqıman qısqınǵandı qoyıptı. Yaǵnıy bul xalıq ańızında haqıyqatlıqta jasırıp bolmaydı degen ullı hikmet bar. Saǵınbay Ibragimov óz qosıǵında usı ideyanı biziń zamanlasımızdıń túsiniк dúnyasınan shıǵa otırıp ózinshe sóylep beredi.

«Túsimde bir baba (Sháhrisábizde)...» dep baslanatuǵın qosıqta da miflik personaj benen lirikalıq qaharmannıń arasındaǵı múnásibet berilgen. Biziń dástanlarımızda Xızır-Ilyas (Gawqıl Ilyas Baba) degen personaj bar. Xızır-Ilyas bul Qurandaǵı ráwayat boyınsha ábi-zámzemniń, beyishte aǵıp turǵan adamǵa máńgi ómir беретuǵın bulaqtıń suwınan ishken payǵambar. Ol Alpamis, Qoblan sıyaqlı qaharmanlıq dástanlardıń qaharmanlarınıń olar qısılǵan jerde qol berip, qıyın qıstaw jaǵdaylardan alıp shıǵatuǵın babası.

S.Ibragimovtıń qosıǵında usı Xızır-Ilyas baba lirikalıq qaharmanǵa hújdanına qılap is tutpay jasa dep násiyat beredi. Bul násiyat oqıwshıǵa da ayılıp atırǵan násiyat sıpatında qabıllanadı.

Saǵınbay Ibragimovtıń qosıqlarınan lirikalıq qaharmanı – házirgi civilizatsiyanıń dárejesinde bilimli, aqıl-oylı zamanlasımızdıń obrazı:

bolıp tabıladı. Bul lirikalıq qaharmanlardıń oy-pikirleri ulıwma adamzatlıq qádrıyatlar ruwxında rawajlandırıladı. Haqıyqatlıq, hújdanlıq, insaplılıq, hadallıq sıyaqlı túsinikler lirikalıq qaharmannıń sezim tuyǵıları arqalı talqıyın etiledi. Adam balası erkin pikirli bolıp, óziniń qádir-qımbatın joqarı tutıp jasawı lazımlıǵı ayıladı.

Saǵınbay Ibragimovtıń qosıqları shıǵıs hám batıs poetikalıq dástúrleriniń dárbentinde tuwılǵan, Saadiy menen Rumiydiń, Rilke menen Mandelstamnıń jolın dawam etetuǵın intellektualıq poeziya. Mádeniyattıń bul dárejesine kóterilmegen oqıwshılarǵa bul qosıqlardı túsiniw qıyın bolatuǵınlıǵı usı sebepli. Demek, onıń oqıwshılarınıń qatarı az. Sebebi, usı waqıtqa deyin biziń mekteplerimizde de, joqarı oqıw orınlarında da dúnya mádeniyatı ústirtin, úzik-julıq túrinde úyrenilip keldi.

Biz bul gáp penen Saǵınbay Ibragimovtı qaraqalpaq poeziyasınan pútkilley ayırıp taslamaqshı emespiz. Sonıń menen birge, bunnan bul shayıp basqalardan alıq eken degen de pikir tuwılmawı tiyis. Onıń qaraqalpaq poeziyasındaǵı ornı, tvorchestvolıq izleniwleri basqalardıń shayırlıq jolın biykarlamaydı. Ilár qanday milliy poeziya usınday ráń báreńligi menen qızıqlı.

Saǵınbay qaraqalpaq awız eki ádebiyatın hám ádebiy tilin jaqsı bileđi. Sonlıqtan da ol dástanlarımızdaǵı obrazlardı tiyimli qollanadı. Máselen, onıń bir qosıǵında poeziyanıń tuwılıwı bilay beriledi:

*Liykini muń muham bir awız gáptiń
áwel óz kewlińe shıraǵdanlıǵı –
bul tórt tuyaqtaǵı pıshaqtıń zarıp,
qayıp batıp ketken móri Shubardıń.*

Bul qatarlardı oqıp otırǵanda «tuyaǵımnan balalar qaqqan pıshaqtı alıp tasla» dep Qarajǵa qudanniń zarın qılıp atırǵan Bayshubardıń halatı kóz aldımızǵa keledi. Biraq, Qarajan attıń túrki tiline túsinbeydi, biysharanıń tiliniń móri batıp ketedi, ol qalǵan joldı tórt tuyaqtaǵı pıshaq penen aladı...

Saǵınbaydıń qosıqları qaraqalpaq ádebiy tiliniń hám qosıq qurılısınıń múmkinshiliklerin ashadı. Ol óz tvorchestvosında verlibrdi keńnen qollana basladı. Onıń bul tarawdaǵı shınıǵırlarınan bir mısál:

*Hár kúni ullı isler menen ǵana mashǵul bolıwǵa
jerdiń ústindegi tirishiligińiz imkánıyat bere bermeydi,
Jerdiń ústinde isenimlirek jayǵasıp alıwǵa
ketedi ómirimizdiń bir bólegi.
Ózlerimiz dúzgen mayda-shúyde
máselelerdi sheshiwge ketedi
ómirimizdiń bir bólegi,
jerdiń betindegi tirishiligimizdiń
nasaz táreplerin jeńiwge
ketedi ómirimizdiń bir bólegi...*

Mıne, bul qosıqta biyhıwda ótken kúnlerge ókinish penen ironiya qatıstırıp berilgen. Pikirlerdiń dialektikalıq qarama-qarsılıǵın, sezimlerdiń reń-bereńligin beriwde verlibr shayıǵa jaqsı xızmet etip kiyatır.

Biz búgin Saǵınbay Ibragimovtı ózine tán jolı, hawazı bar talantlı shayırlarımızdıń biri dep isenim menen ayta alamız. Ol ele izleniw jolında. Ózi aytqanday «barlıq esiklerdi báhárge ashıp», dáwir menen hámnápes bolıp jasawǵa umtıladı.

Baxtiyar Genjemuratovtıń dóretiwshilik soqpaǵı balalıq dáwirlerinen qalıplesti. Mektepte oqıp júrgen jıllarında-aq onıń jazǵan shıǵarmaları jigerlilik shabıtı menen ustazlarınıń dıqqatın ózine tarttı. Genjemuratovtıń eń dáslepki qosıqlarındaǵı óz hawazına iye bolıwǵa umtılıwshılıq ruwx poeziya maydanındaǵı onıń bárqulla jańasha izlenislerge tolı jolın belgilep berdi. Bir pütün dep esaplangan dúnyanıń nategisliligi, jaqsılıq hám jamanlıq tuwralı insanlar kózqaraslarınıń qarama-qarsılıqlarǵa tolılıǵı, haqıyqatlıq haqqında túsiniklerdiń hár túrli páhimler menen ólshenetuǵınlıǵı bolajaq shayırdı besinshi klass payıtlarında-aq tábiyǵıy hám jámiyetlik qubılıslardı sezimler arqalı ańlawǵa shaqırdı:

*Túsinbedim, túsinbedim
ǵalma-ǵalm dúnyanıń.
Men harlıǵın biliw ushın
jas janımdı qıynadım.*

Bir tamshı kóz jastıń mazmun sebebin túsiniw pútkil álemniń maǵana-mánisin júrek-qálbiń menen seziniwge jeteleydi. Bul álem-shexsiz. Hár bir insanıń ruwhıy dúnyası da sol álem sıyaqlı biypayan. Sol sheksiz dúnyaǵa hár insan ózi tańlaǵan dárwazalardan kirip barıwı tiyis:

Shıǵısqa qarasam: Qubla ońımda,

Batısqa qarasam: Arqa ońımda.

Demek, bul dúnyanıń mánisin uǵıntıw –

Ózimniń qolımda, –

dep jazdı B. Genjemuratov aradan onlaǵan báhárler hám jazlar ótken soń. Lirikalıq qaharmannıń bul poetikalıq tastıyıqlawı shayır shıǵarmalarınıń pútkil kórkem-estetikalıq aǵısın, filosofiyalıq jónelisin óz oqıwshılarına jayıp taslaydı.

Baxtıyar Allambergen ulı Genjemuratov 1959-jıl 11-may kúni Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Taxtakópir rayonında vrachshıpakerler shańaraǵında tuwıldı. Qaraqalpaqstanıń eń arqadaǵı ulıslarınıń biri bolǵan Taxtakópirde Genjemuratovtıń balalıq dáwiri ótti. Óziniń qatal tábiyatı menen dúnyaǵa tanılǵan Qızılqum keńislikleri, shıǵıs-arqaǵa qarap únsiz sozılıp jatırǵan Bel taw hám Bórshi taw, qız kózindey móldiregen tuńǵıyıq kól Qara tereń hám ájayıp minez-qulıqqa iye Dáwqara úlkesiniń (Taxtakópirdiń eski ataması) qaysar adamları – bulardıń barlıǵı jańa qalıplesip kiyatırǵan jas shayır poeziyasınıń temperamentlilikin, kórkemlik hawıjın támiynlewshi poetikalıq yadro xızmetin atqarıp turdı. XX ásirdiń 70-jıllarında Taxtakópir rayonınıń mektep oqıwshılarınan quralǵan bir topar jas talant iyeleri «Qara tereń» dep atalǵan ádebiy dógerek shólkemlestirdi. Bul ádebiy dógerektiń dúziliwi keyinala Qaraqalpaqstangá belgili bolǵan Taxtakópirshi jas shayırlar B.Genjemuratov hám J.Óteniyazovlardıń kórkemlik dúnyatanımlarınıń qalıplesiwine úlken tásirin tiygizdi. Genjemuratov 1980-jılı Qaraqalpaq mámleketlik universitetiniń filologiya fakultetine oqıwǵa kiredi. Bul oqıw ornında studentlerdiń óz dóretiwshilik kúshleri menen ayına bir márte shıǵarılatuǵın «Qarataw» jurnalı hám onıń átirapında jámlesken jas talantlı jazıwshı-shayırlar ortalıǵı B.Genjemuratov dóretiwshili-

ginde úlken áhmiyetke iye boldı. Studentlik jıllarında ol kórkem sózdıń ullı sheberleri I.Yusupov, sonday-aq, T. Mátmuratov hám Sh.Seyitovlar menen tanısadı. Ásirese, sol dáwirlerdegi «jas shayırlar» J.Izbasqanov, K.Kárimov, H.Ayımbetov, S.Ibragimov, Sh.Ayapov hám K.Reymovlar menen tanıswı onıń poeziyasında jańasha qubılıstıń payda bolıwına negiz jasaydı.

B.Genjemuratovtıń oqıwshılıq hám studentlik jıllarında ayrıqsha ıqlas qoyıp oqıǵanları ózbek shayırları A.Aripov, E.Vahidov, A.Mátjan, U.Ázimov, Á.Súyinov, qazaq shayırları O.Sulaymanov, Q.Mirzaliev, F.Ońǵarsmova hám M.Shaxanovlar boldı. Genjemuratovtıń bir qatar lirikalıq qosıqların oqıp otırıp onıń A.Blok, V.Mayakovskiy, S.Esenin, A.Axmatova hám V.Xlebnikov dóretiwshiliginiń kórkemlik sırların úyrengenligin ańlaymız. Shayır qosıqlarınıń poetikalıq jelisinde A.Voznesenskiy, E.Evtusheenko qusaǵan dúnyaǵa belgili kórkem sóz ustaları poeziyasınıń ruwxıy jaqınlıǵı bar ekenin sezemiz. Ásirese, Evropa simbolist shayırları Bodler, Verlen, Verxarn, Gyuismans, Meterling, Rembo poeziyasın tereńnen úyreniwi onıń kórkem-estetikalıq dúnyatanımında úlken burılıslardıń júzege asıwına alıp keldi.

B.Genjemuratovtıń «Áptaptıń ómiri» (1987), «Saratın» (1990), «Oq qadalǵan Ay» (1997) qosıqlar toplamları qaraqalpaq tilinde, «Ukuzdare bitiklari» (2006) qosıqlar hám poemalar jıynaǵı Rustam Musurman awdarmasında ózbek tilinde baspadan shıqtı. Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti qararı tiykarında onıń «Módexan sózi yaki Shin jipegindegi bitik» hám «Qar Aq Alp Aq» poemaları kitap sapasında ózbek tilinde qayta basılıp shıǵarıldı (2006). Shayırdıń bir dúrkin shıǵarmaları orıs hám qazaq tillerine awdarılıp járiyalandı. Lirikalıq dóretpeleri Kanadada Francuz tilinde basılıp shıqtı (2004). Ásirese B.Genjemuratovtıń qosıqlarınıń «Türk sheriyatı antologiyası» (Ankara,2006) hám «Ózbek sheriyatı antologiyası»na (Toshkent, 2007) kirgiziliwi qaraqalpaq ádebiyatı ushın úlken jańalıqlardıń biri boldı. B.Genjemuratovtıń dóretiwshilik talantınıń jáne bir qırları kórkem awdarma tarawında kórinde. Ol ingliz shayırları Berns, Skott, Shelli, grek Dionisios Solomos, italiyalı Mikelandjelo, Qıtay klassikleri Li Bo, Du Fu, Sin Tsitszi, Latın Amerikasınıń sóz sheberleri Nesaualkoyotl. Andrade, orıs shayırları Pushkin, Tyutchev, Fet, Blok, Axmatova,

Esenin, Francuz shayırları Maro, Vuatyur, yapon poeziyasının zerggerleri Sayge, Teyka, Toson, Tekkan, Akiko, Miesi, Kusano, Tanikava hám basqa da kórkem sóz ustalarının qosıqların qaraqalpaqshalap «Lirika» degen atamada kitap sapasında shıǵardı (1992). B.Genjemuratov qaraqalpaq xalqının tariyxın úyreniwge de ayırıqsha dıqqat awdardı. Ol orıs tariyxshıları Grekov hám Yakubovskiydin «Altın Orda hám onıń qulawı» dep atalǵan fundamental miynetin qaraqalpaqshalap «Ámiwdárya» jurnalınıń sanlarında járiyaladı. Genjemuratov shayırlıq penen birlikte ilimdi de qosıp alıp bardı. Ol 1996-jılı «Ájiniyaz lirikasınıń poetikası» degen temada kandidatlıq dissertaciyasını qorǵap, filologiya ilimleriniń kandidatu ilimiy dárejesin aldı. Genjemuratovqa 1991-jılı «Saratan» qosıqlar toplamı ushın Qaraqalpaqstan Jaslar Awqamı sıylıǵı berildi, ózbek tilinde járiyalanǵan lirikalıq qosıqları ushın 2001-jılı Ózbekstan Jazıwshılar Awqamı sıylıǵınıń laureatı boldı. B.Genjemuratov 2002-jılı «Shuhrat» medalı menen sıylıqlandı. 2006-jılı tariyxıy temadaǵı lirikası ushın oǵan Xorezm Mamun akademiyası, Ózbekstan Jazıwshılar Awqamı hám Xorezm wálayatı hákimliginiń sawǵası berildi. 2007-jılı Qazaqstan Respublikasınıń Aqtaw oblasti hákimiyatı doslıq, erlik hám tariyxıy mazmundaǵı qosıqları ushın shayırga júyrik at mingizdi.

Shayırdın balalıq hám studentlik jıllarındaǵı kewil keshirmeleri onıń «Áptaptın ómiri» (1987) dep atalǵan dáslepki qosıqlar toplamında óz sáwleleniwın taptı. Qosıq jazıw - ilahıy qubılıs, dep túsingen shayır qaraqalpaq xalqının tariyxı kútá áyyemgi dáwirlerden baslanadı degen kózqarastı ulıǵladı hám oǵan sadıq bolıp qaldı:

Sahranıń ómiri -

*jantaq tamırınıń ushınan baslanar,
qırıq qulash tereńlikti*

qasarıstıp baylaǵan, -

dep jazadı ol «Sahranıń ómiri» qosıǵında. Bul metaforalarında shólistannıń áyyemgi jawınger xalqı qaraqalpaqlardıń ásirler kómiğinde qalǵan erlikke tolı ótmishine ekskurs jasaladı:

*qırıq ásir kómiq ketken
qırıq ásir tereńlikke -*

Lirikalıq qaharmannıń bul tehirenisleri oqıwshını babalar ruwhları menen ushıratırwǵa jeteleydi. B.Genjemuratov qosıqqa kúta juwapkerli wazıypalardı júkledi, qurǵaq uyqaslarǵa quralǵan «tört múyeshli gápler»den - «tört múyeshli jaylar»dan, yaǵnuy qatıp qalǵan sezimsiz tört qatar qosıqlardan bezińler, dep zamanlas shayırlarına súren tasladı:

*Men bezindim gúngirt bólmeden.
Dim harıttı mına tört múyesh-
Parqı nede kúnniń tın menen ?!
Bilmek múshkil` sáhár me, ya kesh ?.*

«Kirèyge turǵan bólmem haqqında» dep atalǵan bul qosıq totalitar keńes dúzimi dáwirindegi poeziyaǵa konservativ kózqarastan jantasqan ideologiya wákıllerine qarsı «topalańshılıq» ruwhtaǵı shıǵarma edi. Bunıń dálili sıpatında Genjemuratovtıń jáne bir qosıǵındaǵı:

*Sulıw sıypalamay Sózlerdiń,
Pańqıldaq Odalardıń
ushırıp jiberdi húreyin
júreklerin jarıp jiberdi
qanjarday qayırılǵan qosıqlar, -*

degen qatarlar misal boıa aladı. Verlibr formasında jazılǵan bul qosıqtıń mazmunı «poeziyamızǵa erkek jınıslı» shıǵarmalar zárúr, degen ideyanı ózinde jámllestirgen. B.Genjemuratovtıń ishıqı-muhabbat temasında jazǵan qosıqlarınıń lirikalıq qaharmanları ruwhıy gúyzelisleriniń quramalılıǵı, dramatizmge tolılıǵı menen keskin ózgeshelenip turadı. Shayırdıń intım lirikası troplarǵa hám figuralarǵa bay:

*Táǵdirdiń tasında shıl-párshe boldı,
keshhe más qılǵan mına gúlqadaq.
Shańlar umıttırıp ushın máńgige
áste qına baslar júzine.
Biraq, sıńǵan qadaq
sıńǵan ıqlastıń yańlı
júregimdi de ketti jaralap -*

B. Genjemuratov 1987-89-jillarda «Ámiwdárya» jurnalında ádebiy bólim baslıǵı, juwaplı xatker, 1989-92-jillarda Qaraqalpaqstan Jazıwshılar Awqamında ádebiy másláhátshi, juwaplı xatker, baslıqtıń ornbasarı, 1992-93-jillarda «Ámiwdárya» jurnalında ádebiy sını bólimi baslıǵı lawazımlarında isledi. Bul jillarda B. Genjemuratov poeziyası kórkemlik jaqtan hár tárepleme erjetti. Shayırdıń kórkem forma salasındaǵı izlenisleri shıǵarmalarınń tárkirarlanbas mazmunın támiynledi. «Saratın» qosıqlar hám poemalar toplanı (1990)ńın baspadan shıǵıwı Qaraqalpaq poeziyasına ózgelege uqsamaǵan «kóp shawqımlı» (polifoniyalı) dóretilshilik jolına iye shayırdıń kirip kelgenin kórsetti:

*Señler qozǵaladı –
qıstıń seńleri.
Dáryanıń aǵısı –
Rıwıhımnıń aǵısı.
Sońǵı appaq qarǵa kómiledi
qálbimniń mart ayı,
qálbimniń apreli –
hám meniń muqaddes aspanımnıń,
tábiyatımnıń
israpıl dawılında,
sel-sel jawınında
uyqıdan oyanar «jasıl shawqımlar»!..*

Totalitar dúzimdegi komunistlik ideologiyanıń diktatorlıq húkimdarlıǵına lirikalıq qaharmannıń qarsı isiyanın «Abırjı» qosıǵında shayırsı usılayınsha súwretleydi. Shayır tábiyattıń abırjı-apatshılıǵınıń kórinisinde jámiyetlik dúzimdegi anomalıyanı ańlaydı?

*Dúnyanı uwiqtırǵan qursaw-sawıtlar
Báhárdiń semseri sermelip
Sótileli!..
Gidromettsentr xabarlar:
«Túnde - qırawlı ayaz,
Al, kúndiz –
aspanımız ashıq, ozonlı hawa,
otız - otız bes gradus
ıssılıq kútileli!..»*

B.Genjemuratov bul toplamında ata-babalarımızdın ótmishine poetikalıq qádem qoyadı. «Qırım soqpaqları»nda «qara granittin jılap turǵanın» kóredi, lirikalıq qaharman «tariyx – Búlbilgoya qustın dástinde, mın árman menen qırıq Sháryar, ánjim qarındasın kútip jatır»ǵanın kórip gúyzeliske túsedı, «Dáregın aytıńlar jeti babamnı!» dep «sazırayǵan qırıq or jartaslarının úngirlerinde» dawırıq saladı. «Mın jıllıq ǵáplettegi batırlardı, bir ásirlik uyqıdaǵı shayırlardı oyatıw» ushın Shılıpıq qorǵanına piyada baradı. Toplamdaǵı «Saratan» publistikalıq durkini óziniń kórkem mazmunı hám kórkem forması boyınsha qaraqalpaq poeziyasındaǵı elewli jańalıqlardıń biri boldı. «Jan awırıwı» fantastikalıq tragediyasında Lirika hám Formula, Sezim hám Aqıl, Emociya hám Ilim arasındaǵı qarama-qarsılıq, olardıń jámiyetshilikti rawajlandırıwdaǵı ornı tuwralı filosofiyalıq tolǵanısları joqarı pafosta jırlanadı.

Jeti qat jer astınan tabılǵan gáwhardı quyashtıń, aydın yaqi jańǵan shamnı nurlarına tutsań, ol olardaǵı ilahiylikti ózinde sáwlelendiredi, al gáwhardı sandıqtan tastúnek qarańǵıda shıǵarsań, ol tánha óziniń sırlarınan sózleydi - B.Genjemuratovtıń «Oq qadalǵan Ay» qosıqlar hám poema toplamın túsiniw oqıw ushın oqıwshılardan joqarı estetikalıq talǵam, poetikalıq intuiciya talap etiledi. Shayırdın lirikalıq qosıqlarındaǵı filosofiyalıq mazmundı ańlaw ushın oqıwshı lirikalıq qaharmanın ruwhıy halatına túsiwi zárúr. Súwretlenip atırǵan aqılǵa muwapıq emes hádiyselerdiń mazmunında insaniyattıń ruwhıy álemindegi kataklizm «jasırınıp», «nıqaplanıp» ózgeshe kóriniste táriplenedi:

Dáryalardıń teris aqqanın kórdim.

Kórdim bulaqlardıń tasqa aynalǵanın,

Aspanda bulılardıń lawlap jańǵanın.

Zamanaxıyr (apokalipsis) materiallıq dúnyadan emes, al hár adamnıń ishki dúnyasınan baslanadı - áne, shayır oqıwshılardıń dıqqatın usı apatshılıqqa qaratıwdı maqset etip qoyadı. Bul dúnyada lirikalıq qaharmanın dártine sherik bolǵanday, onı túsingendey bendeniń ózi joq. Solıqtan ol:

*Darğasız, eskeksiz, ámengeri joq,
appaq jelqomlari janğan ushanday
biymálim ummannıń tereńliginde,
biydárek joq bolıw - meniń ármanım,*

dep «bassız alaman»nan túniledi. Lekin, lirikalıq qaharmanın bul úmitsizligi sanalı oqıwshını bárqulla joqarı ideallargá sadıq bolıwǵa shaqırıp turadı. Toplamdaǵı «Ele kóp otlarǵa túserseń ulım...», «ógiz dárya bitikleri», «Altı ayshılıq jolǵa ketermen...», «Shiye baǵlar güllegen aqsham», «Xiywanıń juldızlı qarlı túnleri», «Oh, on jeti jasım meniń...», «Denem qápes sıyaqlı maǵan» qosıqlar dúrkinlerindeki kórkem súwretlew quralları hám usılları lirikalıq qaharmanlardıń biri ekinshisinde qaytalanbaytuǵın obrazların jasawda sheberlik penen isletilgen. Bul dúrkinlerdegi qosıqlardıń kórkem formaları da kóp túrli. Genjemuratovtıń «Suw peri» shıǵarmasın pafosı boyınsha romantikalıq poema dep atawımız múmkin. Bul poema qaraqalpaq poemashılıǵındaǵı úlken jańalıqlardıń biri boldı. Suw peri - ckologiyalıq hám ruwhıy pákliktiń simvoly. Olarǵa qáwip tuwdırıwshı dushpanlar biziń ózimizdiń qasımızda – aramızda. Ruwhıy azadalıq penen esaplaspaytuǵın jámiyet hám onıń shıǵarǵan nızamları hesh bir dáwirde de gózzallıqtı qádirmeydi, insan huqıqların ayaq astı etedi. Poemada usı máseleler obrazlı súwretlenedi.

B.Genjemuratovtıń «Móde xan sózi yaki Shin jipegindegi bitik» dep atalǵan tariyxıy poemasını tek qaraqalpaq poeziya iqlasbentleri emes, al ózbek ádebiyatshılar jámaáti de úlken háwes penen kútip aldı. Ádebiyatshı-alımlar bul poemanı Watan haqqında jazılǵan hám forması jaǵınan, hám mazmunı jaǵınan kútá joqarı talǵam menen jazılǵan poema dep bahaladı. Belgili ózbek shayrı ázim Súyin bul poemadan alǵan tásirleri tuwraı «Inim, Baxtiyar Genjemurat! Watan haqqındaǵı seniń dástanıń meniń kewlimdegi gáplerdıń tógiliwine sebep boldı. Hesh kim qapa bolmasın – jaqın jıllarda ata-mákan haqqında, kindik qanı tamǵan jurttıń ıllılıǵı haqqında bunday dástan oqımaǵan edim», – dep jazdı, «Awa, watan tuwraı usılay jazıladı» dep atalǵan xat – maqalasında B. Genjemuratovqa

Áyyemgi túrkiy jazba esteliklerdiń poetikasın tereń úyreniwdiń nátiyjeleri Genjemuratovtı «Qar Aq Alp Aq» poemasınıń dóreliwine

alip keldi. Bul poemasında shayır ertedegi türkiy xalıqlardıń sóylew tilinen, gáp quraw usıllarınan, sózlik xorınan sheberlik penen paydalanadı, arab-parsı sózlerin qollanıwdan sanalı türde bas tartadı. «Qaraqalpaq» - Qar Aq Alp Aq degen bir sózdiń átirapında milletimizdi barınsha ulıǵlaydı. Poemada súwretleniwinshe onıń bas qaharmanı - biziń áyyemgi babamız Qar Aq Alp Aq Táhirdiń (Tañ İńirdiń) - Allanıń súyikli perzenti:

*Qızıl nayza,
Quyruq jal
Jalaw boldı-
Kókte tawlatqan
Taw boldı –
Tañ İńir súyindi:
«Sen - Qar Aq Alp Aq!»
Tawlar,
Shóller, Kóller súyindi`
«Sen - Qar Aq Alp Aq!»*

B. Genjemuratovtıń «Móde xan sózi yaki Shin jipegindegi bitik» hám «Qar Aq Alp Aq» poemaları Ózbekstan Respublikasınıń Ministrler Kabinetiniń qararı (2006-j, 4-iyul QPQ-401) tiykarında «Ókuzdar bitiklari» degen atamada 2006-jılı «O'qituvchi» baspasınan qayta basılıp shıqtı.

B. Genjemuratov qaraqalpaq poeziyasın rawajlandırıwǵa úies qosqan óz dóretiwshilik hawazı hám jolına iye shayır. Shayırdıń tákirarlanbas kórkem dóretiwshiligin úyreniw ádebiyattanıwımızdıń ádiwli wazıypalarınan esaplanadı.

4. 60-80-jıllardaǵı qaraqalpaq dramaturgiyası

60-80-jıllar ádebiyat tariyxında qaraqalpaq dramaturgleriniń teatı «asxanasına» maman aspaz sıpatında tıǵız aralasqan, kásiplik-jazıwshılıq sheberlikleri artqan, tematikalıq, formalıq, kórkemlik izlenislerge kúshli bet burǵan, dramanıń epikalıq sıpatın kúsheytken dáwiri sıpatında kelip kirdi. Bul jıllardaǵı dramaturglerimiz kóbirek tariyxıy hám zamanagóy temalarda piesalar dóretiwge dıqpat awdardı.

60-80-jılları qaraqalpaq dramaturgiyasında sol dáwir ushın zamanagóy bolǵan turmistiń hár qıylı máseleleri sóz etildi. Bul

máselelerdi saxnaga shıǵarıwda tájiriybeli dramaturglerden J.Aymurzaev, S.Xojaniyazov, P.Tilegenov, T.Seytjanov, I.Yusupov, T.Jumamuratovlar belsendilik penen dóretiwshilik miynet etti. 60-jıllardıń ekinshi yarımında olardıń qatarına D.Aytmuratov kelip qosıldı.

40-50-jıllarda «Aygúl-Abat» tragediyası menen at shıǵarǵan J.Aymurzaev 60-70-jıllar dramaturgiyasında júdá jemisli miynet etti. «Berdaq» piesasını qaytadan islew menen qatar (1977), «Qádiran doktor» (1960), «Sheberxannın shırmawıǵı» (1964), «Baxıt bulaǵı» (1967) drama, komediyların jazdı.

Tájetdin Seytjanov dramaturgiyaǵa 50-jıllardıń aqırınan baslap aralasa basladı. Onıń «Qırılı soqpaqlar» (1957), «Kúygelek kózli yar» (1959), «Tınımsız tolqınlar» (1964), «Jalınlar» (1968) hám «Beruniy» (1973) piesaları óz dáwirinde kitap oqıwshıları menen teatr tamashagóyleriniń dıqqatın tarttı. Solardıń ishinde «Tınımsız tolqınlar», «Jalınlar» piesaları 60-jıllar dramaturgiyasınıń ideyalıq-kórkemlik dárejesinen maǵlıwmat bererlik joqarı kórkemlik sapaǵa erisken shıǵarmalar boldı. Avtor «Jalınlar»dı ústirtten gaz shıǵarıwshılardıń turmısın súwretlewge baǵış etip, tiykarǵı waqıyanı razvedkalıq izleniw partiyasınıń nachalnıǵı Qádir Saparov penen tereń burawlaw razvedkalıq ekspediciyanıń nachalnıǵı Qálmen Orazov hám olardıń tárepdarları arasındaǵı kelip shıǵatuǵın qarama-qarsılıq átirapında rawajlandırıwdı maqset etken. Avtor tárepinen piesaǵa material retinde alınǵan syujet tómendegishe:

Institutta birge tálim alǵan, Parshagúlge birge ashıq bolǵan, fronttı da birge ótkergen Qádir Saparov hám Qálmen Orazov arasında jumıs babında «pikir talasları» payda boladı. Iplas Qálmen Orazov óziniń ataq-abıroyı ushın Gúlniyra Saparova hám Ğafurlarǵa tezirek gaz shıǵarıw maqsetinde tereń burawlawlarǵa kirisiwdi buyıradı. Bul buyırıqqa Qádir Saparov, Gúlniyra Saparova, Sálmen ata hám Ğafurlar hámmesi qarşı boladı. Biraq, olardıń qarсылıǵına qaramastan, tereń burawlawǵa kirisiw buyırǵı da orınlanadı. Birinshi aktiń sońında tereń burawlaw skvajinasınan gaz shıǵadı. Biraq, avtor bunıń menen piesanıń birinshi aktin ǵana tamamlaydı. Ekinshi akte Qálmen Orazov hám Qádir Saparovlar arasında taǵı ekinshi tartıs oylap tabıladı. Bul tartıs

gaz shıǵarıwı menen baylanıslı bolǵan avariyanıń ayıpkerligin kimge júklew máselesi átirapında boladı. Aktiń sońında avtor hám barlıq «unamlı» personajlardıń birlesip alıp barǵan qarsı gúresi nátiyjesinde Qálmen Orazov ayıplanıp jumıstan shıǵarıladı. Biraq, piesa bul jerde de tamamlanbaydı. Avtordıń Qálmen Orazovqa degen óshpeniligi barǵan sayın arta túseı. Úshinshi akt jigirma eki jıl «ayraqlıq daǵında» kúygen Qádir Saparov penen onıń «burınǵı hayalı» Parshagúldiń qosılıwı, Ğafur menen Gúlziyra Saparovanıń toyı kórinislerinde de Qálmen Orazovtıń áshkaralanıwı dawam etedi. Piesa aldın ala «3 aktlı, 6 kartinalı» bolıp planlastırılǵanlıǵı sebebinen usı jerde pitedi. Tilekke qarsı, T.Seytjanovtıń nahaqlıqqa degen qarsı gúresi ayırım sebeplerden tamashagóylerge ózi oylaǵanınan basqasharaq jetip keledi. Piesada waqıyalardı bir ózekke jıynap rawajlandırıwshı qarama-qarsılıqtıń anıq emesligi saldarınan hár aktiń waqıyaları bir-biri menen baylanısa almay qalǵan. Sebebi, olar dramalıq gúres sheshiliwı zárúrliginen emes, al piesanıń kólemin kóbeytiw zárúrligi tiykarında bir-birine jalǵastırılıp qoyılǵanday bolıp kórinedi, oqıwshıǵa bul máselede avtorı sheberlik jetispegendey tuyıladı.

60-70-jıllar piesalarınń kópshiligi derlik jaslar turmısın, olardıń muhabbatın miynetkegi erliklerin sáwletlendiriwge arnaladı. Sapar Xojaniyazovtıń «Arıwlar», Saparbay Tájmuratovtıń «Pitpey qalǵan portret», T.Seytjanovtıń «Tınmsız tolıqlar» muzıkalı dramaları, müne usınday áwladtı tárbiyalawǵa úles qosarlıq shıǵarmalar boldı.

Bul jıllarda bulardan basqa J.Aymurzaevtıń «Sheberxannıń shırmawıǵı», T.Jumamuratovtıń «Qızlar házili», D.Aytmuratovtıń «Pırqaqqan», P.Tilegenovtıń «Jimaytlı kim» piesaları dóretildi. Tilekke qarsı, bul piesalar da T.Seytjanovtıń «Tınmsız tolıqlar» dramasındaǵıday ideyalıq-kórkemlik dárejesi jaǵınan ayırın nuqsanlarǵa iye bolǵanlıqtan saxnalardıń turaqlı repertuarlarına aylanbay qaldı.

Dáwlen Aytmuratovtıń 1967-jılı jazılǵan «Pırqaqqan» komediyasınıń 1972-jılı qayta islengen jańa variantı «Yalǵanshınń isi» 70-jıllar dramaturgiyasında joqarı kórkemlik sapaǵa crisiwge umtılıwdaǵı dáslepki qádemlerden boldı.

Dáwlen Aytmuratov dramaturgiyaǵa lirikalıq poeziyadan keldi. Onıń bul pıesası avtor ushın drama jaratıwda islengen birinshi ózin sınap kóriwi edi. Biraq, teatr óneri hám dramanın ishki sırların ele jeterli ózlestire almaǵan avtorın dáslepki pıesasında ushırasatuǵın kóp sózlilik, hárekettin kemligi, biz sóz etpekshi bolıp otırǵan «Yalǵanshının isi»inde de azlap ushırastı. Degen menen, sońǵı variant temasının aktualıǵı, janrlıq súwretleniwdegi originalıǵı jaqlarman, ayırım obrazlardın tiplik jasalıwı boyınsha biraz alǵa ilgerilewshilikke iye.

Pıesa házirgi zamanın tıpkilikli máseleleriniń birine arnalıp, ideyalıq mazmunı jaǵınan adamlar arasındǵı, ásirese, keńse orınlarında kóplep gezlesip qalatuǵın jaǵımpaz adamlardıń jámiyet ushın ersi qılıqların tamashagóy aldında ashıp berip, ashshı kúlki arqalı áshkara etiwge arnaladı. Pıesanın waqıyası júdá ápiwayı kompoziciyada beriledi. Sırttan karaǵanda pıesa dawamında hesh qanday aytarlıqtay waqıya bolıp ótpegendey kórinwi de múmkin. Sebebi avtorın tiykargı maqseti de personajlardın ishki dúnyasın ashıp beriwge arnalıp, waqıya dawamında olardıń qalay ózgeriwleri, ayırım situaciyalarda adamgershilik mazmunlarının sırtqa shıǵıwların kórsetiw bolǵan.

Birinshi aktin dáslepki kórinislerinde biz jumıs adamları, yaǵnıy keńse xızmetkerleriniń jumıs kúnin qalay ótkerip atırǵanlıǵın kóremiz. Olar jumıs kúnin ádettegidey «mish-mish»lardan baslaydı. Bul adamlar Artıqbay Qoblanov degen atı tanıs bir adamın úlken ámelge kóterilgenligin esitip, onı menen tezirek shıntlap tanısıwǵa asıǵadı. Jaramsaqlanıp úylerine shaqırıp, qonaq etiw, onı maqtaw, qáte sózlerin de, kelisiksiz anekdotların da maqullap kúle beriwge tayar. Al, onıń ámelincin túsip qalǵanın kórsetetuǵın kórinislerde bul jaramsaqlar hámmesi basların alıp qashıp, Qoblanovtı tanımay ketedi. Hátteki Artıqbay Qoblanovtıń burınnan-aq jaman adam ekenligi haqqında da óseklér tabadı.

Mıne, usıǵan usıǵan qılwalı pıesanın bas personajları Qoshqarbay, Yawmıthay, Berdan hám basqalardı da tán. Olar, sonın

menen birge, ómirde ózlerinshe túsinedi hám sol túsindiklerine qaray is kóredi.

Qoshqarbay ómirge hám adamǵa mınaday anıqlamalar beredi... «Bul dúnyaǵa kelgennen soń ishıw, jewden basqa ne bar? Qoldan kelse, ish! Al, eger, onnan arman ótip ketti me... (kózi soranıńı túrde esnep) esabın tawıp Marjangúl jeńgeydiń jambasınan shımshıp qoysań da shep bolmaydı. Dúnyada usılardan basqa ne bar? Haw, ishpegende, jemegende, dúnyadan ne kórdim dep ótesen?! Qoldan kelse, ishken, jegen durıs! Haw, mına awız degenniń ózi áwel quday tárepinen ishıw, jew ushın jaratılǵan emes pe? Al, oǵan shoshańlap ósek aytıw wazıypası sońnan júklengen. Ilimniń ózi de sonı aytpay ma? Qoldan kelse, ishıw-jep qal. Erteń báribir ólesen».

Bunday pikirdegi jaramsız adamlardıń biziń jámiyetimizde elege deyin bar ekenligi shinlıq bolıwı menen bir qatarda tınıshsızlandırarlıq awhal. Avtordıń shıǵarması da usınday jaǵdaylarǵa qarsı juwap retinde jazılǵan.

60-70-jıllarda tariyxıy tema - qaraqalpaq dramaturgiyasında tiykarǵı tematikalardıń birine aylandı. Bul tematikalarda G.D.Abdulov penen G.Bayandıevler «Qaraqalpaq qızı» intsenirovkasın, P.Tilegenov «Begjap tragediyasın», I.Yusupov «Aktrisanın ıǵbalı» dramaların dóretti. Bul saxna shıǵarmalarınıń tiykarǵı jetiskenlikleri dep konflikt hám xarakter jaratıwdaǵı saxna ustasınıń realistlik dóretiwshiligi qatnasın, janrdıń sın tereń iyelewlerin aytıp ketiwge boladı. Bul sıpa ásirese, I.Yusupov dóretiwshiliginde ayqın seziledi.

Ibrayım Yusupov qaraqalpaq ádebiyatında lirikalıq kóplegen dóretpeleri menen xalıqqa tamılǵan shayırlardan bolıp, dramaturgiyaǵa alıpısınshı jıllardıń hasman aralastı. Á.Shamuratovtıń «Qırıq qız» piesası tiykarında qayta islengen usı attaǵı tariyxıy draması hám «Aktrisanıń ıǵbalı», «Ómirbek laqqı» original piesaları qaraqalpaq mámleketlik teatri saxnasında koyılıp, xalıqqa kórsetildi.

«Aktrisanıń ıǵbalı» qaraqalpaq dramaturgiyasınıń janlanıwın kórsetiwshi, 60-jıllar ushın ǵana emes, al pútkil dramaturgiya tariyxı ushın da eń bir sátli shıǵarmalardan esaplanadı. Bul dramanı dóretiwde avtor óziniń shayırlılıq uqıbınan da sheberlik penen paydalana bilgen

hám sonıń nátiyjesinen «Aktrisanıń ıǵbalı»nıń poetikalıq liro-drama bolıp shıǵıwına erisken.

Ulıwma, I.Yusupovtıń «Aktrisanıń ıǵbalı» eki aktli, jeti kartinalı draması, ideyalıq-kórkemlik pútinligine iye, sheber jazılǵan shıǵarmalardan bolıp. qaraqalpaq dramaturgiyası tariyxında eń bir áhmiyetli piesalardıń biri dep atawǵa turarlı.

Bunday unamlı kórinisler tariyxıy atamalarda jazılǵan basqa da piesalarda kórinedi. G.D.Abdulov hám T.Bayandievlardıń, belgili qaraqalpaq jazıwshısı T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq qızı» romanı boyınsha 1967-jılı islegen instsenirovkası da óziniń kompoziciyalıq dúzilisi, waqıyalardıń dramalıq rawajlanıwı, hár bir personajlardıń ózinsheliklerine iye xarakterler jaratıwda aytarlıqtay tabısqa erisken. Avtorlardıń romandı saxnaǵa ózlestiriwde kóp miynet sińdirgenligi bilinip tur. Instsenirovkadaǵı Turımbet, Jumagúl, Aytbay obrazları hám xalıq obrazı dramalıq shiyeleniste, qıyınshılıqlar menen gúresiwde ósip jetilisedi.

1963-jılı qayta islengen P.Tilegenovtıń «Begjap tragediyası» tariyxıy draması da az ǵana ushırasıp turatuǵın kemshiliklerine qaramastan, qızıqla xarakterler, dramalıq gúresler jaratılıwında kóp ǵana tabıslarǵa erisken shıǵarma. Piesadaǵı Azat, Periza hám hiyleker, aqıllı bay Qutlımurat obrazları hár tárepleme jetiliske. Kúshli realistik kórkemlik súwretleniwın tapqan. Ulıwma aytqanda, 60-u0-jıllar qaraqalpaq dramaturgiyasınıń baslı jetiskeńlikleri usı joqarıdaǵı atı atalǵan piesalar bolıp esaplanadı.

70-jıllardıń aqırında 80-jıllardıń basında qaraqalpaq dramaturgiyası óz rawajlanıwınıń joqarı shoqqıların iyelewge qaray umtıldı, drama formalıq jaqtan baydı, drama muzikalıq dramadan realistik drama-«Begjap tragediyası»nan tragik-komediya «O dúnyaǵa mirát»ke shekem ósip ótti, saxnamızda Beruniy, Berdaq, Qumar ana, Ernazar alakóz qusaǵan jańa tariyxıy qaharmanlar xakteri menen obrazları jaratıldı. K.Raxmanovtıń «Kelin», «Raxmet, kelin» piesalarında jańasha oylaytuǵın zamanagóy jaslardıń obrazın jaratıwǵa dıqqat awdarıldı. T.Jumamuratov «Qızlar házili» komediyası menen komediya janrına ádewir uqıbı bar dramaturg bolıp jetiliskeńligin kórsetti. T.Qayıpbergenov «Familiya» draması menen dańqparazlıqtı

qattı smğa aldı. I.Yusupov «Iskender patshanıń túsi», D.Aytmuratov «Aqmaqlıqtı maqtaw» dramaları menen dramaturgiyanıń rawajlanıwında jańa baǵdar payda etti.

80-jıllarda N.Muxametdinov, I.Yusupovlar avtorlıǵında «Ájiniyaz» operasınıń dórewi bul teatr ónerindegi jańa burılıstıń baslanıwı esaplandı.

Pirlepes Tilegenovtıń «Insan táǵdiri», «Kóleńke» piesaları haqqında da usınday unamlı pikirler bildiriw múmkin.

Sońǵı waqıtları teatr hám kino saxnası óneri jańa kórkem filmlerdiń jaratılıwı menen de jańa sıpatlıq belgilerge iye boldı. Jazıwshılarımızdan I.Yusupov, J.Aymurzaev, I.Qurbanbaev, O.Ábdıraxmanov, A.Sultanovlar kinocsenariy jazıw isleri menen shuǵıllana basladı. Bunıń ayqın misalı sıpatında N.Japaqov, M.Melkumovlardıń «Aral baltqshısı» kinofilmin, J.Aymurzaevtıń «Egiz qız», I.Qurbanbaevtıń «Qırq qız», A.Sultanovtıń «Ziywan» kinofilmin, O.Ábdıraxmanovtıń «Tıǵın» kinofilmlerin aytıp ketiw múmkin.

Sońǵı jılları dramaturgiyaǵa Q.Mátmuratov, M.Nızanov, S.Jumagulov sıyaqlı bir qatar talantlı jaslar kirip keldi. Usılardıń ishinde Q.Mátmuratovtıń «Bir úyde eki ómir» draması, M.Nızanovtıń «Eki dúnyanıń áweresi» komediyaları 80-90-jıllar dramaturgiyasınıń baslı tabıslarınıń birine aylandı.

Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı, Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı **Sapar Xojaniyazov** (1910-1983) 1910-jılı Kegeyli rayonınıń Xalqabad elatı aymaǵındaǵı házirgi «Doshıq» shirketler birlespesinde jasawshı gedey diyxan shańaraǵında dúnyaǵa kelgen. Joqshılıq, jetpesinlik saldarman 7-8 jaslarınan-aq awır miynet azabın kóre baslaǵan. On eki jasında ata-anası qaytıw bolǵan. Bunnan keyin ol kúndelikli turmıs táshwishleri menen bánt bolıp, kóp jıllarǵa deyin (1928-jılǵa shekem) awıldın malın baǵıp kúnelitken. Jaslayman kórkem sózge qızıǵıp, «Alpamıs», «Sharyar» dástanların yadqa aytıp júrgen S.Xojaniyazovtıń óner-bilim iyelewge degen qızıǵıwshılıǵı kúshli bolǵan. 1928-29-jıllarda qısqa múddetli kurslarda oqıp sawatın ashqan. Biraq, miynet jolın xalıq xojalıǵınıń hár qıylı tarawlarında hár qıylı

jumislar (paxta tazalaw zavodının jumisshısı, dúkanshı, asxana baslıǵı, prorab hám t.b.) baslaǵan ol kóp jıllarǵa deyin oqıwın bunnan arı dawam ete almaǵan, tek 30-jıllardıń ortalarında ǵana jaqsı sharayat tuwılıp, 1926-jılı Moskva mámleketlik teatr iskusstvosı institutına oqıwǵa kiredi. Mine, usınnan baslap S.Xojaniyazovtıń ómiri teatr óneri menen tıǵız baylanısta boladı. Moskvada oqıp júrgen gezlerinde rus xalqı kórkem-óneri, ilim-biliminiń belgili ǵayratkerleri V.Vishnevskiy, O.I.Pijova, N.A.Baskakovlar menen jaqınnan dóretiwshilik baylanısta bolıwǵa múmkinshilik aladı. Olardıń aqıl-keńesleriniń tásirinde dáslepki «Aysha» piesası dóretiledi.

S.Xojaniyazov 1939-jılı teatr institutın pitkerip keliwden, jetik qánige sıpatında Respublikamızdıń mádeniy qurılısına, ásirese, teatr, kórkem-óner turmısına belsendi aralasıp, aktyorlıq, rejissyorlıq, dramaturg-jazıwshılıq wazıypaların qatara atqara basladı. 1929-53-jıllarda K.D.Stanislavskiy atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik teatrında rejissyor, soń 1953-62-jılları usı teatrdıń direktorı lawazımın atqaradı. Dramaturg jazıwshı sıpatında keńnen tanıla baslaǵan ol 1944-jılı Jazıwshılar awqamınıń aǵzalǵına qabıl etiledi.

Kópshilik jazıwshı-shayırlar sıyaqlı S.Xojaniyazov ta ádebiyatta shayır sıpatında tanıwǵa háreket etken. Ásirese, onıń ekinshi jer júzlik urıs jıllarında dóretken «Sálem ayt», «Periza», «Kolxoz qızı» qosıqları óziniń jawıngerlik ruwxı, Watan súyiwshilik ideyalarınıń joqarılıǵı menen ayrıqsha kózge taslanadı. «Gúlistan» (qori) qosıqlar toplamı onıń shayırlıq uqıbınıń da bar ekenliginen derek berip turadı.

Degen menen, S.Xojaniyazov qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında dramaturg jazıwshı sıpatında keńnen belgili. Onıń «Aysha» (1940), «Biziń bahadır» (1944), «Súymegenge súykenbe» (1945), «Ziyada» (1946), «Jas júreker» (1953), «Baxıt» (1957), «Talwas» (1962), «Arıwlar» (1964), «Aqmaq patsha» (1968), «Maman biy» (1971) sıyaqlı piesaları kóp jıllar dawamında qaraqalpaq mámleketlik teatrınıń tiykarǵı repertuarınıń biri bolıp keldi. Dramaturgtıń ayırım dramalıq shıǵarmaları tuwısqan xalıqlar teatrları saxnalarınan da keńnen orın aldı. Bunnan tisqari, S.Xojaniyazov «Súymegenge súykenbe» (1960), «Ziyada» (1973), «Arıwlar» (1987) usaǵan piesalar toplamlarınıń avtorı.

S.Xojaniyazov dramaturgiyağa 1938-39-jillarda jazılğan «Aysha» muzikalı draması menen kirip keldi. 1940-jılı jaqsı dramalıq shıǵarmalar ushın járiyalanǵan konkursta birinshi sıylıqtı jeńip alıwǵa miyasar bolǵan bul piesa birinshi mártebe 1941-jılı Respublikalıq balalar teatrında qoyıldı.

Pesa tematikalıq jaqtan Á.Ótepovtıń «Teńin tapqan qız», S.Májitovtıń «Baǵdagúl» piesalarına bir qansha jaqın keledi, onda XX ásirdeń bas gezlerindeki qaraqalpaq xalqınıń turmısına haylanıslı waqıyalar sóz etiledi. Shıǵarma tragediyalıq jobada jazılǵan bolıp, onda feodallıq dáwirde haqıyqatlıq, teńlik, erkin muhabbat izlegen Aytjan menen Ayshanıń ádilsizlik qurbanı bolǵan ayanıshlı ómirleriniń ashısı haqıyqatlıǵı ashıp kórsetiledi.

Belgili teatr óneri izertlewshisi T.Allanazarovtıń kórsetiwinshe, bul piesa usı tematikanı sóz etken basqa dramalıq shıǵarmalardan waqıyalarınń tábiyǵıy juwmaqlanıwı, yaǵnıy, bul shıǵarma qaharmanlarınń qıyın ómiriniń «Teńin tapqan qız», «Xorlıqtan azat», «Baǵdagúl» piesalarınń qaharmanlarınday Oktyabr tónkerisi «azatlıǵı» menen ushlasıp, murad-maqsetine jetpewi menen pariq etip turadı¹.

Haqıyqatında da, piesa syujetine tiykar bolǵan waqıyalar hesh burmalanbastan, siyasiy boyawlısız turmıstıń ózindegidey haqıyqıy-kórkem-sáwleleniwın tabadı. Piesanıń syujetlik jelisi Seybil hám Uzaqbergen degen baylardıń quda túsiw waqıyasman baslanadı. Hayal-qızlardı adam sıpatında esapqa almay, mal ornında sanap kelgen feodallıq dáwirdeń kertartpa kózqaraslarınń shırmawında qalǵan Seybil degen dúnyaparaz, topas bay mal-dúnyaǵa qızıp, hátte óziniń tuwǵan qızı Ayshanı da Uzaqbergen degen ekinshi bir ózindey bayǵa qalıń malǵa satpaqshı boladı. Ayshanıń bolsa, ákesi esiginde islep júrgen óz teńi Aytjan degen jigitte kewli bar edi. Toy belgilenip, uzatılatuǵın kúni Aysha Aytjan menen qashıp ketiwge bel baylaydı. Olardıń bul «muhabbat saparına» Seybil baydıń diyxanları Bektursın, Ayzadalar járdem beriwge astırtın háreket etedi. Biraq, bir-birin shın súygen eki jas qashıp baratırǵanda, darǵa boyında qolǵa túsip qaladı. Aqırı, Aysha zorlıq penen Uzaqbergenge uzatıladı. Ayshanı qutqarmaqshı bolǵan Aytjandı Uzaqbergen atıp óltiredi. Bul kúyikke shıdamanǵan Aysha da

Uzaqbergenniń úyinen basın alıp qashıp shıǵıp, Aytjanniń qábiriniń basında ózin-ózi óltiriwge májbúr boladı².

S.Xojaniyazovtıń «Súymegenge súykenbe» komediyası da muhabbat erkinligi temasına qurılǵan. Piesa atamasınan kórinip turǵan tiykarǵı ideya shıǵarma qaharmanı Parshagúldiń mına sózlerinde ayqın kózge taslanıp turadı:

«Bul alǵıǵan saqalınıń aǵına qaramay, bir biysharanıń gúldey ómirin bilǵaytuǵın boldı. Áy, nashar-áy. Jashıǵımda meni de at kótermes naz benen alıp edi, endi men de júregine tiyip qalıppan. Jashıǵımda taza ashılǵan gúldey bolıp, eki betiń gúl-gúl dónip, tamaǵında qalampir iyisi jaǵımlı sezilip turǵanda, súykimli bolasań. Kórgen, meniki bolsa eken, deydi. Sol dáwirde teńińdi durıs tańlap, súyip qosılsań, ómiriń pal boladı. Muhabbatlı malǵa satıp, súymegenge qosılsań, ómiriń qan boladı».

Komediyadaǵı bul ideya ótken turmısta da, búgingi kúnde de óz áhmiyetin joǵaltqan joq. Biz komediya qaharmanları bir-birin shın súygen pák muhabbat iyeleri Áwez benen Aysánemniń óz muhabbatların qorǵaw jolındaǵı batırлық, sadıqlıq, adamgershilik islerin kórip súysinsek, biri birine duzaq qurıp, biri birine jamanlıqtan basqa náirse oylamaytuǵın sumlıqlı, mákkar, nápsiqaw, kórse qızar Ğodalaq, Shiraz sıyaqlı ayırım baylar menen mallasımaqlardıń «súymegenge súykenen» unamsız háreketlerine jiyirkenemiz. Shıǵarma usınısı menen bahalı, usınısı menen turmısshań.

S.Xojaniyazov 50-60-jıllarda zamanagóy temalarda da tabıslı qálem terbetti. Onıń «Jas júrekler» dramasında jańa dáwir jaslarınıń turmısı, muhabbatı sóz etilse, «Falwas» komediyasında XX ásirdiń 60-jıllarındaǵı jámiyei turmısında orın alǵan ayırım eski úrip-ádetler, adamlar sanasındaǵı dúnyaparazlıq, hámelparazlıq usaǵan illetler qattı sıǵa alınadı.

Dramaturg 60-70-jıllarda kóbirek tariyxıy hám klassikalıq ádebiyat syujetlerine negizlenip shıǵarmalar jazıwǵa úlken dıqqat awdardı. Onıń usı jıllarda jazılǵan ótmish waqıyaları hám tariyxıy tematikadaǵı «Aqmaq patsha», «Maman biy» dramaları teatr tamashagóyleri tárepinen jıllı júzililik penen jaqsı kútip alındı.

S.Xojaniyazov soʻngi jillarda proza tarawında da qalem sinap kórip, «Aq altınli atızdın adamları», «Baxtın tapqan Begjan», «Aq bota», «Hujdan», «Aydin job», «Xalqınnan sır saqlama» sıyaqlı bir qansha jaqsı jazılğan prozalıq shıǵarmalar da dóretti.

Degen menen, S.Xojaniyazov XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında biz joqarıda baha berip ótken dramalıq shıǵarmaları menen dramaturg-jazıwshı sıpatında keńnen belgili boldı.

Belgili dramaturg, Qaraqalpaqstanǵa xızmet kórsetken kórkem-óner ǵayratkeri **Pirlepes Tilegenov** (1918-1990) 1918-jılı Shimbay qalasında tuwıladı. 1936-jılı Tórtkúldegi awıljojalıq texnikumın, 1940-jılı Moskvadaǵı Lunacharskiy teatr institutınıń Qaraqalpaq studiyasınıń pitkerip shıǵıp, sońınan dramaturg sıpatında usı tarawda uzaq xızmet etedi. Ol ekinshi jáhan urısı qatnasıwshısı.

Urıstan soʻngi jılları Nókis qalalıq ishki isler bólimi baslıǵınıń orınbasarı (1948-1951), Respublikalıq mádeniyat úyiniń direktori (1951-1953), Iskusstvo isleri boyınsha komitetiniń inspektori (1953-1956), Televidenie hám radioesittiriw komitetiniń redaktori (1965-1967), Mádeniyat ministrliǵı bólim baslıǵı (1967-1972), Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamında ádebiyat fondınıń baslıǵı (1973-1977) lawazımlarında isleydi.

Pirlepes Tilegenov 1956-jılı Jazıwshılar awqamınıń aǵzalılıǵına qabıl etiledi. Ol «Birinshi gudok» (1953), «Begjap tragediyası» (1965), «Qılmısker kim?» (1973), «Namıs» (1976), «Analar» (1975), «Adamnıń táǵdiri», «Jeti million» usáǵan bir neshshe dramalıq shıǵarmaların avtorı.

Pirlepes Tilegenovtıń kóplegen piesaları Ózbekstan, Qazaqstan, Tájikstan, Qırǵızstan teatrlarınıń saxnalarında qoyıldı.

P.Tilegenov dramalarınıń ishinde «Begjap tragediyası», «Insan táǵdiri», «Kóleńke» piesaları dramaturgiyamızǵa salmaqlı úles qosqan shıǵarmalar esaplanadı.

P.Tilegenov 60-jıllardıń ózinde-aq dramaturgiyamızǵa jańa formalar alıp kirdi. Onıń «Begjap tragediyası» usı dáwirlerdegi muzıkalıq dramadan realistlik tariyxıy dramaǵa ósip ótken shıǵarma esaplanadı. Bul drama 1963-jılı qayta islenip, ideyalıq-kórkemlik sapası

ádewir jetilisti, qızıqlı xarakter, dramalıq keskin konfliktler jaratıw jaǵınan bir qansha tabıslarǵa eristi. Dramadaǵı Azat, Perida hám hiyleker, aqıllı Qutlımurat obrazları hár tárepleme jetilisken obrazlar. Bul obrazlar haqıyqı kórkemlik penen isenimli sáwleleniwın tapqan.

Avtordıń «Kóleńke» piasası «Hújdan» degen at penen saxnalastırılǵan. Piasada bekkem shańaraq qurıw, hadal jasaw máseleleri isenimli hám kórkem etip ortaǵa qoyılǵan. Piesa qaharmanları bolǵan erli-zayıplı Ádilbek-Záwre obrazları bizdi ómirde qıraǵı bolıwǵa, ómirden óz omımızdı tabıwǵa shaqırıp turadı.

Pesa talaba gezinde turmısqa shıǵıp, jas balalı bolǵan Jámila degen kelinshektiń táǵdirin sóz etiwge baǵısh etilgen. Piesa waqıyalarınıń rawajlanıw barısında piesa qaharmanı Jámilaniń kúyewi Ádilbekten aldanıp qalǵanlıǵın kóremiz. Ádilbek buzıq oyılı sawda xızmetkeri Záwre degenniń hiylelerine erip, jas balası menen hayalı Jámilani taslap ketiwge deyin barıp jetedi. Jámila shańaraǵın buzǵısı kelmey, qoldan kelgen barlıq háreketlerdi isleydi hátte shańaraǵındı buzba, balam jetim qalmasın, dep Záwreniń úyine de baradı. Biraq, Záwre de, Ádilbek te onıń gáplerine qulaq aspay, onıń pák sezimlerin ayaq astı etedi.

Avtor Jámila obrazınıń qarama-qarsı sıpatı retinde Záwre obrazın dóretken. Záwre dúnyaǵa duzaq qurǵan, qımbat baha kiyim-kenshek, tillá-taǵınshaq, mal-dúnya tabıw ushın barlıq haramshılıqlardan da qaytpaytuǵın dúnyaxor, jalatay, buzıq hayaldıń tipi.

Ádilbek te turmısta jeke-siyrek bolsa da ushırasıp turatuǵın kórseqızar, jeńil minezli, ómirdiń qıyınshılıǵınan qashıp, arısat ómir keshiriwdi kúscytuǵın nákas adamlardan esaplanadı. Onıń bul nákaslıq sıpatı Záwreni aqsha menen «jıǵıp alıw» ushın nızamsız háreketler islep, haq kókirek Júginistey jigitlerge jalǵan hújjetlerge qol qoydırıp, onı «otqa ısırıp salmaqshı» bolǵan háreketlerinen ayqın seziledi.

Shıǵarmanıń aqırında Ádilbek ómirden tis jep, qáte-kemshilikleri ushın Jámiladan keshirim sorap keledi. Biraq, onıń insaniyatqa, nızamǵa qarsı islegen qılmısların Jámila keshire almaydı, «qıńır isi» ushın Ádilbek zań aldında juwap beriwge májbúr boladı.

Avtor bul juwmaq penen, Ádilbektey nákas adamlarǵa ómirde orn joq, degen pikirdi jáne bir máртеbe tastıyıqlap kórsetedi.

Belgili yumorist jazıwshı, dramaturg **Saylawhay Jumagúlov** 1951-jılı 27-yanvarda Taxtakópir rayonındaǵı Kepe awılı aymaǵında dúnyaǵa keledi. Orta mektepti tamamlap, miynet jolın Nókis konserva zavodında jumısshı bolıp islewden baslaǵan ol 1970-72-jılları áskerlik xızmetin óteydi. Áskerlikten soń bir neshshe jıl mashina aydawshısı bolıp jumıs isleydi.

Onıń kórkem dóretiwshilikke qızıǵıwshılıǵı balalıq gezlerinen baslansa da, jazıwshı sıpatında baspa sózde dáslepki kórine baslawı 70-jıllardıń baslarına tuwra keledi. 70-jıllardıń ekinshi yarımında baspa sózde jurnalistik kásipke aralasıwı menen, jazıwshılıq dóretiwshilikke de shıntlap kirise baslaydı. 1978-1993-jılları «Tselinnik Karakalpakii», «Jetkinshek», «Erkin Qaraqalpaqstan», «Ámiwdárya», «Aral qızları» sıyaqlı respublikalıq gazeta-jurnallarda xabarshı, ádebiy xızmetker lawazımlarında isleydi. 1994-jıldan baslap Qaraqalpaqstan telekórsetiwinde redaktor wazıypasın atqarıp atır.

S.Jumagúlov 1986-jılı Qaraqalpaq mámlekettik universitetiniń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı fakultetin sırttan oqıp tamamlaǵan. 1993-jıldan Jazıwshılar awqamınıń aǵzası.

Ádebiyatqa kishigirim yumorlıq shıǵarmaları menen kirip kelgen S.Jumagúlov 80-jıllardıń aqırlarına kelip talantlı satirik jazıwshı sıpatında jámiyetshilikke keńnen tanıldı.

Qaraqalpaq prozasında O.Ábdiraxmanov, M.Nızanovlar menen bir qatarda satiralıq gúrriń janrıńın turaqlasıwına tiykar salıp, dáslepki yumor-satiralıq povestlerdiń de avtorı boldı. Onıń «Sırım da usı, shınım da...» (1984), «Balalıǵımnan bir eles» (1986), «Tuslıydiń náli» (1990), «Qırıq jıldan sońǵı kún» (1992) sıyaqlı yumor-satiralıq gúrrińler hám povestler toplamları bul pikirimizdiń ayqın dálili. Onıń yumor-satiralıq shıǵarmaları ózbek tilinde de («Tekin tarvuz», 1988) basılıp shıǵıp, belgili ózbek satirik jazıwshıları Sayd Axmad, Nasır Fazılovlarđın joqarı bahaların alıwǵa miyasar bolǵan.

S.Jumagúlov 80-jıllardıń aqırı 90-jıllardıń baslarınan talantlı dramaturg jazıwshı sıpatında da kózge túsip kiyatır. Dramaturgtiń «Adamlar qalay buzılǵan?» (1992), «Kúyewińdi berip tur» (1993),

«Ekstrasens» (1998) komediyası menen «Qara shayan» (2007) tragediyası soñğı jıllardağı qaraqalpaq dramaturgiyasınıń úlken tabıslarınan esaplanadı. Onıń bul dramalıq shıǵarmalarınıń kópshiligi S.Xojaniyazov atındaǵı Jas tamashagóyler teatrınıń turaqlı repertuarlarına aylanǵan, ayırımları bolsa qońsılas Respublikalardaǵı tuwısqan xalıqlar teatrlarında da qoyılıp kiyatır.

Saylawbay Jumaǵulovtıń «Ekstrasens» atlı komediyası xalqımızǵa keńnen tanıs. S.Xojaniyazov atındaǵı jas tamashagóyler teatri óziniń on jetinshi máwsimin ust komediya menen ashtı. Búgingi kúngi turmıs mashqalasına qurılǵan bul komediyanı Qaraqalpaqstan Respublikası xalıq artisti, Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı R.Tóreniyazov saxnalastırǵan.

Komediyada jeńil jol menen kún kóriwge ádetlengen ayırım jaslardıń adam aldawshılıq usaǵan unamsız qılwaları ápiwayı, biraq, kúlkili, jeńil til menen ótkir sıńǵa alınǵan.

Reketerdiń qolına túsip qalǵan Gúmisgúl degen jas qız Qalbay sıyaqlı neshshe bir jigitlerdi joldan shıǵarıp, óz sulıwlıǵınıń bendesi etip, soñǵılıǵı mal-dúnyasını alıp ketip qaladı. Qalbay ápiwayı, sada traktorshı jigiti. Poezdda Gúmisgúl menen tanısıp, onı úyine ertip keledi. Qız bir háptede Qalbaydı ekstrasens etip tayarlaydı. Seans waqtında qolında biotok bar dep, awırıwlardıń kózin baylap, utyug penen awırǵan jerlerine ıssılıq jiberedi. Olar kúnnen-kúнге bayıp ketedi. Al, Gúmisgúl sada kúyewiniń tabısanın óz sheriklerine berip turadı. Komediyanıń sońında Gúmisgúl seansqa kelip júrgen biznesmen jigiti penen úydegi bar dúnyanı alıp ketip qaladı. Traktorshı sol hayaǵı bir kát, bir stol menen tús kórgendey bolıp qala beredi. Gúmisgúl oǵan xat taslap ketedi. Xatta bul biznesmendi de waqtı kelip dúnyaların alǵan soń taslap ketetuǵınlıǵı ayılǵan.

Bul komediyanı kórgen hár qanday oqıwshıda Gúmisgúldey nákas adamlarǵa ǵázep otı oyanıp, onnan, onday adamlardıń qıóır qılıqlarınan ózin awlaq uslawǵa umtilatuǵını sózsiz.

S.Jumaǵulovtıń «Kúyewińdi berip tur» atlı bes kórinisli komediyası da aytajaq kórkem pikiriniń tereńligi menen kózge taslanadı. Komediyanıń qısqaasha mazmunı tómendegishe: Marjan atlı

jas ilimpaz qız öziniń 30 jasqa shıqqanın dosları menen belgilep atırǵanda, kútilmegende telegramma kelip qaladı. Qırǵızstanlı dosları asıǵıs jibergen eken. Olar beri qarap qıdırıp kiyatırǵanlıǵın aytıptı.

Marjan qıyın bir jaǵdayǵa túsip qaladı. Sebebi, bul qırǵız doslarına-Manas hám Ğumshaǵa bir waqıtları sol jaqta dem alıp qayıtqanında, «kúyewge shıqqanman, úyde ayday kúyewim bar» dep maqtanıp aytıp salǵan edi. Endi sol qırǵız doslarının aldında ótirikshi bolǵısı kelmeydi. Bul qıyın jaǵdaylardan qalay bolmasın shıǵıw jolların qarastıradı. Buǵan úyindegi tuwılǵan kúnine qatnasıp atırǵan óz dosları járdemge keledi. Aqırı, bári uzaq oylasıp, bir táwekelshilikke qol uradı. Qumarxan atlı kommerciya menen shuǵıllanatuǵın qurdasınıń máskúnem kúyewin waqıtsha eki-úsh künge sorap aladı.

Marjannıń qırǵız dosları wádesinde turıp, onıń úyine qıdırıp ta keledi. Bular keliwden, qıyan-keski waqıyalar baslanadı. Súwretler almasıp, sorap alǵan kúyewi kútilmegen qızıqlı waqıyalargá ústi-üstine tap bola beredi.

Bul spektakldiń jáne bir utıp turǵan jeri-ol tek bastan ayaq kúlkige qurılmaǵan. Birinshi kórinisten baslap komediya menen bir qatar elespesiz tragediya da áste rawajlana baslaydı, yaǵnıy, bul saxnalıq shıǵarmada tragediyalıq waqıyalar da óz kórinisin tapqan.

Bul komediya tek ózbek tamashagóyleriniń názerinen de orın alıp qoymastan, Ózbekstan Respublikasınıń Qashqadarya wálayatındaǵı M.Tashmuxamedov atındaǵı dramalı teatrında da saxnalastırıldı.

Saylawbay Jumaǵulovtıń «Adamlar qalay buzılǵan?» dramasınıń ideyası adamlardıń ne sebepten buzılǵanlıǵı haqqında emes, al, adamdaǵı eń joqarǵı kúsh-hujdan haqqında, yaǵnıy, adamlar qanday tuxım jewinen biyǵárez, adamda hujdan degen sezim bolsa, álbette, bárin jeńip shıǵadı.

Sonıń menen birge, avtor dramada adamlar arasındaǵı bir-birewge degen qarım-qatnas, muhabbatıń bekkem holiwın, hár qanday oylamay islegen istiń aqırı adamnıń ózine dushpan bolatuǵınlıǵın kórsetiwdi maqset etip qoyadı. Demek, dramaturg Saylawbay Jumaǵulovtıń «Adamlar qalay buzılǵan?» shıǵarmasın dıqqat penen oqıp qarasaq,

joqarında aytilganday, jaqsılıq penen jamanlıq ortasındaǵı mawasızlıq penen alıp barılǵan gúresti ayqın sezip otıramız.

Adamzat payda bolǵalı berli bar bolıp, óz-ara keskin gúresip kiyatırǵan bul eki kúsh hesh waqıtta kelisimge kele almaydı.

Kópshilik jaǵdaylarda jamanlıq jeńiske erisedi. Biraq, waqıtsha. Aqırǵı waqıtta jaqsılıq jeńip shıǵatuǵınlıǵı tájiriýbeden de, kórkem shıǵarmadan da belgili.

Biraq, Saylawbay Jumaǵulovtıń «Adamlar qalay buzılǵan?» shıǵarmasında jaqsılıq jamanlıqtıń ústinen keskin jeńiske erise almaydı, tek jeńiske degen háreket, umtıwshılıq seziledi. Adamlar jamanlıqqa qarsı gúrestin jolın taba almay, Sulayman patshadan mádet soraydı. Ol bolsa keskin bir ilaj kórmey, «Hújdanińızdı oyatıńlar!» dep saza beriw menen ǵana sheklenedi.

Ulıwma, S.Jumaǵulovtıń bul draması hujdan sezimin ulıǵlawǵa baǵıshlangan. Haqıyqatında da, S.Jumaǵulov durıs kórsetkenindey, dúnyada hesh bir jamanlıq, iplashıqtan qorıqpaytuǵın bir náirse bar. Ol-insandaǵı eń ıllı baylıq hujdan sezimidur. Hujdan adam qanına aralasıp ketken jamanlıqlar hám iplashıqlardı joq etiwge qúdiretli. Demek, insan óz hujdanına qulaq salıp, onı tereń ańlay biliwi kerek, orınlay alıwı kerek, tek ǵana hujdanlı, onıń buyrıǵına ámel qılatuǵın insanlar ǵana ıllı maqsetlerge erise aladı.

Saylawbay Jumaǵulovtıń «Adamlar qalay buzılǵan?» shıǵarması, mine, óziniń usınday tárbiyalıq áhmiyeti jaǵınan da oqıwshılar tárepinen jaqsı bahalandı hám unamlı dep tabılǵan shıǵarmalardan esaplanadı.

5. Ádebiyattı izertlew ilimi

XX ásirniń 20-jıllarınıń aqırında, 30-jıllarınıń basında payda bolǵan, 40-50-jıllarda belgili bir qalıpke túsken qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimi 60-80-jıllarda ósiw-órkenlew dáwirin bastan keshirdi: 50-jıllardıń basına shekem N.Dáwqaraev tárepinen tutas túrde izertlenilgen qaraqalpaq folklorı menen XVIII-XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı jeke shayırlar ómiri hám dóretiliwshiligi, jeke janrlar misalında hár tárepleme tereń úyrenile basladı. Misali, folklorını epos,

aytis janiltpash, jumbaq, ertek, xalıq qosıqları, salt-dástúr jırları usağan jeke janrları menen bir qatarda «Qırıq qız», «Máspátsha», «Alpamıs», «Edige» usağan jeke eposlıq shıǵarmaları, XVIII-XIX ásirlerdegi qaraqalpaq ádebiyatındaǵı Jiyen-Jıraw, Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh dóretiwshilikleri boyınsha kandidatlıq, doktorlıq dissertaciya sıpatındaǵı arawlı ilim izertlew jumısları júrgizildi, monografiyalar jazıldı. Bul jıllarda XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı da haqıyqıy ilim izertlewler obyektine aylandı: Poeziya, proza, dramaturgiya tariyxı boyınsha arawlı izertlewler payda boldı, gúrriń, povest, romanlar, lirika hám onıń ayırım túrleri óz aldına izertleniwın taptı. Atap aytsaq, folklortanıw tarawında Q.Ayımbetovtıń qaraqalpaq folklorınıń túrleri, variant, versiyaları hám atqarıwshıları, I.Saǵıtovtıń qaraqalpaq qaharmanlıq eposı, Q.Maqsatovtıń «Qırq qız» dástanı jáne de qaraqalpaq eposlarınıń poetikası, A.Aliev, A.Alımov, Á.Tájimuratov, N.Kamalov, Q.Mámбетnazarovlardıń jeke eposlardıń ideyalıq-kórkemlik ózgesheligi, folklordıń ayırım janrları haqqındaǵı arawlı kandidatlıq, doktorlıq jumıslarınıń payda bolıwı bul dáwirdegi folklor shıǵarmalarına bolǵan qızıǵıwshılıqtıń kúsheygenligin kórsetedi.

Bir qatar ilimpazlarımız XX ásirge shekemgi qaraqalpaq ádebiyatınıń mashqalalarına ayrıqsha diqqat awdardı. Misalı. **B.Ismayılov** 50-jıllardıń aqırında «Qaraqalpaq klassikalıq poeziyasınıń jazba ádebiyatlıq xarakterini haqqındaǵı máselege» («Ámiwdárya», 1959, N 3) diqqat awdarıp, birinshilerden bolıp XX ásirge shekemgi qaraqalpaq ádebiyatında Jiyen-Jıraw, Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq hám t.b. dóretpeleriniń, poeziyasınıń jazba ádebiyatlıq sıpatqa iye ekenligi haqqındaǵı pikirdi ortaǵa taslap, bul pikiriniń durılıǵın 1961-jılı «Kúnxojanıń ómiri hám tvorchestvosı» monografiyasında jáne bir mártebe dálilleledi.

60-jıllardıń aqırında (1969-jılı) «Qaraqalpaq jazba poeziyasında shıǵıs klassikleriniń dástúri» mashqalası menen shuǵıllanǵan **K.Mámбетov** 70-jıllardıń ekinshi yarımına kelip qaraqalpaq ádebiyatınıń saǵaların XVIII ásirdegi Jiyen jırawdan emes, onnan da erterektegi XIV-XVI ásirlerdegi Noǵaylı dáwiriniń jıraw-shayırları Soppaslı Sıpıra jıraw, Asan-qayǵı, Jiyenshe sheshenier dóretiwshiliklerinen baslaw kerekligi haqqındaǵı ideyanı alǵa súrdi

1976-jılı onıń bul kóp jılıq izertlewiniń jemisi sıpatında «Áyyemgi qaraqalpaq ádebiyatı» monografiyası jarıq kórdi. K.Mámбетov 1984-jılı XV-XVIII ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń tariyxı boyınsha doktorlıq dissertaciya jaqlap, bul kóterilgen ilimiy mashqalanıń turmısshañlıgın jámiyetshilikke keńinen tanıttı.

Bul jıllarda I.Sağıtov, A.Murtazaev Berdaq dóretiwshiligi, A.Karimov Jiyen-jıraw dóretiwshiligi, A.Paxratdinov S.Nurımbetov dóretiwshiligi, sonday-aq xalıq shayırlarınıń XX ásir poeziyasına qosqan úlesi, S.Niyetullaev Abbas shayır dóretiwshiligi, A.Pirnazarov Omar dóretiwshiligi, Á.Pirnazarov, B.Qálimbetov Ájiniyaz dóretiwshiligi, N.Japaqov, Q.Bayniyazov A.Muwsaev dóretiwshiligi boyınsha arawlı ilim izertlew jumısların alıp bardı.

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı wákillerinen Q.Áwezov, M.Darıbaev, S.Májitov, J.Aymurzaev, I.Yusupov, T.Qayıpbergenov dóretiwshilikleri de ilim izertlew obyektine aylana basladı. Bul shayır-jazıwshılar dóretiwshiligi jóninde M.Nurmuxamedov, Q.Ayımbetov, Á.Nasrullaev, Q.Bayniyazov, Q.Sultanov, S.Allayarov, T.Mámбетniyazov, G.Esemuratovlardıń ilimiy miynetleri jarıq kórdi.

60-70-jıllarda Q.Ayımbetovtıń dramaturgiya tariyxı, M.Nurmuxamedovtıń proza tariyxı hám ádebiy baylanıslar. S.Axmetovtıń XX ásir qaraqalpaq poeziyası, ádebiyattanıw ilimi hám ádebiy sın tariyxı haqqındağı salmaqlı jumısları payda boldı. J.Narımbetov, Q.Kamałow, S.Bahadırovalar 70-jılları prozanıń ayırım formaları - gúriniń, povest, romanlar boyınsha ilim izertlew jumısların juwmaqladı. K.Xudaybergenov, Á.Pirnazarov, Q.Muratbaev usağan ilimpazlar lirika hám onıń teoriyalıq máseleleri menen shuǵılandı. Z.Nasrullaeva, Á.Qojıqbaev, Q.Sultanovlar bolsa prozanıń rawajlanıwınıń tiykarǵı baǵdarları, romanlarda konflikt hám xarakter, qaharman obrazı máseleleri boyınsha izertlewler alıp bardı.

80-jıllarda bul alımlardıń qatarı Yu.Paxratdinov, K.Allambergenov, Q.Járimbetov, J.Xoshniyazov sıyaqlı ilimpazlar menen tolıstı.

60-80-jıllardağı jergilikli ilimiy izertlewdiń bir tarawları sıpatında teatr hám muzıka, súwretlew iskusstvosı boyınsha T.Allanazarovtıń, B.Tursınovtıń Á.Nasrullaevtıń, T.Adambaevanıń, A.Allamuratovtıń hám t.b izertlew jumısları payda boldı.

Bunnan tısqarı, qaraqalpaq folklorı hám jazba klassikalıq ádebiyatı dóretpelerin xalıq arasınan jıynaw, olar tuwralı izertlew jumısların alıp barıw, bibliografıyalar dúziw isleri de qolǵa alındı. Bulardıń bári házirgi dáwirde qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń hár tárepleme rawajlanıp atırǵanın dálilleydi.

60-80-jıllarda jergilikli ádebiy-kórkem kritika tabıstı rawajlandı. Bul tarawda M.Nurmuxamedov, I.Saǵıtov, S.Axmetov, Q.Maǵsetov, Á.Nasrullıaev, J.Narınbetov, S.Bahadırova, Á.Paxratdinov, Q.Kamalov, K.Mámбетov, Q.Sultanov hám basqalar tabıstı isledi. Bir qatar shıǵarmalar, turmıs shımlıǵı hám qaharman obrazın dóretywdegi tartıstı máseleler, ádebiyatımızdaǵı jańa qubılıslar, jańa kitaplar jergilikli ádebiy-kórkem sinnuń diqqat orayında turdı.

60-70-jıllarda ádebiyatı, sonıń ishinde folklordı izertlewde jemishli miynet islegen ilimpazlardıń biri Qalı Ayımbetov (1908-1973) ádebiyattanıw ilimine 20-jıllardan baslap aralastı: folklor shıǵarmaların jıynaw isi menen shuǵıllandı. Usı jıllarda «Edige», «Alpamıs» dástanların xalıq arasınan jazıp alıp, 1937-jılı Moskvadaǵı mámleketlik kórkem ádebiyatlar baspasınan bastırıp shıǵardı. Ózi jıynagan «Qaraqalpaq naqıl-maqalları» (1956-jılı) kitap halında járiyaladı.

Q.Ayımbetov folklor, ádebiyat shıǵarmalarınń jankúyer jıynawshısı ǵana emes, záberdes izertlewshi de boldı. Ol 30-jıllarda-aq O.Kojurov penen birlikte qaraqalpaq ádebiyatınıń túrleri haqqında pikir júritip, birinshilerden bolıp qaraqalpaq folklorınıń klassifikaciyasını jasadı.

Q.Ayımbetov qaraqalpaq folklorın 13 túrge ajıratıp, sonıń ishinde «Alpamıs» sıyaqlı dástanlarǵa keńirek toqtaydı, dástanlardıń shıǵıw tórkini, dóreliw dáwirleri haqqında pikir júritedi. Onıń 1939-jılı «Qaraqalpaqstan ádebiyatı hám iskusstvosı» jurnalınıń 4-5-6-sanlarında járiyalanǵan hám 1940-jılı óz aldına kitap bolıp basılıp shıqqan bul maqalasında XX ásirge shekemgi qaraqalpaq shayırlarınıń dóretywshilikleri haqqında da ayırım pikirler orın alǵan. Maqalana ádebiyat teorıyası boyınsha birinshi islengen jumıs ekenliginin áhmiyet sonda - 40-jıllarda bul maqala oqıw orınlarında oqıw qollanba sıpatında paydalanıldı.

1963-jılı «Qaraqalpaq dramaturgiyasınıń ocherklerinen» ilim kandidati dárejesin alǵan Q.Ayımbetov 60-jıllardıń aqırında «Xalıq danalıǵı»n (1968) izertlew arqalı filologiya ilimleriniń doktorı dárejesin alıwǵa eristi. 1977-jılı onıń «Qaraqadpaq folklorı» atlı miyneti jariq kórdi. Q.Ayımbetov bul miynetlerinde qaraqalpaq folklorınıń túrleri, onıń atqarıwshıları hám dóretiwshileri, olardıń repertuarları haqqında keń túrde pikir júritip, jıraw-shayırlar, sonday-aq folklorlıq dástúr tiykarında ósip shıqqan xalıq shayırları dóretiwshiliginin folklor menen jazba ádebiyatı tutastırıwshı úlken kópir bolǵanlıǵın dálilleydi.

ÓZRIA xabarshısı, filologiya ilimleriniń doktorı, professor **Ismayı Sagıtov** (1908-1993) 60-jıllarda qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń eń kórnekli wákılleriniń birine aylandı. Ol ádebiyattanıw ilimine 30-jıllardıń ortalarında sol dáwirin zamanagóy ádebiyatı menen shuǵıllanatuǵın talantlı sınshı sıpatında kirip keldi. Mısalı, onıń «Joqarı sapalı ádebiyat ushın gúreseyik» (1935), «Qaraqalpaq ádebiyatı hám onıń jas jazıwshıları» (1935), «Kórkem ádebiyat maydanındaǵı artta qalıwshılıqtı tez joyayıq» (1936) sıyaqlı sın maqalaları bunıń ayqın dálili.

I.Sagıtovtıń 60-80-jıllardaǵı ádebiyattanıw ilimine qosqan úlesi ásirese, onıń «Qaraqalpaq qaharmanlıq eposı» (1963) miyneti menen Berdaq dóretiwshiligi boyınsha izertlewlerinde kórindi. («Sahra búlbúli», 1974). Eposlar haqqında izertlewiniń áhmiyeti sonda - ol epostanıwǵa birinshilerden bolıp tipologiyalıq tallaw usılın engizip, qaraqalpaq eposların tuwısqan túrkiy tilles xalıqlar dástanları menen salıstırıp úyrendi. I.Sagıtov bul jılları XX ásir ádebiyatınıń áhmiyetli máseleleri haqqında da bir qatar miynetler jazdı. («Ádebiyat hám dáwir», 1988).

60-70-jıllar ádebiyattanıw iliminde jankúyerlik penen jumıs alıp barǵan jáne bir záberdes alım - **Nawrız Japaqov** (1915-1975) boldı. Ol 1961-jılı «A.Muwsaev tvorchestvosı» boyınsha kandidatlıq, 1967-jılı qaraqalpaq ádebiyatında kórkem metodtıń qalıplesiw dárekleri haqqında doktorlıq dissertaciyalar jaqladı. Onıń bul jıllarda jazǵan ádebiy baylanıslar, orta ásirlerdegi (X-XI ásirler) túrkiy tilles xalıqlarǵa orta q mádeniy miyraslar bolǵan «Qudatǵu bilig», «Devonu luǵatıt túrk» shıǵarmalarınıń qaraqalpaq ádebiyatına qatnası máselesi

haqqındağı miynetleri diqqatqa ılayıq. «Qaraqalpaq folklorınıń» 20 tomlıǵın bastırıp shıǵarıwdı shólkemlestiriwi bolsa, onıń ilimpaz hám óz eliniń shın patrioti sıpatındağı baslı xızmetlerinen esaplanadı.

60-80-jıllarda jáhán ilimi kóleminde tanımalı ádebiyatshı dárejesine kóterilgen ÓzRIA akademigi Marat Nurmuxamedov (1930-1986) ádebiyattanıw ilimine 50-jıllardıń basında aralastı. Usı jıllarda «Qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıwına rus ádebiyatınıń tásiridegen tamada kandidatlıq dissertaciyası jaqlandı (1953).

M.Nurmuxamedov 60-jıllarda ilim izertlew jumısın tiykarınan XX ásir prozasınıń áhmiyetli máselelerin izertlewge baǵıshladı. Onıń «Házirgi proza haqqındağı oylar» (1962), «Seydan ǵarınıń gewishi»nde kórkenlik sheberlik máselesi» (1960), «Aqdárya» romanı haqqında (1963), «Balıqshınıń qızı» romanı sıyaqlı bir qatar maqalaları qaraqalpaq ádebiyatında proza janrınıń payda bolıwı hám qalıplesiwin kórsetip beriwge baǵıshlanǵan jumıslar edi. Ol 1965-jılı proza haqqındağı bul izertlewlerin juwmaqlastırıp, doktorlıq dissertaciya jaqladı. 60-80-jıllarda M.Nurmuxamedov kóbirek qaraqalpaq ádebiyatınıń teoriyalıq máselelerine qızıǵıp, «Qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń dórewi» (1968), «Türkiy tilles ádebiyatlarında awız-eki hám jazba tradiciyalardıń sintezi haqqında» (1981) sıyaqlı hár biri qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimindegi úlken bir mashqalalǵa ideyalıq túrtki bolatuǵın mashqalalıq maqalalar dóretti.

Sońǵı jıllarda M.Nurmuxamedov Pushkin shıǵarmalarınıń Orta Aziya xalıqları folklorı menen baylanısın izertlewge arnıp «Pushkin hám Orta Aziya xalıqlarınıń folklorı», «Pushkin, Ormbor hám Ormborshılar» (1981-1983) kitapların dóretti. Usı jıllarda (60-80-jıllarda) qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń awır júgin M.Nurmuxamedov penen bir sapta turıp iyin tiresip tartqan záberdes ilimpaz Srajatdin Axmetov boldı (1928-1996). Ol 1950-1954-jılları Moskvadağı Shıǵıstanıw institutınıń aspiranturasında oqıp, «Ullı watandarlıq urısqa deyingi qaraqalpaq poeziyası» degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqladı. Al, 1966-jılı jaqlanǵan doktorlıq dissertaciyası bolsa XX ásir qaraqalpaq poeziyası tariyxın izertlewge baǵıshlandı. Ilimpaz ómiriniń sońǵı demlerine deyin usı poeziyatınıw ilimine sadıq bolıp ketti. Onıń poeziya tariyxı boyınsha kóp jıllıq bul

izertlewleri «Qaraqalpaq sovet poeziyası» degen atama menen óz aldına kitap bolıp basılıp shıqtı (Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1988 – 404 b.)

S.Axmetov 60-80-jıllarda ádebiy sını mashqalalarına kóbirek kewil awdara basladı. Ol bul tarawda «Ádebiyat hám kritika» (1978), «Talanta talap» (1984), «Qaraqalpaq ádebiy kritikası, ádebiyat ilimi tariyxınan» (1980), «Qaraqalpaq ádebiy sını» (1993) sıyaqlı maqalalar jıynaǵı menen monografiyaların baspadan shıǵardı.

40-50-jıllarda N.Dáwqaraev belgili bir sistemaǵa túsirgen, usı jıllardan baslap onı keń gúzarǵa aylandırıw ushın I.Sagitov, K.Ayymbetovlar at salısqan folklortanıw ilimine 60-jıllarda jáne bir talantlı folklortanıwshı alım kelip qosıldı. Bul kórnekti qaraqalpaq epostanıwshısı Qabil Maqsetov edi (1929-2001).

Haqiqatında da, Qabil Maqsetovtıń epostanıwdaǵı xızmetleri ayrıqsha. Bul tarawda onı dáslepki epostanıwshı teoretik alım dep bahalasaq ta boladı. Onıń «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı «Qırq qız» (1962), «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń poetikası» (1965), «Karakalpanskiy epos» (1976), «Dástanlar. Jırawlar. Baqsılar» (1992) sıyaqlı izertlewleri bul pikirimizdiń ayqın dálili.

Q.Maqsetov folklordıń basqa da máseleleri menen bir qatarda házirgi ádebiy jónelis haqqında da kóplegen miynetler jazdı.

Abdisayıt Paxratdinov (1932) 60-80-jıllardıń ádebiyatı izertlew iliminde jáne bir jemisli miynet islegen ilimpaz. Ol 1966-jılı «Sadıq shayırdıń tvorchestvosı» degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqladı. Á.Paxratdinov 60-80-jıllarda xalıq shayırlarınıń dóretiwshilik ózgeshelikleri hám olardıń XX ásir poeziyasında tutqan ornın izertlewge tiykarǵı dıqqattı awdardı. Onıń bul izlenisleri XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń qalıplesiw hám rawajlanıwında xalıq shayırlarınıń tutqan ornı haqqındaǵı 1978-jılǵı orıssha járiyalanǵan kitabında, sonday-aq 1980-jılı basılıp shıqqan «Xalıq shayırlarında shayırwshılıqtıń kelip shıǵıw tariyxınan» miynetlerinde ayqın kórinis taptı. Á.Paxratdinov bul baǵdardaǵı alıp barǵan izertlewlerin 1990-jılı jaqlaǵın doktorlıq dissertaciyası menen jummaqladı. Á.Paxratdinov 60-80-jıllarda ilim izertlew jumıslarınıń kópshilik bólegin Berdaq dóretiwshiligini izertlewge baǵıshlap, «Qaraqalpaq shejiresi» (1984), «Berdaq shayırdıń dástanlıq shıǵarmaları» (1987), «Berdaq shayıw

shıǵarmaların jıynaw, bastırıp shıǵarıw hám izertleniw tariyxınan» (1990) usaǵan bir qatar miynetlerin bastırıp shıǵardı.

Á.Paxratdinov 60-80-jıllarda ádebiyattı mekteplerde hám joqarı oqıw orınlarında oqıtıw máseleleri boyınsha da salınalı izertlewler alıp bardı.

60-jıllardıń ekinshi yarımında ádebiyattanıw ilimine kirip kelgen, 70-jıllarda qaraqalpaq povestleri boyınsha ilim izertlew jumısların dóretken («Qaraqalpaq povesti», 1978) professor Qonısbay Kamalov (1939-2001) 1989-jılı «Qaraqalpaq ádebiyatında kórkem metodtıń evolyuciyası» degen temada doktorlıq dissertaciyasını jaqladı. 1988-jılı usı atamada «Qaraqalpaqstan» baspası tárepinen monografiyası shıqtı. Ilimpaz bul ilimiy miynetin kóp jıllardan berli qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde izertlenbey kiyatırǵan, biraq tartıshı mashqalǵa arnaǵan.

Bul monografiyasında avtor qaraqalpaq ádebiyatınıń áyyemgi saǵalarınan baslap qaraqalpaq ádebiyatında realizm metodınıń payda bolıwı hám qalıplesiwı, XX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatındaǵı realizmniń ózgesheligi hám evolyuciyası haqqında, metodtıń birliǵı hám stıldıń kóp túrliligi haqqında keń túrde analiz jasaydı. Qullası, Q.Kamalov bul ilimiy miynetinde qaraqalpaq ádebiyatında kórkem metodtıń payda bolıwı hám rawajlanıw tariyxın keń jobada izertleydi.

Usı jıllarda filologiya ilimleriniń kandidatu, docent A.Alımov folklortanıw tarawında jemisli miynet etti. Onıń jumbaqlardıń poetikasına, ashıqlıq dástanlarınń genezisi, tipologiyasına baǵıshlanǵan monografiyası qaraqalpaq folklortanıw ilimine qosılǵan úlken úleslerdiń biri boldı.

Jańabay Narımbetov (1937-2006) 60-80-jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimi menen ádebiy sınında eń bir tabısh islegen ilimpazlardan esaplanadı. Ilimpazdıń «Qaraqalpaq romanı» (1974), «Jańa estetikalıq sheklerge qaray» (1984) miynetleri proza hám ádebiy sını mashqalaların izertlewde eleǵe deyin óz áhmiyetliliǵin joǵaltqan joq.

60-80-jıllardaǵı ádebiyattanıw iliminiń úlken tabıslarınıń biri bul usı tarawda Zeytuna Nasrullaeva (1929-1988), Sarıǵúl Bahadırova (1944) usaǵan dásllepki hayal-qız ilim doktorları, ilimpazlardıń záberdeslik penen dóretiwshilik miynet etiwı boldı. Atap aytsaq,

Z.Nasrullaevanın «Geroy sovremennoy karakalpakskoy prozi» (1976), «Problema tipa i xarakterta v sovremennoy karakalpakskoy proze» (1984), S.Bahadirovanıń «Roman hám dáwir» (1979), «Folklor hám qaraqalpaq prozası» (1984) miynetleri qaraqalpaq prozasınıń hár qıylı mashqalaların izertlew boyınsha alıp barılğan ilımiy qunlılıǵı joqarı sapalı ilim izertlew jumıslarınan esaplanadı.

Usı jılları proza tarawın izertlew boyınsha Filologiya ilimleriniń doktori, professor Qálimbet Sultanov ta (1932-2000) bir qatar áhmiyetli ilim izertlew jumısların alıp bardı. Onıń «Prozanıń rawajlanıw jolları» (1977), «T.Qayıpbergenovtıń prozası» (1979) miynetleri tiykarınan 60-70-jıllardaǵı qaraqalpaq prozasınıń hár qıylı mashqalaların izertlewge baǵıshlangan.

60-80-jıllarda usı ilimpazlar menen bir qatarda Á.Qojıqbaev, S.Aliyarov, Á.Nasrullaev, Q.Mámбетnazarov, T.Mámбетniyazov, N.Kamalov, K.Xudaybergenov, M.Nizamatdinov, T.Niyetullaev sıyaqlı ilimpazlar da qaraqalpaq folklorı hám jazba ádebiyatınıń ayırım mashqalaları boyınsha amawlı ilim izertlew jumısların alıp barıp, qaraqalpaq ádebiyatınw iliminiń rawajlanıwına salmaqılı úlesler qostı.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sawalları:

1. Dáwirdiń qısqaşa sıpatlama beriw.
2. 60-80-jıllardaǵı qaraqalpaq prozasında eń dáslep qaysı jazıwshılar roman dóretti?
3. Qaraqalpaq eposları hám folklordıń basqa da janrıları boyınsha qaysı ilimpazlar izertlewler júrgizdi?
4. 60-80-jıllarda qaraqalpaq ádebiyatında qaysı dramalıq shıǵarmalar saxnaǵa qoyıldı?
5. Memuarlıq proza haqqında túsiniń beriw.
6. 1960-jıllardaǵı qaraqalpaq prozasında qaysı shıǵarmalarda tariyxıy temalar sóz etilgen?
7. 1960-jıllardaǵı dáslepki povestler qaysı?
8. 1970-jılları ádebiyatta proza tarawında kizimlerdeń povestleri dóreldi:
9. 60-80-jıllardaǵı romanshılıq qalay rawajlandı?
10. 80-jıllardaǵı qaraqalpaq prozasında qaysı temada romanlar koplep dóretildi?

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın test sawalları:

1.«Kelinler» qosıǵınıń avtorı kim?

- A.A.Dabılov
- V.A.Muwsaev.
- S.S.Nurımbetov.
- D.S.Májitov

2.Qaraqalpaq ádebiyatında birinshi tariyxıy roman jazǵan kim?

- A.A.Begimov «Balıqshınıń qızı»
- V.K.Sultanov «Ájiniyaz»
- Ş.T.Qayıpbergenov «Maman biy ápsanası»
- D.K.Mámбетov «Posqan el»

3.«Abbaz shayırdıń kórkemlik dúnyası» monografiyasın jazǵan kim?

- A.S.Niyetullaev
- V.Q.Bayniyazov
- S.Á.Paxratdinov
- D.Á.Nasrullaev

4.T.Qayıpbergenovtıń «Túsiniksizler» romanındaǵı Ernazar menen Gúlziybanıń birinshi tanısqa epizodı?

- A.Toyda
- V.Jolda
- S.Suwda
- D.Bazarda

5.«Sen qayıp kelesń, Gúljan» dóretpeniń avtorı kim?

- A.Ó.Xojaniyazov
- V.K.Sultanov
- S.Ǵ.Seytnazarov
- D.Á.Atajanov

6.70-jıllardaǵı qaraqalpaq povestleri?

А.К.Сұлтанов «Ағалардың аңгimesi», А.Алиев «Кútken кún»,
J.Saparov «Ústirtke hújim»

V.O.Bekbaulov «Taras Aralda», T.Qayıpbergenov «Suwıq tamshı», S.Bahadırova «Hayallar»

S.Sh.Seitov «Kóp edi ketken umalar», Q.Kamalov «Marjankól»,
G.Seytnazarov «Dawillar arasında»

D.Á.Atajanov «Ata mákan», Ó.Xojaniyazov «Jaynağan Jaziya»,
K.Jumaniyazov «Qos bulaq qıssası»

7.«Aydana» povestiniń avtorı kim?

A.T.Najimov

V.S.Saliev

S.Ó.Xojaniyazov

D.U.Pirjanov

**8.J.Aymurzaevtiń «Ámiwdárya boyında» romanında
Aysholpangá suwdı kim beredi?**

A.Rawshan

V.Kámekbay

S.Salima

D.Arıqbay

9.«Abbaz shayırğa» qosıgınıń avtorı kim?

A.B.Qayıpnazarov

V.S.Nurımbetov

S.A.Begimov

D.T.Jumamuratov

10.«Soqpağım meniń qaydasań» qosıgıń avtorı kim?

A.X.Turımbetov

V.M.Seytniyazov

S.Sh.Seytov

D.T.Mátmuratov

**11.T.Seytjanovtiń «Hayal bolıw ánsat emes» poemasında kim
haqqında sóz etiledi?**

A.Bir ananıń ómiri

V.Kelinshektiń turmısı

S. Aktrisanıń ıǵbalı

D.Muǵallım qızdıń turmısı

12.I.Yusupovtıń ápsana tiykarında jazılğan poeması qaysı?

A.«Eski fontan ertegi»

V.«Tumaris»

S.«Búlbil uyası»

D.«Mámelek oy»

13.«Házirgi zaman qaraqalpaq prozası» ilimiy miynettiń avtorı kim?

A.J.Narımbetov

V.M.Nurmuxamedov

S.K.Sultanov

D.Á.Qojıqbaev

14.A.Begimovtıń «Balıqshınıń qızı» romanında Aıqız qızlardı qosıq aytıwǵa miyrat etkendegi detal qaysı?

A.Sharıqlardıń gúńiregen sestı

V.Shınqobızdıń shertilgeni

S.Bir bólek aq quwlardıń ótiwi

D.Ǵañqıldasqan ǵazlar dawısı

15.«Tuwılǵan jer» qosıqlar toplamınıń avtorı kim?

A.A.Begimov

V.M.Daribaev

S.K.Raxmanov

D.T.Kabulov

16. «Er azamat miynetti súygen,

Isi menen quwantar xalqın,

Qara jerden ǵáziyne óndirgen,

Jeńge, seniń qolların altın»

qosıq qatarlarınıń avtorı kim?

A.J.Aymurzaev

V.T.Seytjanov

S.I.Yusupov

D.T.Mátmuratov

17.«Haslı nashar demen bizdi aǵalar» qosıǵınıń avtorı kim?

A.G.Dávletova

V.M.Jumanazarova

S.S.N.Tóreshova

D.Nurlapesova

18. «Lirika haqqında sóylesiw», «Watandarlıq urıstan keyingi qaraqalpaq poeziyası haqqında», «Xalıq shayıri Abbas Dabilov» maqalalardıń avtorı kim?

A. B.Ismaylov.

V. I.Sagrytov.

S. I.Yusupov.

D. M.K.Nurmuxamedov

19. «Biziń bahadır» shıǵarmasınıń avtorı kim hám janrın anıqlań?

A. J.Aymurzaev, piessa.

B. V.A.Turimbetov, qosıq.

S. S.Xojaniyazov, piessa.

D. M.Darıbaev, poema.

20 «Berdaq -qaraqalpaq xalqınıń ullı shayırı», «Ayapbergen Muwsa ulı - qaraqalpaq ádebiyatınıń baslawshısı» miynetlerdiń avtorı kim?

A.N.Dávqaraev.

V.Q.Ayimbetov.

S.I.Sagıytov.

D.M.K.Nurmuxammedov

BESINSHI BAP

XX ÁSIRDİN 90-JİLLARÍNDAGÍ HÁM XXI ÁSIR BASÍNDAGÍ QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ (1991-2010)

Jobası:

1. 90-jillardađı qaraqalpaq ádebiyatınıń ulıwmalıq sıpatlaması
2. Poeziya
3. Proza
4. Dramaturgiya
5. Ádebiyattı izertlew ilimi hám ádebiy sın

Temanıń maqseti. 1991-jil 1-sentyab sánesi xalqımız tariyxında ayrıqsha siyasiy sáne sanaladı. Bul elimizdiń ásirler dawamında árman etip kelgen milliy ğárezsizlik kún. Jámiyette jańa ózgerisler demokratiyalıq kózqarastan júrgizilip basladı. Mine usı tariyxıy jańalıqtıń qaraqalpaq ádebiyatındađı kórkem sáwlesin beriw ózgesheligin úyretiw tiykarđı maqset esaplanadı.

Temanıń wazıypaları. Jańa siyasiy dúzimniń dáwirinde kórkem ádebiyattıń rawajlanıw bađdarındađı jetiskenlikler hám mashqalalar haqqında tereń túsiniń beriw, durıs teoriyalıq negizde kórkem ádebiyattı tallaw, jańa ğárezsizlik dáwirindegi poeziya, proza, dramaturgiya hám ádebiyattanıw iliminiń rawajlanıwın anıq túsindiriw tiykarđı wazıypa sanaladı.

Tayanısh túsinińler. 1991-jil 1-sentyabr-Milliy ğárezsizlik kúni. Kórkem ádebiyat hám onıń ósiw bađdarları-poeziya, proza, dramaturgiya, ádebiyattanıw hám sın. Jańa avtorlar, jańa temalar, erkin poeziya hám ádebiyat.

1. 90-jillardađı qaraqalpaq ádebiyatınıń ulıwmalıq sıpatlaması

1991-jılı 1-sentyabrde Ózbekstan óz aldına ğárezsiz mámleket dep dađazalandı. Ğárezsizlik Ózbekstanınıń dúnyanıń kóplegen elleri menen diplomatiyalıq baylanıslar dúziwine, BMSHQ, basqa da xalıq aralıq ekonomikalıq, siyasiy-socialıq, áskeriy shólkemlerge ađza bolıwına, sırt el investiciyasın engiziw arqalı dúnyadađı rawajlangan mámleketler menen ekonomikalıq baylanıslar dúziwge, solay etip, adamgershilikke

tiykarlangan buqıqıy-demokratıyalıq, puqaralıq jámiyetin qurıwǵa keń múmkinshilikler ashıp berdi.

Siyasiy-jámiyetlik, ekonomikalıq turmısımızdaǵı bul ózgerisler biziń ruwxıy-mádeniy ómirimizge de sezilerlik dárejede tásir jasadı. Ásirese, eń tásirsheń taraw bolǵan ádebiyat-mádeniyat sıyaqlı ideologiyalıq salalar úlken ózgerislerge ushıradı. Ádebiyat ideyalıq mazmunı jaǵınan milliy ǵárezsizlik ideyaları ruwxında jańalanıwǵa qaray baǵıt ala basladı. Bir sóz benen aytqanda, ádebiyat, kórkem óner ideologiyalastırıw, siyasatqa baǵındırıw illetlerinen birotala tazartıldı, endi ol burınǵıday bir partiyaǵa, yaki bolmasa belgili bir klassqa xızmet etiwshi emes, al pútkil xalıqtıń, pútkil insanıyattıń mápleri ushın toǵanatuǵın, erkin metod tiykarında shıǵarmalar dóretetuǵın, pútkil insanıylıq adamgershilik máselelerine ún qosatuǵın, haqıyqıy demokratıyalıq principlerge tiykarlangan milliy ǵárezsizlik ideyaların jırlawshı biyǵárez Watannıń biyǵárez ádebiyatına aylanıw jolına karay bet burdı.

Qaraqalpaq jazıwshıları ǵárezsizliktiń birinshi kúnlerimen baslap qadaǵan etip taslangan temalardı xalıqqa kórkem etip ashıp beriw máselesine batıl qol ura basladı, ádebiyatqa, kórkem publicistikada totalitar jámiyet tusında «xalıq dushpanı» sıpatında jazıqsız qamalıp ketken, yaki watanın ilajsız tárk etip, basqa jurtlarǵa bas panalawǵa májbúr bolǵan, biraq, xalıq, millet mápi ushın jan pidá qılǵan adamlar táǵdiri haqqında dáslepki shıǵarmalar payda boldı. Geypara shıǵarmalarda xalıq tariyxına jańasha kóz juwırtıw baǵıtı ayqın sezilip turdı. Zamanagóy temada payda bolǵan shıǵarmalarda da jańa dáwirdiń epkini málim dárejede kórinis taptı.

Bul jańalanıw dáwiriniń ádebiyatı dógeresinde óz waqtında hám házir de qızǵın diskussiyalar hám kózqaraslar bildirilmekte. Birinshi Prezidentimiz İ.A.Karimov óziniń Ózbekstan jazıwshılarına bildirgen «Ádebiyatqa itibar – mánawiyatqa, keleshekke itibar» dep atalǵan pikir, usınıslarında «Totalitar dúzim dáwirinde hujdan azabın kim kóbirek tartqan dese, men udayı bul ómirdiń mazmun-maǵanası, insanıń qádir-qımbatı, el-jurt táǵdiri haqqında qayǵırıp jasaytuǵın

adamlar hám olardıń aldınǵı qatarında bolǵan dóretiwshilik iyeleri dep aytqan bolar edim» degen edi.

Haqıyqatında da, óz dáwiriniń awır jaraqatların hám xalıqtıń shekken záhmetlerin birinshilerden bolıp ózine qabil etken jankúyer jazıwshı-shayırlarımız dáwirdiń ashshı haqıyqatlıǵın ádebiyattıń orayında turatúǵın qaharman problemasına sıńdırıp jiberdi. Solay etip, kórkem ádebiyat, sonıń ishinde lirika óziniń bas maqseti – el-jurt dárti menen jasap atırǵan insanıń haqıyqıy kámil obrazın jaratıwǵa kiristi.

Ótken ásirdiń 80-jıllarınıń aqır 90-jıllarında qaraqalpaq lirikası da biz joqarıda sóz etken dáwirdiń mashqalalarına tereń aralasıp, «ashshı tolǵaq»tı basınan keshirdi hám Haq sózdi ayta alatuǵın lirikalıq qaharmanlardı «dúnyaǵa keltirdi». Shayırlardıń shıǵarmalarında xalıqtıń sociallıq turmısın tez hám dál jetkerip beriwde lirikanıń eń jawınger janrı dep esaplangan publicistikalıq lirika óziniń ómir hádiyselerine házirjuwaplılıǵı hám qolaylılıǵı menen kózge tústi. Nátiyjede bul dáwirdegi lirikada publicistikalıq sıpat kúsheydi, kúndelikli turmıstıń ashshı haqıyqatlıqların sáwlelendiriw tendenciyası tereńlesti. Bul qubılıs bir tutas qaraqalpaq poeziyasında, sonıń ishinde usı dáwir poeziyasında jetekshilikti óz qolına alǵan İ.Yusupovtıń dóretiwshiliginde de ayqın kórine basladı.

Shayır shıǵarmalarında milliy oyanıw dáwiri ideyaları kóbirek lirikalıq qaharmanıń jámiyettegi etikalıq hám morallıq-psixologiyalıq klimatqa kózqarası formasında beriledi. Bunda ótken dáwirdiń insan psixologiyasına tiygizgen unamsız tásirleri, etikalıq dúnyasında qaldırǵan qıńır-qıysıq izleri, adamlardaǵı ádep-ikramlılıq normalarınıń turpayı túrde buzılıw jaǵdaylarına lirikalıq «men»niń belsendi múnásibetin kórsetiwde kóbirek liriko-publicistikalıq usıllardan paydalanıwdıń ústin bolıp barıwı, turmıs haqıyqatlıǵın kórkem shınlıqqa aylandıırıwda tragik kartinalarǵa, dokumentallıqqa múráját etiwdiń kúsheygenligi bayqaladı.

İ.Yusupovtıń publicistikalıq lirikadaǵı bul lirik qaharman obrazın jaratıw dástúri usı jıllarda onıń izbasarları bolǵan K.Kárimov, Sh.Ayapovlardıń lirikalıq hám epikalıq poeziyasında ózinshe originallıq hám ayrıqsha bir poetikalıq usıllarda sheberlik penen dawam ettirildi. Bunıń ayqın misalı sıpatında K.Kárimovtıń «Araldan keldim»

toplamındağı publicistikahq qosıqları menen «Jaradar sakuralar» poemasınıń, Sh.Ayapovtıń «Jan halatı» poemasınıń ruwxıyatına ser salıwdıń ózi jetkilikli.

Ǵárezsizliktiń ruwxıy dúnyamızǵa, milliy-estetikalıq sanamızǵa tiygizgen tásirin sońǵı on jıllıqlardağı hayal-qız jazıwshılar dóretiwshiligindegi ósiwshilikten de kóriwge boladı. Misalı, ǵárezsizlikten aldınǵı jıllarda hayal-qız jazıwshılar degende, B.Bekniyazova, G.Esemuratova dep bir-eki isimdi zorga tawıp aytar edik. Ǵárezsizlik jıllarında bolsa hayal-qız jazıwshılarımızdıń úlken ruwxıy kúshke aylanganı hesh kimgе sır emes. Bunıń bir ayqın misalı sıpatında kórkem ádebiyat maydanında pidákerli miynet etip kiyatırǵan Gúlaysha Esemuratova, Sarıgúl Bahadırova, Gúlistan Matyakupova, Nábiyra Tóreshova, Biybaysha Aymuhamedova, Dáwletbiyke Sherniyazova, Gúlayım Tursınova, Pátiyma Mırzabaeva, Minayxan Jumanazarova, Gúlistan Dáwletova, Gúlnara Nurlepsova, Gulnara İbraginova, Biybiajar Nurnazarova, Shárigúl Payzullaeva, Altıngul Óteniyazova usaǵan hayal-qız jazıwshılarımızdı atap ótiwimiz múmkin.

Ǵárezsizlik baǵısh etken el-jurt haqqındağı usınday sezimler, Watanga bolǵan sap muhabbat, ondağı milletler ara tatıwlıq, dinler ara bawırı keńlik, doslıq-tuwısqanlıq temaları Q.Jumaniyazovtıń «Ǵárezsiz ómirdiń dáwranı keldi», M.Qarabaevtıń «Bayram keldi», T.Qabulovtıń «Bárekeılla, zamanım», «Qaraqalpaqstan-ájayıp diyar», Sh.Ayapovtıń «Watan», H.Ayumbetovtıń «Ózbekstan», Á.Ájiniyazovtıń «Ózbekstan-Watanım meniń», N.Ámetovtıń «Áziz Watanımsañ, Ózbekstan» qosıqlarında da óziniń haqıyqıy kórkem sawleleniwın taptı.

Álbette, bul qosıqlardıń ayırımları bálent-párwaz shaqırıqlardan da qurı alaqań emes edi. Lekin, bul shaqırıqlar shin kewildiń shaqırıǵı-Ǵárezsizliktiń qádirine jetiw haqqındağı shaqırıqlar edi. Sol ushın da olar búgingi kúndi keshegi iskenjeli totalitar dáwirdiń waqıyaları menen salıstırıp jurlawdı da hesh yadtan shuǵarmadı. Ǵárezsizlik basıp ótken bul qıyın hám dańıqlı joldı kórnekli hám súyikli shayırımız İbrayım Yusupov óziniń «Mustaqıllıq maydanınan ótkende» degen qosıǵında ayrıqsha bir kóterińkilik ruwxta publicistikahq jobada kórkem sawlelendirip berdi. Qosıqta shayır Ǵárezsizlik ushın janın pidá

qilgan xaliq qaharmanlarini ayanishli tag'dirin soz etiw menen birge, g'arezsizlikke erisken o'zbek-qaraqalpaq xaliqlarini dosliq, tuwisqanliq qatnaslarini mangilik, olar tanlap algan joldin aydin, sarras ekenligine, bul jolda eki tuwisqan xaliqtin barhama birge bolatuginligina, solay etip, azat ham abat Watan qushag'inda birgelikte omir keshiretuginligina ulken isenim bildiredi:

*O'zbekstan - Kunshig'istin Sholpani,
Kop qiym jollardan o'terseñ asip,
Binyat bolip azat insan armani,
Januñdi jaqtirtar ig'bal quyashi.
Qutli qademiñe «Hásanat!» diyip,
Qanu-qardash bolip qol berip qolga,
Qara qalpağimdi shalqayta kiyip,
Januñda bararman bul ulli jolda!*

X.Dawletnazarov G'arezsizlik jillarında epikalıq poeziyada da jemisli qalem terbetti. Shayır bul dawırde «Hásiret háwir», «Paraxatshılıq haqqında sóz», «Anama xat», «Búlbil pığanı», «Qaraqalpaq bayazı» «Iyesiz jurıt», «Ziywariy shejire», «Shólrkew azabı», «Álwidağ muhabbat, xosh qal, jaslıg'ın» atlı poemaların da keñ jámiyetshilik dıqqatına usındı.

X.Dawletnazarovtıñ «Álwidağ, muhabbat, xosh qal, Jashg'ın» atlı nasrıy prozalıq ham «Iyesiz jurıt» atlı qosıq penen jazılğan poemaların óz-ara ortağ bahalılıgı sol - shayır bul dóretpelerin lirik qaharmanlar óz tuwılğan jerge bolğan sheksiz súyispenshiligin, patriotizm temalı menen Ana-Jerge tawsılmas iqlas ideyaların barınsha teren sáwlelendiren. Ásirese, bul qásiyetler, meyli, ol qara sóz túrinde bolsın da «...Xosh qal, Jaslıg'ın!» dóretpesinde de ózinshe iqlas, ayrıqsha ba jalınlı pafos penen berilgenligi qaraqalpaq poezısı menen prozamızdağ ózgeshe bir kórinislerdin bir dep qarawğa tuwra keledi. Mısalı:

«...Ex, Tentek, Tentek! Sennen qansha suwlar aqqan! Sennen qansha úmit ham ármanlar aqqan. Sennen suw emes, nur aqqan, omir aqqan. Qanshadan qansha ul-qızlardın shoq balalıg'ın, shalqıgan goshshaqlıg'ın, hasa tayanğan garrılıg'ın kórgensiz...talay qaytıp, talay tasıgan, talay márte shadlıqtan máwij urıp, talay márte muñlarğa batqan

«Tentek jabımı!»... Men sennen neshe ret kesip ótkenimdi bilmeymen, «Tentek jap»! Tek jasqaña jetiwden, burqasınlağan ılay suwınan sañurıslap ishiwge de qánaát etpey, kókiregimdi kóksiñe qoyıp, awzımdı basıp, shıp-shıp terge túsip ishetugımımdı bilemen. Kúni boyı ishiñnen shıqpay balıqqa aylanıp kete jazlağanımdı bilemen...»

Mine, bunnan basqa da biz keltirip úlgere almağan tekstlik misallar shayırdıñ lirik qaharmanlarınıñ nağız patriotlıq sezimlerin tereñnen ańlawğa múmkinshilikler ashıp, ol barıp-barıp jigit muxabbatına, muxabbat bolǵanda da jaña baslangan «bala-jigitlik» muhabbatıñ sadalıǵı menen hadallıǵına barıp ushlasıp ketedi. Bul jolda shayıır-jazıwshı ayrıqsha tábiyǵıylıq súwretlewleri menen sol bir muxabbatıñ ayralıǵı menen lázzetli demlerin ayrıqsha poetikalıq sheberlik penen ashqan.

«Iyesiz jurı» - talant iyesiniñ búgingi awıllardaǵı ayırım unamsız halatlar tuwralı jazılǵan shıǵarması yamasa lirik qaharmanıñ óz tuwılǵan jeriniñ házirgi isqınsız ekologiyalıq-ruwxıy kórinislerin beriw arqalı insaniyatıñ tábiyatqa islegen orınsız opasızlıqlarınıñ tragediyasını ashatuǵın dóretpе, gumanizmi basım shıǵarma desek te arziydi. Onda shayırdıñ – lirik qaharmanıñ úyi kóship baratırǵanda, olardıñ izine ergen «Qutlıayaq» atlı iyttiñ tuwǵan jerge sadıqlıǵı da, olarǵa ermey sol bir shıylewsiz dálizde qalıp ketken qarlıǵashlardıñ tuwǵan uyaǵa sadıqlıǵı da, ózi ósken topıraqtı qıymay, olardan dúkkish tamırı menen qoparıp atırǵanda da turmasıp jazdırgısı kelmey qarmanıp atırǵan túrli-túrli aǵashlar da sezimtalıq, názik tábiyatlılıq penen lirizmniñ tereñligi arqalı júdá tásirli túrde súwretlengen. Sonıñ ushın da olardaǵı tiri janzatlardıñ biri, insaniyatqa oǵada sadıqlıǵı menen ajıralıp turatuǵın Qutlıayaq iyt tuwralı mınaday qatarlar da óz realizmi, tereñ patriotizmge tolı ekenligi menen bahalı:

Kekse Anamdı, qarındasımdı,

Úydiñ awır dáskesin alıp,

Kóshti...

Bizın «Qutlı ayaǵımız»,

Barǵan jerde júrdi talanıp.

*Ketip qalıp júrdi awılǵa,
Oǵan hesh kim dıqqat bólmedi.
Abzal kórip eski mákandı,
Bir kınleri ... qayıp kelmedi.*

Sonday-aq, shayır kewlin aradan kóp jıllar ótken soń eski jurta barǵanda ol jerdegi siyriksigen mayda tallar da, olardıń buringı hám házirgi halatlarınıń salıstırma kórinisleri de, hátteki sol jurta qalıp ketken ákesinen qalǵan arbanıń góne gúpshegine shekem qolaysız ishki psixologiyalıq, ruwxıyılıq halatlarǵa saladı, onıń yadına eski dosları túsedi... samallardıń esiwi de oǵan buringıday jaǵımlı emes, ol azalıday tuyıl beredi. Álbette, bulardıń barlıǵı shayır dóretpesine lirizm baǵıshlap, lirik qaharmannıń tuwılǵan jerge ıssı sezimlerin beriwdiń ótimli usılları retinde ornalı hám jemisli paydalanılǵan desek te qáte emes. Mısalı:

*Balalıqtı yadqa salıwshı,
Bul samallar qay waqta tınǵan w!
Áne, úyim...
arǵı qaptalda
Arba tur bir arısı sınǵan....*

*Maqul-aw bul arba jóninde,
Tabaǵoysa sózim júyesin...
Sál erterek joǵaltıp edik,
Bizler onıń naǵız iyesin.*

*...Áne, arba!
Torlanar kem-kem,
Qatpar, qatpar kókirek sherim....*

Sóytip, ol usı arba detalı arqalı tuwılǵan mákanına qosa tuwǵan ákesin yadqa túsirip, onıń usı arba menen islegen gumanistlik háreketlerin, kún-kóris tirishiligi formaların sawlelendiretuǵın janlı detallardı beredi.

Ulıwma, bul «lyesiz jurta» poeması óz ideyalıq-tematikalıq baǵıtı menen ǵana emes, al poetikalıq tabıslarınıń mol ekenligi menen

jigirmalanshı ásirdeń aqırındaǵı qaraqalpaq lıro-epikalıq poeziyasında qaytalanbas dóretpе bolıp qaladı.

Bir sóz benen aytqanda, X.Dáwletnazarov óziniń barlıq shıǵarmaları menen ǵárezsizlik jıllarında joqarı patriotizm menen gumanizmdi jırladı, haqıyqatshılıq penen suwǵarılǵan lirik qaharman júregin tereń ashatuǵın mártlikke tolı poeziya dóretti, tuwǵan jerdiń topıraǵı menen qádir-qımbatın, muhabbattı qásterlewshi poemalar jazdı. Usılar arqalı shayır biziń zamanımızdıń tanıǵan sóz ustası bolıp tanıldı desek arziydi.

Ǵárezsizliktiń ruwxıy dúnyamızǵa, milliy-estetikalıq sanamızǵa tiygizgen tásirin sońǵı on jıllıqlardaǵı hayal-qız jazıwshılar dóretiwshiligindegi ósiwshilikten de kóriwge boladı. Mısalı, **Minayxan Jumanazarov**anıń lirikasında ǵárezsizlik inam etken bul mártlik, páklik ideyaları bunnan da ayqınaraq jır etiledi. Ol óziniń bir qosıǵında «qaydasań, ádalat» dep dúnyaǵa jar saladı, sóyte otırıp taǵı bir shıǵarmasını «Ernazar-Alakózdiń páriyadı» dep atap, onda babamız tilinen búgingi zamanagóy jan kúydireklik mashqalalardı da tereń toǵanıslar menen ortaǵa taslaydı. Al, taǵı bir «Debdiw» degen qosıǵında bolsa ómir hám turmıs haqıyqatlıǵın jasırmay hám búkpelemey jırlay otırıp, «Áy, áziyim, dúnya ǵamlı eken, Kóksimdi daǵlap ketti. Perdesi miń tarlı eken, qol tiymey zıńlap ketti», -deydi. Shayıra jáne bir dóretpesinde taǵı da Ernazar alakózdi túsinde ushıraştırıp:

*Sen izlegen «Erk» ener túsime,
Alakóz, qaydasań, seni izleymen!...*

-dey otırıp, baba tilinen:

*- Bilemen nahaqlıq, kewil qapań bar,
Manqurtlar dástinen shekken japań bar,
Erksiz bul jáhán saǵan innen tar,
Ótmishke zibanıń, jetti, áziyim!*

*Gúlayım sawıtın kiygil iynińe,
Jaw-jaraq asın, min tulpar beline,*

Suw quyayıq satqınlardıń úinine,

Jıǵılmastan burın atqan oǵınım,-dep jazadı.

Shayır qızdın bulardan basqa da haqıyqatlıq, páklık, erkinlik haqqındaǵı qosıqlarında poeziyada ashıq pikirlerdi batılıq penen ótkir túrde ortaǵa taslay biliw, burın orın alǵan jaltańlıqtan qutulıw usaǵan pazıyletler ayqın kózge taslanadı. Onıń «Júregimde bir dárt bar...» (1993), «Ele men...» (2003) atlı qosıqlar toplamlarına kirgizilgen «Jǵbal inam et!», «Qaydasań, haqıyqatlıq», «Seni izleymen», «Bolmas», «Bezdim yalǵan isinen», «Tárk etip ǵaz hám quwım», «Usınday bir xalıq bar», «Ǵárezsizlik haqqında da», «Janǵa batı...», «Ele ...», «Korabller qalǵan qırda qayırlap», «Qásterlep saqlańlar bir-birińizdi», «Sadaǵań keteyin xor bolǵan telpek» hám taǵı basqa qosıqlarında biz aytqanday mártlik oy-sezimleri hár qıylı formalarda berilip, ideyalıq hám kórkemlik-poetikalıq tamannan ayqın kózge taslanıp turadı. Solardıń birinde márt shayıra mınaday deydi:

Gil aqılǵóy danalar,

Qızıl sózge jarıсар,

Baqıl ini, aǵalar,

Taban jolda tarıсар.

Bas-basına bayraq joq,

Sonda hám zánǵı qaǵıсар.

Tuw sırtıman atıp oq,

Ózli-ózi shabıсар.

Batırlar tek ertekte,

Joq Alpamıs, Sháryarlar.

Kewlim azap shekpekte,

Eldiń ǵamın kim oylar!

Búgingi erkinlik hám demokratiya, ǵárezsizlik ideologiyası, milliy ideologiya kózqarasınan alıp qaraǵanda bular úlken áhmiyetke iye ekenligin jasırıp, yaki qıpsalap bolmasa kerek. Bizge jalań, uyqas, qısr sözlerden göre haqıyqatlıqtı usılay aytatuǵın naǵız mártlik poeziyası dárkár.

Tap usınday epkin hám poetikalıq pikirlewdegi ashıq-aydınlıq penen birge olardı sáwlelendiriwdegi poetikalıq sheberlikke, biyiklikke umtılıw Gúlistan Dáwletovanıń «Seniń dártiń menen jasayman, hayal» (2001), «Qız taxım» (2009) atlı qosıqlar toplanlarında da anıq kórinip turadı. Shayıranıń shıǵarmalarında naǵız analıq mehir-muhabbat, Qumar ana sıyaqlı mamalarımızdıń aqıl-parasatlı keskin sın-sımbat kelbeti anıq ashıp beriledi, desek onsha asıra siltewshilik emes sıyaqlı. Sonlıqtan da ol házirgi jas óspirimlerimizdiń bolmas isler menen shuǵıllanıp, hátteki nan pulı tabıw ushın ǵana aldanıp, tiykarǵı keleshek maqset-muradı bolǵan oqıw, óner-bilimdi umıtıp júrgenlerine qattı qayǵıra otırıp jazılǵan qosıqlarınıń birin «Ne qılıp júripsiz, balajanlarım!» dep atap, ondaǵı qatarlarında bilay deydi:

*Birińiz júripsiz bazardı gezip,
Birińiz júripsiz mazardı gezip,
Kúydirmen analıq qálbimdi ezip,
Ne qılıp júripsiz, balajanlarım!*

*Ormanbet úmiti-altın urpaqsan,
Júzleriń jurılǵan duzdan, qurǵuqtan,
Orazan, Mamannıń ruwxın shırlatpań,
Arıńdı taplama, balajanlarım!*

*Qayır soraw qanımızǵa sińbegen,
Gazzaplıq atma babanı minbegen.
Qol jayǵandı shaytan degen, jin degen,
Óner jolın izleń, balajanlarım!*

Shınlıǵına kelgende, tap usı kúnleri de bazarlar menen mazarlarda geypara ózleri bilmeytuǵın quran súrelerin oqıp, ayrımları bazarlarda qol arba aydap, pul tabıwǵa beyim psixologiyaǵa berilip ómir súrip atırǵan balalar az emes. Biraq, olardı bazar ekonomikasınıń siyasatı menen de, miynetkeshlik, miynetke tayarlaw principi menen de aqlaw múmkin emes. Olarǵa, eń aldı menen, sonday jas óspirimler menen balalardıń ata-anaları, qalaberdi, házirgi jámiyetlik ortalıq juwapker ekenligi anıq. Sol sebepti de shayır anıq usı máseleni keskin túrde ortaǵa qoya otırıp: «Sadaqa soraysız, qalay tuńlarman?! Janımdı alaǵöy, balajanlarım!», «Júregimdi qanjar menen tilkimlep, qan jılatpań meni, balajanlarım!»-degen sózlerin shınlıq, hadallıq, páklik hám mártlik

kózqaraslarınan, búgingi zamanlaslarımızdıń barlıǵı: basshı da, qosshı da durıs túsingeni erteńgi keleshegimizdiń nurı bolǵan balalarımız. jaslarımız, ulıwma keleshek áwlad ushın júdá úlken áhmiyetke iye degen pikirge keliwge tuwra keledi.

G. Dáwletovanıń bunnan basqa da «Seniń dártiń menen jasayman, hayal», «Beyishten ornıdı tabasań, hayal!», «Házireti hayal», «Aǵalar», «Quwat ber sen, wa, Tumaris anajan!», «Shayır dep atama meni», «Atam oyǵa talar qayıq qasında», «Qızınman» qosıqlarınıń hár bir qatarında derlik analıq mehir menen qosa joqarı patriotizm, Ana-watanga shın berilgenlik, milliy maqtanış sezimleri, kóterińkilik penen ayılǵan haqıyqatlıqqa tolı pikir hám oylar, naǵız poeziyaǵa tán bolǵan sezim-tuyǵılardıń baylıǵı hám tereńligi baslı belgilewshi qásiyetler bolıp esaplanadı.

Ulıwma, bul dáwirde gárezsizlik teması ádebiyattıń barlıq janlarında bir tutas sáwleleniw taba basladı. Atap aytsaq, proza tarawında T.Qayıpbergenovtıń «Kewlimniń qamısı», «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen», «O dúnyadaǵı atama xatlar», Á.Paxratdinovtıń «Sóytenbegen tariyx», «Sheytler táǵdiri», «Ótken ásir áwladları», K.Allambergenovtıń «Dárya tartılǵan jıllar», A.Abdievtıń «Jin-jıpırlar uyası», S.Ísmayılovtıń «Júrek galaktikası» romanları, G.Esemuratovanıń «Bir shańaraq waqıyası», «Qızım, saǵan aytaman», «Dúdendegi dápter», M.Nızanovtıń «Jat jurtaǵı jeti kún», A.Sultanovtıń «Ómir ótkelleri», Ó.Ótewlievtiń «Teńizdiń jini» povestleri, X.Seytovtıń «Ómir soqpaqları», T.Allanazarovtıń «Zaman gárdishi» memuarlıq dóretpeleri, lirika hám poemashılıqta B.Qayıpnazarovtıń «Tań gúli» qosıqlar toplamı, I.Yusupovtıń «Mámelek oy», «Watan topıraǵı» poemaları menen «Begligińdi buzba sen» toplamına engizilgen qosıqları, K.Raxmanovtıń «Watan tuyǵısı» qosıqlar toplamı, J.Ízbasqanovtıń «Qamal» dramalıq poeması, Sh.Ayapovtıń «Jan halatı» poeması menen «Tábiyat hám táǵdir» balladası, B.Genjemuratovtıń «Mogixan sózi, yaki Qıtay jipegine jazılǵan bitig» tariyxıy poeması, G.Matyakupova, N.Tóreshova, P.Murzabaeva, M.Jumanazarova, G.Nurlepesova, G.Dáwletovalardıń qosıqları, dramaturgiyada T.Qayıpbergenovtıń «Aydos baba» («Mıń tillaǵa tigilgen gelle») tragediyası, «Sahra búlbili» draması, K.Raxmanovtıń «Injiqtıń muhabbatı» komediyası, B.Baymurzaevtıń

«Báddiwa», «Pálektiń gárdishi», A.Sultanovtıń «Nahaqtan tógilgen qan» draması, M.Nızanovtıń «Eki dúnyanıń áweresi», S.Jumaǵulovtıń «Adamlar nege buzılǵan?», «Kúyewińdi berip tur», «Ekstrasens» komediyaları usınday ǵárezsizlik ruwxında tereń ideyalıq mazmunǵa iye kórkemligi qunlı shıǵarmalar boldı.

Usınday tematikalıq, janrlıq, formalıq jańalanıwlar, kórkemlik izlenisler prozada da ayqın kózge taslanıw basladı. Atap aytsaq, ǵárezsizlik dáwiriniń dáslepki on jıllıǵında qaraqalpaq prozasında T.Qayıpbergenovtıń «Qamusnama», «O dúnyadaǵı atama xatlar» shıǵarmaları, «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen» roman-povestleri, J.Aymurzaevtıń «Qara bultlar» povesti, Sh.Seytovtıń «Jaman shıǵanaqtaǵı «Aqtuba» romanı, Á.Paxratdinovtıń «Sóylenbegen tariyx», «Sheytler táǵdiri» romanları, A.Sultanovtıń «Dóhmet» atlı kino-romanı, Q.Mátmuratovtıń «Terbenbes», K.Allambergenovtıń «Dárya tartılǵan jıllar», J.Muratbaevtıń «Dıǵırıq» romanları, A.Xalmuratovtıń «Táǵdirles» povesti menen «Jánnet baǵı romanı», S.İsmayılovtıń «Júrek galaktikası» romanı menen «Payǵambar hám shaytanlar» povesti, H.Ayımbetovtıń «Qara buwra», A.Ábdievtıń «Jımpırlar uyası» romanları, G.Esemuratovtıń «Mın da bir keshirim», «Dúydendegi dápter», «Bir shańaraq waqıyası» povestleri, K.Mámbetovtıń «Türkstan» romanı menen «Muhabbat hám ájeb» povesti, H.Xamidovtıń «Ushqın» romanı menen «Student qız» povesti, M.Tawmuratovtıń «Aq túnniń kóleńkesi», M.Nızanovtıń «Jat jurtaǵı jeti kún» povestleri, «Adam küldirgeni ushun» yumorlıq essesi, A.Sultanovtıń «Ómir ótkelleri», H.Ótemuratovtıń «Qılqalı awılı», D.Esebaevtıń «Aqqan juldızdıń alıs shuǵlası» povestleri, balalarǵa arnalǵan Q.Jumanıyazovtıń «Tayınshaqlı eki bala» Ó.Ótewlievtıń «Adamlarǵa sırlas bolsań» ocherk, publicistika hám gúrrińler toplama, «Teńizdiń jini» povesti sıyaqlı bir neshshe onlaǵan prozalıq shıǵarmaları, al sońǵı on jıllıqlarda bolsa, K.Kárimovtıń «Aǵa biy», «Uılı dash bórileri», «Aq qapshıq», Sh.Usnatdinovtıń «Dáw kempir», «Sońǵı ańshı», «Shayırdıń jaslıǵı», M.Nızanovtıń «Aqshagúl», «Aqiret uyqısı» povest, romanları payda boldı.

Ǵárezsizlik jıllarında ádebiyattanıw ilimi menen ádebiy sında da úlken jańalanıwlar júz berdi. Eń baslıstı-kórkem ádebiyat, mádeniy miyraslar siyasatlastırıw illetinen qutılıp, olardı bahalawdaǵı klasslıq,

partiyalıq kózqaraslar kún tártibinen alınıp taslandı. Sonın nátiyjesinde bolsa kerek, awız eki kórkem ádebiyat penen jazba ádebiyat tariyxında ornı girewli kóp ǵana tariyxıy tulǵalar menen olardıń ájayıp miyrasları búgingi kúnde ózine ılayıq haqqóy bahasın tawıp, xalıq arasında qayta jańǵırmaқта. Buniń ayqmı mısalı sıpatında pútkil adamzat dúnyasınıń biybaha baylıǵı bolǵan İmam al Buxoriy, İmam at Termiziy, Shayx Najimatdin Qubra, Bahawatdin Naqshbandiy, Axmad Ferganiy, Axmad Yassawiy miyrasları menen isimleriniń qayta tikleniwın atap ótsek boladı.

Bul mısallardı «Alpamıs» dástanınıń 1000 jılıǵınıń belgileniwı. Sholpan, Fitrat, Usman Nasır sıyaqlı sóz zergerleriniń dóretpeleriniń ádebiyatlar tariyxınan qaytadan ornı alıwı faktleri menen tolıqtıratuǵın bolsaq, álbette, ǵárezsizliktiń milliy qádiriyatlarımız benen awız-eki, jazba ádebiy miyraslarımızdı kózdiń qarashıǵında etip saqlawǵa hám onı tereń úyreniwge keń múmkinshilikler ashıp bergeniǵi dawsız.

Usınday milliy qádiriyatlar menen biybaha ádebiy-mádeniy miyraslardı milliy ǵárezsizlik ideyası kózqarasınan úyreniw folklor tanıwshılarımız benen ádebiyat izertlewshilerinıń de názerinen shette qalmaq. Ádebiyattanıw iliminde de mádeniy miyraslardı járiyalaw, ayırınların qaytadan bahalaw, XX ásirdiń 20 jıllarına deyingi qaraqalpaq shayırlarınıń shıǵarmaların jańasha pikirlew, 20-30-jıllardaǵı ádebiyat tariyxın qayta qaraw, qaraqalpaq ádebiyatı tariyxın oqıtıwdı jańadan baǵdarlastırıw usaqan unamlı qubılıslar júz berdi.

Usınday mashqalalar folklor janların qayta úyreniw máselelerinde de kózge taslandı. Atap aytsaq, folklordıń eń eski janrları bolǵan mifler, ápsanalar, bádik, ǵulapsan, yaramazan, pátiya, alǵıs, ǵarǵıslar milliy ǵárezsizlik kózqarasınan úyrenile basladı.

Folklordıń baslı janlarınıń biri-dástanlardı da ótken ótmishimizdegi siyasatlastırıw batpaqlarınan tolıq tazartıw isleri batıl qolǵa alındı. Bul máselede qaraqalpaq tariyxıy-qaharmanlıq dástanı «Edige»niń arawlı túrde izertleniwı, 1997-jılı «Qırıq qız» dástanın úyreniw boyınsha xalıqaralıq konferentsiyanıń Nókiste ótkeriliwi, «Qaraqalpaq folklorı»niń 100 tomılıǵınıń jariq kóriwi pikirimizge tolıq dálil bola aladı.

Sońǵı jıllarda da folklordı, sonın ishinde ayrıqsha eposlardı milliy ǵárezsizlik kózqarasınan izertlew isleri S.Bahadırova, Yu.Paxratdinov,

J.Xoshniyazov, S.Qazaqbaev, K.Palimbetov, J.Nizamatdinov, H.Jaqsunovalardıń ilim-izertlew jumıslarında dawam etildi.

Duris, sońǵı waqıtlarda ádebiy sın folklor hám ádebiyat tariyxın izertlew tarawlarına qaraǵanda biraz artta qalıp atırǵanday kórinedi. Degen menen, bul baǵdarda J.Bazarbaev, S.Bahadırova, Q.Járimbetov, Q.Orazımbetov, M.Bekbergenova, J.Esenov, P.Nurjanov, Z.Shamuratova, J.Sagidullaevalardıń maqalaları ilimiy-teoriyalıq jaqtan ádewir tereń jazılǵan sın pikirler boldı.

Bul jıllarda á sirese Q.Járimbetov, Q.Orazımbetovlar poeziyanıń teoriyalıq máselelerin izertlew salasında jemisli miynetler islep, bir qatar maqala hám monografiyalar járiyaladı. Atap aytısaq, Q.Járimbetov óziniń «XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı» monografiyasın qaraqalpaq klassikalıq lirikasınıń ádebiy janr sıpatında payda bolıw, qalıplesiw hám rawajlanıw jollarına dıqqat awdarılса, Q.Orazımbetovtıń «Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem formalardıń evolyuciyası hám tipologiyası» monografiyasında házirgi lirikanıń ilimiy-teoriyalıq máselelerine tereń tallawlar jasalınadı.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq ádebiyatı ǵárezsizlik dáwiriniń dáslepki kúnlerinen baslap-aq óziniń erkin rawajlanıw john ayqın belgilep aldı hám Watanımızda ǵárezsizlik ideyalarınıń rawajlanıwana, onıń ámeliyatta en jayıwına salmaqılı úles qosıp atırǵan biyǵárez milliy ádebiyat dárejesine ósip jetti.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. *Milliy ǵárezsizlikniń ornawtariyxı haqqında pikirlerińizdi aytıp beriń?*
2. *Ǵárezsizlik dáwir qaraqalpaq ádebiyatınıń ózgesheligin bayanlap beriń?*
3. *Bul dáwirde qaraqalpaq ádebiyatında qálem terbetken jazıwshı hám shayırlar, olardıń qanday mazmındaǵı hám temadaǵı shıǵarmalar dóretkenligin aytıp beriń?*
4. *Bul dáwirde proza, poeziya hám dramaturgiyada qanday temalar aldınıǵı orında boldı?*

POEZIYA

Joba:

1. Milliy gárezsizlik dáwir poeziyasınıń ózgesheligi nelerde kórinedi?;

2. Bul dáwirde milliy ádebiyatımızda xalıqqa tanılğan shayırlar hám olardıń poeziyası tuwralı aytıp berin;

3. Milliy gárezsizlik dáwir poeziyasında pocmanıń ideyalıq hám tematikalıq rawajlanıwı haqqında.

Gárezsizlik dáwirinde qaraqalpaq poeziyası da óz rawajlanıw jolına iye boldı. Negizinde, poeziyaǵa demokratiyalıq keypiyat, kózqaras erterek 1980- jıllardıń ekinshi yarımınan baslap kirip kelgen edi. Usı jılları sol dáwirdegi awqamnıń ıdıraytuǵını belgili bolıp qaldı. Óytkeni, hámme orınlarda nızamsızlıq, jeke hákimshilik, tártipsizlik, tubalawshılıq orın aldı. Bul náirse sol mámlekette jasawshı adamlardıń orınlı narazılıǵın payda etti. Jámiyette, problemalar sonday kóbeyip ketti, olar bir-biri menen ulasıp jámiyetti qaplap aldı hám bunday jámiyettiń tozǵanı kórinip turdı. Biziń sharayatımızda ekologiyalıq problema birinshi orınǵa shıqtı. Sonlıqtan da usı jılları poeziyamızdıń aqsaqallarınıń biri Í.Yusupov «Qayta qurıwdıń balalarına», «Ashıq sóz», «Dialektika», «Korabller qoyımshılıǵındaǵı eles» siyaqlı turmıstıń ashshı haqıyqatlıǵın batıl súwretleytuǵın lirikalıq shıǵarmaların dóretti. Bunday demokratiyalıq keypiyat başqa da qaraqalpaq shayırlarına ótti.

Gárezsizlik dáwiri ádebiyattıń basqa túrleri syaqlı poeziyaǵa da erkinlik berdi. Sonlıqtan da Í.Yusupov, K.Raxmanov, T.Qabulov, K. Allambergenov, Sh. Ayapov, J. İzbasqanov, K.Karimov, H. Ayımbetov, N. Tóreshova, S. İbragimov, X. Dáwletnazarov, B. Genjemuratov, M. Jumanazarova hám t.b. qaraqalpaq shayırları ideyalıq-tematikalıq, janrlıq-formalıq izlenislerin alıp bardı. Olardıń lirikalıq shıǵarmalarında erkin pikir aytıw, jańasha pikirlew kóbirek kórinde. Í.Yusupovtıń usı dáwirdegi lirikalıq shıǵarmalarınıń bazı birewleri haqqında joqarıda aytıp ótken edik. Shayır J.İzbasqanov ta bul dáwirde dóretiwshilik penen jedel shuǵılandı. Shayırdıń qosıqlarında

kúshli lirizim, joqarı estetikalıq talǵam, eń baslısı, pikir sulıwlıǵı kózge taslanadı.

Tolqınlardıń tósin aymalarday,
Jelpinesiz jazǵı sulıwlar,
Tómende suw emes, ayna barday,
Serpilesiz nazlı, sulıwlar.

Yamasa:

Kórgenińiz bar ma gózzaldı,
Tań sahárde shashırap oynaǵan.

Ushqınlanıp áne qozǵaldı.

Sulıw emes, bir uwıs árman.

Birinshi misal J.İzbasqanovtıń «Shaǵalalar» qosıǵınan alındı. Bunda lirikalıq qaharman óz sezimlerin shaǵalalar menen sawbetke quradı. Tábiyattıń erkin hám erke jaratılısı bolǵan shaǵalalardıń háreketinen gózzallıqtı, sulıwlıqtı kórgisi keledi. Onnan estetikalıq zawıq algısı keledi. Ekinshi misalda da («Kórgenińiz bar ma gózzaldı» qosıǵınan) ádettegiden tis pikirlew bar. Qaraqalpaq xalıq dástanlarında «batır uyqısınan shashırap oyandı» degen ibaranıń isletiletuǵın bilemiz. Bunda shashırap oyanıw degen biziń sanamızǵa batırılıqtı, aybatılıqtıń simvoli sıpatında sinedi. Al shayıw bul qosıǵında bul ibaranı qızlardıń gózzallıǵın tábiyiy halında jetkeriw ushin isletedi.

X. Dáwletnazarov «Ǵayıw jurttaǵı qaraqalpaqlar», «Qozılar» dep atalatuǵın qosıqlarında xalqımızdıń ótmishi, onıń ótkendegi ómirine baylanısh emociyaǵa tolı sezim-pikirlerin beredi. Bul qosıqlar kórkemligi, tásirshenligi boyınsha úlken tabısqa iye boldı. K.Raxmanovtıń kóp ǵana qosıqları oqıwshılar tárepinen qızǵın kútip alındı. Ásirese, shayırdıń ekologiyalıq qıymshılıqlardı súwretlewge arnalǵan qosıqları tásirsheń.

Kók aspanda teńbil-teńbil aq bultlar,
Sazaradı alaǵada kewlimdey,
Shaqrıǵanday bolar geyde jat jurtlar,
Seniń sońǵı qol bilǵaǵan belgindey.
Quyash bultqa gá súńgip, gá jarq eter,
Tábyattıń báhárdegi nazınday.

Diń aspannan quslar menen dárt óter.

Sesti Araldıń eń aqırǵı sazınday...

Mine, bul lirikalıq qaharmanın qulazıǵan kewlinen ótip atırǵan keshirmeler. Lirikalıq qaharman qıyalıy tábiyat penen sırlasıp, onıń menen dártlesip atr. Bul qosıq tábiyat penen insan arasındaqı qatnasıqtı, olardıń birisiz ekinshisi Ómir súre almaytuǵının kórsetedi. Shayır ekologiya problemasını usı usıl arqalı jetkeriwdi maqul kórgen.

Sonday-aq bul dáwirde M. Jumanazarovanın lirikalıq shıǵarmalarında batıl pikirlew, H.Ayymbetovtıń lirikalarında pikirdi awıstalı *mánige qurıw*, N.Tóreshovanıń qosıqlarında hayal-qızlardıń dúnyaǵa kózqarasınıń sáwleleniwi, B. Genjemuratovta janrlıq-formalıq izlenisler kóbirek sezildi.

Ǵárezsizlik dáwir poeziyasında **Sharapatdin Ayapov** muhabbat, adamgershilik hám tuwılǵan jer jırshısı sıpatında kózge taslandı. «Jaslıq ómirge jarasıq» dep tastıyıqlaydı shayır. Onıń qosıqlarındaǵı muhabbat sezimi «háy sulıw qız, men seni jaqsı kórip qaldım» degenge usaǵan jadaǵay gáplerden súwretlep beredi. Máselen, «Kettik bir jup qustay...» dep baslanatuǵın qosıǵın alıp qarayıq.

Kettik

Bir jup qustay

Qaladan shetke,

Tábiyat qoynında

Qalamız jekke...

Súyiklim

Bul jerde seniń ismińdi

Hár bir giya

Endi biledi yadqa.

Hátteki tabanıń ayalaǵan

Topıraq ta

Hár qademde qaytalamaqta.

Qalaǵa qaytıwǵa asıǵamız biz –

Bir jup...

Bunda jaslıqtıń umtılas hám tákirarlanbas bir demi berilgen. Qosıqta sızılǵan súwret bizge jaslıqtıń qádirin ańlatadı. Mine, usıday bir-birin túsinisetuǵın hám qádirlep biletuǵın insanlardıń arasındaqı

muhabbat sezimi ómir boyına ketedi. Usınday bekkem muhabbat sabagı menen baylanğan shańaraqlar payanlı boladı hám olarda aqlıoylu, adamgershilikli ul-qızlar tárbiyalanadı.

Jaslıq insańa bir márte beriledi hám máwleti pitip biziń menen xoshlasadı. Kim jaslıǵın qalay ótkerdi? Jaslıǵında birewdiń kózjasına qalmadıń ba? Adam balası jaslıǵında islewi kerek nárselerdi isley aldın ba? Bul sawllar kúnlerdiń bir kúni hár birimizdiń aldımızǵa keselep turadı. İnsan ómiriniń báhárine kózqaras mına qosıqta berilgen:

Kózinen asılǵan terezelerge

Jaslıǵım, -

Soqpaqlarda tursań ba ele?!

Qulp urılǵan kewillerdiń

Qayta qulpırıwına

Bir ómir jetpeydi.

Kórip turǵanımızday, Sharapatdin insan ómiriniń hár bir qubılısın onıń pútkil ómiriniń fonda kórsetiwge umtıladı. İnsanıń hár bir sezimi yaki pikiri onıń xarakteri hám ómir joı menen baylanıslı halda súwretlenedi.

Shayır dujırmalı, aforistikalıq qatarlar menen insan qádiriyatların obrazlı túrde beredi. Bul sóz benen salınǵan súwretlerde tikkeley aqlnásiyat, súren-shaqırıqlar bolmaydı. Oqıwshı bul obrazlı súwretlerdi óz kewil dúnyasına kirgiziw arqalı dúnyaqarası keńeyedi, ómirge túsiniǵi jetilisedi. Dúnyanı tek ǵana aq-qara reńlerde qabıllaw insanıń ishki dúnyasını daǵdarısqa alıp keledi. Shayır bizge dúnya ráńbäreńligi menen gózzal hám mazmunlı ekenligin uǵındıradı. Sonıń ishinde ishqi-muhabbat sezimi insan ómiriniń ullı qádiriyatı ekenligin túsiniw jetemiz.

Bul dáwirde Saǵınbay İbragimov dástúriy emes qosıq formaların keńnen qollandı. Olardıń arasında ırǵaq hám uyqas ulıwma saqlanbaytuǵın verlibr hám uyqastırılmaytuǵın, biraq ırǵaq saqlanatuǵın aq qosıq formaları bar. Onıń verlibr jolındaǵı tájiriybelerinen bir mısal keltireyik.

Botanika baǵında gúz –
erteń bul aǵashtıń atın umıtamız,
mına putanıń hám ana gúllerdiń...
Biraq kewlimizdiń hawa rayında
usı kúnniń súwreti qaladı –
pinhan qalǵan tuyǵılarımız.
Ostankinonıń tınıq hawızı.

Al, mına qatarlar aq qosıqtıń úlgisi bolıp tabıladı.
Qoıllarım qaltırıp (qálem qaltırıp)
aq qaǵazǵa súwret salıp bilmedim –
aq qaǵazdı samal ushırıp ketti.
Qolımnıń kelmeǵen kóp ámellerdiń

biri boladı bul. Bir ókinishim –
tóbeńde hám aspan hám quyash bolıp,
jipek kóyleǵińdi jekenge jayıp,
suw ishine kirgenińdi kórmedim...

S. İbragimovtıń dóretiwshiliginde insan hám jámiyet turmısındaǵı ózgerislerdi sáwlelendiriwshi stixiya (dawıl, bılaǵay hám t.b.) obrazı shayırdıń dóretiwshiligindegi tásirli metaforalardıń biri. Instinktler tiykarında barlıq nárseni buzıw múmkin, biraq, buzılǵan nárseni dúzew ushın aqıl-idrek kerek. Shayır sol dúzew jolını baǵdarın beredi. Bul insanıń qádir-qumbatına húrmet aqıydasına tiykarlangan jol bolıwı lazım.

Sendey bir ájizdiń tańlaǵan jolı
dúnyanı lárzemge salıp qoyadı –
sen tiklegen súdin onı saqlaydı,
sen kótergen bayraq onıń táǵdiri.

S. İbragimovtıń dóretiwshiliginde keń orın alǵan metaforalıq obrazlar kóp qatlamlı hám kóp planlı súwretlew quralı bolıp tabıladı. Biz búgin úlken ózgerisler hám ashılıwlar dáwirinde jasap atırımız. Bizdiń dúnya tuwralı bilimimizdiń strukturası hám dinamikası ózgermekte. Kompyuter texnologiyaları hám Internet baylanısınń payda bolıwı adamzat mádeniyatın pútkilley jańa basqıshqa kóterdi. Bul jańa bilimler álemi shayırdı hám jazıwshılardan jańa til hám

dóretiwshilik izlenislerin talap etip atırǵanlıǵı sózsiz. Til biziń dúnya tuwralı bilimlerimizdi sáwlelendiriw hám saqlawdıń birden-bir quralı. Demek, ol zamanǵa ılayıq rawajlanıwı kerek. Al, qálemkeshtiń dóretiwshilik izlenisi oǵan óz dáwirin tolıqqanlı sáwlelendiriw imkaniyatın beredi – demek, qálemkesh te zamanǵa ayaq qosıp bara alıwı lazım.

Ǵárezsizlik dáwirinde qaraqalpaq shayırları poema janında da biraz jemisli isledi. Bul dáwirde İ. Yusupovtıń «Watan topıraǵı», J. İzbasqanovtıń «Qamal» (dramalıq poema), «Oqıwshıma xat», N. Tóreshovanıń «Tutqın», «Qızım-aw», «Analıq haqqında qıssa», «Jetim qız», X. Dáwletnazarovtıń «İyesiz jurıt», «Qaraqalpaq bayazı», «Ziywariy shejire», «Álwidaǵ, muhabbat. Xosh qal jaslıǵım» (nasırıy poema), B. Genjemuratovtıń «Qıtay jipegindegi bitik», A. Ótsnyazovanıń «Aysultan» h.t.b. poemalar, Á. Ótepbergenovtıń «Allandı umıtpa», «Allada da esap bar», N. Tóreshovanıń «Yalǵanshı» dástanları járiyalandı. Usı poemalardıń ishinde İ. Yusupovtıń «Watan topıraǵı» hám B. Genjemuratovtıń «Qıtay jipegindegi bitik» poemaları ayrıqsha sóz etiwdi talap etedi.

İ. Yusupovtıń poemasında XX ásirdeń 30-jıllındaǵı repressiyada májbúriy óz watanın tárk etken watanlaslarımızdıń ayanıshlı taǵdiri sóz etiledi. Hár tárepleme sawatlı Ábdısamed axun alıs Turkiya elinde júrip-aq óziniń talantı, sawatı, adamgershiligi arqasında kópshiliktiń húrmetine miyasar boladı. Ol ólip baratıp ta ulı Mamıtqa (Mehmetke) óz watanına sadıq bolıwdı, oǵan qayıtıp barıwdı násiyatlaydı. Poemada Mamıtıń watan saǵınıshı, ayrılıq jolındaǵı azaplanıwları, kewil-keshirmeleri, ruwxıy halatı sheberlik penen jetkerilgen. Óz watanın ańsap keıgen Mamıt qusaǵan watan gedeylarına keshegi qızıl imperiya dáwirinde gúmanstrap qarawlar, olarǵa jónsiz azap beriwler súwretlengen. Óz watanınıń topıraǵına ayaǵı tiyiwden oǵan tawar etip, duwa oqıp atırǵanında onı jansız dep gúmanlanıp tyurmaǵa qamaydı.

Qapa bolıp, albiraqlap turǵanda,
Úsh miliysa jetip keldi bulmanǵa.
Qolǵa kisen salıp sózge keltirmey,
Jabıq mashınaǵa mingizdi sonda.

Mine, bul Sovet dáwiri siyasatınıń anıq bir kórinisi edi.

Poemada hár kim ibrat alǵanday adamgershilik faziyletleri súwretlengen orınlar kóp. Ábdisámed axun balası Mamıt penen óz elin tárk etip Túrkiyadan baspana tabadı. Ol jerde basqa adamlar qatarı jergilikli jerdiń isbilermen, qayır-saqawatlı insanı Nurılla biy olarǵa qayır-saqawat kórsetedi, baspana beredi. Usınday ǵamxorlıqqa Ábdisámed axun adamgershiligi, insanlıq hújdanı menen juwap beredi. Nurılla biydiń úyi órtenip, qızı Janna ot arasında qalǵanda óz ómirin qáwipke qoyıp (denesiniń kór jeri hádden tıs kúyip ketiwi aqibetiner. Ábdisámed axun qaytı boladı) onı aman alıp shıǵadı. Qullası, bul poema joqarı adamgershilik faziyletleri menen hádden tıs jawızlıqtı, jaqsılıq penen jamanlıqtı qatara qoyıp súwretlew arqalı insańǵa tán bolǵan quramlılıqtı ashıp beredi. Óz puqaraların tentene etken qızıl imperiyanıń hesh bir huqıq-normalarına sıyıspaytuǵın siyasatın áshkara etedi. Poema oqıwshını ótmishke názer taslaw, tınısh turmıstıń qádirine jetiw, adamgershilik siyaqlı ıllı túsinik haqqında oy juwırtıwǵa jeteleydi.

B. Genjemuratovtıń poeması da oqıwshılar tárepinen qızǵın kútir alındı. Shıǵarma ózbek tiline awdarılıp járiyalandı. Oǵan ózbek shayırı Ázim Súyin: «sońǵı dáwirde watan haqqında jazılǵan eń jaqsı shıǵarma boldı» dep joqarı bahaladı. Poemada türk qaǵanı Móde xannıń tilinen el-jurt, watan tınıshlıǵı ushın eldi birlestiriw, jaslarǵı watanǵa sadıq qılıp tárbiyalawdıń usılları bayan etiledi. Móde xan óz nókerleriniń sadıqlıǵın, birligin sınap kóriw ushın olardı talay sinaqtan ótkeredi. Qońsı Shın patshası eń júyrik tulparın soratqanda da, on tórt jasar jalǵız qızın soratqanda da el-jurt tınıshlıǵın gózlep irkilmesten berip jiberedi. Biraq watan jerinen ber dep soratqanda irkilmesten sawashqa shıǵadı. hám Shın patshası ústinen jeńiske erisedi. Demek, poemadan shıǵatuǵın juwmaq: watan topıraǵı, jeri hámme nárseden áziz. Onı kózdiń qarashıǵında saqlaw sol jerde jasawshılardıń hár biriniń minneti.

Al, Sh. Ayapovtıń «Jan halatı» poemasında bolsa adamgershilik teması insan barlıǵınıń túpkilikli qádiriyatı sıpatında talqıyın etiledi.

Bunda keltirilgen ráwiyat boyınsha úsh tuwısqan jigit – biri diyqan, ekinshisi sharwa, úshinshisi balıqshı – dúnya gezeyik, jurt kóreyik, dep saparǵa shıǵadı. Olar kóp shóli-biyabanlardı basıp ótedi. Bir jerlerge barganda olardıń azıq-awqatı, suwsını tawsılıp jan halatına túsedı. Kózleriniń aldınan bir ǵayrı elesler ótip baslaydı. Genje inisiniń kóz aldında bir jasıl alap elesleydi, kóldiń suwı jarqırıp tur, ózi awın arqalap sol kólge balıq awlawǵa baratırǵan eken. Al eki aǵası bolsa bir atqa mingesip kelgen jaǵına qayıtıp baratırǵan bolıp elesleydi. Al genje inige jáne bir giddiman qara qus kókirek awzına minip pánje salıp atırǵanday boladı. Olar usı esleri kirmeli-shıqpalı halatta súyretilip baratırǵanlarında aldılarınan bulaq shıǵadı. Bulaqtıń átirapı ertektegidey sulıw hám abadan, úrkiwdi bilmeytuǵın kiyikler suw ishiwge keler eken. Úsh tuwısqan bulaqtıń boyına kelip genjetayı kózin ashıp ózine kelip, áwele ózi bulaqtan suw iship, soń aǵalarınń erinlerin hóllep, olar hál jıynaydı. Sol jerdegi shóplerdi julıp alıp jeydi. Sóytip olar usı jerde bir neshe qun jasaǵannan soń bulaqqa serenkirep qarasa, suwdıń túbinde awzı mumlanǵan gúzeni kóredi – onı suwdan alıp shıǵıp sındırǵanda altın menen gúmis sawlap tógiledi. Úsh aǵayınli bir gúze altınǵa talasıp birin-biri óltirip qoyadı. Bulaqtıń boyı jáne adamsız qaladı.

Bul metaforada júdá úlken máni bar. Bes kúnlük dúnyanıń qızıqları ushın adamgershilikten waz keshiwge bolmaydı.

Ulıwma, ǵárezsizlik dáwirinde qaraqalpaq epikalıq poeziyasınıń tiykarǵı tematikası, joqarıda kórip ótkenimizdey, totalitar jámiyettiń alıp bargan jawızlıq siyasatınıń qurbanı bolıp shet ellerge ketiwge májbúr bolǵan watanlaslarımızdıń táǵdiri, qayta tiklengen tariyx. adamlar turmısındaǵı ruwxıy hám ekologiyalıq daǵdarıshlıq halatlardı sawlelendiriip beriw boldı.

PROZA

Ǵárezsizlik dáwiriniń dáslepki eki on jılıǵında qaraqalpaq prozasında T.Qayıtbergenovtıń «Qamusnama», «O dúnyadaǵı atama xatlar» shıǵarmaları, «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen» roman-

povestleri, J.Aymurzaevtiń «Qara bultlar» povesti, («Jetimniń júregi» povestiniń ekinshi kitabı), Sh.Seytovtiń «Jaman shıǵanaqtaǵı «Aqtuba»» romanı, Á.Paxratdinovtiń «Sóylenbegen tariyx», «Sheyitler táǵdiri» romanları menen «Aydos biy haqqında ápsana» povesti, A.Sultanovtiń «Dóhmet» atlı kino-romanı, Q.Mátmuratovtiń «Terbenbes», K.Allambergenovtiń «Dárya tartılǵan jıllar», J.Muratbaevtiń «Dıǵırıq», A.Xalmuratovtiń «Táǵdirles» povesti menen «Jánnet baǵı romanı», M.Qayıpovtiń «Bóget», S.İsmayılovtiń «Júrek galaktikası», romanı menen «Payǵambar hám shaytanlar» povesti, H.Ayimbetovtiń «Qara buwra» romanı, Yu.Alimbetovtiń «Perzenttiń ájeli», A.Ábdievtiń «Jin-jıpirlar uyası» romanları, G.Esemuratovaniń «Mıń da bir keshirim», «Dúydendegi dápter», «Bir shańaraq waqıyası» povestleri, K.Mámбетovtiń «Türkstan» romanı menen «Muhabbat hám ájel» povesti, H.Xamidovtiń «Ushqın» romanı menen «Student qız» povesti, T.Xalmuratovtiń «Qırq buwın» romanı, M.Tawmuratovtiń «Aq túnniń kóleńkesi», M.Nızanovtiń «Jat jurtaǵı jeti kún» povestleri, «Adam kúldirgeni ushın» yumorlıq essesi, S.İsmayılovtiń «Ashshı miyweler» detektiv povesti, A.Sultanovtiń «Ómir ótkelleri» H.Ótemuratovaniń «Qııqalı awıh», D.Esebaevtiń «Aqqan juldızdıń alıs shuǵlası» povestleri, balalardıǵa arnalǵan Q.Jumanıyazovtiń «Tayınshaqlı eki bala», Á.Xalmuratovtiń «Qara tawıq» povest hám gúrrińleri, Ó.Ótowlicvitiń «Adamlardıǵa sırlas bolsañ» ocherk. publicistika hám gúrrińler toplamaı, «Teńizdiń jini» povesti sıyaqlı bir neshshe onlaǵan prozalıq shıǵarmalar payda boldı.

Bul shıǵarmalar ǵárezsizlik dáwirinde jazılǵanı menen, barlıǵı derlik ǵárezsizlik ruwxına juwap bererlik ideyalıq-kórkemlik sapası jetispegen edi. Atı atalǵan shıǵarmalardıń ishinde tek J.Aymurzaevtiń «Qara bultlar», Á.Paxratdinovtiń «Sheyitler táǵdiri», «Sóylenbegen tariyx» romanları menen G.Esemuratovaniń «Bir shańaraq waqıyası» «Gónergen súrenler», A.Qudabaevtiń «Jasaw baxtı» povestleri ǵana tikkeley ǵárezsizlik temasına baǵısh etip jazıldı. Al, T.Qayıpbergenov, K.Allambergenov, Ó.Ótowlicv, K.Mámбетov, Q.Jumanıyazov, J.Muratbaevlardıń shıǵarmaları ǵárezsizlik temasına tikkeley arnalmaǵanı menen, bul shıǵarmalar ideyalıq-kórkemlik dárejesi

Bunda keltirilgen ráwiyat boyınsha úsh tuwısqan jigit – biri diyqan, ekinshisi sharwa, úshinshisi balıqshı – dúnya gezeyik, jurt kóreyik, dep sapargá shıǵadı. Olar kóp shóli-biyabanlardı basıp ótedi. Bir jerlerge barganda olardıń azıq-awqatı, suwsını tawsılıp jan halatına túsedı. Kózleriniń aldınan bir ǵayrı elesler ótip baslaydı. Genje inisiniń kóz aldında bir jasıl alap elesleydi, kóldiń suwı jarqırap tur, ózi awm arqalap sol kólge balıq awlawǵa baratırǵan eken. Al eki aǵası bolsa bir atqa mingesip kelgen jaǵma qayıp baratırǵan bolıp elesleydi. Al genje inige jáne bir gıddıman qara qus kókirek awzına minip pánje salıp atırǵanday boladı. Olar usı esleri kirmeli-shıqpalı halatta súyretilip baratırǵanlarında aldılarınan bulaq shıǵadı. Bulaqtıń átirapı ertekegidey sulıw hám abadan, úrkiwdi bilmeytuǵın kiyikler suw ishiwge keler eken. Úsh tuwısqan bulaqtıń boyına kelip genjetayı kózin ashıp ózine kelip, áwele ózi bulaqtan suw iship, soń aǵalarınń erinlerin hóllep, olar hál jıynaydı. Sol jerdegi shóplerdi julıp alıp jeydi. Sóytip olar usı jerde bir neshe qun jasaǵannan soń bulaqqa sereńkirep qarasa, suwdıń túbinde awzı mumlanǵan güzeni kóredi – onı suwdan alıp shıǵıp sındırǵanda altın menen gúmis sawlap tógiledi. Úsh aǵayınli bir güze altınǵa talasıp birin-biri óltirip qoyadı. Bulaqtıń boyı jáne adamsız qaladı.

Bul metaforada júdá úlken máni bar. Bes kúnlük dúnyanıń qızıqları ushın adamgershilikten waz keshiwge bolmaydı.

Ulıwma, ǵárezsizlik dáwirinde qaraqalpaq epikalıq poeziyasınıń tiykarǵı tematikası, joqarıda kórip ótkenimizdey, totalitar jámiyettiń alıp bargan jawızlıq siyasatınıń qurbanı bolıp shet ellerge ketiwge májbúr bolǵan watanlaslarımızdıń táǵdiri, qayta tiklengen tariyx, adamlar turmısındaǵı ruwxıy hám ekologiyalıq daǵdarılıq halatlardı sawlelendirip beriw boldı.

PROZA

Ǵárezsizlik dáwiriniń dáslepki eki on jılıǵında qaraqalpaq prozasında T.Qayıpbergenovtıń «Qamusnama», «O dúnyadaǵı atama xatlar» shıǵarmaları, «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen» roman-

povestleri, J.Aymurzaevtın «Qara bultlar» povesti, («Jetimnıń júregi» povestiniń ekinshi kitabı), Sh.Seytovtın «Jaman shıǵanaqtaǵı «Aqtuba»» romanı, Á.Paxratdinovtın «Sóylenbegen tariyx», «Sheyitler táǵdiri» romanları menen «Aydos biy haqqında ápsana» povesti, A.Sultanovtın «Dóhmet» atlı kino-romanı, Q.Mátmuratovtın «Terbenbes», K.Allambergenovtın «Dárya tartılǵan jıllar», J.Muratbaevtın «Dıǵırıq», A.Xalmuratovtın «Táǵdirles» povesti menen «Jánnet baǵı romanı», M.Qayıpovtın «Bóget», S.Ismayılovıń «Júrek galaktikası», romanı menen «Payǵambar hám shaytanlar» povesti, H.Ayımbetovtın «Qara buwra» romanı, Yu.Alimbetovtın «Perzentıń ájeli», A.Ábdievıń «Jın-jıpırlar uyası» romanları, G.Esemuratovanıń «Mın da bir keshirim», «Dúydenegi dápter», «Bir shańaraq waqıyası» povestleri, K.Mámбетovtın «Türkstan» romanı menen «Muhabbat hám ájel» povesti, H.Xamidovtın «Ushqın» romanı menen «Student qız» povesti, T.Xalmuratovtın «Qırq buwın» romanı, M.Tawımuratovtın «Aq túnnıń kóleńkesi», M.Nızanovtın «Jat jurtaǵı jeti kún» povestleri, «Adam kúldirgeni ushın» yumorlıq essesi, S.Ismayılovıń «Ashshı miyweler» detektiv povesti, A.Sultanovtın «Ómir ótkelleri» H.Ótemuratovanıń «Qısqalı awılı», D.Esebaevtın «Aqqan juldızdıń alıs shuǵlası» povestleri, balalardıǵa arnalǵan Q.Jumanıyazovtın «Tayınshaqlı eki bala», Á.Xalmuratovtın «Qara tawıq» povest hám gúrrińleri, Ó.Ótowlievtın «Adamlardıǵa sırlas bolsań» ocherk, publicistika hám gúrrińler toplamaı, «Teńizdiń jini» povesti sıyaqlı bir neshshe onlaǵan prozalıq shıǵarmalar payda boldı.

Bul shıǵarmalar ǵárezsizlik dáwirinde jazılǵanı menen, barlıǵı derlik ǵárezsizlik ruwxına juwap bererlik ideyalıq-kórkemlik sapası jetispegen edi. Atı atalǵan shıǵarmalardıń ishinde tek J.Aymurzaevtın «Qara bultlar», Á.Paxratdinovtın «Sheyitler táǵdiri», «Sóylenbegen tariyx» romanları menen G.Esemuratovanıń «Bir shańaraq waqıyası» «Gónergen súrenler», A.Qudabaevtın «Jasaw baxtı» povestleri ǵana tikkeley ǵárezsizlik temasına baǵısh etip jazıldı. Al, T.Qayıpbergenov, K.Allambergenov, Ó.Ótowliev, K.Mámбетov, Q.Jumanıyazov, J.Muratbaevlardıń shıǵarmaları ǵárezsizlik temasına tikkeley arnalmaǵanı menen, bul shıǵarmalar ideyalıq-kórkemlik dárejesi

boyınsha milliy gárezsizlik ideologiyası talaplarına juwap beretuğın shıǵarmalar boldı.

T.Qayıpbergenovtıń 1994-95-jılları jazılǵan «Qálbimniń qamısı» shıǵarması gárezsizlik ruwxında xalqımızdıń ótmishi menen búgingi kúnin jańasha pikirleytuğın shıǵarma bolıp esaplanadı. Qamusiy-entsiklopediyalıq shıǵarmalar jazıw túrkiy xalıqlar ádebiyatında X8 ásirlerden bertli ómir súrip kiyatırǵan dástúr edi. Káy-Kabustıń «Qobusnaması». Yusup Xas Xajibtıń «Qudatǵu bilik», Nawayınıń «Hamsa» dástanı usınday entsiklopediyalıq sıpattaǵı shıǵarmalar boldı. T.Qayıpbergenov bul dástúrdi ózinshe jańartıp, qaraqalpaq prozasında birinshilerden bolıp realistlik-didaktikalıq, diniy-filosofiyalıq elementlerge iye qamuslıq sıpattaǵı shıǵarma dóretti.

T.Qayıpbergenov 90-jıllardıń basında óz tvorchestvosında turaqlı tema bolıp qalıplesken ekologiya temasına da jańa dáwir-gárezsizlik dáwiri kózqarasınan baha bere basladı. Usı kózqarastan «O dúnyadaǵı atama xatlar» (1992) povestini dóretti. Jazıwshı bul povestle o dúnyadaǵı atasına xat arqalı múrajat etiw formasınan puxta paydalanıp, XX ásirdeń eń baslı ekologiyalıq apatshılıǵı bolǵan Aral daǵdarısların, onıń kelip shıǵıw sebeplerin, turǵınlıq dáwirindegi basshılıqtıń naduris siyasatın, qaraqalpaq xalqınıń búgini menen erteńin isenimli, tásirsheń turmıslıq waqıyalar arqalı oǵada kórkem etip súwretlep beredi.

XX ásirdeń 70-jıllarınıń ortalarınan baslap qaraqalpaq ádebiyatında Orta ásirlik Evropa ádebiyatındaǵı «videne»-mójiza, iláhiy kórinis janrına qızıǵıwshılıq payda boldı. K.Raxmanov 1976-jılı usı janrdıń sırtqı formasınıń tásiyinde «O dúnyaǵa mirát» tragik-komediyanı saxnaǵa shıǵardı.

Talantlı lirik shayı T.Mátmuratov 80-jılları videne janrıınıń atası, X888 ásirdegi italyan shayı Dante Alegeridıń usı janrdıń klassikalıq úlgisi bolǵan «Iláhiy komediya» shıǵarmasını qaraqalpaq tiline awdardı hám ózi de usı shıǵarmanıń tásirinde «Jaqsı adamnıń júregi», «Meniń juldızım» dramaalıq poemaların jazdı.

Ǵárezsizlik jıllarında bolsa Ózbekstan qaharmanı, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı T.Qayıpbergenov «O dúnyadaǵı atama xatlar» dóretpesin baspadan shıǵardı (1992).

Bul dóretpeler ózleriniń «O dúnyadaǵı atama xatlar», «O dúnyaǵa mirát» degenge usaǵan atamalarına qaraǵanda, videne janrınnıń talaplarına say o dúnyalıq ómirdi súwretlew kerek edi, avtor qudaydıń qúdiri menen o dúnyadaǵı káramatlı kórinislerdi tap óz kózi menen kórgenindey etip sáwlelendirip beriwi kerek edi.

Biz bilemiz, XIII ásirdeń aqırı XIV ásirde İtaliyada Antik dáwir ádebiyatına, yaǵnıy bul ádebiyatnıń miflik formasına, qudaylar, payǵambarlar, iláhiy kúshler, tábiyat tilsimleri haqqındaǵı mazmunına qızıǵıwshılıq ádewir ósti. Sol ushın İtaliyada bul dáwir ádebiyatın «Oyanıw dáwiri» dep ataydı. Dante Alegeri antik-grek ádebiyatındaǵı usı formanı Oyanıw dáwirindegi dúnya ádebiyatına birinshi bolıp alıp kirip, usı «Bojestvennaya komediya» shıǵarması menen dúnya ádebiyatı tariyxında máńgilik bolıp qaldı.

Dantenıń antik dáwir ádebiyatınıń bul forması menen mazmunına dıqqat awdarıwı, birinshiden, shayır sıpatında usı dáwirdegi Rim imperiyasınıń ataqlı shayırı Vergiliydiń dóretiwshiligini súyip oqıǵanlıǵı bolsa, ekinshiden, D.Alegeri jasap turǵan dáwirdegi İtaliyada júz bergen jámiyetlik-siyasiy jaǵdaylar keltirip shıǵarǵan ádebiy-estetikalıq zárúrliklerden boldı. Bul dáwirde İtaliya jámiyetshiliginde keskin qarama-qarsılıqlar júz berip, sociallıq ómirde ádalatsızlıqlar, zorlıq-zombılıqlar, zulımlıqlar kúshli húkim sürip tur edi. Siyasiy ómirde bolsa Aqlar hám Qaralar partiyası payda bolıp, Aqlar partiyası xalıq tárepinde tursa, Qaralar partiyası diniy-reaktsion partiyaǵa aylandı, monarxiyanıń, basshılıqtıń mápin jaqladı. Usı sebepli jámiyette demokratiya sheklendi, jámiyetnıń bul ikir-shik kemshiliklerin erkin sinap-minew múmkinshilikleri de, minberi de bolmadı.

D.Alegeridiń ózi jasap turǵan jámiyetke, ondaǵı húkimlik júrgiziwshi basshı toparlardıń siyasatına, ulıwma jámiyette orın alǵan ádalatsızlıqlarǵa narazılıǵı kóp edi. Shayır bul sezimlerin óz lirikasında ashıqtan ashıq jetkere almadı. Sonlıqtanda ol antik ádebiyatınıń formalarına júginip, ózinshe videne-mójiza janrın jarattı hám barlıq

ómir tájiriybelerin, bul dúnyanın táshwishlerin, onda orin alıp atırǵan kemshiliklerdi, jámiyetke bolǵan kózqarasların, ulıwma ómir haqqındaǵı oy-tolǵanısların o dúnyalıq ómir misalında súwretlep, «İláhiy komediya»nı dóretti.

İlaqıyqatında da, bul komediya Dantenin pútkil ómir tájiriybelerinin juwmaǵı boldı.

T.Qayıpbergenovtıń «O dúnyadaǵı atama xatlar» dóretpesinin jazılıw sebepleri, ondaǵı oy juwmaqları bul shıǵarmanı Dantenin «İláhiy komediya»sına tipologiyalıq jaqtan biraz jaqınlastıradı. Jazıwshınıń dóretywshilik laboratoriyasına ser salsaq, «Xatlar» 1992-jılı Ğárezsizlik dáwirinde jariq kórgeni menen, onıń jazılıw tariyxı, yaǵnıy, jazıwshınıń bul dóretpeni jazıwǵa tayarlıǵı 90-jıllarǵa deyin-aq baslanǵanın kóriwge boladı. Biz bilemiz, jazıwshı shıǵarmasına súwretlew obyektı etip alǵan 70-80-jıllar tek Respublikada emes, pútkil buringı awqamda zorabanlıq-byurokratlıq basqarıw metodınıń kúshli húkim súrip turǵan dáwiri edi. Paraxorlıq, kóz boyamashılıq, qosıp jazıw, formalizm, ádep-ikram ekologiyasınıń buzılıwı, tábiyat ekologiyasındaǵı apatshılıqlar bul dáwirde óziniń eń joqarı shegine jetti. Qararlar, pármanlar hesh orınlanbay, qaǵaz qalıpında qalıp ketti. Eń joqarǵı minberlerden ayılǵan gápler de samalǵa ushqanday gúwildep, tınlaytuǵın qulaq tappadı. Jazıwshı jámiyette orın alıp atırǵan bul kemshiliklerdi óz kózi menen kórdi, oǵan qarsı is penen de, sóz benen de gúresti. Misalı, 80-jıllardıń ekinshi yarımında jámiyette orın alıp atırǵan negativ hádiyselerge qarsı «Kózdin qarashıǵı» (1986) romanın jazdı, Araldıń qurıp ketiwiniń aldın alıw ushın gúresip, Aral regionın-ekologiyalıq apatshılıq zonası, dep járiyalawdı talap etip, 1989-jılı 30-mayda Moskvadaǵı eń biyik minberde (SSSR xalıq deputatlarınıń 8 syezdinde) turıp, «Aral jasawı tiyis!» dep pútkil dúnyaǵa jar saldı. Bul dramatik jaǵdayǵa hayran qalǵan akademik A.Saxarov soń («Znanya» jurnalı, N10, 1991) bul halattı bilayınsha táriypleydi:

«Qaraqalpaqstan ASSRınan deputat T.Qayıpbergenov Aral teńiziniń dárti haqqında shıǵıp sóyledi. Bul dártli halat óziniń kólemi hám uzaq múddetke sozılıwı jaǵınan sońǵı waqıtlardaǵı pútkil dúnya

apatshılığını qatarına kirdi. Bul ayılğan sózler syezdegi eñ awır dártlerdiñ biri edi».

T.Qayıpbergenov qanshama kúyip-janıp sóylemesin, syezdden keyin de Aral apatshılıǵı sol buringı qáddinde qala berdi. Mámlekettegi eñ joqarǵı minberlerde turıp, xalqınıñ dártin aytıp, aytqanların ornıata almaǵanlıǵına kúyip-janǵan, tıñlaytuǵın qulaq tappanǵan jazıwshı, bul dártti, eñ qurǵanında, xalqım túsinsin dep, ashshı haqıyqatlıqtı aytıp, sırlasıw formasındaǵı «xatlar» menen o dúnyadaǵı atasına múráját etti. Bul Dantelik videne dástúriñ bir tárepi ǵana edi. Sebebi, T.Qayıpbergenovtıñ «O dúnyadaǵı atama xatlar» dóretpesinde o dúnyalıq waqıyalar haqqında sóz barmaydı, biraq lirik qaharman jaratıw jaǵınan eki jazıwshı da avtorlıq «men» formasınan pıxıtı paydalanadı. Bul jaǵınan T.Qayıpbergenovtıñ «xatları» Dantelik videnesi dástúrine jáne bir mártbe jaqınlasqanday bolıp kórinedi.

Biraq, T.Qayıpbergenov «Xatlar»ndaǵı súwretleytuǵın waqıyaların ishki mazmunında bul dástúr baslamasınıñ basqa tús alıw kem-kem basqa formaǵa ósip-ózgerip baratırǵanın kóremiz. Sebebi T.Qayıpbergenovtıñ «Atama xatlar» dóretpesinde o dúnyadaǵı atasına múráját etilgeni, onıñ jaqsı pazıyletleri eske túsirilgeni, xat arqalı atama balalıların sir shertiskenligi menen, bul dúnyalıq waqıyalar Dantelik dúnyalıq formada súwretlenbeydi. Qaharman Dantedey bolıp dúnyanın dozaq, pákleniw, beyish bólimlerin de aralamaydı, atasın eslep tús te kórmeydi, tek xat arqalı bul dúnyanın azap-aqıbetlerin, jámiyettegi orın alıp atırǵan iplashlıqlardı, paraxorlıqtı, kózboyamashılıqlardı, hujdansızlıqlardı, sonıñ saldarınan Araldıñ da qurıp baratırǵanlıǵın aytıp o dúnyadaǵı atası menen sırlasadı. Bul xat formasınan paydalanıwı, bir jaǵınan, shıǵarmanı xat janrıne jaqınlatqanday da bolıp kórinedi. Biraq, shıǵarma tutas xatlardan da turmaydı. Xatlar arasında avtordıñ jeke oy tolǵanısları, jámiyetlik waqıyalarǵa bolǵan kózqarasları, hár qıylı sáwbetler, ilimiy faktler ańızlar, ápsanalar da berilip baradı.

Qullası, shıǵarma kóbirek Dantelik videne, Stefan Tsveyglik xat janrıñ ayırım elementlerin óz boyına sińirgen sintezlik qurılısqa iy.

bolsa da, forma menen mazmun birligi boyınsha kóbirek esse janrına jaqın keledi.

Sebebi, onda esse janrına tán zaman, dáwir, jámiyet haqqındaǵı avtordıń jeke kózqarasları joqarıda aytqanımızday hár qıylı formalarda sintezlestirip berilgen. Onda belletiristik sıpatlar da, publicistikaga tán belgiler de orn alǵan.

Qullası, T.Qayıpbergenovtıń «Atama xatlar» dóretpesin bul janrlıq sıpatları boyınsha onı «povest-esse» dep atawǵa tolıq boladı.

Ǵárezsizliktiń dáslepki jıllarındaǵı romanslılıqta kóbirek tariyxtıń «aq tańlaqlı» ashılmay qalǵan betleri, ótkendegi milliy qádrیاتlar menen xalıq batırların ulıǵlaw máseleleri, 30-40-jıllardaǵı qanlı repressiya, tubalaw dáwirindegi nızamsızlıqlar sóz etiledi. Shıǵarmalardaǵı usınday syujetlik motivlerge qarap, ayırım ádebiyatshılar bul romanlarda tragediyalıq sıpattıń basım ekenligin atap ótti. Máselen, «házirgi romanlar boyınsha izertlew jumısların alıp barıp atırǵan alımlardıń biri P.Nurjanov Sh.Seytovtıń «Jaman shıǵanaqtaǵı Aq tuba» (1992) romanın roman-tragediya dep atawǵa boladı¹» dep kórsetti.

Haqıyqatında da, romanda, shıǵarmanıń «Alǵı sóz»inde avtordıń ózi atap ótkenindey, jeke húkimiranlıq, Iyesizlik jıllarında ápter-tápter bolıp ábigerlengen xojalıqların, birewdi birew ezgen, birewdi birew tonaǵan, hámme óz táǵdirlerin tek joqarıdaǵılarga tapsırıp, solardıń ǵana izinen soqır hám sheksiz isenim menen ere bergен tubalawshılıq jıllarındaǵı adamlardıń máńǵúrlık psixologiyası, ayanıshlı táǵdirleri sóz etiledi².

J.Aymurzaevtıń ózi roman dep atagan «Jetimniń júregi» povestiniń «Qara buklar» atlı ekinshi kitabında onnan aldınǵı 30-40-jıllardaǵı qanlı repressiyalar dáwiri tragediyası kórkem sóz sheberleriniń ómirine baylanıshlı jáne ayqırıraq sawleleniwin tabadı. Avtordıń kórsetiwinshe, bul qorqınıshlı jıllarda onıń kóp ǵana kásipler qálemles dosları jazıqsız quwdalawlarga ushirap, «xalıq dushpanı» atangan³.

Shıǵarma, áne, usınday sóz sheberleriniń ayanıshlı táǵdirleri haqqında. Jazıwshı shıǵarmada S.Májitov, Q.Áwezov, A.Begimov,

İ.Fazılovlar obrazları arqalı sol jıllarğa tın ádebiy ortalıqtın ruwxıy halatın ashıp beriwge háreket etse, Turımtaev obrazı arqalı repressiya siyasatın júrgiziwshı ayırım kimselerdın jerkenishli kelbetin kórsetip bergen.

Jazıwshı G.Esemuratovanın «Bir shańaraq waqıyası» povesti bazar ekonomikasına ótiw dáwirindegi adamlar turmısındağı ayırım áhmiyetli máselelerdi sóz etiwı menen ózgeshelenip turadı. Sırttan qaraǵanda, povest is bilermenler ómirin súwretlewge baǵıshlanganday bolıp kórinedi. Biraq, shıǵarmada haqıyqıy isbilermenler ómiri emes, usı isbilermenlik nıqabın jamılıp júrgen ayırım nákas adamlardıń qıńır-qıysıq illetli isleri ashıp kórsetiledi. Avtor povestte zamanǵa ayaq qosa almaǵan, «alma pis-awzıma tús» dep qol qawsırıp jatatuǵın qosjaqpas, ádep-ıkramlıq jaqtan onsha taza emes Ómirbektey adamlardı ayıplawdı maqset etedi.

Shıǵarmadağı kempir menen ǵarrınıń óz-ara sóylesken dialoglarına qaraǵanda, Ómirbek, «qarınım toysa, qurban-hayt»-dep kelte oylaytuǵın, juwapkershilikti onsha sezınbeytuǵın adam. Ol dáwirdin, zamannın ózgerip atırǵanına biyparwa, onın jarlıshılıǵınıń tiykarǵı sebebi de usında.

Biraq, jazıwshı Ómirbek penen onın kempiriniń aq kókirek, ańqıldaqlıq qásiyetleriniń barlıǵın da biykarlamaydı.

Olardıń ańqıldaqlıǵı sonshellı, ózleri balasın úylendire almay otırǵanda, kúnine jarap otırǵan jalǵız sıyırın da ǵarrısın bizneske alıp ketetuǵın Erkinay degen hayalǵa satıp pullap bermekshı boladı. Aq terini kók terige almastırıp, dúnyanı jalpagına súrip júrgen Erkinay sıyırdı pullap qaltasına basqansha kempir-ǵarrınıń ishpege-jemege janın qoymaydı:

«-Háy, apa, bir sıyırınıńın úsh-tórt aydan neshe sıyır bolatuǵının ne bileseńw Ele balańızdı-ám úylendiresiz, óziń de, aǵay da mıstay bolıp kiyinesiz, úylerińizge mebeller alıp, dem de bayıp ketesiz ǵoy. Adamlar sóytıp bayıp atır. Bizler bul talaptın jolın jaqsı bilemiz,-dedi.

-Ánc. kempir, esittin bew İsińdi quday «onǵarıp turǵanda, kertartpalıq etpe! Mına qarındasımınıń sózleri maǵan júdá qonıp tur».

«Bolmasında bilgen soń, bolǵan erdiń qosın jek» degen sózdi esirinen shıǵardıń baw Usı qarındasına qosılıp kete bereyin. Men adam tanısam, bul esli nashar ǵoy, sóz-awzı taza kórinip tur, wádesinen sózsiz shıǵadı kempir,-dep Ómirbek qızǵa qosılıp ketiwdi sheshti. Kempirdiń ózi baslaǵan is bolǵan soń maqullamawına bolmadı... sıyırđı satatuǵın boldı...» (25-b.).

Bul qatarlar arqalı jazıwshı isbilermenlikti emes, al oǵan nızamsız jollar menen kirip, payda tapıp, bayıp ketiwdi oylaǵan ayırım jalatay, nákas adamlardıń buzıqlıq kelbetin kórsetpekshi boladı.

Demek, jazıwshı hár bir qatar, hátteki hár bir sózdi qollanǵanda, áytewir emes, belgili bir maqsetti gózlep, aytilajaq oy-pikirin júzege shıǵarıw ushın qollanadı. Avtor usı waqıyalardıń aqıbetin súwretlew arqalı adam ómirde hadal niyet penen tuwrı jasaw kerek, eger niyetin, maqsetin dúziw bolmasa, ómirin mayǵa túsken tishqanday xorlıqta ótedi degen ideyanı alǵa súredi.

Ǵárezsizlik dáwiri romanshılıǵında oǵada sátli qalem terbetken jazıwshı K.Raxmanov boldı. Onıń «Tuńǵış muhabbat» romanı 2004-jılı «Ámiwdárya» jurnalınıń N2-3-4-5-6-sanlarında, dawamı 2005-jılı sol jurnaldıń dáslepki sanlarında járiyalandı.

Roman, temasinan kórip otırǵanımuзда, adamzat ómiriniń tiykarǵı arqawı, kórkem ádebiyattıń eń eski hám eń jańa, sonıń menen birge, mángilik teması-muhabbat temasına baǵış etilgen. Biraq, K.Raxmanov súwretlegen muhabbat jańa jigit bolǵan, jańa qız bolǵan eki jas óspirimniń yamasa esli eki ashıqtıń shın berilip súyiwi, aqır ayaǵında biri-birine qosıla almay hijran otlarında janıwı, solay etip, bir ómirlik árman, pushayman sezimlerinde qalıwı emes, kerisinshe biz kútpegen, bizge onsha úrdis bolmaǵan, biziń kózimizge jattay kórinip, qulaǵımızǵa ersilewdey esitiletuǵın sátsiz muhabbat jas óspirim balanıń ózinen 5-6 jas úlken, cle tiri aǵasınıń hayalı-tuwısqan jeńgesine bolǵan muhabbatı.

Durıs, jas óspirimlerdiń ózinen úlken jastaǵılardı, kerisinshe úlken jastaǵılardıń ózinen kishi jastaǵılardı muhabbatı dúnya klassikasında, atap aytqanda, S.Tsveyg, Í.Turgencv, Sh.Aytmatov qaraqalpaq

ádebiyatında T.Qayıpbergenov dóretiwshiliginde azlı-kópki sáwleleniw tapqan tema.

Biraq, ángime-temanın eski, yaki góneliginde, yaki jazıwshının bul temağa birinshilerden bolıp qol urǵan, urmaǵanlıǵında emes, ángime-jazıwshının aytajaq oy-pikirinde.

K.Raxmanov bul temağa ózinshe qatnas jasaydı. Ol bunday muhabbatlardı quwatlawdı emes, usınday muhabbatlardı keltirip shıǵarǵan ómir shınlıǵın, dáwir haqıyqatlıǵın, onıń illetlerin, adamlar sanasındaǵı izlerin barlıq quramalılıǵı hám qarama-qarsılıǵı menen ashıp beriwdi bas maqset tutadı. Sol ushın da jazıwshı bul muhabbatı qaralaw niyetinde bolmaydı, quwatlamaydı da, lekin, ómirde bolǵanıday etip barlıq gózzallıǵı hám nuqsanları menen isenimli túrde kórkem etip sáwlelendirip beredi. Bul pikirlerdiń durılıǵın biz roman mazmunı menen tereńirek tanısw arqalı bilemiz.

Roman waqıyaları jas óspirim bala Shamurattıń ómirdi baqlawları, oǵan óziniń de belsene aralasıwları arqalı onıń tilinde sheberlik penen súwretlenedi hám jazıwshının tiykarǵı aytajaq oy-pikiri de usı bas qaharman Shamurat obrazında ashıp beriledi. Shıǵarma waqıyası usı Shamurattıń aǵası Aytmurattıń kútilmegende qız alıp qashıp kelgen jerinen baslanadı. Qız bolǵanda da birewdiń atastırıp qoyǵan qalıńı eken. Aytmuratlar ele úyge kelip úlgermesten-aq seziklengen bolajaq kúyew Eshimbet. Dawıtbay degen jası úlkenin jánc bir jigitti aldına salıp, tań qarańǵısında Baymurat ǵarınıń úyiniń esigin sındırıp táp berip keledi.

-Balań biziń dástúrimizdi ayaq-astı etti. Awılıımızdıń mańlayına tikken sahıpjamalın alıp qashtı,-dep dóh uradı.

Ǵaptıń rámáwzinc qaraganda, Baymurattıń balası Aytmurat Kalan degen ferma baslıqtıń usı pát berip sóylep turǵan balası Eshimbettiń aytırıp qoyǵan qalıńlıǵın alıp qashıp ketken uqsaydı.

Haqıyqatında da, waqıya sonday bolıp shıǵadı. Balańdı «óltirmekshimiz!» dep kelgen quwǵınshılar ketiwden, «Baymurat aǵa!» lap Aytmurattıń Jańabergen degen jorası «Súyinshi» sorap keledi. Aytıwına qaraganda, tap jańa ǵana kelip ketken quwǵınshılardıń qalıńlıǵı-Nazlıbiykenni Aytmuratqa alıp qashıp ákelgen qusaydı.

Shamuratın Nazlıbiykege bolğan balalıq hâwesi onıñ bul úyge qoyğan dáslepki kelin qâdeminen baslap urqan atadı:

«Qaramıqtay kózlerinen meniñ jismime nur túsip ketkendey dúr ete qaldım, onıñ qıstı jamilip turğan sahıpjamalınan báhár epkinleri baslanıp atırğanday boldı». («Ámiwdárya», N2-2004, 6-bet).

Usılayınsha Baymurat ǵarrınıñ úyinde toydıñ tátárrúgi baslanadı. Urıstan keyingi jıllar. Joqshılıq... Aytmurat kelin ákelmesten burın tórt jan bir ójirege tuǵılıp jasap atırğan olar úlken qısınıspaǵa túsip qaladı. Toydı beriwdiñ tayarlıǵında júrip jas-jubaylardıñ jasawı ushın bólek jay qarastırıp baslaydı. Eldiñ ruksatı menen bosap qalğan Áziyra kempirdiñ eki bólme jayın Aytmurat penen Nazlıbiykege pana etip beredi.

Toy beriwdiñ qıyınshılıǵı onnan da beter boladı. Nazlıbiykeniñ ata-anası toyǵa úzil-kesil qarsı turadı. Kalannan alatuǵın mal-dúnyanıñ kúyigine shıdamaǵan Iskender ǵırnaqtıñ hayalı «Onday qızımız joq, ólgen! Asına da barmayman» dep quda tárepten kelgen xabarshılardı qaytarıp jiberedi. Biraq, kelip túsken kelin ata-anasına uqsamaǵan. «qudayjarılqan» nashar bolıp shıǵadı. Kelin menen qupiya sóylesip kelgen Aytmuratın anası Palbiydiñ tilinen onıñ bul sıpatlı belgileri tómendegishe táriyplenedi:

«Ata-anam ne dese, dey bersin, dedi kelin. Sizler bilgeniñizdi isley beriñ, dedi kelin. Men olardıñ kewline qarap, bir mal menen jasay almayman, dedi kelin («Ámiwdárya», N2-2004, 17-bet)».

Biraq, Nazlıbiykeniñ usınday mártlik penen bas tikken bayteregi-Aytmurat ta Eshimbetten artıqshılıq jeri bolmay shıǵadı.

Aytmuratın bul minez-qulqın jazıwshı onıñ inisi Shamuratın tilinde sheberlik penen tómendegishe táriypleydi:

«Qudayım-ay, mal menen jasamayman dep, tisleri aqshtıǵan ash qasqırǵa tap bolmasañ bolǵanı goy... Nazlı kishem-ay... Aytmurat ajaǵam seniñ qádirinđi biler me eken, bilgey dá... Hám ata-ananıñ, hám erkek áwladınan júdá bolıp qalmaǵaysañ, kishem...» («Ámiwdárya», N2-2004, 17-bet).

Jas bala bolsa da, ajaǵasınıñ minezine qanıq Shamurat bir nárseden bilgendey seziklengen edi. Toy bolıp ótken kúnniñ aqshamında-aq Nazlıbiykeniñ kóziniñ ústi kógerip shıǵadı. Onıñ

«mañlayshağa urıp aldım» degenine basqa isense de, Shamurat isenbeydi. Biraq, aǵası Aytmurat kún ótken sayın, Nazlıbiykege qasqırlarsha keyipte qatnas jasğanın qoymaydı. Burınnan bar qanqızbalığı tutup, ata-anası, inisi Shamurat penen jiyi-jiyi urısıp, taqır jerden shañ shıǵarıp turadı.

Aytmurat mektepke dene táǵrbiyasınan oqıtatuǵın muǵallım bolıp ótkennen keyin, azmaz jónlesip, xojalıǵına da, mektep jumıslarına da belsene aralasıp, pitegene beti berman qarap kiyatırǵanday boladı. Ásirese, mektep jumısların kún-tún demey isleydi, mektep stadionın jónlep, «Shamshıraq» atlı futbol komandasın dúzip, rayonlıq jarıslarǵa qatnasadı. Jumısqa berilip ketkenligi sonshellı, «geyde sol jaqta túnep qaladı».

Shamurat bayqap qarasa, bunıń da óz aldına bir sırı bar eken:

«-Túnep?-dep hayran qaldı Jañabergen aǵa. -Orıs qızlar bar ma ele?»

-Ne orıs qızlar! Muǵallımler me? Awa, bar. Nege soradıń?

-Áy, mázi... («Ámiwdárya», N2-2004, 30-bet).

Jañabergen bul sorawdı mázi bermegen eken. Ol «orıs qızlar» degende Rossiyanıń alıs awıllarınan jollama menen kelip, muǵallım bolıp islep atırǵan Valentina Poxomova (Valya) menen Zinaida Zavyalovanı (Zina) shamalap turǵan qusaydı.

Bunnan Shamuratnıń kishesi Nazlıbiykeniń de azlı xabarı bolsa gerek.

«-Kesheden berli ajaǵań kelmedi ǵoy, mırzaǵaw-dep soraydı bir kúni.

-Mektep bette jumısı kóbeyip ketken onıń.

Kishem ókpele pishinde sóyledi.

-Húkimettiń jumısı dep, úydegi jumıstı umıtıp ketiwge bolmaydı-ǵoy.

-Úyde ne jumıs bar oǵan qarap turǵan?»

Kishemniń kózleri qupıya kúlimsiredi, bet-álbeti ókpele adamnıń pishinine uqsap ketti, bunday kórinis tek ǵana hayallarǵa tán shıǵar.

-Áy, balasań-aw ele... mirzaǵa,-dedi kishem basqa jaqqa qarap.- Jalgız ózim... túni menen qorqıp shıqtım... («Ámiwdárya», N3-2004, 3-bet.).

Usılayınsha Aytmurattıń «sırı» jazıwshı tárepinen kem-kem sheber ashılıp bara beredi. Onıń sırtı ashılǵan sayın, onıń minez-qulqı da jańa biz bilmegen tárepleri menen kórinis bere baslaydı. Aytmurat tek ǵana kótere sopay qan qızba emes, ómirlik joldasına ısıǵı joq, muhabbatqa miyrimsiz de jigıt eken. Mektepte qonıp qalıp júrgenine qaraǵanda, sol orıs qızlardıń birewi menen «kúydım-jandım»niń jolına shıǵıp, jasırın til tabısıp júrgen de qusaydı. Bir saparı sport formanı alıwdı bánelep onı qalǵa qıdırtıp ta qayıptı...

Aytmurat xarakteri qanshama unamsız sıpatları jaǵınan ashılǵan sayın, Nazlıbiykeniń unamlı qılıqları, Shamurat hám onıń ata-anasınıń kóz aldında birme-bir kórinis taba baslaydı. Ol orıssha xat sawatı bar, zamanagóy, miynetkesh ádep-ikramlı qız eken. Usı pazyletlerge qáynisi Shamurattı da tárbiyalay baslaydı. Aytmurattıń Nazlıbiykege suwıqlıǵınıń sırtı aqır-ayaǵında pash boladı. Onıń úsh jıllıq armiyaǵa ketemen dep júrgeninde gáp bar eken. Armiyaǵa barǵanına bir jıl jeter jetpesten-aq onıń Valyaǵa úylenip alǵanlıǵı, hátte onnan balalı da bolayın dep turǵanlıǵı belgili boladı.

Usınday bassınıwlarǵa qaramastan, Nazlıbiyke táǵdirine tán borıp qalmaydı. Kerisinshe qıyınshılıqtı jeńiwge tırısıp ózin de, ózgelерdi de jaqsı jollarǵa baslawǵa háreket etedi. Aldıńǵı terimshi bolıp tapqan ǵárezetlerin xojalıǵın kórkeytiwge jumsasa, mektepte kitapxanashı bolıp júrip, jas-óspirimlerde ilim-bilim iyelewge ruwxlandıradı. Jaqsılıǵı arqasında «kórmeymen, qatnaspayman» dep júrgen ata-anası menen til tabısıp ketedi. Onıń baxtına, onı ayttırıp qoyǵan Eshimbet te atı alıp qashıp ketip tosattan qaytıp boladı.

Aytmurat Nazlıbiykege jaman qılıq kórsetip, qansholli azap bergen sayın, Shamurat onıń jaqsı táreplerin ańlap baradı. Oǵan azap bergen. onıń kókiregin suwıtqan aǵasın jek kóredi, Nazlıbiykeniń táǵdirine jan ashıtadı, onı ayaydı...

Nazlıbiyke de Aytmurattıń ózi jaman bolsa da, onıń baladay haq-kókirek ata-analarına, girshiktey sap-taza hujdan iyesi, kewilinde

ándiyshesi bar, sezimtal jan Shamurattıń balalıq pák sezimlerine boia bul úydi taslap ketkisi kelmeydi... Shamurattıń balalıq pák muhabbatı Nazlıbiykenıń de júregin jawlap aladı... Aqır-ayağında Nazlıbiyke bul úydiń máńgilik kelini bolıp qaladı.

Avtordıń aytajaq oyı túsiniikli: adamlar arasında ala da bar, ğula da bar, bulardıń bári de waqıtsha, biraq bir náirse máńgilik: shın sezim, pák muhabbat máńgilik, onı hesh qanday kúsh irkip tura almaydı.

Jazıwshınıń sheberligi tek temaǵa ózinshe dóretiwsilik qatnasta bolǵanında, súwretlegen waqıyalardan jaqsı ideyalıq juwmaq shıǵara alǵanında emes, hár bir waqıyanı dáwir haqıyqatlıǵına say súwretlep bergenliginde de kórinedi. Romanda Palwanıyaz bay, onıń jcsiri Áziyra kepmir, İbrayım bolshoy obrazlarında 30-jıllardaǵı repressiya qurbanlarınıń táǵdiri kórinse, Baymurat, Palbiy, İskender, Ajar obrazlarında uristan keyingi awıl adamlarınıń turmıs tárizi ayqın sáwleleniwın tapqan.

K.Raxmanovtıń 2007-jılı járiyalanǵan «Saqa» («Ámiwdárya», № 1-2-3-4) romanı da muhabbat temasına baǵıshlanǵan. Biraq, bul «Tuńǵısh muhabbat»taǵıday jigitlik shamalı jańa murnına engen bala jigit muhabbatı emes, al turmısta muhabbat sawdasın bir ret bastan keshirip, hayalı biymezgil qaytı bolǵanlıqtan onnan da erte ayırılıp, «endi tek dáret suw jılıp bergendeı birewdi alsam bolar» dep, ğarrılıqqa tán berip júrgen saqalı saǵıyanıń muhabbatın súwretleytuǵın roman bolıp tabıladı.

Romannıń tiykarǵı qaharmanı Vladimir Baynazarov degen alpis úsh payǵambar jasındaǵı jalǵız baslı ğarrı. Hayalı bunnan onlaǵan jıl burın qaytı bolǵan. Balası álle qashan úyli-boranlı bolıp, áskeriy xızmet babına baylanıslı hayal-bala-shaǵası menen basqa jaqta jasaydı. Biraq, Vladimir bir ózi emes. Ózi qarawılıq etetuǵın-zavod xızmetkerleri Rámetulla, Japaq degen jasları oliwge shamalsıp qalǵan ini jigitleri menen ruwxıy jaqın qatnasıqta. Ásirese Rámetulla menen ájúk-ǵújik. Úyde de, jumısta da tez-tez ushırasıp turadı. Rámetulla hár saparı oǵan ruwxıy demew berip, ğarrılıqtı onshellı moynına ala bermew kerekligin eskertip turadı. Hátte, úylense de shep bolmaytuǵınlıǵın usınıs etedi. Sol maqsette oǵan qalınlıq izlep, saqalı

Rámetulları «jasarıwdıń» áńjamına kirisedi. Buxgalteriyada Sánegül, Biybigül, Dámegül, Minayxan degen kelinsheklerdiń ekewi boydaq edi. Sonıń biri úsh bayǵa tiyip ajirasıp, jeti balası menen boydaq jasap atırǵan Sánegül bolsa, jáne birewi keselbent kúyewi qaytıs bolıp, jalǵız balası menen qalǵan Minayxan degen kelinshek. Ulın úylendirgen. Ulı, kelinleri menen birge turadı. Rámetulla usı eki kelinshekke Vladimirdiń «muhabbatın» aytıp kóredi. Eki kelinshek te bul usınısqa dat-buyrat qarsı turadı. Ásirese Minayxan «Tandırtı shıqsın saqalı bir qushaq bolıp...» dep onıń atın aytıwdan azar da bezer boladı.

Rámetulla Vladimir aǵasına usılayınsha qalıńlıq izlep, ońqasın kelistire almay atırǵan waqıtta ózi menen zavodta birge islep atırǵan Japaq ta «hayalımdı taslap, basqa birewge úylenemen» degen jır tabadı. Ózleriniń kespasın kese almay atırǵan olar endi Japaqtıń dártine dárman bolǵısı kelip, oǵan ózlerinshe qalıńlıq qarastıra baslaydı. Japaq sońǵı waqıtları kóbirek ishiwshilikke berilip ketkenlikten hayalı Mirzagúl menen onsha kelise almay júr edi. Hayalı-bala-shaǵası bola tursa da onı taslap, basqa birewge úylenemen degeni Vladimirdi ádewir ájeplendiredi. Ásirese zavod direktorı Gúlaysha Mamutovnaǵa sóz salmaqshı bolǵanın esitkende, Vladimir Japaqtı birotala jek kórip ketedi. Gúlayshanı japaqtan qızǵanatuǵınday túr bildiredi.

Mine, usınnan baslap Vladimirdiń júreгиндеgi ǵarrılıqqa tán beriw seziminiń ornın basqasha bir ájayıp sezim almasırap atırǵanday boladı. Ásirese bir kúni Gúlaysha menen bolǵan sóylesiktegi onıń «Haw, ele jas ekensiz ǵoy!» degen sózi Vladimirdi jeti qat aspannıń üstinen alıp ushıp, qanday da bir tatlı árman qushaǵına bóleydi. Gúlaysha da jumısjumıs penen xojalıq ta qura almay, jası qırıqtan asıp ketse de bir ózi boydaqlıqta jasap atırǵan qız edi. Bir waqıtları birge islesken Baltabay degen jigit penen muhabbat romanı bola jazlap barıp qalǵan. Biraq, hár qıylı sebepler menen Baltabay basqa jumısqa ótip ketip, Arzıxan degen basqa bir qızǵa úylenip ketken. Hayalı qaytıs bolǵan Baltabay da eski muhabbatı yadına túsip, Gúlayshanıń qolın sorap jaqınnan berli kelgishlep júirse de, Gúlaysha oǵan onsha itibar bermey, «oylanıp kóreyin» dep onı ózinen qashırtıńqıraytuǵın edi. Negedur Gúlayshanıń da dıqqatı búgin Vladimirdi awıp turǵanday. Onı seksen jaslar

átirapında shıǵar dep oylap júrgen Gúlaysha Vladimirdiń «alpis úsh payǵambar jasındaman» degenine «ele jassız ǵoy» dep ájeplenip qaraydı. Ózi basshılıq etip otırǵan zavodtıń qarawılı bola tursa da «ǵarı» menen bir kese chay ústinde otırıp sóyleskisi keledi, onı menen burınan tanıs-bilis eski doslarday birge otırıp, sır shertisiwdi qáleydi. «Men de jalǵızban. Bılayınsha dártles ekenbiz» dep haǵman jarıladı. Bul dártlesiw Vladimirdiń júregine jáne de qozǵaw salıp, onı árman qanatında ele de biyigirek alıp ushadı. Romandaǵı bul syujetlik motiv kóp jıllardan berli ekrannan túspey kiyatırǵan «Stujebniy roman» kórkem filmiń yadqa túsiredi.

Avtor bul arqalı muhabbatıń jas tańlamaytuǵın máńgilik sezim ekenligin kórsetiw menen birge, muhabbatıń adamdı ruwxıy ǵarrılıqtan qutqaratuǵın da, máńgi jasartatuǵın da qúdiretli kúsh ekenligin jáne bir mártebe tastıyıqlaydı.

Juwmaqlap aytqanda, K.Raxmanovtıń «Tuńǵısh muhabbat», «Saǵal» atlı bul romanları Ǵárezsizlik jıllarında muhabbat temasında úlken epikalıq polotnada jazılǵan kórkem shıǵarmalardıń cı qunılalarınan esaplanadı.

Á.Paxratdinov 2001-jılı jazǵan «Aydos biy haqqında ápsana» povestinde Aydos biy obrazın jaratıwǵa milliy qádiriyatlarınızdı maqtanış etiw, ózliginizdi ańlaw, el-jurt ushın gúresken baba-kalanlarımızdıń xızmetin qayta bahalawday milliy ǵárezsizlik ideyaları kózqarasınan qatnas jasap, Aydos biydi satqın dep kelgen ayırın kertartpa kózqaraslarǵa qattı soqqı beredi, jazıwshı xalıq ápsanaların óziniń kórkem oy eleginen qayta ótkize otırıp, Aydosıń el-jurt ushın, ǵárezsizlik ushın, milliy mámleketshilikti qayta dúziw ushın islegen xızmetlerin dástiyarlı dáliller menen kórkem etip kórsetedi.

Jazıwshı 1996-jılı ǵárezsizlik temasına baǵış etip «Sóylenbegen tariyx» romanın járiyaladı.

Bul roman jazıwshıǵa berilgen ǵárezsizlik dáwiriniń úlken dóretiwshilik jemisi esaplanadı. Óytkeni, romanda sóz etilgen tematika sovetlik dáwirde jazıwǵa qadaǵan etilip taslanılǵan tariyxtıń tilsim sırları edi. Romanda Abdulla axunnıń basshılıǵında qaraqalpaq jigit-qızlarınıń Buxara, Xiywa medireselerine barıp bilim alıwları,

sawatlılıq, kóp tillerdi biliwi, eldi, xalıqtı sawatlandırıw ushin etken xızmetleri gáp boladı. Romanda, sonıń menen birge, qızıl imperiyanıń basıp alıwı menen xalıqtıń bul erkinlikten ayırılıwı, iyshan- mollalardıń quwdalanıwı, meshit, medireselerdiń qıyralıwı, xalıqtıń neshshe ásirlik jazba estelikleriniń ayaq astı bolıwı usaǵan ashshı haqıyqatlıqlar sheberlik penen súwretlenedi.

Romanda shıǵarmanıń bas qaharmanı Nurılla axun obrazı jaqsı ashıladı. onıń sawatlılıǵı, Xiywa medireseleriniń birinde bas iymam bolıp islewi, Xorezm tilin, Xorezm jazıwların, Eski Turan, Túrkiстан. Maverennaxrde jasawshı xalıqlar tariyxın úyreniwi, mediresede oqıtıw ushin xan menen onıń aytısları, sonıń menen birge, qaraqalpaqlar tariyxın jazıwı máselesi isenimli súwretlenedi.

Ulıwma, Á.Paxratdinovtıń bul roman-essesinde qarakalpaq xalqınıń ayırım bólekleriniń Túrkiстанnan eski ata mákanı bolǵan Xorezm oypatlıǵına kóship-qonıslanıw tariyxın, Xiywa xanlıǵı menen qarım-qatnasları, ilim-hikmettiń rawajlanıwında Xiywanıń tutqan roli, soń sovetlik dúzimniń ornawı arqalı eski menen jańa siyasat arasındaqı keskin gúresler, mádeniy miyraslarǵa bolǵan badıraqlıq kózqaraslar kórkem-ádebiy boyawlar tiykarında ashıp beriledi.

Á.Paxratdinovtıń «Sheyitler táǵdiri» (2008) romanı da úlken bay tariyxıy faktler tiykarında jazılǵan shıǵarma. Onda qaraqalpaq xalqınıń burınnan bay tariyxqa, milliy úrp-ádetlerge, ádebiyat, mádeniyatqa, ilim-hikmetlerge iye xalıq bolǵanlıǵı, XX ásirdiń 20-30-jıllarında bul xalıqtı qızıl imperiyanıń basıp alıwı, meshit, medreselerin qıyratıwı, axun, ulamaların, milliy ziyalıların joq qılıwları, buǵan qarsı xalıq narazılıǵı, bul máselelerde eldiń ruwxıy tayanışı bolǵan Qumózek iyshan, Nurılla axun medreseleri hám axunlarınń rolleri, xalıqtı-milletti, onıń tariyxın, mádeniyatın saqlap qalıw ushin Jálel maqsim, Q.Áwezov, Qazı Máwlik, Asqar qazı, Qıdır qazı, Kerimberdi axun, Barlıqbay bolıs, Palwan bolıs, Sapar jalańashlardıń Keńes húkimetiniń jawızlıqlarına qarsı gúresleri gáp boladı.

Á.Paxratdinovtıń «Sheyitler táǵdiri» romanında kórip ótkenimizdey, bul dáwirde repressiya teması qaraqalpaq prozasında hár tárepleme sáwlelengen mashqalalardıń biri boldı. Atap aytsaq. Á.Paxratdinovtıń romanında 30-jıllardaqı massalıq repressiya aqıbetleri

sáwleleniw tapqan bolsa, A.Sultanovtıń 2008-jılı baspa kórgen «Dóhmet» romanında repressiyanıń jekke tariyxıy tulǵalar táǵdirine jasaǵan tásirin kórsetiw bas maqset tutiladı.

A.Sultanov romanı óziniń kinoromanlıq syujeti menen de usı tematikadaǵı basqa shıǵarmalardan túpkilikli pariq etip turadı. Romanda xalqımızdıń súyikli perzenti, XX ásirdegi jańa qaraqalpaq mámleketshiliginiń tiykarın saıwshı Allayar Qoraz ulı Dosnazarovtıń tariyxıy táǵdiri oǵada bir shınshılıq penen kórkem sáwleleniw tabadı.

Usınday el azamatlarınıń obrazın shınshılıq penen ashıp beriwshilik baǵıtı Qıpshaqbay Mátmuratovtıń «Terbenbes» (2004) romanında bunnan da ayqınraq kózge taslanadı. Biraq, Q.Mátmuratov romanında gewdelengen qaharman (Lepesbay) A.Sultanov romanındaǵıday iri mámleketlik ǵayratker de emes, óz dáwirinde sawdagershilik hám isbilermentlik uqıbı arqalı xalqınıń baxtı-ıǵbatı ushın kúyip-janıp, jan-ayamay gúresken, bay bolsa da, adam júrekli haqıyqıy xalıq ulı bolıp tabıladı. Bılayınsha aytqanda, roman qaraqalpaqlar arasınan shıqqan dáslepki kapitalist Lepesbay haqqında. Romanda onnan basqa da eldiń birligin saqlawǵa umılǵan ulamalar ash xalıqqa múriwbet kórsetken baylar, jurttı ádil basqarǵan bolıwı obrazı da óziniń haqıyqıy gewdeleniwin tapqan.

Roman bay-biylar, ulamalar obrazın jasawdaǵı usı baǵıtı boyınsha da, ortaǵa qoyılǵan máseleniń burın sóz etilmegenligi menen qaraqalpaq prozasına taza hawa bolıp kireri sózsiz.

80-jıllarda bir qatar romanları menen kózge túsip qalǵan jazıwshı Keńesbay Allambergenov 1991-jılı «Dárya tartılǵan jıllar»⁹ romanın jariyaladı. Roman temasınan kórinip turǵanıday, ekologiya temasına baǵısh etilgen. Jazıwshı bul shıǵarmasında dáryanıń suwınıń qaytıw tartılıw detalına úlken rázmziy maǵana, poetikalıq máni júklegen. Bul arqalı ol ótken ásirniń sońǵı 30-40 jılı ishindegi xojalıqtı basqarıwdaǵı buyırıq-pazlıq, ózi boladılıq, jónsiz jobalastırıwshılıq illetleriniń saldarıman ekologiyalıq halatnıń buzılıwın, adamlar sanasınıń ózgeriwini, yaǵnıy ekologiyalıq-ruwxıy ómirimizdegi daǵdarıslardı ashıp

⁹ Бул роман ҳаққындағы тақырыптық мақалалар проф. Ә.Нахратдинов тәртіпленіп жарыяланды.

kórsetiwdi niyet etken. Avtordın bul niyeti bas qaharman Jalǵas Nazarovtıń obrazı arqalı ashıp beriledi.

Jazıwshı dárya detalına úlken poetikalıq máni júklep, romandı usı dáryanı, dárya boyında bolıp atırǵan waqıyalardı súwretlewden baslaydı. Dárya qoltıqlarınıń birinde jasap atırǵan kishkene bir awıl adamlarınıń kúndelikli ruwzigershiligin súwretlewden baslangan bul waqıyalar aqır-ayaǵında úlken jámiyetlik-siyasiy tús alatuǵın respublika turmısınıń baslı beleslerine deyin aparıp jeteleydi. Ómirinshe brigadir penen baslıqtıń biyparıqlıǵınan, tek óz mápin, qara basınıń házligin oylawshılıǵınan, xojalıqtı basqarıwda buyırıqpazlıq, hákimshilik, aǵayınpazlıqqa jol qoyıwshılıǵınan, istin kózin bilmeytuǵın qániygesizliginen azap shegip, bul illetlerge janı tózbey shır-pır bolıp turmıs keshirgen Nazar-baǵman bir kún ájel kelip, kóz jumadı. İzinshe xojasızlıq, júzekilik, kózboyamashılıq, buyırıqpazlıq keseli onıń awılında da hádden tis en jayıp, pıshıq murnı batpas qalıń jas toǵaylar qırqılıp, tariyxıy-mádeniy orınlar jirtqıshlarsha buzılıp, qoldan kógertken on gektarlıq baǵına deyin qurılıslar menen paxta, salı atızları mákanına aylanıp ketedi...

«-Haw, shıraqlarım-aw, toǵaydan basqa jer qırıp aǵıp atır maw»- dep bir neshshe ret traktorshılardı toqtatıp qasarısıp turıp alǵanları bar.

-Bunnan artıq biziń tábiyatımız bar maw Búyte bersek, ertecń tis shuqlawǵa aǵash tappay qalamız ǵoy. Bunıń kebeteyine ushirap júrmeseńler bolar edi, shıraqlarım...» (154-b.)

Biraq, olardıń bul qarstıqları lawlap turǵan órtke qarlıǵashtıń qanatı menen suw búrikkenindey ǵana háreketler edi. Sebebi, awıl basshıları túwe tuwǵan balası da olarǵa tis tirnaǵı menen qarstı:

«-Nichevo, ǵarrı, tisińdi zubnoy shetka menen tazalaysañ,- dep olardı mısquıllap, ózlerinshe úlken is pitirip atırǵanday boladı bundayda awıl basshıları. -Jeti atańnıń kózin kórgen bolsa da, toǵay shabıladı! Húkimettin tapsırması sol, jer ashıwımız kerek, jer! Plan orınlawımız kerek, plan! Toǵaydıń astın ashpasaq, zúraátli jerdi qaydan tabamızw! Bul toǵaydıń sizlerge ne keregi bolıp qaldı, ya sanaatlıq áhmiyetli bolmasa...»

«Ağa, usı ádetiñdi-aq qoymadıń goy,-deydi keshqurm úyge kelgen soń Jalǵastıń aǵası atasına kóz alartıp. - Bul sóziñdi joqarıdaǵı «basshılar» esitse, neshe pulıq kisi bolamızw! Saǵan hesh gáp, meni tútıp jeydi. Sovxozdaǵı tórt arıstıń biriseń, kommunistseń, ákeńe aytpadıń ba, deydi...» (16-b).

Romanda jamanlıq órtin óshiriwge qanatı menen suw tamızǵan. jaqsılıqtıń tınıp-tınshımas, kúygelek jan ashırı Jalǵas Nazarov obrazı menen birgelikte biyparıq basshılar hám hámelparaz, jaǵımpaz «balalar»dıń minez-qulıq halatı, aqıl-oy, sanası, dárejesi hesh asıra siltewsiz-aq, qara boyawdı hádden tis jaǵıwsız-aq ápiwayı sózler menen usılayınsha táriplenip, isenimli gewdeleniw tapqan.

Romandaǵı súwretlengen jaqsılıq-jamanlıq waqıyaların barlıǵı jas bala, sońıraq ishki isler bóliminiń pıdayı xızmetkeri Jalǵas Nazarovtıń kóz aldında bolıp ótedi. Onıń ómirge kózqarası menen xarakterin, turmıslıq jolın usı waqıyalar tásir aqıbetleri keltirip shıǵaradı. Jaslayınan atas Nazar baǵman tárbiyasında jamanlıqqa jiyrenip ósken ol óse kele bul illetlerge qarsı gúresiwdiń jolların qarastıra baslaydı. Biraq, hesh shara tappaydı: Ábdıbay brigadir menen Járımbet baslıq qılasında qıla beredi, máskünem inisi Allamuratıń traktorın direktor «tartıp» alıp, oń qolday mexanizator Dáwletmuratqa bergeni ushın Járımbet baslıq «bes pıshaqtıń tuqımlarınan» ósh alıwǵa kirisedi, jumıssız qalǵan Dáwletmurat awıldı taslap ketiwge májbúr boladı. Nazar baǵman bolsa, baǵınıń ornın paxta jerge bermeymen, dep qarsılıq bildirgeni ushın jiydege baylap qoyılıp «jazasın aladı». Nazar baǵmannıń kempiri balaların talası ushın Ábdıbay brigadir tárepinen qamshınıń astına alınadı, brigadir bunıń menen de turmay, Jalǵastıń úyine qıdırıp kelgen Tájigúl apasına urlanıp kelip qol salmaqshı boladı...

Bulardan hesh nátiye shıǵara almaǵan ol aqır ayaǵında salmanıń eki boyında tınıp turǵan Nazar baǵmannıń mıń túpke jaqın aq terekleri menen torańǵıllarına «suw jolın tazalaymız» degen báne menen dúkkish salıp jiberedi.

Jalǵastıń da awıldan «bezigiwine» usı waqıyalar sebepshi boladı. Ol dáslebinde bul jawızlıqlardı qara kúshi menen jeniwge boladı, dep

oylaydı. «Úlkeysem, álbette, miliciya bolıwım kerek» dep túyinedi ishinen. «Bunday adamlar miliciyadan basqa hesh kimnen qorıqpaydı. Dúnyadaǵı eń kúshli adam-miliciya!».

Onıń bul oyın áskerlikten qayıtıp kiyatırǵanında, vokzalda tap bolǵan jalataylardan tis jew waqıyası tezlestirip jiberedi.

Biraq, ishki isler bólimi xızmetindegilerdiń barlıǵı da ol oylaganday adamnıń huqıqın qorǵaw ushın gúrese bermeydi eken, bir qansha xızmetkerler óz isin kóz boyamashılıqqa, tanıs-bilislikke, ózinen joqarı basshılarǵa jaǵımpazlıqqa tiykarlanıp quradı. Rayon, qala aymaǵındaǵı basshılar bolsa huqıq qorǵaw shólkemlerin de ózleriniń jinayatlı islerin jasıratuǵın «móldek mákemelerge» aylandırıp alǵan eken. Bir sóz benen aytqanda, Jalǵas Nazarovqa bul jerde nızam ornındaǵı zańsızlıqlarǵa qarsı gúresiwge tuwra keledi. Bas keser urıǵazzap Asan Qarabaevqa, sawdager jolı buzıq hayal Gúlayǵa, mal urılarına, ishki isler bólimi baslıǵı orınbasarı Ómirbay Orazbaevqa baylanıslı jinayatlardıń bet-perdesin ashıp taslamaqshı boladı. Biraq, bul qılmıslar rayondaǵı belgili basshılar menen sabaqlasıp ketken jinayatlar bolǵanlıqtan da tergew jónelisine jetpoy-aq jabılıp qala beredi. Jalǵas Nazarov bolsa, bul isleriniń haqısına shólkemlesken qara kúshlerden ólimshi etip soqqı aladı.

Jazıwshı bul orınlarda, ásirese, óz qılıǵınıń qurbanı bolǵan Asan Qarabaev penen jaǵımpaz basshı Ómirbay Orazbaevtıń daralangán obrazların júdá iscnimli túrde jarata alǵan.

Romannıń ekinshi kitabı «Hújdan isi»nde Jalǵas xarakteriniń ádewir dárejede jetiskenligin kóremiz. Endi ol haqıyqat óz isiniń mamanı bolıp jetilisip qalǵan, qánigcлик-turmıshıq tájiriybesi de ádewir arta túsken gúressheń sıpatında kózge taslanadı.

Romannıń bul kitabında Sırǵagúl, Hákimov, Ábdikárimov, Berdibay obrazı arqalı shólkemlesken jinayat mafıyanıń aqıbetleri ashıp berilse, Jalǵas, Dáwletbay Babajanov hám t.b. obrazları mısasında hadal kúshler jeńisiniń saltanatı sáwleleniwın tabadı. Jazıwshı bul obrazlar arqalı jańa dáwirdiń qaharmanlarınıń ózine tán sıpatlı belgilerin tolıq ashıp bere alǵan. Roman usınday jańa adamlardıń

haqıyqıy kórkem tulǵasınıń jasalıwı menen de qunlı. Máselen, bir-biriniń antipodı bolǵan Hákimov penen Babajanovtıń obrazları usı jaǵınan qaraqalpaq prozasında burın kórilmeǵen jańa obrazlar.

Romannıń jáne bir jetiskenligi avtordıń waqıyalardı súwretlewde tapqan jeńil, ıqsham forması hám jıllı lirizmge tolı bir dem menen oqılatuǵın obrazlı kórkem tili. Avtor roman konfliktine adamlardıń ózin qorshaǵan ortalıqqa hám xalıqlıq múlkke qatnasın tiykarǵı ózek etip ala otırıp, basqa mayda-shúyde turmıslıq konfliktlerdi usı ózekli qarama-qarsılıqtıń ónc boyına sheberlik penen jámlestire alǵan. Nátiyjede roman kóp sózililikten, artıqsha detallastırıw keselinen sap-taza bolıp shıqqan.

80-jıllarda satiralıq gúrrińleri menen tanılǵan M.Nızanov 90-jıllarda povest janrında da tabıslı qálem terbetip, dáwirdiń áhmiyetli máselelerin ortaǵa qoyıp «Jat jurttaǵı jeti kún», «Aqshagúl» povestlerin dóretti.

Muratbay Nızanovtıń «Jat jurttaǵı jeti kún»⁹ povestinde jazıwshınıń kúshli fantaziyasınan tuwǵan waqıyalar dizbegi súwretlenedi. Beknazar atlı kisi awılдаǵı dayısınıń toyına barǵan jerde ushar tarelka menen kelgen belgisiz bir adamlar onı ózleri menen alıp uship ketedi. waqıya usılay baslanadı. Povest fantastikalıq xarakterge iye bolǵanı menen, onıń ishinde súwretlengen hár bir waqıya bızdıń jasap atırǵan dáwirimiz, búgingi kún adamları, geybir úrip-ádetleri, qılıqlar, yumorlıq formada beriledi. Máselen, jazıwshı házirgi toy beıshar tártibin kúlkige aladı, yaǵnıy, qaladaǵı toy ótkeriwdegi «dizimnen» ótiwler, bazı bir toylarda amawlı túrde «dizimge» bir emes, eki stól qoyıladı. Sonday-aq toyda ushırasatuǵın górqawları da kúlkige aladı. Jazıwshı bunı tikkeley emes, al jol-jónekey awılдаǵı shopanlardıń toyın súwretley otırıp, ironiya tili menen aytıp ótedi: «...Qalada bolar ma edi. buǵan ketken waqtıń ishinde on toyǵa barıp «dizimnen» ótip shıǵıwǵa boladı. Al, bul jerde betińe tigilip qarap «dizim» alıp otırǵanı da hesh kim joq. Ońlap awqat jep baratırǵanlardı da kórmeysiń...»

Fantaziyasız, oydı qıyalǵa shariqlatpay satiralıq shıǵarma dóretiliw ol shıǵarmanı kórkemlik jaqtan tómenletiw, shıǵarmanıń qunlılıǵın bir qansha páske túsiriw menen barabar. Satirik jazıwshı qansha qıyalǵa

bay bolsa, turmista tolip atırǵan hádiyseler, waqıyalar sonsheli mazmunlı, qızıq bolıp kórsetiledi.

Mısalı, onıń qaharmanı úsh kózli adamlardıń planetasına barıp túsedi. Bul planetada jasawshılardıń turmısı jerdegi adamlardıń turmısı menen salıstırılmalı túrde beriledi. Úsh kózliлер planetasında civilizatsiya, ilim kúshli rawajlangan. Álemniń telesúwretin jazıwshı bılayınsha súwretleydi: «...Shargá minip, Jerge bargan menen xojalıǵında kóz qızǵanday hesh nársesi joq eken. Diywalǵa mebel ornına Quyashtıń, Marstıń, Sholpannıń hám aljaspasam ózimizdiń Jerdiń súwretleri salınǵan. Olardıń arasında tareikalar ushıp júr. Quyashtan birese qızǵılt, birese sarǵılt shańlar bólinip shıǵıp, ol keńislikke sıńıp joq bolıp ketip atır. Men atın biletuǵın planetalardıń tórireginde basqa da mayda-mayda Jerler jaqınlap kelgendey boladı da, taǵı tuńǵıyıqqa sıńıp ketedi. Olardı kórip otırıp, bul kórinislerdiń toqtawsız ózgerip baratuǵınına hayran qaldım. Bir esaptan qızǵandım hám ózimizdiń súwretshilerge ǵázebim keldi. «Uyqıdaǵı arıw», «Ólip baratırǵan Aral», taǵı-taǵı sonday óli súwretler menen bala-shaǵa asıraǵansha, usınday qıymıldap turatuǵın súwret salmaysañ ba?»

Bul jerde jazıwshı házir adamlarǵa úrdis bolǵan garnitur jıynaw qıhǵınıń ústinen kúledi hám talantsız, ideyasız geybir xudojniklerdiń shıǵarmaların sına aladı, sonıń menen birge, úsh kózli adamlardıń planetasındaǵı bul hádiyse súwret emes, al haqıyqıy álemniń kórinisi ekenligin, usı arqalı bul planetanıń civilizatsiyasınıń joqarı dárejege jetiskenligin kórsetpekshi boladı.

M.Nizanovtıń «Jat jurtaǵı jeti kún» povestinde jerden bargan wákil Beknazar úsh kózli adamlar planetasındaǵı turmıstı: biziń turmısımız benen salıstıradı: «Birinshi oǵan awqat usınǵanda, tula boyım juw ete qaldı. Bunday suwıq ishimlikti ómir boyı ishıp kórmegen edik. Bul suwdıń suwıqlıǵınan Arqa muz okeanınıń muzı jıllıraq edi».

Jazıwshınıń súwretlewinshe, olar «doktor» degen sózdi túsinese de, «táwip» degen sózdi túsinedi eken. «Táwipler bizde bunnan bir-eki jıllıqlar aldın bolǵan. Biraq, keyin ala awırwshılıq pútkilley

saplastırılıp bolınıwına baylanıslı, olar jumıssız qalğan. Bul kásipti bizde házir hesh kim úrdıs etpeydi».

Ekinshi bir epizodta avtor házirgi geypara intervyu beriw formaları ústinen kúle otırıp, awıl xojalıǵındaǵı kóz boyamashılıqtı, hádden tıs joba izinen quwıwshılıqtı ótkir sınaǵa aladı. Úsh kózli adamlar Beknazardan intervyu alıwǵa keledi. Planetaǵa kelgen maqsetin soradı, Beknazar paxtanı usı jaqqa kóshirsek pe degen oy menen kelgenligin aytadı.

Beknazar sol planetada júrgeninde tús kóredi. Túsinde ol jerge qayıtıp bargan eken. Dayısının úyine baradı. Qalaǵa keledi. Biraq, hesh kim oǵan isenbeydi. Qońsısı Qarlıbay ol planetadaǵı bahanı soraydı. Ótemis degen jiyeni onı redakciyaǵa alıp baradı, redakciyanın xabarshısı onıń úsh kózliлер planetasındaǵı turmıstıń jerge qaraǵanda anaǵurlım dárejede alǵa ketkenin sezip, bul belgisiz planeta haqqında kerisinshe maǵlıwmat bergisi keledi. Bul epizodta haqıyqatlıqtı burmalap súwretleytuǵın jurnalistler kritikalanadı.

Solay etip, «Jat jurttaǵı jeti kún» povesti fantaziyalıq súwretlew usılı menen, ironiya hám grotesktiń járdeminde jámiyettegi unamsız xarakterlerdi, hádiyselerdi jat jurttaǵı planeta turmısı menen salıstırıp súwretleydi. Avtor bul povest penen óziniń sheberligi, ótkir baqlawshı ekenligin kórsetedi. Shıǵarma mazmunı hám formasındaǵı yumor hám fantastikalıq sıpatlardıń teń qatar qollanıwına qarap bul povesti yumor-fantastikalıq povest dep bahalasaq ta boladı.

Jas fantast jazıwshı Sádırbay Ismayılov 1991-jılı qaraqalpaq prozasında birinshilerden bolıp «Júrek galaktikası» atlı fantastikalıq roman járiyaladı. Romanda pútkil adamzattıń dóretiwshilik ullılıǵı, planetalar, galaktikalar aralıq sırli waqıyalar, jer hám aspannıń bólinbes birliǵi haqqındaǵı qızıqlı waqıyalar kórkem sáwleleniw tabadı.

Romanda usınday fantastikalıq waqıyalar tımsalında ekologiyalıq ruwxıy azadalıq, adamgershilik, sap muhabbat, paraxatshılıq máseleleri de ortaǵa qoyıladı. Ásirese shıǵarmada paraxatshılıq-júrek galaktikasınıń epitsentri ekenligine úlken poetikalıq máni júklenilgen. Aıap aytsaq, romannıń «Dáwkesken», «Factonnıń qıyrawı» ápsanaları menen Tsefey shoq juldızı planetasınıń qayǵılı táǵdiri, Bahadırdıń

atasın Kárimniń basınan keshirgenleri epizodlarında súwretlenilgen waqıyalar tikkeley paraxatshılıq máselesin sóz etiwge baǵdarlanılǵan.

Roman bul ideyalıq baǵıtı boyınsha avtordıń 80-jıllarda jazılǵan «Paraxatshılıq-máńgilik» povesti menen bir únles keledi.

Usınday formalıq jańa baǵdar Amangeldi Xalmuratovtıń 1998-jılı jariq kórgen «Jánnet baǵı» romanında da kózge taslanadı. Romanda waqıyalar fantastikalıq, mifologiyalıq formalarda súwretleniw tabadı. Bul shıǵarmada romannıń bas qaharmanı Arturdıń mudamı bas qatırıp júrgen «Bizdi qorshaǵan sheksiz álemde ornımız qanday? Azlı-kópli ómirimizde tiykargı maqsetimizdi belgilep almay, ómirimizdiń kóp bólegin biyhuwda ótkerip qoymaymız ba? Jasamaqtaǵı maqset new «degendey sorawlar ortaǵa taslanıp, adam hám onı qorshaǵan álem»niń baylanısı, adam ómiriniń mánisi, onıń umtılısları, tilekleri¹» usaǵan ulıwma insaniyılıq mashqalalar keń túrde sóz etiledi.

Bul dáwir romansılıǵında jas jazıwshı Allanazar Ábdievtiń «Jin-jıpirılar uyası» romanı elewli qubılıs bolıp kózge taslanadı.

A.Ábdievtiń qaraqalpaq ádebiyatına salmaqılı úles bolıp qosılǵan, avtordı jazıwshı sıpatında jámiyetshilikke keńinen tanıtqan shıǵarması «Jin-jıpirılar uyası» romanı boldı. («Aral» jurnalı, 1991, №3) Haqıyqatında, bul romannıń tolıq variantı emes, romannıń ekinshi yarımı edi. Sonda da oqıwshılar tárepinen qızǵın kútip alındı. Baspasózde unamli pikirler payda boldı. 2000-jılı bolsa, «Ámiwdárya» jurnalınıń №1, №2 sanlarında shıǵarmanıń tolıq variantı basılıp shıqtı.

Bunda sovetlik dáwirdegi adam erkinlikleriniń ayaqastı etiliwleri, jámiyettegi buzıqshılıqlar, qáte kemshilikler, adamgershilikke jat qılwalar, ádilsizlikler isenimli súwretleniwın tawıp, ótkir áshkaralanadı. Jámiyettiń, basshılardıń hádden tis buzılıp ketkenligi sebepli haq jasawdıń hesh múmkin bolmay qalǵanlıǵın qaharmanlar obrazı arqalı isenimli ashıp beredi. Máselen, haq jasawdı kúsep, sonıń ushın gúres júrgizgen Sayımbet aqırında jinli bolıp ketedi, Qayıp sońında urı, gázzapqa aylanadı, Ayap Turdievich bolsa qoldı bir siltep, basqa adamlar sıyaqlı paraxorlıq jol tutadı h.t.b. Bulardıń usınday halǵa túsiw sebeplerin avtor isenimli túrde sheber súwretlegen. Turmıs haqıyqatlıǵı dál burmalamay berilgen.

Sayımbet-haqıyqatshıl adam. Ol ózi isleytuǵın mektebindegi bilim beriwdegi qáte-kemshiliklerge bárqulla qarsı shıǵadı. Oqıwshılardı ayırıqsha bilim beriw, olardı naǵız insan etip tárbiyalaw, olarǵa muǵallımlardıń ózleri úlgi bolıwınıń tárepdarı boladı. Bul mektep direktorı Mirzamurat Fazılovqa jaqpaydı.

Eń aqırında bular arasında güreste jámiyetten, basshılardan kúsh alıp turǵan, pulı kóp Mirzamuratıń ústin keliwi-Sayımbetke nervti buzatuǵın dári salıp jinli etip jiberiwi menen tinadı. Álbette, buǵan qarap Sayımbetti jeńildi, dep juwmaq shıǵarıw da qáte bolar edi. Sebebi, jinli bolsa da Sayımbettiń negizindegi haqıyqatlıq ushıqları onıń kewliniń tazalıǵın birotala joq ete almaydı, Fazılovtıń qoljapqıshına aynalmaydı. Jinli bolsa da, jan dúnyası taza, pák, adamgershilik jaǵınan onnan ústin turdı. Mısalı, kóshede otırıp qayırshılıq etkende de udayı aytatuǵını aǵla tilekler, aqıl-násiyatlar. Mirzamuratqa, Aqsúngilge usaǵan adamlar pul berse de almay, qayta olardı tayaqlap quwıp saladı.

Sayımbet obrazın jasaw arqalı avtor Mirzamuratıń hám basqa da jámiyettegi ayırım adamlardıń adamgershiligi jinli Sayımbetten de tómenlep ketkenligin kórsetip bermekshi boladı.

Jámiyet qansha jawız, ádilsiz bolsa da. Sayımbet sıyaqlı haqıyqatlıq tárepdarları bolǵan Qayıptı da, Ayap Turdievichti de birotala sındırıp taslay almadı. Qayıp májbúriy urı, gázzaplıq jolǵa tússe de, kewil pákligi sónbey, urlaǵanda da tek paraxor, xalıqtı zar jılatıp dúnya toplaǵanlardı tonaydı: Ayap Turdievich te sonsha waqıttan berli nápáklilik jolǵa túsip, para bermegen, kóplegen adamlardı nahaqtan sotlatıp júrgen tergewshi bolsa da, Qayıp penen sóyleskeninen ondaǵı adamgershiliktiń birotala sónip qalmaǵanın kóremiz.

Ulıwma, roman qıyan-kesti, qızıqlı waqıyaları, tiliniń tartınılıǵı, shireligi menen oqıwshını ózine tartadı.

Romanniń kompoziciyalıq qurılısı menen syujet, konfliktindegi qaharmanlar xarakterin jasawındaǵı ózgeshelikler, waqıyalaradı yadqa túsiriw, elesletiw, dialog, monolog, gallyucinaciyalar tiykarında beriw sıyaqlı súwretlew usıllarınan paydalanıw sheberligi jazıwshınıń

qáleminiń ısılıp, ádebiy tájiriybeler toplaп atırǵanlıǵıman derek berip turadı.

Roman syujeti eki baǵdarda parallel alıp barıladı. Jámiyet bılǵasıǵın ashıp beriwde qaharmanńnıń (Qayıp) jazǵan gúrrińni de berilgen. Negizinde avtor romanda óziniń gúrrińni etiw usılın Áziz Nesinniń shıǵarmalarındaǵı, D.Svifttiń «Lemyuel Gulliverdiń sayaxatları» romanındaǵı súwretlew usılları menen sheber baylanıstıra bilgen.

Bul usıl súwretlenip atırǵan nárseniń tásirshenligin, ruwxın ele de kúsheytiwge sebepshi boladı.

Bunday jaǵday, yaǵnıy, shıǵarmanıń ishine ózinikin, yaki basqa birewdiń shıǵarmasın bilegóre kirgizip súwretlew ádebiyatta bar usıl. Máselen, Shıńǵıs Aytmatov dóretiwshiliginde gezlesedi.

Roman, ayırım ilimpazlardıń kórsetiwinshe 1980-1990-jılları jazılǵan T.Qayıpbergenovtıń «Kózdiń qarashıǵı», Sh.Seytovtıń «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba», K.Mámбетovtıń «Hújdan», O.Ábdiraxmanovtıń «Bosaǵa», K.Allambergenovtıń «Dárya tartılǵan jıllar» romanları menen ideyaliq jaqtan únlesedi.

DRAMATURGIYA

Ǵárezsizlik teatr iskusstvosı aldına da sınaqlı reformalardı ámelge asırıwdı bas wazıypa etip qoydı. Sebebi, teatr repertuarları bolǵan dramalıq shıǵarmalardıń ayırımları tematikalıq jaqtan júdá eskirgen edi, olar totalitar jámiyettiń húkimiran siyasatın táriypleytuǵın tariyxıy-revolyuciyalıq temalardı qurıldı, zamanagóy temalarda original piesalar kem dóretildi. Sol ushın da dramaturgler 90-jıllardıń baslarınan ótken ótmishimizdegi bay tariyxımızdı, xalqımız basıp ótken mashaqatlı jollardı, bul jollardaǵı xalıq baturlarınıń qaharmanlıq ishárketlerin ulıǵlaytuǵın tragediyalıq tariyxıy, sonday-aq keshegi jaqın ótmishimizde jámiyette orın alǵan jat illetlerdi kritikalaytuǵın zamanagóy ruwxtaǵı satiralıq, komediyalıq piesalar dóretiwge kúshli bot burdı. Dramaturgiyada folklorlıq-xalıqlıq syujetke negizlenip piesalar jazıw baǵıtı payda bola basladı. Repressiya qurbanları teması da dramaturglerimizdiń názerinen shette qalmaqadı. Atap aytsaq,

T.Qayıpbergenovtıń «Aydos baba» («Mıń tilláğa tigilgen gelle») tragediyası menen «Sahra búbili» (1997) draması, K.Raxmanovtıń «Injiqtıń muhabbatı», «Toǵız tońqıldıq, bir shıńkildek» komediyaları, Q.Mátmuratovtıń «Ómirbek hám tazsha», S.Jumaǵulovtıń «Adamlar qalay buzılǵan?», «Kúyewıńdi berip tur», «Ekstrasens» komediyaları, M.Ngzanovtıń «Eki dunyanıń áweresi», A.Sultanovtıń «Nahaqtan tógilgen qan» draması menen I.Yusupovtıń «Ájimi yaz» operalıq spektaklleri, minekey, usınday baǵıttaǵı shıǵarmalar edi.

Bul jıllarda K.Raxmanov dramaturgiyanıń tuwdarı sıpatında jemisli dóretiwshilik miynet etip, tamashagóyler dıqqatına bir qansha komediyalıq shıǵarmalar usındı. Onıń «Injiqtıń muhabbatı» (1992) komediyası da jaslardıń muhabbatı hám shańaraq qurıw máselelerine baǵıshlanıp jazılǵan. Onda Ğarıbay, Aysholpan obrazları mısasında jaslardıń pák muhabbat sezimleri jańasha formalarda sáwleleniw tabadı. Avtor bul obrazlar arqalı adam óz jartısın tawıp alǵansha semya qurıwǵa asıqpaw kerek, pák muhabbat erte me, kesh pe túbinde óz iyelerin tabadı, degen ideyanı alǵa súredi.

Komediyada qaharmanlar xarakteri, psixologiyası oǵada isenimli ashıp berilgen. Mısal ushın Ğarıbaydıń ákesi Qudiyardıń jeteginde qız ayttırıp barıp, Irısgúl degen qız benen tanısıp, sóylesik júrgizgen epizodın alıp qarayıq. Bul epizodta burın Ğarıbaydı tek uyalshaq, tartınshaq, injıq dep tanıp bilip otırǵan tamashagóy endi onıń ákesi yaqı jáne birewdiń jeteginde kete beretuǵın qurı súlder emes ekenligin, ómirge óz kózqarası, ózinshe talǵamı bar ekenligin, jalǵan súydim-kúydimdi jek kóretuǵınlıǵın, qalıń mal berip qız alıwǵa tis-tırnaǵı menen qarsı ekenligin seze baslaydı. Irısgúl menen bolǵan bul sóylesiklerden onıń haq kókireklik, miynet súygishlik, ziyreklilik usáǵan basqa da unamalı sıpatların kóriwge boladı. Sebebi, kewlinde hesh nárese joq Ğarıbay Irısgúlge haq kókiregi menen óziniń qolınan qamır iylep, nan jawıw, awxat pisiriw, sıyr sawıw, kir juwıw, úydiń ishın tazalaw, bári-bári keletuǵınlıǵın aytadı.

Usı sóylesiklerde óz gezeginde qalalı qız Irısgúldiń de xarakter, psixologiyası ján-jaqlı ashılıp baradı. Ol Ğarıbaydıń bul gáplerine ishinen súysinedi. Sebebi, miynet kórmey, mudamı úp-súp penen ósken

qız turmısqa shıqqannan keyin de usınday «til algısh» kúyew menen qolın ıssı suwǵa malıp, iynin qıymıldatpay jasawı kerek-tá!

Ekinshiden, bunday qızǵa kúyew balanıń ǵurǵın, bardamlı xojalıqtıń jalǵız balası bolǵanlıǵı onnan da jaqsı. Qánekey, házirgi geypara «zamanagóy», pasıq oyılı qızlarımızdıń terminindegidey «ovcharka»-jalmawız kempiri bolmasa! Sol ushın da Irısgúl Ğarribaydıń bes baspaqlı sıyırı, bir tanası, segiz qoyı, altı qoshqarı, tórt serkesi, on úsh eshkisi, on segiz ılaǵı, jigırma bir tawıǵı bar ekenligin esitip quwanıp ketedi. «Kim-kim bolıp turasızw» degen sorawına Ğarribaydıń «ákem, men, him-him...» dep irkilip juwap qaytarǵanına «kempiri de bar shıǵar» dep húrreyleneip seskengendey túr bildiredi. Az ǵana irkilisten keyin «anaw ne, anaw...» dep qolı menen hawada álle neniń súwretin sızıp kórsetip, aqırı «pıshıq-tá, pıshıq!» degen Ğarribaydıń juwabın esitkennen keyin janı jay tawıp, jayma shuwaqlanadı.

Ğarribay, álbette, ishinen Irısgúldiń bul peyli-aqbalın sezip turadı. Sol ushın da ol unatpaǵanlıǵın ayta almay, bul jerden tez qayıtıp ketkenshe asıǵadı. Bunnan aldın Ayjamal degen qızdı ayttııp barǵanda da ol usınday halatqa duwshaker bolǵan edi.

Hesh kimdi unatpaytuǵın Ğarribay muhabbat degenniń ne ekenligin vetvrach qız Aysholpandı ushıratqanda ǵana seze baslaydı. Buni bul qızıl sıyırdıń tolǵatıw waqıyası súwretlenetuǵın epizodtaǵı Ğarribay menen Aysholpannıń sóylesiklerinen ayqın sezemiz. Miynetke qatnas, kózqaraslardıń birligi olardı tap bir miń jıllıq ashıqlarday bir-birine jaqınlastıradı.

Dramaturg bul juwmaq arqalı hesh nárseden biyǵárez, óz-ara túsinişiw hám kózqaraslar birligi arqalı shın kewilden shıqqan muhabbat ǵana adamdı baxıtqa bólendiretuǵın haqıyqıy muhabbat bola aladı degen ideyanı alǵa súredi.

T.Qayıpbergenovtıń «Aydos baba» draması 1998-jılı «Erkin Qaraqalpaqstanı» gazetası betlerinde jarıq kóre basladı. Dramada súwretlengen ayırım waqıyalıq epizodlar jazıwshınıń «Baxıtsızlar» romanına tiykar etip alınǵan waqıyalar menen málim dárejede sáykes keledi. Lekin, jazıwshı dramada Aydos baba obrazına dramaturg

sıpatında prozasındağı Aydos biyge berilgen bahasına qarağanda basqasha kózqarasta boladı, Aydos baba obrazına búgingi milliy ğárezsizlik dáwiri kózqaraslarınan shıǵa otırıp pikir júritedi. Dramada súwretlenilgen waqıyalar Aydos ómiriniń 1810-1827-jıllarına tuwra keledi. Aydos bul dáwirde túrkiy xalıqlardıń tariyxın, geneologiyalıq shejiresin jaqsı biletuǵın adam sıpatında sáwleleniw tabadı. Biz bunı dramaдаğı Aydostıń xan menen xan dárejesindegi sawatlı sóyleskenlerinen anıq bayqaymız. Aydostıń xan menen bolǵan bul sóylesiklerinde qaraqalpaq mámleketshiligin qayta dúziwdegi Maman biydiń umtılsarı, biraq, bul umtılsardıń Rossiya imperiyası tárepinen is júzinde qollap-quwatlanılmaǵanlıǵı, imperiyanıń eki júzli siyasatı, sol ushın da Maman biydiń qaraqalpaqlardı ata-babalarınıń burınǵı watanı-Ámiwdáryanıń tómengi quyarlıqlarına alıp kelgenlikleri haqqında pikir júritiledi.

Dramada Aydos babanıń qaraqalpaq mámleketshiligin dúziw haqqındağı oyları inileri Mirjıq, Begislerdiń kózqaraslarına qarağanda anaǵurlım keń hám unamlı. Mirjıq, Begisler qaraqalpaq mámleketshiligin dúzgende, tek bir ruw-qońırat ruwınıń húkimdarlıq etiwın árman etedi. Aydos bolsa ruwlar arasındağı bul alaawızlıqtı saplastırıp, barlıq qaraqalpaq ruwların bir awqamǵa-qaraqalpaq xanlıǵına biriktiriwdi oylaydı. Hátte, házir qudaytala Ámir Temurdı jariq dúnyaya qaytadan keltirgende me edi, men qaraqalpaq xanlıǵı haqqında oylamaǵan da bolar edim, degenge usaǵan qıyallarıǵa da baradı. Onıń oyınsha, Ámir Temur barlıq túrkiy xalıqlardı bir mámleketshilikke biriktiriw ushın güressheń. Aydos ta usı siyasattı qollap-quwatlaydı.

Jazıwshı Aydos hám onıń tuwǵan-tuwısqanlarınıń obrazında feodallıq dáwirdiń jikleniwshilikke, ala awızlıqqa tiykarlangan nızamları menen ádep-ikram normaların ashıp beredi. Aydos tragediyası arqalı bolsa usı ala-awızlıqtıń aqıbetlerin kórsetedi. Jazıwshı-dramaturgtiń Aydos haqqındağı jaqsı niyetleri onıń obrazınıń isenimli jaratılıwına kerı tásinin tiygizbeydi, kerisinshe avtor Aydos obrazın barlıq qarama-qarsılıqları menen tolıq jaratıp beredi.

T.Qayıpbergenov 1997-jılı dóretilgen «Sahra búlbili» (1997) dramasında Berdaq obrazına da usınday milliy gárezlik ideologiyası kózqarasınan baha beredi. Bul drama Berdaq obrazın jaratqan basqa poeziyalıq, prozalıq shıǵarmalarǵa qaraǵanda ádewir isenimliliǵı hám kórkemlik sıpatınıń kúshliliǵı menen kózge taslanadı.

M.Nızanovtıń «Eki dúnyanıń áweresi» piesası toyımsız, insapsız adamlardı qaralaǵan komediya bolıp tabıladı. Komediya dáwirinen súwretlenilgen waqıyalar biziń jaqın ótmishimizden alınǵan. Shıǵarmada dúnya jaralǵalı insanıyattıń ayaǵına tusaw bolıp kiyatırǵan jaǵımpazlıq, alımsaqlıq, dúnyaparazlıq, paraxorlıq, jalaxorlıq usaǵan unamsız illetler ótkir sıǵa alınadı. Avtor Artıq, Ótexan, Asqar, Sárdar hám Nasırlardıń obrazların jaratıw arqalı usı illetlerden jiyirkeniwge, oǵan qarsı gúresiwe shaqıradı.

Komediya 1991-jıldan baslap Nókis, Tashkent teatri saxnalarında qoyılıp kiyatır.

Muratbay Nızanovtıń «Eki dúnyanıń áweresi» komediyasında súwretlengen waqıyalar hám qaharmanlar obrazı biziń jaqın ótmishimizden alınsa da, onda adamzatqa eleǵe shekem illet mashqala bolıp kiyatırǵan sútxorlıq, toyımsızlıq, dúnyaparazlıq, zıqnalıq, alımsaqlıq, hujdansızlıq, jaǵımpazlıq sıyaqlı unamsız jat qásiyetlerge qarsı gúres ideyaları ortaǵa taslanadı.

Shıǵarma syujeti Asqardıń úyinde Asqar hám onıń hayalı Ótexannıń ápiwayı sóylesiwi menen baslanıp, kem-kem shiylenisken dramalıq sıpat iyelep otıradı. Olarǵa kelip qosılǵan Artıq hám Nasırlar arqalı komediyanıń waqıyası haqıyqıy dinamikalıq rawajlanıwǵa ótedi.

Asqar hám Nasır ózleri xalıqtıń nanım jep, óz mápi ushın Artıqtı dá óltirip, jırıp jegenlerin «sonıń moynında ketti» dep tergewden qutılmaqshı boladı. Al, bunıń esesine Artıqtıń as-abatın berip, onıń jesir qalatuǵın hayalına járdem beriwdi ekewi óz moynına aladı.

Al, Artıq bolsa ólip baratırıp ta basqalardaǵı qarızların bul ekewinen óndirip, o dúnyaǵa para beriw ushın alıp ketedi hám «meniń Asqar menen Nasırda pálen som alası qarızlarım bar» dep hayalına til xat taslap úlgeredi. Kúyewiniń bul háreketleri ózi burınnan buzıqlıq jolǵa túsip, baslıǵınan eki qabat bolıp qalıp, Artıqqa asılıp májbúriy

qosilgan Ótexasğa da oñay túsedı. Hátte, kúyewiniń namazında kúyewine janı ashıp emes, al ilgeride haram ólgen sawın sıyırınıń jetim qalğan baspaǵına kewli eljirep, dawıs salıp jılaydı.

Komediya syujetindegi oǵada qonımlı kúlki tartatuǵın bunday detallar hám kórinisler avtor tárepinen geyde tolıq real planda, al geyde realıqqa jaqın, biraq, bórtirilgen-giperbolalastırılğan awhalda alınıp súwretlenedi.

Sonday-aq, shıǵarmada buǵan qosımsha ayırım orınlarda ómir qubılısları qıyalıy emes, tús kóriwshilik, gallyucinaciyalıq qubılıslar sıpatında sheber biriktirilip berilgen. Bunday usıllar avtordıń qáiemı usılıp, dóretiwshiliginiń poetikalıq-kórkemlik dárejesiniń óskenliginet. derek beredi.

Mısalı, shıǵarmadaǵı Artıqtıń tús kóriw qubılısı, onıń o dúnyadaǵılar menen de kelisip beyishke barıwǵa talpınıw waqıyası. dúnya ushın, hátte, óziniń ómirinen keshiwi, pul, mal-múlk ushın buzıq hayalǵa bile tura úyleniwı hám ámel alıw waqıyaları biziń bul pikirimizdiń mısalı bola aladı. Bulardıń barlıǵı komediya astarı. ızǵarlı kúlki oyatıw tásirsheńligin asırıp, dóretpeniń poetikalıq sheńberiniń keńligin tastıyıqlap tur.

Qullası, M.Nızanov satiralıq poeziya, proza menen bir qatarda dramaturgiyada da jańa kórkemlik izlenislerge umtılıp atırǵan jazıwshı.

2001-jılı A.Sultanovtıń «Nahaqtan tógilgen qan» draması jaratıldı. Bul drama jazıwshınıń «Dohmet» kino romanı tiykarında jazılǵan. Dramada XX ásirde qaraqalpaq mámleketshiligin qayta dúziwdiń bası-qasında bolǵan úlken mámleketlik isker, xalqımızdıń súyikli perzentı Allayar Dosnazarovtıń repressiya dáwirindegi mashaqatlı xızmetleri hám ayanıshlı táǵdiri sóz etiledi.

Dramada A.Dosnazarov obrazı «Dohmet» romanındaǵı obrazǵa qaraganda da anaǵurlım tolıq hám tásirsheń etip jaratılǵan. Mısal ushın. A.Dosnazarovtıń atılar aldındaǵı monologı menen atılıw kórinis súwretlengen epizodtı ahp qarayıq:

«Tuwılǵan mákanım Qaraqalpaqstan! Kindik qanıń tamǵan ane topıraǵım. Men seniń kelesheǵini ushın pútkil ómirimdi arnadım, seniń arıńdı-arlap, jırıńdı-jırladım. Dos ta arttırdım, dushpanım onnan da kóp

boldi. Endi sennen alislarda, ózge jurtta, ǵayrı elatta ólim aldında turıppan. Irza bolıń maǵan, birádarlarım! Ármanlarım kóp edi. Ámiwdáryanıń ılay suwında shonulsam, Araldıń aq bas tolqınlarında júzsem dep edim. Borpań topıraqlarındı shańqıtıp, qara jerdı qayra-qayra basıp júzsem dep edim. Bul da nesip etpedi. Sennen alıstaǵı kúnlerim qorlıqlı ótti meniń. Táǵdır shıǵar, táǵdır. Tuwılǵan elim! Seniń táǵdirin menikine usamaǵay. Áwladlar ushın sen azat hám abat watan bolıp qalǵaysañ!...»

Avtomat sestı esitildi. Toǵay qusları dúr silkinip ál hawaǵa ushtı. Oq tiygen Allayar jerge quladı. Aq qayınlarda qıp-qızıl qan izleri qaldı...

Sapar Xojaniyazov atındaǵı jas tamashagóyler teatrında 2001-jılı saxnalastırılıp, sol jılı Ózbekstan Respublikası teatrları festivalınıń jeńimpazı atanǵan «Nahaqtan tógilgen qan» spektakli usı kórinisler menen tamamlanadı.

Bunnan keyin Ózbekstan Respublikası Prezidenti İ.A.Karimovtıń «Biziń watanımızdıń erkinligin, xalqımızdıń ar-namısı hám qádir-qımbatın, milliy dástúrler menen úrip-ádetlerdi qorǵaw ushın, totalitarlıq tutım júrgiziw dáwirinde millionlaǵan gúnasız puxaralardıń ómirinen ayırılǵanlıǵın, kóplegen shańaraqlardıń buzılǵanını, kóp sanlı balalardıń jetim qalǵanlıǵın, tariyxtan, házirgi hám bunnan keyingi áwladlardıń yadınan shıǵarıp taslaw hasla múmkin emes» degen sózleri aytıladı. Saxna artında Gerb hám Bayraq, Qaraqalpaqstan Respublikasınıń mámleketlik Gimni jańlap esitiledi.

Mine, bular talantlı jazıwshı, dramaturg hám publicist Alpısbay Sultanov dóretiwshiliginiń babamız Allayar Dosnazarov temasına baǵıshlanǵan bir bólegi.

5. Ádebiyattı izertlew ilimi hám ádebiy sın

Ózbekstan Respublikasınıń ǵárezsizlikke erisiwi menen ondaǵı ekonomikalıq reformalardıń demokratıyalıq jónelislerdiń tez pát penen en jayıp rawajlanıwı respublikamızdaǵı kórkem ruwxıy dúnyanıń da qayta jańalanıwına keń múmkinshilik tuwǵızıp berdi. Eń baslısı-kórkem ádebiyat, mádeniy miyraslar siyasatlastırıw illetinen qutılıp,

olardı bahalawdağı klasslıq, partiyalıq kózqaraslar kün tártibinen alınıp taslandı. Sonın nátiyjesinde bolsa kerek, awız eki kórkem ádebiyat penen jazba ádebiyat tariyxında ornı girewli kóp ǵana tariyxıy tulǵalar menen olardıń ájayıp miyrasları búgingi kúnde ózine ılayıq haqqóy baqasın tawıp, xalıq arasında qayta jańǵırmaқта. Bunıń ayqın misalı sıpatında pútkil adamzat dúnyasınıń biybaha baylıǵı bolǵan İmam al Buxoriy, İmam at Termiziy, Shayx Najimatdin Qubra, Bahawatdin Naqshbandiy, Axmad Ferganiy, Axmad Yassawiy miyrasları menen isimleriniń qayta tikleniwın atap ótsek boladı.

Bul misallardı «Alpamıs» dástanınıń 1000 jılıǵınıń belgileniwı Sholpan, Fitrat, Usman Nasır sıyaqlı sóz zergerleriniń dóretpeleriniń ádebiyatlar tariyxına qaytadan ornı ala baslawı faktleri menen tolıqtıratuǵın bolsaq, álbette, ǵárezsizliktiń milliy qádiriyatlarımız benen awız-eki, jazba ádebiy miyraslarımızdı kózdiń qarashıǵında etip saqlawǵa hám onı tereń úyreniwge keń múmkinshilikler ashıp bergenligi dawsız.

Milliy qádiriyatlar menen biybaha ádebiy-mádeniy miyraslardı usılayınsha milliy ǵárezsizlik ideyası kózqarasınan úyreniw qaraqalpaq folklor tanıwshıları menen ádebiyat izertlewshileriniń názerinen de shette qalmadı. Ádebiyattanıw iliminde de mádeniy miyraslardı járiyalaw, ayırımların qaytadan bahalaw, XX ásirdiń 20-jıllarına deyingi qaraqalpaq shayırlarınıń shıǵarmaların jańasha pikirlew, 20-30-jıllardağı ádebiyat tariyxın qayta qaraw, qaraqalpaq ádebiyatı tariyxın oqıtwdı jańadan baǵdarlastırıw usaǵan unamlı qubılıslar júz berdi. Atap aytsaq, 20-30-jıllardağı ádebiyatımız tariyxındaǵı Ayapbergea, Abbas, Seyfulǵábit, Qazı Máwlik, İ.Fazilov dóretilwshiligine baylanısh filologiya ilimleriniń doktorları Á.Paxratdinov penen Q.Bayniyazovadı bir qatar mashqalalıq maqalaları jariq kórdi. Berdaqtiń «Xorezm» dástanınıń avtorlıǵı máselesindegi tartıslar da óz waqtında ádebiyat qayta pikitlewdiń ájayıp úlgesi bolıp xızmet etti. Hátte, Ózbekstan İlimler Akademiyasınıń xabarshı aǵzası İ.T.Saǵıytov «Xorezm - Berdaqtiń elewli shıǵarması» degen maqalasında «Xorezm» dástanı haqqındaǵı óziniń buringi pikirlerinen bas tartıp, ilimde úlken alımlarǵa tán joqarı ilimiyliktiń, mádeniyatlılıqtıń úlgesin kórsetti. 90-

jıllar basında kórkem ádebıyattı dáwirlestiriw máseleleri boyınsha da bir qatar jaqsı pikirler payda boldı. Filologiya ilimleriniń doktorı, professor Q.Kamalovtıń usı baǵdarda «Qaraqalpaq ádebıyatı tariyxın dáwirlestiriw máseleleri» degen kólemli maqalası jarıq kórdi. İlimpez maqalada folklorlıq miyraslardı bahalaw máselesi boyınsha da kóp ǵana batıl pikirlerdi ortaǵa saldı.

XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basındaǵı qaraqalpaq ádebıyatı wákilleri dóretiwshiligin qayta úyreniw, belgili bir sistemaǵa salıw, olardıń dóretpelerin jıynap, bastırıp shıǵarıw máseleleri boyınsha professor Á.Paxratdinov bir qatar elewli jumıslardı isledi. Onıń kóp jıllıq izertlewleri nátiyjesinde Annaqul, Omar, Qulmurat, Ábdıqádir, Sıdıq, Jańabay shayır dóretpeleri milliy ǵárezsizlik kózqarasıman qayta úyrenildi, olardıń dóretiwshiliginiń ózinsheligi ashıp berildi. Qazı Máwlik, Qazaqbay, Sápiwra, Razbek Qorazbek ulı, Nurlıbay shayır, Ram shayır Arzı ulı, Qıdırnıyaz baqsı sıyaqlı shayırlardıń dóretpeleri 20-jıllardaǵı ádebıyat tariyxına engizildi.

Usınday mashqalalar folklor janrların qayta úyreniw máselelerinde de kózge taslandı. Atap aytsaq, folklordeń eń eski janrları bolǵan mifler, ápsanalar, bádik, gúlapsan, yaramazan, pátiya, alǵıs, ǵargıslar milliy ǵárezsizlik kózqarasıman úyrenile basladı.

Folklordeń bashı janrlarınıń biri-dástanlardı da ótken ótmishimizdegi siyasatlastırıw batpaqlarınan tolıq tazartıw isleri batıl qolǵa alındı. Bul máselede qaraqalpaq tariyxıy-qaharmanlıq dástanı «Edige»niń arnawlı túrde izertleniwi, 1997-jılı «Qırıq qız» dástanın úyreniw boyınsha xalıqaralıq konferentsiyanıń Nókiste ótkeriliwi pikirimizge tolıq dálil bola aladı. Haqıyqatında da, dástannıń barlıq milliy versiyaları 90-jıllardıń baslarına deyin dástannıń tatar versiyasına 40-jıllarda ruslarǵa qarsı jaratılǵan shıǵarma, bay-feodallardıń mápin jırlaytuǵın dóretpeler, degen jalǵan jala jabıwlarıń saldarınan jetkilikli dárejede úyrenilmey kelgen edi. Negizinde bul dástan izertlewge turarlıq haqıyqat xalıqlıq shıǵarma bolıp, onda eldiń elshiligi ushın gúres, elge, el qorǵawshı batırlarǵa degen súyispenshilik ideyalarınan basqa adamzat mápine qayshı keletuǵın jat pikirler jırlanbas edi.

Filologiya ilimleriniń doktorı, professor Keńesbay Aflambergenov 80-jıllardıń aqırlarınan «Edige» dástanı haqqında monografıyalıq hám

doktorlıq dissertaciya sıpatındaǵı keń kólemli, arnawlı ilim-izertlew jumısın alıp bardı. «Edige» dástanınıń barlıq mashqalaların kompleksli izertlewdi maqset etken K.Allambergenov 90-jıllardıń ortalarına deyin dástanınıń ayırım variantların baspadan járiyalawǵa qatnasıw menen bir qatarda dástan boyınsha 20 ǵa jaqın kólemli maqalalar járiyaladı. Ol 1995-jılı «Bilim» baspası arqalı «Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige» atamasında arnawlı monografiya bastırıp shıǵardı.

2001-jılı bolsa dástandı úyreniw boyınsha Nókiste xalıqarala konferentsiya ótkerildi.

Sońǵı jıllarda da eposlardı milliy ǵárezsizlik kózkarasınan izertlew isleri K.Palımbetovtıń, J.Nizamatinovtıń, H.Jaqımovanıń ilim-izertlew jumıslarında dawam etildi.

Filologiya ilimleriniń doktorı, professor «Qaraqalpaqstan Respublikasına miyneti sińgen ilim ǵayratkeri» Yunis Paxratdinov 90-jıllardıń basında «Qaraqalpaq xalıq awız-eki dóretiwshiliginde yumor hám satıra» boyınsha monografiyalıq, doktorlıq jobadaǵı jumıslardı alıp bardı. İlimpaz bul jumısında yumor hám satıraǵa anıqlama berip, onıń payda bolıw jolların xalıq awız-eki ángimelerinen, aytıslardan, toyxana-daǵı kúlkiden izlestirip, sheshenlik aytısındaǵı xalıqqa satıranı, qaraqalpaq xalıq erteklerindeǵı yumor hám satıra, haywanatlar haqqındaǵı tumsallıq erteklerdeǵı kúلكi sırların, qıyalı erteklerdeǵı yumor-satıralk sıpatlardı isenimli dáliller menen kórsetedi.

Sońǵı waqıtlarda ádebiy sın ádebiyat tariyxın izertlew tarawlarına qaraǵanda biraz artta qalıp atırǵanday kórinedi. Degen menen, bul tarawda da K.Mámбетov, Q.Kamalov, S.Bahadırova, Q.Járimbetov, Q.Orazımbetov, M.Bekbergenova, P.Nurjanov hám taǵı basqalardıń bir qatar áhmiyetli maqalaları jarıq kórdi.

Bul jıllarda ásirese Q.Járimbetov, Q.Orazımbetovlar poeziyanıń teoriyalıq máselelerin izertlew salasında jemisli miynetler islep, bir qatar maqala hám monografiyalar járiyaladı. Atap aytsaq Q.Járimbetov óziniń «XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri haqqında rawajlanıw tariyxı» (2004) monografiyasın qaraqalpaq klassikalıq lirikasınıń ádebiy janr sıpatında payda bolıw, qalıplesiw hám rawajlanıw jollarına diqqat awdarılsa, Q.Orazımbetovtıń «Házirǵı qaraqalpaq lirikasında kórkem formalardıń evolýuciyası hám

tipologiyası» (2004) monografiyasında hâzirgi lirikanın ilimiy-teoriyalıq máselelerine tallawlar jasalınadı.

Eki ilimpazdın da bul kóp jıllıq izertlewleri 2005-jılı doktorlıq dissertaciya sıpatında tabıshı juwmaqlandı.

Eñ baslısı – bul dáwirdegi ádebiyattanıw iliminde gárezsizlik jıllarındağı ádebiyattın ózi de arnawlı janrlar boyınsha arnawlı túrde izertlewler taba basladı. Misalı, K.Allambergenovtın «Gárezsizlik dáwiri qaraqalpaq ádebiyatı» (2005), P.Nurjanovtın «Gárezsizlik dáwiri qaraqalpaq prozası» miyuetleri bul pikirimizdın ayqın dálili boladı.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sorawlar:

1. XX ásir 90-jıllardağı qaraqalpaq Ádebiyatı.
2. T.Qayıpbergenovtın «Túsiniksizler» romanı.
3. Gárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq poeziyasının` tematikası.
4. T.Kabulov poeziyasının tematikası.
5. T.Jumamuratovtın «Makar`ya sulıw» dástanı.
6. 90-jıllardağı qaraqalpaq prozası.
7. I.Yusupovtın «Alasatlı dúnya bul» qosıqlar toplamı.
8. K.Raxmanovtın «İnjiqtın muhabbatı» dóretpesi.
9. G.Esemuratovtın «Jiyren» povesti.
10. 90-jıllardağı qaraqalpaq poeziyası.
11. 90-jıllardağı qaraqalpaq dramaturgiyası.
12. I.Yusupovtın Watan haqqındağı qosıqları.
13. I.Yusupovtın poemalarınnıń túrleri.
14. 90- jıllardağı qaraqalpaq povestleri.
15. T.Mátmuratovtın poeziyası.
16. XX a`sir 80-jıllardağı dramaturgiya.
17. T.Matmuratov «Jaqsılıq sarayı» qosıqlar toplamı.
18. Sh.Seytovtın «Xalqabad» birinshi kitabı.
19. T. Jumamuratovtın` do`retiwshiligi.
20. Q.Kamalov «Óshpes juldız».

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın test sawalları:

1.«Házirgi qaraqalpaq lirikasında korkem formanın evolyuciyası ham tipologiyası» monografiyanın avtorı kim?

***A.Q.Orazımbetov**

V.B.Genjemuratov

S.Q.Jarimbetov

D.P.Nurjanov

2.«Jin jıırırlar uyası» dóretpesiniń avtorı kim?

*A.A.Abdiev

V.A.Sultanov

S.O.Abdiraxmanov

D.S.İbragimov

3.«Mıń tillaǵa tigilgen gelle» dramasınıń avtorı kim?

*A.T.Qayıpbergenov

V.T.Allanazarov

S.K.Raxmanov

D.Q.Matmuratov

4.«Naymandı yarım» qosıǵınıń avtorı kim?

*A.K. Karimov

V.Á.Şamuratov

S.Xalıq qosıǵı

D.J.Aymurzaev

5.«Qara bultlar» romanınıń avtorı kim?

*A.J.Aymurzaev

V.A.Paxratdinov

S.K.Ailambergenov

d.G.Esemuratova

6.«Qaraqalpaqstan -ájayıp diyar qosıǵınıń avtorı kim?

A.X.Seytov

V.B.Qayıpnazarov

*S.T.Qabulov

D.K.Raxmanov

7.«Watan ayrılıǵı azabın shekken insan dártin jırlaw» ideyası

İ.Yusupovtıń qaysı poemasında sáwlelendirilgen?

*A.«Watan topıraǵı»

V.«Mámelek oy»

S.«Búlbil uyası»

D.«Máńgi bulaq»

8.«Watan topıraǵı» dóretpesiniń avtorı kim?

*A.I.Yusupov

V.B.Qayıpnazarov
S.K.Raxmanov
D.B.Genjemuratov

9.«Watan tuyǵısı» qosıqlar toplamınıń avtorı kim?

*A.A.K.Raxmanov
V.T.Qabulov
S.J.Ízbasqanov
D.B.Genjemuratov

10.Kórkem ádebiyattaǵı eń ómirsheń, eń tiykarǵı túri bolıp esaplanadı. Bul konkret turmısta bolǵan adamǵa tiyisli obraz

*A.Tariyxiy obraz
V.epikaliq obraz
S.Lirikaliq obrazlar
D.Mifologiyaliq obraz

11. Bul romanda óz dáwirinde sawdagershilik hám isbilermenlik uqıbı arqalı óz xalqınıń baxtı ıǵbalı ushın kúyip-janıp, jan ayamay gúresken, bay bolsa da haqıyqıy xalıq uı, bılayınsha aytqanda, qaraqalpaqlar arasınan shıqqan birinshi kapitalist haqqında sóz etiledi. Bul pikir qaysı shıǵarma haqqında aytılǵan?

*A.Q.Mátmuratov «Terbenbes»
V.K.Raxmanov «Aqıbet»
S.K.Allambergenov «Darya tartılǵan jıllar»
D.Raxmanov «Tuńǵısh muhabbat»

12.G.Dáwletovanıń ǵárezsizlik dáwirinde járiyalǵan qosıqlar toplamları qaysı qatarda berilgen?

*A.«Seniń dártiliń menen jasayman, hayal», «Qız taxtı», «Gúzgi samallar»

V.«Júregimde bir dárt bar», «Ele men», «Elim dep eńiremeseń»
S.«Yalǵanshı dúnya», «Periyzat», «Ózińnen», «Ázizim»
d.«Júregimde bir dárt bar», «Ózińnen», «Yalǵanshı dúnya»

13.G.Esemuratovanıń «Bir shanaraq waqıyası» dóretpesindegi tiykarǵı ideya qanday?

*A.Bazar ekonomikası
V.Paraxatshılıq
S.Doslıq

D.Satqinliq

14. Ğárezsizlik dáwiri qaraqalpaq prozasında detektiv janrında dóretilgen shıǵarmalardı kórsetiń?

*Á.S.İsmaylovtıń «Ashshı miyweler», «Payǵambarlar ham shaytanlar», M.Nızanovtıń «Eki qanxor» povestleri

V.S.İsmaylovtıń «Bizler bir úyde jasaymız», M.Nızanovtıń «Jat jurtaǵı jeti kún»

S.S.İsmaylovtıń «Bizler bir úyde jasaymız», «Ashshı miyweler» «Payǵambarlar ham shaytanlar».

D.G.Esemuratovnıń «Duwendegi dapter», «Eski súrenler», M.Nızanovtıń «Eki qanxor» povestleri

15. Ğárezsizlik dáwirinde jariq kórgen qosıq toplanları

*A.K.Raxmanov «Watan tuyǵısı», İ.Yusupov «Begligińdi buzbasen»

V.Sh.Seytov «Jollar», B.Genjemuratov «Oq qadalǵan ay»

S.K.Raxmanov «Shól dástanı», B.Genjemuratov «Saratan»,

D.İ.Yusupov «Hár kimniń óz zamanı bar» K.Raxmanov «Manzilim alıs»

16. Ğárezsizliktiń 10 jılıǵına baylanısh Ózbekstan Jazırshılar awqamı tárepinen járiyalanǵan «İstiqlol tongı» konkursında sıylıq orın iyelegen poemanı kórsetiń?

*A.B.Genjemuratov «Modexan sózi yaki Qıtay jipegine jazılǵan bitik» poeması.

V.İ.Yusupov «Watan topıraǵı» poeması

S.X.Dáwletnazarov «İyesiz yurt» poeması

D.N.Tóreshova «Yalǵanshı dúnya» poeması

17. Ğárezsizlik dáwirinde ekologiya temasına jazılǵan dóretpeni anıqlań?

*A.J.Óteniyazov «Sholaq jayın»

V.K.Raxmanov «Aqıbet»

S.K.Allambergenov «Darya tartılǵan jıllar»

D.T.Qayıpbergenov «Turkiynama»

18. Ğárezsizlik dáwrinde shıqqan prozalıq dóretpelerdi anıqlań?

*A.Q.Matmuratov «Terbenbes»

V.Sh.Seytov «Shirashilar»
S.T.Qayıpbergenov «Qaraqalpaqnama»
D.O.Abdırxmanov «Aralım dártım meniń»

19.Gárezsizlik dáwirinde ekologiya temasına jazılğan dóretpelerdi anıqlań?

*A.T.Qayıpbergenov «O dúnyadaǵı atama xatlar», K.Allambergenov «Darya tartılğan jıllar», J.Óteniyazov «Sholaq jayın»

V.K.Raxmanov «Aqıbet», J.Óteniyazov «Sholaq jayın»

S.T.Qayıpbergenov «Turkiynama», «O dúnyadaǵı atama xatlar»,

D.J.Óteniyazov «Sholaq jayın», T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaqpan.Tawekelshimen» romanı

20.Gárezsizlik dáwirinde ekologiya temasına jazılğan poyemanı anıqlań?

*A.J.Óteniyazov «Sholaq jayın»

V.K.Raxmanov «Aqıbet»

S.K.Allambergenov «Darya tartılğan jıllar»

D.T.Qayıpbergenov «Turkiynama»

21.Gárezsizlik dáwirinde qaraqalpaq poeziyası boyınsha doktorlıq izertlewler alıp barǵan ilimpazlardı belgileń?

*A.Q.Orazımbetov. Q.Jarımbetov

V.S.Bahadırova Q. Jarımbetov.

S.Q.Maqsetov. Yu.Paxratdınov

D.Yu. Paxratdınov S. Bahadırova

22.Gárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq poeziyasındaǵı payda bolǵan dóretpeni anıqlań?

*A.B.Genjemuratov «Modixan sózi yaki Qıtay jıpeğine jazılğan bitik»

V.K.Raxmanov «Omır, sen ullısan»

S.J.ızbasqanov «Lirika dápterinen»

D.N.Tóreshova «Sáwir samalı»

GLOSSARIY

ASPEKT – ASPEKT. (Latınsha aspektus – túr degendi ańlatadı). Qanday da túsiniklerge, máselelerge, qubılıslarǵa belgili bir kózqaras penen qaraw. Mısalı, ádebiyattanıw iliminde bir ilimiy máselege hár qiyli aspektten qaraw múmkin. Aytayıq, Berdaqtıń lirikaǵa janlıq aspektten, tariyxıy-filosofiyalıq aspektten, stillik aspektten qarap izertlew júrgiziw múmkin.

VZAIMOVLİYANIE I VZAIMOSVYAZI LITERATURNIE - ÁDEBIY TÁSIRLER HÁM BAYLANISLAR. Ádebiy prosesstıń ózgesheliklerimń biri. Ádebiyatlardıń, jeke jazıwshılardıń ózara baylanısıwı, bir-birinen úlgi alıwı, tájriybe almasıwı hám usı tiykarında bir-birin kórkemlik, ideyalıq jaqtar bayıtıwı **ádebiy tásirler** degen atama menen ataladı.

Ádebiy tásirler pütün ádebiyatlar kóleminde iske asıwı múmkin. Mısalı, sovet hókümeti dáwirinde qaraqalpaq ádebiyatı orıs ádebiyatı menen tıǵız baylanısqa túsiwimń nátiyjesinde Evropa hám ulıwma dúnya ádebiyatları menen baylanıw múmkinshiligine iye boldı. Usınday baylanıslardıń tásiri menen qaraqalpaq ádebiyatında barıw bolmaǵan ádebiy janrlar, ádebiy baǵdarlar payda boldı. Aytayıq, drama hám proza janrlarınıń qalıplesiwinde orıs ádebiyatınıń tásiri ayırıqsha boldı.

Kórkem awdarmalar, ádebiy háptelikler, on kúnhlikler (dekadalar), mushayralar ádebiy tásirler menen baylanıslardıń túrleriniń biri bolıp esaplanadı.

Ádebiy tásirler menen baylanıslar jeke jazıwshılar dóretpesi arqalı kóbirek iske asadı. Mısalı, qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında Maqtumqalı menen Kúnxoja, Maqtumqalı menen Ájiniyaz h. t. b. arasındaqı baylanıslar menen tásirlerdi kóreiwge boladı.

Solay etip qosımtasız, sap halındaǵı «ıláhiyda» ózi payda bolǵan ádebiyat yaqı jazıwshı bolmaydı. Olar bir-birimń ótimshtegi eń házirgi dáwirdegi tájriybelerin úyreniw arqalı rawajlanadı. Sonı ushında ádebiy tásirler menen ádebiy baylanıslar ádebiyattanıw iliminde úlken bir salası bolıp tabıladı.

Biraq ádebiy tásirler menen ádebiy tipologiyalıq uqsaslıqlar bir-biri menen baylanıssız halda payda bola beriw múmkin. Tipologiyalıq uqsas sociallıq jaǵday, uqsas turmıs qalıpı uqsas ádebiy qubılıslar

keltirip shıǵarıwı múmkin. Misalı, áyyemǵı lirika, áyyemǵı epos hár qıylı xalıqlarda bir-birinen ǵárezsiz rawajlangan. Áyyemǵı túrkiy epos penen áyyemǵı grek eposındaǵı uqsaslıqlar bir-birinen ǵárezsiz payda bolǵan.

GEROY LITERATURNOGO PROIZVEDENIYA. ÁDEBIY SHıǒARMANIŃ QAĦARMANI. Kórkem shıǵarmada qatnasatuǵın adam. Kórkem shıǵarmanıń janrına qaray ol epikalıq qaharman, dramalıq qaharman yamasa lirikalıq qaharmanbolıp bólinedi. Epikalıq hám dramalıq shıǵarmada qatnasıwshı adamlar bas qaharmanlar hám ekinshı dárejeli qaharmanlar bolıp ta shártlı túrde bólinedi. Epikalıq hám dramalıq shıǵarmada jazıwshı qaharman obrazın, onıń júristurısın, minez-qulqın, is-háreketin, bir sóz benen aytqanda xarakterin beriw arqalı, onıń basqa da qatnasıwshılar menen baylanısların kórsetiw arqalı jaratadı.

BALLADA – (Francuz ballet sózinen alınıp, ayaq-oyın qosıǵı degendi bildiredi).Ballada da kishkene syujet paydalanıladı, sonıń menen birge shayırdıń jeke sezimleri, ishkı keshirmeleri beriledi. Sonıń ushında ballada lıro-epikalıq janrǵa kiredi. Áwelǵı balladalar ishqı-muhabbat temasındaǵı xalıq qosıqları tıykarında payda bolıp, ortaásirlik Franciyada hám Provansta keń tarqalǵan. Sonıń ala ballada Italiyaǵa ótip, Oyanıw dáwiriniń tulǵaları Dantenıń, Petrarkanıń dóretpesinde poeziya janrı sıpatında qalıpleseı hám ayaq-oyın, muzıka bólimleri onnan tústip qaladı. Usılayınsha ballada sinkretikalıq qásiyetlerinen ayrılıp, tek ǵana poeziya janrı bolıp qaladı.

Ballada janrı barlıq milliy ádebiyatlarda bar derlik, sonıń ishinde qaraqalpaq shayırları da ballada jazıp turadı.

Qaraqalpaq poeziyasında «Qos terek haqqında ballada», «Kommunist haqqında ballada» hám t. b. shıǵarmalar belgili. Sońǵı jılları dóretpesinde ballada jıyı-jıyı jazılmaqta.

VERLIBR – VERLIBR, ERKIN QOSIQ. (Francuzsha vers – erkin degen libres – sheyr, qosıq, sózlerden alınǵan atama). Dástúrlı qosıq qurılısınıń ólshemlerine baǵınbaytuǵın lirika janrı. Verlibrdıń qatarlarınıń buwın sanları teń bolmay, uzınlı-qısqaı bolıp kelıwı múmkin, geyde bir sózdıń ózi de bir qatardı anlatadı. Shayır óz pikirin

erkin beriw ushin verlibrdi qollianadi. Verlibrde ırǵaq, intonatsiyaáhmıyetlı orın tutadı, sonlıqtan ol prozalıq shıǵarmaǵa jaqınlaspay qatań ajıralıp turadı. Verlibrdiń belgili qaraqalpaq folklorında, ásirese qaharmanlıq dástanlarda ushırasadı, biraq verlibr janr sıpatında qaraqalpaq ádebiyatında orıs poeziyasınıń tásiri menen qalıplesken. Ol 30-jıllardaǵı qaraqalpaq poeziyasında ushırasadı. J.Aymurzaev, N.Japaqov h. b. shayırlar dáslepki márte verlibr janrında qálem sınap kórgen. Házirgi qaraqalpaq poeziyasında U.Pırjanovtıń, Sh.Seytovtıń, S.Ibragimovtıń, B.Genjemuratovtıń verlibr qosıqları belgı.

Verlibrge misal retinde sońǵı jılları dóregen qosıqlardan bir-eki strofa keltireyik:

Awzınan

Qan kóbik burqırıp

Qara nar

Iyesız, ámengersiz-qańǵırıp baratır.

Qara nar jer dızerlep

Qulaǵan máhál

Ínirandı bul dúnya-

Jańǵırıp baratır

Jańǵırıp baratır...

Usı jańǵırıtqa-

Bıyǵına lashlar.

Usı jańǵırıtqa – dúnyanıń dártı.

Usı jańǵırıtqa - ármanlar asqar.

Usı jańǵırıtqıń ózi de jartı. (B.Genjemuratov)

VOLNIY PEREVOD – ERKIN AWDARMA. Kórkem awdarmanıń bir janrı. Onda awdarmashı túp nusqanıń mazmunın, ideyasın saqlap qaladı da, óz oqıwshılarınıń kórkem-estetikalıq dárejesin, talǵamın esapqa alıp, onıń kólemın, bayanlaw usılın ózgerıtıwı múmkın, ayırım jaǵdaylarda syujetke ózgerisler kirtizılıwı múmkın. Mısalı. túrkmen shayı Maqtmuqlınıń kóp qosıqların qaraqalpaq shayırları Erkin awdarma usılı menen qaraqalpaqshalǵan. Onıń Ájiniyaz awdarmasındaǵı «Jaqsı», «Bolmasa» qosıqları erkin awdarmanıń mısalı bola aladı.

JANR – JANR. (Francuzsha genre – túr). Kórkem sóz óneriniń rawajlanıwınıń barısında qalıplesken túrler. Turmıs shınlıǵın kórkem súwretlewdiń barısında jazıwshı (shayır) niyet etken ideyalardı beriwdiń usıllarınıń bırı. Mısalı, sóz ustası tariyxıy haqıyqatlıqtı kórkem sáwlelendirmekshi bolsa, onda ol tariyxıy (roman, povest` h. b.) janrdıń múmkinshiliklerinen paydalanadı, eger ol óziniń ideyasın ishki sezimler, keshirmeler arqalı emotsional` formada bermekshi bolsa, lirika janrına júginedi h. t. b. Solay etip, turmıs shınlıǵın kórkem sáwlelendiriw boyınsha hár bir ádebiy túrdiń (janrdıń) ózine tán kórkemlik múmkinshilikleri, súwretlew qurallarınan paydalanıw usılları, qullası, hár bir janrdıń ózine tán turaqlı kórkemlik qaǵıydaları qalıplesedi. Janrdı durıs tanlaw, janrdıń múmkinshiliklerin durıs paydalanıw shıǵarmanıń qunın kóterip, jazıwshınıń sheberligin arttıradı. Sonıń ushında ayırım kórmecli jazıwshılar tuwralı óz janrınıń ustası yamasa sheber romanshı, sheber lirik, sheber satirik, sheber tragik h. t. b. dep ataydı. Qısqasha aytqanda janr kórkem ádebiyattı túrlerge jiklewdiń bir forması dep aytıwǵa boladı.

Shıǵarmanıń qaysı ádebiy túрге (epos, lirika, drama) tıyışlıǵına qaray onıń janrlıq ózgeshelikleri anıqlanadı: misalı, epikalıq janrlar, lıro-epikalıq janrlar, lirikalıq janrlar, dramalıq janrlar. Hár bir ádebiy túr óziniń ishki janrlarına bólinedi. Mısalı, epos (epikalıq janr) bolsa, roman, povest`, gúrnıń, novella, ocherk, yadnama h. t. b. bolıp jiklenedi. Lirikada (lirikalıq janrlar) óziniń ishki janrlarına iye (ǵázel, muhalles, rubayı, elegiya, sonetler, sıyasıy lirika, muhabbet lirikası h. t. b.) Dramalıq túr komediya, tragediya, drama h. t. b. bolıp bólinedi.

Shıǵarmanı sóz qurılısına qaray geyde proza janrı yamasa poeziya janrı dep te ayrıladı. Qara sóz benen jazılǵan shıǵarmalardı proza, al qosıq penen jazılǵan shıǵarmalardı poeziya dep te ataydı hám bul atamalar jıyı qollanıladı.

Kórkem ádebiyattıń janrlarǵa házirǵıdey bolıp bóliniwı – uzaq dáwirlerdiń jemisi. Sinkretikalıq kórkem óner (Q.: *Sinkreticheskoe iskusstvo*) ústemlik etken eskı dáwirlerde kóp janrlarǵa bóliniwshilik bolmaǵan. Jazba ádebiyattıń qalıplesiwı menen jeke dóretiwshilik payda bolǵan. Jazıwshı turmısqa óziniń jeke kózqarasınan qarap, turmıs hádiyselerin, qubılısların ırıklep, olardı tiplestirip sáwlelendirgen.

Misalı, ájayıp hádiyselerdi tiplestirip sáwlelendiriwdiń nátiyjesinde avantyuralıq roman janrı yamasa turmıstıń dramatiizmge tolı qayǵılı táreplerin súwretleytuǵın tragediya janrı h. t. b. janrlar óz aldına baǵdar bolıp qalıplesken. Hár bir janrdıń ózine tán kórkemlik dástúrleri, qaǵıydaları, ólshemleri qalıplesken. Biraq janrdı qatıp qalǵan kórkemlik qubilis dep túsiniwge bolmaydı. Dáwirdiń, turmıstıń ózgeriwine baylanıslı kórkem kózqaraslarda ózgeredi. Ustı jaǵdaylarǵa baylanıslı ádebıy janrlar da tohsıp hám bayıp baradı. Ertedegi qaraqalpaq ádebıyatı (XVI – XVIII á. á.) tıykarınan jıraw-shayırlar dóretken terme, tolǵaw, dástar, sheshenler sózi janrları menen belgilenedi, XIX ásirge kele jámiyetlik turmıstıń ózgeriwine, qaraqalpaq mádeniyatınıń Shıǵıs mádeniyatına jaqınlasıwına baylanıslı ádebıy janrlarda kóbeydi. Máselen, buringi terme-tolǵawlar menen qatar lirikanıń Shıǵıs ádebıyatına tán kóplegen janrları ádebıy processke kırıp keledi. XX ásirde qaraqalpaq ádebıyatı orıs ádebıyatı menen tıǵız baylanıswı sebepli Evropa ádebıyatınıń kóplegen janrların ózlestiredi. Misalı, roman, povest, dramaturgiya, Evropa poeması usaǵan janrlar kırıp kelip, ádebıyatta biratola ornıǵısıp ketti.

Biraq ádebıyattan qosımtasız sap janrdı izlewdiń keregi joq. Hár bir janr basqa bir janrdıń belgilerin paydalanıwı múmkin. Misalı, romanda lirikalıq belgiler, lirika menen drama epikalıq belgiler ushırasıp turadı.

Q.: Aristotel. Ob iskusstve poezii. M., 1957; Belinskiy V.G. Razdelenie poezii na rody i vidy. Poln.sobr. soch. T. 5. M., 1954; Teoriya literatury. Onovnie problemy v istoricheskom osvesheni. Rody i janry literatury. (Kniga 2). M., 1964; Veselovskiy A.N. Istoricheskaya poetika. L., 1940; Literaturnie janry. V. Kn. Vvedenie v literaturovedenie. Izd. 2. pod redakciey Pospelova G.N.M., 1983.

GENEZIS – GENEZIS. (Grekshe genesis – tuwılıw, payda bolıw sózimen). Ádebıyattanıw iliminde qanday da bir kórkem obrazdı, janrdı, ádebıy qubilistıń yamasa pútın bir ádebıyatıń tuwılıw, payda bolıw jaǵdaylarına **genesis** dep ataydı. Qálegen ádebıy qubilistıń genesisin sheshiw ushin puxta hám tereń tariyxıy, lingvistikalıq, tekstologiyalıq h. b. izertlewler talap etiledi. Máselen, qaraqalpaq ádebıyatınıń genesisin ashıw ushin ádebıyatshı-ılimpazlar, onıń erte dáwirdegi tariyxın, folklorın, basqa ádebıyatlar menen genetikalıq hám

tipologiyaliq baylanislarin úyrenedi. Misali, qaraqalpaq ádebiyatının genezisın (saǵasın) ashırwǵa, ol tuwralı ılmıy pikir jaratıwǵa bir qatar alımlar qatnastı. Olardıń mıynetleri menen tanısqanda qaraqalpaq ádebiyatının genezısı (tamirları) tuwralı onnan túsımkler alamız.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

Tiykarǵı ádebiyatlar

1. Karimov I.A. Joqarı mánáwiyat jeńilmes kúsh. -Tashkent, «Manaviyat», 2008.
2. Ózbekstan Respublikası Bilimlendiriw haqqındaǵı Nızam. - Tashkent, 1997
3. Ózbekstan Respublikası kadrlardı tayarlaw milliy Baǵdárlaması. -Tashkent, 1997
4. Ayımbetov Q. Xalıq danalıǵı. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1988, - 358 B.
5. Allambergenov K. Mángi bulaqlar. (I.Yusupovtıń ómiri hám dóretiwsıhılıǵı) Nókis. NMPI. KT. 2014. 64-b
6. Allambergenov K. Keń dúnyaǵa qushaq ashqan jazıwshı.(I.Qayıpbergenovtıń ómiri hám dóretiwsıhılıǵı) Nókis.NMPI. KT. 2014 56-b.
- 7.Dáwqaraev N. Shıǵarmalarınń tolıq jıynaǵı. III tom. Nókis. 1979.-210 B.
8. Japaqov N. hám t.b. Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı. Nókis, Qaraqalpaqstan, 1983, -452 B.
9. Mámбетov K. Erte dáwirdegi qaraqalpaq ádebiyatı. Nókis, «Bilim», 1992, -248 B.
- 10.Mámбетov K. Áyyemgi qaraqalpaq ádebiyatı. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1976, 250 B.
11. Paxratdinov Á, Allambergenov K, Bekbergenova M. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2011, -608 B.
12. Paxratdinov Á. XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı. Nókis, «Bilim», 1996, -308 B.
13. Paxratdinov Á. Ótemuratova H. XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı» xrestomatiya. Nókis, «Bilim», 1995, -316 B.

14. Putilov B.N. Epicheskoe skazitelstvo: tipologiya, i etnicheskaya sfetsifika. –M.: İzdatelskaya firma «Vostochnaya literatura», RAN, 1997.-295 s- İssledovaniya po folkloru i mifologii Vostoka. ISBN 502018003-3.

15.Rayxl Karl. Tyurkskiy epos: traditsii, formı, poeticheskaya struktura/ Karl Rayxl., per. s angl. B.Trister. Pod redakciyey D.A. -M.: Vos. lit. 2008.-283 s. (İssledovaniya po folkloru i mifologii Vostoka. ISBN 978-502-036358-8. (B. per)

Qosimsha ádebiyatlar

1.Allambergenov K. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı. Nókis, 2005, - 36 B.

2.Allayarov S. M.Dáribacv tvorchestvosı. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1970, -110 B.

3. Aymurzaev J. Shıǵarmaları. II tomliq. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1980.

4. Aymurzaev J. Jetpis toǵızınshı báhár. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1989.

5. Aymurzaev J. Muhabbatım adamlar. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1980.

6. Allambergenov K. Biyǵarez erkin hawazlar.(Ádebiy portretlerge shtrixlar) «Ámiwdárya» jurnalı 2011-jıl №2,3,4.

7. Bazarbaev J. Danalıǵı gózzallıqqa ulasqan shayır. Nókis. Bilim. 2008. 164-b.

8. Bayniyazov Q. A. Musaevtin shayırlıq stilinin ózgeshelikleri. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1972, -96 B.

9.Davletov B. XX ásir basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatında janlıq formalar máselesi. 2005, -22 B.

10. Davletov B. Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxın izertlewde tekstologiyalıq jumistin áhmiyeti. Nókis, 2006, 24 B.

11. Esemuratova G. Shıǵarmaları. Nókis: Qaraqalpaqstan, 2013. 388-b

12. Esenov J. Poeziya juldızı. – Nókis. Bilim, 2003. – 112-b.

13. Járimbetov Q. XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı. Nókis, «Bilim», 2004, -204 B.

14. Jiyeñ Taǵay ulı. «Posqan el». Nókis, QQMB, 1959.

15. Ismaylov B. Kúnxojanıń ómiri hám tvorchestvosi. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1961.
16. Kamalov Q. Qaraqalpaq povesti, Nókis, 1978, 108 B.
17. Kamalov Q. Qaraqalpaq ádebiyatında kórkem metodtıń evolyuciyası. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1988
18. Kamalov S. Karakalpakii v XVII-XIX vekax. Tashkent. «FAN», 1968.
19. Karimov A. Jiyen jirawdıń ómiri hám dóretpeleri. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1963.
20. Karimov K. Agabiy. – Nókis, Bilim. 2013. – 476-b.
- Kúnxoja. Qosıqlar. Nókis, QQMB, 1980, -66 B.
21. Qabulov T. Sen bar – dúnya bar. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2007. 179-b.
22. Qabulov T. Eń jaqsı namaǵa janım sadaǵa. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2006. 284-b.
23. Qayıpbergenov T. Shıǵarmaları. V-tomlıq. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1979, 1980.
24. Qurambaev K., Bekbergenova M. Kórkem ádebiyat hám ilim dárgayınıń úlken dargası. – Nókis, 2016.
22. Qurbanbaev I. Qaraqalpaq balalar ádebiyatı. – Nókis, Bilim, 1992, -188 B.
23. Májitov S. Shıǵarmaları. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1992.
24. Mámбетниязов Т.Д. Нázbergenovtıń tvorchestvosi. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1977.
25. Mámбетниязов Т. Qaraqalpaq balalar ádebiyatınıń mashqalaları. Nókis, Bilim, 1992, -164B
26. Mámбетниязов Т. Poeziya-turmıs, gúres hám talpınıw. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1993.
27. Mámбетниязов Т. Jańa qaraqalpaq poeziyası hám dáwir talab. Nókis. Bilim. 1994.
28. Mátnuratov T. Jaqsılıq sarayı. – Nókis: Qaraqalpaqstan, – 1986 119-b.
30. Mátnuratov T. Arzıw shámeni. – Nókis: Qaraqalpaqstan, – 1981. 132-b.
31. Murtazaev A. Shayırdıń muhabbatı. – Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1988.

32. Nietullaev S. A. Dabılovtıń tvorchestvolıq jolı. – Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1977.

33. Nurjanov P. Ğárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq prozası. – Nókis, Bilim, 2004, -76 B.

34. Orazımbetov Q. Házirgi qaraqalpaq lirikasınıń kishi formalarınń evolyuciyası hám tipologiyası. – Nókis, «Bilim», 2004 208 B.

35. Paxratdinov Á. S. Nurımbetovtıń tvorchestvolıq jolı. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1972.

36. Paxratdinov Á. Abbas shayırdıń kórkemlik dúnyası. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2009.

37. Pirnazarov A. Masterstvo Ajiniyaza. – Nukus, Karakalpakstanı, 1983.

38. Pirnazarov A. XX ásir ekinshi yarımı XX ásir basıńǵı qaraqalpaq ádebiyatı. Nókis, «Bilim», 1996.

39. Raxmanov K. Watan túyǵısı. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2004.

40. Saidov D. XVIII-XIX ásirlerdegi qaraqalpaq shayırları. – Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1989.

41. Seytniyazov M. El qádiri. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1978–119-b.

42. Sultanov K. Prozanıń rawajlanıw joıları. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1977.

43. Seytov Sh. Jollar. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1987. 154-b.

44. Turdıbaev Q. Ğárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq poeziyası. – Nókis, Qaraqalpaqstan, 2011, -173 B.

45. Usnatdinov Sh. Shayırdıń jaslıǵı. – Nókis. Bilim. 2013. 272-b.

46. Xalıq shayırları. – Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1982. -216 B.

47. Hamidov H. Shıǵıs jazba derekleri. – Nókis, «Bilim», 1991.

48. Yusupov I. Páziylet. – Nókis, Bilim, 2014. 120-b.

49. Yusupov I. Hár kimniń óz zamanı bar. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2004.–112 b.

MAZMUNÍ

Kirisiw

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı haqqında ulıwma túsiniń.....3

Birinshi bap

Qaraqalpaq ádebiyatınıń payda bolıwı, qalıptesiw jolları 15

XX ásir 20-jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyatı 24

Ekınshi bap

XX ásirdeń 30-jıllarındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı 37

XX ásirdeń 20-30-jıllarındaǵı qaraqalpaq poeziyası, prozasi hám dramaturgiyasi 20-30-jıllardaǵı poeziya 62

20-30-jıllardaǵı dramaturgiya 69

20-30-jıllardaǵı proza 73

Qasim Áwezov 77

Ábdıraman Ótepow 82

Artıq Shamuratov 87

Seyfulǵabiyt Májiytov 90

Ayapbergen Muwsaev 108

Qazı Máwlik Bekmuxammedov 137

Mırzaǵalij Dáribaev 162

Úshinshi bap

40-50-Jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyatı 179

Poeziya 193

Proza 196

Dramaturgiya 197

Nájim Dáwqaraev 200

Asan Begimov 223

Izbasar Fazilov 226

Amet Shamuratov 233

Tórtinshi bap

60-80-jillardaǵı qaraqalpaq ádebiyatı.....	239
--	-----

Besinshi bap

XX ásirdeń 90-jıllarındaǵı hám XXI ásir basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı	445
Poeziya	459
Proza.....	466
Dramaturgiya.....	492
Glossariy:.....	507
Paydalanılǵan ádebiyatlar	512

ALLAMBERGENOV KEÑESBAY, ORAZÍMBETOV
QUWANÍSHBAY, PAXRATDINOV ÁBDISAYÍT,
BEKBERGENOVA MARIYA

XX ÁSIR QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ TARIYXÍ

(I bólim)

Redaktori: A.Abdujalilov
Ko'rkem redaktori: Y.O'rinov
Tex. Redaktori: Y.O'rinov
Operatori: N.Muxamedova

Licenziya: AI № 245, berilgen waqti
2013-jil 02-oktabr

Original-maketten bosıwǵa ruqsat etildi 05.10.2018-j.
Formatı 60x84 ¹/₁₆. Kegli 11,5. «Times New Roman»
garniturası. Ofset usılında basıldı. Kólemi 32,5 b.t.
30,2 shártli b.t. Nusqası 200 dana. Buyırtpa 91.

«Sano-standart» baspası. 100190. Tashkent qalası,
Yunusobod-9, 13-54. E-mail: sano-standart@mail.ru

«Sano-standart» MCHJ baspa-poligrafiyasında chop etildi.
Tashkent qalası, Shiroq koshesi, 100.
Telefon: (371) 228-07-96, faks: 228-07-95